A MESSIÁS AZ EGYHÁZBAN

I. KÖTET

EGYHÁZTÖRTÉNET
A TRIENTI ZSINATIG

Készült a katolikus iskolák 9. évfolyama számára

A MESSIÁS EGYHÁZÁNAK TÖRTÉNETE

BEVEZETÉS

Az üdvösség történetében három korszakot különböztethetünk meg. Az első az ószövetségi szakasz, amely a világ kezdetétől a Messiás (gör. *Khrisztosz*), azaz a „Fölkent" születéséig tart. A második az üdvtörténet újszövetségi szakaszának kezdete: ez a Krisztus előtt 6/4-től Krisztus után 100-ig terjedő bő évszázadot öleli fel. A harmadik az újszövetségi szakasz folytatódása, 100-tól napjainkig. A kilencedik évfolyamon az üdvtörténet újszövetségi időszakának folytatódását tanulmányozzuk. Ez a korszak azonos az egyház történetével.

a) Az egyház eredete, titka és küldetése

A Messiásnak bizonyuló Názáreti Jézus Isten országát, vagyis azt a birodalmat akarta megvalósítani, amelyben az emberek szabadon követik Isten akaratát, elismerik uralmát, s ezért békés, boldog életet élnek. Az emberiség már történelmének elejétől ilyen boldogságban, a gyönyörűséges paradicsomkert által szimbolizált (vö. Ter 2, 8–9) birodalomban élhetett volna, ha nem követ el bűnt, nem utasítja el Isten üdvözítő tervét. Az első emberi nemzedék azonban fellázadt Isten ellen (vö. Ter 3, 1–24): elutasította a paradicsomi boldog élet lehetőségét; a történelemben tovaterjedő bűn pedig olyan körülményeket teremtett a világban, hogy az ember önerejében már nem tudott volna újra az isteni ország polgárává válni. A Názáreti Jézus Isten Fiaként azért jött e világba, hogy segítsen a bukott emberen, s újra lehetővé tegye számára az életet abban a „paradicsomkertben", amelynek földi szakaszát Isten országának vagy mennyek országának, földön túli végkifejletét pedig mennyországnak nevezzük. Jézus azt állította magáról, hogy benne és általa elérkezett az Isten országa (vö. Lk 17, 20–21). Ezzel azt jelezte, hogy mindazok, akik tudatosan vagy legalábbis lelkiismeretük szavát követő életükkel elfogadják őt, polgáraivá válhatnak a történelemben jelenvaló titokzatos isteni országnak, és haláluk után eljuthatnak a mennyországba. Jézus azonban tisztában volt azzal, hogy rövid földi életében nem tudja teljessé tenni az ország megvalósításának művét, nem tudja magához vonni a történelem valamennyi emberét. Ezért tanítványokat választott, rájuk bízta az ország terjesztésének feladatát, s ígéretet tett nekik arra, hogy halála után is velük marad, segíteni fogja őket (vö. Mt 28, 19–20).

A Kr. u. 30/33 körüli időkben – az első keresztény pünkösdkor – a tanítványi közösség megtapasztalta életében a föltámadott Krisztus jelenvalóságát, vagyis azt, hogy a Mester valóra váltotta ígéretét. E tapasztalat alapján a tanítványi gyülekezet Krisztus titokzatos testének és Isten egyházának (gör. *ekklészia*) nevezte önmagát (vö. 1 Kor 12, 12–30 és 1,2). Minthogy azonban a feltámadt Krisztussal való eleven kapcsolata felfoghatatlan rejtély maradt számára, ezért önmagát a titok, misztérium (gör. *müsztérion;* lat. *mysterium, sacramentum*) szóval is jelölte. Pál apostol az 1. század közepén a megfeszített és feltámadt Krisztust az elrejtett isteni bölcsesség misztériumának nevezte (vö. 1 Kor 2, 2.7–8; Kol 2,2), és azt állította: ez a titok jelenvalóvá lesz abban a gyülekezetben, amelyben Jézus Krisztust hirdetik (vö. Ef 3,

4–6). A közösség annak is tudatára ébredt, hogy azért tudja folytatni Isten országa megvalósításának művét, azért képes segíteni az embereknek abban, hogy az Isten országába belépjenek, mert a Názáreti Jézus ezt lehetővé tette számára: bevonta őt a megváltás isteni művébe. Az egyház ráébredt: az a küldetése, hogy az életében titokzatos módon jelenvaló és az emberek üdvösségét munkáló Krisztust felmutassa, „érzékelhetővé tegye" s közvetítse a világnak.

b) Az egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése

Az első pünkösdkor (Kr. u. 30/33) megszülető egyház életét a „Messiás" című tankönyv utolsó fejezetéből már megismertük, most az egyház történetét a 2. század elejétől vesszük szemügyre.

Az egyház történelme nem más, mint a Messiás életének folytatódása és az ő megváltó életművének „érzékletes" megjelenítése a világban. Aki ezt a történelmet tanulmányozza, valójában azt vizsgálja, hogy a messiási közösség az egymást követő korszakokban miként mutatta fel a bűn fogságában élő emberiségnek a keresztény gyülekezetben titokzatos módon továbbélő Krisztust, illetve szertartásaiban, tanításában és tanúságtevő életformáiban hogyan közvetítette az emberek felé a megváltás ajándékát. – Krisztushoz fűződő kapcsolatának titkát az egyház elsősorban a Kr. u. 49-ben tartott apostoli gyűléshez (ApCsel 15,6-tól) hasonló összejöveteleken, az úgynevezett zsinatokon magyarázta. Az egyháztörténelmet a fontosabb egyetemes (az egész egyházat érintő kérdésekkel foglalkozó) zsinatok időrendjét szem előtt tartva hat korszakra oszthatjuk:

1. az egyház ókora:
   a második század elejétől az I. Nikaiai Zsinatig (100-tól 325-ig)
2. az egyház korai középkora:
   az I. Nikaiai Zsinattól a II. Nikaiai Zsinatig (325-től 787-ig)
3. az egyház középkora:
   a II. Nikaiai Zsinattól a IV. Lateráni Zsinatig (787-től 1215-ig)
4. az egyház késő középkora és újkorának kezdete:
   a IV. Lateráni Zsinattól a Trienti Zsinatig (1215-től 1545/63-ig)
5. az egyház újkora:
   a Trienti Zsinattól az I. Vatikáni Zsinatig (1545/63-tól 1869/70-ig)
6. az egyház legújabb kora:
   az I. Vatikáni Zsinattól a II. Vatikáni Zsinatig (1869/70-től 1962/65-ig)

Bár a történeti Jézus a közösségi tanúságtevés módját részletesen nem szabályozta, az újszövetségi iratok tanúsítják: az egyház már röviddel az első pünkösd után ***intézményként***, azaz emberek alkotta szervezetként lépett fel, amelyben a vezetői feladatokat és a tanúságtevés területeit is megosztották (vö. 1 Kor 12,28).

A vezetői feladatok ellátására a jézusi gyakorlatot követő első keresztények hierarchikus rendet alakítottak ki. A görög eredetű ***hierarchia*** szó jelentése: szigorúan megszabott alá- és fölérendeltségi viszonyokon alapuló szent rend. Az első pünkösd után a tanúságtevő közösségek kettős tagolódású hierarchiát mutatnak: a vezetők az apostolok és segítőtársaik a diakónusok. Az apostolok halála után helyükbe az általuk kézrátétellel kiválasztott püspökök vagy presbiterek léptek, és munkájukat diakónusok segítették. Római Kelemen – aki az 1. század végén a római egyház elöljárója volt – a korintusiaknak írt levelében az ottani egy-

ház vezetőit hol a püspök (gör. *episzkoposz:* felügyelő, elöljáró), hol pedig a presbiter (gör. *preszbüterosz:* idősebb elöljáró, a gyülekezet bölcs irányítója) névvel illeti, miközben említést tesz a diakónusokról (gör. *diakonosz:* szolga, egyházi szolgálatot ellátó személy) is.

Annak ellenére, hogy az apostoloknak és az általuk választott utódoknak volt feleségük (vö. 1 Kor 9,5; 1 Tim 3,2), az első századok egyházában a hierarchia tagjai egyre inkább eszménynek kezdték tekinteni a mennyek országáért vállalt nőtlenség (vö. Mt 19,12) állapotát, amelyet a latin *coelebs* (nőtlen férfi) szó alapján ***cölibátusnak*** nevezünk.

Az első pünkösd után a kereszténység gyorsan elterjedt az akkor ismert világon. Kr. u. 58-ban Pál apostol Kis-Ázsiából írja a rómaiaknak: „az egész világon magasztalják a ti hiteteket" (Róm 1,8). A Római Birodalom határain belül Jeruzsálemből kiindulva Antiochián keresztül keresztény közösségek, helyi egyházak jöttek létre: ez a tény tette szükségessé a ***területi és szervezeti tagolódást***, illetve a részegyházak kapcsolatának megteremtését. Az első idők egyházainak létrehozásában és kapcsolataik kialakításában kiemelkedő szerepe volt Péter és Pál apostolnak.

A ***római püspökség*** a vezetőjének személye miatt vált jelentőssé. Péter apostol, aki Jézus halála után átvette a jeruzsálemi keresztény közösség irányítását (vö. ApCsel 1, 15–26), az 1. század közepén már a római egyház vezetőinek kiemelkedő személyisége volt, s Rómában lett vértanúvá (Kr. u. 64/67) a Nero császár uralkodása alatt kitört keresztényüldözés idején. Az volt a szerepe, hogy Jézus megbízása alapján jelezze és munkálja a részegyházak egységét (vö. Mt 16,18; Lk 22, 31–32; Jn 21, 15–17). Az a tény, hogy Római Kelemen – Péter apostol harmadik utódaként – Kr. u. 95 körül beavatkozott a korintusi egyház vitájába, mutatja: Róma püspökei sajátjuknak tekintették ezt a különleges péteri feladatot, és már igen korán tudatára ébredtek annak, hogy Péterhez hasonlóan és az ő utódaiként meg kell erősíteniük testvéreiket, azaz felelősek az egész egyház egységéért. A Péternek adott és a püspöki székben utódai által is vállalt szerepkörből alakult ki történetileg az a meggyőződés, hogy Róma püspökének tiszteletbeli elsőbbsége (lat. *primatus*) van a többi püspökkel szemben.

c) A Messiás megjelenítése a liturgiában, a tanításban és a tanúságtevő életben

Az első századok egyháza nem csupán Krisztust, illetve a vele bensőséges kapcsolatban lévő emberi közösséget tartotta misztériumnak, hanem azokat az „eszközöket" is, amelyek segítségével Krisztust a világ felé közvetítette: ezért misztériumnak nevezzük a liturgiát, a Szentírást értelmező tanítást és a tanúságtevő (vallásos) életet is. Az egyháztörténelemben azt is vizsgáljuk, hogy az egyház miként jelenítette meg Krisztus titkát liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életformáiban.

❖ a liturgia ❖

A ***liturgia*** (gör. *leitourgia*) kifejezés eredeti jelentése: népért végzett közszolgálat; isten- és emberszolgálat. Keresztény felfogásban a liturgia bekapcsolódás abba az istentiszteletbe, amelyet Krisztus tanúsít a mennyei Atya iránt. Másként fogalmazva: a liturgia a Messiás üdvözítő tetteinek (nyilvános működésének, kereszthalálának és feltámadásának) megjelenítése az egyház szertartásaiban a szimbólumok fátyla alatt.

A 'szimbólum' vagy 'jelkép' (gör. *szümbolon*) kifejezés a görög *szümballein* (egybevetni, összehasonlítani stb.) igéből származik. Sajátossága: látható, érzékelhető jelként olyan jelenvaló vagy távoli titokzatos valóságra utal, amelyet érzékeinkkel nem tudunk megragadni, fogalmilag nem vagyunk képesek teljesen megérteni, és nyelvileg csak nehezen tudunk kifejezni.

A szimbólumoknak két fajtáját különböztethetjük meg: az egyik a megvalósító vagy reálszimbólum, a másik a helyettesítő szimbólum. A reálszimbólum nemcsak jelzi a titokzatos valóságot, hanem az benne és általa valósul meg: például a szeretet misztériuma a kézfogás, az ölelés vagy a csók jelképén keresztül válik valóra. Ilyen szimbólum maga az egyház, illetve liturgiájának azok a cselekményei is, amelyeket a latin *sacramentum* szó alapján szentségeknek nevezünk. A helyettesítő szimbólum csupán információt ad a távol lévő valóságról vagy eszméről: ilyen például az útszéli kereszt vagy az irodalmi jelkép.

❖ a tanítás ❖

Az igehirdetés (gör. *kérügma*) és a ***tanítás*** (gör. *didakhé*) feladatát az egyház a történeti Jézustól kapta (vö. Mt 28, 19–20). A krisztusi gyülekezet az első pünkösd alkalmával tudatára ébredt annak, hogy az emberek csak akkor juthatnak el Krisztus hívő elfogadására, ha ezt megelőzően az igehirdetésben és a tanításban hallottak róla (vö. Róm 10, 14–15). Az egyház a helyi és az egyetemes ***zsinatokon*** fogalmazta meg legvilágosabban a Messiásról szóló tudnivalókat. Ám Krisztus követőinek azzal a nehézséggel is szembesülniük kellett, hogy a Messiás személyét és tanítását a keresztények különféle módokon értelmezték. Az első századokban több olyan vélemény is napvilágot látott, amely tévesnek bizonyult. A ***téves tanítást*** a görög *hairészisz* (válogatás, kiemelés) szó alapján herezisnek vagy eretnekségnek nevezzük. Gyakran éppen a téves értelmezések megjelenése tette szükségessé a zsinatok összehívását és az egyház kiigazító, tanító jellegű megnyilatkozásait. E megnyilatkozások között kiemelkedő helyet foglalnak el a keresztény hit lényegét összefoglaló hitvallások, a visszavonhatatlan és minden hívőre nézve kötelező érvényű dogmák, valamint a nem visszavonhatatlan jellegű, de tiszteletet parancsoló egyéb útmutatások.

A ***hitvallás*** a keresztény hit igehirdetői célzattal alkotott rövid foglalata. A hitvallások szó szerint nem találhatók meg a Bibliában, de abból táplálkoznak, és minden hívőre nézve kötelező érvénnyel összefoglalják a Messiás misztériumára vonatkozó tudnivalókat. – A ***dogma*** (gör. *dogma:* vélemény, tan, határozat, rendelet stb.) tartalmi szempontból, azaz jelentését illetően megingathatatlan, tévedhetetlen és visszavonhatatlan tétel, amelyben az egyház hitelesen értelmezi Krisztus misztériumát. Tudomásunk szerint először I. Justinianus császár († 565) nevezte „Isten igaz dogmáinak" az első zsinatok határozatait. Mivel a dogmák korhoz kötött módon, történelmileg változó nyelven és a töredékes fogalmi megértés eszközével tesznek kísérletet a megfejthetetlen hittitkok értelmezésére, a keresztény hit tárgyai sosem a dogmák, hanem a misztériumok, amelyekre utalnak. Fontos tudatosítani azt is, hogy a dogmák nem azért igazak, mert az egyház tanítja ezeket, hanem fordítva: az egyház azért fogalmaz meg dogmákat, mert történelmi tapasztalatában és a Szentlélek megvilágosító tevékenységének hatására igaznak ismeri fel mondanivalójukat. – Az egyéb ***egyházi megnyilatkozások*** nem dogmatikai jellegű, azaz nem visszavonhatatlan és megmásíthatatlan tanítások. E megnyilatkozások pedagógiai természetű útmutatások: olyan irányelvek, amelyek elősegítik Krisztus tanításának megértését, és megóvnak azoktól a véleményektől, amelyeket nem lehet összeegyeztetni a dogmatikai kijelentésekkel. Ezért ezek is megkövetelik a hívőtől a tiszteletet, illetve a szabad akarat és az ész vallásos engedelmességét.

A fontosabb egyházi tanítások gyűjteményét első ízben Heinrich Denzinger – német teológus és nyelvész – a 19. század folyamán adta ki egy szemelvénykötetben. Többszörösen átdolgozott és bővített művének második magyar fordítása 2004-ben jelent meg Budapesten: H. Denzinger – P. Hünermann: Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai (rövidítve: DH). Könyvünkben e mű alapján mutatjuk be az egyház tanítását.

Az egyházi megnyilatkozások és zsinati tanítások legfontosabb forrása a görög *biblosz* (teleírt lap, könyvtekercs), illetve a *biblion* (könyvecske) szóról elnevezett ***Biblia***, vagyis azon könyveknek a gyűjteménye volt, amelyeket a keresztények Istentől sugalmazott írásoknak tekintettek.

❖ a tanúságtevő élet ❖

A ***tanúságtevő élet*** (gör. *martüria*) a Messiás misztériumának egyik leghatékonyabb bemutatása: ebben nyilvánul meg ugyanis legszebben Krisztusnak és az ő megváltó ajándékának elfogadása. Ezt az elfogadást az első keresztények úgy értelmezték, mint részesülést Krisztus megváltó szenvedésében (vö. Kol 1,24).

A Krisztus szenvedésében részesülő különféle életállapotú emberek elkötelezett életvitelükkel igazolták és igazolják a világ előtt, hogy bár ebben a világban élnek, nem ehhez a világhoz tartoznak. Mivel az evangéliumot követő életformájuk a földhözragadt emberi gondolkodás szemszögéből nem érthető, az ő életük is reálszimbólum: hatékony jele annak, hogy élő kapcsolatban vannak az egyházban titokzatos módon továbbélő Messiással. A keresztény tanúságtevés kiemelkedő alakjai a szent életű emberek (a felebaráti szeretet gyakorlásának példaképei, a Krisztusért életüket adó vértanúk stb.) és a megszentelt életállapotot választó szerzetesek, akik az evangéliumi tanácsok (vö. Mt 19,12; 19,21; 20,27) követésével tanúsították és tanúsítják ma is: ahhoz a Krisztushoz tartoznak, aki szerint igazi hazánk nem a mulandó földi létben, hanem a mennyekben van.

❖ ❖ ❖

A történelem az élet tanítómestere – tartja a régi mondás. Az üdvösség története és ezen belül az egyháztörténelem is ilyen tanítómester. Az egyház történelmét elsősorban nem azért tanulmányozzuk, hogy művelt emberek legyünk, hanem hogy útmutatást, eszményeket kapjunk annak a reánk vonatkozó isteni álomnak a megvalósításához, amelyet Pál apostol „belső embernek" (vö. 2 Kor 4,16), az első Péter-levél szerzője pedig „szívben rejtőző, múlhatatlan ékszernek" (1 Pét 3,4) nevez. A keresztény tanítás szerint ugyanis csak ez a szabadon megvalósított „belső ember" juthat el a földi lét lezárulása után az örök boldogságra. Könyvünk minden alfejezetének végén találsz személyednek szóló kérdéseket, elgondolkoztató útmutatásokat, amelyek segítségedre lehetnek önmegvalósító munkádban, hogy földi életpályád befejezése után elhunyt szeretteiddel együtt te is az örök boldogságot élvező üdvözültek közé tartozhass.

1. A MESSIÁS EGYHÁZA AZ ÓKORBAN

A 2. SZÁZAD ELEJÉTŐL AZ I. NIKAIAI ZSINATIG (100-TÓL 325-IG)

A Messiás egyházának történetében ókornak a Kr. u. 100-tól 325-ig, a kis-ázsiai Nikaia városában összehívott első egyetemes zsinatig tartó időszakot nevezzük.

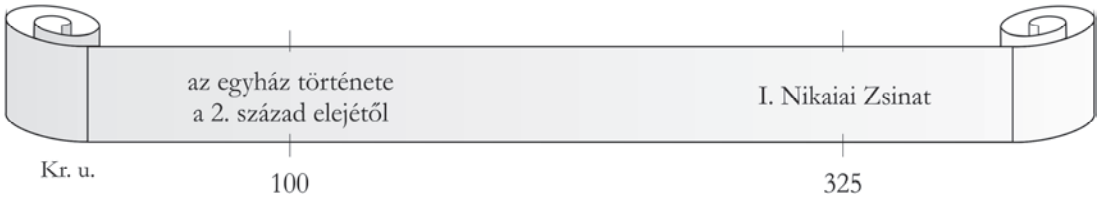

a) Az ókori egyház terjedésének történelmi háttere

a földrajzi és a politikai színtér

Az egyház születésének és kezdeti kibontakozásának színtere a Római Birodalom volt, amely a 2. század elején, Traianus császár uralkodása (98–117) alatt érte el legnagyobb kiterjedését. Traianus délen és keleten megerősítette hatalmát az egyiptomi Alexandria felett, meghódította Észak-Arábiát, Mezopotámia egy részét, valamint Örményország (Armenia) területét. Jeruzsálem környékén és az örményektől északra élő grúzok keleti és nyugati királyságában, Ibériában (grúz nevén Kartli) és Lazikában (középkori nevén Egriszi) megőrizte befolyását.

A 2. században a császári Róma virágkorát élte; a hódítások lehetősége azonban lezárult: a germánok, a szlávok és a Perzsia északkeleti részén élő pártusok egyre erősödő támadásai miatt védekezésre kellett berendezkednie.

> Az indoiráni népekhez tartozó pártusok a Kaszpi-tenger keleti vidékéről kiindulva igázták le a perzsákat, s alapítottak birodalmat (Kr. e. 3. sz. – Kr. u. 3. sz.). A királyságokból, tartományokból és városállamokból álló laza államszövetség a Tigris folyó bal partján lévő Ktésziphónt tette meg fővárossá. Ez a város egy idő után egybenőtt a túlparton lévő Szeleukeia településsel, és a Szeleukeia-Ktésziphón nevet kapta. A pártus és a római területek között kicsiny ütközőállamként állt fenn az Edessza fővárosú Oszroéné (más néven: Edesszai) Királyság (Kr. e. 2. sz. – Kr. u. 2. sz.).

Hadrianus császár (ur. 117–138) kivonta csapatait a mezopotámiai területekről, az örmények, valamint a grúzok felett gyakorolt „védnöki" hatalomban pedig megosztozott a pártusokkal. Ugyanakkor minden irányban megerősítette a határokat. A belső béke megszilárdítása érdekében uralkodása utolsó éveiben kegyetlenül megtorolta a Bar Kohba vezette zsidó lázadást (132–135), s Júdeát Palesztina néven provinciává szervezte.

A Római Birodalom államformája az első századokban az Augustus császár († Kr. u. 14) által megteremtett principátus volt. Ez az államforma a latin *princeps* (első, legelőkelőbb stb.) szóról kapta nevét: a császár a szenátus első embereként, tanácsadóival együtt irányította a birodalmat. A principátus a 3. századra a pártusokat legyőző perzsa Szaszanidák támadásai és a polgárháborúk miatt válságba jutott.

Az ősi perzsa (iráni) hagyományokat megújító Szaszanida Birodalom 224-ben foglalta el a pártusok fővárosát, és lépett a Pártus Birodalom helyébe. A Szaszanida Birodalom hatalma csúcsán Szíriától Indiáig, a Kaukázustól a Perzsa-öbölig terjedt. A pártusokhoz hasonlóan a Szaszanidák is harcban álltak a rómaiakkal.

Diocletianus császár (ur. 284–305) az egyre mélyülő válság megoldását a nyílt egyeduralomnak, a latin *dominus* (úr, uralkodó, parancsoló stb.) szóról elnevezett dominátus rendszerének a kiépítésében és a birodalom átszervezésében látta: megszüntette a szenátus szerepét, és korlátlan egyeduralmat gyakorolt. Uralmát isteni eredetűnek tekintette, és hatalma hangsúlyozása érdekében úrnak, istennek címeztette önmagát. Miután felismerte, hogy a birodalom irányítása és ellenőrzése egy központból már nem lehetséges, megosztotta kormányzati hatalmát, társcsászárt választott: így 285-től kezdve Keleten ő maga, Nyugaton pedig Maximianus császár († 310) uralkodott. Ezt a kormányzati rendszert később úgy módosította, hogy a két császár mellé társakat is kijelölt, és a birodalmat négy közigazgatási egységre (latin eredetű szóval: prefektúrára) osztotta. Ezzel kialakult a négyes uralom (gör. lat. *tetrarchia*) rendszere.

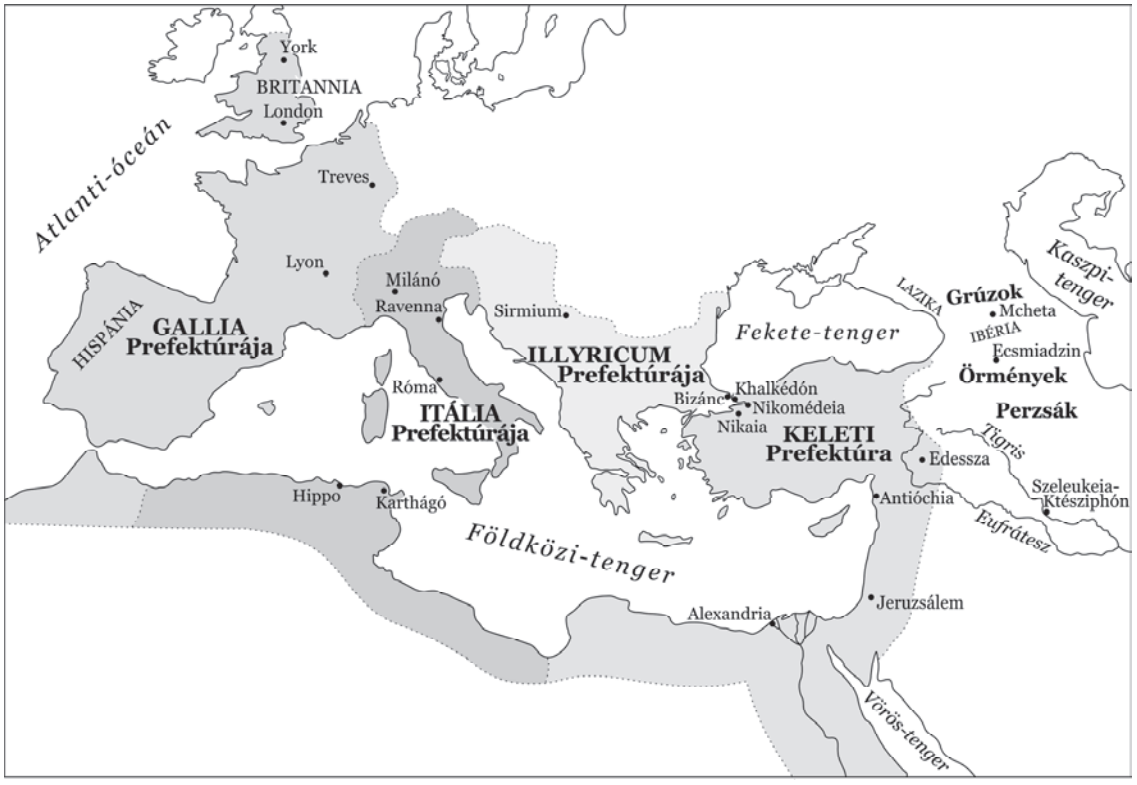

A Római Birodalom a tetrarchia idején (293–305)

293-tól 305-ig a Keleti Prefektúra uralkodója a Nikomédeiában székelő Diocletianus volt, akinek társuralkodója Sirmium (a mai Mitrovica) központból felügyelte Illyricum (Illyria) területét. A nyugati részen a Milánóban székelő Maximianus császár irányította Itália Prefektúráját, társa pedig Augusta Treverorum (Treves, Trier) központból kormányozta Gallia Prefektúráját.

A tetrarchia nem élte túl megalkotóját. Miután Diocletianus és Maximianus 305-ben lemondott, újabb polgárháborúk következtek. A harcokból a nyugati társcsászár fia, Nagy Konstantin (Constantinus) került ki győztesen, aki 306-tól 324-ig keleti társcsászárokkal együtt

irányította a birodalmat. Ezután azonban visszaállította az egyszemélyes uralmat, s haláláig († 337) egyeduralkodóként kormányzott. Felismerte, hogy a kereszténység nélkül a birodalom már nem lehet egységes és nem tartható fenn: ezért a kereszténység megsemmisítése helyett arra törekedett, hogy az új vallás tanításait és szervezetét a császári hatalom támaszává tegye.

A konstantini fordulat néven ismert esemény a keresztény vallás hivatalos elfogadása és a többi vallással egyenjogúvá tétele volt a Római Birodalomban: Nagy Konstantin császár és Licinius (a birodalom keleti részének ura) 313-ban, Milánóban közös rendeletet adott ki, amely teljes vallásszabadságot biztosított a keresztényeknek.

A Milánói Rendelet közvetlen előzménye az volt, hogy 312-ben a Liciniusszal szövetségben álló Konstantin (akit csapatai hat évvel korábban a britanniai Yorkban kiáltottak ki császárrá) egy ütközet előtti éjjelen álmot látott, és ennek hatására Krisztus-monogrammal jelölte meg katonái pajzsát, ezzel különböztetve meg őket a szintén római ellenfelektől. Másnap a Róma melletti Milvius hídnál győzelmet aratott a várost bitorló Maxentius seregei fölött. Mivel a császár a győzelmet Krisztusnak tulajdonította, jóindulattal fordult a keresztények felé, és maga is keresztény hitre tért (jóllehet csak később, közvetlenül halála előtt keresztelkedett meg).

b) Az ókori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése

❖ az egyház terjedését segítő tényezők ❖

Krisztus egyházának terjedését és fennmaradását egyrészt a hittérítések biztosították, másrészt a kereszténynek vallásszabadságot biztosító konstantini fordulat.

Itália Prefektúrájának területén a legnagyobb keresztény közösségek Itáliában voltak: a 3. század közepén már mintegy 100 püspökség létezett itt. Észak-Afrika nyugati részére (Karthágó és Hippo vidékére) keletről és nyugatról egyaránt érkeztek hittérítők, s a 2. század végére Krisztus követői már nagy számban voltak jelen e területen.

Az észak-afrikai Karthágó városának a 2. század végén már több tízezer hitvallója volt. A város híres püspökei közé tartozott a 3. század közepén Szent Cyprianus. Hippo városának püspöksége a 3. század első felében jött létre.

A hittérítők Gallia Prefektúrájának területén is terjesztették a kereszténységet. A 2. században a Rhône völgyében görög keresztények állandóan növekvő közössége élt: központjuk és püspöki székhelyük Lyon volt. A város második püspöke – a kis-ázsiai származású Ireneusz – görög és kelta nyelven egyaránt prédikált, s térítette a bennszülött lakosságot. A 3. század végére számos újabb püspökség jött létre: Marseille, Párizs, Bordeaux, Reims stb. Germania területén jelentősebb egyházi közösségek voltak például a következő településeken: Trier, Strassbourg, Mainz, Köln, Bonn és Augsburg. Hispániában, ahová a hagyomány szerint Pál apostol vitte el Krisztus örömhírét, a 3. században már több keresztény közösség is létezett. Britannia területén is a 3. században erősödött meg a kereszténység, s a jelentősebb települések (London, York stb.) püspöki székhellyé váltak.

Illyricum Prefektúráján belül a 2-3. században számottevő keresztény közösség élt Görögországban (Korinthosz, Thesszaloniki, Philippi stb.) és a dunai tartományok (a Duna alsó folyásánál lévő Moesia, Pannónia, Noricum, azaz a mai Ausztria stb.) vidékén is voltak püspöki székhelyek.

A Római Birodalom déli és keleti határvidékén a 4. század elején már jelentős lélekszámú keresztény közösségek voltak Alexandriában, Jeruzsálemben, a szíriai Antióchia környékén, az észak-mezopotámiai Edesszában, az örményországi Ecsmiadzin vonzáskörzetében, valamint a grúzok által lakott Ibéria és Lazika területein.

A Nílus-deltánál fekvő Alexandriában és a Nílus völgyében már az 1. századtól kezdve jelen volt a kereszténység. A hagyomány szerint az első hívő közösséget Szent Márk apostol gyűjtötte egybe. A 3. század közepén Gallienus császár engedélyezte keresztény templomok építését, amelyeket kezdetben vértanúk sírjai fölé emeltek.

A hagyomány szerint Jézus feltámadása után ifjabb Jakab apostol lett a jeruzsálemi keresztény közösség első püspöke. 135-ben, amikor Hadrianus császár leverte a Bar Kohba által szított lázadást, az itt élő zsidó-kereszténység szétszóródott. Ezt követően a városban, amelynek a császár az Aelia Capitolina nevet adta, pogány-keresztényekből álló püspökséget állítottak fel.

Az Apostolok Cselekedeteinek tanúsága szerint a szíriai Antiochiában nevezték először Krisztus tanítványait keresztényeknek (ApCsel 11,26). A város keresztény közösségének első vezetője valószínűleg Péter apostol volt, s híres püspökei közé tartozott Antiochiai Szent Ignác († 110). Az antiochiai (nyugati szír) keresztények már az első századokban kapcsolatba kerültek India Egyházával, a délnyugat-indiai Malabár-partokon (ma: Kerala államban) élő krisztushívőkkel. Ezeket a keresztényeket feltehetően Tamás apostol térítette meg, mert Tamás-keresztényeknek nevezték magukat. Mivel a hagyomány szerint Tamás apostol a mai Cochin közelében lévő Malankara településen kezdte meg hittérítő tevékenységét, az itteni keresztényeket malankároknak vagy a partszakasz egészének neve alapján malabároknak is nevezik.

A Mezopotámia északi részén lévő Oszroéné Királyságban már az 1. században meghonosodott a kereszténység. A hagyomány szerint Edessza főváros körzetében is Tamás apostol kezdte meg a hittérítést. Munkáját az edesszai Addai (Tádé) folytatta, az ő halála után pedig Mari nevű tanítványa vette át a keresztény közösségek szervezését. Mivel a királyság a 3. században a perzsa Szaszanidák fennhatósága alá került, a század végén a keleti szír (asszír, káld) keresztény közösségek edesszai központját Szeleukeia-Ktésziphón településre, a Szaszanida Birodalom fővárosába helyezték át. 280-ban jött létre a város püspöksége, amely felügyeletet gyakorolt a perzsa keresztény közösségek felett. A püspök utódai rövidesen a katholikosz címet is használni kezdték.

III. Tiridatész királyt, aki római segítséggel került az örmény trónra, a 3. század végén a pártus fejedelmi családból származó Világosító Gergely püspök nyerte meg a kereszténység számára. A király a 4. század elején a kereszténységet államvallássá tette. Gergely püspök lett az Örmény Apostoli Egyház legfőbb vezetője. Az egyház azért apostoli, mert a hagyomány szerint az első térítéseket Bertalan és Júdás Tádé apostol kezdte meg az örmények földjén. A 4. században épült fel a mai Jerevántól nyugatra fekvő Ecsmiadzin székesegyháza is azon a helyen, amelyet a hagyomány szerint maga Krisztus mutatott az álomba merülő Világosító Gergelynek. Az örmény Ecsmiadzin szó jelentése: „a hely, ahová leszállott az Egyszülött".

Grúzia keleti részén, Ibériában, amelynek akkori fővárosa a mai Tbiliszitől északra lévő Mcheta városa volt, a 4. század elején egy kappadókiai származású, gyógyító erővel megáldott nő, Nino (más írásmódban: Nina) a király megtérítésével kezdte meg a kereszténység terjesztését. A nyugati grúzok ősei által lakott Kolkhisz, majd a helyébe lépő Lazika területén már az 1. században terjedni kezdett a kereszténység. Az első nyugati grúz püspökség azonban csak a 4. század elején, a Fekete-tenger északkeleti partján élő abházok egyik városában alakult meg.

az egyház terjedését akadályozó események

Az egyház terjedését kibontakozásának kezdetén leginkább a keresztényüldözések nehezítették. A rómaiak türelmesek voltak a leigázott népek vallásaival szemben: az uralmuk alá került népek megtarthatták saját vallásukat, ezek a római jog szerint „engedélyezett vallások" (lat. *religio licita*) lettek. Egyúttal azonban megkövetelték tőlük a római államvallás legalábbis hallgatólagos elfogadását: időről időre elrendelték, hogy a római istenek és császárok tiszteletére áldozatot mutassanak be, és ezáltal igazolják az állam iránti hűségüket. A zsidóság – minthogy egyistenhite összeegyeztethetetlen volt a pogányok politeizmusával és a római császárkultusszal – további előjogokat élvezett. A kereszténység, melyben a római állam kezdetben

zsidó szektát látott, szintén élvezte a zsidó vallás kiváltságait. Ez a helyzet azonban megváltozott, amikor a római állam felismerte a keresztény vallás önállóságát. A keresztényeket ettől kezdve perbe lehetett fogni azon a címen, hogy egy államilag el nem ismert valláshoz tartoznak, amely a császárkultuszt megtagadja.

A 2. század első nagy üldözése Traianus császár nevéhez fűződik, aki az üldözések jogalapját abban jelölte meg, hogy a keresztények az állam szempontjából veszélyes, meg nem engedett, illetve tiltott egyesülethez tartoznak. A császár parancsa szerint a följelentett és vád alá helyezett keresztényeket meg kell büntetni, hacsak nem tagadják meg keresztény hitüket, s nem mutatnak be áldozatot a Római Birodalomban tisztelt isteneknek. Marcus Aurelius császár uralkodása (161–180) alatt különféle katasztrófák (pestis, éhínség stb.) és a barbár népek betörései miatt okolták a Róma isteneit elutasító keresztényeket. A nagy üldözések időszaka Decius császár uralkodásával (249–251) kezdődött. Ő Krisztus követőit tekintette az államhatalom legveszélyesebb ellenségeinek, mert elutasították a birodalom egységét biztosító pogány államvallást. Az uralkodó 250 elején halálbüntetés terhe mellett rendeletben megparancsolta, hogy minden alattvalója ünnepélyes áldozatot mutasson be az isteneknek. A keresztények közül szép számmal voltak mártírok, akik életüket is feláldozták a Messiásba vetett hitükért, jóllehet olyanok is, akik meginogtak, és megtagadták hitüket. A legnagyobb véráldozatot követelő üldözés a nyílt egyeduralomra törő Diocletianus császár nevéhez fűződött, aki az egész birodalomra kiterjedő közigazgatási reformjának és a dominátus rendszerének legnagyobb akadályát Krisztus követőiben látta: ezért nemegyszer tömegesen végeztetett ki keresztényeket.

az egyház intézményének szerveződése

A 2. század végére a keresztény gyülekezetekben szinte mindenütt általánossá vált a püspökből, presbiterekből és diakónusokból álló hármas tagolódású ***hierarchia***, és elterjedt az egyszemélyi vezetés gyakorlata. Ez változást jelentett a korábbiakhoz képest: feltételezhető ugyanis, hogy az apostolok az 1. században minden apostolutódot presbiter-püspökké szenteltek, s a vezető apostolutód csupán jogilag, azaz vezetői szerepkörét illetően különbözött presbitertársaitól. Antióchiai Ignác levelei a 2. század elején viszont már arról tanúskodnak, hogy egyes kis-ázsiai egyházak élén vezető presbiter-püspök áll, akinek munkáját más presbiterek és diakónusok segítik. A hármas tagolódást és az egyszemélyi vezetés gyakorlatát tanúsítja a 3. század eleji Rómában az Apostoli hagyomány című írás is, amely külön említi a püspök, a presbiter és a diakónus szentelésének liturgiáját. – A hierarchia tagjait a 3. századtól kezdték a görög *klérosz* (tulajdon, kiválasztott rész) szó alapján klerikusoknak mondani; azokat pedig, akiknek nem volt vezető szerepük, a görög *laosz* (nép) szó alapján laikusoknak nevezték.

A püspök, akinek neve a görög *episzkoposz* (felügyelő, elöljáró-presbiter) szóból ered, a keresztény gyülekezet vezetője: a testületi vezetésben a presbiter-püspökök egyike, az egyszemélyi vezetésben pedig ő az egyedüli irányító. A püspököt a nép választotta, és más városok püspökei vagy (miként Alexandriában a 2. század végéig) a város presbiterei szentelték föl. A presbiter-püspököt a 2. század végén kezdték papnak (gör. *hiereusz;* lat. *sacerdos*) nevezni. Ekkor vált tudatossá, hogy az Úr vacsorájának liturgiáját vezető személy az Újszövetség egyetlen papjához (vö. Zsid 5,6; 7, 17.21; 10, 11–14) hasonlít: amikor ugyanis az utolsó vacsora emlékét ünneplő keresztény közösség vezetőjeként bekapcsolódik Krisztus egyszeri és megismételhetetlen áldozatába (vö. Zsid 9,28; 10,10), tevékenységével Krisztus papi szerepét jeleníti meg, aki önmagát ajánlotta fel a mennyei Atyának.

A görög *preszbüterosz* (idősebb elöljáró, a gyülekezet bölcs irányítója) szó alapján elnevezett presbiter a püspök munkatársa. A 3. században vált általánossá, hogy a presbitereket is papnak nevezték. A presbiter vagy pap kézrátétel által a püspöktől és presbitertársaitól kapta szentelését, illetve hivatalát. Az Apostoli hagyomány tud azonban olyan személyekről is, akik nem püspöki és presbiteri kézrátétel által, hanem hitvalló életük alapján nyerték el a presbiteri tisztséget; ők csak

akkor kaptak kézrátételt, ha püspökké választották őket (vö. 9. fejezet). Az ilyesmi azonban rendkívüli esetnek számított.

A görög *diakonosz* (szolga, egyházi szolgálatot ellátó személy) szóról elnevezett diakónusok a presbiter-püspökök és a presbiterek segítőtársai voltak. Szentelésüknél a kézrátételt csak a püspök adta, a presbiterek nem. A nyugati egyház gyakorlatától eltérően Keleten már az első századokban voltak női szolgálattevők, diakonisszák is, akik szintén püspöki kézrátétel által kapták meg feladatukat. Ez a kézrátétel azonban csak kisebb lelkipásztori szerepekre (betegek látogatására, a püspök vagy presbiter jelenlétének híján az eukharisztia kiszolgáltatására stb.) hatalmazta fel a diakonisszákat, s így tartalmi szempontból valószínűleg nem volt azonos a diakónusok szentelésével.

A ***cölibátus*** gyakorlata nem azonos módon kezdődött és terjedt el a nyugati és a keleti egyházrészben. Nyugaton a hispániai Elvirában (a mai Granada elővárosában) 300 körül tartott tartományi zsinat a nős püspökök, papok és diakónusok számára előírta, hogy tartózkodjanak feleségüktől és a gyermeknemzéstől. Keleten viszont a 314-es ankürai (ankarai) tartományi zsinat még megengedte a házasságot azoknak, akik nem éreztek elhivatottságot a cölibátusra.

Területi és szervezeti tagolódás szempontjából a Messiás egyházában a Diocletianus utáni állami közigazgatási struktúrák mintáját követve alakultak ki az egyházmegyék, a több egyházmegyét magukba foglaló metropoliák (egyháztartományok vagy érsekségek) és a metropoliákat összefogó patriarchátusok, illetve katholikátusok. 325 előtt jött létre a Római, az Alexandriai és az Antióchiai Patriarchátus, valamint Ecsmiadzin városában az Örmény Katholikátus. – A hármas tagolódású hierarchián belül új feladatokkal járó címek, méltóságok születtek: az egyházmegye élén a megyés püspök állt, a metropolia vezetője a metropolita vagy érsek volt, a patriarchátus a pátriárka, a katholikátus pedig a katholikosz alá tartozott.

Egy-egy egyházmegye (lat. *dioecesis;* gör. *dioikészisz, eparkhia*) élén a terület közigazgatását ellátó város püspöke (a mai értelemben vett megyés püspök) állt. Az ő kezében összpontosult a liturgia, a tanítás, valamint az egyházfegyelmi és a gazdasági ügyek irányítása. Munkáját segítették a presbiterek, a diakónusok, illetve Keleten az úgynevezett „mezei püspökök", akik a városból kijárva a vidéken élők lelkipásztori gondozását látták el. • Az egyháztartomány vagy érsekség (gör. lat. *metropolia*) több egyházmegyét magában foglaló közigazgatási egység. A birodalom tartományi központjaiban lévő városok, a metropoliák püspökei a 3. századtól a metropolita (lat. *archiepiscopus*), azaz érsek címet kapták. Szerepük volt többek között a tartományi zsinatok összehívása és azokon az elnöklés; jogi szempontból pedig a megyés püspökök egyházi bíróságainak fellebbviteli fórumai voltak. • A patriarchátus név a görög *patriarkhész* (ősatya, nemzetségfő, pátriárka) szóból származik. A több egyháztartományt magukban foglaló patriarchátusok, amelyeknek élén a pátriárka állt, valószínűleg a 3. században keletkeztek. Az I. Nikaiai Zsinat ugyanis már mint régebben fennálló rendszerről beszél, amikor a római, az alexandriai és az antióchiai püspököket a metropoliták fölött álló hatóságoknak mondja. A katholikátus a görög *katholikosz* (egyetemes) szóból eredően a Római Birodalom határain kívüli patriarchátust jelentette. A katholikátus vezetőjét katholikosznak nevezték, aki egyes helyeken a katholikosz pátriárka címet is viselte. Az első katholikátus az örményeknél jött létre a 4. század elején.

A ***római püspöki széket*** az első századoktól kezdve választás útján töltötték be. A választók közé kezdetben a római klérus, a nép és a Róma környéki városok püspökei tartoztak. Róma püspökét egyébként csak a 4. század második felétől kezdték a 'pápa' (gör. *papasz* vagy *pappa:* atya) megtisztelő névvel illetni. Korábban ez a név a keleti püspökök és pátriárkák címe volt. – A Római Patriarchátusnak és Róma püspökének az egész egyházban érvényes elsőbbsége (lat. *primatus*) az első századokban még nem látszott olyan világosan, mint később, a 6. századtól kezdődően.

A lyoni püspök, Ireneusz a 2. században azt írja, hogy a római egyházzal annak hatalmasabb, jelesebb főssége miatt minden más egyháznak összhangban kell lennie (Az eretnekségek ellen 3,3,2). A karthágói püspök, Cyprianus álláspontja a 3. században nem ilyen egyértelmű: elismeri, hogy a római püspök első az egyenlők között, de amikor egy hittani kérdésben ellentétbe kerül Róma püspökével, azt kezdi hangsúlyozni, hogy minden püspök közvetlenül Istennek tartozik felelősséggel (vö. A katolikus egyház egységéről 4).

c) A Messiás megjelenítése az ókori egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében

❖ a liturgia ❖

Az első századok keresztényei leginkább a zsinagógai zsidó istentisztelettől elkülönülő ***liturgiájukban*** tették „láthatóvá" a halálból feltámadt Messiást a világban. Annak ellenére, hogy a különféle liturgiáknak nem volt kötelezően előírt és egységes szertartásrendje, a 2. század közepére a keresztény térítések színhelyein mindenütt kialakultak azok a – többé-kevésbé egyforma – liturgikus sémák, amelyek tartalmazták a Messiást „megjelenítő" szertartások elemeit. Ezeket a helyi szokásoknak megfelelő liturgikus sémákat a szanszkrit *rita* (előírt rend) szó alapján rítusoknak nevezzük. Az első századokban a rítusok különbözősége nem okozott nehézséget: az egyház tagjai helyénvalónak tartották, hogy a különféle városok és vidékek népei liturgiáikban saját szavaikkal és jelképeikkel, saját lelkületükre jellemző módon jelenítsék meg a Messiás misztériumait.

Bár az első évszázadokban elsősorban Jézus utolsó vacsorájának emlékezetét nevezték liturgiának, e névvel illetjük azokat a szertartásokat is, amelyeket a 13. századtól az egyház szentségi liturgiának (szentségnek) nyilvánított. E szentségi liturgiák a következők: a Krisztus és az egyház életébe beavató misztériumok (a keresztség, a bérmálás és az utolsó vacsora emlékezete), a bűnbocsánat gyakorlata, a betegek olajjal való megkenése, felszentelés az egyházi szolgálatra, valamint a házasság megáldása.

A ***keresztséget*** Jézus rendelése alapján (vö. Mt 28,19) szolgáltatták ki azoknak, akik csatlakozni akartak a messiási közösséghez. Már az első századokban szokásban volt a gyermekek keresztelése is. Gyermekkeresztelés esetén a keresztény közösséget képviselő szülők és keresztszülők vállalták: olyan körülményeket biztosítanak a gyermeknek, hogy később majd tudatosan is vállalhassa a nevében tett keresztségi ígéreteket. A ***bérmálást*** (eredeti nevén: kézrátétel és olajjal való megkenés) eleinte a keresztséggel összekapcsolták, és a keresztség befejező mozzanatának tekintették. A keleti egyházban máig együtt szolgáltatják ki (a csecsemőknek is) a keresztséget és az olajjal megkenést.

A keresztelés-bérmálás szertartását rendszerint húsvét vigíliáján, vagyis az ünnepet megelőző éjszakán végezték. Húsvétot, azaz a Messiás feltámadásának napját eleinte a zsidó húsvéttal együtt, tehát Niszán 14-én ünnepelték, később azonban – az I. Nikaiai Zsinat rendelkezése szerint – a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdtölte utáni vasárnapra került az ünnep.

A Jézus utolsó vacsorájának emlékére tartott liturgikus cselekményt, amelyet az apostoli korban ***kenyérszegésnek*** (vö. ApCsel 2,42), a kenyér megtörésének (vö. Lk 24,35) vagy az Úr vacsorájának (1 Kor 11,20) neveztek, először Antiochiai Ignác jelölte a görög *eukharisztéo* (hálát ad) szóból származó 'eukharisztia', azaz hálaadás névvel a 2. század elején.

Az első századokban valószínűleg bensőséges hangulatú családi étkezésekre emlékeztető szertartás keretében ünnepelték az eukharisztiát. Az ünneplés időpontja rendszerint vasárnap reggel volt, de a 2. századtól kezdve már hétköznapokon (elsősorban szerdán és pénteken, a két böjti napon) is megünnepelték Krisztus utolsó vacsorájának emlékezetét. • Az eukharisztia liturgiájának menetét a palesztinai származású és a 2. század Rómájában vértanúságot szenvedett Szent

Jusztinosz († 165) I. Apológia című írásából, illetve a 3. század elején keletkezett Apostoli hagyomány című műből ismerjük.

A ***bűnbocsánat*** szertartásának bibliai alapja az, hogy az eukharisztikus közösségből való kizárás („megkötés") és oda visszafogadás („föloldás") hatalmát Jézus a gyülekezetre bízta (vö. Mt 18,18; 1 Kor 5, 4–5). Jóllehet a bibliai szövegekből nem világos, hogy az egész közösség vagy csupán a közösség vezetői kapták-e a megkötés és feloldás hatalmát, már az első századok egyháza úgy értelmezte Jézus és Pál apostol szavait, hogy a bűnösnek az eukharisztikus közösségből való kizárásában, illetve a visszafogadásában a gyülekezet tisztségviselői az illetékesek. Kialakították a kiközösítő, nyilvános és egyszeri bűnbánat gyakorlatát: ha valaki súlyosan (hitehagyással, házasságtöréssel, gyilkossággal, rablással stb.) vétkezett, azt bűneinek megvallása után nyilvánosan kizárták az eukharisztikus közösségből, és a bűnbánót csak kemény bűnbánati gyakorlatokban eltöltött idő után, adott esetben több évtized elteltével vették fel újra a gyülekezetbe. A gyakorlat egyszeri volt, mert életében legfeljebb egyszer bocsátottak valakit erre a bűnbánati eljárásra. Ha ez után újra súlyosan vétkezett, akkor már csak a gyülekezet közbenjáró imája maradt számára, amely Isten irgalmába ajánlotta őt.

A ***betegek olajjal való megkenése*** (későbbi nevén az utolsó kenet vagy betegek kenete) arra a bibliai hagyományra és buzdításra vezethető vissza, amelyet a Jakab-levélben az apostol nevében és tekintélyével író szerző az 1. század végén így fogalmazott meg: „Beteg valaki köztetek? Hívassa el az egyház presbitereit, azok imádkozzanak fölötte, és kenjék meg őt olajjal az Úr nevében! A hitből fakadó imádság megszabadítja a beteget, és az Úr felsegíti őt, ha pedig bűnökben van, bocsánatot nyer" (Jak 5, 14–16). A szövegből kiviláglik, hogy a megkenés nem „orvosi" beavatkozás, de nem is valamilyen mágikus szertartás, hiszen az Úr nevében történik, és eredménye az Úrnak, illetve a hitből fakadó imádságnak köszönhető. Az olajjal való megkenés szertartásának módjára vonatkozóan ebből az időszakból nincs adatunk. Azt azonban tudjuk, hogy a betegek olaját a püspök szentelte meg (vö. Apostoli hagyomány 5).

A püspöki, a presbiteri és a diakónusi ***szolgálatra való felszentelés*** az apostoli gyakorlatnak megfelelően kézrátétellel és imádság keretében történt. A római rítusú szertartás leírása az Apostoli hagyományban olvasható (vö. 2–8).

A világi szertartások szerint megkötött ***házasság megáldásának*** módjáról sincs adatunk, de tudjuk, hogy szokásban volt. Antióchiai Ignác a 2. század elején például ezt írja: „Úgy illik, hogy a vőlegények és a menyasszonyok a püspök helybenhagyásával keljenek egybe, hogy a házasság az Úr szándékának megfelelően, és ne az ösztönös kívánkozás szerint történjék. Minden Isten tiszteletére legyen" (Levél Szent Polikárphoz 5,2). A karthágói származású Tertullianus a 3. század elején kelt írásában magasztalja az olyan házasságból fakadó boldogságot, amelyet az egyház egyesít, az áldozat (eukharisztia) megerősít, és áldás pecsétel meg (vö. Feleségemhez 9).

A szentségi liturgiák mellett már az első századokban megjelentek az úgynevezett ***paraliturgikus*** (gör. *para:* mellett; *leitourgia:* liturgia) vallási gyakorlatok. Ezek elsősorban a népi vallásosság megnyilvánulásai voltak, amelyeket az egyházi vezetés a felügyelete alatt tartott, és többségüket idővel összekapcsolta a szentségi liturgiákkal. E paraliturgikus gyakorlatok közé tartozott a szent vértanúknak és Jézus anyjának, Máriának tisztelete.

A vértanúkat az első keresztények szentként tisztelték: haláluk napját, azaz mennyei születésnapjukat sírjuknál eukharisztikus lakoma keretében megünnepelték, és nevüket bevették az ünnepi kalendáriumba. E tisztelet egyik tanúbizonysága például a római Via Appia mentén található „Apostol-emlék", amely a 3. századtól keresztény gyülekezeti helyként szolgált: a téglával kirakott,

körülkerített udvar épen maradt falán ma is láthatók a vértanúságot szenvedett Péter és Pál apostol oltalmát kérő, falba karcolt írások. • A szentek tisztelete már az első századokban összekapcsolódott közbenjárásuk kérésével. Az apostoli egyház szilárdan hitte: Isten és az emberek világa között csak egyetlen közvetítő és közbenjáró van (vö. Zsid 7,25; 1 Tim 2, 5–6), Jézus Krisztus, aki egyszer s mindenkorra feláldozta önmagát azért, hogy az emberek megszabadulhassanak bűneiktől. Ugyanakkor az egyház annak is tudatában volt, hogy Krisztus az ő áldozatát elfogadó keresztényeket is bevonta a közbenjárás művébe. Ennek a meggyőződésnek alapján írta Pál apostol a kolosszei híveknek: „örömest szenvedek értetek, és kiegészítem testemben azt, ami hiányzik Krisztus szenvedéséből, testének, az egyháznak javára" (Kol 1,24). A „kiegészítés" Krisztus egyszeri áldozatának elfogadását, az abból való részesülést jelenti, „az egyház javára" kifejezés pedig arra utal, hogy az apostol felajánlja a Krisztus erejében vállalt szenvedését mások üdvösségéért. Az első századok keresztényei nemcsak az élők, hanem a Krisztusban elhunyt vértanú szentek közbenjárását is kérték. Liturgikus imáikban – amelyek mindig „a mi Urunk, Jézus Krisztus által" formulával végződtek – arra kérték a mennyei Atyát: tekintsen Krisztus közbenjáró áldozatának arra a „területére", amellyel a szóban forgó szent példaszerűen azonosulni tudott, és Krisztus érdemére való tekintettel segítse őket, illetve embertestvéreiket az üdvösségre.

A korai Mária-tisztelet jelének tekinthetjük az ókeresztény temetkezési helyek (katakombák) Mária-ábrázolásait és az „Oltalmad alá futunk" kezdetű Mária-éneket, amelynek 3. századi (egyiptomi?) szerzője közbenjárónak és szószólónak nevezi Jézus megdicsőült anyját. • A Mária iránti tisztelet alapja az első századokban az ő istenanyai méltósága volt. Erre a méltóságra utal a 3. század elején az apostoli hitvallásnak az a cikkelye, amely szerint Isten Fia „a Szentlélektől Szűz Máriából született" (DH 10). E formula alapján Máriát elsősorban azért kell tisztelni, mert ő a teremtett világnak az a „területe", amely legközelebb került Istenhez, amikor Isten Fia a Szentlélek műveként benne öltött testet.

Az első századok keresztényei a ***liturgia színhelyéül*** kezdetben a magánházakat választották, később az úgynevezett háztemplomokat és a katakombákat, végül a bazilikákat.

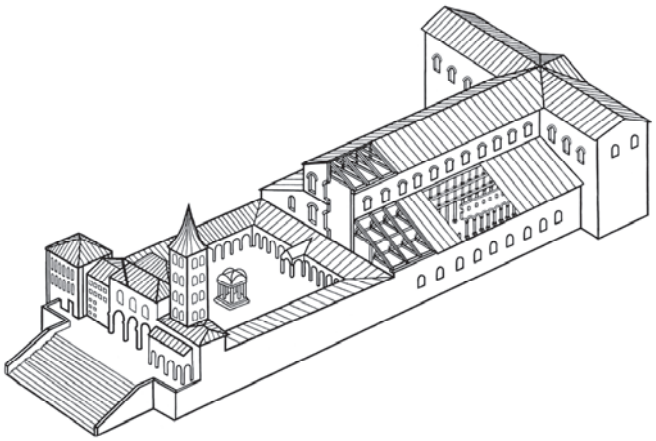

A 4. századi Szent Péter-bazilika rekonstrukciós rajza

A 2. század elején a keresztények az eukharisztia megünneplésére magánházaknál gyűltek össze. • A század vége felé már gyülekezeti házakkal (lat. *domus ecclesiae*) is rendelkezett az egyház. Az ilyen házak vagy háztemplomok nemcsak a püspök és a presbiterek lakásául szolgáltak, a bennük kialakított gyülekezeti helyiség alkalmas volt a keresztség kiszolgáltatására és az eukharisztia ünneplésére is. • A katakombák (föld alatti folyosórendszerek) eleinte temetkezési helyek voltak. Gazdagabb keresztény családok (például Domitilla, Priscilla) a birtokukon lévő katakombákba temették halottaikat, s az üldözések idején ezek a földbe vájt folyosók lettek a vértanúk nyugvóhelyei, illetve a keresztény gyülekezetek istentiszteleti helyei is. • A görög *sztoa baszilikè* (királyi csarnok)

kifejezés alapján elnevezett bazilika eredetileg törvénykezési vagy kereskedelmi célokat szolgáló fedett csarnok volt. A keresztényeknél a 4. századtól kezdve istentiszteleti helyként Krisztus királyi házát jelentette. Rómában az első keresztény „királyi csarnok" a Lateráni Bazilika, melynek épülete eredetileg a Lateráni-család tulajdonában lévő palota volt. A palotát Nagy Konstantin 312-ben Róma püspökének ajándékozta, és az épülethez tartozó csarnokot keresztény bazilikává alakíttatta át. Ez az épület lett a következő ezer évre a római püspökök székhelye, s a bazilika a „minden templom anyja és feje" megtisztelő címet kapta. A császár más bazilikákat is emeltetett, többek között 324 körül Rómában azokon a helyeken, amelyeket a hagyomány Péter és Pál apostolok sírhelyeiként tartott számon: az ősi Szent Péter-bazilikát a Vatikán dombján, valamint a Falakon Kívüli Szent Pál-bazilika elődjét.

❖ a tanítás ❖

A keresztény tanítás kiemelkedő terjesztői az első századokban az apostoli korhoz közel álló keresztény írók (apostoli atyák), a hitvédők (görög eredetű szóval: apologéták) és azok az egyházi írók voltak, akiket később a szellemi atyaságra utaló „egyházatya" kifejezéssel tiszteltek meg.

Apostoli atyáknak az 1. század végén és a 2. század elején élő keresztény írókat nevezzük. Közéjük tartozott: Római Szent Kelemen, Róma püspöke; Szent Ignác, Antióchia püspöke; Hermasz, a Rómában tevékenykedő felszabadított rabszolga; Quadratus, az athéni író; és Szent Polikárp, a kis-ázsiai Szmirna püspöke. Az apologéták azok a keresztény írók voltak, akik hitvédelmi célzattal párbeszédet kezdeményeztek a korabeli pogánysággal és zsidósággal. A 2. század jeles hitvédői voltak: Athénagorasz, az athéni filozófus; Ireneusz, a kis-ázsiai származású lyoni püspök; és Meliton, a kis-ázsiai Szardesz városának püspöke. A tág értelemben vett egyházatyák közé tartozott a 3. században: Órigenész, az alexandriai születésű filozófus; Tertullianus, a karthágói jogász és filozófus; Alexandriai Kelemen egyházi író; Cyprianus, Karthágó püspöke; Hippolütosz presbiter, a Rómában tevékenykedő egyházi író; és Minucius Felix, a római jogász.

A keresztény életbe való bevezetés, azaz a ***katekézis*** (a keresztény tanítás rendszeres átadása, hitoktatás), a görög *katékhoumenosz* (hitjelölt, hitújonc) szóról elnevezett katekumenátus intézményében, helyileg a közösség gyülekezeti házaiban, a templomokban és a katekétaiskolákban történt.

A katekumenátus a keresztségre való felkészülést szolgálta. Kezdetben néhány hónapig tartott, később három évig. A felkészülés időszakában a hitújoncok szakítottak pogány életmódjukkal, megismerkedtek Jézus életével és tanításával, miközben gyakorolták a Messiás útmutatása szerinti életet. Krisztus követői már a hitújoncokat is keresztényeknek tekintették, akik azonban még nem tartoztak a közösség teljes jogú tagjai közé. Erre utal például az a tény, hogy részt vehettek az eukharisztia liturgiájának elején, de a bibliai részletek felolvasása, illetve a Bibliából vett idézeten alapuló szentbeszéd (gör. *homilia*) után távozniuk kellett. • A műveltebb, a bölcseletben járatos keresztények számára létrehozták az úgynevezett katekétaiskolákat. Az első ilyen iskola, amelyet a pogány filozófiai iskolák mintájára alakítottak ki, Alexandriában jött létre a 2. század közepén. Az intézet híres tanára volt Órigenész, aki a 3. század elején a palesztinai Cezárea városában is létesített katekétaiskolát.

Az első hitvallások megfogalmazását és az első egyetemes ***zsinat*** összehívását nemcsak a keresztény tanítás átadása tette szükségessé, hanem az a tény is, hogy különféle ***téves tanítások (eretnekségek)*** jelentek meg Isten titkának, illetve Jézus személyének és evangéliumának értelmezésével kapcsolatban. Az első századok főbb eretnekségei: a titkos ismeretek birtokában történő önmegváltást hirdető gnoszticizmus, a dualista világszemléletű manicheizmus, az Isten egységét eltúlzó és a Szentháromság titkát tagadó monarchianizmus, valamint a Logosz Istennel való egylényegűségét tagadó arianizmus.

A görög *gnószisz* (ismeret, tudás) szó alapján elnevezett gnoszticizmus szerint az embert nem Krisztus megváltó szenvedése üdvözíti, hanem az a titkos ismeret vagy kinyilatkoztatás, amelyet Isten biztosít választottainak. A megváltás valójában önmegváltás a Krisztustól kapott tudás segítségével. A gnosztikusok szerint e tudásnak az ember úgy juthat birtokába, hogy vagy szigorú önmegtagadó élet (aszkézis), vagy a testet tönkretevő kicsapongó életvitel által megszerzi a saját lelke fölötti teljes uralmat. A 2. század Rómájának híres gnosztikus gondolkodója volt többek között az alexandriai születésű Valentinosz és a kis-ázsiai származású Markion. A keresztény gnosztikusok általában azt is hirdették, hogy Krisztusnak csak látszat szerint volt teste, illetve csak keresztelésekor szállt rá a Logosz, s szenvedésének kezdetéig maradt rajta. A Jézus látszatemberségét hirdető tant a görög *dokein* (látszani) szó alapján doketizmusnak is nevezzük. • Az I. Nikaiai Zsinat világossá tette, hogy a gnoszticizmus nem felel meg az evangéliumok szellemének.

A manicheizmus tévtanát a Babilonból származó Maniról († 277 körül) nevezték el. A perzsa vallási tanító dualista (a valóságot megkettőző) szemlélete szerint a világnak két ősforrása van, a „világosság atyja" és a „sötétség fejedelme", akik kölcsönösen korlátozzák egymást, s harcban állnak egymással. A „világosság atyja" Buddha (a buddhizmus alapítója), Zoroaszter (perzsa vallásalapító), Jézus s végül Mani személyében prófétákat küldött a világba, hogy a „sötétség fejedelmének" hatalmába került embereket kiszabadítsa rabságukból. Mani úgy gondolta: az őt megelőző próféták nem értek el teljes sikert, ezért a Jézus által megígért Szentlélek őrá szállt le, hogy átadhassa az embereknek a megváltó tudást, amelyet szerinte csak az anyag megvetésével és szigorú aszkézissel (a testi vágyak leküzdésével, a húsételtől és a nemi élettől való tartózkodással stb.) lehet megszerezni. • Az első egyetemes zsinaton megfogalmazott, úgynevezett nikaiai hitvallásból egyértelműen kiderül, hogy a manicheizmus nem keresztény tanítás.

A 3. századi monarchianizmus, amely a latin *monarchia* (egyeduralom) szóról kapta nevét, Isten egységét eltúlzó és a Szentháromság titkát tagadó irányzat. Egyik változata a latin *adoptio* (örökbefogadás) szóról elnevezett adopcionizmus: eszerint Krisztus nem valóságos Isten, hanem csak istenként tisztelhető lény, akit a mennyei Atya fiává fogadott. A másik változata a modális monarchianizmus: a Rómában 200 körül fellépő Szabelliosz például azt hirdette, hogy az egyetlen Isten a világ felé három módon (innen ered a „modális" elnevezés), háromféle „álarcot" öltve nyilatkozik meg: a teremtésben Atyaként, a megtestesülésben és megváltásban Fiúként, megszentelő tevékenységében pedig Szentlélekként. Minthogy e felfogás szerint a Fiú alakjában maga az Atya szenvedett, a latin *pater* (atya) és *passio* (szenvedés) szavak összetétele alapján ezt a tévtant patripasszionizmusnak is nevezzük. • Bár a Szentháromság titkával elsősorban a második egyetemes zsinat (a 381-es I. Konstantinápolyi Zsinat) foglalkozott, már az I. Nikaiai Zsinat aktáiból is kiderül az egyház állásfoglalása: a monarchianizmus nem egyeztethető össze a keresztény istenfogalommal.

Az arianizmus a líbiai származású Ariosz (görögösen: *Areiosz;* latinosan: *Arius;* † 336) nevéhez fűződik, aki a 4. század elején Alexandriában kezdte hirdetni tanítását. Úgy gondolta, hogy a Logosz (Ige), akinek megtestesüléséről János evangélista beszél, alacsony sorsa, emberi gyengeségei és szenvedése miatt nem lehet isteni lényegű valóság. Ariosz szerint a Logosz a többi létezővel együtt „első teremtményként" a semmiből teremtetett: Istennel nem egylényegű, Istenhez nem hasonló, természeténél fogva változékony lény, akinek hozzánk hasonlóan erkölcsileg kell igazolnia a mennyei Atyához való tartozását. A megtestesülés azt jelenti, hogy ez a teremtett Logosz leszállt a Názáreti Jézus lélek nélküli testébe, s pótolta Jézus emberi lelkét. • Bár ezt a tanítást az I. Nikaiai Zsinat elítélte, az arianizmus elterjedt az egyházban, és még hosszú ideig támogatókra talált a püspökök között is. Atanáz, Alexandria püspöke († 373) szerint az arianizmus azért veszélyes tanítás, mert ha Jézus Krisztusban nem maga Isten jött el hozzánk, nehéz belátni, hogyan lehetett megváltó, aki Isten életéből részesít minket (vö. Három beszéd az ariánusok ellen I,38-tól).

A keresztény tanítás legfontosabb forrása a ***Biblia*** volt. Az első századokban a keresztények eleinte főként az Ószövetség görög fordításait, illetve a görög nyelvű újszövetségi írásokat használták. A 3. században jelent meg az alexandriai Órigenész „Hathasábos könyve" (gör.

Hexapla), amely az egyházban használt ószövetségi görög szentírási szövegeket vetette össze a héber eredetivel: e mű a héber nyelvű, illetve a görög betűkkel írt héber ószövetségi szövegeken kívül négy különböző görög fordítást tüntet fel egymás mellett. • A latin nyelvű ó- és újszövetségi fordítások a 3. századtól azokon a területeken (Afrika északi és Gallia déli részén) váltak szükségessé, ahol már nem beszélték a görög nyelvet. A legrégibb latin fordítások összefoglaló neve Ólatin Biblia (lat. *Vetus Latina*).

❖ a tanúságtevő élet ❖

A ***tanúságtevő élet*** kiemelkedő alakjai az első századokban a krisztusi szeretetet gyakorló tanítványi csoportok, a vértanúk, valamint az evangéliumi tanácsokat követő aszkéták, remeték és az első szerzetesi közösségek tagjai voltak.

„Arról ismeri meg mindenki, hogy tanítványaim vagytok, ha szeretettel vagytok egymás iránt" – mondta a történeti Jézus tanítványainak (Jn 13,35). Már az első századokban is sokan voltak olyanok, akik komolyan véve ezt az útmutatást, a mindennapok küzdelmeiben egymást támogató, egymás reményét kölcsönösen erősítő életükkel igazolták a világ számára, hogy valóban Krisztushoz tartoznak. Életpéldájuk hiteles voltáról többek között Tertullianus is tanúságot tesz, amikor idézi a keresztény közösségek életén elcsodálkozó pogányok szavait: „Nézzétek, mennyire szeretik egymást!" (Védőbeszéd 39,7).

A keresztényüldözések idején a leghitelesebb tanúságtevők a vértanúk voltak: hősies helytállásukkal Krisztust jelenítették meg a világban, aki életét adta „barátaiért" (vö. Jn 15,13), vagyis az emberek üdvösségéért. Rendületlenül hittek Pál apostol bátorító szavainak is: „mindaz, amit most szenvedünk, nem mérhető össze a jövendő dicsőséggel, amely meg fog nyilvánulni rajtunk" (Róm 8,18). Az üldözések korából származó vértanúakták, szenvedéstörténetek, vértanúlegendák és vértanúregények arról tanúskodnak, hogy a mártírok helytállása láttán a pogányok elgondolkodtak, és sokan közülük keresztény hitre tértek. Erre a tényre utal Tertullianus megállapítása: „vetőmag a keresztények vére" (Védőbeszéd 50,13).

Néhány jelesebb vértanú a 100-tól 325-ig terjedő időszakban: Ignácot, Antióchia püspökét († 110) Traianus uralkodása alatt fogták el, és hajón Rómába szállították, hogy ott vessék vadállatok elé. • Polikárp († 167 körül) Szmirna püspökeként keresztény hite miatt máglyán végezte életét. • A karthágói Perpetua és Felicitas († 202/203) hitújoncként áldozta életét a Krisztusba vetett hitéért. • A római Cecília, aki szüzességi fogadalommal kötelezte el magát Krisztus ügye mellett, 230 körül halt vértanúhalált. Fogadalmához még akkor is ragaszkodott, amikor szülei eljegyezték őt egy pogány római ifjúval. Krisztushoz való hűségére legendája azzal a mondattal utal, hogy Cecília még az esküvői „hangszerek zenéje közben is egyedül az Úrnak énekelt". Ez a betű szerint értelmezett kijelentés lett az alapja annak, hogy később Cecíliát a zenészek és a szent zene védőszentjeként kezdték tisztelni. • A kis-ázsiai Kristóf katona volt, aki 250 körül lett vértanúvá. Legendája szerint keresztény hitre térése után elhatározta, hogy hatalmas erejét a felebaráti szeretet szolgálatába állítja. Letelepedett egy örvényes folyó partján egy gázló mellé, hogy az átkelni szándékozó embereket vállára véve segítse a túlsó partra jutásban. Egy éjszaka egy kisfiú kérte, hogy vigye át a folyón. Ő vállára vette a fiút, s amint haladt, egyre nehezebbnek érezte a gyermeket, aki végül fölfedte, hogy ő Jézus Krisztus. Ekkor kapta a Krisztophorosz (Krisztus-hordozó) nevet, és e legenda alapján lett a zarándokok, utazók védőszentje. • Ágota görög vértanú leány, aki a szicíliai Catania városában szenvedett kínhalált († 250), mert nem volt hajlandó keresztény hitét megtagadni. Legendája szerint a halálát követő évben kitört az Etna, és a város lakói Ágota közbenjárását kérve menekültek meg a lávafolyamtól. • Lőrinc, a római egyház diakónusa 258-ban halt vértanúhalált: tüzes rostélyon megégették. A legenda szerint a bíró azt követelte tőle, hogy adja át az egyház kincseit. Erre Lőrinc összegyűjtötte a gondjaira bízott szegényeket, és őket mutatta be az egyház kincseként. • Sebestyén († 288) római testőrtiszt volt, akit keresztény hite miatt saját

katonáival nyilaztattak le. • A kappadókiai származású György († 303) Diocletianus császár seregének tisztjeként szétosztotta vagyonát a szegények között, és a császári udvar előtt megvallotta keresztény hitét. Nem volt hajlandó áldozni a pogány isteneknek, ezért Palesztinában halálra ítélték. Mivel ellene tudott mondani az istenellenes hatalmakat szimbolizáló „sárkánynak" (vö. Jel 12, 3.9), alakja a középkori legendairodalomban Sárkányölő Szent Györgyként jelenik meg. • A kis-ázsiai Cilicia provincia területén tevékenykedő testvérek, Kozma és Damján, orvosok voltak. Melléknevük („pénznélküliek") azt sejteti, hogy a szegényeket ingyen gyógyították. Keresztény hitük miatt haltak vértanúhalált 303-ban. Ők az orvosok és a gyógyszerészek védőszentjei. • A veterán római katona, Flórián, 304-ben lett vértanúvá Noricum provincia területén: malomkővel a nyakában az Enns folyóba dobták. Mivel egy kései legenda szerint ifjúkorában megmentett egy házat a tűzvésztől, a nép nemcsak az árvíz, hanem tűzvész idején is kéri pártfogását. • Ágnes római szűz volt, aki szinte gyermekfejjel vállalta a vértanúhalált a 4. század elején. Legendája szerint Róma prefektusának a fia feleségül akarta őt venni, de Ágnes, aki korábban elkötelezett keresztényként szüzességi fogadalmat tett, visszautasította az ifjút, mire az feljelentette őt. A karddal kivégzett leány halála után megjelent szüleinek, ölében az ártatlanságát szimbolizáló báránnyal. • Alexandriai Katalin († 305) megtagadta, hogy a bálványoknak mutasson be áldozatot, s ezért válogatott kínzások között kivégezték. A keresztény tanításban való jártasságát legendája azzal az elbeszéléssel örökíti meg, amely szerint halála előtt Katalin meggyőzte a császár filozófusait a keresztény hit igazáról. • Balázs († 316) az örményországi Szebaszté városának püspökeként halt vértanúhalált. Legendája szerint orvos volt, mielőtt a város püspökévé választották. Fogságában sokakat meggyógyított, többek között egy fiút, aki halszálkát nyelt, megmentett a fulladástól. Ennek emlékét őrzi a középkor óta a balázsáldás szertartása.

A görög *aszkészisz* (gyakorlás) szóról elnevezett aszkéták családjuk és világi közösségük kötelékében maradva az evangéliumi tanácsok (Mt 19,12; 19,21; 20,27) alapján azt „gyakorolták", miként lehet Krisztust a lehető legtökéletesebb módon megjeleníteni a világban. Ezek a keresztények a megszokottnál szigorúbb életet éltek, keményen böjtöltek, önként vállalták a szűzi állapotot, lemondtak a házasságról, vagyonról, hogy kizárólag az imádságnak, a felebaráti szeretet gyakorlásának és a tanúságtételnek szentelhessék életüket. • A remeték, akik a görög *erémosz* (puszta, elhagyatott, lakatlan hely) szóról kapták nevüket, először a 3. században tűntek fel: olyan aszkéták voltak, akik keresztény közösségeiket elhagyták, és a pusztákba vonultak, hogy magányosan vagy egymás közelében élve kizárólag lelkük tökéletesítésén fáradozzanak. A görög *anakhóreó* (visszavonul, elvonul) szó alapján anakhorétáknak is nevezzük őket. A felső-egyiptomi remeték két híres személyisége Remete Szent Pál († 340) és Remete Szent Antal († 356): remetelakjaik körül lazán szervezett remetetelepek is kialakultak. • A klasszikus szerzetesség előzményének tekinthető közösségi életforma megteremtője Pakhómiosz († 346) volt, aki a felső-egyiptomi Théba közelében a környezetében élő férfi remetéket zárt közösséggé szervezte. Lakhelyük a görög *laura* (sikátor) szóról elnevezett laura, egy fallal bekerített terület volt, ahol a szerzetesek kunyhókban vagy barlangokban éltek, és közös templomot látogattak. A görög *koinosz biosz* (közös élet) kifejezés alapján ezt a tanúságtevő életmódot koinobita (latinosan: cönobita) életformának nevezzük. A közösségi életet a Pakhómiosz által szerkesztett regula szabályozta. A latin *regula* (zsinórmérték, rendszabály) kifejezést a régi magyar nyelvben a 'szerzet' vagy 'szerzés' szóval jelölték, ezért nevezzük a regula szerint élő embereket magyarul szerzeteseknek. A szerzetesi életformát más remeteközösségek is átvették: már az alapító halála idején is több laurában éltek szabályzata szerint. Ezek között két női közösség is volt, amelyeket Pakhómiosz Mária nevű nővére alapított. • Az aszkétákat, a magányosan élő remetéket és a koinobitákat a nép már életükben is szent életű emberekként tisztelte: sokan kértek tőlük tanácsot, vagy lelki vezetőül választották őket.

1. 1 A Messiás az ókori egyház liturgiájában

A szemelvények bemutatják, hogy az első századok egyháza miként jelenítette meg Krisztus misztériumát a beavató szentségek és a bűnbocsánat liturgiájában. A keresztség és a bérmálás szertartásának ismertetésében az Apostoli hagyomány című írásra támaszkodunk. Szintén e mű alapján mutatjuk be az eukharisztia ünneplésének nyugati formáját is. A nyilvános és egyszeri bűnbánat gyakorlatát megörökítő szemelvény forrása Tertullianusnak „A bűnbánatról" című műve.

1. 11 A Messiás megjelenítése a beavatás szentségeiben és a bűnbocsánatban

a) A keresztség és a bérmálás mint beavatás Krisztus misztériumába

Mikor… kiválasztották azokat, akik el fogják nyerni a keresztséget, vizsgálják meg életüket: tisztességesen éltek-e katekumenátusuk ideje alatt? Tisztelték-e az özvegyeket, látogatták-e a betegeket, gyakorolták-e a jó cselekedeteket? Ha azok, akik bemutatták őket, tanúsítják, hogy így viselkedtek, hallgassák az evangéliumot. […]

A presbiter különítse el egyenként a keresztelendőket, és parancsolja meg mindegyiknek, hogy mondjon ellent ezekkel a szavakkal: Ellentmondok neked, sátán, és minden pompádnak és minden művednek. Miután pedig ellentmondott, kenje meg az ördögűzés olajával ezekkel a szavakkal: Minden lélek távozzék tőled. Ilyen módon adja át őt… a püspöknek vagy a presbiternek, aki a víznél áll és keresztel. Menjen le a vízbe (a keresztelendővel) együtt ugyanígy egy diakónus is. Mikor a keresztelendő lemerül a vízbe, aki keresztel, tegye rá kezét a fejére és mondja: Hiszel-e Istenben, a mindenható Atyában? Akit keresztelnek, mondja: Hiszek. Akkor keresztelje meg először, kezét a fején tartva. Aztán kérdezze: Hiszel-e Jézus Krisztusban…? Mikor az, akit megkeresztelnek, azt mondja: „Hiszek", keresztelje meg újból. Aztán kérdezze ismét: Hiszel-e a Szentlélekben…? Akit keresztelnek, mondja: Hiszek. Így kereszteljék meg harmadszor. Amikor kiszállt a vízből, a presbiter kenje meg a hálaadás olajával ezekkel a szavakkal: Megkenlek téged szent olajjal Jézus Krisztus nevében. Így egyenként törülközzenek meg, öltözzenek fel és menjenek be a templomba.

A püspök tegye rájuk a kezét és ezt a könyörgést mondja: Urunk, Istenünk, aki arra méltattad őket, hogy a Szentlélekben (való) újjászületés fürdője által elnyerjék bűneik bocsánatát, töltsd el őket kegyelmeddel, hogy akaratod szerint szolgáljanak neked, mert tiéd a dicsőség, Atya és Fiú, a Szentlélekkel együtt, a szent egyházban, most és mindörökkön örökké. Ámen. Azután öntse a fejükre a hálaadás olaját, tegye rájuk kezét és mondja: Megkenlek téged szent olajjal a mindenható Atya Úrban és Krisztus Jézusban és a Szentlélekben. Aztán jelölje meg homlokán, adjon neki csókot és mondja: Az Úr legyen veled. Akit megjelöltek, ezt mondja: És a te lelkeddel. Így tegyen (a püspök) mindegyikkel.

[Részletek Római Hippolütosz Apostoli hagyomány című művéből, 3. sz. eleje]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

tisztességesen éltek-e katekumenátusuk ideje alatt?: minthogy a katekézis nem csupán elméleti tudást nyújtó hitoktatás volt, a hitújoncnak arról is számot kellette adnia, hogy elsajátította-e már a keresztény életgyakorlatot.

ellentmondok neked, sátán: a héber *satan* (ellenszegülő, a vád képviselője stb.) kifejezés az istenellenes hatalmak megszemélyesített alakjára utal. Az emberi bűnök következményei (amelyeket összefoglaló néven „áteredő bűnnek" nevezünk) genetikai torzulások, rossz példák, Isten valóságát megkérdőjelező eszmerendszerek, gyűlöletet hirdető ideológiák, reménytelenséget

sugárzó tanítások stb. formájában vannak jelen a történelemben, és olyannyira befolyásolják az emberi szabadságot, hogy a hatásuk alatt álló teremtmény Isten segítsége nélkül nem tudna Teremtője mellett dönteni, hívására szeretettel válaszolni. A keresztények – követve a Biblia emberi szerzőinek eljárásmódját – ezeket az Istentől eltávolító, illetve a világ értékeinek istenítésére csábító tényezőket megszemélyesítették, és sátánnak vagy ördögnek nevezték. Amikor a hitújonc ellene mond a sátánnak, valójában ígéretet tesz: Krisztus segítségével egész életében küzdeni fog azért, hogy ezek az Istentől eltávolító tényezők ne győzedelmeskedjenek felette.

kenje meg az ördögűzés olajával: az olajjal való megkenés az ókorban az atlétikai küzdelemre való felkészítés eszköze volt. Ezért válhatott a megkenés a bűn elleni küzdelemre való megerősítés szimbólumává (vö. Mk 6,13). A hitújonc olajjal való megkenése és a „gonosz lelkek" felszólítása a távozásra azt jelképezi, hogy a keresztségben részesülő katekumen Krisztus segítségével képes lesz ellene mondani a sátánnak: eredményesen tud majd küzdeni a történelembe ágyazódó sátáni erők ellen, és elbukása esetén hatékony bűnbánatot tud tartani.

menjen le a vízbe: a keresztények eleinte folyók vizénél, forrásoknál kereszteltek. Később a háztemplomokban és a bazilikákban keresztelőmedencéket (gör. *baptisztérion*) alakítottak ki erre a célra. A keresztelés formája vagy alámerítés volt, vagy a medencéből vett vizet öntötték a fejre.

hiszel-e Istenben…?: a keresztény hit kérdések alapján történő megvallása mutatja, hogy a keresztség nem mágikus szertartás, amely az ember személyes állásfoglalása nélkül eredményez változást, hanem olyan cselekmény, amelynek során a keresztségben részesülő Istenbe vetett hittel, bizalommal fogadja el a krisztusi megváltás ajándékát, a bűn elleni küzdelemhez nyújtott isteni segítséget. Gyermekkeresztség esetében az egyház képviselői (szülők, keresztszülők) tesznek hitvallást és ígéretet a gyermek nevében.

a presbiter kenje meg a hálaadás olajával: a hálaadás olaja a püspök által megszentelt illatos olaj, amelyet a görög *khriszma* szó alapján krizmának nevezünk. Az olajjal való tényleges vagy átvitt értelmű megkenés a Bibliában a Lélek ajándékozásának a szimbóluma (vö. Iz 61,1; Lk 4,18; 2 Kor 1, 21–22). A keresztelés utáni első megkenés azt fejezi ki, hogy a keresztség hatását (az újjászületést Krisztusban és a bűnök bocsánatát) nem a víz eredményezi, hanem a szertartásban működő Lélek (vö. 1 Kor 6,11), akinek jelenvalóságát az olajjal való megkenés szimbolizálja.

menjenek be a templomba: a templomba való bevonulással megkezdődik a beavatásnak az a része, amelyet bérmálásnak nevezünk.

a Szentlélekben (való) újjászületés fürdője által elnyerjék bűneik bocsánatát: a püspök által mondott könyörgésnek ez a részlete a Nikodémus felé elhangzó jézusi szavakra emlékeztet (Jn 3,5), és arra utal, hogy a katekumen a keresztségben elsősorban a bűnök bocsánatára kapta a Szentlelket.

töltsd el őket kegyelmeddel, hogy akaratod szerint szolgáljanak neked: a püspök ahhoz kéri a Szentlelket, hogy a megbérmált személy „szolgálni" tudjon Istennek, azaz elkötelezett és nagykorú keresztényként tudjon tanúságot tenni a Messiásról.

a püspök… öntse a fejükre a hálaadás olaját, tegye rájuk kezét: az olajjal való tényleges vagy átvitt értelmű megkenés a Bibliában a Lélek-ajándékozással együtt a királyi-messiási, a papi és a prófétai megbízatásnak is szimbóluma (vö. 1 Sám 10,1; Zsolt 2,2; Lev 8,12; Iz 61,1). Ugyanilyen jelentése van a kézrátételnek is (vö. Szám 27, 18–20; 1 Tim 4,14; ApCsel 19,6). A kézrátételben és második megkenésben a megkeresztelt személy a tanúságtevő életre megerősítő Lélek ajándékát kapja meg: hasonlóvá lesz Krisztushoz, aki Messiás-királyként, önmagát feláldozó papként és prófétaként valósította meg az emberiség megváltásának művét.

b) Az eukharisztia ünneplése a nyugati liturgiában

[A püspök] az összes presbiterrel együtt kezét [az adományra] téve e szavakkal adjon hálát:
– Az Úr legyen veletek.
Mindnyájan mondják:
– És a te lelkeddel.
– Emeljük fel szívünket.
– Fölemeltük az Úrhoz.
– Adjunk hálát az Úrnak.
– Méltó és igazságos.
Akkor így folytassa: Hálát adunk neked, Istenünk, szeretett fiad, Jézus Krisztus által, akit ezekben az utolsó időkben küldtél nekünk mint szabadítót, megváltót és akaratod hírnökét, aki a te elválaszthatatlan Igéd, aki által mindent teremtettél, akiben kedved telt, akit leküldtél az égből a szűz méhébe, és fogantaték, megtestesült és Fiadként nyilatkozott meg, született a Szentlélektől és a Szűztől.
Hogy teljesítse akaratodat és szent népet szerezzen néked, kitárta karját a szenvedésben, hogy megszabadítsa a szenvedéstől azokat, akik benned bíznak. Mikor önként átadta magát a szenvedésre, hogy a halált elpusztítsa és az ördög láncait széttépje, eltiporja a poklot, megvilágosítsa az igazakat, megerősítse a végrendeletet és tanúsítsa a föltámadást, vette a kenyeret, hálát adott neked, és ezt mondta: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem, amely értetek megtöretik.” Ugyanígy [vette] a kelyhet is mondván: „Ez az én vérem, amely értetek kiontatik. Mikor ezt teszitek, tegyétek az én emlékezetemre.”
Megemlékezvén tehát haláláról és feltámadásáról, felajánljuk neked a kenyeret és a kelyhet, és hálát adunk, hogy méltónak találtál minket, hogy színed előtt álljunk és szolgáljunk néked. Kérünk, küldd el Szentlelkedet a szent egyház felajánlott [adományára], adj egységet mindazoknak, akik részesülnek benne. Engedd, hogy elteljenek a Szentlélekkel és megerősödjenek az igazság hitében, hogy dicsérjünk és dicsőítsünk téged Fiad, Jézus Krisztus által, aki által tiéd a tisztelet és a dicsőség, Atya és Fiú, a Szentlélekkel együtt most és mindörökkön örökké. Ámen. […]
Aztán [a püspök] törje meg a kenyeret, és osszon ki egy-egy darabot mindenkinek ezekkel a szavakkal: A mennyei kenyér Krisztus Jézusban. Aki kapja, válaszolja: Ámen. … Akik pedig magukhoz veszik [a borral telt kelyhet], igyanak…, miközben aki adja, mondja…: Istenben, a mindenható Atyában. Aki issza, válaszolja: Ámen. […] Ennek végeztével pedig siessen ki-ki jót cselekedni, tetszeni Istennek és helyesen élni. Buzgón ragaszkodva az egyházhoz tegye kiki, amit tanult, és haladjon előre a jámborságban.

[Részletek Római Hippolütosz Apostoli hagyomány című művéből, 3. sz. eleje]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

kezét [az adományra] téve: Jusztinosz vértanú szerint az adomány a kenyér és a vízzel elegyített bor (vö. I. Apológia 65). A víz az embereket, a népeket jelenti (vö. Jel 17,15). A vízzel kevert bor azt szimbolizálja, hogy miként a víz elválaszthatatlanul egybevegyül a borral a kehelyben, úgy lesz eggyé Krisztus és az egyház népe is az eukharisztia ünneplésében.
az Úr legyen veletek…: az eukharisztikus ima, amelyet a nyugati liturgiában kánonnak (gör. *kanón:* mérce, cselekvési szabály), Keleten pedig anaforának (gör. *anaphora:* felemelés, felajánlás) neveznek, hármas válaszosverssel kezdődik. E versek elmondása közben a liturgia vezetője és a keresztény nép felkészül a Jézussal való találkozásra, aki az utolsó vacsorán a kenyeret és a bort azonosította a minden emberért feláldozott testével és kiontott vérével, hogy a lakoma (és a későbbi lakomák) résztvevői a kenyér evésének és a bor ivásának reálszimbóluma által élő kapcsolatba kerülhessenek az ő történeti valóságával.
hálát adunk neked, Istenünk…: a szemelvényben ezekkel a szavakkal kezdődik az eukharisztikus imának az a része, amelyet a későbbi korokban a latin *praefatio* (ünnepi beszéd) szó alapján prefációnak neveznek. A liturgia vezetője a nép nevében dicsőíti Istent, és hálát ad neki az üdvtörténet egész művéért.
megerősítse a végrendeletet: a történeti Jézus szavai szerint Isten az ő vére által köti meg az új szövetséget az emberekkel (vö. Lk 22,20). Az eukharisztia így a szövetség megújításának, a „végrendelet megerősítésének” ünneplése.

vette a kenyeret…: az utolsó vacsorát, illetve az eukharisztia alapítását felidéző szavak és cselekedetek alkotják a liturgiának azt a részét, amelyet az első századok egyházában a görög *eukhariszteó* (hálát ad) ige alapján eukharisztizálásnak (hálaadó imával való megáldásnak), illetve a latin *consecrare* (szentel, szent célra rendel) szóból eredően konszekrációnak neveztek. A keresztények hite szerint a történeti Jézus szavainak erejében – amelyeket a liturgia vezetője megismétel – a kenyér és a vízzel elegyített bor Krisztus testévé és vérévé válik, azaz titokzatos módon megjeleníti az emberek üdvösségéért önmagát feláldozó Jézus valóságát. Jusztinosz a 2. század elején így számol be erről a hitről: „Ezt az ételt eukharisztiának hívjuk. Csak az veheti magához, aki hiszi azt, hogy tanításaink igazak, megkeresztelkedett a bűnök bocsánatára, és Krisztus parancsolatai szerint él. Mert mi ezt az ételt nem úgy vesszük magunkhoz, mintha közönséges kenyér vagy közönséges ital lenne. Ellenkezőleg, mint ahogy az Isten igéje által testté lett Urunk Jézus Krisztusnak a mi üdvösségünkre teste volt, éppen úgy a Jézustól származó imádság szavai által eukharisztizált étel ennek a Jézusnak teste és vére – hiszen az ember teste és vére az étel átformálódása által gyarapszik” (I. Apológia 66).
vegyétek, egyétek…: az étkezésben szoros kapcsolat jön létre az étkező személy és az életadó táplálék között. Mivel az ókori ember a táplálékot istentől kapott adománynak tekintette, az étkezés a táplálékot nyújtó istenséggel való egyesülés vagy a vele való közösség reálszimbólumává válhatott. Jézus is ezt a reálszimbólumot alkalmazta az utolsó vacsorán, miközben a testével azonosított kenyér evésére és a vérével azonosított bor ivására szólította fel tanítványait (Mk 14, 12–25; Mt 26, 17–29; Lk 22, 7–23; 1 Kor 11, 23–25). A test és a vér nem két alkotóeleme Jézus lényének, a zsidó felfogásban ugyanis ezek külön-külön is az ember egész valóságát jelentik. Teste és vére szétválasztásával Jézus saját, erőszak által bekövetkező halálára, azaz a mások üdvösségéért feláldozott emberi életére utalt. Az ő testének evése és vérének ivása annak hívő elfogadását és tudatosítását jelenti, hogy örök életünk biztosítéka és tápláléka Jézus másokért áldozott földi lénye (vö. a Jn 6,29 és 6,57 verseivel, amelyekben a „hinni” és az „enni” egyenértékű kifejezések). Az eukharisztikus étkezés Pál apostol szerint kettős közösséget hoz létre: részesít az emberek üdvösségéért önmagát feláldozó Krisztus életében, és azokat, akik részt vesznek ebben az eseményben, egyházzá, Krisztus egyetlen testévé kapcsolja össze (vö. 1 Kor 10, 16–17). Mivel az étkezés mint reálszimbólum az emberek üdvösségéért szenvedő Krisztussal teremti meg a kapcsolatot, az eukharisztia áldozat: Krisztus áldozatának elfogadása, és részesülés ennek az áldozatnak ajándékában. Ezért Antióchiai Ignác az utolsó vacsora ünneplésének helyét áldozati oltárnak nevezi (A filadelfiaiakhoz 4), a 2. század első feléből származó Didakhé (A tizenkét apostol tanítása) című írás pedig a kenyér megtörését „tiszta áldozatként” említi (Didakhé 14).
megemlékezvén tehát haláláról…: a megemlékezés a zsidó kultúrkörben nem csupán visszagondolást jelent egy régmúlt történésre, hanem az esemény felidézését, a jelenben való átélését és annak tudatosítását, hogy ami történt, hatást gyakorol a megemlékező életére is. Az Egyiptomból való szabadulást felidéző pászkaünnep résztvevőinek például minden korban úgy kellett önmagukra tekinteniük, mintha a kivonulók között lettek volna, miközben tudatosították, hogy Isten velük is művelte a szabadítás csodáját. Ehhez hasonlóan emlékeznek az eukharisztikus lakoma résztvevői: felidézik Krisztus halálának és feltámadásának valóságát, miközben hittel elfogadják, hogy ez az esemény hatással van az ő életükre is. Ily módon az eukharisztia megjelenítő megemlékezés (gör. *anamnészisz*).
felajánljuk neked a kenyeret…: az eukharisztia Krisztust jeleníti meg, aki az Atya kezébe ajánlotta önmagát (vö. Lk 23,46). Így az eukharisztia liturgiája felajánlás (gör. *anaphora;* lat. *oblatio*) is, amennyiben az egyház felmutatja az Atyának az önmagát felajánló Krisztust. Ezt a felajánlást Krisztus teszi lehetővé az emberek üdvössége érdekében. Ireneusz, Lyon püspöke

ezt írja erről: az eukharisztia „az egyház felajánlása, amelyet az Úr tanítása szerint az egész világon bemutatnak, tiszta áldozatnak számít Istennél, és Ő el is fogadja azt; nem azért, mert igényli áldozatunkat, hanem hogy az, aki felajánlja, maga megdicsőüljön abban, amit felajánl" (Az eretnekségek ellen 4).

kérünk, küldd el Szentlelkedet…: ezt az imádságot a görög *epiklészisz* (lehívás, leesdés) szó alapján epiklézisnek, Lélekhívásnak nevezzük.

hogy dicsérjünk és dicsőítsünk téged…: az ima doxológiával (dicsőítéssel) zárul. A dicsőítés kifejezés hátterében a görög *doxa* (dicsőség, hírnév, tekintély) és a héber *kabód* (dicsőség, súly, fontosság) szavak állnak. A dicsőség elsődleges értelemben maga Isten, akit az ember akkor dicsőít igazán, ha elfogadja tekintélyét, és életében „súlyosnak", fontosnak tartja Őt.

osszon ki egy-egy darabot mindenkinek…: ez a liturgikus előírás az áldozás szertartására utal, amelyet az első századok keresztényei részesülésnek vagy közösségnek (gör. *koinónia;* lat. *communio*) neveztek. Jusztinosz megjegyzi, hogy a hálaadással megáldott kenyérből és borból a diakónusok a távollevőknek is visznek (vö. I. Apológia 67). Az áldozás cselekményében az Úr vacsorájának ünneplői Krisztussal kerülnek közösségbe, testéből és véréből, vagyis az ő önmagát feláldozó valóságából részesülnek (vö. 1 Kor 10, 16–17): így vele együtt „áldoznak" a mennyei Atyának.

ennek végeztével pedig siessen ki-ki jót cselekedni…: Krisztus hálaadó áldozatának elfogadásából küldetés fakad, ezért az eukharisztia ünneplése a tanúságtevésre való küldéssel (lat. *dimissio, missio*) fejeződik be. Jót cselekedni annyit jelent, mint az emberek üdvösségéért önmagát feláldozó Krisztust képviselni a világban. Egyes liturgiatörténészek szerint erre a küldésre és küldetésre utal a latin *missa* (elbocsátás, mise) kifejezés is, amellyel a nyugati egyházban a 4-5. századtól kezdték jelölni az eukharisztia ünneplését.

c) A nyilvános és egyszeri bűnbánat mint visszatérés Krisztus közösségébe

Az ember bűnbánata fölött örvendeznek az egek és az ott lévő angyalok (Lk 15, 7–10). Jó lélekkel légy hát, bűnös, lásd, hol örvendeznek miattad! Mit akarnak mondani nekünk az Úr példabeszédeinek az érvei? Nemde a bűnös helyreállításának példája, hogy az asszony elveszíti a drachmát és keresi, megtalálja és vigalomra hívja barátnőit (Lk 15, 8–10). A pásztor juhocskája is eltévedt, de a nyáj sem volt becsesebb annál az egynél, azt az egyet keresi, az összes helyett azt az egyet kívánja, megtalálása után a pásztor vállaira veszi (Lk 15, 1–7), mert kóborlásai közben nagyon kimerült. […]

Ennek a második és egyetlen bűnbánatnak a tartása annyival kényelmetlenebb még, amennyivel több fáradságba kerül bizonyítása, mert nemcsak bensőleg kell végbemennie, hanem külső cselekedettel kell azt elvégezni. Ez a cselekedet, amelyet többnyire görög szóval fejeznek ki, a megvallás, amellyel bűnünket az Úrnak beismerjük, nem azért, mintha nem tudna róluk, hanem azért, mert a megvallással előkészítjük az elégtétel adását, a megvallásból bánat születik, a bűnbánat pedig megenyhíti Istent. A megvallás tehát az ember leborulásának fegyelme, amely azonnal kapcsolatba hoz az irgalmassággal, megfelelő magatartást ró ki az étkezés és ruházkodás szempontjából: parancsolja, hogy zsákban és hamuban kell ülni, a testet csúfítsa el a piszok, a lelket oda kell vetni a furdalásoknak (Iz 58,5), szigorú kezeléssel kell változtatni azokon a dolgokon, amelyekben vétkeztek, csak fűszerezetlen ételt és italt lehet enni, mert ez nem a gyomor, hanem a lélek ügye, a sok imádságot böjtökkel kell erősíteni, sóhajtozni kell és könnyezni, éjjel-nappal sírni kell Uradhoz és Istenedhez, a presbiterekhez kell folyamodni, Isten oltára elé kell térdelni, ezekhez kell kapcsolni még: az összes testvérrel együtt összefogva kell küldeni a könyörgéseket. […]

Hogy ezt a tettet (ti. a nyilvános bűnbánatot) annyian napról-napra halogatják, annak oka feltehetően az, hogy ezzel inkább a szégyenre emlékeznek, mint az üdvösségre. … Bizonyosan ott leskelődik a veszély a gúnyolódók nevetgélésében és csúfos megjegyzéseiben, ami terhes, amikor az egyik romjai fölött a másik felmagasztalja magát, amikor a földre omlottra a másik rálép. De a testvérek és szolgatársak között, ahol közös a remény, a félelem, az öröm, a fájdalom, a szenvedés, mert közös a közös Atyától és Úrtól való

Lélek (Ef 4, 4–6), miért vélekedsz ezekről másként, mint magadról? Miért kerülöd úgy ügyednek résztvevő társait, mint a gúnyolódókat? A test nem lehet vidám, ha egyik tagja szenved, az összes vele együtt fájjon, és együttműködésük szükséges a gyógyuláshoz. Az egyikben mint a másikban az egyház van, az egyház pedig Krisztus… Krisztus kérleli az Atyát (Mt 18,20). Amit a Fiú kér, az mindig könnyen teljesül. Nagy eredménye a szégyellősségnek a bűn eltitkolásának ígérete! Nevezetesen, ha valamit elrejtünk az emberi ismeret elől, azt már az Úr elől is eltitkoltuk? Ráadásul csak nem hasonlítható össze az emberi találgatás az Úr tudásával? Jobb vajon elrejteni a kárhoztatottat, mint a nyilvánvalót feloldozni?

[Részletek Tertullianus: A bűnbánatról c. művének 8–10. fejezeteiből, 3. sz. eleje]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

örvendeznek az egek és az ott lévő angyalok: az „egek és az ott lévő angyalok" olyan kép, amely az ember számára felfoghatatlan isteni világot szimbolizálja. Isten, aki minden embert üdvözíteni akar (vö. 1 Tim 2,4), azért „örül", mert bűnbánatot tartó teremtménye újra az üdvösség útjára lép.
a bűnös helyreállításának példája: a bűn pusztítja a keresztségben megszülető „új embert" (Ef 4,24), szétzilálja a személyre szóló, a belső emberre vonatkozó isteni elgondolás körvonalait (vö. 2 Kor 4,16). Ez együtt jár azzal, hogy a bűnös méltatlanná válik Krisztus megjelenítésére, vagyis arra is, hogy az egyház teljes jogú tagja legyen. A bűnbánat „helyreállítás" (lat. *restitutio*), mert ebben történik meg az Isten elgondolása szerinti teremtmény vonásainak helyreigazítása és tanúságtevő méltóságába való visszahelyezése. A bibliai példákból kiviláglik, hogy még a bánat sem az ember egyedüli műve: az asszony keresi a drachmát, a pásztor megy eltévedt juhocskája után, azaz mindig Isten teszi meg az első lépést a bűnös felé, Ő tesz képessé a bűnbánatra is.
második és egyetlen bűnbánatnak: ez a bűnbánat a keresztséghez viszonyítva második, amely első bűnbocsánatként szünteti meg a bűnös állapotot. Tertullianus azért nevezi egyetlennek, mert a korabeli gyakorlat szerint a keresztség után súlyosan (hitehagyással, házasságtöréssel, gyilkossággal, rablással stb.) vétkező ember életében csak egyszer részesülhetett e bűnbocsátó eljárásban.
külső cselekedettel kell azt elvégezni: a megjegyzés arra utal, hogy ez a bűnbánat nyilvános volt, az egyház tagjainak színe előtt történt.
a megvallás: a bűnbánati eljárás első mozzanata a bűnök megvallása (lat. *confessio*). Ezen nem nyilvános gyónást kell értenünk, mert a bűnös általában csak a püspök előtt vallotta meg vétkeit, aki a körülményeket mérlegelve megszabta számára, hogy a liturgikus közösségből való átmeneti kiközösítés idején milyen természetű vezeklési gyakorlatokat kell majd végeznie.
a bűnbánat pedig megenyhíti Istent: ez a mondat antropomorf (Istennek emberi érzelmeket tulajdonító) módon fejezi ki azt a tényt, hogy a bűnmegvallással elkezdődött a bűnös „helyreállításának" folyamata.
megfelelő magatartást ró ki: a bűnbánati gyakorlat második mozzanata a liturgikus közösségből való átmeneti kiközösítés, amely a nyilvános vezeklés (lat. *paenitentia*) időszakának kezdetét is jelenti. A bűnök megvallása után a püspök megszabta a bűnbánati idő tartamát és a különféle bűnbánati gyakorlatokat, majd a vezeklőt bűnbánati liturgia keretében besorolta a bűnbánók rendjébe. Ettől kezdve a bűnbánó ki volt zárva az eukharisztia vételéből: egyes helyeken csak a templom tornácán kérhette a hívők imádságát, másutt beléphetett ugyan a templomba, de az eukharisztia ünneplésének kezdetén el kellett hagynia a közösséget, vagy legalábbis nem áldozhatott. A „megfelelő magatartás" kifejezés a vezeklésül kirótt gyakorlatokra (böjt, önsanyargatás, alamizsnaadás, tisztségekről való lemondás, tartózkodás a házas-

élettől, részvétel karitatív tevékenységekben, imádság stb.) is vonatkozik. E „megfelelő magatartással" a bűnbánó „keresztre feszítette" bűnös énjét, miközben látványosan lemondott a korábban istenített értékekről, és kifejezte, hogy újra ahhoz a közösséghez akar tartozni, amely Krisztus értékrendjét jeleníti meg a világban. A kiközösítést és a vezeklést gyógyító jellegű büntetésnek tekintették. Pál apostol, aki a test kifejezésen az ember bűnös énjét érti, a lelken pedig az Isten elgondolása szerinti teremtményt, így ír a kiközösítendőről: „adjuk át az ilyet a sátánnak, testének vesztére, hogy a lélek üdvözüljön az Úr napján" (1 Kor 5,5).
a test nem lehet vidám, ha egyik tagja szenved…: a bűnbánót, Krisztus titokzatos testének beteg tagját, a közösség imája és támogatása segíti a gyógyulásban.
Krisztus kérleli az Atyát: a mondat arra utal, hogy a bűnbocsánat csak Krisztus erejében lehetséges, aki megváltó áldozatával lehetővé tette az emberek számára, hogy hatékonyan tudják viszonozni a mennyei Atya feléjük áradó szeretetét.
jobb vajon elrejteni a kárhoztatottat, mint a nyilvánvalót feloldozni?: a „feloldozni" szó a bűnbocsánat harmadik, befejező mozzanatára utal, amelyet Tertullianus feloldozásnak (lat. *absolutio*), illetve az egyházba való „újra-betagozódásnak" és a gyülekezetbe való visszavételnek nevezett (A tisztaságról 15). A visszavétel ünnepélyes liturgia keretében történt. A 3. század elejének Szíriájában összeállított egyházi rendtartás ezt írja elő a bűnbánót visszafogadó püspök számára: „Amikor pedig az, aki vétkezett, bűnbánatot tartott és könnyeket ontott, vedd fel őt, és miközben az egész nép imádkozik érte, tedd rá kezedet, s aztán engedd meg neki, hogy a gyülekezetben maradjon" (Didaszkalia 7). E visszavételben nem csupán jogi cselekményt kell látnunk, amely felold a kiközösítés alól, hanem olyan reálszimbólumot, amely Isten megbocsátását, az Istennel való kiengesztelődést is közvetíti.

1. 12 A szövegek értelmezése

A keresztség kiszolgáltatásával és felvételével a keresztények elsősorban azt tanúsították, hogy a keresztségben részesülő személy szakított korábbi (pogány) életfelfogásával, és Isten Lelkének indítására belépett abba a közösségbe, amelynek tagjai a bűn végzetes következményeitől megszabadulva, Krisztusban újjászületve (vö. Jn 3,5) tesznek tanúságot arról, hogy a Messiáshoz tartoznak. Pál apostol a keresztséget, az „újjászületés fürdőjét", vagyis a vízbe való alámerülést és feljövetelt a Krisztus halálából és föltámadásából való részesülés reálszimbólumának tekinti (vö. Róm 6, 1–14). Krisztus azért halt meg, hogy megszüntesse a bűn végzetes következményeit. A keresztségben az ember „meghal a bűnnek" – ezt szimbolizálja az alámerülés. E meghalás egyenértékű azzal, hogy elfogadva Krisztus bűnbocsátó ajándékát „keresztre feszíti" bűn uralta énjét vétkeivel és bűnös kívánságaival együtt (vö. Gal 5,24). Ám Krisztushoz hasonlóan, akit Isten föltámasztott a halálból, ő is „föltámad" – ezt a vízből való feljövetel jelképezi. A föltámadás egyrészt azt jelenti, hogy „vízből és Szentlélekből" újjászületik, azaz megjelenik benne a föltámadott Krisztus élete (vö. Róm 6,11b; Gal 3,27), és már nem a világ értékeihez ragaszkodik, hanem az „odafent valókat" keresi (vö. Kol 3,1); másrészt arra utal, hogy földi életének lezárulása után részesül Krisztus dicsőséges föltámadásában is. Ebből a magyarázatból az is látszik, hogy a keresztség nem csupán néhány percre korlátozódó esemény, hanem élethosszig tartó folyamat, amely a szertartással kezdődik, és az ember végső föltámadásában válik majd teljessé. – A keresztség utáni kézrátételt és második megkenést (a bérmálást) a második századi keresztények a keresztség befejező mozzanatának tekintették, amely mintegy megpecsételi (vö. Ef 1,13), teljessé teszi a keresztségi Lélek-ajándékozást, azaz megerősíti a megkereszteltet Isten szolgálatában, a tanúságtevő életben. E szertartás alapja Jézusnak az a tanítása, amely szerint követői csak a Szentlélek

ereje által gyakorolhatják keresztény küldetésüket (vö. ApCsel 1,8). Az apostolok kézrátétellel adták át a megerősítő pünkösdi Lelket a megkeresztelteknek (vö. ApCsel 8, 15–17; 19, 5–6). A tanúságtevésre megerősítő Lélek ajándékozása történik a krizmával való megkenés reálszimbólumában is. A kenetet és a megkenést a görög nyelvben a *khriszma* szó jelöli, amelyből a Khrisztosz név is származik. A keresztség utáni második megkenés annak hatékony jelképe, hogy a megkeresztelt hasonlóvá válik Khrisztoszhoz, aki ezekkel a szavakkal kezdte meg nyilvános működését: „Az Úr Lelke van rajtam; azért kent föl engem, hogy örömhírt vigyek a szegényeknek…" (Lk 4,18).

A harmadik beavató szentség, az eukharisztia (hálaadás) ünneplésével az első századok keresztényei arról tettek bizonyságot, hogy élő kapcsolatban vannak a kenyér és a bor reálszimbólumában megjelenő Krisztussal, miközben hálás szívvel elfogadják az ő hálaadó és megváltó áldozatát. Az ünneplés lényegét a liturgia vezetőjének szavai fejezik ki: „hálát adunk neked, Istenünk, szeretett fiad, Jézus Krisztus által". Az újszövetségi iratok megemlítik, hogy a történeti Jézus az utolsó vacsorán a bor és a kenyér szétosztása előtt hálát adott a mennyei Atyának (vö. Lk 22, 17.19; 1 Kor 11,24). Jézus egész élete hálaadás volt, ezért szavakkal kifejezett hálaadása sem lehetett más, mint földi életének összefoglalása és köszönet ezért az életért. Ez kiviláglik a János-evangélium egyik részletéből, melyben Jézus azért ad hálát az Atyának, mert elvégezhette a rábízott művet, megválthatta a rábízott embereket, lehetővé tehette számukra Isten szeretetének viszonzását, s megszerezhette nekik az örök életet (vö. Jn 17, 1–5). Mivel Isten szeretetét az emberek csak Jézus megváltásának erejében viszonozhatják, hálát adni is csak őáltala tudnak: s ténylegesen ezt teszik, amikor bekapcsolódnak Jézus hálaadó életébe azáltal, hogy elfogadják titokzatos módon jelenvaló lényét és megváltó ajándékát. Az eukharisztia így Krisztus hálaadó életének hálás elfogadása az ember részéről. – A szemelvényből látszik, hogy ez a hálás elfogadás egyben az új szövetség megkötésének ünneplése, megjelenítő megemlékezés, felajánlás, a mennyei Atya dicsőítése, részesedés Krisztus megváltó áldozatában és megerősítés a keresztény tanúságtételre.

Az egyszeri, nyilvános és kiközösítő bűnbánat gyakorlata az első századokban azt a keresztény hitet tanúsítja, miszerint a keresztség után elkövetett bűnök alól az ember életében egyszer még feloldozást nyerhet, és ebben a feloldozásban az egyház tisztségviselőinek is szerepe van. A keresztények tudatában voltak annak, hogy a bűnt Krisztus áldozatára való tekintettel mindig Isten bocsátja meg (vö. Mk 2,7; Lk 5,21): erre a meggyőződésükre utal a szemelvényben a „Krisztus kérleli az Atyát" mondat. Ám belátták azt is, hogy a bűnbánat a keresztény ember életében nem lehet magánügy: a bűnös cselekedet ugyanis nemcsak az önmegvalósítást (az ember személyére vonatkozó isteni elgondolás valóra váltását) akadályozza, hanem a tanúságtevő közösség életét is károsítja. Mivel a bűnös keresztény Krisztus titokzatos testének „beteg" tagjává válik, és rombolja az egyház tanúságtételének hitelét, a tanúságtevés céljából bűnbánatát és az isteni bűnbocsánat elfogadását is nyilvánossá kell tennie. E belátás alapjául az a tény szolgált, hogy a történeti Jézus a liturgikus gyülekezetből való kizárás és visszafogadás hatalmát a közösségre bízta (vö. Mt 18,18; 1 Kor 5, 4–5; 2 Kor 2, 7–8). A bűnbánat nyilvánossá tételének céljából alakították ki azt a bűnbánati gyakorlatot, amelynek három része (bűnbevallás, vezeklés és feloldozás) körvonalazódik az idézett szemelvényben.

1. 13 Jelenítsd meg Krisztus titkát a világban!

Az első századok keresztényei meggyőződéssel vallották, hogy a keresztség által újjászülettek Krisztusban, és a bérmálásban megerősítést kaptak a keresztény tanúságtételre. – Megkeresztelt emberként gondolkodj el azon, hogy életeden látszik-e ez az újjászületés. Bérmá-

lásra készülve vagy megbérmált keresztényként pedig gyakran kérd a Szentlélek segítségét, hogy hitelesen tudj tanúságot tenni Krisztusról!

Az utolsó vacsora emlékezetét ünneplő keresztények tudatában voltak annak, hogy az eukharisztiában Krisztus hálaadó áldozatát fogadják el és ajánlják fel a mennyei Atyának. Az is világos volt számukra, hogy a krisztusi hálaadó áldozat hálás elfogadásáról és felajánlásáról keresztény életükkel is tanúságot kell tenniük. – Valahányszor szentmisén veszel részt, te is élő kapcsolatba kerülsz Krisztussal, aki az emberek üdvösségéért áldozta fel önmagát. Gondolj arra, hogy a Krisztussal való találkozásnak életviteleden is meg kell látszania. A szentmise után tehát siess te is „jót cselekedni, tetszeni Istennek és helyesen élni"!

Bár az első századok keresztényei is tudták, hogy Krisztus áldozatának erejében a mennyei Atya minden bűnbánó embernek megbocsát, az Istennel való kiengesztelődést mégsem tekintették magánügynek. Tisztában voltak azzal, hogy bűneikkel a tanúságtevő közösség hitelét is rombolták, s nyilvános bűnbánatukkal éppen arról tettek bizonyságot, hogy újra ahhoz a közösséghez akarnak tartozni, amely Krisztust jeleníti meg a világban. – Amikor mások szeme láttára betérsz a gyóntatószékbe, tudatosítsd magadban, hogy bűnbánatod nem csupán a te üdvösségedet szolgálja, hanem tanúságtétel is: nyilvános jele annak, hogy újra a Krisztust megjelenítő egyház élő tagjává akarsz válni.

1. 2 A Messiás az ókori egyház tanításában

Az idézetek azt mutatják be, hogy az első századok egyháza miként tanított a Messiásról, illetve hogyan kísérelte meg Krisztus felfoghatatlan misztériumának fogalmi értelmezését. Az első szemelvény az úgynevezett apostoli hitvallás egyik ősi változata (ősi voltára a kérdő forma utal), amelyet az Apostoli hagyományból ismerünk. A 4. századtól kezdve sokáig úgy gondolták, hogy e hitvallás szövegét maguk az apostolok állították össze. Jóllehet ez a feltevés tévesnek bizonyult, az „apostoli" jelzőt mégsem kell elhagynunk a hitvallás szó elől, mert valóban az apostoli igehirdetést foglalja össze. A Messiás és a mennyei Atya egylényegűségét hirdető szöveget 325-ben fogalmazták meg az I. Nikaiai Zsinaton.

1. 21 A Messiás az első hitvallásokban

a) A Messiás isteni eredete az „apostoli hitvallásban"

Hiszel-e az Istenben, a mindenható Atyában? Hiszel-e Krisztus Jézusban, az Isten Fiában, aki a Szentlélektől Szűz Máriából született, és keresztre feszítették Pontius Pilatus alatt, meghalt és eltemették, és a harmadik napon feltámadott élőként a halottak közül, és felment a mennyekbe, és az Atya jobbján ül, s el fog jönni ítélni élőket és holtakat? Hiszel-e a Szentlélekben, és hiszed-e a szent egyházat és a test feltámadását?

[Római Hippolütosz Apostoli hagyomány c. művében megőrzött keresztségi hitvallás, 3. sz. eleje; DH 10]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

hiszel-e az Istenben?: a kérdés a zsidók ősi hitvallásának és mindennapos imájának kezdő szavait idézi fel: „Halld Izrael: az Úr, a mi Istenünk az egyetlen Úr!" (MTörv 6,4). Amikor a megkeresztelendő igennel válaszolt e kérdésre, azt fejezte ki, hogy kizárólag Izrael világfeletti Istenét tekinti igaz Istennek, és elutasítja a pogány bálványokat, illetve azokat a vallásokat, amelyek például a kozmosz körforgását irányító végzetet, a gazdasági sikereket, a szerelmet vagy a politikai hatalmat istenítették.
a mindenható Atyában: Izrael népe önmagát Isten fiának, Istent pedig atyjának tartotta (vö. Kiv 4,22; Jer 3,19 stb.). Ellentétben a pogány vallások híveivel, akik isteneiknek emberi vonásokat (például nemzőerőt) tulajdonítottak, az izraeliták nem az emberi atya mintájára gondolták el a mennyei Atyát. A földi atya jellemzői közül csak olyan tulajdonságokat vetítettek rá Istenre, amelyek nem kötődnek szükségszerűen a nemiséghez és a véges valóságok érzékelhető szférájához. Ilyen tulajdonságok: a létadás, a gyöngéd szeretet, a gondoskodás, az irgalmas segítségnyújtás, a megbízhatóság, a hűség stb. Isten nem azért atyja az embereknek, mert nemzette őket, hanem mert Ő az emberek teremtője (vö. Mal 2,10). Izrael nem a természetes leszármazás alapján Isten fia, hanem történelmi kiválasztás és meghívás révén (vö. Óz 11,1). Minthogy Istennek nem jellemzője a nemiség, a próféták olykor anyai vonásokat is tulajdonítottak a mennyei Atyának: Isten úgy fordul népéhez, mint szoptató anya (Iz 49,15), aki szereti gyermekét (Óz 11, 1–4), és úgy vigasztal, mint az édesanya (Iz 66,13). A Názáreti Jézus olyan bensőséges kapcsolatban volt ezzel az atyai-anyai szeretetet egyesítő és végtelenül felülmúló Istennel, hogy az emberek Atyjától megkülönböztetve saját Atyjának nevezte (vö. Jn 20,17), és még legnagyobb szenvedésének idején is édesapámnak, atyámnak

(arám: *abba*) szólította Őt (vö. Mk 14,36). Fő célkitűzése volt, hogy az Atyát megismertesse az emberekkel (vö. Jn 17, 1–3). A keresztények a zsidókhoz hasonlóan a mennyei Atyát mindenek forrásának, minden valóság teremtőjének tartották: erre utal a hitvallásban a mindenható (gör. *pantokratór:* mindenek ura) kifejezés.

hiszel-e Krisztus Jézusban?: a Krisztus Jézus megnevezés annak megvallása, hogy a Názáreti Jézus a Messiás, a Fölkent (gör. *Khrisztosz*). Bár a történeti Jézus nem nevezte magát messiásnak, kifejezésre juttatta messiási igényeit (Mt 11, 3–6; Lk 4, 16–19), és nem utasította el ezt a címet, ha mások mondták róla (vö. Mk 8,29; Mk 14, 61–64; Mt 26,63). Tartózkodásának magyarázata az, hogy nem akart kortársai messiási eszményével azonosulni, akik nemzeti és politikai megváltót vártak, és úgy gondolták, hogy a Fölkent fogja megszabadítani őket a római uralomtól. A tanítványok számára is csak Jézus feltámadása után vált egészen világossá, hogy Mesterük nem politikai messiás volt, hanem olyasvalaki, aki kereszthalálával a bűn fogságából való szabadulást hozta meg minden ember számára, és ezért nem csupán Izrael Messiása, hanem az egész emberiségé. Pál apostol már az utóbbi értelemben nevezi Jézust Messiásnak, azaz Krisztusnak (vö. 1 Tessz 1,1; Róm 1, 1–6 stb.). – A hitvallásban a keresztény ember tehát azt fogadja el, hogy Jézus a Messiás, mégpedig olyan értelemben, amely messze felülmúlja a zsidó messiási várakozásokat.

az Isten Fiában: az ószövetségi Biblia Isten fiának nevezi Izrael népét (vö. Kiv 4,22; Óz 11,1), és a népet képviselő Messiás-királyt (vö. 2 Sám 7,14; Zsolt 2,7). A történeti Jézus életéből (vö. Mk 1, 9–11; 9, 2–8; 15, 24–39) és az Atyával való bensőséges kapcsolatából (vö. Mk 14, 36; Mt 26,39; Jn 11,41) kiviláglik: ő más és teljesebb értelemben Isten Fia, mint Izrael népe vagy a fölkent király. Elgondolkoztató az is, hogy Jézus önmagát Emberfiának nevezte, mert e név arra a titokzatos mennyei lényre emlékeztet, aki Dániel látomásában az ég felhőiben jön el, és örök hatalmat kap Istentől (vö. Dán 7, 13–14). Fiúi méltósága még nyilvánvalóbbá válik a halálból való feltámadásában, amely által Isten hatalmas Fiának bizonyul (vö. Róm 1,4). Feltámadása után követőiben egyre erősebbé vált a meggyőződés, hogy ő már a teremtés kezdetét megelőzően, tehát már földi születése előtt is Isten Fia volt. Ezt a hitet tanúsítja az a Krisztus-ének, amelyet Pál apostol is idéz egyik levelében (Fil 2, 6–9). A feltámadt Krisztus jelenvalóságát megtapasztaló keresztények hittel vallották: Jézus már az időfolyam teremtését megelőzően is Isten Fia, a láthatatlan Isten képmása (Kol 1, 15–16). Jézus istenfiúságát hasonló módon értelmezi a János-evangélium, és ennek a Fiúnak az alakja jelenik meg az apostoli hitvallás szövegében is.

aki a Szentlélektől Szűz Máriából született: ez a mondat nem Isten Fiának „létrejöttéről" szól, hanem arról, hogy Isten Fia titokzatos módon emberként kezdett létezni (vö. Mt 1, 18–25; Lk 1, 26–38). Mivel a Lélek az ószövetségi Bibliában azonos Isten teremtő hatalmával (vö. Ter 1,2; Zsolt 104,30), a Szentlélektől való fogantatást nem biológiai nemzésként, hanem teremtésként kell értelmezni. Az, ami Máriában végbemegy, új teremtés. Isten, aki a semmiből hívott létre mindent, az emberi világban valami újat kezd: Fiát Máriában „testté", emberré teszi. Jézus tehát a görög és a római mítoszokban szereplő héroszoktól eltérően – akik istenek és emberek nászából születnek – nem félisten, hanem egészen isteni Fiú és egészen ember. A „Szűz Máriából" való születés egyrészt azt jelenti, hogy Jézus emberi mivolta Isten új teremtése, kegyelmi ajándéka – és felfoghatatlan titok, másrészt azt, hogy ebben a születésben válik valóra Izajás próféta messiási jövendölése: „Íme, a szűz fogan, és fiút szül, s nevét Emmánuelnek fogja hívni" (Iz 7,14).

keresztre feszítették Pontius Pilatus alatt: Pilatus, aki Kr. u. 26–36 között volt Júdea helytartója, nem véletlenül került be a hitvallásba. Nevének említésével a keresztények a doketista tanítással szemben azt hangsúlyozták, hogy az emberré lett Isten Fia nem valamiféle történelem

feletti mitikus istenség, hanem valós történelmi személy, akit vallási és politikai megfontolások alapján Pilatus helytartósága alatt végeztek ki Jeruzsálemben.
a harmadik napon feltámadott: ez a mondat a kereszténység központi és legfontosabb hittételét fogalmazza meg: Isten feltámasztotta Krisztust a halálból (vö. 1 Kor 15, 12–18). A Messiás nem a fizikai és biológiai törvények uralta létbe tért vissza, hanem a természetfeletti életre támadt föl, amelyet a görög Biblia a természeti élettől (gör. *biosz*) megkülönböztetendő gyakran a *dzóé* (élet) szóval jelöl. Ezért Jézus feltámadása lényegesen különbözik például Lázár vagy a naimi ifjú életre keltésétől, hiszen az említett személyek ebbe a világba tértek vissza. Nem hasonlítható az egyiptomi istenek, Ozirisz és Ré feltámadásához sem, akiknek sorsa az évenként meghaló és életre kelő természetet, illetve az éjszaka és a nappal váltakozását dramatizálja az emberi képzelet alkotta mítoszok nyelvén. Mivel Jézus a keresztről támadt fel (vö. Lk 23,43), a „harmadik napon" kifejezés szimbolikus értékű adat: azt fejezi ki, hogy Jézus feltámasztása annak a teremtő Istennek a műve, aki az ószövetségi jelképrendszer szerint a „harmadik napon" szabadítja meg választottait nyomorúságos helyzetükből (vö. Ter 42, 17–18; 1 Sám 20,5; Eszt 5,1; Jón 2,1). Jelenti azt az időt is, amelyre a tanítványoknak a nagypénteki tragédia után szükségük volt ahhoz, hogy a Feltámadott titokzatos jelenvalóságára vonatkozó tapasztalatuknak hitelt adhassanak.
felment a mennyekbe, és az Atya jobbján ül: a „mennybemenetel" képnyelvi kifejezése annak, hogy az ember Jézus Isten erejében áttörte a biológiai élet határait, és emberi mivolta szerint is egyesült a mennyei Atyával. Az Atya jobbja nem hely, hanem tisztség. Az ókori uralkodó jobbján a hadvezér ült, aki egyedül volt teljhatalmának képviselője és akaratának végrehajtója. A kép azt fejezi ki, hogy a feltámadt Jézus egyenlő rangú az Atyával (vö. Fil 2,6). Az, hogy „ül", nem azt jelenti, hogy pihen, hanem hogy uralkodik: az ókori király ugyanis ülve hozta rendelkezéseit és gyakorolta hatalmát.
el fog jönni ítélni élőket és holtakat: szemben azokkal a filozófiákkal és vallásokkal, amelyek a körben folyó, önmagát ismétlő, korszakaiban újra és újra visszatérő történelmet hirdetik, az evangéliumok egyértelműen azt tanítják, hogy a történelem egyszeri, soha vissza nem térő folyamat, amelyet a Messiás második eljövetele, a halottak feltámadása és az utolsó ítélet fog lezárni. A történelem lezárulásának időpontja kifürkészhetetlen, mert ez a mennyei Atya titka (vö. Mt 24,36). A történeti Jézus állítása szerint az Atya az ítéletet teljesen őrá, azaz a Fiúra, az Emberfiára bízta (vö. Jn 5, 22.27). Ez azért vigasztaló, mert az ítélő az a Jézus, aki minden emberért feláldozta magát a kereszten, és aki önmagát jó pásztorhoz, elveszett drachmát kereső asszonyhoz hasonlítva az irgalmas mennyei Atya (vö. Lk 15) magatartását képviselte a világban. Az ítélet mércéje az, hogy az ember a felebaráti szeretet gyakorlásával vagy elhanyagolásával hogyan viszonyult ehhez a Jézushoz, aki a legkisebb és legelesettebb emberekkel is azonosította magát (vö. Mt 25, 31–46). Mivel a keresztény felfogás szerint az ítélet az ember halálában vagy közvetlenül azután bekövetkezik (vö. Zsid 9,27), különbséget kell tennünk a részleges vagy személyes ítélet és a hitvallásban említett végső vagy egyetemes ítélet között. A két ítélet viszonyáról kétféleképpen gondolkodhatunk. Ha a túlvilágon (a halál és a feltámadás között) van idő, akkor a végső ítélet annak egyetemes megnyilvánulása, ami az emberrel a részleges ítéletben történt. Ha a túlvilágon nincs idő, akkor a részleges és az egyetemes ítélet ugyanannak az ítéletnek két „oldala". Az „élők és holtak" kifejezés egyrészt a történelem végén még élőkre, illetve a már elhunytakra utal, másrészt a Krisztushoz tartozó, azaz lelkileg élő (vö. Ef 2, 5–6; Jn 5,24; Jel 20,6), illetve a Krisztustól elszakadó, vagyis lelkileg halott embereket is jelenti.
hiszel-e a Szentlélekben?: a kérdésre igennel válaszoló keresztelendő arról tesz tanúságot, hogy hisz a Jézus által ígért Szentlélek személyében, akinek működése megtapasztalható az egy-

házban. – A történeti Jézus ígéretet tett a Szentlélek elküldésére (vö. Jn 14, 15–17.26; 15,26), aki hatékonyan működött már fogantatásakor is (Lk 1,35; Mt 1,18), s aki fölkentté tette nyilvános működésének kezdetén (vö. Mk 1, 9–11; Lk 4, 18–19). Ígérete szerint a Lélek fogja segíteni a tanítványokat annak belátásában, hogy bensőséges, szoros kapcsolat van közte és az Atya között (Jn 14,20), eszükbe juttatja mindazt, amit tanított nekik (vö. Jn 14,26), és elvezeti őket a teljes igazságra (Jn 16,13). Az Apostolok Cselekedetei szerint a Lélek kiáradása által jön létre az egyház (ApCsel 2, 4.17–21.38), amelyben a Szentlélek a hit által számos formában tevékeny (vö. 1 Kor 12–14; Róm 8). Az első századok egyházának tagjai a Lelket nem csupán Isten teremtő hatalmának, hanem személynek is tekintették, és egyes megnyilatkozásaikból az is kiderül, hogy az Atyával és a Fiúval fennálló isteni egylényegűségét is vallották (vö. 1 Kor 12, 4–6; 2 Kor 13,13; Mt 28,19).

hiszed-e a szent egyházat?: a görög *ekklészia* szó (a héber *kahal* megfelelője) az Ószövetségben Izrael népét, vallási közösségét jelenti. Történetileg biztos, hogy Jézus tanítványokat választott, össze akarta gyűjteni Izrael szétszóródott, Istentől eltávolodott népét, és egy valódi vallási közösség megteremtésén fáradozott. Az ajkáról elhangzó „egyház" szó erre a megújított Izraelre utal (vö. Mt 16,18; 18,17), és még nem rendelkezik azzal az intézményi jelentéssel, amelyet majd feltámadása után kap ugyanez a kifejezés. Az egyház létrejöttének magyarázatát tehát nem Jézus valamilyen alapító kijelentésében kell keresnünk, hanem az ő életének misztériumaiban, elsősorban feltámadásának titkában és a Szentlélek eljövetelében. Az egyház létrejötte nem pusztán történeti esemény, hanem a hit titka is. Ez a gyülekezet szent, mert annak a Krisztusnak titokzatos teste, aki egyházának fejeként szeplőtelenné teszi testét (vö. Ef 5, 25–29). A Jelenések könyvének szimbolikája az egyházat jegyesnek nevezi (vö. Jel 19,7; 21, 2.9; 22,17), amelyet Krisztus tesz szentté. Az egyház szentsége azonban nem jelenti azt, hogy tagjai között nincsenek hűtlenek. Így a kérdésre igennel válaszoló keresztelendő olyan egyházat fogad el, amely egyszerre szent és – bűnös tagjai miatt – tisztulásra szoruló valóság.

a test feltámadását: az ószövetségi Bibliában a test (gör. *szarx:* hús) szó – ellentétben a lelket és a testet platonikus módon megkülönböztető görög szemlélettel – az egész embert jelöli. A test feltámadásába vetett hit, amelynek első biztos tanújeleit a kései zsidóság irataiban fedezhetjük fel (vö. Dán 12, 1–2; 2 Makk 7), fokozatosan alakult ki Izrael történelmében. A történeti Jézus megerősíti ezt a hitet, és az ószövetségi hagyomány alapján cáfolja a szadduceusok nézetét, akik tagadták a feltámadást (vö. Mk 12, 18–27). Az Atyával való bensőséges kapcsolatának jeleként azt is állítja, hogy az emberek feltámasztásában neki is szerepe lesz (vö. Jn 5,21; 6,44.54; 11,25). Pál apostol az emberek feltámasztásának alapját Jézus feltámadásában látja (Róm 8,11; vö. Róm 8,17; 1 Kor 6,14; 2 Kor 4,14). A feltámadással kapcsolatban megjegyzi, hogy nem romlandó, biológiai testi állapotunkban, nem „érzéki testben" fogunk feltámadni, hanem megdicsőült, azaz „lelki (más fordításban: szellemi vagy mennyei) testként". Az érzéki test és a lelki test kapcsolata hasonlít az elvetett búzamag és a belőle születő növény közötti viszonyhoz (vö. 1 Kor 15, 35–55). Ha az ember az arisztotelészi látásmódnak megfelelően szemléljük – azaz a lélek kifejezésen a test érthető programját értjük, az anyagon pedig a test érzékelhető tulajdonságainak összességét –, akkor a feltámadást úgy gondolhatjuk el, hogy a halál pillanatában az emberi lélek (a test érthető, de nem érzékelhető programja) elhagyja a romlandó anyagot, és az Isten által szellemivé tett anyaggal egyesülve alkotja a feltámadt ember valóságát. Ez az „átváltozás" a földön maradt emberek érzékei számára természetesen felfoghatatlan. Mivel Jézus nem adott tanítást a feltámadás módjáról, az „átváltozás" és az utolsó ítélet összefüggését illetően csak feltevésekbe bocsátkozhatunk. Ha a túlvilágon (a halál és a feltámadás között) van idő, akkor a földi testet alkotó anyagtól elvált lélek (lat. *anima separata*) úgy várja az Isten által szellemivé tett anyaggal való

egyesülést (a végső feltámadást), hogy közben kapcsolatban marad az anyagvilág egészével. Amennyiben a túlvilágon nincs idő, a feltámadás a halál pillanatában megtörténik, és ez a pillanat egybeesik az utolsó ítélettel, illetve az egyetemes feltámadással.

b) A Messiás mint az Atyával egylényegű valóság a nikaiai hitvallásban

Hiszünk az egy Istenben, mindenható Atyában, minden láthatónak és láthatatlannak alkotójában. És az egy Úrban, Jézus Krisztusban, az Istennek a Fiában, az Atyától egyszülöttként születettben, azaz az Atyának a lényegéből, Isten az Istentől, világosság a világosságtól, valóságos Isten a valóságos Istentől, született, nem teremtetett, egylényegű az Atyával [ami görögül homoousziosz], általa teremtetett minden, ami az égben és ami a földön van; aki értünk, emberekért és a mi üdvösségünkért leszállott, és megtestesült, emberré lett, és szenvedett, és feltámadt a harmadik napon, és felment a mennyekbe, el fog jönni ítélni élőket és holtakat. És [hiszünk] a Szentlélekben.

[A nikaiai hitvallás, 325.; DH 125]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

minden láthatónak és láthatatlannak alkotójában: a hitvallásnak ez a mondata kifejezi, hogy Isten nem csupán az érzékelhető világnak teremtője, hanem Ő az alkotója az angyalok és démonok (ördögök, gonosz szellemek stb.) láthatatlan világának is. A szöveg nem az angyalok és a démonok személyes voltát hangsúlyozza, hanem a manicheista tévtannal szemben azt, hogy ezek a szabadságunkat láthatatlanul befolyásoló erők is Isten akaratából és tudtával működnek, és nem a Teremtőtől független mellékistenek vagy ellenistenek. – A funkcionális (vagyis nem az angyalok természetét, hanem működését leíró) teológia szerint az angyalok az életnek azok az „adottságai", amelyek embereken keresztül hatnak ránk, és segítenek Isten megtalálásában: felszabadító élményeket, lelki békét, reményt keltenek lelkünkben, és erősítik az Istenbe vetett hitünket. A démonok ezzel szemben az emberi szabadsággal együtt járó és a személyes bűnökből fakadó gonosz „erők", amelyek a rezignáció, a reménytelenség, a nacionalizmus, a rasszizmus, a tömegőrület, az Isten létét tagadó korszellem stb. formájában megkísértik vagy fogságukban tartják az egyes embert, azaz akadályoznak az Isten felé vezető úton. A bibliai hagyomány és maga Jézus is megszemélyesíti az említett tényezőket: ennek magyarázata az, hogy mind az Isten felé segítő tényezők, mind a tőle eltávolító erők embereken keresztül hatnak ránk, és személyiségünk legmélyebb rétegeit befolyásolják.
az egy Úrban, Jézus Krisztusban: az ószövetségi Bibliában az Úr (héb. *Adonaj;* gör. *Küriosz*) Izrael Istenének a neve, akihez az ég és föld tartozik (vö. MTörv 10, 12–14; Józs 3,11; Zsolt 97 stb.). A történeti Jézus burkoltan utal arra, hogy az Atyával való szoros kapcsolata miatt a Messiást is megilleti az Úr megnevezés (vö. Mt 22, 43–45; Mk 12, 35–37; Lk 20, 41–44). E kijelentésének és feltámadt valóságának megtapasztalása alapján született meg az első keresztény hitvallás: „Jézus az Úr" (vö. Róm 10,9; 1 Kor 12,3; Kol 2,6).
az Atyától egyszülöttként születettben: a Messiás föltámadása után követőiben egyre erőteljesebbé vált a meggyőződés, hogy ő már a teremtés előtt is létezett. Amikor Pál apostol arról beszél, hogy a Fiú elküldetett (vö. Gal 4,4; Róm 8,3 stb.), feltételezi, hogy már megtestesülése előtt is Istennél volt. A Krisztusra vonatkozó szóbeli hagyományban elmélyülő keresztények a teremtés előtt is létező Messiás létállapotát különféle kifejezésekkel jellemezték. A megtestesülése előtt is létező Messiás a „láthatatlan Isten képmása" (Kol 1,15). Ő „Isten bölcsessége" (vö. 1 Kor 1,24). Az első század végén János evangéliumának szerzője a görög filozófiából ismert *logosz* (ige, értelemből fakadó értelmes szó, a világmindenség rendjét megalapozó ősértelem, Istenből származó szellemi lény, a teremtés ősmintája stb.) szóval illeti a Messiást: Krisztus az Isten Igéje, ő a Logosz, aki maga is Isten (vö. Jn 1,1). Ugyancsak ő állítja: Krisz-

tus „az Atya egyszülöttje" (Jn 1, 14.18; 3,16). Az I. Nikaiai Zsinat atyái a fenti fogalmakkal élve fejezik ki hitüket: a mennyei Atya egy, örök, oszthatatlan és változatlan szellemi valóság. Ebből a mennyei Atyából születik öröktől fogva osztódás, törés és szakadás nélkül a Logosz, valahogy úgy, mint ahogy az emberi észből is osztódás, törés és szakadás nélkül születik a fogalom. Ez a Logosz Isten Bölcsessége, az Atya tökéletes képmása, és egyben tökéletes szellemi mintája a teremtett világnak. A Logosz az Atya egyszülöttje. A Logosznak ezt az örök „első születését" meg kell különböztetni megtestesülésétől, vagyis attól a „második születésétől", amelyet az apostoli hitvallás úgy fogalmaz meg, hogy Isten Fia „a Szentlélektől Szűz Máriából született".
Isten az Istentől, világosság a világosságtól: a Logosz is valóságos Isten, Isten az Istentől, s nem csupán alacsonyabb rendű lény, miként Ariosz és követői gondolták. Ugyanezt fejezi ki a „világosság a világosságtól" szókapcsolat is. Az ószövetségi Biblia szerint Isten az örök világosság, és a bölcsesség ennek a világosságnak kisugárzása (vö. Bölcs 7,26). Az isteni világosság kisugárzását az első század keresztényei Isten Fiával azonosították. Ezért mondja a János-evangélium szerzője: az Ige igazi világosságként jött a világba, vagyis ő már a világba jövetele előtt is világosság volt (vö. Jn 1,9).
egylényegű az Atyával: Ariosz és követői azt tanították, hogy a Logosz a világ teremtése előtt a semmiből teremtetett, s mint első teremtmény nem 'egylényegű' (gör. *homoousziosz*) az Istennel, hanem csak 'hasonló lényegű' (gör. *homoiousziosz*). A két görög kifejezés csupán egy *i* betűben különbözik egymástól, de ez a különbség fontos a keresztény hit szempontjából. Az I. Nikaiai Zsinat atyái Ariosz felfogását tévesnek minősítették, és egyértelműen hirdették, hogy a Logosz nem alacsonyabb rendű, mint az Atya, hanem öröktől fogva az Atyától születő, vele egyenrangú isteni valóság.
általa teremtetett minden: a teremtés a mennyei Atya örök elgondolása. Mivel a Fiú a mennyei Atya örök képmása vagy tükörképe, a világ teremtésének gondolatát is birtokolja. Így a teremtés, amely nem más, mint Isten örök elgondolásának érzékelhetővé, időbelivé válása, a Fiúban és általa történik (vö. Kol 1, 14–17).
a mi üdvösségünkért leszállott….: a hitvallásnak ez a mondata azt hangsúlyozza, hogy a Fiú megtestesülése az emberiség üdvözítése érdekében történt. Isten Fia azért jött el a világba, hogy a bűn fogságában élő emberek Isten gyermekeivé lehessenek, és eljuthassanak az üdvösségre (vö. Gal 4, 4–5).

1. 22 A szövegek értelmezése

Az apostoli hitvallás szövege szerint a történeti Jézusban érkezett el az a Messiás, akire a zsidó nép évszázadokon keresztül várakozott: Jézus a Krisztus. Ám ez a Fölkent messze felülmúlja az izraelita messiási várakozásokat. Ő ugyanis nem földi születésekor vagy nyilvános működése elején vált Isten Fiává, hanem már születése előtt is az volt. Isten Szentlelke ezt az örök Fiút tette Szűz Máriában emberré. A megtestesült Isten Fia történelmi személyként, valóságos emberként azon fáradozott, hogy kiszabadítsa az embereket a bűn fogságából. Az emberi szűklátókörűség és gonoszság azonban kioltotta életét. Műve mégsem hiúsult meg: Isten föltámasztotta őt a halálból, megdicsőítette, emberi mivoltában is maga mellé emelte, és reá bízta az emberi történelmet lezáró végső ítéletet. Ez az emberi mivoltában megdicsőült Messiás ugyanakkor felfoghatatlan módon történelmünk része is maradt: a Szentlélek ugyanis létrehozta az egyházat, amely Krisztus titokzatos testeként van jelen a világban, hogy mindazok, akik szűkebb vagy tágabb értelemben ehhez az egyházhoz tartoznak, haláluk után a feltámadt Messiás isteni dicsőségében is részesülhessenek.

A nikaiai hitvallást megfogalmazó keresztények elmélyítik a Messiás misztériumára vonatkozó tapasztalatukat, miközben az ószövetségi Bibliából, illetve a görög filozófiából kölcsönzött fogalmakkal értelmezik Krisztus titokzatos személyét. Ariosz tanításával ellentétben azt hangsúlyozzák, hogy a világ teremtése előtt is létező Isten Fia nem teremtmény, hanem olyasvalaki, aki maga is Isten, és ezért megilleti őt az Istennek kijáró Úr megnevezés. Isten Fia az Atya egyszülöttje. Örök születését nem tudjuk megérteni: hasonlíthatjuk az emberi észben megszülető gondolat (gör. *logosz*) létrejövéséhez, de ügyelnünk kell arra, hogy az isteni Logosz születése nem időbeli létrejövés, hanem az örökkévalóságban gyökerező és maradó titokzatos eredés. Az egyszülött Fiú a mennyei Atya tökéletes képmása, aki nem csupán hasonlít az Atyára, hanem isteni természetét illetően Vele egylényegű. A mennyei Atya képmásaként, Isten személyes Bölcsességeként a világ teremtésére vonatkozó atyai tervet is birtokolja, és ezért mondhatjuk: az Atya benne és általa teremtett mindent. Ez az Atyával egylényegű Fiú szeretetből testesült meg, vagyis azért jött el e világra, hogy az embereket megváltsa a bűn fogságából, és lehetővé tegye számukra Isten szeretetének viszonzását, az üdvösség elnyerését.

1. 23 Adj hálát a hitvallásokban bemutatott Messiásért!

Az apostoli hitvallás a Messiást Isten Fiának nevezi, és e Fiú isteni eredetét hangsúlyozza. – Amikor ezt a hitvallást imádkozod, gondolj hálásan Isten Fiára! Ő ugyanis azért testesült meg, és feltámadása után titokzatos módon azért maradt egyházában, hogy téged is üdvözítsen: neked is lehetőséget akart adni arra, hogy az egyházhoz, az ő titokzatos testéhez kapcsolódva legyőzhesd a halált, és eljuthass az örök boldogságra.

A nikaiai hitvallás szövege azt a meghökkentő és emberileg felfoghatatlan titkot (misztériumot) fogalmazza meg, hogy Isten Fia nem csupán hasonlít a mennyei Atyára, hanem vele azonos lényegű Isten. – A hitvallás szövegét mondva adj hálát az Atyának, aki Fiában öröktől fogva megálmodta lényedet. Gondold meg, mennyire szerethet téged, ha nem csupán egy kiváló teremtményt küldött megmentésedre, hanem Fiában Ő maga jött el a te üdvözítésedre!

1. 3 A vértanúk egyházának életében megnyilatkozó Messiás

A fejezet szemelvényei azt igazolják, hogy az egyház életének korai szakaszában, az üldözések korában a keresztények közül sokan még életüket is feláldozták a Krisztusba vetett hitükért. Az első idézet egy 112-ben írt levél részleteit tartalmazza: ifj. Plinius, Bithynia és Pontus helytartója, tanácsot kér Traianus császártól, miként járjon el a keresztények ügyében. A második szemelvény ugyancsak levélrészlet: a levél írója Ignác (gör. *Ignatiosz*), Antióchia második püspöke, akit Traianus uralkodása alatt, a 2. század elején Szíriából Rómába hurcoltak, és a Colosseumban vadállatok elé vetettek. Úton Róma felé hét levelet írt különféle egyházközségeknek, amelyek közül az egyik éppen a római gyülekezet volt. A harmadik szemelvény a szmirnai püspök, Polikárp (gör. *Polükarposz*) vértanúságát mutatja be. Polikárp halálának éve bizonytalan, de valószínűleg a 2. század derekára tehető. A vértanú halálának körülményeit megörökítő, csodás, legendás elemeket is tartalmazó „szenvedéstörténetet" feltehetően a 3. században állították össze.

1. 31 Az első századok vértanúi

a) A Krisztus megvallása miatt üldözött keresztények

Uram, […] Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessek, vagy akár nyomoztassak… tekintettel kell-e lenni a vádlottak életkorára… vajon magát a keresztény nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt sem követett el, vagy pedig a keresztény névhez hozzátapadó bűnöket?

Eddig azok ellen, akiket a kereszténység vádjával terhelten idéztek ítélőszékem elé, a következő módon jártam el. Megkérdeztem tőlük, keresztények-e. Azokat, akik kereszténynek vallották magukat, másodszor és harmadszor is megkérdeztem, de büntetéssel fenyegettem meg őket. Akik még ezután is kitartottak, azokat kivégeztettem. Mert meggyőződésem, hogy függetlenül vallomásuk tartalmától, makacsságukért és csökönyösségükért megérdemelték ezt a büntetést. Másokat, akik ugyanebben a tébolyban szenvedtek, csak bűnösöknek bélyegeztem, és Rómába szállíttattam, mivel római polgárok voltak…

A jelentések szerint… az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztettre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg. Ennek végeztével rendszerint szétszélednek; majd ismét összejönnek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártalmatlan lakomájukat; ezt azonban abbahagyták, miután parancsodra betiltottam a titkos társaságokat. Éppen ezért annál szükségesebbnek tartottam, hogy két szolgálóleányból – ezeket ők diakonisszáknak nevezik – még kínvallatás árán is kivegyem az igazságot. Nem találtam bennük egyebet ostoba, határtalan babonaságnál. Ezért elnapoltam az ügy kivizsgálását, és hozzád fordulok tanácsért. Mert meggondolásra méltónak láttam ezt a dolgot, legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt; ugyanis mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonaságnak a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni. Annyi máris bizonyos, hogy a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket… újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati állatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő. Ebből is könnyű arra következtetni, hogy még rengeteg embert lehet a helyes útra téríteni, ha módot adunk nekik a megbánásra.

[Ifjabb Plinius levelének részletei a 2. sz. elejéről; Levelek 10,96]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

uram: a megszólítás Traianus császárnak szól. A levél írója – a bithyniai helytartó – tanácsot kér a császártól, hogy miként járjon el a hatóságoknál feljelentett keresztények ügyében.
törvényszéki eljárásokon: a rómaiak általában türelmesek voltak a meghódított népekkel vallási szempontból, de megkövetelték tőlük, hogy elfogadják Róma vallási gyakorlatát, isteneit és a császárkultuszt, és időről időre áldozatot mutassanak be az istenek és császárok tiszteletére. A keresztények – mivel elvetették a bálványimádás minden fajtáját – nem hódolhattak a bálványok előtt, ezért előbb-utóbb összeütközésbe kellett hogy kerüljenek az államhatalommal. Ennek ellenére a 3. század közepéig nem folyt ellenük hivatalos és szervezett üldözés: ha valakit feljelentettek, törvényszéki tárgyaláson vizsgálták ki ügyét, és azon az alapon marasztalták el, hogy tiltott társasághoz tartozik, illetve megszegte az államhatalom iránti engedelmességet.
akik még ezután is kitartottak, azokat kivégeztettem: valószínűleg olyan esetekről van szó, amelyekben feljelentett keresztények megtagadták a császár istenítését, amit a helytartó az állam biztonsága szempontjából nagyon veszélyesnek tartott.
az a legnagyobb vétkük…: bár a helytartó babonaságnak minősíti a keresztény tanítást, szavaiból érződik, hogy a keresztény vallási gyakorlatokat (Krisztus istenként való tiszteletét, az eukharisztia ünneplését stb.) ártalmatlannak tartja, s szinte elismerően nyilatkozik a keresztények erkölcsös életéről. Minthogy azonban pogány létére nem érti a keresztények titkát, továbbra is gyanakszik: attól fél, hogy a betiltott társaság tagjai vallásuk leple alatt államellenes tevékenységet is folytatnak.
két szolgálóleányból… még kínvallatás árán is kivegyem az igazságot: a diakonisszák elkerülhették volna a kínzást, ha megtagadják keresztény voltukat. Ők azonban még szenvedések árán is vállalták Krisztushoz tartozásuk tényét.
legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt: a pogány helytartó számára feloldhatatlan rejtély, hogy a kereszténység a feljelentések, bírósági tárgyalások, kivégzések és kínzások ellenére is tömeges méretekben terjed.

b) A vértanúságra készülő Antiochiai Ignác vallomása

Isten gabonája vagyok, akit a vadállatok fogai őrölnek meg, hogy Krisztus tiszta kenyerének bizonyuljak. […]
Semmit sem használnának nekem a föld határai, sem e világ királyságai. Jobb nekem Jézus Krisztusért meghalni, mint uralkodni a föld határain. Őt keresem én, aki értünk halt meg, őt akarom, aki értünk feltámadt. A születés vár reám. Bocsássatok meg nekem, testvérek! Ne akadályozzátok meg, hogy éljek, ne akarjátok, hogy meghaljak, ne a világgal és anyagiakkal ajándékozzatok meg, megcsalván engem, aki Istené akarok lenni; hagyjátok a tiszta Fényt vennem. Oda eljutva leszek ember. Engedjétek, hogy Istenem szenvedésének utánzója legyek. Akiben Ő van, az megérti, amit akarok, érezzen együtt velem, tudván, mi ösztönöz engem.

[Részletek Antiochiai Szent Ignatiosznak a rómaiakhoz írt leveléből, 2. sz. eleje]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Isten gabonája vagyok: mivel Ignác már tudja, milyen halállal fog meghalni, Isten gabonájának nevezi magát, akit vadállatok fogai őrölnek meg. Arra gondol, hogy miként a megőrölt gabonából készül a kenyér, amelyet Jézus az utolsó vacsorán saját testének reálszimbólumává tett, életének feláldozásával úgy válik majd ő is annak a Krisztusnak „megőrölt gabonájává”,

aki az örök élet kenyerének (vö. Jn 6, 41–51) nevezte magát, és titokzatos módon, „tiszta kenyérként" él tovább egyházában.

jobb nekem Jézus Krisztusért meghalni, mint uralkodni a föld határain: a föld határain való uralkodás az e világi életben elérhető értékek (hatalom, gazdagság, hírnév stb.) birtoklását jelenti. Ignác kijelentése a történeti Jézus szavait idézi emlékezetünkbe: „mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, lelkének pedig kárát vallja?" (Mk 8,36). E kérdésben a lélek szó a keresztségben megfoganó és a feltámadásban beteljesülő örök életet jelenti. Az antióchiai püspök meggyőződéssel vallja, hogy ha vértanúhalálával lemond földi életéről, összehasonlíthatatlanul nagyobb kincs, a teljessé váló örök élet lesz osztályrésze.

a születés vár reám: Jézus azt tanította, hogy „ha valaki nem születik vízből és Szentlélekből, nem mehet be Isten országába" (Jn 3,5). Az első keresztények hittel vallották, hogy ez az újjászületés folyamat, amely a keresztségben kezdődik, és a halál után, a feltámadásban fejeződik be. Ignác úgy gondol közeli halálára, mint újjászületésének beteljesülésére és mennyei születésnapjára.

ne akadályozzátok meg, hogy éljek, ne akarjátok, hogy meghaljak: a kérésben az „éljek" szó az örök életre utal, a „meghaljak" kifejezés pedig az örök élet elvesztésére (vö. Mk 8,35). Ignác – attól tartván, hogy a római keresztények kegyelmet eszközölnek ki számára a hatóságoknál – arra kéri a Birodalom fővárosában élő testvéreket, ne akadályozzák meg őt az örök élet elnyerésében.

oda eljutva leszek ember: a tökéletes, az Isten elgondolása szerinti embert először a történeti Jézus valósította meg. Ezért Ádámot legfeljebb csak az ő előképének tekinthetjük (vö. Róm 5,14). Az emberi bűnökből fakadó szenvedés és reménytelenség világában Jézus azáltal valósította meg a tökéletes teremtményt, hogy mindenben azonosult a mennyei Atya akaratával, egészen a vértanúság elfogadásáig (vö. Lk 22,42). Ezért az Atya föltámasztotta, emberi mivoltában is megdicsőítette, és lehetővé tette, hogy mindazok, akik követik őt, erejében maguk is tökéletes emberré válhassanak. Az antióchiai püspök tudja: akkor lép igazán Jézus nyomába, vagyis akkor válik igazán emberré, ha abban is követi őt, hogy a mennyei Atyába vetett bizalommal fogadja el a vértanúhalált.

engedjétek, hogy Istenem szenvedésének utánzója legyek: „aki utánam akar jönni, tagadja meg önmagát, vegye föl keresztjét és kövessen engem" – olvassuk az evangéliumban (Mk 8,34). E szavakkal Jézus nem önkínzásra ösztönöz: arra buzdítja tanítványait, hogy tudatosan vállalják a földi élet szenvedéseit, amelyek az emberek bűnei miatt vannak a világban, s hozzá hasonlóan erősen bízzanak a mennyei Atyában, aki sosem hagyja magukra választottait. Ignác pontosan megértette a jézusi felhívásban rejlő üzenetet, és arra kéri a római testvéreket, hogy „jóakaró" közbenjárásukkal ne akadályozzák őt Krisztus magatartásának utánzásában.

c) A krisztusi szenvedés kelyhéből részesülő Szmirnai Polikárp vértanúsága

Minden Isten akarata szerinti tanúságtétel nemes és áldott. Mert nekünk jámboran hálát kell adnunk Istennek, neki kell tulajdonítani a mindeneknek ellenálló erőt. Hisz ki ne csodálná ezeknek (a vértanúknak) a nemességét, kitartását és Urunk iránti szeretetét?

[…] A stadionba bemenő Polükarposzhoz szózat szólt az égből: „Légy erős, bátor Polükarposz!" (vö. Józs 1,6 és ApCsel 18, 9–10). A hangot mindenki hallotta, de hogy ki szólott, azt senki nem látta. … Amikor elővezették, a kormányzó megkérdezte, ő-e Polükarposz. Amikor ezt megvallotta, rá akarta beszélni a tagadásra, így szólva: „Légy tekintettel korodra! … Esküdj a császár boldogságára, térj észre, s mondd: Le az istentelenekkel!" Polükarposz viszont komoly arccal körülnézett a stadionban a törvénytelen népek egész seregén, kezével intett, felsóhajtott, felnézett az égre, és így szólt: „Le az istentelenekkel!" A kormányzó erősködött, és ezt mondta neki: „Tedd le az esküt, s elbocsátalak! Átkozd meg Krisztust!"

Polükarposz így szólt: „Nyolcvanhat esztendeje szolgálok neki, és nekem semmi rosszat nem tett. Hogyan káromolhatnám királyomat, megváltómat?" […]
Bátorsággal és örömmel eltelve még ezeknél többet is mondott, arcát elöntötte a kedvesség, mert a neki mondottak miatt nem roppant össze ijedten, sőt ellenkezőleg, a kormányzót döbbentette meg. Az kiküldte hírnökét a stadion közepére, s háromszor kiáltotta: „Polükarposz megvallotta, hogy keresztény!" Miután a kikiáltó ezt mondotta, a Szmirnában lakó zsidók és pogányok egész sokasága fékezetlen dühvel és nagy hangon kiáltotta: „Ez Ázsia tanítója, a keresztények atyja, isteneink lerombolója, aki sokakat arra tanított, hogy ne mutassanak be áldozatot, és ne fejezzék ki hódolatukat." […]
Tüstént körülrakták a tűzhöz szükséges dolgokkal. Amikor oda is akarták szegezni, azt mondta: „Hagyjatok így engem. Aki ugyanis megadta, hogy kibírjam a tüzet, megadja azt a szegek biztosítása nélkül is, hogy fájdalom nélkül viseljem el a tüzet." Így hát azok nem szegezték oda, de megkötözték őt. Hátratett kézzel és megkötözve olyan volt, mint a nagy nyájból való, áldozatra szánt jeles kos (vö. Lev 5,15), Istennek készített, kedves, egészen elégő áldozat, s feltekintett az égre és így szólt: „Úr, mindenható Isten… a te szeretett és áldott Fiad, Jézus Krisztus Atyja, aki által ismeretedet elnyertük… áldalak Téged, mert erre a napra és órára méltattál, hogy részt kapjak tanúid számában, Krisztusod kelyhében…" […]
Amikor… befejezte az imát, a tűz körül szorgoskodó emberek meggyújtották a máglyát. Hatalmas láng lobbant fel, csodát láttunk, akiknek ezt látni megadatott. Meg is őriztük emlékezetünkben, hogy hírül adjuk a késői nemzedékeknek is a történteket. A tűz öblösödő formát mutatott, mint a hajó széllel telt vitorlája, körülfalazta a vértanú testét. És nem is égő testként volt középen, hanem mint sülő kenyér, mint arany és ezüst a tüzes kemencében (vö. Bölcs 3,6). És az ő jó illatát éreztük, mint füstölgő tömjént vagy más drága illatszert. Végül, amikor a törvénytelenek látták, hogy testét a tűz nem tudja elemészteni, megparancsolták, hogy jöjjön hozzá a hóhér és karddal szúrja át. És amikor ezt megtette, oly mennyiségű vér jött ki belőle, hogy eloltotta a tüzet, s az egész tömeg csodálkozott, micsoda különbség van a hitetlenek és a választottak között, melyeknek egyike volt a legcsodálatosabb Polükarposz is, aki a mi időnkben a szmirnai katolikus egyház apostoli és prófétai tanítója volt.

[Részletek a Szent Polükarposz vértanúsága c. vértanúakta 1–16. fejezeteiből, 3. sz.]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

hálát kell adnunk Istennek…: a mondat azt a keresztény meggyőződést fejezi ki, hogy a vértanúság csak Isten erejében és az Ő segítségével lehetséges.
Polükarposzhoz szózat szólt az égből: a csodás elem és a bibliai példák említésével a szenvedéstörténet ismeretlen írója azt hangsúlyozza, hogy a szmirnai püspököt a feltámadt Krisztus erősítette meg az emberi szempontból elégségesen nem magyarázható hősies helytállásban.
esküdj a császár boldogságára: a császár boldogságára, sorsára vagy védőszellemére esküdni annyit jelentett, mint elfogadni isteni mivoltát.
le az istentelenekkel!: a kormányzó ajkáról elhangzó „istentelenek" kifejezés a kereszténye ket jelenti, akik nem fogadják el a pogány isteneket.
körülnézett… a törvénytelen népek egész seregén: a „törvénytelen népek" kifejezés azt a tömeget jelöli, amely elutasítja Krisztus törvényét és isteni mivoltát. Polikárp szempontjából ezek az emberek az „istentelenek".
hogyan káromolhatnám királyomat, megváltómat?: Polikárp hittel vallja: Krisztus király, akinek országa nem ebből a világból való (vö. Jn 18, 33–37), és meggyőződése, hogy ez a király megváltó is, amennyiben önmagát adta értünk, hogy kiszabadítson a bűn fogságából (vö. Tit 2,14).
aki ugyanis megadta, hogy kibírjam a tüzet…: a szenvedéstörténet e legendaszerű részlete a püspök ajkára adott mondattal fejezi ki: Polikárp Jézus bátorító szavaira emlékezve (vö. Mk 16, 18) rendületlenül bízik abban, hogy tanúságtevése sikeres lesz, mert erőt kap Istentől, s ha meg is kell halnia, örök életét nem veheti el tőle senki.
Istennek készített, kedves, egészen elégő áldozat: az egészen elégő áldozatnak, a holokausztnak (gör. *holo kaüszton:* egészen elégett) a Leviták könyve engesztelő erőt tulajdonít (vö. Lev 1,

9.13). A keresztények hite szerint Isten Krisztusban engesztelte ki magával a világot (vö. 2 Kor 5,19), az emberi engesztelések csak az ő áldozatának erejében lehetnek hatékonyak. A „kedves" jelzővel a szenvedéstörténet írója arra utal, hogy Polikárp részesül Krisztus egyetlen, megismételhetetlen és minden más áldozatot hatékonnyá tevő áldozatából.
Úr, mindenható Isten…: a szmirnai püspök liturgikus imát idéz, s ebben hálát ad Istennek azért, hogy részesülhet Krisztus áldozatából, amit a szenvedések kelyhéből való ivás jelképez.
csodát láttunk….: minthogy e szenvedéstörténet befejező része műfaji szempontból hasonlít a bibliai csodaelbeszélésekre, nem tekinthetjük történeti beszámolónak: jelképeire és mondanivalójára kell odafigyelnünk. A leírásból nem Polikárp halálának pontos körülményeit ismerjük meg, hanem azt, hogy halála mit jelentett a szemtanúk számára. A tüzes kemencében megpróbált arany, a füstölgő tömjén és a drága illatszerek említése arra utal, hogy a keresztények hívő látása szerint Isten elfogadta Polikárp áldozatát. A csoda megérintette a pogányok szívét is, akik megdöbbenve tapasztalták, hogy nem tudják megtörni Polikárp hitét. A legenda nyelvén ezt a gondolatot fejezi ki a következő mondat: „a törvénytelenek látták, hogy testét a tűz nem tudja elemészteni".

1. 32 A szövegek értelmezése

Ifjabb Plinius levelének részlete történetileg megbízhatóan igazolja, hogy a 2. század elején meglepő méretekben gyarapodott az egyház: növekedett azoknak a száma, akik Krisztust Istennek vallották, megünnepelték utolsó vacsorájának emlékezetét, és az ő erkölcsi útmutatásai szerint éltek. A helytartó tanácstalanságából az is kiviláglik, hogy a kereszténység terjedését pusztán emberileg nem lehet megérteni: a tiltott vallási közösség tagjai ugyanis nemcsak hogy nem voltak hajlandók más istent elfogadni Krisztuson kívül, hanem még a kínzásokat és a halált is vállalták az Istennek vallott Messiás iránti hűségük igazolása érdekében.

Az antióchiai püspök saját vértanúságát a gabonaszem Jézus által is alkalmazott szimbolikájával írja le. A történeti Jézus, aki önmagát mennyből alászállott kenyérnek (vö. Jn 6,41), illetve az élet kenyerének (vö. Jn 6,35) is nevezte, egy alkalommal ezt mondta tanítványainak: „Bizony, bizony mondom nektek: ha a földbe hullott gabonaszem meg nem hal, egymaga marad, de ha meghal, sok termést hoz" (Jn 12,24). Ez az ő esetében a következőket jelentette: úgy vált igazán mennyei kenyérré és minden ember számára örök életre szóló táplálékká, hogy vállalta a földbe vetett búzaszem sorsát, a pusztulást és a szenvedések általi „megőröltetést". Ignác tudja: akkor válik igazán Krisztus tagjává, a mennyei kenyér részévé, és akkor tesz tanúságot igazán a Messiásról, ha az „isteni gabonaszemhez" hasonlóan ő is vállalja a földbe vetett és a földi szenvedésekben felőrlődő búzaszem sorsát.

A Polikárp vértanúhalálát megörökítő vértanúakta szerint a szmirnai püspök oly módon tett tanúságot a Messiásról, hogy Krisztus erejében és példáját követve ő is elfogadta a mennyei Atyától a szenvedések kelyhét. A történeti Jézus a Getszemáni-kertben így imádkozott: „Abba, Atyám! Minden lehetséges neked. Vedd el tőlem ezt a kelyhet! De ne az legyen, amit én akarok, hanem amit te" (Mk 14,36). Szavai azt igazolják, hogy emberként is tökéletes szeretettel akarta viszonozni a mennyei Atya szeretetét. Tudatában volt annak, hogy a szenvedés nem Isten akarataként, hanem az emberi bűn következményeként van jelen a világban (vö. Ter 3, 16–19), és mélyen hitt abban, hogy ha a mennyei Atya az ő szenvedését is megengedi, ezt csak azért teszi, mert gyötrelmeit az emberek javára akarja fordítani. Jézus hite igazolódott, hiszen Isten az ő szenvedését tette meg az emberiség megváltásának eszközévé. Polikárp úgy akarta megköszönni ezt a krisztusi önfeláldozást, hogy Istentől megerősítve Mesterének nyomába lépett. Az isteni megerősítés tényét halálának szemtanúi igazolják: a

pogányok csodálkoznak azon, hogy nem tudják megtörni hitét; a keresztények pedig bibliai értelemben vett csodaként, azaz olyan eseményként élik meg püspökük halálát, amelyben Isten közli önmagát az emberrel.

1. 33 Kövesd a vértanúk példáját!

A császári helytartó levele arról tanúskodik, hogy a második század elején sokan a kínzásokat is vállalták és életüket adták a Krisztusba vetett hitükért. – Neked feltehetően nem kell vértanúvá lenned. Ám előfordulhat, hogy hited miatt kellemetlenségeid támadnak, hátrányos megkülönböztetéssel kell szembenézned. Ilyen esetekben gondolj a hős vértanúkra, és kérd Isten segítségét, hogy helytállásoddal te is jó tanúságtevővé válhass.

Antióchiai Ignác a világ minden kincsénél többre tartotta a Krisztushoz tartozással együtt járó örök életet, s ezért tudatosan vállalta a mások javára elpusztuló gabonaszem sorsát. – Ha a Messiásba vetett hited miatt le kell mondanod e világi értékekről, ne keseregj, hanem gondolkodj Ignáchoz hasonlóan: légy te is Isten „gabonájává".

Krisztus azért vállalta az emberi bűnök okozta szenvedéseket és a reménytelen élethelyzetet, mert bízott abban, hogy a mennyei Atya mindent jóra fordít életében, és a szenvedések kelyhének elfogadásával embertestvérein is segíteni fog. Polikárp megértette ezt, és hálájának jeleként ő maga is be akart kapcsolódni Krisztus áldozatába. – Amikor szenvedések sújtanak vagy reménytelen helyzetbe kerülsz, ne Istent okold, hanem Polikárphoz hasonlóan gondolj hálásan Isten Krisztusára, s köszöneted kifejezéseként vállald te is tudatosan a „szenvedések kelyhében való részesedést".

2. A MESSIÁS KORA KÖZÉPKORI EGYHÁZA

AZ I. NIKAIAI ZSINATTÓL A II. NIKAIAI ZSINATIG (325-TŐL 787-IG)

A Messiás egyházának történetében korai középkornak az I. Nikaiai Zsinattól (Kr. u. 325-től) a II. Nikaiai Zsinatig (787-ig) terjedő időszakot tekintjük.

a) A kora középkori egyház terjedésének történelmi háttere

Az egyeduralkodó Nagy Konstantin († 337) törekvése a császári hatalom megerősítésére nem járt teljes sikerrel. Központi intézkedései elmélyítették a gazdasági válságot. A hatalmas birodalom egyes részei egyre kevésbé kapcsolódtak egymáshoz, s területén a gazdasági fejlettség mind nagyobb különbségeket mutatott: a fejlettebb Kelet mögött a Nyugat fokozatosan elmaradt. A gazdasági súlyponteltolódást a hatalom is követte. 330-ban Nagy Konstantin császár új fővárost építtetett magának: a Boszporusz európai partján fekvő görög gyarmatváros, Bizánc (lat. *Byzantium;* gör. *Büzantion*) helyén megalapította a róla elnevezett Konstantinápolyt, és ő maga is e „második Rómának" tekintett városba költözött. A Római Birodalom központja ezzel Nyugatról Keletre tevődött át.

A császár halála után egy ideig újra társcsászárok vezették a Római Birodalmat. Iulianus császár azonban, aki 361-ben került a bizánci trónra, ismét egyeduralkodóként kormányzott. Ő a „hitehagyó" (aposztata) melléknevet kapta, mert rövid uralkodása alatt arra törekedett, hogy a kereszténységet elnyomva visszaállítsa a pogány államvallást. A halálát († 363) követő évtizedekben ismét társcsászárok között oszlott meg a hatalom.

A bizánci trónra kerülő I. Theodosius császár (ur. 379–395) egy ideig nyugati társával együtt kormányzott, majd 392-ben egyeduralkodó lett. A birodalom egységének biztosítása érdekében 380-ban államvallássá tette a kereszténységet: rendeletben megparancsolta, hogy valamennyi alattvalója abban a vallásban éljen, amelyet Péter apostol adott Róma népének, és amelyet I. Damasus pápa, valamint Alexandria püspöke is helyesnek tart. Ezután Nyugaton kormányzó társával együtt közös rendeletben megtiltotta a pogány áldozatok bemutatását, a pogány templomok látogatását és a bálványimádást. Halála előtt – elsősorban a nomád népek támadásaival szembeni hatékonyabb védekezés érdekében – szentesítette a keleti és a nyugati tartományok szétválását: 395-ös végrendeletében megosztotta és két kiskorú fiára hagyta birodalmát: Keletet Arcadius kapta, Nyugatot pedig Honorius. Ez a felosztás már nem csupán kettős irányítást jelentett, hanem a Római Birodalom végleges kettészakadását,

a területek politikai elkülönülését is. A birodalom két részre szakadása (395) után egymástól eltérően alakult a Nyugatrómai és a Keletrómai (Bizánci) Birodalom történelmi helyzete.

A Római Birodalom területe 395 után

❖ a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton ❖

A birodalom nyugati részén a népvándorlás hullámai a 4. századtól kezdve jelentős politikai változásokat eredményeztek, amelyek következtében a Nyugatrómai Birodalom az 5. század második felében összeomlott. A népvándorlást elindító hun törzsszövetség, amely Ázsiából érkezett, arra kényszerítette a germán és szláv népeket, hogy a Római Birodalom nyugati területeire húzódjanak. Az egyre erősödő hun támadásokat a császárok csak a betelepült germán törzsek segítségével tudták megfékezni. Ebben az időszakban a Nyugatrómai Birodalom már csak névleg létezett, mert területei felett fokozatosan a germánok vették át az uralmat, s a császári hatalom csupán Itáliára terjedt ki. Kr. u. 476-ban ennek a névleges hatalomnak is vége szakadt: Odoaker germán testőrparancsnok megfosztotta hatalmától az utolsó nyugatrómai császárt, Romulus Augustulust, és felvette az „Itália királya" címet.

A felbomlott Nyugatrómai Birodalom örökébe lépő különféle germán, illetve ázsiai népek több évszázados politikai zűrzavart okoztak a római civilizáció romjain. Az 5–8. században az egykori Római Birodalom nyugati részén barbár (azaz görög–római műveltséggel nem rendelkező) törzsekből álló királyságok jöttek létre: a keleti gótoké Illyria és Itália területén, a nyugati gótoké és az őket felváltó araboké Hispániában (az Ibériai-félszigeten), a burgundoké Lyon környékén, a vandáloké Észak-Afrikában, a longobardoké Észak-Itáliában, az angolszászoké Britanniában, a frankoké pedig Gallia területén. E királyságok közül a frankoké bizonyult a legéletképesebbnek.

A gótok a Balti-tenger térségéből délkelet felé húzódva a 3. században a Fekete-tenger északi partvidékén telepedtek le. Az eredetileg egységes germán népcsoport a Dnyeszter folyó két partján élt: a folyó keleti partja mentén élő törzseket nevezzük keleti (vagy osztro-) gótoknak, a nyugati parton lakókat pedig nyugati (vagy vizi-) gótoknak. A keleti gótok – miután a hunok a 4. század végén leigázták őket – a hunokkal együtt nyomultak nyugat felé. Attila halála (453) után azonban fellázadtak, és a keletrómai császár fennhatósága alá helyezve magukat Pannóniában, később pedig az Al-Duna mentén telepedtek le. Az 5. század végén a császár hozzájárulásával innen vonultak Itáliába. Uralkodójuk, Nagy Theodorich († 526) vezetése alatt elfoglalták Ravennát, s megfosztva Odoakert hatalmától létrehozták az Illyriát és Itáliát magában foglaló Keleti Gót Királyságot. Ezt a királyságot a 6. században a bizánci császár döntötte meg, amikor visszafoglalta Itáliát, és Ravennába helytartót nevezett ki.

A nyugati gótok a hun támadás elől a Keletrómai Birodalomba menekültek, ahol az Al-Duna környékén kaptak Valens császártól (ur. 364–378) területet a letelepedésre. A század végén azonban a gótok fellázadtak: törzsfőjük, Alarich vezetésével végigdúlták Görögország egyes részeit, majd nyugatra fordultak, s az Adriai-tenger partját követve betörtek Észak-Itáliába. Végigvonultak a félszigeten, miközben 410-ben Rómát is kifosztották. Dél-Itáliából újra észak felé haladtak: Dél-Galliába, majd Hispániába vándoroltak, s az 5. században ott alapítottak királyságot. A Vizigót Királyságnak az arabok támadása vetett véget a 8. század elején, akik birtokukba vették Hispánia nagy részét.

A burgundok a 4. században érkeztek a Rajna mellé, Worms környékére. Miután a hunok megtámadták őket, az 5. században a Rhône folyó vidékére vándoroltak, és Lyon körzetében alapítottak királyságot. A Burgund Királyságot a frankok számolták fel a 6. században.

A vandálok Norvégia területéről származó germán néptörzs tagjai, az 5. században kerültek a Nyugatrómai Birodalom területére. Előbb Hispánia felé vonultak, majd a nyugati gótok elől menekülve továbbvándoroltak: legnagyobb királyuk, Geiserich († 477) vezetésével átkeltek a Gibraltári-szoroson, s eljutottak Észak-Afrikába. Elfoglalták Karthágót, s ez a város lett a központja a Vandál Királyságnak. Karthágó megszerzésével kezükbe került a Földközi-tenger kereskedelmének ellenőrzése is. Uralmukat a 6. században a bizánci császár döntötte meg, a vandál nép maradékát pedig elnyelte a 7. századi arab áradat.

A Skandináviából származó longobardok (más írásmódban: langobardok vagy lombardok) a 6. században érkeztek Itália területére. Először a keleti gót állam maradékait számolták fel, majd megtámadták az alig berendezkedett bizánciakat. E támadás eredménye azonban nem győzelem lett, hanem Itália kettéosztása: a longobardok Pavia központtal királyságot és hercegségeket hoztak létre, a bizánciak pedig megtarthatták dél-itáliai hódításaikat. A longobardok azonban a félsziget déli részébe ezután is vezettek rablóhadjáratokat. Királyságukat a 8. században a frankok döntötték meg.

Britanniában a 4. században az őslakos kelta pikt és kaledón törzsek északról támadtak a rómaiak uralma alá tartozó területekre. A Római Birodalom ereje így a szigetországban is meggyengült. Az 5. század elején kivonták légióikat Anglia területéről a Nyugatrómai Birodalom védelmére. Ekkor a szárazföldről szász, angol és jüt törzsek keltek át a szigetre, akik a meghódított területeken a kereszténységet is felszámolták. Az angolszász hódítók elől a kelta őslakosság egy része a tengeren átkelve a mai Bretagne területére vándorolt, más része pedig Wales hegyvidékeire húzódott. A hódító angolszász törzsekből kialakult királyságok egymással és a kelta őslakókkal is állandó harcban álltak.

A frankok germán törzse a népvándorlással érkezett Gallia területére az 5. században. Merovech (akiről a Meroving-dinasztia a nevét kapta) törzsi vezérként 451-ben még a rómaiak oldalán harcolt a hunok ellen. A Meroving-dinasztiából származó Klodvig († 511) sikeresen egyesítette a széthúzó frank törzseket, s miután létrehozta a Frank Birodalmat, lendületesen hozzákezdett a határainak kiterjesztéséhez: a burgundokra támadt, s Gallia területéről távozásra késztette a vizigótokat is. A frank állam hódításainak lendülete Klodvig halála után

sem csökkent: azonban csak a birodalom területe nőtt, egysége nem. Klodvig utódai alatt a Frank Birodalom három kisebb királyságra bomlott: ezek szüntelen harcban álltak egymással, s időnként sikerült csak egy-egy királynak átmenetileg helyreállítani az egységet. A nagybirtokosok politikai megerősödése a 7. században a királyi hatalom meggyengüléséhez vezetett: a tényleges irányítás a királyi „majordomuszok" (lat. *majordomus:* háznagy, udvarmester, udvarnagy) kezébe került. A központi hatalom ismételt megszilárdítása a Frank Birodalom északkeleti részén lévő királyság háznagya, Heristali Pipin (Pippin) nevéhez fűződik, aki 687-ben egyesítette az egész frank birodalmat. Örökébe Károly nevű fia lépett, akit – mivel 732-ben Poitiers mellett megállította az Ibériai-félsziget felől támadó arab hódítókat – Martell (azaz Pöröly) Károly néven ismer a történelem. Az ő fia, Kis Pipin († 768) a 8. század közepén az utolsó Meroving uralkodót kolostorba záratta, majd egyeduralkodó és király lett. Pipin legyőzte a Rómát is fenyegető longobardokat, segítséget nyújtott a pápának, s ezzel megalapozta a pápaság és a frankok szövetségét, amely később évszázadokra meghatározta a nyugati egyház sorsát. – A Karoling-dinasztia megalapítójának Kis Pipint tekintjük, jóllehet az uralkodóház valószínűleg Pipin fiáról, Nagy Károlyról (lat. *Carolus Magnus;* † 814) kapta nevét, akinek személyében a korai középkor legnagyobb hatású uralkodója került a Frank Birodalom élére.

a földrajzi és a politikai színtér Keleten

Kelet nem esett a népvándorlás fő útvonalába, és fejlettebb gazdasága miatt erősebb, ellenállóbb volt a Nyugatrómai Birodalomnál: ezért a központi hatalom 395 után is szilárdan tartotta magát. A Keletrómai Birodalom – amelyet a 6. századtól kezdtek Bizánci Császárság, illetve Bizánci Birodalom néven emlegetni – még körülbelül ezer évig maradt fenn. Császárai sokáig az egész Római Birodalom urainak tekintették önmagukat. I. Justinianus (527–565) kísérletet is tett arra, hogy visszaállítsa a birodalom egységét. Kiváló hadvezérei megtörték a vandálok észak-afrikai és a keleti gótok itáliai uralmát: elfoglalták Illyriát, Itáliát, Szicíliát, Észak-Afrikát, sőt Hispánia déli vidékeit is. A visszaszerzett területeken a császár újjászervezte a közigazgatást: így például Itália kormányzója a Ravennában székelő exarcha (helytartó) lett. Justinianus hódításai azonban Dél-Itália kivételével nem bizonyultak tartósnak. A szakadatlan háborúk és a nagy építkezések annyira kimerítették az állam gazdasági erejét, hogy a következő évtizedekben a Keletrómai Birodalom gazdasága is válságba került. A 7. században avar, szláv, perzsa és arab seregek támadták meg a császárságot. Az avar és szláv terjeszkedést a bizánci uralkodók sikerrel megakadályozták, a perzsákat is legyőzték, de az arabok előretörését már nem tudták megfékezni: az arab hadak a 7-8. században elözönlötték az Arábiával szomszédos Egyiptomot és Palesztinát, majd Szíriát, Mezopotámiát, Örményországot, Grúziát és Kis-Ázsiát.

Az Arab-félszigeten élő különféle nomád törzsek a 7. században szerveződtek egységes birodalommá. Az államalapításban jelentős szerepe volt a Mekka és Medina városaiban működő Mohamed prófétának († 632), aki megalapította és a félszigeten elterjesztette az arab *iszlam* (odaadottság, alázat, ti. az Allahnak nevezett Istennel szemben) szóról elnevezett iszlám vallást, amely a különféle nomád törzseket egységbe kovácsolta. Az új vallás követőit muszlimoknak vagy muzulmánoknak (Allahnak alávetett hívőknek) nevezték, a próféta utódait pedig kalifáknak. Mohamed halála után a kalifákat választás útján jelölték ki. A negyedik kalifa Ali, Mohamed unokaöccse volt, akit 661-ben meggyilkoltak. Utána egészen 750-ig a mekkai Omajják (Omajjádok) családja adta a kalifákat, akiknek Damaszkuszban volt a székhelyük. • Az Omajjádok idején alakult ki az iszlám világát máig megosztó síita és szunnita vallási irányzat. A síiták Ali pártjának követői: szerintük a vallási hagyomány (arabul: *szunna*) csak a Mohamed prófétával, illetve a vér szerinti rokonaival kapcsolatos anyagot tartalmazza. Hagyományfogalmuknak megfelelően a síiták Ali fiát, Huszájnt

– akit az Omajjádok 680-ban a Bagdadtól délre fekvő Kerbelában híveivel együtt megöltek – és utódait, tehát Mohamed próféta vér szerinti rokonait tartják törvényes vezetőknek. Úgy gondolják, hogy Mohamed halála után az első törvényes kalifa Ali volt, és ezért ő volt az első imám (az iszlám közösség vallási vezetője) is, aki csak Mohamed vér szerinti leszármazottja lehet. A szunniták szerint a muszlimokra nézve kötelező érvényű a hagyománynak (a szunnának) az a része is, amelyet a hívők közmegegyezéssel elfogadtak. Szerintük a kalifát választani kell, s nem szükséges, hogy a választott Mohamed egyenes ági leszármazottja legyen. E felfogásban az imám mindig azonos a választott kalifával. • Az arab birodalmat a 8. század közepén újabb hatalmi villongások is bomlasztották. 750-ben Mohamed próféta családjának egyik tagja, „Véres" Abbász győzelmet aratott az Omajjádok felett, és a család tagjait meggyilkoltatta. Az Omajja-dinasztiát ezzel felváltotta az Abbászida kalifák uralkodóháza (750–1258), amely a 8. század közepe táján Damaszkusz helyett a Tigris folyó partján fekvő Bagdadot tette meg az arab birodalom fővárosává.

Az Omajja uralkodóház egyik tagja szerencsésen elkerülte az öldöklést, és Észak-Afrika területére menekült. Arab csapatai leigázták az észak-afrikai berbereket (azaz mórokat, szaracénokat), majd ezekkel együtt 711-ben átkeltek a Gibraltári-szoroson, és meghódították az Ibériai-félsziget nagy részét. 756-ban megalapították a córdobai emírséget, mely az al-Andalúz (Andalúzia) nevet kapta.

b) A kora középkori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése

❖ az egyház terjedését segítő tényezők Nyugaton ❖

A nyugati egyház kibontakozásának fontos előfeltétele volt a germán népek – nyugati gótok, burgundok, longobardok, frankok – megtérése, valamint a kelta és az angolszász törzsek között végzett hittérítő tevékenység.

A nyugati gótok még a Bizánci Birodalom területén, a 3-4. században tértek meg, és ariánus keresztényekként hozták létre hispániai királyságukat. Vallási szempontból a 6. században fordulat következett be életükben: I. Rekkared királyuk († 601) katolikussá lett, és a katolicizmust tette államvallássá. • A burgundok népe a 4. században, a Rajna melletti vidéken ismerkedett meg a katolikus kereszténységgel; az 5. században viszont, miután a Rhône mellé, Lyon környékére menekültek, a kereszténység ariánus változatát fogadták el. Később újra katolizáltak, s jelentős szerepük volt a frankok megtérítésében. • Az Észak-Itáliában letelepült longobardok katolikus hitre térése a 6. században kezdődött meg, amikor Authari nevű királyuk feleségül vette Theodolinde bajor hercegnőt, aki Nagy Szent Gergely pápától († 604) támogatva sokat tett a katolikus hit terjesztése érdekében. • A Gallia területén élő frankok keresztény hitre térése a törzsszövetség vezetőjének, a Meroving-dinasztiából származó Klodvignak uralkodása alatt történt az 5. század végén. A Frank Birodalom keleti részén és határvidékein élő germánok térítésében a britanniai származású Szent Bonifác († 754) játszott jelentős szerepet: őt tartják ezért a német nép apostolának. Bonifác pápai követként a frankok birodalmának egész területén tevékenykedett: a meglévő kereszténységet megszilárdította, új püspökségeket szervezett, és ezeket Rómával szoros egységbe vonta.

A kelta eredetű skótok térítő apostola az ír Szent Kolumba († 597) volt, aki a 6. század derekán tizenkettedmagával érkezett Skóciába, és Hy (Iona) szigetén kolostort alapítva megkezdte az egész országra kiterjedő egyházszervező munkáját. Egyházkormányzati szempontból kezdetben a skótok között nem alakult ki a megyés püspökök által vezetett egyházmegyei rendszer: a megtért közösségek vezetői a szerzetesi elöljárók voltak. • A kelta lakosságú Írország kereszténnyé tétele a skót származású Szent Patrik († 460 körül) nevéhez fűződik, aki Galliában szerzetes lett, s miután missziós püspökké szentelték, az írek között hirdette eredményesen Krisztus evangéliumát. Az 5. század közepén Armaghban megalapította az első püspökséget. Ezt követően az országban még sok helyen alapítottak szerzetesházat, amelyeknek apátjai egyházkormányzati szempontból egyben püspökök is voltak. A kereszténység terjedt, és a kortársak Írországot rövidesen a „szentek szigeteként" kezdték emlegetni. • Britanniában a 3. században kialakult, de az 5. század folyamán elpusztított kereszténység újraélesztése, vagyis a sziget középső és délkeleti részén élő angol-

szász törzsek megtérítése elsősorban Nagy Szent Gergely pápa nevéhez fűződik, aki a 6. század végén Ágoston apátot és vele negyven térítő szerzetest küldött Angliába. Miután Kent királya (akinek felesége katolikus frank királylány volt) megkeresztelkedett, több ezer előkelő alattvalója is követte példáját. Ágoston, akit közben püspökké szenteltek, a király által az egyháznak adományozott Canterburyt tette meg az első angolszász püspökség székhelyévé. Ezt követően mintegy 50 esztendő leforgása alatt a többi angolszász királyság is kereszténnyé lett.

A nyugati egyház kibontakozását segítette az is, hogy a Pannóniát elfoglaló népek vallási türelmet tanúsítottak az itt élő keresztényekkel szemben. Ezen a területen az 5. század elején dőlt meg a rómaiak hatalma. Ám az őket követő hunok, gótok és longobardok sem pusztították el a helyben maradt keresztény lakosságot.

Hispániában a 711-től kezdődő arab támadások fékezték ugyan az egyház terjedését, de nem számolták fel az ott élő kereszténységet: a hódítók a leigázott területeken – jóllehet erős korlátozásokkal – mindenütt megtűrték a keresztény vallást. Közvetett módon így az arab hódítók vallási türelme is elősegítette a nyugati egyház életben maradását.

Az arabok politikai szempontból megelégedtek azzal, hogy a meghódított népeket váltságfizetésre (arabul: *haradzs*), adózásra kötelezték, azonban megengedték nekik, hogy megtartsák vallásukat, és egyéb ügyeikben is függetlenséget élveztek. Vallási szempontból azért voltak türelmesek, mert többnyire a Korán mérsékelt értelmezését vallották magukénak. A Korán az iszlám legfontosabb szent könyve: a 114 szúrából (fejezetből) álló művet a Mohamednek adott isteni kinyilatkoztatások alapján a 7. században állították össze. E szent könyv tisztelettel beszél Jézusról, Szűz Mária fiáról, akit jelentős prófétának tart, és 'Isten szavának' nevez (vö. 2, 87.253; 3, 45.47; 4,171). Az iszlám önmagában véve nem harcos vallás. A Korán szerint az igazi muszlim a rosszat jóval hárítja el (vö. 13,22), és „nincs kényszer a vallásban" (2,256). Kétségtelen, hogy a Korán is ismeri a vallási értelemben vett harc (arabul: *dzsihad*) fogalmát (vö. 9. szúra), de a mérsékelt muszlim hittudósok szerint ez egyenértékű az Allah útját követő erkölcsi erőfeszítéssel, s legfeljebb végső szükségben jelentheti a védekező fegyveres harcot. • Amennyiben az arabok mégis megtámadtak keresztény területeket, ennek mindig politikai oka volt: a megtámadott vidékek püspökeit és szerzetesi vezetőit – nem teljesen alaptalanul – a keresztény uralkodók képviselőinek tekintették.

Az egyház intézményének megszilárdulása szempontjából a 8. század fontos eseménye volt, hogy a Rómát fenyegető longobardokkal szemben II. István pápa a frank uralkodótól, Kis Pipintől kért segítséget. A longobardokat legyőző Pipin 756-ban a pápaságnak adományozta a már korábban is birtokolt római hercegséget, a ravennai helytartóságot és öt, Ravennától délre fekvő várost. Ezzel létrejött az Egyházi Állam, amelynek államjogi helyzete később tisztázódott.

❖ az egyház terjedésének akadályai Nyugaton ❖

A nyugati egyház hitelét rontotta, hogy a germánok nem vallási meggyőződésből, hanem politikai megfontolásból, fejedelmeik parancsát követve vették fel a kereszténységet, ami csak látszólagos megtéréshez, felszínes vallásossághoz vezetett. Ráadásul a megtérő germánok nemzeti egyházakat hoztak létre, amelyekben kialakult a püspökök szerepét korlátozó úgynevezett sajátegyházi rendszer.

Az uralkodói parancsra, felszínesen megtérő germánok többnyire az ariánus keresztény tanítást vallották magukénak, emiatt nemcsak hódítókként, hanem vallási szempontból is összeütközésbe kerültek a birodalom nyugati részén élő népekkel, amelyek már a konstantini kor előtt katolikus hitre tértek. A vandálok például, akik a 4. században Pannónia területén lettek ariánus keresztényekké, észak-afrikai királyságuk megalapítása után (5. század) kegyetlenül üldözték a katolikusokat.

A megtérő germánok nemzeti egyházakba tömörültek, amelyeknek irányításában az uralkodók jelentős szerepet játszottak: az ország területén működő püspököket ők hívták össze nemzeti

zsinatra, a püspöki székeket kinevezés útján ők igyekeztek betölteni, stb. E nemzeti egyházakon belül többnyire a sajátegyházi rendszer is kialakult. Ez azt jelentette, hogy a hűbérúr által saját birtokán alapított templom – és az ott alkalmazott pap – függő viszonyba került hűbérurától, aki így szinte „saját egyházzal" rendelkezett. Bár a püspökök sokat harcoltak azért, hogy a hűbéruraknak a klérusra gyakorolt befolyását csökkentsék, a 7. századra a sajátegyházi rendszer egyre általánosabbá vált. A nemzeti egyházak és a sajátegyházi rendszer csökkentették az egyház egységes tanúságtevő munkájának hitelét, és veszélyeztették az egyházkormányzat függetlenségét.

❖ az egyház kibontakozását elősegítő tényezők Keleten ❖

A keleti egyház fennmaradását és terjedését nagymértékben elősegítette, hogy a Khalkédóni Zsinat (451) rendet teremtett a Krisztus misztériumát egymástól eltérő módon értelmező keresztény vélemények között. A zsinat hittételként fogalmazta meg, hogy Krisztus személyében két (isteni és emberi) természet keveredés nélkül egyesült. A döntést követően a zsinat által elítélt monofiziták – akik Krisztussal kapcsolatban az egy természet (gör. *moné phüszisz*) kifejezést használták, s ezzel azt sugallták, hogy csak egyetlen, isteni természete volt – módosították tanításukat. Továbbra is ragaszkodtak az „egy természet" kifejezéshez, de szóhasználatukban az egyetlen természeten azt értették, hogy Krisztusnak egyetlen természete emberi és isteni összetevőkből áll. Ez a módosított tanítás a miafizitizmus, amely a görög *mia* (összetevőkből álló egység) és a *phüszisz* (természet) szavak összekapcsolásából kapta nevét. A módosítást követő évszázadok vitáiban fokozatosan világossá vált, hogy a zsinat formuláját elfogadó melkiták és a Krisztus egyetlen természetét hirdető miafiziták tanítása között csak a szavak használatában van különbség. Tartalmilag ugyanis mindkét irányzat elfogadta a Khalkédóni Zsinat mondanivalóját, vagyis azt, hogy Krisztus egyetlen személye magában foglalja az ő isteni és emberi valóságát (természetét).

A monofizita tanítás Eutükhész konstantinápolyi szerzetesi elöljáró († 454) nevéhez fűződik. Ő azt hirdette, hogy Krisztus megtestesülésének eseményében az isteni természet úgy magába szívta és feloldotta az emberi természetet, mint ahogyan a tengerbe esett mézcseppet is magába szívja és feloldja a tenger vize. Ez a tanítás azt sugallta, hogy Krisztusnak csak egyetlen, isteni természete van. A Khalkédóni Zsinat ezzel szemben azt fogalmazta meg, hogy Krisztus Isten és ember, azaz két természet egyetlen személyben. A monofiziták ekkor álláspontjukat megváltoztatták: továbbra is ragaszkodtak az „egy természet" kifejezéshez, ugyanakkor elutasították a tengerben feloldódó mézcsepp hasonlatát. Határozottan állítani kezdték Krisztus emberi mivoltát is. Ezt a módosított monofizita tanítást illetjük a miafizitizmus névvel. E kifejezésben az egyetlen természet (gör. *mia phüszisz*) azt jelenti, hogy Krisztus természete egyetlen ugyan, de összetett, azaz isteni és emberi összetevőkből áll. A kifejezés tehát más szavakkal, de ugyanazt mondja, mint amit a Khalkédóni Zsinat. • A Khalkédóni Zsinat formulájához ragaszkodó keresztények azért kapták a szír–arám *malka*, az asszír *melk*, illetve az arab *malaki* (király, császár) kifejezésből származó melkita (császárhoz tartozó) megnevezést, mert ahhoz a zsinati megfogalmazáshoz ragaszkodtak, amelyet a bizánci császár is elfogadott.

A Khalkédóni Zsinat döntésén túlmenően a keleti egyház erősödését szolgálta: a keleti gótok megtérése, a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus létrejötte, a bizánci fennhatóság alól fokozatosan kikerülő Alexandriai, Jeruzsálemi és Antiochiai Patriarchátus tevékenysége, továbbá Kelet Egyházának, valamint az Örmény Katholikátusnak és a Keleti Grúz Katholikátusnak életereje is.

Az Itáliában letelepedő keleti gótok a kereszténység ariánus változatát fogadták el. Az ariánus Theodorich, Itália gót királya, eleinte türelmes volt a katolikusok iránt, szabad vallásgyakorlatot biztosított nekik. Magatartása azonban uralkodása végén, amikor a bizánci császár rendeletet bocsátott ki az ariánusok ellen, megváltozott. Az ariánus és a katolikus keresztények közti feszültségek csak a 6. század közepén, a Keleti Gót Birodalom összeomlásakor szűntek meg.

A Konstantinápolyi Zsinat (381) döntése szerint a konstantinápolyi püspök a tiszteletbeli elsőbbségben közvetlenül Róma püspöke után következik. A Khalkédóni Zsinat megerősítette ezt a határozatot, s Konstantinápoly püspökségét patriarchátusi rangra emelte. A 6. században a konstantinápolyi pátriárka a pápa tiltakozása ellenére felvette az ökumenikus (egyetemes) pátriárka címet, és ettől kezdve a patriarchátust Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátusnak nevezték.

Az Észak-Afrikában élő egyiptomi (arab eredetű szóval: kopt) keresztények a 4. században megtért etiópokkal együtt az Alexandriai Patriarchátus fennhatósága alá tartoztak. Az 5. században a miafizita tanítás terjedése következtében szakadás támadt a kopt keresztények között: az alexandriai kopt pátriárka vezetése alatt élő miafizita keresztények elkülönültek a főleg görög bevándorlókból álló birodalmi egyháztól, amely az ugyancsak Alexandriában székelő görög melkita pátriárka vezetése alatt állt. A két patriarchátus viszálya miatt a miafizita pátriárkák egy időre száműzetésbe kényszerültek. A melkita és a miafizita keresztények vitáinak a 7. századi arab támadás vetett véget. A melkita patriarchátus hívei rosszabb helyzetbe kerültek, mint a miafizita koptok, mert az arabok a melkitákat a bizánci császár híveinek és barátainak tekintették. A miafiziták felszabadítóként fogadták az arabokat, a száműzetésben lévő miafizita pátriárka visszatérhetett a városba. A továbbiakban a miafizita kereszténység erősödött meg a területen.

Jeruzsálem görög püspökségét a Khalkédóni Zsinat emelte patriarchátusi rangra. Miután a várost 614-ben bevették a perzsák, akik sok templomot (köztük a Nagy Konstantin által épített Szent Sír-templomot is) leromboltak, a pátriárkát Perzsiába hurcolták, de nem pusztították el teljesen a kereszténységet. 629-ben a város újra a Bizánci Birodalom részévé vált. A bizánciak megkezdték a Szent Sír-templom újjáépítését. Ennek az időszaknak a 7. századi arab hódítás vetett véget. A muszlimok Jeruzsálemet szent helyükké tették azon az alapon, hogy Mohamed szerint itt működtek az őt megelőző próféták. A jeruzsálemi Templom-hegyen elkezdték annak a mecsetnek az építését, amely a 8. század elején kapta az al-Aksza („a legtávolabbi", „a távoli", ti. Mekkától) nevet. A muszlim politikai uralom első három és fél évszázada alatt a keresztények békében gyakorolhatták vallásukat, s a zarándokok is zavartalanul eljuthattak a Szentföldre.

A Khalkédóni Zsinat döntését követően az antiochiai keresztények két táborra szakadtak: a görög melkita és a szír miafizita közösségre. A görög melkita pátriárkához tartoztak azok, akik elfogadták a zsinaton megfogalmazott (két természet egyetlen személyben) formulát. Ezek a keresztények a görög melkita megnevezés helyett szívesebben mondták magukat rúm melkitáknak. Ebben a kifejezésben az arab eredetű *rúm* (római) szó a második Rómának tartott Konstantinápolyra utal. A szír miafizita patriarchátus híveit jakobitáknak is szokták nevezni. Az elnevezés alapja az, hogy a 6. század elején Jakob Baradaiosz edesszai püspök († 578) terjesztette a leghatékonyabb módon a miafizita tanítást. A jakobita antiochiai pátriárkák eleinte nem Antiochiából, hanem Alexandriából, majd Mezopotámia különféle monostoraiból irányították a fennhatóságuk alá tartozó kereszténységet. • Antiochia a 7. században arab kézre került. Az arabok jelentős adókkal sújtották a keresztény lakosokat, és főleg „a bizánci császár hitét valló" rúm melkita patriarchátus híveit üldözték. • A rúm melkitáktól ebben az időszakban különültek el a maroniták, vagyis azok a szír keresztények, akik nevüket a 4. századi Szent Maron remetéről († 410 körül) kapták. Központjuk a remete sírja fölé emelt kolostorban volt az Orontész folyó szíriai szakaszának völgyében, az egykori Apameia (ma: romváros) körzetében. Az elszakadás oka a maronita történészek szerint az, hogy a rúm melkita antiochiai pátriárkai szék éppen betöltetlen volt. A maroniták a 7. század végén hozták létre önálló katholikátusukat, amelynek vezetője maga is igényt tartott az antiochiai pátriárka címre.

Mezopotámiában a perzsa fennhatóság alatt élő Szeleukeia-Ktésziphón keleti szír (káld) krisztushívői a 4. század folyamán kerültek kapcsolatba a délnyugat-indiai malabár (malankár) keresztényekkel. Az 5. század elején a perzsa uralkodó nyomására Szeleukeia-Ktésziphón keresztényei elszakadtak Antiochiától: létrejött Kelet Egyháza (más elnevezésekkel: a perzsa, mezopotámiai vagy asszír egyház). Ennek az egyháznak legfőbb irányítója Szeleukeia-Ktésziphón katholikosz püspöke lett, aki a pátriárka címet is használni kezdte. • Kelet Egyháza a 7. században arab fennhatóság alá került. Az arab kalifák korlátozták ugyan a kereszténységet (tilos volt a keresztény hitet

terjeszteni, új templomokat építeni, közterületen keresztet állítani stb.), de Krisztus követői – adózás ellenében – gyakorolhatták vallásukat.

Örményországban a katholikosz székhelye az 5. század végén került át Ecsmiadzinból a perzsa kormányzók székhelyére, Dvinbe. A katholikosz fennhatósága alá tartozó örmények a perzsa támadások miatt nem tarthatták a kapcsolatot a bizánci egyházzal, s ezért nem tudták elfogadni a Khalkédóni Zsinaton megfogalmazott (Krisztus egy személye és két természete) formulát sem: fokozatosan eltávolodtak és a 6. század elején végérvényesen elszakadtak Bizánctól. Önálló egyházuk azonban az arab támadások ellenére is életerősnek bizonyult.

A keleti grúzok királyságában, Ibériában III. Mirian király 337 körül államvallássá tette a kereszténységet. A perzsa támadások miatt a keleti grúz egyház képviselői nem vehettek részt a Khalkédóni Zsinaton: ezért a grúzok egy ideig a jakobita keresztény irányzathoz csatlakoztak. 467-ben királyuk kérésére az antiochiai görög melkita pátriárka korlátozott önállóságot biztosított a grúz egyháznak, és így létrejöhetett a Keleti Grúz Katholikátus: Mcheta érseke felvette a katholikosz címet. A 7. század elején azonban a keleti grúz egyház vezetője szakított a jakobitákkal, elfogadta a khalkédóni formulát, és csatlakozott a bizánci keresztény családhoz. A 8. század közepétől a kelet-grúziai püspökök az antiochiai görög melkita pátriárkától elnyerték azt a jogot, hogy saját maguknak szentelhessenek katholikoszt. • Grúzia bizánci befolyás alatt álló nyugati részén, Lazika (Egriszi) területén az 5. században vált államvallássá a kereszténység.

az egyház terjedésének akadályai Keleten

A keleti egyház terjedésének és tanúságtevő munkája hatékonyságának egyik akadálya Iulianus császárnak a pogányság visszaállítására tett kísérlete volt a 4. században. Ugyancsak akadályozó tényezőnek bizonyult a cezaropapizmus, vagyis az a Keletrómai Birodalomban kialakult és elterjedt gyakorlat, amely az állami és az egyházi hatalmat a császár kezében egyesítette.

A 4. század közepén trónra jutó Iulianus császár (az „aposztata") mindent megtett, hogy az egyház erejét gyengítse: kiváltságait megvonta, a kereszténye ket a fontosabb állásokból eltávolította. Jóllehet az egyházat véres üldözésekkel nem akarta teljesen megsemmisíteni, tisztviselőinek túlbuzgósága folytán többször került sor keresztények kivégzésére. A kereszténység elnyomásával párhuzamosan igyekezett a pogány vallást régi fényében visszaállítani: a pogány papság hagyományos előjogait visszaadta, újra megnyitotta a pogány templomokat, és keresztény mintára próbálta megreformálni a régi vallást. Bár reformkísérletei csak kevés eredményt hoztak, intézkedései jelentős mértékben gátolták a messiási egyház tevékenységét és terjedését.

A cezaropapizmus elnevezés a latin *caesar* (császár) és a görög *pappa* (atya) szavak összetételéből származik. Lényegében azt az elgondolást és gyakorlatot jelenti, amely szerint a császár az egyház feje és parancsolója. A Nagy Konstantin utáni kor császárai Istentől kapott jogukra hivatkozva beavatkoztak az egyház belügyeibe: egyházkormányzati és hittani kérdésekben egyaránt megpróbálták érvényre juttatni akaratukat. Ez sértette a Messiás egyházának függetlenségét, és akadályozta az egyházkormányzat szabad kibontakozását.

az egyház intézményének szerveződése

A 4. századtól kezdve az egyházi ***hierarchiát*** alkotó klérus tagjait két nagy csoportba sorolták: a nagyobb és a kisebb „rendek" közé. A nagyobb egyházi rendekbe tartoztak a korábbi hármas tagolódású hierarchia tagjai: az egyházkormányzati hatalom teljességét birtokló püspökök, a presbiterek és a diakónusok. A fokozatosan kialakuló kisebb rendek száma és feladatköre erősen ingadozott.

A püspököt a helyi egyház klérusa, a helybeli nép és más egyházmegyék püspökei választották. A választást a metropolita (érsek) megerősítette, s a jelöltet más püspökök közreműködésével felszentelte. Keleten a püspökök kiválasztásában a 4. századtól kezdve korlátozták a

nép választói jogait, mert a császárok akarták ellenőrzésük alá vonni a jelentősebb püspöki székek betöltésének folyamatát (vö. a cezaropapizmus fogalmával). Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a megtérő germán népek nemzeti egyházaiban is. Ettől az időtől kezdve a püspökök a császártól vagy az uralkodótól közjogi hatalmat is kaptak, s így hasonlókká váltak a magas rangú világi közhivatalnokokhoz. A püspöki renden belül a korábbiakhoz képest új méltóságok, feladatokkal járó címek születtek: a pátriárka (katholikosz) és a metropolita-püspök alakja mellett a 4. századtól kezdve jelent meg az exarcha, a prímás püspök, valamint Rómában a püspök kardinális (bíboros) méltósága.

A görög *exarkhosz* (fejedelem, helytartó) szóról elnevezett exarcha a keleti egyházban eredetileg azokat a főpapokat jelölte, akik később a pátriárka címet kapták meg. Később exarchának nevezték az olyan nagyobb részegyházak vezetőit is, amelyeket valamilyen oknál fogva még nem alakítottak egyházmegyévé. Az öt hagyományos patriarchátus kialakulása után a patriarchátusok területén kívül eső, de a Római Birodalomhoz tartozó fontosabb területek főpapjai (így például a kisázsiai Efezus és Cézárea, a thrákiai Hérakleia, Ciprus stb. püspökei) számára maradt fenn az exarcha cím. Az exarchák joghatósági szempontból a metropolita és a pátriárka között álltak. • A prímás elnevezés a 4. századból származik: eredetileg a karthágói metropolita címe, aki „első az egyenlők között" (lat. *„primus inter pares"*) volt a tartomány többi érsekéhez és püspökéhez viszonyítva. • A latin *cardo* (sarok, sarokvas) szóból eredő kardinális (bíboros) címmel a 7-8. századtól kezdődően a Róma környéki egyházmegyék püspökeit illették, akik a pápák állandó tanácsának tagjai voltak.

A presbiterségre (papságra) vállalkozó ifjakat a püspök házában vagy idősebb klerikusok környezetében (esetleg szerzetesi közösségben) eltöltött tanulmányi idő után a püspök szentelte fel. A papok vagy presbiterek közül az 5. századtól kiemelkedett a plébános, az archipresbiter (esperes) és a presbiter kardinális alakja.

A latin *presbyter de plebe* (a nép papja) kifejezésből származó plébános, illetve Keleten a görög *paroikosz* (idegen, jövevény) kifejezésre visszavezethető parókus elnevezés a 4-5. századtól kezdve a nagyobb vidéki templomokban állandó jelleggel alkalmazott presbitert jelenti. • A görög és latin elnevezésekre épülő archipresbiter (első vagy főpresbiter) szó eredetileg a püspöki székváros rangban első papját jelentette, aki a püspök helyettese volt olyan egyházi szertartások végzésében, amelyekhez nem volt szükséges a püspöki rend. Később az esperest, vagyis azt a papot is jelölte, akit a püspök az egyházmegye egy részének élére állított. Mivel az esperesnek többnyire 10 plébániát kellett felügyelnie, egyes vidékeken a latin *decanus* (tíznek a főnöke) kifejezés alapján dékánnak is nevezték. • A presbiter kardinális cím eleinte csak a főbb római templomokba beiktatott presbitereket illette meg.

A diakónusokat (vagy szerpapokat) szintén a püspök szentelte fel szolgálatukra, mely az igehirdetést, a keresztelést, az anyagi javak kezelését és a szegények segítését foglalta magába. A diakónusok közül kiemelkedtek az archidiakónusok és a 6. század Rómájában a diakónus kardinálisok.

Az archidiakónus (fő- vagy első diakónus) a 4. századtól a diakónusok munkáját irányította, egyben egyházkormányzati és joghatósági ügyekben is segítette, illetve helyettesítette püspökét. A római kerületek élén álló vezető diakónusok a 6. századtól a diakónus kardinális címet is megkapták.

A kisebb rendek közül főleg az alszerpapok, a lektorok, az akolitusok, az ördögűzők és az ajtónállók rendje terjedt el, de közéjük sorolhatjuk a keleti egyház diakonissza-intézményét is. E szolgálatokhoz (leszámítva a latin egyházban az alszerpapokat) nem kellett püspöki felszentelés.

Az alszerpap vagy szubdiakónus (gör. *hüpodiakonosz;* lat. *subdiaconus*) a diakónusok segítője volt (a latin egyházban ez a fokozat 1972-ig a nagyobb rendek közé tartozott). A lektor (lat. *lector:* olvasó) feladata a liturgiában – az evangélium kivételével – az olvasmányok felolvasása volt. Az akolitus

(gör. *akolütheó:* kísér, szolgál) vagy gyertyavivő (lat. *ceroferarius*) a pap vagy püspök kíséretének tagja, aki az ünnepi liturgiában a gyertyát vitte. Az ördögűző (gör. *exorkisztész*) a hitújoncok felkészítését végezte, és segédkezett a keresztelésnél. Az ajtónálló (lat. *ostiarius*) a szent helyek kapuinak őre volt. A diakonissza az egyházközség szolgálatában álló hajadon vagy özvegy: segédkezett a nők keresztelésénél, felügyelt a liturgia rendjére, látogatta, gondozta a betegeket.

A ***cölibátus*** gyakorlata, mely a nyugati és a keleti egyházban eltérő módon alakult ki, eltérő módon is fejlődött tovább. A 300 körül tartott Elvirai Zsinat rendelkezését Nyugaton úgy értelmezték, hogy mivel a papok nem élhetnek házaséletet, maga a házasságkötés is a papi rend elnyerésének akadályai közé tartozik: ezért nős embert nem szabad pappá szentelni, s aki már házas, azt ki kell zárni a klerikusok közül. Ezt a törvényt, amelyet Siricius pápa a 386-os Római Zsinaton tett kötelezővé, az 5. század elején szinte az egész nyugati egyház elfogadta. A keleti egyház gyakorlatát a konstantinápolyi II. Trulloszi Zsinat (gör. *troullosz:* kupolaterem) tette véglegessé 692-ben (ma is ez van érvényben). Eszerint a cölibátus a püspök számára kötelező: ezért ha korábban már házasságot kötött, feleségének külön e célra alapított kolostorba kell vonulnia. Az alszerpapok, a diakónusok és a papok szentelés után már nem nősülhetnek, de a szentelés előtti házasságukat fenntarthatják azzal a megkötéssel, hogy ha elválnának, leteszik őket hivatalukból.

A 4. századtól kezdődően változások történtek az egyház intézményének ***területi és szervezeti tagolódásában*** is. A metropoliákon és egyházmegyéken belül két új közigazgatási egység született: a plébánia és a több plébániát összefogó esperesi kerület. A patriarchátusok száma a Római Birodalmon belül háromról ötre emelkedett: a korábbi Római, Alexandriai és Antiochiai Patriarchátus mellett 381-ben Konstantinápoly és az 5. század közepén Jeruzsálem is patriarchátusi rangot kapott. A birodalom határain kívüli egyházakban az Örmény Katholikátus mellé új egyházkormányzati egységként sorakozott fel Kelet Egyháza és a Keleti Grúz Katholikátus. A patriarchátusok mellett megjelent az exarchátus intézménye.

A keresztények számának növekedésével és a vidéki egyházak szaporodásával a püspöki székvárosokból vidékre kijáró ún. „mezei püspökök" szerepét a 4-5. században egyre inkább azok a presbiterek vették át, akiket püspökük állandó jelleggel vidékre küldött. Ezek a presbiterek az eukharisztia bemutatása mellett keresztelhettek is, ezért templomuk neve keresztelő templom lett. Körzetüket plébániának vagy parókiának (gör. *paroikia:* idegenben, jövevényként lakozás) hívták. A 6. századtól kezdődően az egyházmegyén belül a plébániákat egybefogó magasabb közigazgatási egységet esperesi kerületnek nevezték, amelynek élén egy nagyobb keresztelő templom plébánosa, az esperes (gör. lat. *archipresbiter*) állt. • Az I. Nikaiai Zsinat idején az egyház patriarchátusai és katholikátusai a Római, az Alexandriai és az Antiochiai Patriarchátus, valamint az Örmény Katholikátus voltak. Konstantinápoly (utólagos római elismeréssel) az I. Konstantinápolyi Zsinaton (381), Jeruzsálem pedig a Khalkédóni Zsinaton (451) vált patriarchátusi központtá. Az 5. században az Alexandriai Patriarchátus két részre szakadt: az egyiptomi (kopt) nyelvet beszélők miafizita és a görög nyelvet beszélő egyiptomi keresztények melkita patriarchátusára. A 6. századtól az Antiochiai Patriarchátus is kettévált: a görög (rúm) melkita és a szír jakobita egyházi vezetők egyaránt igényt tartottak az antiochiai pátriárka címre. A 7. század végétől a szír maronita egyházfők is antiochiai pátriárkának tartották magukat. A birodalom határain kívül az 5. században jött létre a Kelet Egyháza elnevezésű keleti szír katholikátus és a Keleti Grúz Katholikátus. • Az exarchátusok a patriarchátusoktól elszakadó, azok területein kívül fekvő és viszonylagos önállósággal rendelkező részegyházak voltak, illetve azok a nagyobb részegyházak, amelyeket nem alakítottak egyházmegyévé. Így például a 431-es Efezusi Zsinaton exarchátussá vált a Ciprusi Egyház, amelyet korábban Antiochia igyekezett fennhatósága alá vonni.

A konstantini fordulat után a ***római püspöki szék*** betöltésének módja is megváltozott, mivel a keresztény római császárok, majd az Itáliát elfoglaló barbár fejedelmek igyekeztek maguknak

a pápaválasztásnál minél nagyobb befolyást biztosítani. A 6. századtól a pápát a nép utólagos hozzájárulásával Róma nagyobb rendű klerikusai, hivatalnokai és nemessége választották. Az új pápát azonban csak akkor lehetett megkoronázni, ha a császár a választást megerősítette. • A Római Patriarchátusnak, illetve a római pátriárkának (pápának) a többi patriarchátushoz viszonyított primátusa a 6. századtól kezdve egyre határozottabban kirajzolódik.

I. Damasus pápa volt az első, aki írásaiban az „Apostoli Szék" kifejezéssel jelölte saját hivatalát (vö. DH 149). 378-ban ő fogalmazta meg azt a hitvallási formulát, amelyet az egyházba visszatérő ariánus püspököknek alá kellett írniuk. A pápa elsőbbségét kiemeli az a tény is, hogy a kereszténységet államvallássá tevő I. Theodosziosz császár annak a vallásnak követését rendelte el, amelyet Damasus pápa helyesnek tart. A 381-es I. Konstantinápolyi Zsinat is elismerte Róma elsőbbségét, de a császárvárost a rangsorban másodikként tüntette fel azzal az indoklással, hogy Konstantinápoly az „új Róma". Róma elutasította ezt az érvelést, mert azt a gondolatot rejtette magában, hogy a római püspöki szék rangbeli elsőségét nem a Krisztus szándékára visszavezethető alapítás határozza meg, hanem a város világi rangjától függ. I. Ince pápa egy 417-ben kelt levelében megdicsérte azokat a püspököket, akik felismerték, hogy vitás hittani kérdésekben a pápához kell folyamodni, hiszen ő Péter nevében és tisztségében ad tanácsot (vö. DH 218). A 431-es Efezusi Zsinaton Coelestinus pápa követe azt hangsúlyozta, hogy ő Szent Péter utódát képviseli a zsinaton. A 451-es Khalkédóni Zsinatról a püspökök levelet írtak I. Leó pápának: a levélben elismerték a római pátriárkai szék elsőbbségét, és a pápát olyasvalakinek nevezték, aki Szent Péter szavát tolmácsolja (vö. DH 306). I. Gelasius pápa († 496) az evangéliumi szavakat (Mt 16, 18–19) idézve azt hangsúlyozta, hogy a római egyházat nem valamilyen zsinat állította a többi egyház élére, hanem a történeti Jézus (vö. DH 350). A 6. század végén Nagy Szent Gergely pápa egyik levelében azt írta, hogy még a konstantinápolyi pátriárkai szék is alá van rendelve az Apostoli Szentszéknek (vö. Epistola 9). Amikor IV. János konstantinápolyi pátriárka († 595) a pápa tiltakozása ellenére felvette az ökumenikus (egyetemes) pátriárka címet, Gergely a római püspök elsőbbségi szerepének lényegét a patriarchátusok egységének előmozdításában jelölte meg, s felvette az „Isten szolgáinak szolgája" címet.

Habár a pápák ismételten megfogalmazták a primátussal kapcsolatos igényüket, a keleti és a nyugati egyházrész hittani, kulturális, lélektani és politikai okok miatt egyre jobban eltávolodott egymástól. Az 5. századtól az egyiptomi (kopt), a keleti szír és az örmény nemzeti egyház szakadt el fokozatosan Rómától. Ez a római püspök primátusának megtagadását is jelentette. Bizánc is kétségbe vonta a római pápa nyugati módon értelmezett elsőbbségét: a konstantinápolyi császári palota kupolatermében tartott II. Trulloszi Zsinat püspökei 692-ben kijelentették, hogy a bizánci pátriárka a maga területén egyenrangú a pápával. A pápa követe megtagadta a zsinat aktáinak aláírását. – Ezek az események jól mutatták, hogy a keleti és nyugati kereszténység egymástól való eltávolodása előbb-utóbb nagyobb szakadáshoz fog vezetni.

c) A Messiás megjelenítése a kora középkori egyház liturgiájában, tanításában, tanúságtevő életében

❖ a liturgia ❖

Az I. és a II. Nikaiai Zsinat közötti időszakban a keresztények elődeikhez hasonlóan elsősorban a ***liturgiában*** jelenítették meg a Messiás misztériumát. Az egyház szertartásai, melyek kezdetben sem voltak egységesek, a 4. századtól kezdve még sokszínűbbé és sokrétűbbé váltak: Keleten kialakult az öt nagy rítuscsalád (a bizánci, az alexandriai, az antiochiai, a keleti szír és az örmény rítus), s Nyugaton is új rítusok születtek a római rítus mellett.

Keleten a bizánci rítus megszilárdításában a kis-ázsiai Kaiszareia püspöke, Nagy Szent Vazul és Konstantinápoly püspöke, Aranyszájú Szent János (Joannész Khrüszosztomosz) vállalt fontos szerepet a 4. században. Bizánci szertartásúvá lettek az alexandriai és az antiochiai melkiták, vala-

mint a bizánciak által megtérített népek is (így például a grúzok, akik a bizánci liturgiát ősi grúz nyelven végezték). A Márk apostol liturgiájára épülő alexandriai rítus alapformája Alexandriában szilárdult meg a 4. században. Ez a rítus, amely eredetileg görög nyelvű volt, később pedig kopt, illetve etióp nyelvűvé vált, a koptok és az etiópok (latin nevükön: abesszinek) liturgiájában vált honossá. A Jeruzsálemből származó és az ifjabb Jakab apostol nevéhez fűződő liturgiára épült a nyugati szír vagy antióchiai rítus alapformája, amely a 4. században az egész Antióchiai Patriarchátus területén elterjedt. Ez a rítus lett a maronita keresztények szertartásrendjének alapja is. A keleti szír vagy perzsa rítus az 5. században alakult ki a mezopotámiai Szeleukeia-Ktésziphón városában, és ez terjedt el a keleti szír hatás alá kerülő Malabár-parti indiai keresztények között is, akik nemzeti nyelvükön végezték a (szír–malabár) liturgiát. Az 5. század második felében jelent meg a szír és bizánci elemekre épülő, de nemzeti sajátságokat is tartalmazó, ősi örmény nyelvű örmény szertartásrend. • Nyugaton a Róma városában kialakult görög nyelvű római rítus a 4. századtól kezdve latin nyelvűvé vált, bár maradtak benne görög elemek is: átalakításában, gazdagabbá tételében Nagy Szent Leó és Nagy Szent Gergely pápa játszott fontos szerepet az 5. és a 6. században. Az úgynevezett ambrozián rítus alapelemeit a hagyomány a 4. századi Milánói Szent Ambrus nevéhez kapcsolja. A gallikán rítus az 5. és 8. század közötti Gallia területén érvényes latin nyelvű szertartásrend volt. A mozarab (arabok közt élő nyugati gót) rítus sok eleme is a gallikán szertartásrendből származott.

A különféle rítusok megjelenésével az egyház legfontosabb liturgikus cselekményei (a szentségkiszolgáltatások) külső formájukban sok tekintetben megváltoztak.

A ***keresztségre*** való előkészület, miként a korábbi századokban, továbbra is a katekumenátusi intézmény keretében történt. A felkészülés idején a hitújoncokkal megismertették a Bibliát, megmagyarázták és megtanították nekik a hitvallást, valamint a Miatyánk imádságát. A szentséget továbbra is rendszerint húsvét vigíliáján szolgáltatták ki. Bár a keresztség rendes kiszolgáltatója a püspök volt, megbízásából presbiterek és diakónusok is keresztelhettek.

A szertartást a plébániarendszer megjelenésével már nem elsősorban a püspöki székesegyházakban, hanem a keresztelési joggal rendelkező plébániatemplomokban végezték. Gyermekkeresztség esetén a keresztszülőket oktatták, és a gyermek nevében ők tették a keresztségi ígéreteket. Gyermekkatekézis nem volt, a gyermeket a szülők és a keresztszülők tanították hittanra.

A ***bérmálás*** az 5. századtól kezdve a nyugati egyházban fokozatosan elvált a keresztségtől. A plébániák számának növekedésével párhuzamosan kialakult az a gyakorlat, hogy presbiterek kereszteltek, a kézrátétel és olajjal való megkenés szertartását pedig későbbi időpontban a vidékre látogató püspök végezte el. Keleten, ahol továbbra is a keresztséggel együtt szolgáltatták ki a bérmálás szentségét, a püspök által szentelt olajjal a presbiter is bérmálhatott.

Az ***eukharisztia*** ünneplését a 4. századtól kezdve Nyugaton egyre gyakrabban misének, Keleten pedig szent liturgiának nevezték. A mise (lat. *missa*) elnevezés valószínűleg arra a gyakorlatra utal, hogy az eukharisztia ünneplését a nyugati keresztények a tanúságtevésre felszólító elbocsátással (lat. *dimissio, missio*) fejezték be. Az eukharisztia ünneplésének szertartása sok tekintetben megváltozott. Az ünneplésben az a gondolat kapott hangsúlyt, hogy az eukharisztia „megjelenítő megemlékezés képek segítségével". A bizánci liturgiában a kenyeret és a bort azért nevezik képnek (gör. *eikón, antitüposz:* kép, képmás), mert a görög felfogás szerint a kép (mint reálszimbólum) a valóságot jeleníti meg. Ezért nevezhette például a kolosszeieknek írt levél szerzője Krisztust a láthatatlan Isten képmásának (Kol 1,15). A liturgia „képeinek", érzékelhető elemeinek (a bibliai olvasmányoknak, a liturgiát vezető klerikusok mozdulatainak, az áldozatot és az imát jelképező tömjénfüstnek, az utolsó vacsorán elhangzó jézusi szavak megismétlésének stb.) az volt a rendeltetésük, hogy megjelenítsék a hívő számára Krisztus misztériumát megtestesülésétől egészen kereszthaláláig és feltámadásáig. Ezek a képek azonban már nem annyira a tanítványaival meghitt hangulatban étkező Jézus alakját

idézték fel, hanem – valószínűleg az arianizmus ellenhatásaként – az Isten-Krisztus dicsőséges megjelenését és királyi látogatásának titokzatos eseményét.

Az eukharisztia ünneplése két részből állt: a katekumenek és a hívek miséjéből, illetve liturgiájából (ma ezt a két részt igeliturgiának és áldozati liturgiának nevezzük). A bizánci szertartásban a katekumenek liturgiáját az adományok előkészítése (gör. *proszkomidia*) előzte meg. • A római rítusú misét elsősorban az 5–7. században keletkezett művekből, a Nagy Szent Leó-féle szertartáskönyvből (*Sacramentarium Leonianum*), a Gelasius pápa nevéhez fűződő szertartáskönyvből (*Sacramentarium Gelasianum*) és a Nagy Szent Gergely-féle szertartáskönyvből (*Sacramentarium Gregorianum*) ismerjük. Az eukharisztia bizánci rítusú ünnepléséről a keleti egyházban ma is használatos szertartások, a Nagy Szent Vazul-féle liturgia és az Aranyszájú Szent Jánosról elnevezett liturgia alapján alkothatunk fogalmat.

A konstantini fordulat után a ***bűnbocsánat*** liturgiája is megváltozott: az egyszeri és nyilvános bűnbocsánatot fokozatosan a megismételhető és titkos feloldozással elnyerhető bűnbocsánat gyakorlata váltotta fel. Keleten a 4. század végén a konstantinápolyi pátriárka megtiltotta a titokban elkövetett bűnök nyilvános bevallását. A bűnösök lelkiismeretére bízta, hogy melyik papnak vallják meg bűneiket. Ez azt is jelentette, hogy a vezeklést (a feladott elégtételt) is külső ellenőrzés nélkül végezhették el a bűnbánók. A vezeklés kiszabásának feladatát megkönnyítendő úgynevezett vezeklési könyveket szerkesztettek a papok számára: e könyvek a gyakrabban elkövetett bűnöket foglalták össze, s felsorolták, hogy mely bűnökért milyen elégtételt kell a gyóntatónak kiszabnia. Ezt a könnyítést a keleti egyházak sorra átvették. Nyugaton – valószínűleg a britanniai kelta keresztények bűnbánati gyakorlatának hatására – a 6. században kezdett elterjedni a bűnbocsánat megismételhető, titokban tartott és a vezeklési időt fokozatosan csökkentő, majd a feloldozás utáni időpontra helyező formája.

A ***betegek olajjal való megkenésének*** gyakorlata a 6. századtól megváltozott: általában a haldoklóknak szolgáltatták ki. Jóllehet a liturgikus szövegek továbbra is a betegekre utaltak, és gyógyulásért, bűnbocsánatért könyörögtek, a megkenés szertartása „utolsó kenetté" vált.

Az ***egyházi szolgálatokra való felszentelés*** liturgiája a konstantini fordulat után a kézrátételt kiegészítő cselekményekben változott, melyek a szóban forgó szolgálat legfontosabb jellemzőjét is megvilágították.

Azzal, hogy a papszentelésnél a szentelendő kezét megkenték olajjal, és kenyértartó tálcát (paténát), valamint kelyhet adtak a kezébe, azt jelezték: a pap a liturgia vezetője, akinek szavain keresztül a Szentlélek a kenyeret és a bort Krisztus testévé és vérévé változtatja. Azzal pedig, hogy a püspökszentelésnél a presbiter fejét krizmával is megkenték, a szentelendőt ünnepélyesen trónra ültették, és pásztorbotot meg halászgyűrűt adományoztak neki, a püspök egyházkormányzati teljhatalmát emelték ki. A püspökök a Konstantin utáni korban kezdték el viselni a rangjukat kifejező jelvényeket: az ószövetségi főpap fejfedőjéhez hasonló püspöksüveget, a pásztorbotot és a csodálatos halfogás (vö. Jn 21, 4–8) kerítőhálóját szimbolizáló halászgyűrűt. Róma püspöke, majd az általa elfogadott és hivatalukban megerősített érsekek a 4. századtól kezdték magukra ölteni hivatali jelvényükként a palliumot. A pallium – kör alakban a vállra helyezett és két, mellig, illetve hátközépig lelógó szövetcsíkkal ellátott, keresztekkel díszített fehér gyapjústóla – egyrészt a Bárány-Krisztusra (vö. Jel 5,6; 7,14), másrészt az eltévedt bárányt vállára vevő Jó Pásztorra emlékeztetett (vö. Jn 10,14; Lk 15,5).

Az egyházi és világi hatalom összefonódásának hatására az egyház egyre jelentősebb szerepet kért és kapott a ***házasságkötés*** formájának és feltételeinek meghatározásában. A pap jelen volt a házasságkötés ünnepén, megáldotta a házasulandókat: frigyüket a klerikusok, majd később a világiak is a templom bejárata előtt kötötték. A keresztényekben egyre erősebbé vált a meggyőződés: „a házasságok a mennyben köttetnek". Szent Ágoston az 5. század elején a házasságot a szent kötelesség és a felbonthatatlanság értelmében szentségnek (lat. *sacramen-*

tum) nevezte (vö. A Genezisről szó szerinti értelemben 9,7). I. Ince pápa ugyancsak az 5. század elején azt írta, hogy a „katolikus tanítás szerint az igazi házasság az, amelyet előbb az isteni kegyelem létrehozott" (vö. Epistola 36). Az ebből a korból származó régészeti leletek menyegzői ábrázolásaiban gyakran feltűnik a középpontban Krisztus alakja, aki a házasulandók kezét egybeköti, és fejüket megkoszorúzza. A 6. században jelent meg a nászmise a maga sajátos imádságaival és olvasmányaival együtt.

A ***paraliturgikus*** cselekmények területén a 4. századtól kezdve elterjedt a zsolozsmázás gyakorlata, a vértanúk tisztelete kiegészült a nem vértanú szentek tiszteletével, egyre nagyobb hangsúlyt kapott a Mária-tisztelet, és szokásba jöttek a zarándoklatok.

A zsidó és az apostoli hagyományokra épülő zsolozsmázást, vagyis azt a szokást, hogy a nap meghatározott óráiban a gyülekezet közös imádságot végez, az első századok keresztényei a liturgia kiegészítőjének tekintették. Az imaórák rendjét és végzésének módját elsősorban szerzetesek alakították ki, és a 4-5. században – ha nem is egységesen – ez a gyakorlat mindenütt elterjedt az egyházban. A Jézus ígéretére visszaemlékező hívők a közös imát istentiszteletnek és olyan szolgálatnak tekintették, amely megjeleníti a Messiást (vö. Mt 18,20). Erre a szolgálatra utal a magyar zsolozsma szó is, amely valószínűleg a szláv *szluzsba* (szolgálat, istentisztelet) kifejezésből származik.

A nem vértanú szentek tisztelete a 4. századtól vált általánossá. Ennek egyik tanúbizonysága az, hogy a keleti egyházban bevezették Mindenszentek ünnepét. A keresztények a szent életű emberek ereklyéit (csontjaikat, ruhadarabjaikat, egyéb használati tárgyaikat) vagy az őket ábrázoló képeket tisztelettel övezték, az ereklyéket a 6. századtól kezdve még az oltárokba is beépítették. Ez a tisztelet eredendően Krisztusnak szólt, aki a szóban forgó szentet a tanúságtevésben példamutatóvá tette. Ám ez a gondolat gyakorta feledésbe merült, s a szentek, illetve az ereklyék tisztelete sok visszaélés és babonás szokás forrása lett. • A szentek tiszteletének gyakorlatát az 5. század egyháza azzal szentesítette, hogy az apostoli hitvallás egyik változatában a „szentek közösségét" is a hit tárgyává tette (vö. DH 19). A szentek közössége kifejezésen azt értették, hogy az égi hazát elnyert hívők és az egyház földön küzdő tagjai az örök közbenjáróhoz (vö. Zsid 7, 25–27; Róm 8,34), Krisztushoz kapcsolódva kölcsönösen segítik egymást. Ez azt jelenti, hogy az üdvösségre eljutott hívők a Krisztus erejében szerzett érdemeiket felajánlva támogatják a világban élő keresztényeket az üdvösség elérésében; a földön küzdők pedig imáikkal, engesztelésekkel, jótetteményeikkel segítik földi társaikat és az elhunytakat abban, hogy eljuthassanak Isten boldogító látására. Legkésőbb az 5. századra kialakult a Mindenszentek litániája: rövid közbenjáró könyörgések (gör. *litaneia*) sorozata az ismertebb szentekhez.

A 431-es Efezusi Zsinat a Mária-tisztelet alapját is megadta, amikor Jézus anyját „Istenszülőnek" nevezte: „a Szent Szűz Istenszülő, mert test szerint szülte Isten testté lett Igéjét" (DH 252). A zsinati atyák az „Istenszülő Szűz" kifejezéssel tehát Jézus istenségét hangsúlyozták, és azt emelték ki, hogy az emberek közül Mária állt legközelebb Istenhez, mert az ő méhében öltött testet Isten Fia. Bár a zsinat nem Mária biológiai életállapotáról akart valamit mondani, ennek ellenére egyes egyházatyáknál (Alexandriai Kelemen, Órigenész, Milánói Szent Ambrus, Szent Ágoston stb.) a 3-5. században megjelent az a gondolat, hogy a Mária-tisztelet alapja a biológiai csoda, amelyet Isten művelt Máriával, amennyiben ő Jézus születése előtt, alatt és a születés után is megőrizte biológiai szüzességét. Valószínűleg mindkét szemlélet tükröződik az 553-as II. Konstantinápolyi Zsinat hitvallásában, amely „mindenkor Szűz Máriának" nevezi Jézus anyját (vö. DH 422). • A kora középkor embere az Istenanyát megillető dicsfénnyel övezte Mária alakját: templomokat, bazilikákat neveztek el róla, s a művészetben trónon ülő királynőként ábrázolták. A keresztények az 5. századtól kezdve a Mária-tisztelet jeleként is kezdték ünnepelni Urunk születésének hírüladását (magyar elnevezéssel: Gyümölcsoltó Boldogasszonyt) és Urunk bemutatását (magyar nevén: Gyertyaszentelő Boldogasszonyt). Legendás hagyományok és apokrif (gör. *apokrüphosz:* rejtett, titkos) írások alapján – amelyeket az egyház hivatalosan sosem fogadott el a hit mércéjének – Jeruzsálemben a 6. századtól kezdődően megtartották Mária fájdalom nélküli halálának, elszenderülésének ünnepét.

A magányosan vagy tömegesen végzett zarándoklatok a népi vallásosság megnyilvánulásai voltak. A zarándokok imádságos lelkülettel kerestek fel különböző szent helyeket: Jézus, Mária és az apostolok működési színterét, szentek sírjait, gyakori imameghallgatások által kitüntetett templomokat stb. Fáradságos útjaikon a jámbor keresztények arról elmélkedtek, hogy az emberi élet zarándoklás az örök haza felé vezető ösvényen, és igyekeztek lélekben közelebb kerülni ahhoz a Krisztushoz, aki útnak, igazságnak és életnek nevezte önmagát (vö. Jn 14,6).

A *liturgia színhelyéül* a konstantini fordulat után az újjáépített és újonnan épülő templomok szolgáltak. Egészen új, nagyszerű építmények születtek, amelyeket az önállóvá vált egyházi építőművészet hozott létre. A keresztény ókor a templomépítésben két stílust teremtett meg: egyik a hosszanti térelrendezésű bazilikastílus, másik a központi elrendezésű bizánci stílus.

A hosszanti térelrendezésű bazilikastílusú templomot több oszlopsor három vagy öt hajóra oszt. A középhajó fala és teteje jóval az oldalhajók fölé emelkedik. Bolthajtással nem rendelkeznek a hajók, így közvetlenül látszik a gerendázat vagy a kazettás lapos mennyezet. A szentély félköríves alaprajzú, félkupolával boltozott fülkével, az apszissal végződik; a középső hajótól fent diadalív, lent pedig alacsony rács választja el. E stílus legszebb példái Rómában és Ravennában láthatók. A Santa Maria Maggiore-bazilika az Efezusi Zsinat emlékére épült 431 után. Az évszázadokkal később keletkezett legenda szerint maga a Boldogságos Szűz jelölte ki a templom helyét, amikor egy forró augusztusi napon havat hullatott az Esquilinus dombjára. E legenda alapján kapta a bazilika a 14. században a Havas Boldogasszony címet. A Sta Sabina-bazilika ugyancsak az 5. században épült az umbriai Sabina vértanú özvegy sírja fölé az Aventinuson. A Szent Lőrinc vértanú diakónus sírja fölé emelt apszist a 6. században alakították bazilikává (San Lorenzo). A ravennai Apollinaris vértanú püspök († 200 körül) sírja fölé emelt bazilika, a San Apollinare in Classe szintén a 6. században épült.

A bizánci stílusban épített templomot a központi térelrendezés jellemzi. A kör vagy sokszög alaprajzú templomteret kupola fedi, amelyen rendszerint a teret megvilágító ablakok vannak. Az építményt gyakran alacsony, a központi térrel koncentrikus folyosó veszi körül. A keleti vagy bizánci stílusú templomban az 5. századtól kezdődően jelenik meg a szentélyt a hajótól elválasztó ikonosztázion (képállvány, képfal), amelyen rögzített szabályok által előírt rendben szentképek sorakoznak. Ennek az építészeti stílusnak a máig is fennmaradt legnagyobb szabású emléke a konstantinápolyi Hagia Szophia (Szent Bölcsesség) templom, amely a 6. században épült egy korábbi, leégett bazilika helyén.

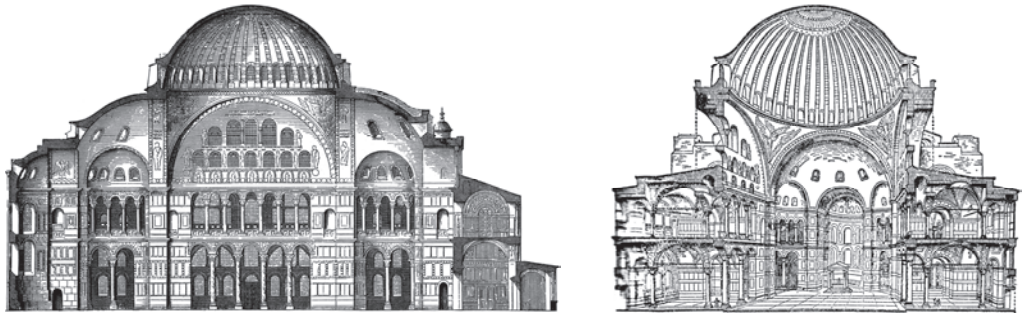

A 6. századi Hagia Szophia külső és belső keresztmetszeti rajza

a tanítás

A keresztény tanítás elsődleges megfogalmazói, az eretnekekkel folytatott viták tanúi és alakítói ebben a korszakban a nagy keleti és nyugati *egyházatyák* voltak.

A keleti egyházatyák között híressé vált: Szent Atanáz, Alexandria püspöke († 373); a mezopotámiai Niszibiszből származó és Edesszában működő Szír Szent Efrém († 373) diakónus;

Szent Kürillosz, Jeruzsálem püspöke († 387); Nagy Szent Vazul (Bazil, Baszileiosz), a kis-ázsiai Kaiszareia püspöke († 379); Nüsszai Szent Gergely († 394), a kis-ázsiai Nüssza városának püspöke; a kis-ázsiai Nazianzosz környékéről származó Nazianzoszi Szent Gergely († 390) püspök; Aranyszájú Szent János, Konstantinápoly püspöke († 407) és Damaszkuszi Szent János szerzetes pap († 749). • Nyugaton Szent Ambrus, Milánó püspöke († 397), a dalmáciai származású Szent Jeromos remete († 420) és Szent Ágoston, az észak-afrikai Hippo püspöke († 430) tartozott a kiemelkedő egyházatyák közé. A keresztény kultúra terjedése szempontjából fontos Dionysius Exiguus apát († 545) működése, aki megvetette a keresztény időszámítás alapjait: a Rómában élő szkíta szerzetes volt az első, aki az éveket – a Róma alapítását kiindulási pontnak tekintő Julianus-naptártól eltérően – Jézus születésétől számolta. Jézus születésének évét – néhány évet tévedve – a Róma alapításától számított 754. évben jelölte meg. Nagy Szent Gergely pápát († 604) és Szent Izidort, Sevilla érsekét († 636) ugyancsak a nagy nyugati egyházatyák között tartjuk számon.

A keresztény tanok átadásának és a keresztény életbe való bevezetésnek alapvető kerete továbbra is a ***katekézis*** maradt. A 4. században híressé váltak Jeruzsálemi Kürillosz katekézisei, és a század végén Szent Ágoston műve „A műveletlenek katekéziséről". A katekézisek színhelyéül a templomok, a kolostorok és az újonnan létesült katekétaiskolák szolgáltak.

Az I. Nikaiai Zsinat után a Messiás személyére és életművére vonatkozó ***tanítás*** is gazdagodott. Az egyház folyamatosan tisztázta a történeti Jézus személyével kapcsolatos félreértéseket, és elutasította azokat az értelmezéseket, amelyeket egyoldalúnak vagy tévesnek ítélt. Így nem fogadta el a makedonianizmus tévtanát, az apollinarizmust, a pelagianizmust, a nesztorianizmust, a monofizitizmus kezdeti változatát és a monoteletizmust.

A Makedoniosz konstantinápolyi pátriárkáról († 364 körül) elnevezett makedonianizmus képviselői elfogadták a nikaiai hitvallásnak a Fiú isteni mivoltára vonatkozó tételét, de tagadták a Szentlélek istenségét: azt állították, hogy az angyalokhoz hasonló Lélek kisebb az Atyánál és a Fiúnál. • Makedoniosz tanításának követőit a 381-es I. Konstantinápolyi Zsinat ítélte el, amely a Szentlélek istenségét is állítva Krisztust a Szentháromság második tagjának nevezte.

Az apollinarizmus Apollinariosz szíriai püspök († 390) nevéhez fűződő tanítás. Apollinariosz szerint Krisztus nem volt teljes értékű ember, mert megtestesülésekor emberi lelkének helyébe a Logosz lépett. • Ezt a tanítást több tartományi zsinat is elítélte, s végül a 381-es I. Konstantinápolyi Zsinat is tévesnek minősítette. Apollinariosz bírálói elsősorban azt hangoztatták, hogy ha Krisztus nem azt öltötte volna magára, amit meg akart váltani (tudniillik a teljes emberi természetet a szellemi lélekkel együtt), akkor megtestesülése kérdéses lenne, és az emberi természet Krisztus általi megváltását nehezen lehetne értelmezni.

A pelagianizmus Pelágiusz brit szerzetes († 418 körül) nevéhez fűződő tévtanítás, amelyet a Krisztus általi megváltás szükségességének tagadásaként is lehetett értelmezni. Pelágiusz az emberi természetet derűlátón szemlélte: azt hirdette, hogy a jónak alkotott ember még Ádám bűne után is képes arra, hogy a jót megragadja. Azt a tapasztalati tényt, hogy bár a jót akarjuk, mégsem a jót tesszük (vö. Róm 7, 15–20), Ádám rossz példájával magyarázta. Ellenfelei ebből azt a következtetést vonták le, hogy Pelágiusz nem veszi komolyan az áteredő bűn valóságát, nem fogadja el, hogy Ádám bűnével súlyosan megsérült az emberi természet, és ebből az következik, hogy Pelágiusz szerint az emberiség nem szorul rá a Krisztus általi megváltásra. • Az így értelmezett pelagianizmust 411-től kezdődően több tartományi zsinat, majd a 431-es Efezusi Zsinat is elítélte. Az egyházatyák közül elsősorban Szent Ágoston vette fel a harcot e tévtanítás ellen. Ágoston, aki Pelágiusszal ellentétben borúlátó módon szemlélte az emberi természetet, abból indult ki, hogy Ádám bűne után az emberiség „kárhozatra méltó tömeggé" (lat. *massa damnata*) vált Isten szemében. A velejéig romlott ember az első bűn után önmagától semmi jóra nem képes, s ahhoz, hogy jót cselekedhessen, rászorul a megváltásra, amely a keresztségben válik elérhetővé számára.

A nesztorianizmus olyan tanítás, amely Nesztoriosz konstantinápolyi pátriárka († 451) nevéhez kapcsolódik. A pátriárka azt hirdette, hogy Krisztusban teljes az isteni és az emberi természet is.

A két természet egységét azonban félreérthető módon magyarázta. Azt hangoztatta, hogy Mária nem Istenszülő (gör. *theotokosz*), hanem csak Krisztusszülő (gör. *khrisztotokosz*): ezzel azt akarta kifejezni, hogy Máriától nem az istenség született, hanem csak az istenséggel egyesült ember. Szavait azonban félreértették: ellenfelei azzal vádolták őt, hogy Krisztus személyét megosztja, két Igét, egy emberi és egy isteni személyt feltételez benne, és ezzel homályossá teszi az Ige megtestesülésére vonatkozó bibliai tanítást. • A 431-es Efezusi Zsinat ezt a félreértett tanítást ítélte el. A zsinati atyák azt hangsúlyozták, hogy Krisztusban nincs két alany, azaz ő Isten és ember egysége, s nem valamiféle harmadik valóság, aki csak a két természet egyesülése folytán jött létre. Krisztus istenemberi valóságának egységét egyetlen alanyként az Ige biztosítja. Ezért Mária nem csupán az embert, hanem az Ige személyét is szülte, jóllehet nem isteni természete szerint, hanem az általa felvett emberi természetében. Így Mária joggal nevezhető Istenszülőnek. – Tekintettel arra, hogy Nesztoriosz és követői nem tanították azt, amit ellenfeleik nekik tulajdonítottak, az Efezusi Zsinat elmarasztaló ítélete nem vonatkozik az úgynevezett nesztoriánusokra (a keleti szírekre és a hatásuk alá került indiai keresztényekre), akik Nesztorioszhoz hasonló módon beszéltek az Ige megtestesüléséről.

Az Eutükhész-féle monofizita tanítást a Khalkédóni Zsinat azért ítélte el, mert tagadni látszott Krisztus emberi mivoltát. Miután azonban a monofiziták módosították felfogásukat, és határozottan állították Krisztus emberi mivoltát is, a Khalkédóni Zsinat ítélete már nem vonatkozott rájuk. Mivel Egyiptom, Palesztina, Szíria és Kis-Ázsia jakobita egyházai ezt a módosított tanítást (a miafizitizmust) vették át, ezeket sem érinti a zsinat elmarasztaló ítélete.

A görög *monosz* (egyetlen) és a görög *theléma* (akarat) kifejezések összekapcsolása alapján elnevezett monoteletizmus I. Szergiosz konstantinápolyi pátriárka (610–638) nevéhez fűződik. A főpap azt hirdette, hogy jóllehet Krisztusban két természet volt, csak egyetlen (isteni) akarattal rendelkezett, vagyis nem volt emberi szabad akarata. Ezzel a magyarázattal szerette volna áthidalni a khalkédóni tanítás és a kezdeti monofizitizmus ellentétét. • A III. Konstantinápolyi Zsinat (680–681) atyái azért utasították el ezt a nézetet, mert úgy vélték: ha Krisztusnak nem lett volna emberi akarata, akkor az emberi természetből éppen azt nem vette volna fel és gyógyította volna meg, ami az emberben az Istennel kapcsolatos állásfoglalás forrása.

A Messiás és a szentek képi ábrázolását elutasító felfogással szemben a 787-es II. Nikaiai Zsinat atyái emelték fel szavukat.

A szentek és a szentképek tisztelete – elsősorban a szerzetesség hatására – a keleti vallásosság szerves részévé vált. A szentképek tiszteletének azonban mindig akadtak ellenzői, akik a hozzákapcsolódó babonákat, visszaéléseket ostorozták. A 8. század első felében III. Leó császár szigorú rendeletet adott ki, amelyben megparancsolta, hogy a templomokból mindenféle szentképet, így Szűz Mária és Krisztus képeit is el kell távolítani. A császár ugyanis úgy látta, hogy a képet (gör. *eikón*) az egyszerű emberek gyakran azonosítják a bálvánnyal (gör. *eidólon*), ezért a képek tiszteletét a pogánysághoz való visszatérésnek tekintette. Ezenfelül úgy vélte: a képtisztelet jelentős mértékben akadályozza a zsidókat és a muszlimokat a Bizánci Birodalom politikai egységét biztosító keresztény államvallás elfogadásában. • A „képrombolási mozgalomnak" a 787-es II. Nikaiai Zsinat vetett véget, amikor a Bibliából és a hagyományból vett érvek alapján jogosnak mondta ki a képek tiszteletét. A zsinat éles különbséget tett a tisztelet és az imádás között. Imádás egyedül Istent, illetve Krisztust illeti meg, míg a szenteknek és képeiknek csak tisztelet jár. A kép tisztelete nem a képnek szól, hanem az ábrázolt személynek, illetve végső fokon Krisztusnak, aki a szóban forgó szentet képessé tette a példamutató keresztény életre.

A Messiás személyét és életművét értelmező tanításban a keresztények a korábbi századok gyakorlatához hasonlóan továbbra is elsősorban a ***Bibliára*** és annak fordításaira támaszkodtak. A 4. századra kialakult az újszövetségi kánon (azoknak az írásoknak a listája, amelyeket a kereszténység apostoli szerzőknek tulajdonított, és alkalmasnak ítélt az istentiszteleti felolvasásra): az alexandriai püspök, Szent Atanáz 367-es húsvéti körlevelében említette meg azt a 27 újszövetségi könyvet tartalmazó jegyzéket, amely előbb Nyugaton, majd később – a

szír egyházat leszámítva – Keleten is elfogadottá vált. A gótok apostola, Ulfilas a 4. században fordította gót nyelvre a Szentírás gyakorlati célokat szolgáló kivonatát. Szent Jeromos a 4-5. század fordulóján készítette el a Szentírásnak azt a latin fordítását, amely *Vulgata* (a szó jelentése: elterjedt) néven vált ismertté. Az első kopt bibliafordítások fennmaradt emlékei a 4-5. századból valók. Az örmény bibliafordítás az 5. század első felében készült. A szír *Pesitta* (egyszerű, elterjedt) ugyancsak az 5. században lépett a korábbi szír bibliafordítások helyébe, a szír *Hexaplát* pedig a 7. század elején írták.

❖ a tanúságtevő élet ❖

A keresztény ***tanúságtevő élet*** kiemelkedő alakjai az I. és II. Nikaiai Zsinat közti időszakban a szent életű emberek, a klasszikus szerzetesi közösségek alapítói és e közösségek tagjai voltak.

A szent életű emberek – klerikusok vagy világi hívők – elsősorban életvitelükkel, cselekedeteikkel tanúskodtak arról, hogy hisznek a feltámadt Messiásban, és az ő titokzatos személyét akarják megjeleníteni a világban.

A korszak szentjeinek életrajza rendszerint nem maradt ránk, alakjukat legendáik őrzik. Miklós, a Kis-Ázsia déli tengerpartján fekvő Müra városának püspöke († 345/52) emberszerető jóságával igazolta Krisztushoz tartozását. Legendája szerint egészen fiatal volt még, amikor pénzzel ajándékozott meg egy apát, hogy három lányát férjhez tudja adni, s így megakadályozta, hogy azok örömlányokként tartsák fenn magukat. Az ő emlékére kapnak ajándékot a gyermekek Mikulás ünnepén. Ereklyéit az olaszországi Bariban őrzik. • Az észak-afrikai Tagaste városából származó Monika († 387) imádságaival és Krisztushoz ragaszkodó életvitelével járult hozzá férjének, majd legidősebb fiának, Ágostonnak megtéréséhez. • A sabariai (szombathelyi) származású Márton († 397) római katonatisztként tért a keresztény hitre. A katonai pályát elhagyván remete lett, majd a gall–frank szerzetesség fellendítőjeként megalapította Marmoutier kolostorát. Tours városának püspökeként halt meg. Kitűnt a felebaráti szeretet gyakorlásában. Legendája szerint még római katonatiszt korában történt, hogy Amiens városának kapujánál télvíz idején kardjával kettészelte széles katonaköpenyét, és a fél köpenyt odaadta a város kapujában didergő koldusnak. Éjszaka álmában Jézust látta egy fényes sereg közepén, vállán a koldusnak adott ruhadarabbal (vö. Mt 25,36). • A római születésű ifjabb Melánia († 439) férjével egyetértésben jótékony célokra fordította nagy vagyonát, felszabadította rabszolgáit, s így igazolta, hogy megértette s magáévá tette a gazdag ifjúhoz intézett jézusi szavakat (vö. Mt 19,21). • Párizs védőszentje, Genovéva († 502) tizenöt éves korában tett szüzességi fogadalmat, és a kor szokása szerint családja körében élte az Istennek szentelt szüzek imádságos életét. Legendája szerint 451 tavaszán megmentette Párizs városát a hunok betörésétől: imáival és Istenbe vetett reményével megerősítette a város lakóit, akiknek összefogása a hun vezért, Attilát arra kényszerítette, hogy felhagyjon Párizs ostromával. • A skóciai származású Vendel († 617) a törzsi vezér fiát megillető fényűző életvitelről lemondva Trier közelében disznó- és juhpásztor lett, és remeteként élt Istent kereső, imádságos életet.

A korábbi századok aszkétáinak és remetéinek hagyományát folytatva a 4. századtól kezdve klasszikus értelemben vett szerzetesi közösségek jöttek létre. E közösségek alapítói és tagjai a tisztaság, a szegénység, valamint az engedelmesség evangéliumi tanácsait követve tettek tanúságot arról, hogy a Messiáshoz tartoznak, s a világ értékeinél többre tartják a Krisztus által ígért maradandó élet kincseit. A szerzetesek, akiket a görög *monakhosz* (egyedül élő) szó alapján monachusoknak is neveztek, már nem laurákban, hanem kolostorokban, illetve monostorokban éltek. A kolostor a latin *claustrum* (zárt hely) szóról, a monostor pedig a görög *monasztérion* (zárda, klastrom) kifejezésről kapta nevét: előbbi többnyire a kolduló rendek, utóbbi a birtokos rendek szerzetházát jelenti. A szerzetesi intézmények arculatának megrajzolásában és kialakításában fontos szerepet játszott Nagy Szent Vazul (Bazil, Baszileiosz), Szent Ágoston és Nursiai Szent Benedek.

A kis-ázsiai és az egész görög szerzetesség atyjának a kaiszareiai Nagy Szent Vazult tartják, aki a 4. században Nazianzoszi Gergely segítségével teremtette meg a közösségi szerzetesi életformát. A Baszileiosz által alapított és róla elnevezett bazilita rendet a latin *Ordo Sancti Basilii Magni* (Nagy Szent Bazil Rendje) kifejezést alkotó szavak kezdőbetűi alapján az OSBM betűszóval szokták jelölni. Bazil „Bővebben kifejtett szabályok" és „Rövidebben kifejtett szabályok" címen két regulát is írt a szerzetesek számára. A rend női ágának, a bazilita nővéri közösségnek első elöljárója Bazil nővére, az ifjabb Szent Makrina volt († 380 körül).

Ágoston, Hippo püspöke – jóllehet a templomának névjegyzékében (kánonjában) szereplő papjait a regulákat követő szerzetesekéhez hasonló közösségi életre kötelezte, és maga is együtt élt velük – nem volt rendalapító. A 4. század végén azonban két szerzetesi szabályzatot is írt, amelyeknek eszméi a kései középkorban több férfi és női szerzetesrendben is visszhangra találtak.

Az itáliai Nursia településéről származó Szent Benedek († 547) a nyugati szerzetesség atyja. A Subiacóban eltöltött remeteévek után 525 körül a Nápolytól északra lévő Monte Cassino magaslatán alapította meg a róla elnevezett bencés szerzetesi közösséget. A rendet az *Ordo Sancti Benedicti* (Szent Benedek Rendje) latin névből alkotott OSB betűszóval jelölik. A közösség női ágát Benedek testvére, Szent Skolasztika († 547 körül) hozta létre. Benedek szabálykönyvet, Regulát is írt szerzetesei számára. A Regula összeállításában forrásként használta Pakhómiosz, Nagy Szent Vazul és Szent Ágoston hasonló témájú írásait. Emellett hatással volt rá a galliai Johannes Cassianus († 435) műve, „A szerzetesi élet alapelveiről", valamint a *Regula Magistri* (A Mester Szabálya) című írás is, amelyet a 6. század elején egy ismeretlen – magát Magiszternek (Mesternek) nevező – szerző alkotott.

2. 1 A Messiás a kora középkori egyház liturgiájában

A szemelvények alapján fogalmat alkothatunk arról, hogy a 4. századtól kezdődően hogyan változott a Messiást megjelenítő három beavató szentség és a bűnbocsánat rítusa, illetve az egyház hogyan értelmezte ezeket. A keresztség liturgiáját értelmező szöveget az észak-afrikai Karthágóban 418-ban tartott egyháztartományi zsinat kánonjaiból vesszük. A nyugati liturgiában a keresztségtől fokozatosan elváló bérmálás magyarázatához I. Ince pápa 416-ban kelt leveléből idézünk. Az eukharisztia ünneplésének keleti rítusát a Nagy Szent Vazul nevéhez fűződő liturgiából vett részletek alapján mutatjuk be. A bűnbocsánat gyakorlatának változásáról Nagy Szent Leó pápa 459-ben kelt méltatlankodó körlevele alapján alkotunk képet.

2. 11 A Messiás megjelenítése a beavatás szentségeiben és a bűnbocsánatban

a) A keresztség: részesülés az áteredő bűn hatalmától megszabadító Krisztus életéből

Úgyszintén úgy határoztak (ti. az egybegyűlt püspökök): ha valaki tagadja, hogy az anyaméhből újonnan született csecsemőket meg kell keresztelni, vagy azt állítja, hogy a bűnök bocsánatára keresztelik meg ugyan őket, de semmi olyat nem hoznak magukkal az Ádámtól való eredeti bűnből, amit az újjászületés fürdője engesztel ki, vagyis következésképpen rájuk a keresztelés formájában a „bűnök bocsánatára" kifejezés nem helyesen, hanem tévesen van értelmezve, legyen kiközösítve. Mert nem lehet máshogyan értelmezni az Apostol szavait: „Egy ember által lépett a világba a bűn, majd a bűn következményeként a halál, és így a halál minden ember osztályrésze lett, mert mindnyájan vétkeztek" (vö. Róm 5,12), csak azon a módon, ahogy a mindenhol elterjedt katolikus egyház azt mindenkor értelmezte. Tehát a hitnek e szabálya szerint a kicsinyeket, akik koruknál fogva bűnt elkövetni maguktól még képtelenek, valóságosan azért keresztteljük meg a bűnök bocsánatára, hogy újjászületésükben megtisztuljanak attól, amit származásuk révén magukkal hoztak.

[A 418-as Karthágói Zsinat 2. kánonja; DH 223]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[zsinati kánon]: mértékadó tanbeli megnyilatkozás.
ha valaki tagadja, hogy az anyaméhből újonnan született csecsemőket meg kell keresztelni: mivel az egyház tanítása szerint a keresztség a bűnök bocsánatára történik, a 4. századtól kezdve többen azt kezdték hirdetni, hogy felesleges az újszülöttek és a kicsiny gyermekek megkeresztelése, hiszen ők még nem jutottak el értelmük használatára, s így nem követhettek el bűnt.
semmi olyat nem hoznak magukkal az Ádámtól való eredeti bűnből: a zsinati atyák arra utalnak, hogy Pelágiusz és követői tagadták az áteredő bűn valóságát, amikor azt hirdették: Ádám (vagyis az első emberek) bűnének hatása csupán a rossz példa adásában áll. Nem gondoltak arra, hogy az új nemzedékek a rossz példán kívül többet is „örökölnek" az első emberek bűneiből: bűnös hajlamokkal jönnek a világra, és olyan fertőzött kultúrába születnek bele, amelyben Krisztus segítsége nélkül elkerülhetetlenül foglyai maradnának a véges értékeknek, s nem tudnának megnyílni Isten felé.
amit az újjászületés fürdője engesztel ki: a krisztusi megváltás, illetve az ebben részesítő keresztség nemcsak a személyes bűnöket törli el, hanem megszünteti a bűnök által fertőzött kultúra

örök halált eredményező végzetszerűségét is. Krisztus nemcsak a bűnös embert, hanem a bűnös kultúrát is kiengeszteli Istennel, amennyiben a megkereszteltnek az egyház (a keresztény szülők, keresztszülők stb.) közvetítésével erőt ad ahhoz, hogy az Istentől eltávolító és bűnre csábító tényezők világában eredményesen tudjon küzdeni a bűn ellen, ha pedig vétkezik, hatékony bűnbánatot tudjon tartani. Kétségtelen, a megkeresztelt újszülött még nem tud erről az ajándékról, de mindenképpen hasznos, ha a neki szánt kegyelmi adományt hittel elfogadó szülei, keresztszülei már a nevelés kezdeti szakaszában átadják neki Krisztus ajándékát.
legyen kiközösítve: a tévtan-hirdetőt a vezeklők rendjébe sorolták, ezáltal eltiltották a szentségek vételétől, egyházi hivatalok betöltésétől stb. – A kiközösítés (lat. *excommunicatio*) nem zárja ki teljesen a keresztény embert Krisztus titokzatos testének életéből, de külsőleg jelzi: a kiközösített nem a katolikus egyház szándékának megfelelően képviseli a Messiás tanítását a világban.
egy ember által lépett a világba a bűn…, és így a halál minden ember osztályrésze lett: Pál apostol nem a biológiai elmúlásról, hanem az örök halálról beszél, miközben azt állítja, hogy Krisztus megváltói tevékenysége nélkül az első emberek bűnének következményeként kárhozat várt volna az egész emberiségre.
újjászületésükben megtisztuljanak attól, amit származásuk révén magukkal hoztak: az emberiség bűnös családjába beleszületető gyermek „származása révén magával hozza", azaz örökli az áteredő bűn állapotát. A keresztségben való újjászületés nem mágikus szertartás, amely megszünteti ezt a helyzetet, hanem hatékony ígéret arra, hogy felnőtté válva az egyház segítségével a bűn fertőzte világban is eredményesen tud majd küzdeni a bűn ellen.

b) A keresztségtől elváló bérmálás a nyugati egyházban: a Messiás által küldött Szentlélek ajándékozása

Ami pedig a kisdedek megjelölését illeti, nyilvánvaló, hogy annak nem mástól, mint a püspök részéről szabad megtörténnie. Mert az áldozópapok, jóllehet másodrenden ugyan, de papok, a főpapi süveg mégsincs meg nekik. Hogy pedig egyedül a püspököknek jár az a főpapi hatalom, hogy egyrészt megjelöljenek, illetve másrészt átadják a Vigasztaló Lelket: ezt nemcsak az egyházi gyakorlat bizonyítja, hanem az Apostolok Cselekedeteinek az az olvasmánya is, amely azt bizonyítja, hogy elküldték Pétert és Jánost, hogy ők a már megkeresztelteknek adják át a Szentlelket (vö. ApCsel 8, 14–17). Mert az áldozópapoknak, amikor akár a püspök távollétében, akár a püspök jelenlétében keresztelnek, szabad krizmával megkenniük a megkeresztelteket, de csak azzal, amit a püspök megszentelt; de nem szabad ugyanezzel az olajjal a homlokot megjelölni, mert ez egyedül a püspököket illeti meg, midőn átadják a Vigasztaló Lelket.

[Részlet I. Ince pápa leveléből, 416.; DH 215]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a kisdedek megjelölését: a kézrátétel és megkenés szavak mellett az első századokban a megjelölés (gör. *szphragisz:* pecsét) kifejezés is a bérmálást jelentette (vö. Ef 1,13).
a főpapi süveg: az ószövetségi főpap fejdísszel ékesített turbánjára (vö. Kiv 28, 4.36–37) emlékeztető süveg (lat. *mitra*) a püspök hivatali jelvénye volt.
elküldték Pétert és Jánost…: az Apostolok Cselekedeteinek idézett részletében Péter és János apostol olyan nagykorú hívőket bérmál, akik korábban csak a keresztségben részesültek.
a püspök távollétében… keresztelnek: a pápai levél olyan gyakorlatot említ, amelyben a keresztséget a bérmálás nélkül szolgáltatják ki.
egyedül a püspököket illeti meg: a homlok megjelölését, vagyis a bérmálást a korabeli nyugati egyház felfogása szerint kizárólag a püspök végezheti. A keleti egyházban, ahol a három beavató szentséget együtt szolgáltatják ki, presbiter is bérmálhat a püspök által megszentelt olajjal.

átadják a Vigasztaló Lelket: János evangéliumának tanúsága szerint a Jézus által küldött Vigasztaló vagy Pártfogó (gör. *Paraklétosz*) szerepe az, hogy mindörökre a tanítványokkal maradva segítse őket Jézus titkának egyre teljesebb megértésében, s erőt adjon nekik a tanúságtételre (vö. Jn 14,16; 14,26; 15,26; 16,13). A bérmáló püspök ezt a Vigasztaló Lelket adja át a korábban már megkeresztelt tanítványnak.

c) Az eukharisztia ünneplése a keleti liturgiában

Minthogy… ember által jött e világra a bűn s a bűn által a halál, tetszett – Atyaisten – a te egyszülött Fiadnak, aki kebledben lakozott, aki nőtől, a szent Istenszülő s mindenkor szűz Máriától született, aki törvénynek vetette magát alá, hogy saját testében is elítélje a bűnt, s hogy mindazok, akik Ádámban meghaltak, magában a te Krisztusodban megeleveníttessenek; ki együtt lakozott e világgal és nekünk üdvös parancsokat adott, a bálványozás tévelyeitől elvont, és igaz Atyaisten, a te ismeretedre vezetett bennünket. … A kereszt útján leszállott a poklokra, hogy önmagával töltsön be mindent, s föloldotta a halál fájdalmait. Harmadnapon feltámadott, s minden emberi test számára biztossá tette a halálból való föltámadás útját. Amennyiben nem volt lehetséges, hogy az élet szerzője az enyészet által letartóztatva maradjon, ő lett az elhunytak zsengéje s a holtak elsőszülöttje, hogy mindenben övé legyen az elsőség. Fölment a mennyekbe… Nekünk pedig hátrahagyta üdvösséges kínszenvedéseinek emlékeit, azokat, amelyeket az ő parancsai szerint fölajánlottunk; mert midőn önkéntes, örök emlékű és életadó halálára készült, azon éjen, melyen a világ életéért átadta magát, szent, tiszta és szeplőtelen kezeibe vévén a kenyeret, azt néked, Isten és Atya bemutatván, hálát adván, megáldván, megszentelvén, megtörvén… Szent tanítványai és apostolainak adá, mondván: vegyétek, egyétek, ez az én testem, mely érettetek megtöretik a bűnök bocsánatára. Hasonlóképpen vévén a szőlővessző gyümölcsének kelyhét, azt fölvegyítvén, hálát adván, megáldván, megszentelvén… Szent tanítványai és apostolainak adá, mondván: igyatok ebből mindnyájan, ez az én vérem, az új szövetségé, mely érettetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára. Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre; mert valahányszor esztek e kenyeret és isszátok e kelyhet, az én halálomat hirdetitek, az én feltámadásomat valljátok. Megemlékezvén tehát Uralkodónk mi is az ő üdvözítő kínszenvedéséről, az életadó keresztről, a háromnapos eltemetésről, a halottaiból történt feltámadásról, a mennybemenetelről, a te jobbodon való ülésről s az ő dicsőséges és rettenetes második eljöveteléről… Tieidet a tieidből néked ajánljuk föl mindnyájunkért és mindenkiért. Azért legszentebb Uralkodónk, mi is a te bűnös és érdemtelen szolgáid, kik méltóknak találtattunk, hogy szent oltárodnál szolgáljunk, nem a mi igazságaink miatt ugyan, mert semmi jót sem cselekedtünk e földön, hanem a te irgalmadnál és könyörületednél fogva, melyet bőségesen árasztott reánk, bizalommal járulunk szent oltárodhoz. Fölmutatva azokat, amik a te Krisztusod szent testét és vérét ábrázolják, téged, óh szentek szentje, kérünk és segélyül hívunk, szálljon le jóságod jóvoltából a te Szentlelked reánk s ezen előttünk fekvő ajándékokra. Áldja meg azokat, szentelje meg és tegye… E kenyeret maga a mi Urunk, Istenünk és Üdvözítő Jézus Krisztusunk drága testévé. E kelyhet pedig maga a mi Urunk, Istenünk és Üdvözítő Jézus Krisztusunk drága vérévé, mely kiontatott a világ életéért. Átváltoztatván a te Szentlelkeddel.

[Részletek a Nagy Szent Vazul liturgikus reformján alapuló eukharisztikus imából, 4-6. sz.; Liturgikon]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[Liturgikon]: bizánci rítusú misekönyv. A bemutatott liturgia a Vazul-féle liturgikus reformban gyökerezik, de jelenlegi formájában bizonyára nem 4. századi alkotás, hanem későbbi fejlődés eredménye.

ember által jött e világra a bűn s a bűn által a halál: az ember kifejezés Ádámra (vagyis az első emberekre) utal, a bűn pedig arra, hogy az első emberek nem követték a lelkiismeretükben jelentkező isteni útmutatást. A halál szó itt nem a fizikai elmúlást jelenti, hanem az örök halált, vagyis azt, hogy az első bűnök következményeiből fonódó szövevény (az áteredő bűn)

foglyaiként élő emberek önerejükből, azaz Krisztus segítsége nélkül sosem juthattak volna el az örök életre.

a szent Istenszülő s mindenkor szűz Máriától született: az „Istenszülő" kifejezéssel az eukharisztikus ima szerzője a megtestesült Logosz isteni mivoltát hangsúlyozza a nesztoriánus tanítással szemben.

törvénynek vetette magát alá, hogy saját testében is elítélje a bűnt: a mondat Pál apostol tanítására utal. Az apostol szerint az ószövetségi törvény csak a bűn leleplezésére szolgált, illetve annak bemutatására, hogy az ember rászorul a megváltásra (vö. Róm 3,20). A törvény „a bűn és a halál törvényévé" (vö. Róm 8,2) lett, mert feltárta ugyan Isten követelményeit, de nem adott erőt e követelmények teljesítéséhez (vö. Róm 5,20). A törvényt önerejéből teljesíteni képtelen embert az apostol az „erőtlenné tevő test", illetve „a bűn teste" kifejezésekkel jelöli (vö. Róm 8,3). Azt állítja, hogy Isten Fia alávetette magát a törvénynek, vagyis emberré („bűntelen testté") válva teljes létközösséget vállalt embertestvéreivel (a „bűn testével"), hogy megvalósítván az Isten elgondolása szerinti tökéletes embert, kiragadja a hozzá tartozó testvéreket abból az állapotból, amely elkerülhetetlenül az örök halálhoz vezetett volna. Ily módon ítélte el saját testében a bűnt.

a kereszt útján leszállott a poklokra…, s föloldotta a halál fájdalmait: a pokol ebben az esetben nem a kárhozottak tartózkodási helyét jelenti, hanem az ószövetségi értelemben vett alvilágot (héb. *seol;* gör. *hadész:* holtak országa, alvilág, pokol). A korai zsidóság felfogása szerint a holtak az alvilágba kerülnek, ahol Istentől és az emberektől elfeledve a legteljesebb magányban olyan árnyszerű életet élnek, amely inkább a nemléthez hasonlít. Krisztus pokolra szállása azt jelenti, hogy a többi emberhez hasonlóan ő is meghalt (vö. Róm 10,7; Ef 4,9). Ám az ő esetében valami rendkívüli dolog történt: a mennyei Atya szeretete elérte őt a halál félelmetes magányában is, s feltámasztotta az örök életre. Ezáltal pedig mindazok számára, akikkel sorsközösséget vállalt, megnyílt a halál kapuja: a Krisztushoz tartozó elhunytat a halál megsemmisülésnek látszó iszonyatában Isten életre támasztó szeretete várja. Ily módon oldotta fel Krisztus a halál fájdalmait, és ezért mondja róla a Jelenések könyvének szerzője, hogy nála vannak „a halál és az alvilág kulcsai" (Jel 1,18). Mivel Krisztus az emberi család tagjaként minden emberrel sorsközösséget vállalt, pokolra szállásával és feltámadásával az ő korát megelőző emberek számára is megnyitotta a halál örök életre nyíló kapuját. Az első Péter-levél szerzője, aki a felfoghatatlan titkot az emberi képzelet szintjén megjelenítő mitikus nyelvezetet használ, ezt a gondolatot így fogalmazza meg: Krisztust „test szerint megölték ugyan, de életre támadt a Lélek szerint. Benne ment el, hogy azoknak a lelkeknek is a megváltást hirdesse, akik a börtönben voltak" (vö. 1 Pét 3, 18–19).

hátrahagyta üdvösséges kínszenvedéseinek emlékeit: a kínszenvedés emlékei a kenyér és a bor, amelyek reálszimbólumként jelenítik meg az önmagát feláldozó és a pokol iszonyatos ürességét is megjáró Krisztus valóságát. Amikor a hívő ezeket magához veszi, élő kapcsolatba kerül Krisztussal, aki feltámadásával minden ember számára megnyitotta az örök élet kapuját. A hívő ember Krisztus halálára és feltámadására emlékezik, miközben hálát ad saját feltámadásának zálogáért.

megemlékezvén… az ő dicsőséges és rettenetes második eljöveteléről: a bizánci liturgia – valószínűleg a Krisztus isteni mivoltát megkérdőjelező eretnekségek ellenhatásaként – az eukharisztikus lakoma Krisztusának alakjában nem a másokért önmagát feláldozó szelíd Báránynak, hanem a dicsőséges isteni királynak és a végítélet szigorú bírájának vonásait hangsúlyozza.

tieidet a tieidből néked ajánljuk föl…: az önmagát feláldozó Krisztus, valamint az ő valóságát megjelenítő kenyér és bor a mennyei Atya tulajdona, s a hívők csak ajándékként részesülnek e tulajdonból. Ily módon azt ajánlják föl, amit ajándékba kaptak.

fölmutatva azokat, amik a te Krisztusod szent testét és vérét ábrázolják…: a liturgia görög szövegének szó szerinti fordítása ez: „fölmutatva a te Krisztusod szent testének és vérének képmásait". A képmás vagy tükörkép (gör. *antitüposz*) a kenyér és a bor, amelyek reálszimbólumként jelenítik meg Krisztus testét és vérét, vagyis az ő másokért feláldozott valóságát.
szálljon le jóságod jóvoltából a te Szentlelked…: mivel Krisztust Isten Lelke támasztotta fel a halálból, a liturgia vezetője az epiklézisben (Lélekhívásban) azt kéri ettől a Szentlélektől, hogy a felajánlott kenyeret és bort tegye a feltámadt Krisztus reálszimbólumává.

d) Visszatérés a messiási közösségbe titkos gyónás keretében

Azt az apostoli szabály ellen való merészséget is, amelyről a minap szereztem tudomást, hogy egyesek tiltott szokást követnek, minden módon azonnal meg kell szüntetni. Az olyan bűnbánat-tartásról van ti. szó, amellyel kapcsolatban a hívők azt követelik, hogy ne olvassák fel nyilvánosan az egyes bűnök fajtáiról egy könyvecskébe leírt bűnvallomást, minthogy amivel a lelkiismeret vádolt, azt elég egyedül a papoknak felfedni titkos gyónással. Bár ugyanis a teljes őszinteség dicséretesnek látszik, amely az istenfélelem miatt nem fél attól, hogy az emberek előtt pironkodnia kell, mégis mivel nem mindenkinek olyanok a bűnei, hogy akik kérik a bűnbocsánatot, ne féljenek azokat nyilvánosságra hozni, távolítsák el azt az oly elítélendő szokást, nehogy sokan elhárítsák a bűnbánat gyógyszerét, míg vagy szégyenkeznek vagy félnek, hogy ellenségeik előtt kinyilvánulnak azok a tettek, amelyek miatt törvényes intézkedéssel lehetetlenné tehetők. Elegendő ugyanis az a gyónás, amellyel először Istennek tárulkoznak ki, azután a papnak is, aki ott van, hogy közbenjáró legyen a bűnbánók bűneiért. Csak akkor lehet ugyanis több embert bűnbánatra felszólítani, ha a gyónó lelkiismeretét a nép füle hallatára nem teszik nyilvánossá.

[Részlet Nagy Szent Leó pápa „Nagy méltatlankodással" kezdetű 459-es körleveléből; DH 323]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

apostoli szabály ellen való merészséget: az új bűnbánati gyakorlat miatt méltatlankodó római püspök apostoli szabályról beszél, tehát feltételezi, hogy a bűnbocsánat rítusa nem megmásíthatatlan isteni törvényen, hanem egyházi rendelkezésen alapul.
amellyel kapcsolatban a hívők azt követelik: a levél idézett további részletében a püspök a hívők véleményét fogalmazza meg, amely ellen ő (a későbbiekben) tiltakozik.
ne olvassák fel nyilvánosan az egyes bűnök fajtáiról egy könyvecskébe leírt bűnvallomást: a korábbi századok bűnbánati gyakorlatában a bűnös a püspöknek tárta fel bűnét, tehát akkor sem nyilvánosan gyónt. A bűnbevallás után azonban a püspök a különféle bűnöket és az ezekért járó vezeklési módokat rögzítő könyvecske alapján nyilvánosan sorolta be őt a vezeklők valamelyik osztályába, ezért bűne előbb-utóbb mindenki előtt nyilvánvalóvá vált.
elég egyedül a papoknak felfedni titkos gyónással: az új gyakorlat szerint a bűnös a papnak tárja fel bűnét, aki kiszabja a megfelelő vezeklést, amely a gyónáshoz hasonlóan titokban marad, s egy későbbi időpontban adja meg a feloldozást. Hamarosan ez az eljárás is megváltozott: a pap a bűnbevallás után azonnal megadta a feloldozást, s a vezeklést (elégtételt) a gyónás után kellett elvégezni.
nehogy sokan elhárítsák a bűnbánat gyógyszerét: bár az új bűnbánati gyakorlat terjesztői több ésszerű érvet (a félelem megszüntetése, a visszaélési lehetőségek elkerülése stb.) felhoznak a titkos gyónás mellett, a legfőbb érvük mégis az, hogy a korábbi gyakorlat megnehezítette a bűn betegségében élő ember számára a bűnbánat lelki gyógyszerének „használatát".
amellyel először Istennek tárulkoznak ki: az egyházzal való kiengesztelődés előfeltétele az, hogy a bűnös Isten színe előtt megbánja bűneit.

azután a papnak is, aki ott van, hogy közbenjáró legyen a bűnbánók bűneiért: mivel az egyetlen közbenjáró Krisztus, a pap közbenjáró szerepe csak abban állhat, hogy könyörög az Atyához: Krisztus érdemeire való tekintettel bocsásson meg az egyházzal kiengesztelődni szándékozó keresztténynek.

2. 12 A szövegek értelmezése

A Karthágói Zsinaton részt vevő érsekek és püspökök katolikus tanításként hirdetik, hogy az újszülött gyermekek megkeresztelése sem felesleges. Álláspontjukat azzal indokolják, hogy a keresztségben Krisztus nemcsak a személyes bűnöket törli el, hanem ahhoz is erőt ad, hogy a felnövekvő gyermek eredményesen tudjon küzdeni az áteredő bűn szövevénye ellen. Jóllehet a keresztség nem szünteti meg az áteredő bűn szövevényének valóságát, mégis „megtisztítja" az újszülöttet, amennyiben az egyház (szülők, keresztszülők stb.) nevelő tevékenységén keresztül már kicsiny korától kezdve hatékony segítséget nyújt neki a tiszta, illetve a bűnbánatban újra és újra megtisztuló élethez.

Az 5. század elején kelt pápai levél arról tanúskodik, hogy a nyugati egyházban terjedőben van a keresztség és a bérmálás szétválasztásának szokása. Eszerint a keresztény tanúságtevésre megerősítő Lélek-ajándékozásban olyan nagykorú keresztények részesülnek, akiket gyermekkorukban vagy legalábbis egy korábbi időpontban kereszteltek meg. Ezt a gyakorlatot a kényszerítő okok (pl. a plébániarendszerben élő keresztények számának növekedése, akiket a püspök csak időnként tud meglátogatni) mellett a gyermekkeresztség szokásának terjedése, és a következő felismerés támogatta: ha a megkeresztelt ember a bérmálásban a tanúságtevő élethez kapja meg a Vigasztaló Lélek ajándékát, indokolt, hogy a bérmálás olyan életszakaszban történjék, amikor ezt az ajándékot nagykorúként tudja elfogadni, és már valóban képes a tudatos tanúságtevő életre.

Az első századok eukharisztikus liturgiája azt hangsúlyozta, hogy az utolsó vacsora ünneplése hálaadó felajánlás: a hívő közösség az önmagát hálaadó áldozatul adó Krisztust ajánlja fel hálásan a mennyei Atyának. A 4. századtól kezdve – főleg Keleten – az eukharisztikus lakomát olyan eseménynek tekintik, amely a Szentlélek műveként képben (gör. *antitüposz*) ábrázolja ezt a hálaadó felajánlást. A kenyér és a bor képekként (reálszimbólumok gyanánt) jelenítik meg az önmagát másokért feláldozó Krisztust, s ezáltal az ő teljes misztériumát (megtestesülését, földi életét, a halál hatalmát megtörő pokolra szállását, feltámadását és dicsőséges eljövetelét a végső időkben).

A nyilvános és kiközösítő bűnbánati gyakorlatot felváltó titkos és feloldozó bűnbánati rítus a bűnbocsánat szertartásának csak külső elemeit változtatta meg. A lényeg ugyanaz maradt: Krisztus érdemére való tekintettel Isten megbocsát a bűnbánónak, és az egyházzal való kiengesztelődés szándékát a pap tanúsítja, aki azonban a bűnvallomást és a vezeklést is titokban tartja. Ebben az új rítusban a bűnvallomás áll a középpontban: a gyónás lesz a legfőbb vezeklés a bűnös ehhez kapcsolódó megszégyenülése miatt.

2. 13 Gondolkodj el a szertartásokban bekövetkezett hangsúlyeltolódásokon!

A 3. századtól kezdve a keresztséget kiszolgáltató egyház arra a felismerésre helyezte a hangsúlyt, hogy a keresztségben Krisztus nemcsak a személyes bűnöket törli el, hanem segítséget ad a megkereszteltnek az áteredő bűn hatalmának megtöréséhez is. – Gondolj arra, hogy az áteredő bűn elleni küzdelemhez szükséges segítséget Krisztus elsősorban szüleid és keresztszüleid által adja meg számodra!

A bérmálást a nyugati egyház a 4-5. századtól kezdve azért választotta el a keresztségtől, mert azt akarta kiemelni, hogy a Lélek-ajándékozás a keresztény nagykorúság szentsége. – Bérmálkozásra készülve vagy megbérmált kereszténynéként emlékezz rá: a bérmálás után már a Lélek segít abban, hogy felnőttként tudj tanúságot tenni Krisztusról.

A bizánci liturgiában a kenyeret és a bort azért nevezték képnek, mert a görög felfogásban a kép a valóságot jeleníti meg. – Ha tehát görög szertartású katolikus liturgián veszel részt, ne lepődj meg azon, ha azt hallod, hogy a kenyér és a bor Krisztus testét és vérét „ábrázolja": tudatosítsd magadban, hogy ezek nem „csak képek", hanem reálszimbólumok, amelyek szemlélése és vétele nemcsak jelzi, hanem meg is valósítja az önmagát feláldozó Krisztussal való találkozást.

A 4-5. századtól kezdve a keresztények azért változtattak a korábbi bűnbánati gyakorlaton, mert féltek attól, hogy a szigorú és nyilvános bűnbocsánati eljárás sokakat visszariaszt a „bűnbánat gyógyszerének" vételétől. – Tartsd te is fontosnak ezt a lelki orvosságot, s ha a gyónást túlzottan „keserű gyógyszernek" találod, tekints példaként az első századok keresztényeire, akik a nyilvános vezekléssel sokkal nagyobb nehézségeket is vállaltak lelki gyógyulásuk érdekében!

2. 2 A Messiás a kora középkori egyház tanításában

Az egyház tanításából vett szemelvények alapján képet alkothatunk arról, hogy az I. Nikaiai Zsinat után az egyház miként mélyítette el a Messiás titkára vonatkozó felismeréseit. Az I. Konstantinápolyi Zsinaton (381) megszerkesztett hitvallás – amely csak 451-től kezdve vált általánossá – azt hirdeti, hogy Krisztus azonos azzal a Fiúval, aki a Szentháromság második személyeként megtestesült. A Khalkédóni Zsinat (451) határozata azt hangsúlyozza, hogy a Messiás valóságos Isten és valóságos ember egyetlen személyben. A II. Nikaiai Zsinat (787) résztvevői a Messiás és az isteni világ képi ábrázolásának igazoló alapját abban látják, hogy Krisztusban a láthatatlan és felfoghatatlan isteni Fiú emberré lett.

2. 21 A Messiás az egyház megnyilatkozásaiban

a) A Messiásban megtestesült Fiú mint a Szentháromság második személye

Hiszek egy Istenben, a mindenható Atyában, mennynek és földnek, minden láthatónak és láthatatlannak alkotójában. Hiszek az egy Úrban; Jézus Krisztusban, Isten egyszülött Fiában, aki az Atyától született az idők kezdete előtt. Isten az Istentől, Világosság a Világosságtól, valóságos Isten a valóságos Istentől. Született, de nem teremtmény, az Atyával egylényegű és minden általa lett. Értünk, emberekért, a mi üdvösségünkért leszállott a mennyekből. Megtestesült a Szentlélek erejéből Szűz Máriából, és emberré lett. Pontius Pilatus alatt értünk keresztre feszítették, kínhalált szenvedett és eltemették. Harmadnapra föltámadott az Írások szerint, fölment a mennyekbe, ott ül az Atyának jobbján, de újra eljön dicsőségben, ítélni élőket és holtakat, és országának nem lesz vége. Hiszek a Szentlélekben, Urunkban és éltetőnkben, aki az Atyától [és a Fiútól] származik, akit éppúgy imádunk és dicsőítünk, mint az Atyát és a Fiút. Ő szólt a próféták szavával. Hiszem az egy, szent, katolikus és apostoli anyaszentegyházat; vallom az egy keresztséget a bűnök bocsánatára; várom a holtak föltámadását és az eljövendő örök életet. Ámen.

[A 381-es I. Konstantinápolyi Zsinathoz kapcsolódó hitvallás; DH 150]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az Atyától született az idők kezdete előtt: „az idők kezdete előtt" kifejezés a Fiú örök születését és isteni mivoltát hangsúlyozza.
megtestesült a Szentlélek erejéből Szűz Máriából, és emberré lett: Apollinariosz megtestesülésen azt értette, hogy a Fiú (Ige, Logosz) elfoglalta Jézus emberi lelkének helyét, így a Messiás nem volt teljes értékű ember. E felfogást igazítja helyre a „megtestesült… és emberré lett" formula: a Fiú megtestesülése emberré levését jelenti, vagyis azt, hogy az emberi lelket is magában foglaló teljes emberi természettel lépett titokzatos egységre.
és országának nem lesz vége: Markellosz († 374), Anküra (ma: Ankara) püspöke, az 1 Kor 15,28 alapján azt tanította, hogy amikor a Fiú átadja majd királyságát az Atyának, országa véget ér: Isten lesz minden mindenben, és a Szentháromság feloldódik az egységben. A hitvallás megfogalmazói ezt a téves értelmezést elutasítva illesztették a szövegbe a Dán 7,14 és a Lk 1,33 verseit idéző mondatot: „és országának nem lesz vége".
hiszek a Szentlélekben, Urunkban…: mivel a „Szent" és az „Úr" a Bibliában elsődleges értelemben Isten nevei, a Szent jelző és az Urunk név azt fejezi ki – a makedonianista tanítással szemben –, hogy a Lélek ugyanúgy Isten, mint az Atya és a Fiú.

aki az Atyától [és a Fiútól] származik: a hitvallás szövege János evangéliumának egyik mondatát idézi: a Lélek, akit Jézus küldeni fog, az Atyától származik (vö. Jn 15,26). A zárójelbe tett „és a Fiútól" (lat. *Filioque*) kifejezést a nyugati egyház a 6. századtól kezdte betoldani a hitvallás szövegébe. E betoldás oka az volt, hogy a nyugatiak, akik a Fiú isteni mivoltát is hangsúlyozni akarták, bibliai kijelentések (Gal 4,6; Jn 16, 14–15 stb.) alapján logikusnak tartották, hogy a Szentlélek származásában a Fiúnak is része van. A nyugati formulát tartalmilag össze lehetett volna egyeztetni a keletiek számára is elfogadható tétellel, amely szerint „a Szentlélek az Atyától származik a Fiú által". Annak magyarázata, hogy ez nem történt meg, és az úgynevezett Filioque-vita megnyugtató módon mindmáig nem zárult le, valószínűleg a keleti egyháznak abban az érthető sérelmében rejlik, hogy a nyugatiak önkényesen változtatták meg az egyetemes zsinat szövegét.
akit éppúgy imádunk és dicsőítünk, mint az Atyát és a Fiút: az együtt imádás és dicsőítés arra utal, hogy a Lélek az Atyával és a Fiúval egylényegű, velük azonos természetű isteni valóság.
ő szólt a próféták szavával: a Szentlélek azonos az Ószövetségben szereplő Isten Lelkével, aki a prófétákon nyugszik, és feladatuk betöltésére képesíti őket (vö. 2 Kir 2,9; Iz 61,1; Óz 9,7 stb.).
hiszem az egy, szent, katolikus és apostoli anyaszentegyházat: a hitvallás felsorolja a Messiás egyházának négy legfontosabb ismertetőjegyét. Mivel az egyház Krisztus titokzatos teste, nyilvánvaló, hogy csak egyetlen egyház lehet. Az egység megvalósítandó célt is jelent: a titokzatos test tagjainak arra kell törekedniük, hogy Jézus főpapi imájának megfelelően tegyenek tanúságot Krisztus és a mennyei Atya egységéről (vö. Jn 17,21). Ez a tanúságtétel azonban nem zárja ki a sokszínűséget: a keresztény közösségek a maguk kultúrkörének, jelképrendszerének és rítusainak megfelelően végezhetik tanúságtevő feladatukat. • Az egyház szent (Isten számára elkülönített és lefoglalt) valóság, amennyiben Isten Szentjét, Krisztust jeleníti meg a profán világban. Az egyháznak ez a jellemzője is utal a megvalósítandó célra: a titokzatos test erkölcsileg botladozó és bűnös tagjainak az a feladatuk, hogy a Lélek segítségével szentté és szeplőtelenné váljanak Isten előtt (vö. Ef 1,4; 1 Pét 1, 15–16 stb.). • Az egyház egyetemes, azaz katolikus (gör. *kat'holon:* egész szerint), mert az isteni kinyilatkoztatás teljességét hordozza, és az egész emberiség üdvösségét kell szolgálnia. • Az egyház apostolisága azt jelenti, hogy történeti kibontakozása és változásai ellenére is őrzi az apostoli hagyományt, s apostolként (küldöttként) tesz tanúságot Krisztus nyilvános működéséről, megváltó kereszthaláláról és feltámadásáról.
vallom az egy keresztséget a bűnök bocsánatára: a 3. században kétféle gyakorlat alakult ki azoknak az embereknek az egyházba való felvételét illetően, akik az eretnekek által kiszolgáltatott keresztségben részesültek: Karthágó környékén és a keleti egyház nagy részén újra megkeresztelték őket, Alexandriában és Rómában azonban megelégedtek azzal, hogy a püspök kirótt rájuk valamilyen vezeklést, és kézrátétellel befogadta őket az egyházba. Amikor a Konstantinápolyban egybegyűlt püspökök a keresztség egyetlen voltát hangsúlyozzák, szemmel láthatóan a római gyakorlatot nyilvánítják helyesnek.

b) A Khalkédóni Zsinaton bemutatott Messiás: a valóságos Isten és a valóságos ember

A Szentatyák nyomdokait követve mindnyájan egy szívvel-szájjal valljuk és tanítjuk, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus egy és ugyanaz a Fiú, ugyanő tökéletes az istenségben és tökéletes az emberségben, ugyanő valóban Isten és valóban értelmes lélekből és testből álló ember, ugyanő az Atyával egylényegű istensége szerint és velünk egylényegű embersége szerint, „minden szempontból hasonló hozzánk, a bűnt kivéve" (Zsid 4,15). Aki az idő kezdete előtt az Atyától született istensége szerint, ugyanő született a végső kor napjaiban az Istenszülő Szűz Máriából embersége szerint, érettünk és a mi üdvösségünkért.

Egy és ugyanazon egyszülött Fiú Úr Krisztust kell vallani két természetben össze nem elegyítve, változhatatlanul, meg nem osztva és szétválaszthatatlanul, anélkül, hogy az egyesülés által a két természet különbözősége bármi módon eltűnnék, hanem inkább úgy, hogy mindkét természet sajátossága épségben maradjon, amelyek egy személlyé kapcsolódnak össze, nem tagozódik és nem osztódik két személyre, hanem egy és ugyanaz az egyszülött Fiú, Isten, Ige, Úr Jézus Krisztus, ahogy azelőtt a próféták róla szóltak, és ahogy minket maga Jézus Krisztus kioktatott s az atyák hitvallásban ránk hagyományozták.

[A Khalkédóni Zsinatnak a Krisztusban lévő két természetről szóló határozata 451-ben; DH 301–302]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Jézus Krisztus egy és ugyanaz a Fiú, ugyanő tökéletes az istenségben és tökéletes az emberségben…: a mondat Nesztoriosz félreértett tanításával szemben az egyetlen Fiú (Logosz, Ige) és Jézus Krisztus azonosságát hirdeti. Ezután a Logosz teremtett voltát hirdető Ariosz tanítását elutasítva tökéletes Istennek nevezi a Fiút, és így Jézus Krisztust. Majd elutasítva Apollinariosz tételét – aki azt állította, hogy Jézusnak nem volt emberi lelke, mert helyét a Logosz foglalta el – azt hangsúlyozza, hogy ugyanez a Jézus Krisztus értelmes lélekből és testből álló valóság, azaz tökéletes ember is.
aki az idő kezdete előtt az Atyától született istensége szerint, ugyanő született… az Istenszülő Szűz Máriából embersége szerint: a zsinati atyák párhuzamba állítják egymással a Fiú istensége szerinti (Istenben maradó és nem időbeli) születését a Fiú embersége szerinti (e világi, időbeli) születésével. Nesztoriosz pátriárka szóhasználatával ellentétben Máriát nem Krisztusszülőnek, hanem Istenszülőnek mondják, és ezzel azt akarják kifejezni, hogy az isteni Fiúval egyesült emberi természet született Máriától.
ugyanazon egyszülött Fiú Úr Krisztust kell vallani két természetben össze nem elegyítve, változhatatlanul…: a zsinati atyák a Fiú megtestesülésének, illetve Krisztus istenemberi mivoltának felfoghatatlan titkát erőtlen emberi fogalmak segítségével, tulajdonságok tagadásával törekszenek leírni: a megtestesülés során nem változik a Fiú (Logosz), és benne egyik természet sem veszíti el eredeti sajátosságait.
mindkét természet sajátossága épségben maradjon, amelyek egy személlyé kapcsolódnak össze: az isteni és az emberi természet titokzatos módon egyetlen személyben (a Fiúban, Logoszban) egyesül. A 'természet' az isteni vagy az emberi valóság valamennyi tulajdonsága alapjául szolgáló lényegét jelenti, a 'személy' pedig egy olyan valóságot vagy tökéletességet, amely a szóban forgó természetet teljesen egyedivé, megismételhetetlenné, utánozhatatlanná és mással ki nem cserélhetővé teszi. A természet és a személy valóságának különbségéről fogalmat alkothatunk, ha figyelembe vesszük például azt, hogy az egypetéjű ikrek az összetéveszthetőségig hasonlítanak egymásra tulajdonságaikban ('természetükben'), ugyanakkor az egyedivé és utánozhatatlanná tevő tökéletességeik két különböző személlyé teszik őket. A zsinati atyák a természet szót a görög *phüszisz* kifejezéssel jelölik, a személyt pedig a *proszópon* és *hüposztaszisz* szavakkal, miközben arra utalnak, hogy Krisztusban az emberi és az isteni természet egyesülésének alapja nem valamelyik természet, hanem a Fiú egyetlen személye.
ahogy azelőtt a próféták róla szóltak…: a határozat megszövegezői csak általánosságban, azaz konkrét idézetek és személyek említése nélkül hivatkoznak a hagyományra (a prófériákra, Jézus és az egyházatyák tanítására). A Jézusra vonatkozó hagyományt az őskeresztény himnuszt idéző Pál apostol így foglalja össze: „isteni mivoltában nem tartotta Istennel való egyenlőségét olyan dolognak, amelyhez mint zsákmányhoz ragaszkodnia kell, hanem kiüresítette önmagát, szolgai alakot vett fel, és hasonló lett az emberekhez, külsejét tekintve úgy jelent meg, mint egy ember"(Fil 2, 6–7).

c) A II. Nikaiai Zsinat határozata Krisztus ikonokon való ábrázolásáról

Csatlakozván mintegy a királyi ösvényhez, és követve szent atyáink Istentől sugalmazott tanítását és a katolikus egyház hagyományát, mert tudjuk, hogy ez a Szentléleké, aki az egyházban lakozik: teljes bizonyossággal és gondossággal határozatot hozunk, hogy amiként a becses és életadó kereszt alakzatát, úgy a tiszteletreméltó és szent képmásokat is, akár színes mozaikból vannak ezek, akár más alkalmas anyagból, el kell helyezni Isten szent egyházi épületeiben, a szent edényeken és ruhákon, a falakon és a táblaképeken, a házakban és az utakon: éspedig a mi Urunk és Istenünk és Megváltónk, Jézus Krisztus, valamint szeplőtelen Úrnőnk, a szent Istenszülő, és a tiszteletreméltó angyalok, és az összes szent és kegyes férfiak képmását.
Minél gyakrabban láthatók ugyanis ezek a megformált képek, azok, akik ezeket szemlélik, annál könnyedebben emelkednek fel azok előképeinek emlékezetéhez és óhajtásához, hogy megcsókolják és tiszteletteljes hódolattal illessék ezeket, de nem azért, hogy valódi imádásban részesítsék, amely hitünk szerint való és amely egyedül az isteni természetet illeti meg; amint a becses és életadó kereszt ábrázolásának, úgy ezeknek a képeknek és a szent evangéliumos könyveknek és egyéb szent emlékeknek felajánlott füstölés és fénygyújtás az előkép tiszteletének kifejezésére szolgál, amiként őseinknél is kegyes szokás volt. A képnek adott tisztelet ugyanis az ősképnek szól; és aki hódol a kép előtt, az azon ábrázolt valóságának hódol.

[A II. Nikaiai Zsinat dogmatikai határozata a szentképekről, 787.; DH 600–601]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

követve… a katolikus egyház hagyományát, mert tudjuk, hogy ez a Szentléleké: a történeti Jézus ígéretet tett övéinek arra, hogy elküldi a Lelket, aki a tanítványokat elvezeti majd a teljes igazságra (vö. Jn 16,13). A zsinati atyák e kijelentés alapján nevezik az egyház írásos és szóbeli tanítását a Szentlélek hagyományának.
a becses és életadó kereszt alakzatát: Krisztus keresztjének alakjáról, méretéről stb. nincsenek pontos adataink. A 4. század elején Nagy Konstantin anyjának, Ilona császárnőnek jeruzsálemi zarándoklata alkalmával – az egyházi hagyomány szerint – a Golgota dombján találtak ugyan három földbe ásott keresztfát, de ez a lelet történetileg bizonytalan, és nem teszi lehetővé Jézus keresztjének pontos rekonstrukcióját. A műemlékeken látható és a régészetileg feltárt különféle keresztalakzatok (T † ‡ + stb.) mutatják, hogy alkotóik kezdettől fogva inkább képzeletükre, mintsem történeti adatokra támaszkodtak. A II. Nikaiai Zsinat résztvevői azért nevezik a kereszt alakzatát becsesnek és életadónak, mert a keresztfára emlékeztet, amelyen Krisztus megnyitotta az emberiség számára az örök élet kapuját.
a tiszteletreméltó és szent képmásokat… el kell helyezni Isten szent egyházi épületeiben…: a mondat arra utal, hogy a képrombolás (gör. *ikonoklaszmosz*) gyakorlatát a zsinati atyák elítélik, és szorgalmazzák a korábbi Krisztus-ábrázolások és szentképek újbóli használatát.
Jézus Krisztus… képmását: a Názáreti Jézus emberi külsejéről az apostoli hagyomány nem beszél, s más forrásból sem maradt fenn róla hiteles ábrázolás.

> E tekintetben az úgynevezett „torinói lepel” sem ad megbízható támpontot. A leplen, amelyet a 16. századtól kezdve Torinóban őriznek, egy szakállas férfi arc- és testlenyomata látszik. Sokan a keresztről leemelt Krisztus halotti leplének tartják. A lepel korának meghatározásában azonban a tudósok bizonytalankodnak: mind a mai napig kérdés, hogy a 13. vagy az 1. századból – vagy esetleg más korból – származik-e. Ám, ha bebizonyosodna, hogy valóban az 1. századból való, akkor sem lehetne minden kétséget kizáróan igazolni, hogy Krisztus halotti leple volt. Jézusról tehát nincs, és nem is volt soha történetileg hiteles ábrázolásunk.

A Krisztus-ábrázolások készítésekor a keresztények mindig is képzeletükre hagyatkoztak, amit a Krisztus személyére vonatkozó újabb felismerések (zsinati határozatok) is befolyásoltak. Az első ábrázolások a 3. századból valók: a mai Szíria területén lévő Dura Europosz

nevű romváros háztemplomában Krisztust jó pásztorként látjuk, a római katakombák és szarkofágok pedig göndör hajú ifjú csodatevőként mutatják be. Az ókeresztény közösségekben a kezdetektől fogva igen nagy jelentősége volt a szimbólumok használatának, széles körben elterjedt Krisztus szimbólumokkal való „ábrázolása" is. A Krisztus-szimbólumok egyike a hal, az ezt jelölő görög szó (*ikhtüsz*) betűit ugyanis a keresztények valószínűleg a *Iészousz Khrisztosz Theou Hüiosz Szótér* (jelentése: Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó) hitvallás rövidítéseként értelmezték. A Fiú és az Atya egylényegűségét hirdető I. Nikaiai Zsinat után az ábrázolások a császárkultusz motívumainak (a méltóságra utaló szakállas férfiarc, a dicsfény, a fölemelt jobb, a titok fátylának tekintett felhő stb.) felhasználásával jelzik, hogy Jézus részese az Atya dicsőségének. A bizánci Krisztus-kép általában keskeny, komoly tekintetű arc, amelyből többnyire megközelíthetetlen méltóság és szigor sugárzik, s amelyen Krisztus tekintete nem a nézőre, hanem az örökkévalóságra irányul.

szeplőtelen Úrnőnk… képmását: Jézus anyjáról sem maradt ránk történetileg hiteles kép. Máriát – akit az olasz *Mia Donna* (Úrnőm) kifejezés alapján Madonnának is nevezünk – a 2. századtól kezdve általában a Jézus születését vagy a napkeleti bölcsek látogatását megörökítő jelenetekben ábrázolták (vö. Róma, Priscilla-katakomba, 3. század). Önálló megjelenítése az istenanyaságát meghirdető Efezusi Zsinat (431) után kezdődött. A római Santa Maria Maggiore-bazilika apszismozaikjának főalakja például Mária, ölében a Gyermekkel. A bizánci Hagia Szophia (6. század) főapszisa ugyancsak a trónon ülő Istenanyát ábrázolta, ölében Jézussal.

a tiszteletreméltó angyalok… képmását: az istenség üdvözítő tevékenységét megszemélyesítő angyalokat a sumér, a babiloni, az egyiptomi, a görög és az antik római művészet a mítosz kifejezőeszközeit használva szárnyas hírnökökként ábrázolta. Az ókeresztény művészetben az angyalokat eleinte fiatal, erőteljes férfiakként jelenítették meg, szárnyak nélkül (vö. Priscilla-katakomba, 3. század). A későbbi ábrázolásokon az angyalfiguráknak általában már szárnyuk is van, és nincs nemi jellegük. A bizánci művészetben a császári udvar szokványos ruháit viselik, és Krisztus vagy Mária kíséretében jelennek meg.

az összes szent és kegyes férfiak képmását: a katakombák, síremlékek és bazilikák arról tanúskodnak, hogy a keresztény művészet már az első századoktól kezdve megörökítette a jelesebb vértanúk és szent életű emberek alakjait is. Például a bizánci egyházban köztiszteletnek örvendő Mürai Szent Miklós figurája az ikonosztáz négy fő képének egyike lett; a nyugati egyház közismert szentjei közül Tours-i Szent Márton legkorábbi ábrázolása a ravennai San Apollinare Nuovo-bazilika (6. század) mozaikján látható.

akik ezeket szemlélik, annál könnyedebben emelkednek fel azok előképeinek emlékezetéhez és óhajtásához: a templomokban, a liturgikus ruhákon, edényeken stb. elhelyezett képek ugyanazt a célt szolgálják, mint a szeretteinkről készült festmények vagy fényképek: megkönnyítik a lelki kapcsolatteremtést az ábrázolt személyekkel.

nem azért, hogy valódi imádásban részesítsék: a zsinati atyák különbséget tesznek a hódoló tisztelet (gör. *proszkünészisz* vagy *timé*) és az imádás (gör. *latreia*) között. A bálványimádás pogány gyakorlatát elkerülendő határozottan állítják, hogy imádni csak Istent, vagyis csak az Atyát, a megtestesült Fiút és a Szentlelket szabad.

a szent evangéliumos könyveknek és egyéb szent emlékeknek felajánlott füstölés és fénygyújtás az előkép tiszteletének kifejezésére szolgál, amiként őseinknél is kegyes szokás volt: a zsinat ősi hagyománynak nevezi a szentképek tiszteletét.

a képnek adott tisztelet ugyanis az ősképnek szól; és aki hódol a kép előtt, az azon ábrázolt valóságának hódol: amikor a keresztények a képet tisztelik, valójában nem valamilyen tárgyat, nem a képet részesítik tiszteletben, hanem a képen ábrázolt vagy szimbolizált személyt (az ősképet).

2. 22 A szövegek értelmezése

Az Atya és a Fiú egylényegűségét hirdető nikaiai hitvallás szövegét a konstantinápolyi hitvallás megfogalmazói a Szentlélek istenségének megvallásával egészítették ki, s így Isten titkát a szentháromságos létben jelölték meg. Az, hogy Isten Szentháromság, ezt jelenti: Istenben egy isteni természet van és három személy: Atya, Fiú és Szentlélek. A zsinaton egybegyűlt püspökök tudatában voltak annak, hogy Isten felfoghatatlan és kimondhatatlan titok az emberi értelem számára. Ám Jézus tanítására és a Lélek vezetésére hagyatkozva úgy gondolták, hogy ha erőtlen emberi fogalmakkal és kifejezésekkel mégis beszélni akarnak a titokzatos Istenről, a Lélek isteni mivoltát megkérdőjelező téves állításokkal szemben helyesebb azt vallani, hogy a Lélek éppúgy Isten, mint az Atya és a Fiú, azaz megegyeznek az isteni természetben, jóllehet egymástól különböző személyek. E titokzatos Szentháromság második személye a Fiú, aki a Názáreti Jézusban, a Messiásban emberré lett.

A Khalkédóni Zsinaton részt vevő püspökök a Messiás személyét értelmezve megfogalmazták az „egyesülés és maradandó egység egyetlen személyben" (lat. *unio hypostatica*) dogmáját. Nyilvánvalóan a zsinati atyák is tudták, hogy Krisztus megtestesülését és istenemberi valóságának misztériumát az ember fogalmi gondolkodásával sosem képes teljesen megérteni. A Lélek sugallatára mégis úgy gondolták, és a Messiásra vonatkozó egyházi tanítás egységének megteremtése érdekében megfogalmazták, hogy a Messiás személyében sem az isteni, sem az emberi természetet nem szabad egyoldalúan túlhangsúlyozni. Krisztus titkát a legtalálóbb módon így lehet kifejezni: benne az a Fiú testesült meg, akinek személye az isteni és az emberi természetet mint sajátját birtokolja, s azokon keresztül közli magát, mint valóságos Isten és valóságos ember. Ha Krisztus csak Isten lett volna (ahogy Eutükhész félreérthető tanítása sugallta), vagy csupán kiváló teremtmény (ahogy Ariosz állította), vagy nem vette volna magára a teljes emberi természetet (miként Apollinariosz gondolta), a Biblia tanítását nem lehetne megfelelő módon magyarázni. A Szentírás szerint ugyanis a Fiú, az Istennel azonos Logosz testté lett (vö. Jn 1, 1.14), és mindenben hasonló lett hozzánk, a bűnt kivéve (vö. Zsid 4,15).

A Messiás és a szentek által körülvett Isten képi ábrázolásának vitatott kérdésében a II. Nikaiai Zsinat az egyház ősi gyakorlatát nyilvánította helyesnek. Bár a zsinaton részt vevő püspökök tudatában voltak annak, hogy a zsidóság és az iszlám Isten világfelettiségének hangsúlyozása és a bálványimádás veszélyének elkerülése végett tiltja a képek használatát, határozatukból kiviláglik: ha a hívő ember különbséget tesz Isten imádása és a képek tisztelete között, a képek mindenképpen segítségére lehetnek abban, hogy megnyíljon Isten érzékfeletti világa irányába. A püspökök a képhasználat igazoló alapját Isten Fiának megtestesülésében látták. Magukévá tették azt a gondolatot, amelyet Damaszkuszi Szent János († 750 körül) így fejezett ki: „A láthatatlan láthatóvá vált a hústestben, ezért megformázhatod az Ő képét, akit láttál. Ő, akinek nincs sem teste, sem alakja, sem tömege, sem tulajdonsága, aki természetének tökéletességével minden nagyszerűt felülmúl, isteni természetű lévén, egy rabszolga állapotát vette magára, és mennyiségre és minőségre szűkítette magát azzal, hogy emberi jellemzőkbe öltözött. Ezért fesd fára, és szemlélődés céljából ábrázold Őt, aki láthatóvá akart válni" (Az isteni képekről).

2. 23 Adj hálát az isteni Messiásért!

A konstantinápolyi hitvallás szövegének megfogalmazói a történeti Jézus tanítása és a teljes igazságra vezető Lélek (vö. Jn 16,13) sugallata alapján felismerték, hogy a Messiásban a

Szentháromság második személye, a Fiúisten öltött testet. – Valahányszor ezt a hitvallást imádkozod, adj hálát Istennek, hogy a zsinati atyákon keresztül feltárta belső életének felfoghatatlan titkát, felfedte az általa küldött Messiás isteni eredetét és természetét.

A Khalkédóni Zsinat tanítása szerint a Messiásban testet öltött Fiú valóságos Isten és valóságos ember egyetlen személyben. – Mondj köszönetet a Messiásnak, aki a bűnt kivéve teljesen olyan emberré vált, mint amilyen te vagy, hogy Istenként föltámadva a halálból téged is részesítsen a feltámadott élet dicsőségében!

A II. Nikaiai Zsinat résztvevői az isteni világot megjelenítő képek tiszteletét helyesnek találták, e gyakorlat igazoló alapját Krisztus megtestesülésében látták. – Valahányszor a megváltást jelentő kereszt alakzatára vagy szentképekre tekintesz, gondolj hálásan a Messiásra, aki világfeletti Istenként láthatóvá akart válni, hogy te könnyebben kapcsolatba tudj kerülni az Ő láthatatlan valóságával!

2. 3 A kora középkor szerzetesi életformájában bemutatott Messiás

Az első klasszikus értelemben vett szerzetesi közösségek reguláiból vett szemelvények azt mutatják be, hogy e közösségek alapítói és tagjai az evangéliumi tanácsokat követő életükkel miként próbálták megjeleníteni a világban Krisztus titokzatos valóságát. A bazilita szerzetesrend tanúságtevő életeszményét felvillantó idézetek a kaiszareiai Nagy Szent Vazul „Bővebben kifejtett szabályok" című művéből (4. század) származnak. Szent Ágoston szerzetesi életeszményét a „Regula Isten szolgái számára" című, a 4. század vége felé írt művéből vett idézetcsoport alapján ismerhetjük meg. A bencések Krisztust megjelenítő életviteléről a Nursiai Szent Benedek által a 6. század elején összeállított Regula válogatott fejezetei alapján kaphatunk képet.

2. 31 Az első szerzetesi közösségekben megnyilatkozó Krisztus

a) Krisztus követése Nagy Szent Vazul Regulája szerint

II. Ugyan mi lehetne csodálatosabb az isteni Szépségnél? … Szóval ki nem mondhatók… az isteni Szépség kisugárzásai. Nincs erre szó, nem tudja felfogni emberi fül. Ha a Hajnalcsillag ragyogását említenéd vagy a Hold fényességét, vagy éppen a Napnak a tündöklését, mindezek messze elhalványulnak az Ő dicsőségéhez képest. … Ez a Szépség a testi szemnek láthatatlan, csak a lélek és szellemi értelem foghatja föl. Ha ez valamelyik szentet beragyogta, abban az utána vágyódó szeretetnek ellenállhatatlan ösztönzését hagyta vissza. Az ilyeneket már nem érdekelte ez a földi élet, sőt így beszéltek róla: „Jaj nekem, mert zarándoklásom ideje ennyire hosszú lett" (Zsolt 119,5); „mikor megyek végre, hogy megjelenjek Isten színe előtt?" (Zsolt 41,3). … Akiknek lelkét ugyanis az Isten utáni vágyakozás megérintette, azok annyira nem tudtak ellenállni ennek a sóvárgásnak, hogy börtönnek és csak tehernek érezték ezt a földi életet. […]

VII. Az együtt lakó testvérek közössége… olyan, mint egy atlétikai stadion: biztos versenypálya az előrejutásra és a folytonos edzésre, vagyis az Úr parancsairól való elmélkedésre. Célszalagja az Isten dicsősége, mégpedig az Úr Jézus parancsa szerint: „Úgy világoskodjék a ti világosságtok az emberek előtt, hogy jótetteiteket látva dicsőítsék mennyei Atyátokat" (Mt 5,16). […]

VIII. Ehhez pedig az első lépést az jelenti, hogy magunktól idegennek tekintjük mindazt, ami rajtunk kívül van: a vagyont, a hiúságos dicsőséget, az e világi szokásokat s a haszontalan dolgokhoz való ragaszkodást, amint erre már az Úr tanítványai példát mutattak. … „Hasonló a mennyek országa – mondja az Úr – a kereskedőhöz, aki igazgyöngyöket keres. Amikor egy nagyon értékes drágagyöngyöt talált, fogta magát, eladta mindenét és megvette azt" (Mt 13, 45–46). Nyilvánvaló, hogy a drágagyöngy a mennyországot jelzi. Az Úr szava pedig világosan megmutatja, hogy nem juthatunk oda, ha érte cserébe le nem mondunk mindenünkről: vagyonról, dicsőségről, nemes rokonságról és minden egyéb olyan dologról, amelyet sok más ember annyira sóvárogva keres. […]

XV. [A közösségbe gyermekként felvettek számára] akkor kell majd megengedni… a szüzességi fogadalmat, miután értelmük már egészen kifejlődött. Így válhat az egészen szilárddá, mert akkor már saját belátásuk és elhatározásuk szerint döntenek… A fogadalomtételre tanúként meg kell hívni az egyházi elöljárókat, hogy a test megszentelése, mint Istennek tett föl ajánlás, általuk is szentesítve legyen, és tanúságtevő jelenlétükkel megerősítést nyerjen az esemény. […]

XXVI. Az engedelmességre vállalkozóknak, akik valódi haladásról akarnak bizonyságot tenni és a mi Urunk Jézus Krisztus parancsai szerinti élet-állapotban maradni, még lelkük titkos rezdüléseit sem szabad magukban tartaniuk, sem pedig arról könnyelműen beszélniük. Ki-ki tárja föl inkább szívének rejtett titkait is azok előtt, akiknek megbízásuk van arra, hogy jóságosan és együttérzéssel segítsenek a bajba jutott testvéreken. Így ami jó, az megerősödik bennünk, ami pedig elvetendő, az majd kellő orvoslásra talál. Ilyen közös aszkézis útján aztán lassan-lassan együtt jutunk el az igaz tökéletességig. […]

XXXVII. Urunk Jézus Krisztus szerint nem mindenki, és nem is akárki, hanem „a munkás érdemli meg a maga bérét" (vö. Mt 10,10). De az apostol is arra buzdít, hogy dolgozzunk és kezünk munkájával tegyük a jót, hogy aztán legyen miből adnunk a szűkölködőknek is (vö. Ef 4,28). Mindebből nyilvánvaló, hogy a szorgalmas munkavégzés kötelező. … Akadnak azonban olyanok…, akik az imádságra vagy a zsoltározásra hivatkozva kibújnak a munka alól. Ezzel kapcsolatban tudnunk kell azt, hogy szinte minden egyéb foglalkozásnak megvan a maga előre megszabott ideje, amit a Prédikátor így fejez ki: „Minden dolognak megvan a maga ideje" (Préd 3,1). Az ima és zsolozsmázásra azonban minden idő alkalmas. Úgyhogy miközben két kezünkkel dolgozunk, a hit épülése végett lehetőleg a nyelvünkkel is, de ha így nem lehet, akkor a szívünkkel magasztaljuk Istent „zsoltárokkal, himnuszokkal és szent dalokkal", amint az apostol mondja (Kol 3,16). Így tehát végezhetjük imánkat munka közben is.

[Részletek Nagy Szent Vazul Bővebben kifejtett szabályaiból, 4. sz.]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

ugyan mi lehetne csodálatosabb az isteni Szépségnél?: a platóni filozófiai hagyományt követő görög keresztények Istent az Igazság, a Jóság és a Szépség felfoghatatlan egységének, minden e világi igazság, érték és gyönyörűség személyes Ősforrásának mondják. Vazul a szerzeteseket az isteni Szépség szerelmeseiként ábrázolja, s ezzel feltár valamit életformájuk titkából: a szerzetes azért tud lemondani az anyagi javakról, a házaséletről és saját akaratának érvényesítéséről, mert rabjává válik a titokzatos isteni Szépségnek, s a Szépség vonzása megkönnyíti számára a világ értékeitől való eltávolodást.

az együtt lakó testvérek közössége… olyan, mint egy atlétikai stadion: a Regula szerzője Pál apostol szavaival élve (vö. 1 Kor 9,24) edző- és versenypályához hasonlítja a szerzetesi közösség életterét.

célszalagja az Isten dicsősége: minthogy a görög *doxa* (dicsőség) szó jelentéstartományában benne rejlik a héber *kabód* (dicsőség, súly, fontosság) jelentése is, a Biblia szerint Isten a Dicsőség, mert Ő a „legsúlyosabb", legfontosabb valóság. A szerzetesnek az a célja, hogy a Messiás útmutatását követő életvitellel igazolja: életében a legfontosabb valóság az Isten.

magunktól idegennek tekintjük mindazt, ami rajtunk kívül van: a szerzetes belátja: csak oly módon válhat tökéletessé, vagyis csak úgy mutathatja meg látványosan a világ számára, hogy Isten áll életének középpontjában, ha Jézus életpéldáját és a szegénység evangéliumi tanácsát (vö. Mt 19,21) követve lemond azokról a földi értékekről, amelyeket mások nélkülözhetetlennek tartanak. Lemondása nem öncélú, nem puszta önsanyargatás, hiszen a jézusi példázatban szereplő kereskedőhöz hasonlóan jár el, aki a mérhetetlenül nagyobb kincs elnyerése érdekében „szabadul meg" kisebb értékeitől.

a szüzességi fogadalmat: a szabadon vállalt szüzességi fogadalom a test megszentelése, amennyiben általa a fogadalmat tevő egész lénye Isten számára lefoglalt (szent) valósággá válik. A szerzetes osztatlan szívvel (vö. 1 Kor 7, 32–34) akar tanúságot tenni arról, hogy ő az isteni Szépség szerelmese, így azt az áldozatot is meghozza, hogy Jézus példáját és tanácsát (vö. Mt 19,12) követve az Isten által jónak teremtett nemi élvezetekről és a házaséletről is lemond.

az engedelmességre vállalkozóknak: a szerzetesi életet vállaló keresztény első akar lenni a tanúságtevésben. Ezért a mennyei Atyának mindvégig engedelmeskedő Jézus példáját (vö. Jn 4,34; 5,30; Zsid 5,8) és útmutatását (vö. Mk 9,35; 10,44) követve engedelmességet fogad elöljárójának, aki segítségére lesz, hogy megtanulja, miként szolgálhatja embertársait Isten akaratának megfelelően.

kezünk munkájával tegyük a jót, hogy aztán legyen miből adnunk a szűkölködőknek is: a baziliták a munkát Istentől rendelt feladatnak tekintették (vö. Ter 1,28). Földművelő és kézműves

munkájuk eredménye nemcsak létfenntartásukat szolgálta, hanem lehetővé tette számukra a szegények és betegek gondozását, az árvák nevelését is.
az imára és zsolozsmázásra azonban minden idő alkalmas: a szerzetes életét átszövi az imádság. Ezzel is tanúsítja, hogy Isten a legfontosabb az életében. Vazul hangsúlyozza, hogy imádkozni minden körülmények között lehet: az ember munka közben is dicsőítheti Istent, és bensőséges párbeszédet is folytathat Vele.

b) A Messiás jó illatú áldozatának megjelenítése Szent Ágoston Regulája alapján

1. Szeretett testvéreim! Mindenekelőtt Istent szeressétek, aztán a felebarátot, mert ezek a nekünk adott legfőbb parancsok. Íme, ezek a szabályok, amelyeket előírunk, hogy a monostorban letelepedve megtartsátok. Először is azért gyűltetek össze, hogy egyetértésben lakjatok a monostorban, és egy szív, egy lélek legyetek Istent keresve.
Semmit se mondjatok sajátotoknak, legyen mindenetek közös. Elöljárótok ossza ki mindegyikőtöknek az élelmet és a ruhát, azonban ne egyenlően, hanem inkább kinek-kinek szükséglete szerint, hiszen teherbírástok sem egyenlő. Így olvassátok ugyanis az Apostolok Cselekedeteiben: „Mindenük közös volt és mindenkinek adtak belőle a szükséghez mérten" (ApCsel 4,32 és 35). Akiknek volt valamijük a világban, amikor a monostorba léptek, adják azt szívesen a közösbe. Akiknek viszont semmijük sem volt, ne keressék a monostorban azt, amivel odakint sem bírtak. […]
3. Imádkozzatok állhatatos buzgósággal a meghatározott órákban és ideig. Az oratóriumban senki se tegyen mást, mint azt, amire az a hely való, és amiről nevét kapta. … Amikor zsoltárokkal és himnuszokkal Istenhez imádkoztok, szívetek arról elmélkedjék, amit ajkatokkal kimondtok. …
4. Testeteket az ételben és az italban böjttel, önmegtagadással fékezzétek meg, amennyire egészségtek megengedi. Ha azonban valaki nem tud böjtölni, legalább étkezésen kívül ne vegyen magához semmi ételt, hacsak nem beteg. […]
6. Ruházatotok ne legyen feltűnő. Ne ruháitokkal, hanem magatartásotokkal akarjatok tetszeni. Amikor útra keltek, menjetek együtt. … Járástokban, magatartástokban, viselkedéstekben semmi se legyen, ami bárki tekintetét sértené. Viselkedjetek megszentelt életállapototokhoz illően. Ha netán nőt láttok, ne szögezzétek rá szemeteket. Amikor kimentek a monostorból, nem tilos ugyan nőket látnotok, bűn viszont őket megkívánni vagy tőlük várni ugyanezt. […]
11. Elöljárótoknak mint atyának engedelmeskedjetek, adjátok meg neki a tiszteletet, nehogy megsértsétek benne Istent. […]
12. Adja meg az Úr, hogy mindezt szerető gonddal tartsátok meg mint a lelki szépség szerelmesei; jó magatartásotokkal árasszátok Krisztus jó illatát, nem mint a törvény alatt görnyedő rabszolgák, hanem mint a kegyelem szabad gyermekei.

[Részletek Szent Ágoston „Regula Isten szolgái számára" című művéből, 4. sz. vége]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

mindenekelőtt Istent szeressétek, aztán a felebarátot: a Regula a szerzetes emlékezetébe idézi, hogy a történeti Jézus az Isten és az embertárs iránti szeretetben jelölte meg a legfőbb parancsolatot (vö. Mt 22, 34–40). Ágoston felfogásában szeretni annyit jelent, mint a legnagyobb jót, azaz Istent (vö. Mk 10,18) akarni önmagunknak és embertársunknak. Akkor szeretjük igazán Istent, ha a Messiás útmutatásának megfelelően teret engedünk Neki életünkben, és hagyjuk, hogy boldog életünk Szerzőjeként birtokba vegye lényünket. Embertársunkat pedig akkor szeretjük igazán, ha olyan légkört teremtünk magunk körül, amelyben a másik szabadon megtalálhatja Istent, illetve közelebb kerülhet Hozzá.
egy szív, egy lélek legyetek Istent keresve: a szerzetesek egy szívvel, lélekkel úgy keresik Istent, hogy nem magányos remeteként, hanem a monostor közösségi életét vállalva, egymást támogatva próbálják megvalósítani a főparancs útmutatását.
semmit se mondjatok sajátotoknak: a szerzetesnek nincs személyes tulajdona. A monostor lakója a szegénység vállalásával a Messiás tanácsát követi, aki a vagyonához túlzottan ragaszkodó

gazdag ifjú számára az önkéntes szegénységben jelölte meg az ő akadálytalan követésének útját (vö. Mt 19, 16–22). Az önkéntes szegénység egyben annak is jele, hogy követője a mennyek országát mérhetetlenül nagyobb kincsnek tartja, mint a világ értékeit.
imádkozzatok állhatatos buzgósággal: az állhatatos imádsággal, az Istennel folytatott személyes párbeszéddel vagy a közösségi istendicsérettel a szerzetesek állandóan tudatosítják Isten jelenlétét életükben, és akaratát fürkészve igyekeznek viszonozni az Ő szeretetét. – Az imádság helye, az oratórium (imaterem), a latin *orare* (imádkozni) szóról kapta nevét.
testeteket az ételben és az italban böjttel, önmegtagadással fékezzétek: a böjt a szerzetes életében nem csupán önfegyelmezési vagy egészségügyi gyakorlat, hanem vallási cselekedet, amely a lélek felemelkedését és az isteni sugallat befogadására való felkészülést szolgálja. Amikor a monostor lakója böjtöl, Jézus útmutatását követi, aki a böjtöt a világ értékeinek istenítésére csábító kísértések (a Biblia nyelvén a sátán) elleni fegyverként ajánlja (vö. Mk 9,29), s aki úgy készült fel messiási küldetésének elfogadására, hogy a mennyei Atyára való hagyatkozásának jeleként böjtöt tartott (vö. Mt 4, 1–4).
viselkedjetek megszentelt életállapototokhoz illően: a megszentelt, az Isten számára lefoglalt, a mennyei Atya jelenlétét és emberszeretetét megjelenítő élet Krisztus valamennyi követőjének hivatása. Minden kereszténynek szól Jézus felhívása: „legyetek tökéletesek, mint ahogy a ti mennyei Atyátok tökéletes" (Mt 5,48). A szerzetes erre a mindenkinek szóló hívásra az evangéliumi tanácsokat követő élettel válaszol, mert feltűnő jellé akar válni a tanúságtevésben. Az ő esetében tehát a megszentelt életállapot a szegénységet, a tisztaságot és az engedelmességet felmutató életvitelt jelenti.
nem tilos ugyan nőket látnotok, bűn viszont őket megkívánni: a nemiség és a nemek közötti vonzalom érték, Isten leggyönyörűbb ajándékainak egyike. Ha a szerzetes engedi, hogy eluralkodjon rajta a másik nem iránti vágy, nem azért követ el bűnt, mintha olyasvalamit kívánna, ami önmagában rossz, hanem azért, mert hűtlenné válik élethivatásához: ha a nagyobb érték helyett egy kisebbet választ, akkor megtagadja életállapotát, amelyen így már nem látszik, hogy ő kizárólag az isteni Szépség szerelmese.
elöljárótoknak mint atyának engedelmeskedjetek: a szerzetes azért tesz engedelmességi fogadalmat, mert hisz abban, hogy elöljárója segítségére lesz annak a Jézusnak utánzásában, aki a mennyei Atyának engedelmeskedve váltságul adta életét az emberekért. Elfogadja, hogy az elöljáró Isten akaratát jó atyaként közvetíti számára.
mint a lelki szépség szerelmesei: a lelki szépség szerelmese valójában az isteni Szépség szerelmese. A szerzetes egész életét meghatározó istenélményét a megtérésére visszaemlékező Szent Ágoston tapasztalatához lehet hasonlítani: „éppen olyan régi, mint örökkön új Szépség; s későn gyulladt föl szereteted bennem. Íme, belül voltál, én pedig kívül és kint kerestelek. Szépséges világodnak én rútságommal rohantam neki. Velem voltál, de én nem voltam Veled. Távol tartottak Tőled olyan dolgok, amelyek nem léteznének, ha nem volnának Benned. Hívtál, kiáltottál és összetörted süketségemet. Fölcsillámlottál, sugarad rám özönlött, és messze űzted vakságomat is. Illatoztál, én lélegzetet vettem, és már lihegek Feléd. Megízleltelek, már éhezek Reád és szomjúhozlak Téged. Érintettelek, és békességedre fölgyulladt a vágyam" (Vallomások 10,27,38).
árasszátok Krisztus jó illatát: a jó illat az Ószövetségben az igaz ember áldozatának szimbóluma (vö. Ter 8,21; Lev 1,9; Ez 20,41). Ágoston a szerzetesi élet lényegére utal, amikor felszólítja a Regulája szerint élő szerzeteseket: életükben jelenítsék meg azt a Krisztust, aki az emberek iránti szeretetből „odaadta magát értünk jó illatú áldozati adományként Istennek" (Ef 5,2; vö. 2 Kor 2, 15–16).

c) Krisztus Szent Benedek Regulájának középpontjában

[Prológus]: Hallgasd meg, ó fiam, a mester parancsait, és hajlítsd hozzá szíved figyelmesen, fogadd a jóságos atya intéseit készségesen, és tettekkel teljesítsd. … Hozzád intézem most tehát szavaimat, aki lemondasz saját akaratodról, és az engedelmességnek hatalmas és hírneves fegyverzetét veszed magadra, hogy Krisztus Urunknak, az igaz Királynak harcosa légy. … Fel kell… állítanunk az Úr szolgálatának iskoláját. Reméljük, hogy ebben az intézményben semmi kemény vagy nehéz dolgot nem rendelünk el. Ha mégis a méltányosság úgy kívánná, hogy valamit kissé szigorúbban rendeljünk el a hibák kiirtására és a szeretet megőrzésére, azért ne riadj vissza, ne fuss el mindjárt az üdvösség útjáról, amelynek kezdete szűk és szoros. De ha a szerzetesületben és a hitben előrehaladunk, akkor majd szárnyaló szívvel és a szeretet elmondhatatlan édességével sietünk előre az Isten parancsainak útján. Így az ő vezetése alól magunkat soha ki nem vonva, mindhalálig állhatatosan megmaradunk tanítása mellett a monostorban, és béketűrésünkkel részt veszünk Krisztus szenvedéseiben, hogy aztán országának is méltó részesei lehessünk. […]

4. [Melyek a jó cselekedetek eszközei?]: Először is: szeresd az Úristent, teljes szívből, teljes lélekből és teljes erődből. Aztán felebarátodat, mint önmagadat (Mk 12, 30–31; Lk 10,27). … Tagadd meg magadat, és kövessed Krisztust (Mt 16,24; Lk 9,23). … A rosszat rosszal ne viszonozd. Méltánytalanságot ne tégy; ha pedig veled szemben követték el, békén tűrd el. … Ha valami jót látsz magadban, Istennek tulajdonítsd, ne magadnak. … Az apát parancsainak mindenben engedelmeskedj… Ne kívánd hogy szentnek mondjanak mielőtt az lennél, hanem előbb légy azzá, hogy némi igazsággal annak nevezhessenek. Isten parancsait naponként tettekkel teljesítsd. Szeresd a tisztaságot (Judit 15,11). Senkit se gyűlölj. Ne legyen benned féltékenység. Ne légy irigy. Ne találd kedved a civódásban. Kerüld a felfuvalkodást. Tiszteld az idősebbeket. Szeresd a fiatalabbakat. Ellenségedért Krisztus szeretetében imádkozzál. Haragosoddal még napszállta előtt békülj ki. Isten irgalma felől soha kétségbe ne essél. Íme ezek, a lelki élet mesterségeinek eszközei! Ha ezeket éjjel nappal szüntelenül használtuk, és az ítélet napján róluk számot adunk, akkor az Úr majd megadja nekünk a jutalmat, melyet maga ígért… (1 Kor 2,9). Az a műhely pedig, ahol mindezt szorgosan gyakorolhatjuk, a monostor zártsága és az állhatatos megmaradás a közösségben. […]

33. [Lehet-e a szerzeteseknek tulajdonuk?]: Kiváltképpen ezt a bűnt kell gyökerestől kiirtani a monostorból. Senki se merészeljen az apát rendelése nélkül bármit is… elfogadni, vagy bármit is sajátjaként bírni; …hanem minden szükségeset a monostor atyjától várjanak. Ne is legyen semmijük sem, amit az apát nem ad, vagy meg nem enged. Mindenük legyen közös, amint írva van, senki se valljon magáénak semmit (ApCsel 4,32), se ne tartson jogot semmire. […]

48. [A mindennapi testi munka]: A tétlenség a lélek ellensége. Ezért a testvérek a megállapított időben foglalkozzanak testi munkával, más órákban pedig szent olvasmányokkal. Úgy hisszük, hogy az időt mindkettő számára a következőképpen oszthatjuk be: Húsvéttól október elsejéig menjenek ki a testvérek reggel, és a primától körülbelül tíz óráig végezzék el a szükséges teendőket. Tíztől egészen szextáig olvasással foglalkozzanak. A szexta után pedig, miután fölkeltek az étkezéstől, pihenjenek ágyukon egészen csendben, vagy ha valaki olvasni akar, akként olvasson magában, hogy mást ne zavarjon. A nónát kissé korábban, fél kettőkor mondják, és azután egészen a vesperásig a szükséges munkát végezzék. Ha pedig a helyi viszonyok vagy szegénységük azt kívánná, hogy maguk gyűjtsék be a termést, ne szomorkodjanak, mert akkor igazi szerzetesek, ha saját kezük munkájából élnek, mint atyáink és az apostolok is. […]

53. [A vendégek befogadása]: Minden érkező vendéget úgy fogadjanak, mint magát Krisztust, mert ő maga mondja majd egykor: „Idegen voltam, és befogadtatok engem" (Mt 25,35). Mindenkinek adják meg a megfelelő tiszteletet, de elsősorban a hitben testvéreinknek és a zarándokoknak. […]

72. [A jó buzgóságának meg kell lennie a szerzetesekben]: Amint van keserűségből fakadó rossz buzgóság, mely elszakít Istentől és a pokolra vezet, úgy van jó buzgóság is, amely a vétkektől választ el, és Istenhez és az örök életre vezet. Ezt a buzgóságot tehát a legizzóbb szeretettel gyakorolják a szerzetesek, azaz: Egymást a tiszteletadásban előzzék meg (Róm 12,10). Egymásnak mind testi, mind lelki fogyatkozásait a legtürelmesebben viseljék el. Egymásnak versengve engedelmeskedjenek. Senki se kövesse azt, amit a maga számára hasznosnak ítél, hanem ami másnak az. Egymást tisztán, testvéri szeretettel szeressék. Istent szeretve féljék. Apátjukat őszintén és alázatos szeretettel szeressék. Krisztusnak semmit elébe ne tegyenek, aki bennünket, mindnyájunkat az örök életre vezessen.

[Részletek Szent Benedek Regulájából, 6. sz. eleje]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

hallgasd meg, ó fiam, a mester parancsait: a Prológusban Benedek szó szerint idézi a 6. század elején keletkezett Regula Magistri című művet, amelynek írója Mesternek nevezi önmagát. A mester kifejezés tehát Jézusra (vö. Jn 20,16), illetve az említett mű szerzőjére utal, akinek szerzetesi szabályából Benedek sok elemet átvesz.
az engedelmességnek hatalmas és hírneves fegyverzetét veszed magadra: az engedelmesség azért hatalmas fegyver, mert a Messiás a mennyei Atya iránti engedelmességével győzte le az áteredő bűn hatalmát (a Biblia nyelvén: a sátánt), és ezzel a „fegyverrel" szerezte meg a megigazulást az egész emberiségnek (vö. Fil 2, 8–10; Róm 5,19). A szerzetes elfogadja, hogy Isten akaratát elöljárója közvetíti számára. Amikor tehát engedelmeskedik neki, az Atyának engedelmeskedő Krisztus életpéldáját követi, s így vesz részt a bűn elleni küzdelemben.
az igaz Királynak harcosa légy: Krisztus királysága vagy országa ebben a világban van, de az irgalom, a megbocsátás, a remény, az igazság, a béke és a Szentlélekben való öröm (vö. Róm 14,17) lelki birodalmaként nem ebből a világból való (vö. Jn 18,36). Krisztus király harcosának lenni annyit jelent, mint az engedelmesség fegyverével küzdeni az ország kibontakozásáért.
az Úr szolgálatának iskoláját: míg Vazul atlétikai stadionhoz, Benedek a Regula Magistri szerzőjét követve iskolához hasonlítja a kolostort.
az üdvösség útjáról, amelynek kezdete szűk és szoros: a történeti Jézus szavai szerint széles az út, amely a pusztulásba vezet, és szoros az út, amely az életre visz (vö. Mt 7, 13–14). Ez a kijelentés nem az üdvözültek számára utal, hanem arra, hogy az Isten országába való bejutás erőfeszítést igényel az ember részéről. A Prológus szerzője a szerzetesi élet kezdetét is keskeny, fáradságos útnak tekinti.
béketűrésünkkel részt veszünk Krisztus szenvedéseiben: a Messiás a mennyei Atya béketűrését (türelmét) jelenítette meg a világban, s ezért a szenvedést is vállalta. A Krisztushoz hasonulni kívánó, az ő béketűrését utánzó (vö. 2 Tessz 3,5) szerzetes részt vesz Krisztus szenvedésében, hogy vele együtt eljuthasson a feltámadás dicsőségére (vö. Fil 3, 10–11).
szeresd az Úristent…: a történeti Jézus az Isten iránti szeretet ószövetségi parancsát (vö. MTörv 6,5) összeköti a felebaráti szeretet követelményével. Ezzel azt akarja mondani, hogy követőinek a minden ember felé kitárulkozó és mindenkit üdvösségre vezető isteni szeretetet kell megjeleníteniük a világban. Mivel a szerzetesnek az a hivatása, hogy feltűnő módon kövesse Krisztust, a főparancs követelményét mindenkor szem előtt kell tartania.
tagadd meg magadat, és kövessed Krisztust: az ember akkor tagadja meg önmagát, ha nem saját elképzelései szerint alakítja életét, hanem Isten akaratát keresve követi a Messiást, aki a mennyei Atyába vetett bizalommal hordozta életének keresztjét (vö. Mt 16,24).
ha valami jót látsz magadban, Istennek tulajdonítsd: a szerzetesnek tudatosítania kell, hogy képességeit, lelki értékeit és a lelki életben elért sikereit Isten kegyelmi ajándékaként birtokolja (vö. 1 Kor 4,7).
az apát parancsainak mindenben engedelmeskedj: a monostor legfőbb elöljárója a latin *abbas* (atya) szóról elnevezett apát, aki életfogytig tölti be hivatalát. Feladata nem az uralkodás, hanem az, hogy hasznára legyen a többieknek. A monostor második embere, az apát helyettese a perjel – hivatalának neve a latin *prior* vagy *praepositus* (elöljáró) szóból ered. A nagyobb monostorokban az apát munkáját az úgynevezett dékánok segítik. – Mivel az apát életpéldájával és tanításával Krisztust helyettesíti a monostorban, a szerzetes engedelmességgel tartozik neki.
senki se merészeljen az apát rendelése nélkül… bármit is sajátjaként bírni: a Regula szerzője a közösségben élő szerzetesek életében a jeruzsálemi ősegyház vagyonközösségét (vö. ApCsel 4, 32–37) tartja követendő eszménynek.

a testvérek a megállapított időben foglalkozzanak testi munkával, más órákban pedig szent olvasmányokkal: Benedek összhangot teremt az imádság és a kétkezi munka között. Ezért a Regula szellemiségét az „imádkozzál és dolgozzál" (lat. *ora et labora*) mondattal szokták jellemezni. A munka és a lelki olvasmányok váltakozása az imaórák (zsolozsma) végzésének rendjéhez igazodott. Az imaórák sorrendjét, amely már korábban kialakult, Benedek változatlanul vette át és illesztette be Regulájába. Ez a rend a Biblia (Zsolt 119, 62.164) és a napszakoknak a görög–római hagyományokban gyökerező megnevezése alapján a következő volt: az éjszakai imaórát (lat. *vigilia*) követte a hajnali dicséret (lat. *laudes matutinae*), a prima (lat. *prima hora:* első óra, azaz a reggel 6-kor mondott ima), a tercia (lat. *tertia hora:* harmadik óra, azaz a délelőtt 9-kor mondott ima), a szexta (lat. *sexta hora:* hatodik óra, azaz a déli 12-kor mondott imádság), a nóna (lat. *nona hora:* kilencedik óra, azaz a délután 3-kor mondott ima), a vecsernye vagy vesperás (lat. *vespera:* este) és a kompletórium (lat. *completorium:* a nap befejező imája).
minden érkező vendéget úgy fogadjanak, mint magát Krisztust: a Regula szerzőjének felfogása szerint a vendég személyében maga Krisztus látogatja meg a közösséget (vö. Mt 25,35; Zsid 13,2).
keserűségből fakadó rossz buzgóság: mivel a Regula latin szövegében a *zelus* szó nemcsak buzgóságot jelent, hanem irigységet is, a rossz buzgóság azonos azzal a keserű irigységgel, amelyről Jakab levelének szerzője is ír (vö. Jak 3, 14–16).
jó buzgóság…, amely a vétkektől választ el: Benedek a jó buzgóságot jellemezve erénykatalógusban foglalja össze a szerzetesi élet lényegét, miközben feltűnően hangsúlyozza a szeretetet.
Krisztusnak semmit elébe ne tegyenek, aki bennünket, mindnyájunkat az örök életre vezessen: ez a mondat a bencés Regula Krisztus-központúságát hangsúlyozza. A szerzetes életében a legfőbb érték Krisztus, a Messiás, akitől azt kéri, hogy vezesse el őt az örök boldogságra.

2. 32 A szövegek értelmezése

Nagy Szent Vazul Regulájának szellemét a bazilita rend jelmondata így foglalja össze: „Tökéletesedni Isten szeretetében, és a szeretet tüzét másokban is lángra lobbantani." A szerzetes, akinek szívét beragyogja az isteni Szépségből sugárzó szeretet, a Messiás által tanácsolt tökéletesség útjára lépve akarja viszonozni ezt a szeretetet. A viszonzás jeleként a közösségi élet „küzdőterére" lépve a szegénység, a tisztaság és az engedelmesség evangéliumi tanácsait követve tanúsítja szerzetestársai számára, hogy ő a Szépség szerelmese. Ugyanezt teszi a közösség egésze is azzal a céllal, hogy a monostor falain kívül élők szívében is lángra lobbantsa ezt az Istennek válaszul adott szeretetet.

Szent Ágoston Regulájának lényegére az idézetben az „egy szív, egy lélek legyetek Istent keresve" és az „árasszátok Krisztus jó illatát" mondatok utalnak. A Regula szerzője szerint a lelki szépség szerelmeseinek, vagyis az isteni Szépség bűvöletében élő szerzeteseknek az a feladatuk, hogy közösségileg keressék Isten akaratát, életvitelükben jelenítsék meg a szegénységben, nőtlenségben és a mennyei Atya iránti engedelmességben élő Messiás életét, amelyet a Biblia „jó illatú áldozatnak" nevez.

Szent Benedek Regulájának legfontosabb üzenetét a „Krisztusnak semmit elébe ne tegyenek, aki bennünket, mindnyájunkat az örök életre vezessen" mondatban találjuk. A Benedek szabálya alapján élő szerzetes az evangéliumi tanácsokat követve, az imádságos és a munkás életet az „imádkozzál és dolgozzál" jelmondat szellemében összhangba hozva arról tesz tanúságot, hogy Krisztus áll életének középpontjában. A bencés szerzetes őt tekinti élete legnagyobb kincsének, miközben naponta tudatosítja, hogy az örök életre nem a saját erőfeszítéséből fakadó „jó buzgóság", hanem a cselekedeteit segítő és szerzetesi életét megáldó Krisztus fogja elvezetni.

2. 33 A szerzetesek a Messiásra irányítják figyelmedet

A Nagy Szent Vazul Regulája szerint élő szerzetesek az isteni Szépség szerelmeseiként tökéletessé akarnak válni az Isten iránti szeretetben. Életvitelükkel Krisztusra irányítják a figyelmet, aki tökéletes szeretettel viszonozta az isteni Szépség feléje sugárzó szeretetét, és aki téged – az e világi szépségek rabjaként élő embert – arra figyelmeztet, hogy az isteni Szépség téged is megszólít, és tőled is választ vár.

Az ágostoni Regula alapján élő szerzetesek Krisztus önátadó életét utánozzák, amelyet a Biblia a „jó illatú áldozat" kifejezéssel illet. – Példájuk arra figyelmeztet, hogy életed kisebb-nagyobb önmegtagadásai csak akkor válnak „jó illatú áldozattá", ha ezeket Krisztus erejében és a mennyei Atya iránti szeretetből teszed.

A Benedek Reguláját követő szerzetesek imádságos és munkás élete azt tanúsítja, hogy a világ bármely kincsénél többre tartják Krisztust, aki elvezeti őket az örök életre. – Életpéldájukkal arra hívják fel figyelmedet, hogy te is tekintsd életed középpontjának Krisztust, és buzgón kérd tőle te is: „bennünket, mindnyájunkat az örök életre vezessen."

3. A MESSIÁS KÖZÉPKORI EGYHÁZA

A II. NIKAIAI ZSINATTÓL A IV. LATERÁNI ZSINATIG (787-TŐL 1215-IG)

A Messiás egyházának történetében a középkort a II. Nikaiai Zsinattól a IV. Lateráni Zsinatig, vagyis a Kr. u. 787-től 1215-ig terjedő időszak alkotja.

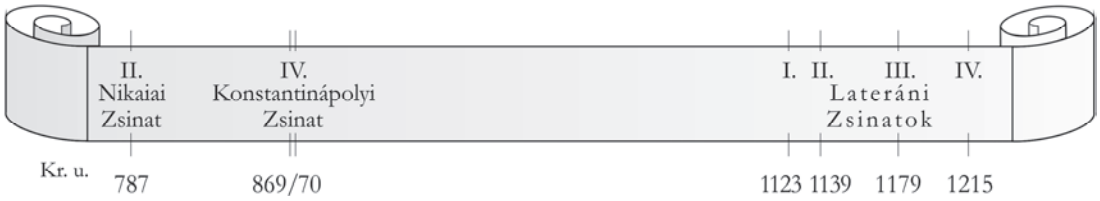

a) A középkori egyház terjedésének történelmi háttere

a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton

A Nyugaton történt változások eredményeként Szent Római Császárság (lat. *Sacrum Imperium Romanum*) néven új életre kelt a korábbi Nyugatrómai Birodalom: 800 karácsonyán a római Szent Péter-templomban III. Leó pápa nyugatrómai császárrá koronázta Nagy Károlyt, a frankok uralkodóját. A császárság az Elba és a Duna vonalától nyugatra fekvő területeket, valamint Itália északi és középső részét foglalta magában. Két központja a két császárváros, Aachen és Róma lett. Nagy Károly halála (814) után több évtizedes trónharc kezdődött, ami lehetetlenné tette az egységes nyugati császárság fennmaradását. Nagy Károly unokái a verduni szerződésben (843) három részre osztották a frank örökséget: Lothar, a császár, az Északi-tengertől Itália közepéig húzódó keskeny területsávot kapta, Német Lajos a keleti frank területeket, Kopasz Károly pedig a nyugatiakat.

A három részre osztott Frank Birodalom keleti és középső részéből született meg a Német-római Császárság, nyugati részéből a középkori Franciaország.

Lothar halála (855) után örökségét – Észak-Itália kivételével – a keleti frank uralkodók szerezték meg. A keleti frankok 919-ben szász királyt választottak: Madarász Henriket. Az ő fia volt I. Ottó († 973), akit 962 februárjában a pápa császárrá koronázott. A császár fennhatósága alá vonta azokat az észak-itáliai területeket is, amelyek a 9. század végén Karoling leszármazottak és más uralkodójelöltek versengésében rövid időre önállósultak. Ily módon a Nagy Károly által létrehozott Szent Római Császárság német kézbe ment át, és Német-római Birodalommá, illetve Császársággá alakult.

987-ben a nyugati frankok nem a Karoling uralkodóházból, hanem a helyi vezetők közül választottak királyt: Capet Hugó megkoronázásával megszületett a középkori Francia Királyság. A királyok hatalma eleinte csak Párizs környékére korlátozódott, de évszázadok szívós küzdelmével létrehozták az egységes és erős európai nagyhatalmat: Franciaországot.

A Német-római Császárság és a Bizánci Birodalom a 11. században

Skandinávia a 8. századtól vált Európa történetének fontos szereplőjévé. Germán törzsek éltek itt, akiket a velük kapcsolatba kerülő népek Nyugaton normannoknak (északi embereknek), Keleten pedig varégeknek, varjágoknak vagy vikingeknek (tengerek öblein lakó, hajózó-kereskedő rablóknak) neveztek: e törzsek évszázadokon át rettegésben tartották a brit szigetet és a kontinens számos vidékét. A Skandinávia területén élő északi germán törzsekből alakult ki a 9-10. században három skandináv nép: a dán, a norvég és a svéd. Ekkor kezdtek egységes államszervezetekbe tömörülni a balti (a litván, a lett és az észt) népcsoportok, valamint a tőlük északra élő finn törzsek is.

A dán vikingek királyságának megszervezését a 10. században Kékfogú Harald kezdte el, és a királyság Nagy Knut (Kanut vagy Knud) uralkodása (1016–1035) alatt szilárdult meg. • A norvég vikingek egységes államba tömörítését Széphajú Harald kezdeményezte a 9. században, a központi hatalmat II. Olaf király (ur. 1016–1029) és utódai erősítették meg. • A Skandinávia területén élő svéd törzsek összefogásában az uppsalai Gondos Olaf (ur. 994–1012) királynak volt jelentős szerepe. A svéd állam a 12. század közepére, IX. Erik uralkodása (1150–1160) alatt szilárdult meg.

Litvániát a történetírásban a 9. században említik először Litva néven. A mai Észtország és Lettország területének történelmi elnevezése, Livónia, a finnugor eredetű lív népre utal. Az első lett államalakulatok a 10–12. században keletkeztek, az észt népcsoport a finnugor és a balti törzsek keveredéséből a 9–12. században alakult ki. Finnország történelmének kezdetét 1157-től számítják, amikor a finn törzsek ellen háborúzó IX. Erik svéd király megalapította Åbot (ma: Turku) városát.

A normannok jelentős befolyást gyakoroltak a Nyugati Frank Birodalom, valamint Anglia, Skócia és Írország sorsára is.

911-ben III. (Együgyű) Károly nyugati frank király kénytelen volt átengedni nekik egy egész országrészt, a róluk elnevezett Normandiát. • Nagy Knut dán király 1016-ban szállta meg és csa-

tolta birodalmához Angliát. A 11. század első felében a szigetország feletti uralmat váltakozva birtokolták az angolszászok és Knut leszármazottai. Történetének újabb fordulata a Normandiából kiinduló invázió volt: Normandia hercege, Hódító Vilmos, átkelt a La Manche csatornán, a hastingsi csatában (1066) legyőzte az angolszász királyt, majd néhány év alatt az egész országot uralma alá hajtotta. • Anglia legnagyobb kiterjedését II. Henrik uralkodása (1154–1189) alatt érte el, aki közel állt ahhoz, hogy a szigetországot és Franciaországot egy birodalommá egyesítse. Henriket fia, Oroszlánszívű Richárd († 1199) követte a trónon. Az ő öccse volt Földnélküli János († 1216), akinek adóterhei és a földbirtokviszonyokat saját javára változtató politikája miatt fellázadtak az Angliában megtelepedett normann nagyurak. Követeléseiket 1215-ben a Nagy Szabadságlevélben (lat. *Magna Charta Libertatum*) fogalmazták meg, amely többek között az egyház szabadságjogait is biztosította. • A Skócia területén élő piktek (tetováltak) és a kelta eredetű skótok a 9. században királyságban egyesültek, és a 13. század második feléig sikerrel védték függetlenségüket. • Írország kelta eredetű lakossága a 9-10. században skandináv fennhatóság alá került. A 12. században a skandináv hatalmat az angol–normann uralom váltotta fel, de az ír uralkodó megtarthatta királyi címét.

Az Ibériai-félszigeten a 10-11. században az arab–keresztény viszály következtében több kis keresztény állam született: León, Asturia, Kasztília, Katalónia, Navarra és Aragónia. Utóbbi lett a 12. századtól a félsziget legerősebb keresztény hatalma. Közben önállóvá vált Galícia (a mai Spanyolország északnyugati része), és 1139-ben létrejött a független Portugál Királyság is. A kis államoknak csak a 13. század elején sikerült összefogniuk és hadászati sikereket elérniük az arab hódítókkal szemben.

Itálián a 11. század közepétől három hatalom osztozott. Északon a német-római császár volt az úr, de a gazdaságilag megerősödő városállamok (Milánó, Genova, Pisa, Velence és Firenze) egyre önállóbbá váltak. Itália középső részét a Pápai Állam alkotta, amely sokat szenvedett a háborúk és a belső lázadások miatt, de önállóságát meg tudta őrizni. Dél-Itáliában görög, arab és latin kultúra keveredett normann származású királyok uralkodása alatt, akik a pápát hűbéruruknak elismerve 1130-ban hozták létre az úgynevezett szicíliai–nápolyi királyságot. A 12. század végén ez a terület a Német-római Császárság fennhatósága alá került: a kettős királyságot 1194-ben szerezték meg a Hohenstauf uralkodók.

A kettős honfoglalás elmélete szerint a magyar törzsek két hullámban – a 7. században, majd a 9. század második felében Árpád vezetésével – szállták meg a Kárpát-medence síkságait, erdős-dombos tájait, és magukba olvasztották az itt talált néptörzseket. A 10. század első felében fokozatosan felbomlott törzsi szervezetük, és jelentős társadalmi-gazdasági különbségek keletkeztek. A társadalmi ellentétek csökkentése érdekében, illetve a kedvezőnek ítélt külső körülményeket kihasználva rablóhadjáratokat indítottak a német és a francia területekre, majd Itália és a Balkán felé. E hadjáratokat kalandozások néven ismerjük. A kalandozásoknak az I. Ottó császártól 955-ben Augsburgnál, majd a 970-ben Konstantinápolynál elszenvedett vereségek vetettek véget. A törzsszövetség felbomlása és a megváltozott külpolitikai helyzet az Árpád-házi Géza fejedelmet (ur. 972–997) arra kényszerítette, hogy a magyarság számára lehetőséget keressen az Európába való beilleszkedésre. Korlátozta a törzsfők hatalmát, és békét kötött a Német-római Birodalommal. Államalapító munkáját fia, Szent István (ur. 997–1038) fejezte be: leverte az új rend ellen föllázadó törzsfőket (Ajtony, Gyula, Koppány), és elkobzott birtokaikat egyrészt a királyi birtokhoz csatolta, másrészt az őt támogató uraknak adományozta. 1000-ben a II. Szilveszter pápától kapott koronával királlyá koronáztatta magát.

István király hozta létre a vármegyerendszert és alakította ki az első magyar egyházszervezetet. A latin *feudum* (a király által hűbérbe adott birtok) szóról elnevezett feudalizmus gazdasági és államigazgatási rendszerét azonban csak Szent Lászlónak († 1095) és Könyves Kálmánnak († 1116)

sikerült megszilárdítania az országban. Az ő uralkodásuk idején került magyar kézre Horvátország, az országtól keletre lévő bosnyák és hercegovinai szláv tartomány, a Horvátországgal északon határos Szlavónia, valamint az Adriai-tenger partján lévő dalmát városok egy része. Kálmán halála után pártharcok gyengítették az ország erejét. III. Béla († 1196) uralkodói tevékenysége ellenben gazdasági és kulturális téren egyaránt nagyarányú fejlődést eredményezett.

A 8–12. század között erősödtek meg az albán törzsi szervezetek, és ebben az időszakban jöttek létre a horvát, a bosznia-hercegovinai, a szlovén, a cseh és a lengyel államalakulatok is. E népeknek a történelme szorosan összefonódott egymással és a magyarokéval.

Az Adriai-tenger partján fekvő Albánia őslakói trákok és illírek voltak, akik vándorló, pásztorkodó életmódjuk miatt nem illeszkedtek be a Bizánci Birodalom közigazgatásába. Nevüket valószínűleg az illír törzsek egyikéről, az albánokról kapták. E népek törzsi szervezetei a 10-11. században kezdtek határozott formát ölteni.

A horvátok délszláv népét a 7. század elején Hérakleiosz bizánci császár hívta be birodalmának területére, hogy alattvalóinak védelmet biztosítson az avar támadásokkal szemben. Nagy Károly uralma alatt frank fennhatóság alá kerültek. Első királyuk Tomiszláv (ur. 910–928) lett, aki fejedelemként Bizánc híve volt, de aztán Nyugat felé fordult, és 925-ben a római pápától kapta a királyi címet. Ő és utódai meghódították Szlavóniát, és a dalmát városokat is ellenőrzésük alá vonták. Trónviszályok és belső harcok után az ország a 11-12. század fordulóján perszonálunióba került Magyarországgal (a perszonálunió két független állam olyan szövetsége, amelyet a közös uralkodó személye kapcsol össze). A horvát bánok a magyar király alárendeltjeivé váltak.

A mai Bosznia-Hercegovina területén élő szlávok elődei, akik a Bosna folyóról kapták „boszniai" (bosnyák) nevüket, a 12. században a magyar király fennhatósága alá tartoztak. A század végén azonban Kulin boszniai bánnak (ur. 1180–1204) sikerült a területet közel fél évszázadra függetlenné tennie. • A Mostar környékén lévő Hum (későbbi nevén: Hercegovina) szláv bánjai már a 10. században független államalakulatot hoztak létre, amely a 12. században boszniai, majd magyar fennhatóság alá került.

A szlovén nép szláv ősei a 7. század végén hozták létre az első államilag szervezett közösségüket, a Horvátországgal északon szomszédos Karantániát, amely a 8. században a Frank Birodalom részévé vált.

A 9. században a cseh törzsek a Nagy-Morva Birodalomhoz tartoztak, amely a Közép-Duna, valamint az Elba és az Odera felső folyásánál lévő területeket foglalta magában. A birodalom bukását a magyarok támadása idézte elő 906-ban. Ekkor kezdődött Csehország önállóvá válása: a Přemysl uralkodóházból származó hercegek az országot önálló fejedelemséggé tették. I. Vencel herceg (ur. 922–929) azonban már kénytelen volt adót fizetni a német-római császárnak. Az állam- és egyházszervezet az utódai alatt erősödött meg, akik befejezték a területek egyesítését, és megerősítették a központi hatalmat. A német terjeszkedési igény és az a tény, hogy a cseh uralkodók a magyarok ellenében a német császárokhoz fordultak segítségért, végül azt eredményezte, hogy Csehország a Német-római Birodalom hűbéresévé lett. A német hűbérben lévő cseh fejedelmek a 11. század közepén megszerezték a Lengyel és a Magyar Királysággal határos Morvaországot. 1086-ban IV. Henrik császár II. Vratislav fejedelmet (ur. 1061–1092) királlyá tette, s ezzel létrejött a cseh monarchia. Utódainak hosszú harcok után a 13. század elején sikerült elérniük, hogy a királyság az elsőszülöttség alapján örökölhető legyen.

A lengyel törzsi fejedelemségek már a 8. század végén létrejöttek. A törzsek végső egyesítését a Piast-dinasztiából származó I. Mieszko (ur. 960–992) hajtotta végre: a lengyel államszervezet uralma idején szinte teljesen kiépült. Uralkodásának utolsó éveiben Szilézia területével növelte a lengyel államot. Fia, Vitéz Boleszláv (ur. 992–1025) befejezte a lengyel földek egyesítését: az országhoz csatolta Krakkót és vidékét, amely előzőleg a Cseh Fejedelemséghez tartozott. 1025-ben a pápától kért koronával királlyá koronáztatta magát a német-római császár előzetes beleegyezése nélkül. Halála után az ország hanyatlásnak indult, és a 12. század végére a korábbi erős központi hatalom részfejedelemségekre esett szét.

❖ a földrajzi és a politikai színtér Keleten ❖

Az arabok által megcsonkított Bizánci Birodalom a 8–13. század közti időszakban terjeszkedési kísérletei ellenére is újabb területi veszteségeket szenvedett. A 11. század elején Bizánc megdöntötte a 7. századtól fennálló első Bolgár Birodalmat, de a 12. század végén a bolgárok létrehozták második birodalmukat. A románok ősei a 9-10. században jelentek meg az Al-Dunától északra fekvő területeken. A szerbek a 11. században szervezték meg királyságukat a Balkán középső és nyugati részén. A 11. században a Kaszpi-tenger vidékéről hódító hadjáratokra induló szeldzsuk-törökök elfoglalták a birodalom kis-ázsiai területeinek nagy részét. Ebben a században alapították meg az Örményországból menekülő örmények a kisázsiai Ciliciában Kis-Örményországot is.

A török eredetű bolgárok a Bizánci Birodalom területén már a 7. század elején megvetették egy szláv–bolgár államnak az alapjait. I. Borisz kán uralkodása (852–889) alatt az állam megerősödött. 919-ben Simeon kán (ur. 893–927) fölvette a cári címet, és erős országot szervezett, amely vetélytársa lett az egyre gyengülő Bizáncnak. Fővárossá Preszlávot tette meg, és kulturális, illetve vallási központot alakított ki a makedóniai Ohridban. Ezt az első bolgár birodalmat II. Baszileiosz bizánci császár döntötte meg: 1014-ben legyőzte Sámuel bolgár cárt, majd Ohridot is elfoglalta. • A második Bolgár Birodalom 1187-ben, a Péter Aszen és Iván Aszen bojárok (főnemesek) vezette felkelés eredményeként jött létre: fővárosa Trnovo lett. A bizánciakkal való szembekerülés a bolgárokat arra késztette, hogy erősítsék nyugati kapcsolataikat: 1204-ben Kaloján cárt a római pápa követe koronázta meg.

A románok vlachoknak nevezett ősei a 9-10. században jelentek meg a Duna és a Kárpátok közti területeken, amelyek akkoriban bolgár fennhatóság alatt álltak. A vlachok, akik önmagukat a Bizánci Birodalom többi lakójához hasonlóan rumanoknak, azaz rómaiaknak nevezték, a 12. században már a magyarok által birtokolt Erdélybe is beszüremkedtek.

A szerbek szláv őseit a 7. század elején a horvátokkal együtt Hérakleiosz császár hívta be a Bizánci Birodalomba. A kisebb fejedelemségekben (zsupákban) élő szerbek a Morava folyó környékét foglalták el. A szerb államalakítási harcokban két hatalmi központ alakult ki: északon a Raš (Novi Pazar) környékét alkotó Raška (Rácország), délen, a montenegrói részen pedig Duklja, későbbi nevén Zeta. A 10. század elején Simeon bolgár cár rövid időre uralma alá hajtotta a szerb törzseket. Cseszláv raškai fejedelem († 962) volt az első zsupán, aki a kis szerb államokat egyesítette, és nagyzsupánként az összes szerb, valamint a horvátoktól elhódított Bosznia felett is uralkodott. A 11. század elején II. Baszileiosz császár leigázta a szerbeket is: az országot ezután görög helytartók kormányozták, akiknek zsarnoksága nem ismert határt. A bizánci járom alól 1040-ben Voiszláv István (Dobroszláv) szabadította fel hazáját. Az ő fia, Voiszláv Mihály lett Szerbia első királya (ur. 1050–1080), aki koronáját és palástját 1077-ben VII. Gergely pápától kapta. Halála után trónharcok következtek, amelyeknek Nemanja István fejedelem (ur. 1151–1196) vetett véget, aki újra egyesítette az egymással versengő Raška és Zeta fejedelemségeit.

A szeldzsukok a dinasztiát alapító vezérről, Szeldzsukról († 1038 körül) kapták nevüket. Eredetileg a Kaszpi-tengertől és az Aral-tótól északra fekvő területeken éltek, a 10. században kerültek kapcsolatba az arabokkal, és tértek át a szunnita iszlám hitre. Szeldzsuk egyik utóda, Togril bég 1055-ben bevonult Bagdadba, ahol megkapta a kalifától a szultán címet. A Szeldzsuk-dinasztia fénykora a 11. század második felére esett: Togril bég utóda, Alp Arszlán az örményországi Manzikertnél 1071-ben döntő csapást mért a bizánci császár seregére. Ezt követően a szeldzsukok megszállták Perzsiát, Szíriát, Palesztinát, behatoltak Arábiába, és elfoglalták a Bizánci Birodalom kisázsiai területének nagy részét. A kis-ázsiai szeldzsuk szultanátust fővárosáról (Ikonion; mai török nevén: Konya) Ikoniumi, illetve az egykori Római Birodalomra utaló kifejezéssel Rúmi Szultánságnak is nevezték.

A bizánci és a szeldzsuk támadások miatt hazájukból nagy számban vándoroltak ki örmények, akik 1080-ban a Bizánci Birodalomhoz tartozó Ciliciában megalapítottak egy független örmény

államot: Kis-Örményországot. Az új örmény államalakulat fővárosa a 12. század végén a ciliciai Szisz (Sis) lett.

A keresztes hadjáratok (a 11. századtól a 13. század végéig) azok a Nyugatról kiinduló hadászati vállalkozások, amelyeket szervezőik vallási és politikai céllal kezdeményeztek. A harcokat szorgalmazó pápák, főpapok és szerzetesek a vallási célt a Szentföld felszabadításában jelölték meg. A keresztes háborúkban részt vevő uralkodók politikai szándéka a területfoglalás és az ezzel együtt járó gazdasági-kereskedelmi előnyök megszerzése volt. – A keresztes hadjáratok elsődleges céljáról „megfeledkező" nyugat-európaiak 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt, megalapították a Latin Császárságot. A menekülő bizánciak ekkor hozták létre utódállamokként Kis-Ázsia északnyugati részén a Nikaiai Császárságot, északkeleti részén pedig a Trapezunti Császárságot.

A 8. és a 13. század közti időszakban a Bizánci Birodalom déli és keleti határán jelentős politikai változások történtek azokon a területeken is, amelyek korábban átmenetileg Bizánchoz tartoztak, vagy legalábbis fennhatósága alatt álltak. A változások egyik kiváltó oka azt volt, hogy az Abbászida bagdadi kalifák hatalma meggyengült: a vezetés fokozatosan átkerült a helyi emírek (muszlim katonai kormányzók), a kalifa címet bitorló uralkodók és szultánok kezébe. Az Abbászida Kalifátus bagdadi központja 945-ben a Bujidák (perzsa származású emírek) ellenőrzése, majd a Szeldzsuk Birodalom gyámsága alá került (1055–1180). A muszlim szeldzsukok megfosztották a kalifákat világi hatalmuktól, de tiszteletben tartották vallási vezetői rangjukat. Egyiptomban, Palesztinában és Szíriában 969-től a Fatimida uralkodóház tagjai vették át a hatalmat. A Fatimidák uralmát a kurd Szaladin († 1193), az Ajjúbida uralkodóház alapítója döntötte meg, aki 1171-ben elfoglalta Kairót, majd a bagdadi kalifa engedélyével Egyiptom és Szíria szultánjává nyilvánította magát.

Az egyiptomi Fatimidák – akik nevüket Mohamed leányáról, Fatimáról kapták – a síita irányzathoz tartoztak. Miután 969-ben elfoglalták Egyiptomot és megalapították Kairót, meghódították Szíriát, Palesztinát, valamint a szent városokat, Mekkát és Medinát. Híres uralkodójuk volt a síita irányzat egyik szélsőséges szektájához tartozó al-Hakim kalifa (ur. 996–1021), aki Allah földi képviselőjének tartotta önmagát. A Fatimidák hatalmát az Ajjúbida uralkodóház alapítója 1171-ben döntötte meg: Szaladin bevonult Kairóba, megfosztotta trónjától a Fatimida uralkodót, bevezette a szunnita iszlámot, majd 1183-ban a Bagdadi Kalifátus névleges fennhatósága alatt egyiptomi és szíriai szultánnak kiáltotta ki magát.

Jeruzsálemet a 8. század közepétől az Abbászida kalifák uralták. Egy rövid szeldzsuk-török uralom után a város a 10. század vége felé a Fatimidák kezére került. A keresztesek 1099-ben foglalták el Jeruzsálemet, miközben vérfürdőt rendeztek a zsidó és a muszlim lakosok között. Ekkor alapították meg a Jeruzsálemi Királyságot, amelynek első korszaka 1187-ben ért véget, amikor a város az egyiptomi Szaladin szultán kezére került.

Antiochiát a 10. században a bizánci császár szabadította fel az arab uralom alól, s visszacsatolta Bizánchoz. A bizánciaknak a szeldzsukoktól elszenvedett manzikerti veresége (1071) után a város rövid időre örmény fennhatóság alá került, majd újra a bizánciak vették át a település irányítását. Antiochiát 1085-ben foglalták el a szeldzsuk szultánok, akiknek kezéből 1098-ban az Antiochiai Fejedelemséget létrehozó frank keresztesek ragadták ki a hatalmat.

Az arabok által uralt Perzsiában a 8. század közepétől a bagdadi székhelyű Abbászida Kalifátus kezében volt a hatalom. A kor leghíresebb kalifája az Ezeregyéjszaka meséiből is ismert Hárun ar-Rasíd (ur. 786–809) volt. A kalifák központi hatalma a 10. század közepére névlegessé vált: a kalifátusi központ és környéke az ezredfordulón kisebb uralkodói dinasztiák ellenőrzése alá került, majd a 11. század közepén a szeldzsuk-törökök vonták „gyámságuk" alá a térséget.

Az arab fennhatóság alá tartozó Örményországban az Abbászida kalifa 885-ben az örmény Bagratida-családból származó uralkodót ismert el királynak, aki dinasztiát alapított. A dinasztia bukása

(1045) után Bizánc szállta meg az örmény területeket. A bizánciak manzikerti veresége (1071) a szeldzsuk-törököknek szolgáltatta ki az országot. Ebben az időben az örmények közül sokan vándoroltak ki hazájukból, s Európa különféle részein, illetve bizánci területeken telepedtek le. A 12. századi anyaországban a Bagratidák családjának egyik grúz oldalága kiterjesztette uralmát a király nélkül maradt északkeleti örmény területekre: Örményország egy része és Grúzia mintegy száz évre perszonálunióba került egymással.

A bizánci és arab fennhatóság alatt álló Grúzia a 9. században kis fejedelemségekből és az Abház Királyságból állt, amelyet az abházok kaukázusi népcsoportja hozott létre Lazika (Egriszi) területén. Ezeket az országrészeket a Bagratida uralkodóház grúz ágából származó abháziai királyok igyekeztek egyesíteni, akiket az arabok állítottak helytartónak Abházia élére. Elsőként III. Bagrat királynak sikerült az egységes grúz királyság megteremtése a 11. század elején. Az ezt követő időszak, a grúz aranykor híres uralkodója volt IV. Dávid, az Építő (ur. 1089–1125), aki Tbiliszit tette meg az egyesült grúz királyság fővárosává, s az ország egységét megerősítve sikeresen harcolt a szeldzsuk-törökök ellen. A kor kiemelkedő királynője volt I. Tamara (ur. 1184–1213) is, akinek uralma alatt Grúzia a Kaukázus vidékének egyik legerősebb állama lett.

A Bizánci Birodalom déli és keleti határvidékein bekövetkezett politikai változásokkal párhuzamosan jött létre és szilárdult meg a Kijevi Nagyfejedelemség.

A Kelet-európai-síkságon, a Novgorod és Kijev közötti területeken élő szlávokat a *varégok* (svédek) egyesítették, akiket abban az időben az északi népek a *rusz* (evezős) kifejezéssel illettek. A Ruszdinasztiát és Rusz államát 860 körül Novgorod fővárossal a svéd Rurik alapította meg. Utóda, Oleg fejedelem († 912) székhelyét Kijevbe tette át. A kisebb fejedelmek meghódoltak neki, ő pedig felvette a nagyfejedelem címet. Ettől kezdve Rusz államát Kijevi Nagyfejedelemségnek is nevezték. Az orosz uralkodóház tényleges ősatyjának Igor nagyfejedelmet (ur. 913–945) tartják, aki Rurik családjához tartozónak vallotta magát. Nagy Vladimír (ur. 978–1015) és Bölcs Jaroszláv (ur. 1019–1054) hódításai nyomán az állam déli irányban egészen a Fekete-tengerig terjedt. A Kijevi Oroszországot irányító Rurik-dinasztia a 12. században számos oldalágra bomlott, ennek következtében több száz hatalmi központ alakult ki az országban. A 13. század elején a legjelentősebbek Vlagyimir-Szuzdal, Kijev, Halics, Volhínia, Szmolenszk, Novgorod stb. fejedelemségei voltak.

b) A középkori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése

❖ az egész egyház tanúságtevésének hitelét romboló keleti egyházszakadás ❖

Krisztus egyetlen egyházának tanúságtevő munkájára sötét árnyékot vet az az esemény, amely elindította a keleti egyházszakadás (gör. *szkhiszma*) folyamatát: 1054 júliusában a pápát képviselő Humbert kardinális és Kerulláriosz Mihály, Konstantinápoly pátriárkája kölcsönösen kiközösítették egymást. Kerulláriosz példáját a többi keleti pátriárka is követte. A kiközösítés a nyugatiak és a keletiek felfogásában egyaránt azt jelentette, hogy a másik fél nem hiteles módon jeleníti meg Krisztus titokzatos testét a világban. Néhány évtized elmúltával a szakadás a keresztény tömegekben is tudatosodott, s ettől kezdve vált az orthodox kifejezés (gör. *orthosz:* egyenes, helyes, igaz; *doxa:* vélemény, hit, dicsőség), illetve ennek szláv tükörfordításaként a pravoszláv szó a Rómától különvált keleti rítusú egyházrész és tagjainak jelzőjévé.

Az egyházszakadás folyamatát elindító esemény politikai természetű okai között kiemelkedő helyet foglalt el a két császárkoronázás. Bizánc évszázadok óta abban a tudatban élt, hogy az egyetemes kereszténységnek csak egyetlen császára lehet, a bizánci, ezért megdöbbenéssel fogadta Nagy Károly (800), majd I. Ottó (962) nyugatrómai császárrá koronázásának hírét. A 9-10. századtól kezdve a keleti császárok Róma püspökeiben a nyugati uralkodók kiszolgálóit, alattvalóit és az egyetemes keresztény érdekek elárulóit látták. A szakadás kezdetét kiváltó vallási természetű

okok közül a legfontosabb a keleti és a nyugati egyházfelfogás közötti különbség volt. A keleti felfogás szerint az egyház élén pátriárkák állnak, akik közül a római csak „első az egyenlők között". A nyugati felfogásban a pápa tiszteletbeli elsőbbsége (lat. *primatus*) nemcsak azt jelentette, hogy az egyház egységének előmozdítójaként ő mondja ki a döntő szót a vitás tanbeli kérdésekben, hanem azt a jogot is, hogy beleszólhat a keleti liturgiák szabályozásába és a pátriárkák belső egyházkormányzati ügyeibe. • Ez a felfogásbeli különbség már a 9. században is kisebb szakadást eredményezett: I. Miklós pápa nem ismerte el a konstantinápolyi Phótiosz pátriárka († 891) megválasztásának érvényességét, tiltakozott az ellen, hogy a bolgárokat felvegyék a Konstantinápolyi Patriarchátus kötelékébe, és a bolgár cárhoz írt levelében elmarasztalta a bizánci liturgiát. Phótiosz erre nyíltan szakított Rómával, és szemére vetette a nyugati egyháznak, hogy nem ismeri el a presbiterek által kiszolgáltatott bérmálást, papjai cölibátusban élnek, és eretnekséget tanít, amikor a hitvallásnak a Szentlélek származásáról szóló részletébe az „Atyától" szó után betoldja az „és a Fiútól" (lat. *Filioque*) kifejezést. A szakadási folyamatnak csak átmenetileg vetett véget a IV. Konstantinápolyi Zsinat (869/70), mert a vallási nézeteltérések nem szűntek meg. • A viták a 11. században újra fellángoltak. A nyugati keresztények az itáliai zsinatokon támadták a bizánci liturgiát, miközben ők maguk megváltoztatták az eukharisztia ünneplésének módját: a szentmiséhez kovásztalan búzakenyeret (ostyát) kezdtek használni az addigi kovászos helyett. Amikor IX. Leó pápa († 1054) Szicíliában latin érseket nevezett ki, Bizáncban ebből azt a következtetést vonták le, hogy a latinok egész Itáliából ki akarják szorítani a görög szertartást. Ellenlépésként Kerullárioszpátriárka bezáratta a konstantinápolyi latin templomokat, és a latinok által használt szentostyákat szétszórták.

az egyház terjedését segítő tényezők Nyugaton

A 787 és 1215 közötti időszakban Nyugaton az egyház terjedését a skandináv népek (dánok, norvégok, svédek) megtérése, egyes balti népcsoportok, valamint a finnek között végzett hittérítés, a skót és az ír egyházi szervezet megújulása, illetve a magyarok kereszténnyé válása segítette elő. A nyugati egyház terjedését segítette az a tény is, hogy az albánok, a horvátok, a bosznia-hercegovinai szlávok, a szlovének, a csehek és a lengyelek között a 8–13. században megerősödött a kereszténység.

A dánok keresztény hitre térése a német szerzetes, Szent Anszgár († 865) térítő munkájával kezdődött. Kékfogú Harald király a 10. század közepe táján megkeresztelkedett, de az egyház csak a 11. században, Nagy Knut király uralkodása alatt erősödött meg: Lund érseksége az egész Skandináv-félsziget missziós központjává vált. • Norvégia keresztény hitre térése az Angliában nevelkedett Jó Haakon trónra lépésével (935) vette kezdetét. A térítés munkáját angolszász papok segítségével a 11. században II. Olaf király fejezte be. Norvégia érseki székhelye a 12. század közepén Trondheim lett. • A svédeknél a kereszténység felvétele Gondos Olaf király megkeresztelkedésével (1008) kezdődött, de a krisztusi hit csak a következő évszázadban, IX. Erik uralkodása alatt terjedt el az országban. Uppsala 1164-ben lett érseki székhellyé.

A balti népcsoportok sorában a lettek térítését a 12. században német hittérítők kezdték meg: 1201-ben Riga püspöki székhely lett. Néhány évtizeddel később az észtföldi Tallinnban alakult püspökség. A finn területeken is ebben az időszakban kezdett terjedni a kereszténység: IX. Erik svéd király 1157-ben keresztes hadjárat keretében erőszakkal térítette a finneket.

A skót egyházkormányzat reformja a 10. században kezdődött: Skócia első prímása a század elején alapított város, St. Andrews püspöke lett. Margit skót királyné († 1093) számos templomot, kolostort és jótékonysági intézményt alapított. A kezdeményezésére összehívott nemzeti zsinatok szüntették meg fokozatosan a különleges skót–kelta liturgikus szokásokat, de a római mintájú hierarchia és a szilárd egyházszerkezet csak a 12. század elején alakult ki az országban.

Írországban a 12. század közepén szerveződött újjá az egyházi hierarchia, amelynek csúcsán korábban többnyire szerzetesi elöljárók álltak. A Dublintól északnyugatra fekvő Kellsben 1152-

ben nemzeti zsinatot tartottak, és ezen a pápai követ (lat. *legatus*) elnökletével újjászervezték az egyházkormányzatot. Ekkor lett például Dublin és Armagh is érsekséggé.

A magyarok már őshazájukban és a Kárpát-medence felé való vándorlásuk idején kapcsolatba kerültek a kereszténység bizánci formájával. A megtérések azonban csak szórványosak lehettek, és nem voltak olyan erejűek, hogy megszüntették volna a magyarság ősi pogány vallását, a sámánizmust, illetve az Ég-isten (Tengri) tiszteletét.

Az 1896-ban feltárt tiszabezdédi sírlelet tarsolylemezén például az indás életfát ábrázoló pogány motívum egy görögkeresztet fog közre, s az is látszik, hogy a honfoglalás kori sírban fekvő halottat ősi magyar szokás szerint lovával együtt temették el. Ez azt mutatja, hogy a megtért magyarokban együtt élt a kereszténység az ősi pogány szellemmel.

A kalandozások lezárulása (970) után a magyar vezetők először Bizánccal keresték a szövetséget, és innen vártak keresztény hittérítőket.

A 10. század derekán három magyar vezér is megkeresztelkedett Konstantinápolyban: az ország második és harmadik legfőbb embere, a gyula méltóságot – személynévként is – viselő Gyula és Bulcsu harka, valamint Árpád egyik dédunokája, Tormás (Termacsu) herceg. Sarolta, Gyula leánya és Géza fejedelem későbbi felesége, szintén bizánci keresztségben részesült. A 10. század közepén hittérítési céllal egy Hierotheosz nevű bizánci püspök érkezett Erdély területére szerzetesek kíséretében. A püspök és munkatársai a térítést elsősorban a főemberek között végezték, az ő udvarhelyeiken (Marosvár, Kis-Zombor, Szeged, Pécs stb.) épültek az első keresztény templomok és kápolnák görög szentek tiszteletére.

Géza fejedelem idejében a nyugati kereszténység hatása erősödött meg a magyarok között. Nagy Ottó német-római császár 972-ben püspökké szenteltetett egy Sankt Gallen-i bencés szerzetest, Brúnót, s őt küldte a magyarok térítésére. Brúnó keresztelte meg Gézát is egész udvarnépével együtt, s valószínűleg Géza fiát, Vajkot is ő részesítette a keresztségben. Géza elsősorban politikai megfontolásból lett kereszténnyé, pogány szokásait ezután is megtartotta: közismertté vált mondása szerint ő elég gazdag ahhoz, hogy két istennek is áldozzon. Ennek ellenére fia számára keresztény nevelést biztosított, s eltökélte, hogy alattvalóit is rábírja a keresztény hitre. Szent Adalbert († 997), Prága második püspöke, többször is járt Magyarországon: térített, keresztelt, templomokat szentelt. Géza fejedelem esztergomi udvarában is megfordult, ahol mély benyomást gyakorolt Istvánra, és Istvánt valószínűleg ő bérmálta meg. Géza Esztergomban székesegyházat épített, s ő kezdte meg a pannonhalmi bencés apátság építését 996-ban. István – apjával ellentétben – a kereszténységet nemcsak politikai meggyőződésből, hanem belső átélésből is terjesztette.

Feleségül vette Gizella bajor hercegnőt, aki segítségére volt a magyarok keresztény hitre térítésében. Fiának, Imre hercegnek nevelésével a velencei származású bencés szerzetest, Gellértet bízta meg, aki később a csanádi egyházmegye első püspöke lett. A kereszténységre való áttérés azonban még a keresztény szellemben nevelt István számára sem volt zökkenőmentes. Miután a 997-ben ellene lázadó Koppányt legyőzte, testét pogány szokás szerint felnégyeltette. Az is igaz azonban, hogy a lengyel nagyfejedelemhez menekülő erdélyi Gyulával és a legyőzött Ajtony családjával szemben keresztény uralkodóhoz méltó módon, nagylelkűen viselkedett.

Királlyá koronázása után élt a II. Szilveszter pápától kapott főkegyúri jogával – azzal a kiváltságával, hogy püspököt, apátot vagy prépostot nevezhet ki, illetve ilyen címeket adományozhat –, és létrehozta az önálló magyar egyházszervezetet. Tíz püspökséget alapított, köztük az esztergomi és a kalocsai érsekséget. Bár István a kereszténység terjesztésében elsősorban nyugati hittérítőkre támaszkodott, nem zárkózott el a bizánci segítségtől sem. Ennek egyik tanúbizonysága a veszprémvölgyi görög apácák számára írt adománylevele 1002 előttről. István uralkodása alatt a magyarok többsége kereszténnyé lett, és ezt a keresz-

ténységet a későbbi pogánylázadások sem tudták felszámolni. A Vata-féle lázadás (1046) kioltotta sok keresztény életét (köztük Gellért püspökét is), de nem tudta megtörni a magyar egyház életerejét. Az egyház Magyarországon egyre jobban megerősödött, új intézményekkel gazdagodott, miként ezt a tihanyi bencés apátság alapítólevele is tanúsítja, amelyet 1055-ben I. András király bocsátott ki.

Az albánok, a horvátok, a bosznia-hercegovinai szlávok, a szlovének, a csehek és a lengyelek között a 8–13. században erősödött meg a keresztény hit, és alakult ki a középkori egyházszervezet.

Az albánok lakta területek északi és középső részén nyugati (velencei) hittérítők terjesztették a kereszténységet. Térítő munkájuk eredményeként kialakult az első egyházszervezet: a 11. században jött létre Antivari (ma: Bar), a 13. század elején pedig Durazzo (ma: Durrësi) érseksége.

A horvátok a 7–9. század időszakában fokozatosan tértek át a keresztény hitre. Első hittérítőik Rómából érkeztek. A frank fennhatóság idején a horvát keresztények a pátriárka címmel is rendelkező aquileiai püspök alá tartoztak. A 9. század elején a Zárától északra fekvő Nonában székelő fejedelmük is megkeresztelkedett. A század közepén Nonában püspökséget alapítottak, amely a zárai érsekséghez tartozott. A nyugati kereszténység mellett azonban a szláv (mai szóhasználattal: egyházi ószláv) liturgikus nyelvet terjesztő bizánci hittérítők is hatással voltak rájuk. Ennek a térítésnek nyomait őrzi az úgynevezett glagolita írás (a cirill betűs írás ősi formája) és a szláv liturgikus nyelv, amely a horvátokhoz is eljutott. Ezt az írást és liturgikus nyelvet a Konstantinápolyból érkező testvérpár, Cirill († 869) és Metód († 885) alkotta meg, akiket 863-ban Rasztiszláv morva fejedelem hívott a Nagy-Morva Birodalom területén élő szlávok térítésére. A 9. század végétől a horvát papok egy része a szláv liturgikus nyelv használata mellett szállt síkra. E törekvésnek első királyuk, Tomiszláv ellenállt, és 925-től kezdve a nemzeti zsinatok is tiltani kezdték a szláv liturgikus nyelv használatát. A tilalmat azonban nem mindenütt vették figyelembe. • A horvát és dalmát területeken Spalato (ma: Split) érseke lett az első prímás. A zágrábi egyházmegye megalapítása Szent László királyunk nevéhez fűződik, aki a Szent Istvánnak adott pápai kiváltság (a főkegyúri jog) alapján 1089/91-ben hozta létre a zágrábi püspökséget.

Bosznia-Hercegovina területén bizánci és nyugati hittérítők is terjesztették a kereszténységet. A boszniai latin püspökség megalapítása (11. század közepe) előtt a nyugati rítusú keresztények a spalatói (spliti) érsekséghez tartoztak, a 12. századtól kezdve pedig Raguza (ma: Dubrovnik) metropoliájához.

A 8. századtól frank fennhatóság alatt élő szlovének között nyugati hatásra terjedt el a kereszténység. A Karantánia déli részén élő keresztények egyházkormányzati szempontból az Aquileiai Patriarchátushoz tartoztak, az északi részen élők pedig a salzburgi érsekséghez. A 11. században jött létre három kisebb szlovén püspökség.

A Nagy-Morva Birodalomban élő csehek a 9. században lettek kereszténnyé. Az első hittérítők Nyugatról jöttek: tevékenységük hatására 845-ben Regensburgban 14 cseh főúr megkeresztelkedett. Rasztiszláv morva fejedelem a nyugati befolyás ellensúlyozására hívta birodalmába a bizánci hittérítőket, Cirillt és Metódot, akik a szláv nyelvű liturgiát is terjesztették. Borivoj fejedelmet és feleségét például 873-ban a morva udvarban Metód keresztelte meg, akit három évvel korábban a pápa Sirmium (Mitrovica) érsekévé nevezett ki. A 10. század elején, a Nagy-Morva Birodalom összeomlása után I. Vencel herceg († 929) újra Nyugat felé fordult: a Német-római Császárság területéről jött papokkal, szerzetesekkel népesítette be udvarát, és templomokat, kolostorokat építtetett. Nyugatbarát politikája miatt azonban a pogány csehek és a nacionalista nagyurak a cseh nemzet árulójának tekintették, és egy lázadás során megölték. A lázadók Vencel öccsében, I. Boleszlávban († 972) találták meg vezérüket, aki később megbánta tettét, s Vencel holttestét Prágába vitette, hogy ott ünnepélyesen eltemettesse. Vencel apostoli munkáját II. Boleszláv († 999) folytatta: sok templomot építtetett, s 973-ban megalapította a prágai püspökséget. Az első prágai püspök, Ditmár († 983), majd az őt követő Adalbert († 997) komoly erőfeszítéseket tett a keresz-

ténység további terjesztése és a pogány erkölcsök megnemesítése érdekében. Az országban a 12. század elején váltotta fel a szláv liturgiát a latin nyelvű római szertartásrend.

A lengyelek keresztény hitre térése I. Mieszko uralkodása alatt kezdődött, aki 963-ban feleségének, a cseh fejedelem lányának hatására megkeresztelkedett, és alattvalóit is Krisztus hitére akarta téríteni. Ő hozta létre az első püspökséget Poznańban. Fia, Vitéz Boleszláv a német-római császár hozzájárulásával Gnieznóban megalapította az első lengyel érsekséget, és Nyugatról szerzetes hittérítőket is kért az országba. A térítés munkáját I. (Megújító) Kázmér († 1058) folytatta, aki új püspökségeket, monostorokat és kolostori iskolákat alapított.

az egyház terjedését akadályozó tényezők Nyugaton

Nyugaton az egyház terjedésének és tanúságtevő munkájának fő akadályai a politikai és lelki hatalom egybemosásából fakadó invesztitúraharc, a hispániai keresztények és arabok összetűzései, valamint a püspöki inkvizíció felállítása voltak.

Az invesztitúra a püspökök és egyházi méltóságok hivatalba, illetve javadalomba való beiktatását jelentette (az elnevezés a latin *vestis:* ruházat, öltözék szóból ered). Ez rendes körülmények között az egyház belügye volt. A nyugatrómai és a német-római császárok azonban Nagy Károlytól kezdődően egyre inkább jogot formáltak arra, hogy a püspököket, főpapokat és szerzetesi elöljárókat ők válasszák ki és iktassák be hivatalukba: azzal érveltek, hogy hűbérurakként ők adták az egyházi birtokokat, s ezért joguk van az egyházi méltóságok beiktatására, a püspökök esetében a pásztorbot és a halászgyűrű átadására is. A császárok a pápa személyének kijelölésébe is beavatkoztak: jóllehet Róma püspökét ebben az időben a római papság és nemesség választotta, beiktatásához a császár beleegyezése is kellett. • Az invesztitúrával kapcsolatban kialakult a simónia, vagyis az egyházi hivatalok pénzen való adásvételének gyakorlata is. Ez a szokás arról a Simon nevű férfiról kapta nevét, aki az apostolokban felfedezett lelki hatalmat pénzzel akarta megvásárolni (vö. ApCsel 8, 18–24). A főpapok közül többen voltak olyanok, akik a császártól pénzzel vették meg a magasabb egyházi hivatalt.

Az invesztitúraharc a 11. század utolsó negyedében kezdődött meg a pápaság és a nyugati császárság között. A harc első szakaszának főszereplője IV. Henrik (1056–1084-ig német király, 1084–1106-ig német-római császár) és VII. Gergely pápa (1073–1085) volt, második szakaszában pedig Barbarossa I. Frigyes német-római császár (ur. 1152–1190) és III. Ince pápa (1198–1216) került egymással szembe.

Az 1075-ös Római Zsinaton VII. Gergely pápa módosította az egyház és az állam viszonyát szimbolikusan megfogalmazó „két kard elméletét", amely az 5. századból eredt, s azt hirdette, hogy a világot két hatalom kormányozza: a pápák szent tekintélye és a királyi hatalom. Gergely a pápai hatalom elsőbbségét hirdette a világival szemben, és megtiltotta, hogy világi hatalom püspökséget adományozzon bárkinek is. Az ő rendelkezésére összeállított *Dictatus Papae* (A pápa irata) című joggyűjtemény alapján kijelentette, hogy a pápának hatalma van világi uralkodók és püspökök elmozdítására, őt azonban nem ítélheti meg senki. IV. Henrik király erre úgy reagált, hogy 1076-ban összehívta a Wormsi Birodalmi Zsinatot, ahol a német főpapságra támaszkodva kiközösíttette a pápát az egyházból. A pápa válaszul Henriket közösítette ki, s alattvalóit feloldotta a királynak tett hűségeskü alól. A király ezzel trónját vesztette: a német fejedelmek készek is voltak azonnal új uralkodót választani. A történtek után Henrik politikai megfontolásból elégtételt ígért a pápának, s arra törekedett, hogy minél előbb feloldozást nyerjen a kiközösítés alól: kíséretével átkelt az Alpokon, a pápa tartózkodási helyére, Canossa várához ment, s három napon keresztül mezítláb, vezeklőruhába öltözve kért bebocsátást és feloldozást. 1077 januárjában a pápa feloldozta őt. Henrik azonban nem tartotta meg ígéretét, nem hagyott fel az invesztitúra gyakorlatával. Ezért a pápa másodszor is kiközösítette a királyt. Henrik válaszlépésként az 1083-as itáliai hadjáratában elfoglalta Rómát, és ellenpápát állított, aki császárrá koronázta őt. • Az invesztitúra-kérdés meg-

oldása a nagy ellenfelek utódaira maradt. A pápai követek, a császár és a német fejedelmek hosszú alkudozás után 1122-ben megkötötték a wormsi konkordátumot, amely átmenetileg véget vetett az invesztitúra-küzdelemnek. E megegyezés értelmében a császár lemond a halászgyűrűvel és pásztorbottal történő (azaz főpapi) invesztitúráról, megengedi az egyházi szabályok (kánonok) szerinti püspök- vagy apátválasztást és azt, hogy a megválasztottat az érsek iktassa be egyházi méltóságába. A pápa viszont megengedi a császárnak és utódainak, hogy jelen legyen a püspök- vagy apátválasztáson, s vitás esetekben döntsön. A hűbérbirtokba való beiktatást a császár vagy a király ezentúl a kormánypálca átadásával gyakorolja.

Az átmeneti megnyugvás után a 12. század második felében újra fellángolt a harc. Barbarossa I. Frigyes azt az elvet hirdette, hogy a császár minden hatalom fölött áll, s így a pápa is az ő alárendeltje. A pápa, III. Sándor (1159–1181) tiltakozása ellenére a német és az itáliai püspököket egyaránt hűbéresküre kötelezte, a Pápai Államot császári területnek tekintette, és erőteljesen beavatkozott a püspöki székek betöltésébe. Birodalmi adóztatás bevezetésével a gazdag itáliai városok függetlenségét is megsértette. A pápa és a lombardiai városok szövetségre léptek, és egyesült erővel 1176-ban legyőzték a császár lovagjait. Frigyes békére kényszerült a pápasággal szemben, és kénytelen volt elismerni a lombardiai városok függetlenségét. Halála (1190) után III. Ince pápa (1198–1216), akinek uralkodása alatt a pápaság politikai hatalmának csúcspontjára jutott, Frigyes felfogásának éppen az ellenkezőjét igyekezett érvényre juttatni. Elismerte, hogy a királyi (császári) hatalom is Istentől ered, de meggyőződéssel vallotta, hogy a pápa Krisztus helytartójaként minden lelki és politikai hatalom birtokosa. Azt tanította, hogy amint a Hold a Naptól nyeri fényét, a királyi hatalom is a pápai hatalomtól kapja méltóságát és tekintélyét. • A küzdelem eredményeként végül is a pápaság megerősödött a nyugati egyházon belül, de nem sikerült a világi hatalom fölé kerülnie.

A nyugati kereszténység tanúságtevésének hitelét a hispániai keresztények és arabok közti háborúskodás is rontotta: a 11. században felerősödött az a terület-visszahódító hadjáratsorozat (spanyolul: *reconquista*), amelynek célja az Ibériai-félszigeten mór uralom alá került vidékek fokozatos felszabadítása volt.

Hispánia arab meghódítása (711) után a córdobai emírség – később kalifátus – területén az arabok között élő keresztények eleinte vallásszabadságot élveztek, s társadalmi szokásaikat is megtarthatták. A korszak kiváló kalifái minden erejüket az al-Andalúznak nevezett ország szellemi és gazdasági fellendítésére fordították, s kulturális és vallási szempontból egyaránt türelmet tanúsítottak. A 9. század közepén azonban megromlott az arabok és keresztények békés kapcsolata. A viszály kiváltó oka az volt, hogy egyes keresztények Mohamedet hamis prófétának nyilvánították, s az arab-keresztény vegyes házasságból született gyermekeket keresztény módon kezdték nevelni. Ez az ellenállás a 9-10. század fordulóján az arabok részéről heves üldözést váltott ki: a keresztényüldözés folyamán számos templomot lerombolták, papokat, apácákat mészároltak le kegyetlenül. A keresztények egy része a hegyek közé menekült. Mivel a muszlimok a félszigetnek csak a déli részét foglalták el, lehetővé vált, hogy a menekültek az északi hegyvidékeken – szüntelen harcok közepette – kicsiny független keresztény államokat hozzanak létre. A 10-11. században így jött létre a már említett Asturia, León, Kasztília, Navarra, Aragónia és Katalónia. A főként kereskedelemből élő córdobai emírség a 11. századig virágkorát élte; 1031-ben azonban utód nélkül meghalt az utolsó Omajja kalifa, és ezután kisebb széthúzó független arab birtokokra hullott szét Andalúzia. A *reconquista* – melynek kezdetei 722-re nyúlnak vissza (covadongai ütközet), és melyhez most az új keresztény államok is csatlakoztak – új lendületet kapott. Döntő győzelmet azonban csak 1212-ben, a Las Navas de Tolosa-i csatában arattak az arab hódítók felett.

A püspöki inkvizíció 12. századi felállítását szintén az egyház terjedését és tanúságtevő munkáját akadályozó tényezők között kell számon tartanunk. A latin *inquisitio* (felkutatás, nyomozás, vizsgálódás) szóról elnevezett inkvizíció a középkorban azt az egyházi bírósági gyakorlatot jelentette, amelynek során a keresztény hit igazságai között válogató, illetve az egyes igazságokat tagadó eretnekeket felkutatták s a világi hatóságoknak átadva megbüntették. Az

intézmény kialakulásának egyik oka az egyházi és az állami hatalom szoros összefonódása volt: a középkori uralkodók egyes bibliai kijelentésekből (vö. Jn 19,11; Róm 13, 1–2) olyan politikai tanítást (ideológiát) formáltak, amellyel saját hatalmukat szentesítették. Ennek következménye az lett, hogy aki a keresztény tanítás igazságai között válogatott, illetve egyes igazságokat eretnekként elutasított, társadalmi szempontból is rendbontónak, az államhatalom ellenségének számított. Az intézmény kialakulásának másik oka az volt, hogy az egyház vezetői félreértették a Jézustól kapott missziós parancsot (Mt 28,19). A történeti Jézus Isten országának hirdetésében elítélte az erőszakot (vö. Mt 26,52). Tanítványai azonban már az ő idejében is rosszul értelmezték szándékát, s az istennyilát akarták lehívni azokra, akik elutasították a Mester tanítását (vö. Lk 9, 52–55). A középkori egyházi vezetők ugyanezt a hibát követték el, amikor felállították az inkvizíció intézményét.

A III. Lateráni Zsinat (1179) felszólította a világi és egyházi hatóságokat, hogy minden eszközzel harcoljanak az eretnekek ellen: a zsinat határozata nyomán intézményesült a püspöki inkvizíció. Az eretnekeket a püspök vagy az általa kinevezett vizsgálóbíró (inkvizítor) kutatta fel. Aki téves felfogását nem volt hajlandó megváltoztatni, azt kiközösítették az egyházból, s további eljárás, illetve büntetés végett átadták az államhatalomnak. A IV. Lateráni Zsinat (1215) III. Ince pápa korábbi rendelkezése alapján a régi római felségsértéssel azonosította az eretnekséget, és szabályokat állított fel az eretnekek ellen folytatott bírósági eljárásokra.

❖ az egyház terjedését segítő tényezők Keleten ❖

A Bizánci Birodalom területén a 8. és 13. század közötti időszakban az egyház terjedését a Bolgár Patriarchátus létrejötte, a románok őseinek (a vlachoknak) keresztény hitre térése, a ciliciai (kis-örményországi) örmény keresztény közösség megszületése, valamint a szerbek és a délalbánok megtérése segítette elő.

A bolgár nép körében a kereszténység terjedése I. Borisz kán alatt kezdődött el, aki 865-ben görög papokkal kereszteltette meg magát, s azon fáradozott, hogy a frankoktól, Rómától és Konstantinápolytól független patriarchátust hozzon létre népe számára. Mivel Phótiosz pátriárka nem ismerte el uralmi területe egyházának önállóságát, Borisz Rómával is kapcsolatot keresett. Végül azonban a IV. Konstantinápolyi Zsinaton (869/70) mégis Bizánc mellett kötelezte el magát. Simeon cár († 927) uralkodása alatt érkeztek Bulgáriába Cirill és Metód tanítványai, akiknek nagy szerepük volt a bolgárok kereszténységének elmélyítésében. A cár a preszlávi püspököt pátriárkává nevezte ki. Az első független Bolgár Patriarchátust 927-ben Konstantinápoly is elismerte. Simeon uralma idején az ohridi vallási központban készültek a glagolita írásból kifejlesztett cirill írás segítségével a szláv nyelvű bibliafordítások és a keleti bolgár liturgikus szövegek átdolgozott kiadásai. A Bolgár Birodalom keleti részének bukása után a preszlávi pátriárka Ohridba tette át székhelyét: virágzó szláv egyházi élet alakult ki e központ környékén. Amikor a 11. század elején II. Baszileiosz támadásai következtében Bulgária elveszítette állami önállóságát, a bolgár egyház újra bizánci fennhatóság alá került: a császár görög érseket nevezett ki Ohridban, az ország egyházi hierarchiája görög lett, s az istentisztelet nyelveként is a görögöt kezdték használni. Az ohridi érsek a keleti egyházszakadás idején Kerulláriosz Mihállyal együtt szembefordult Rómával.
• A második Bolgár Birodalom megszületése (1187) után a bolgárok megkísérelték az önálló nemzeti patriarchátus visszaállítását. Kaloján cár, aki elsősorban politikai megfontolásból jó kapcsolatban volt Rómával, először független érsekséget hozott létre Trnovóban. 1204-ben azt is elérte, hogy III. Ince pápa az érseket felruházta a prímási címmel. Ezután a bolgár egyház még mintegy harminc évig egységben maradt Rómával.

A románok ősei a 9-10. században bolgár közvetítéssel kerültek kapcsolatba a bizánci kereszténységgel. Ezért a bolgároktól átvették az egyházi ószláv nyelvű liturgiát és a cirill ábécét is.

A bizánci és szeldzsuk támadások elől menekülő és hazájukból kivándorló örmények, akik a 11. században a kis-ázsiai Cilicia területén létrehozták Kis-Örményországot, megőrizték nemzeti

keresztény hagyományaikat. Az anyaországból a katholikátus is átköltözött Kis-Örményországba, ahol a katholikosz többször is változtatta székhelyét. A ciliciai örmények a keresztes hadjáratok folyamán a keresztesek szövetségeseivé és támogatóivá váltak. A 12. század végétől az ő közvetítésükkel jó kapcsolatokat építettek ki Rómával.

A Bizánci Birodalom területén élő szerbek között eleinte nyugatról érkezett igehirdetők terjesztették a kereszténységet. Az I. Baszileiosz császár (ur. 867–886) által küldött hittérítők azonban a keleti szertartást honosították meg körükben, és a Konstantinápolyi Patriarchátus joghatósága alatt szervezték meg egyházi hierarchiájukat. Metód tanítványai a szláv nyelvű liturgikus könyvekkel is megajándékozták őket. Amikor a 10. század elején Simeon bolgár cár uralma alá hajtotta a szerbeket, Raška az újonnan alapított ohridi érsekség fennhatósága alá került, mely a 11. század elején, miután II. Baszileiosz leigázta a bolgárokat és a szerbeket is, görög szertartású lett. A görög iga lerázását követően Szerbia első királya, Voiszláv Mihály 1077-ben a szerb egyházi intézményeket rövid időre Róma fennhatósága alá rendelte.

Az albánok által lakott területek déli részein bolgár és szerb hatásra a bizánci kereszténység terjedt el: az itt létesült keleti püspökségek a 11. században egyrészt Ohridhoz, másrészt az albán területen létrehozott keleti metropoliához tartoztak.

A Bizánci Birodalom északkeleti határvidékén Grúzia keleti és nyugati részének egyesítésével az egyház szervezeti megújulásának jeleként a 11. században létrejött az egységes Grúz Katholikátus, amelynek feje a pátriárka címet is viselte.

A keleti és a nyugati grúz területek politikai egységesítését követően a keleti és a nyugati grúzok egyháza is egységbe kovácsolódott, és szervezeti szempontból megerősödött. 1010-ben az ibériai (kartli) Mcheta városának katholikosza pátriárkai címet vett fel, s ettől kezdve a cím viselője több évszázadon át egész Grúzia katholikosz pátriárkájaként irányította a grúz püspökségeket. A 10. századtól az abháziai Bichvinta (ma: Picunda) városában székelő metropolita is használta a katholikosz címet, de a mchetai katholikosz pátriárka alárendeltjeként.

A Kijevi Nagyfejedelemségben a 10. századi térítések hatására gyökeret vert a kereszténység, s a 11. században megalakult a Bizánc egyházi fennhatósága alá tartozó Kijevi Érsekség.

A Kijevi Nagyfejedelemségben a kereszténység a 10. században kezdett terjedni. Igor nagyfejedelem özvegyének, Olgának († 969) kérésére a Német-római Császárságból és Bizáncból is érkeztek hittérítők az ország területére. A 10-11. század fordulóján Olga unokája, a keresztséget felvevő Nagy Vladimír rendelte el az oroszok megkeresztelkedését. Bölcs Jaroszláv megerősítette a kereszténységet, és ő szervezte meg az orosz nemzeti egyházat is: 1039-ben létrejött a Kijevi Érsekség (vagy Metropolia), amelynek érseke a bizánci pátriárka fennhatósága alatt állt.

❖ az egyház terjedését akadályozó tényezők Keleten ❖

A 8–13. század közötti időszakban a Bizánci Birodalmon belül elsősorban a keresztény uralkodók közti viszálykodás, az 1054-ben kinyilvánított elszakadás Rómától, valamint a Konstantinápolyi Latin Patriarchátus felállítása (1204) akadályozta az egyház kibontakozását, és rombolta a keresztény tanúságtevés hitelét.

Sötét árnyakat vetett a keleti egyház életére az a tény, hogy a keresztények közt nem volt politikai egyetértés: az önmagukat kereszténynek valló uralkodók (bizánci császárok, bolgár cárok, szerb nagyzsupánok) a 11-12. században gyakorta élet-halál harcot vívtak egymás ellen a Balkán birtoklásáért. Amikor például II. Baszileiosz császár, aki a „bolgárölő" melléknevet kapta, 1014-ben legyőzte Sámuel bolgár cár seregét, 15 ezer foglyot is ejtett: a foglyokat megvakíttatta, s minden száz vak mellé egy félszeműt adva vezetőül visszaküldte őket az Ohrid közelében tartózkodó cárhoz. A látványtól a cárnak megszakadt a szíve, és meghalt.

Az 1054-ben kinyilvánított elszakadás Rómától csak lassan tudatosult a keresztény tömegekben, de a tudatosulással párhuzamosan egyre nagyobb zavart keltett a Krisztus egyetlen egyházát valló

hívők lelkében és tanúságtevő életében. 1204-ben, a Latin Császárság megalapításakor III. Ince pápa latin patriarchátust állított fel Konstantinápolyban, s a görög püspököket, illetve egyházmegyéiket a latin pátriárka joghatósága alá rendelte. A latin patriarchátus felállítása, a bizánci rítus megszüntetésének kísérlete, valamint a várost elfoglaló keresztesek barbár magatartása miatt a bizánciak még jobban meggyűlölték a latinokat, és végérvényesen elfordultak a latin egyháztól.

A Bizánci Birodalom déli és keleti határvidékein az egyház terjedését az alexandriai keresztényüldözések, a keresztes hadjáratok, a bagdadi Abbászida Kalifátus hanyatlását okozó tényezők, valamint az örményeket ért támadások akadályozták.

A 10-11. század fordulójának Alexandriájában a Fatimida al-Hakim kalifa uralkodása alatt kezdődött az iszlám történetének egyik legnagyobb keresztény- és zsidóüldözése: a keresztények és a zsidók csak fekete ruhát viselhettek, és megkülönböztető jelzést kellett hordaniuk. A kalifa elkoboztatta a keresztény templomok és a zsidó zsinagógák javait, sokat közülük le is romboltatott. Az üldöztetés következtében a keresztények közül sokan áttértek a muszlim hitre. A görög orthodox (melkita) hívők patriarchátusában a 10. századtól az alexandriai rítust fokozatosan a bizánci szertartásrend váltotta fel. Ily módon a Konstantinápolyhoz tartozás a liturgiában is megnyilvánult. A 11. század közepén a miafizita koptok patriarchátusának székhelye az üldözések miatt Alexandriából Kairóba került. A 12. század végén, az Ajjúbida Szaladin uralkodása alatt enyhültek ugyan az üldözések, de az Egyiptomot is fenyegető keresztes hadak miatt a keresztesek keleti hittestvérei szigorú ellenőrzés alá kerültek.

A keresztes hadjáratok két szempontból is rombolták az egyház tanúságtevő munkájának hitelét. Egyrészt akadályaivá váltak az evangélium hirdetésének. A keresztesek „megfeledkeztek" arról, hogy a történeti Jézustól idegen a „szemet szemért, fogat fogért" mondás mögött meghúzódó pogány lelkület (vö. Mt 5, 38–48), és fegyveres erővel akarták felszabadítani az arabok, illetve a szeldzsukok uralta területeket, s biztosítani a nyugati zarándokok nyugalmát. Ez lehetetlenné tette a missziót. A ruhájukon keresztet viselő, öldöklő, pusztító és a városokat kifosztó keresztesekben ugyanis az iszlám hívei aligha ismerhették fel annak a Krisztusnak alakját, aki emberi jóságával és az igehirdetés szelíd eszközével próbálta meggyőzni kortársait az általa hozott örömhír igazáról. Másrészt a hadjáratok a keresztényeket is megosztották. Amikor ugyanis az iszlámtól visszahódított területeken létrehozták a kis latin államokat (a Jeruzsálemi Királyságot és az Antióchiai Fejedelemséget), a keleti hierarchiát latin szertartású vezetőkkel váltották fel: így például a 11. századi Jeruzsálemben és Antióchiában a keleti pátriárkákat elűzve latin patriarchátusokat létesítettek. Ezek az események sértették a keleti egyházat, és sehogyan sem szolgálták az egymástól fokozatosan távolodó keleti és nyugati egyházrész egységét.

Jeruzsálemnek az Abbászida kalifák uralma alatt elviselhető sorsa volt. 800 körül a pátriárka egy szerzetest küldött követségbe a frank uralkodóhoz, Nagy Károlyhoz, hogy védelmet kérjen a szent helyek számára. Ugyanakkor Hárun ar-Rasíd kalifa elküldte a Szent Sír-templom kulcsát a császárnak, és ezzel elismerte Nagy Károly védnöki jogait. A Fatimida al-Hakim kalifa azonban üldözni kezdte a keresztényeket: 1009-ben leromboltatta az újjáépített Szent Sír-templomot is. A nyugati keresztények számára ez az esemény szolgált alkalmul az első keresztes hadjárat elindítására. A keresztesek által 1099-ben alapított Jeruzsálemi Királyságban a nyugatiak a görög pátriárkát szakadárnak nyilvánították, és létrehozták a Jeruzsálemi Latin Patriarchátust. A királyság idején a görög pátriárkák Konstantinápolyban éltek. A latin patriarchátus létrehozása fokozta a nyugati és a keleti egyházrész közötti feszültségeket. A városban 1175-től örmény püspökség is volt az örmény kivándorlók számára. Amikor az Ajjúbida Szaladin visszafoglalta a keresztesektől Jeruzsálemet (1187), a görög pátriárka visszatérhetett Konstantinápolyból. Szaladin a keresztény foglyokat nem mészároltatta le, de váltságdíjat kért értük, s akikért nem fizettek, azokat eladta rabszolgának.

Antióchiát Bizánc a 10. században visszahódította az araboktól: a bizánci uralom alatt az Antióchiai Rúm (melkita) Orthodox Patriarchátus virágkorát élte. Az 1085-ös szeldzsuk támadás, majd az Antióchiai Fejedelemség létrehozása (1098) azonban súlyos károkat okozott a patriarchátus

életében: a keresztesek a rúm (melkita) orthodox pátriárka helyébe latin pátriárkát ültettek, és létrejött az Antióchiai Latin Patriarchátus. Az orthodox pátriárka Konstantinápolyba menekült, ettől kezdve itt volt a székhelye. • Az Antióchiai Szír Orthodox (miafizita) Patriarchátus székhelye a 12. században Mezopotámiából a mai Törökország délkeleti részén lévő Mardin városába került. • A maroniták a 10. századi arab támadás után a Szent Maronról elnevezett kolostor körzetéből a Libanoni-hegységbe menekültek. A 12. század végén jó kapcsolatba kerültek a keresztesekkel, s kifejezésre juttatták, hogy egységben vannak és akarnak maradni a római pápa által vezetett nyugati egyházzal.

A mezopotámiai Kelet Egyházában megváltozott a katholikátusi székhely. A Perzsiát uraló arab kalifák között ugyanis akadtak olyanok, akik engedményeket tettek a keleti szír kereszténynek, mert becsülték őket műveltségük és kiváló tudósaik miatt. A kedvező bánásmód jeleként a 8. század második felében a katholikátus székhelye Szeleukeia-Ktésziphón városából az Abbászidák által alapított kalifátusi fővárosba, Bagdadba költözhetett. Amikor azonban az Abbászida Kalifátus a 10. század közepétől a Bujidák, majd a szeldzsukok gyámsága alá került, a zavaros politikai helyzet a keleti szír keresztények életét is bizonytalanná tette.

A 8–13. századig terjedő időszakban arab, bizánci, majd szeldzsuk támadások nehezítették az örmény keresztények életét. A katholikátus székhelyét, mely Dvinben volt, a 10. században többször át kellett helyezni, míg végül az ezredfordulón Ani városába került, majd a következő században Kis-Örményországba költözött. A 11. századtól kezdve az örmény katholikoszok tárgyalásokat folytattak Rómával az egység helyreállításáról, de az ilyen irányú részleges törekvések nem jártak sikerrel. A keresztes hadjáratok erőszakos cselekményei nem kerülték el a nyugati kereszténye-ket felszabadítóként váró örményeket sem.

❖ az egyház intézményének szerveződése ❖

A 787 és 1215 közötti időszak során a korábban kialakult *hierarchia* lényegében változatlan maradt, de – főleg Nyugaton – az egyházkormányzati hatalom teljességét birtokló püspökök és a presbiterek rendjében új címek, méltóságok születtek, amelyek sajátos kormányzati vagy lelkipásztori feladatokhoz kapcsolódtak.

A püspöki renden belül szokásba jött a nagyobb és a kisebb pátriárkák megkülönböztetése, és a megyés püspökök mellett megjelentek a címzetes püspökök is.

Minthogy a 6. századtól kezdődően egyes püspökök a pátriárkai címet is megkapták, a 12. századtól kezdve különbséget tettek a nagyobb (az ősi) és a kisebb pátriárkai címek között. • A megyés püspökök munkáját a kora középkortól kezdődően az iszlám hódítás miatt hivatalukat veszített, illetve azok a címzetes püspökök segítették, akiket a megüresedett keleti püspökségek címére szenteltek föl.

A presbiteri renden belül feltűntek a püspöki bírák és az általános püspöki helynökök, a káptalan tagjait alkotó kanonokok, valamint a plébánosok helyett állított vikáriusok (helyettesek, lelkészek vagy káplánok).

A 12. századtól kezdődően a püspökök korlátozták az esperesek hatalmát: munkatársként püspöki bírát (lat. *officialis*) és általános helynököt (lat. *vicarius generalis*) kezdtek alkalmazni. • A kanonokok a káptalan tagjai voltak. A káptalan intézménye a metzi püspök, Chrodegang († 766) kezdeményezésére született, aki Szent Ágoston példáját követve közös életre szorította székesegyháza presbitereit, és a bencés regulát forrásként használva szabálygyűjteményt is készített számukra. Ez a szabályzat Nagy Károly támogatásával hamarosan elterjedt. Azokat a presbitereket, akik e szabályok, azaz kánonok (lat. *canones*) szerint éltek, a regulákat követő szerzetesektől megkülönböztetve kanonokoknak nevezték. A kanonokok naponta közösen végezték imáikat s olvasták a Biblia egy-egy fejezetét. A közösen olvasott szentírási rész latin elnevezése, a *capitulum* (kis fejezet) alapján egy idő után a közös imára és bibliaolvasásra szolgáló helyiséget is *capitulumnak,* azaz káptalannak mondták, majd a 11-12. század fordulóján a közös életet élő presbiterek testülete is a

káptalan nevet kapta. A püspöki székesegyház kanonoki testületét a székeskáptalan, a püspöki székhelyeken kívül lévő templomok kanonoki közösségét pedig a társaskáptalan névvel illették. A 12. századtól kezdve a székeskáptalan tagjai egyre nagyobb szerephez jutottak: megszerezték a püspökválasztás kizárólagos jogát, és ők lettek a püspökök legfőbb tanácsadói. A kanonoki testületben különféle tisztségek voltak: a prépost (lat. *praepositus*) vagy dékán volt a testület legfőbb felügyelője; a skolasztikus (lat. *scholasticus*) vagy lektor a káptalani iskolát vezette; a kántor (lat. *cantor*) a liturgikus ünneprend és az éneklés irányítója volt; a kincstartó (lat. *custos*) a liturgikus felszereléseket, könyveket és más értékeket őrizte. • A 12. századtól kezdve a lelkipásztorkodó presbiterek körében elterjedt a latin *vicarius* (helyettes) szóról elnevezett vikáriusság intézménye. Ebben az időben számos plébániát kolostorokhoz vagy káptalanokhoz rendeltek, és az ilyen jellegű plébániákat nem plébánosok, hanem vikáriusok vezették. A helyettest egyes vidékeken segédlelkésznek vagy káplánnak is nevezték. A káplán szó eredetileg a frank udvari kápolna (lat. *capella*) klerikusait jelölte.

Nyugaton a püspökök kiválasztásának, felszentelésének és beiktatásának módját a wormsi konkordátum (1122) változtatta meg, amely véget vetett az invesztitúraharc első szakaszának: eszerint a püspököt az egyházi törvényeknek megfelelően, szabadon (a császár befolyásától mentesen) választhatták, az érsek, illetve más püspökök szentelték fel, s az érsek iktatta be hivatalába. A császár csak a hűbérbirtokba való beiktatást végezte.

A presbiterjelöltek a korai középkortól a szentelés előtt vizsgát tettek: igazolniuk kellett, hogy ismerik az alapvető imákat és hitvallási formulákat, képesek a latin nyelvű szentírási szövegeket népnyelven magyarázni, járatosak a szertartások végzésében stb.

A ***cölibátus*** gyakorlatában a keletiek ragaszkodtak a 692-es II. Trulloszi Zsinat döntéséhez. Nyugaton azonban az 5. században elterjedt szigorúbb törvényt nem mindenütt tartották meg: Európa-szerte sok egyházmegyés pap élt törvénytelen házasságban. A cölibátus törvényének megszegésében a főpapok sem voltak kivételek. A 10., az úgynevezett sötét század Rómájában például III. Sergius pápa kapcsolatot tartott fenn az egyik szenátor leányával, akitől törvénytelen fia, a későbbi XI. János pápa is született. Nem véletlen, hogy a 11. század tartományi zsinatai és pápái erkölcsi megújulást szorgalmaztak, és ismételten megpróbálták érvényre juttatni a klerikusok nőtlenségére vonatkozó törvényt. Különösen szigorú volt e téren VII. Gergely pápa († 1085), aki nemcsak a nős papokat függesztette fel hivatalukból, hanem azokat a püspököket is, akik papjaik házassága fölött szemet hunytak. Az I. Lateráni Zsinat (1123) iktatta törvénybe, hogy az alszerpapoktól fölfelé a klerikusok megkísérelt házassága érvénytelen.

A ***területi és szervezeti tagolódás*** szempontjából az egyház életében lényeges változást hozott a keleti egyházszakadás folyamatát felgyorsító 1054-es esztendő, amikor Krisztus tanúságtevő közössége egyházkormányzati szempontból két nagy részre vált szét. Kelet egyházkormányzati egységei közé a történelmi patriarchátusok (Konstantinápoly, a melkita és a miafizita irányzatú Antióchia, a melkita és a miafizita Alexandria, valamint Jeruzsálem), a hozzájuk tartozó érsekségek, exarchátusok, Kelet Egyháza, az Örmény és az egységes Grúz Katholikátus tartoztak. Nyugat gyakorlatilag egyetlen patriarchátusból állt, élén a római pápával. • A helyzet bonyolultabbá vált a keresztes hadjáratok idején: amikor a 11. század végén felállították az Antióchiai és a Jeruzsálemi Latin Patriarchátust, a keleti pátriárkáknak távozniuk kellett, s a hívők teljes jogbizonytalanságba kerültek. Ugyanez történt 1204-ben is, amikor a Latin Császárság létrejöttét követően Konstantinápoly is latin pátriárkát kapott. III. Ince pápa a fegyverek erejével akarta helyreállítani a keresztények egységét: a bizánci görög püspököket a latin pátriárka joghatósága alá rendelte, és száműzette azokat, akik nem fogadtak engedelmességet. Az ökumenikus bizánci pátriárka a császárral együtt Nikaiába menekült.

A *római püspöki szék* betöltésének módjában II. Miklós pápa (1059–1061) rendelete hozott változást. Az új törvény szerint a pápát a kardinálisok választották, s a papság, illetve Róma népe csak utólagos elfogadással járulhatott hozzá a választáshoz. A törvény értelmében az új pápa személyének kijelölésénél tisztelettel és figyelemmel kellett lenni a nyugati császár óhajára is. A megválasztott pápát hivatalai segítették munkájában: 1100 körül jelent meg a pápai oklevelekben a Római Kúria (lat. *Curia Romana*) kifejezés, amely a pápai központi hivatalok összességét jelenti. A pápa egyházkormányzati munkáját a 12. századtól kezdve hatékonyan támogatta a bíborosok testületének ülése is, amely a latin *consistorium* (összejöveteli hely) szó alapján a bíborosi konzisztórium nevet kapta. • A római püspök primátusának teljes tagadásához keleti részről az adta meg a döntő okot, hogy a nyugatiak felállították a Latin Császárságot és a Konstantinápolyi Latin Patriarchátust. A keletiek az első évezredben általában elfogadták a római pátriárka primátusát, de ezt úgy értelmezték, hogy a pápát csak a hit kérdéseiben való legfőbb döntési jog, illetve az apostolfejedelem utódának kijáró tiszteletbeli elsőbbség (lat. *primatus honoris*) illeti meg, ám nincs joghatósága az egyetemes egyház felett. Éppen ezért elutasították például VII. Gergely pápa központosító törekvéseit, aki még az 1054-es szakadás után is azt vallotta, hogy a római pápának egyetemes joghatósága van, s adott esetben a püspököket is megfoszthatja hivataluktól. Amikor a latin patriarchátus felállításával (1204) Róma durván beavatkozott Bizánc belügyeibe, a keletiek eljutottak a primátus teljes tagadásához: ténylegesen ezzel zárult le a keleti egyházszakadás folyamata.

c) A Messiás megjelenítése a középkori egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében

❖ a liturgia ❖

A 787 után élő keresztények hagyományaikat követve töretlenül vallották, hogy az egyház elsősorban a ***liturgiában*** mutathatja fel a Messiás titkát a világnak. Keleten elsősorban a bizánci rítus terjedt el, a többi keleti szertartásrendben pedig liturgikus reformokat hajtottak végre. Nyugaton a 11. században uralkodóvá vált a római latin nyelvű rítus.

Keleten a bizánci rítus terjedt el, amennyiben a bizánciak által megtérített népek (bolgárok, románok, szerbek, délalbánok, oroszok) is ezt a rítust vették át, bár a görög szöveget a délalbánok kivételével először egyházi ószláv, majd nemzeti szerkesztésű egyházi szláv nyelvre fordították. Az alexandriai rítuscsaládhoz tartozó kopt szertartásrendbe a 11. századtól kezdődően a bizánci rítusból is átkerültek elemek. Az alexandriai kopt pátriárka fennhatósága alá tartozó etiópok zsidó elemeket (a szombat megünneplése, körülmetélés stb.) vettek át liturgiájukba. A nyugati szír (antiochiai) rítus klasszikus formáját a 12. században érte el. Az antiochiai rítuscsaládhoz tartozó maroniták, akik egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a latin egyházzal, a római latin rítusból vettek át szövegeket liturgiáikba. A keleti szír (perzsa) rítust a 12. század folyamán liturgikus reformok keretében átalakították. E reformok eredményei fokozatosan a Malabár-partokon élő keresztények liturgiáiban is megjelentek. Az örmény rítus a 9. században bizánci befolyás alá került, a ciliciai örmény szertartásrendbe pedig a 12. századtól kezdve beépültek olyan részletek is, amelyek a római latin rítusból származtak. • A 9. században a szláv (egyházi ószláv) liturgikus nyelv terjedése okozott feszültséget a nyugati és a keleti keresztények között. Az egyház nyugati részén ebben az időben ugyanis a háromnyelvűség (gör. lat. *triglossia*) elvét vallották, vagyis három nyelvet tartottak alkalmasnak Isten magasztalására: a Názáreti Jézus keresztjének feliratán szereplő hébert, latint és görögöt. Ezért meglepő, hogy a Cirill és Metód által terjesztett szláv liturgikus nyelvet II. Hadrianus pápa († 872) és VIII. János pápa († 882) is jóváhagyta. Elfogadták azt az érvet, hogy aki a fő nyelveket (hébert, latint, görögöt) teremtette, ugyanaz teremtette a többi nyelvet is saját dicséretére és dicsőségére. Sajnálatos módon később VI. István pápa († 891) ezt a világos álláspontot nem vette figyelembe, és visszavonta a jóváhagyást. A szláv liturgikus nyelvet végül csak

a keleti egyház fogadta el. VII. Gergely pápa a 11. században az egész nyugati egyház számára kötelezővé tette a liturgia római rítus szerinti latin nyelvű ünneplését. Kivételt csak Milánó jelentett, ahol a pápa továbbra is engedélyezte az ősi ambrozián liturgia végzését.

Nyugaton a 12. század végére körvonalazódott azoknak a legfontosabb liturgikus cselekményeknek a száma, amelyeket az egyház szentségi liturgiáknak (szentségeknek), vagyis a feltámadt Messiással való találkozás „színhelyének" tartott. A püspökök és tartományi zsinatok hét szentségről kezdtek beszélni. Ezek: a keresztség, a bérmálás, az oltáriszentség (eukharisztia), a bűnbánat, az utolsó kenet, az egyházi rend és a házasság. Mivel a hetes számnak szimbolikus értéke van (a Bibliában a teljességet, a tökéletességet jelenti), ezért a szentségek hetes száma sem tényszerű adat elsősorban, hanem jelképes üzenetet hordoz: kifejezi, hogy Isten minden lehetőséget megad az embernek a feltámadt Messiással való találkozásra, s az említett hét liturgikus cselekményben a hívő ember egészen bizonyosan találkozik is Krisztussal.

Korábban bizonytalanság uralkodott a tekintetben, mely liturgikus cselekmények tartoznak a szentségi liturgiák közé, így a számuk sem volt egyértelmű. Például Damiáni Péter kardinális († 1072), aki többek között a királlyá való felkenést is szentségnek tartotta, tizenkét szentségről tudott. A 11. században voltak olyan püspökök, akik csak a keresztséget és az eukharisztiát nevezték szentségnek. Clairvaux-i Szent Bernát († 1153) ellenben tízről beszélt: például a lábmosás szertartását is a szentségek közé sorolta.

A *keresztség* szentségének kiszolgáltatásában a 11. századra általánossá vált a csecsemő-, illetve gyermekkeresztség, s így a katekumenátus intézménye gyakorlatilag megszűnt. A csecsemők keresztelését vízzel való leöntés keretében, a felnőttek keresztelését továbbra is alámerítéssel végezték.

A *bérmálás* a nyugati egyházban a 9. század elején teljesen elvált a keresztségtől, s önálló liturgikus formát kapott. A keleti és a nyugati egyházrész bérmálási gyakorlata így véglegesen elkülönült egymástól.

Az *eukharisztia* ünneplését Keleten a korábban kialakult liturgiák szerint végezték görög, egyházi ószláv vagy más (szír, kopt, örmény stb.) nemzeti nyelven. E liturgiák változatosak voltak, és sok tekintetben különböztek egymástól. A keletiek fontosnak tartották, hogy a liturgiát felszentelt pap végezze. Az eukharisztia ünnepléséhez az evangélium kovászára (vö. Mt 13,33) emlékeztető kovászos kenyeret használtak, és a híveket két szín alatt áldoztatták.
• Nyugaton a 9. századtól kezdve az eukharisztia ünneplésében a római–frank liturgia vált uralkodóvá, amelyről a *Sacramentarium Gregorianum* szertartáskönyv és az a Függelék ad képet, amelyet a bencés szerzetes, Alkuin († 804), Nagy Károly tanácsadója illesztett az említett szertartáskönyvhöz. A nyugatiak is lényegesnek tartották, hogy a liturgia vezetője felszentelt pap legyen. Mivel Jézus utolsó vacsoráját zsidó húsvéti vacsorának tartották, ezért az eukharisztia ünnepléséhez kovásztalan kenyeret (ostyát) használtak. Gyakorlati megfontolásból (a kehely kiborulásának veszélye, a járványoktól való félelem és egyéb okok miatt) egy szín alatt, az ostyát a hívők kezébe helyezve áldoztattak.

A római szertartásban megszaporodtak a dramatikus elemek: a pap többször helyet változtatott az oltárnál, az evangéliumos könyvet égő gyertyák kíséretében vitték a felolvasás helyére, az adományok felajánlási körmenetben kerültek az oltárra, gyakrabban alkalmazták a tömjénnel való füstölést, stb. A 9. századtól kezdve alkalmazták a különféle liturgikus színeket. A színek szimbolikájának rendeltetése az volt, hogy Krisztus és az üdvtörténet titkának jelentős mozzanataira irányítsa a hívők figyelmét. Fokozatosan kialakult a szertartást végző pap liturgikus ruháinak ma is használatos ötféle színe. Az eukharisztia ünneplésének misztérium jellege még nagyobb hangsúlyt kapott, mint korábban: a 9. századtól kezdve terjedt el az a szokás, hogy a mise kánonjának szavait a pap suttogva mondta. A titokra utaltak azzal is, hogy az oltárt, amely korábban a félkör

alakú szentélyben a néppel szemben állt, áthelyezték a templom hátsó falának közelébe: így a pap a népnek hátat fordítva, az emberektől eltávolodva végezte latinul a maga „titokzatos" miseimáit, a hívők pedig belemélyedtek kedvelt magánimáikba. A szentmise szertartásába ebben az időszakban épült be áldozás előtti rítusként az Isten Báránya (lat. *Agnus Dei*). Az eukharisztia ünneplésében és az ezt kiegészítő zsolozsmában egyre nagyobb szerepet kapott az az ősi énekforma, amelyet Nagy Szent Gergely pápa iránti tiszteletből a 9. századtól gregoriánnak, azaz „gergelyi éneknek" neveztek.

A ***bűnbocsánat*** szertartásában először Keleten terjedt el a megismételhető és titkos feloldozással elnyerhető bűnbocsánat gyakorlata. Mivel a keletiek a gyóntatót lelki orvosnak tekintették, elfogadták, hogy a bűnbánat szentségét nemcsak felszentelt pap szolgáltathatja ki, hanem olyan szerzetesek is, akiket nem szenteltek pappá. A későbbi századokban a nyugati egyház az ilyen gyónás hasznát ugyan nem, szentségi voltát azonban már vitatja. • Nyugaton a 11. század végére vált végérvényessé a megismételhető és titkos feloldozással elnyerhető bűnbocsánat gyakorlata. Ezt a formát a IV. Lateráni Zsinat (1215) is szentesítette, amikor előírta, hogy a hívők évenként legalább egyszer gyónjanak meg papjuknál, s legalább húsvétkor áldozzanak (vö. DH 812). A 11-13. században a nyugati egyházban – szükséghelyzetben – kötelezőnek számított a laikusgyónás: ha a pap nem volt elérhető, a bűnbánó keresztény testvére előtt vallotta meg vétkeit (vö. Jak 5,16), és ezt azzal a bizonyossággal tette, hogy ezen a módon is elnyerte Isten bocsánatát, és kiengesztelődött az egyházzal. A bűnbánatnak ezt a módját a későbbi századokban az egyház nem tekintette szentségnek, azaz ugyanúgy ítélte meg, mint a fel nem szentelt keleti szerzeteseknél végzett gyónást.

A bűnbocsánat szentségével kapcsolatban a 11. századi nyugati egyházban megjelent a búcsú gyakorlata. A búcsú (lat. *indulgentia:* elengedés, elnézés) azt jelenti, hogy az egyház Krisztus érdemei alapján részben vagy egészen elengedi a bűnökért járó ideigtartó büntetést.

Az ideigtartó „büntetés" valójában a bűn logikus következménye: annak a rombolásnak nyoma, amelyet bűnével az ember saját istenképiségében és mások életében okoz. A bűn e hatásainak megszüntetését, az istenképiség teljes helyreállítását és a jóvátételt célozza az elégtétel, a vezeklés folyamata, amelynek során a bűnbocsánatot elnyerő ember Krisztus erejében felszámolja a bűn következményeit. A vezeklés fájdalmas és időigényes folyamat, ezért „büntetésnek" tekinthető, hiszen a korábbi bűnös életviteltől való teljes elfordulás a bűnbocsánat elnyerése után sem egyszerű feladat. Az egyház ehhez a fájdalmas vezekléshez ad segítséget, amikor Krisztus megváltó érdemeire hivatkozva arra kéri a mennyei Atyát, hogy a vezeklési idő mérséklésével és a vezeklés módjának megváltoztatásával könnyítse meg a bűnbánó számára az ideigtartó büntetés elviselését. A gyakorlat nyomait már az ősegyházban is megtaláljuk: Pál apostol arra kéri a korintusi híveket, hogy a gyülekezetből kizárt bűnbánónak rövidítsék meg vezeklési idejét: tanúsítsanak iránta szeretetet, s bocsássanak meg neki (vö. 2 Kor 2, 5–8). Ennek a példának alapján jártak el az első századokban a búcsú gyakorlatát követő püspökök, amikor a vezeklési időt rövidebb, de intenzívebb vezeklésre váltották át, lehetővé tették az elégtételül kiszabott cselekedet megváltását alamizsnával, pénzadománnyal, vagy pedig úgy segítettek a vezeklőknek, hogy vezeklési idejükbe mások együtt-vezeklését is beszámították. Az egyház ezt a segítséget akkor is felkínálta, amikor a vezeklési (elégtételi) idő a gyónásban elnyert bűnbocsánatot követő időszakra helyeződött át. A 11. századtól kezdve a nyugati egyház püspökei gyakorta buzdították a bűnbánó híveket arra, hogy vegyenek részt bizonyos közhasznú vállalkozásokban (kórházak, templomok építésében, zarándokhelyek létesítésében stb.), mert ezek által részben vagy egészben megszabadulhatnak az ideigtartó büntetéstől, azaz „búcsút inthetnek" a vezeklés fájdalmas folyamatának. Amikor 40 napos, 300 napos stb. búcsúkról kezdtek beszélni, ezzel azt akarták mondani, hogy az egyház annyit „enged el" az elégtételi kötelezettségből, amennyit a bűnbánó a régi bűnbánati fegyelem idején 40 napos, 300 napos stb. vezekléssel teljesített volna.

A *betegek olajjal való megkenését* a keleti egyház olyan cselekménynek tekintette, amely Isten gyógyító kegyelmét közvetíti a lelki vagy testi szempontból beteg embernek. Nyugaton azonban folytatódott az a gyakorlat, hogy – utolsó kenetként – csak haldoklóknak szolgáltatták ki. Ez nem felelt meg teljesen az egyház eredeti szándékának, hiszen a krisztusi közösség a betegeken nem csupán azokat értette, akiknek semmi reményük sincs már a gyógyulásra.

Az *egyházi szolgálatokra való felszentelés* vagy egyházi rend szentségének kiszolgáltatásában a keleti egyház az apostolutódnak tekintett püspök szerepét emelte ki, vagyis csak püspök szentelhetett püspököket, papokat és diakónusokat. A nyugati egyház is így gondolkodott, miközben azt is hangsúlyozta, hogy a papszentelésben a szentelendő elsősorban a konszekrálás hatalmát kapja meg: a liturgia vezetőjeként egyedül ő kérheti hatékonyan a Szentlelket arra, hogy a kenyeret és a bort Krisztus testévé és vérévé változtassa. Ezt a gondolatot a 12-13. század nagy teológusai (köztük Petrus Lombardus és Aquinói Tamás) olyannyira kiemelték, hogy a papszentelést igen, de a püspökszentelést nem sorolták a szentségek közé. • Nyugaton a 10. századtól kezdve váltotta fel a püspöki méltóság jeléül szolgáló süveget a ma is használatos „kétszarvú", hátulján két szalaggal ellátott fejfedő (lat. *infula*). A két „szarv" az Ó- és az Újszövetséget szimbolizálja, a két szalag pedig a Szentírást és a szóbeli hagyományt. A keleti egyházban a bizánci császár zárt koronájára (gör. *sztephanosz*) emlékeztető liturgikus fejfedőt elsőként az alexandriai pátriárka kezdte viselni a 11. században.

A *házasságkötés* szertartásában az egyház mind Keleten, mind Nyugaton egyre nagyobb szerepet vállalt, de a szertartás menetét és a házasság intézményének megítélését illetően gyakorlatuk, illetve szemléletük különbözött egymástól. • Keleten, ahol a házasságkötés lényeges elemét a püspöki (papi) áldásban látták, a szertartás általában így folyt le: a házasulandókat a hitvallás elmondása után bevezették a templomba, ahol imádkoztak értük, és áldásban részesítették őket. Miután meghallgatták Isten igéjét, koronát (koszorút) helyeztek fejükre annak jeleként, hogy ezentúl együttes tanúságtételükkel nyerhetik el Krisztustól az élet koronáját (vö. Jel 2,10). A szertartás azzal zárult, hogy a házasfelek részesültek az eukharisztia szentségéből. A keleti egyház eszményinek tekintette a házasság felbonthatatlanságát, de szentírási helyekre (vö. Mt 5,32; 19,9) és I. Justinianus császár († 565) rendeleteire hivatkozva súlyos okok alapján felbontotta, és a második vagy a harmadik házasságkötést is megengedte. • Nyugaton, ahol a házasságkötés lényegét a római jog alapján a házastársi beleegyezésben (lat. *consensus*) jelölték meg, a szertartást általában így végezték: miután a pap a templomkapu előtt nyilvánosan kikérte a jegyesektől a kölcsönös beleegyezést, megkezdődött a nászmise, amelynek keretében megáldották a menyasszonyt, a gyűrűket, és imádkoztak a házastársakért. A 10. századtól kezdődően a beleegyezést kifejező párbeszéd (a pap kérdése és a házasulandók igenlő felelete) is a templomban történt. A 13. századtól kezdve egyre több helyen megjelent a ma is ismert („És én összekötlek benneteket az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében") formula, ami mutatja, hogy a nyugati egyház immár teljesen illetékesnek tartotta magát a házasságok megkötésének szertartásában. Bár eleinte a nyugati egyház is megengedte, hogy házasságtörés esetén az ártatlan fél új házasságot köthessen, a 8-9. századtól kezdve az egyházi törvényhozás és a lelkipásztori gyakorlat egyre erőteljesebben ragaszkodott a házasság felbonthatatlanságának elvéhez. Érdekes azonban, hogy ebben a korban az egyházi esküvőt Nyugaton még nem tartották az érvényes házasság feltételének: abból kiindulva, hogy a házasság a jegyespár szabad egyetértésével jön létre, amelyet az egyháznak el kell fogadnia, érvényesnek tartották a nem nyilvános (lat. *clandestinus:* titkos) házasságkötést is. A IV. Lateráni Zsinat (1215) azonban már kifejezetten megtiltotta a titkos házasságkötést, és megparancsolta a papoknak, hogy a templomi házasságkötés előtt tisztázzák, a kötendő frigynek nincs-e valamilyen törvényes akadálya (vö. DH 817).

A szentségi liturgiák és a 12. századtól szentelményeknek (lat. *sacramentalia*) nevezett cselekmények (áldások, személyek, tárgyak megszentelése, temetés stb.) mellett tovább éltek a szentek tiszteletének, a Mária-tiszteletnek és a zarándoklatoknak ***paraliturgikus gyakorlatai*** is, amelyeket az egyház igyekezett összekapcsolni a szentségi liturgiákkal.

A szentek kultuszával együtt járt, hogy ünnepeik számát növelték, sírjukat és ereklyéiket tisztelettel övezték, és egyre több templomot emeltek tiszteletükre. A 12. században Róma elvette a nyugati püspököktől a szentté avatás (lat. *canonisatio*) jogát, és azt ettől kezdve a pápának tartotta fenn. Az ereklyekultusszal kapcsolatban megszaporodtak a babonás szokások is: az emberek vetélkedtek egymással, hogy megszerezzék egy-egy szent ruhafoszlányait, hajszálait stb.; különféle tárgyakat érintettek a szentek sírjához, hogy azok ereje a tárgyakba szálljon. A papok és a laikus hívők gyakorta megfeledkeztek arról, hogy a szentek tisztelete végső fokon nem emberekre, hanem Krisztusra irányul, aki megváltó ajándékával lehetővé tette a szóban forgó szent számára a példamutató keresztény életvitelt.

A mélyülő Mária-tisztelet jelének tekinthetjük, hogy az első évezred utolsó századaitól kezdve megnőtt a Boldogságos Szűz ünnepeinek száma. A keresztények már a 7. századtól megünnepelték Mária születését (mai magyar nevén: Kisboldogasszony napját). A 8. századtól ünnepelték Mária fogantatását, vagyis azt a titkot, hogy Mária Keresztelő Jánoshoz hasonlóan már anyja méhében megszentelődött. A nyugati egyházban a 9. századtól kezdve megemlékeztek Mária hét fájdalmáról. A 10. században a teológusok hagyományon alapuló igazságnak nyilvánították annak a 7. századtól nyomon követhető Mária-ünnepnek a mondanivalóját, melyet Mária mennybevételének (lat. *Assumptio;* mai magyar nevén: Nagyboldogasszony) hívunk: eszerint Mária az ő földi létének fájdalom nélküli befejezése (elszenderülése) után testével-lelkével együtt felvétetett a mennyei dicsőségbe, vagyis biztosan eljutott az üdvösségre. Mária megkoronázását a 12. századtól kezdték ünnepelni Európában. A középkori Mária-tisztelet mutatói közé tartozik többek között az ezredfordulón keletkezett „Üdvözlégy, tenger csillaga" (lat. *Ave maris stella*) himnusz és a 12. századi ismeretlen szerzőtől származó „Mennyországnak Királynéja" (lat. *Ave Regina Coelorum*) kezdetű Mária-ének is.

A szentek és Mária tiszteletével összefüggésben a középkorban egyre gyakoribbá váltak a zarándoklatok: a 11. századtól kezdve tömegek zarándokoltak a Szentföldre, az idősebb Jakab apostol ereklyéit őrző spanyolországi Santiago de Compostella székesegyházához, Szent Márton tours-i sírjához vagy Rómába. Az egyházi vezetés ezeket úgy illesztette be a bűnbocsánat liturgiájába, hogy a zarándokutakhoz búcsúkat kapcsolt. Ily módon a zarándokutak egy része búcsújárássá vált. A zarándoklatok jámbor szokását általában a világi uralkodók is támogatták. Szent István királyunk például Konstantinápolyban és Jeruzsálemben templomot, illetve zarándokházat építtetett a magyarok számára, s ugyanezt tette Ravennában és Rómában is. Ám a zarándoklatok sem voltak mentesek a babonás szokásoktól: Tours-ban például gyakorta új harangkötelekre volt szükség, mert a zarándokok azokat is ereklyének vélték, levagdosták, és magukkal vitték.

A ***liturgia színhelyéül*** szolgáló bazilikák és templomok építésében a keresztény ókori építészeti stílust Nyugaton a román stílus (romanika) váltotta fel, amely a 11-12. században élte virágkorát. Keleten a bizánci stílus új elemekkel gazdagodott, az orosz templomépítészetben pedig nemzeti sajátosságokat kapott.

A romanika templomai megjelenésükben a várakhoz, erődítményekhez hasonlítanak: az épületek vaskos falaikkal, lőrésszerű szimpla vagy ikerablakaikkal, oszloprendjeikkel s domborműdíszes kapuzataikkal azt sugallják, hogy az Isten házában egybegyűlt közösség biztonságban van, isteni oltalom alatt él. A romanika frank–gall területről áramlott szét a Német-római Császárság területére, Itáliába, Hispániába, s a kereszténnyé lett Magyarországon is talajra talált. A 12. században épült például a francia Poitiers és Vézelay román temploma, a milánói San Ambrogio-bazilika, valamint a 13. századi Magyarországon Ják temploma, a bélapátfalvi ciszterci templom és a zsámbéki premontrei kolostor és templom.

Keleten a 9. században, a képrombolás utáni időszakban új lendületet kapott a bizánci templomépítészet. Ekkor vált általánossá a középső kupolát tartó pillérek vagy oszlopok által kialakított kilencosztatú, központi elrendezésű templom. Orosz területen a kijevi Szent Szófia-székesegyház tizenhárom kupolás, öthajós, belsejében mozaikokkal és falfestményekkel gazdagon díszített épülete a 11. századi orosz templomépítészet egyik legnevezetesebb emléke.

Román katedrális
(Zara, Dalmácia, 12-13. század)

❖ a tanítás ❖

A Messiásról szóló tanítás kidolgozásában az egyházatyák szerepét a 9. századtól azok a gondolkodók vették át, akiket a görög *theosz* (isten) és *logosz* (tanítás) szavak összetétele alapján ***teológusoknak*** nevezünk. A nyugati teológusok többsége a skolasztikus irányzathoz tartozott. A skolasztikus nevet a latin *schola* (iskola) szó alapján kapták, mert a középkori felsőoktatási intézményekben, az iskolákra jellemző pedagógiai módszerrel tanítottak.

A keleti teológusok közül kiemelkedő gondolkodó volt például: Niképhorosz († 828) konstantinápolyi pátriárka; Theodórosz Sztuditész († 826), a konstantinápolyi Sztudion-kolostor apátja; és Phótiosz († 891), Konstantinápoly pátriárkája. • Nyugaton a skolasztika egyik előfutára volt az ír származású Johannes Scotus Eriugena († 877), aki Párizsban tanított. A skolasztika atyjának nevezett Canterburyi Szent Anzelm († 1109) a normandiai Bec bencés kolostorának tanára volt, majd Canterbury érseke lett. Champeaux-i Vilmos († 1122) a párizsi Szent Viktor apátsági iskola, Pierre Abélard († 1142) a párizsi Szent Genovéva kolostori iskola tanárai közé tartozott. A francia Clairvaux-i Szent Bernát († 1153) egyházi író és hitszónok a misztikus irányzat képviselője volt. Petrus Lombardus († 1160) a párizsi Notre-Dame székesegyházi iskolában tanított, és Párizs püspökeként halt meg.

A Messiásról és a Messiás egyházáról szóló tanítás terjesztésében a 9. századtól kezdve mind Keleten, mind Nyugaton egyre nagyobb szerepet kaptak a különféle típusú és különböző szintű ***oktatási intézmények.***

Keleten a keresztény tanítás átadása a pátriárkai (katholikoszi), az érseki, a püspöki és a szerzetesi iskolákban történt. A keresztény kultúra terjesztését szolgálták az uralkodók által alapított keresztény szellemű akadémiák is. A bizánci császár a 11. században hozta létre Konstantinápolyban a

Mangana Akadémiát, amely nevét a telephelyéül szolgáló városrészről kapta. A 12. század elején IV. Dávid király a nyugat-grúziai Kutaiszi körzetében lévő Gelati kolostorában hozott létre egy akadémiát, majd Grúzia keleti részén a Telavi városának közelében működő Ikalto Kolostorban is alapított egy keresztény felsőoktatási intézményt.

Nyugaton a keresztény tanítás átadásának színhelyei elemi szinten a plébániai iskolák, közép- és felső szinten a kolostori és a káptalani iskolák, illetve az ezekből kibontakozó egyetemek voltak.

Nagy Károly († 814) uralkodásától kezdődően Európa több országában különféle rendelkezések előírták, hogy a községek, falvak plébánosai gyűjtsenek maguk köré gyermekeket és ifjakat, tanítsák meg őket a liturgikus könyvek olvasására, a gregorián énekekre stb., hogy a templomi szertartásokon segédkezhessenek. A plébániai iskolákba többnyire olyan szegény gyermekek jártak, akik egyházi pályára készültek: ők a plébános mellett iskolamesterként működő klerikus (lektor) segítségével sajátították el a legszükségesebb ismereteket. A jobbágyság nagy tömegei általában nem jártak iskolába. Őket az istentiszteleteken nevelték a prédikációk, a gyóntatás, valamint az egyházi művészetek – elsősorban a bibliai jeleneteket ábrázoló templomi képek, freskók, az úgynevezett „szegények bibliája" (lat. *Biblia Pauperum*) – segítségével.

A benedeki Regula előírta, hogy a nagyobb kolostorokban gondoskodni kell a rendi növendékek oktatásáról. Így a közép- és felső szintű kolostori oktatás nyomait már a 6. századtól kezdődően megtaláljuk Európa különböző pontjain. Nagy Károly birodalmában a kolostori iskolatípus is virágzásnak indult. A kolostorokban kialakított könyvtárak és könyvmásoló műhelyek a keresztény vallás és kultúra terjesztését szolgálták. A népesebb kolostorokban a növendékeket szétválasztották: az úgynevezett belső iskolában (lat. *schola interna*) a szerzetesekre bízott gyermekeket és a szerzetesi életre készülő növendékeket oktatták, míg a külső iskolát (lat. *schola externa*) a világi papságra készülők látogatták, illetve olyan világi férfiak (néhány női kolostorban nők is), akik nem készültek egyházi pályára. A tananyag nem volt egységes: voltak kolostorok, ahol a teológia megalapozásaként csak olvasást, latint és egyházi éneket tanítottak, más helyeken bölcseleti tárgyakat is. A teológia többnyire a Szentírás magyarázatából, az egyházatyák műveinek tanulmányozásából és a liturgikus ismeretek elsajátításából állt.

A 9. századra kialakultak a nép művelésére és a papság kiképzésére szolgáló káptalani vagy székesegyházi iskolák, melyek a káptalan által fenntartott oktatási intézmények voltak. Ezekben a tananyag az úgynevezett „hét szabad művészet" (lat. *septem artes liberales*) és az ezekre épülő teológia volt. A hét szabad művészet tárgyait két csoportra osztották. A „hármas út" (lat. *trivium*) a szóval, szöveggel foglalkozó tudományokat: a grammatikát (latin nyelvtan), a retorikát (szónoklattan, a gondolatok szabatos szóbeli kifejezése) és a dialektikát (a gondolatok logikus kifejtésének tudománya) ölelte fel. A „négyes út" (lat. *quadrivium*) alkotóelemei a számokra, számviszonyokra vonatkozó ismeretek voltak: a geometria (mértan), az aritmetika (számtan), az asztronómia (csillagászat) és a zene (a zene matematikai-fizikai viszonyainak elmélete). A Szentírás magyarázatából, az egyházatyák műveinek tanulmányozásából és a liturgikus ismeretekből álló teológiaoktatás elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a székesegyházi iskolákban végzett világi papok igehirdetésükben képzett emberekként tudják bemutatni a Messiásra vonatkozó egyházi tanítást.

A legmagasabb szintű képzést az egyetemek biztosították. Az itáliai Salernóban már a 9. századtól működött egy orvosi főiskola, amelyen keresztény szellemben tanítottak. A Bolognai Egyetem kezdetei a 11. századra nyúlnak vissza: itt tanított a 12. században Gratianus is, az egyházi jogtudományok atyja. Az első igazi középkori egyetem mégis a párizsi volt: a 12. században a párizsi székesegyházi és kolostori iskolák tanárai és hallgatói püspöki, illetve királyi kiváltságokkal ellátva önálló testületté (lat. *universitas*) alakultak. Az egyetemnek kezdetben négy kara volt: teológiai, jogi, orvosi és az ezeket megalapozó bölcsészkar (amelyen gyakorlatilag a „hét szabad művészetet" oktatták). Angliában a 12. században alakult meg az Oxfordi, majd a 13. század elején a Cambridge-i Egyetem.

A *zsinatok* összehívásának és a pápai megnyilatkozásoknak elsődleges célja ebben a történelmi korszakban is az volt, hogy segítsék a hívőket a Messiás személyének és életművének

helyes értelmezésében, illetve óvják őket a keresztény tanítással kapcsolatos eretnekségektől vagy félreértésektől. A Messiás személyére, életművére és az egyháznak a Messiást megjelenítő szerepére vonatkozó ***téves vagy félreérthető tanítások*** az alábbiak voltak: a 9. században a fuldai Gottschalk tanítása a kettős „előre rendelésről" (lat. *praedestinatio*), amelynek értelmében Isten egyes embereket eleve (érdemeiktől függetlenül) üdvösségre, másokat pedig kárhozatra rendelt; a 10. században a bogumilok eretneksége, amely a földi világot a „Sátán" alkotásának tekintette, s Krisztus látszat szerinti emberségét hirdette; a 11. században az eukharisztia-viták keretében megfogalmazódó egyoldalú értelmezések, többek között Tours-i Berengár tanítása, aki szerint az eukharisztikus lakoma kenyere és bora nem reálszimbóluma, hanem „csak jelképe" a távol lévő Krisztusnak; a 12. században a valdiak vagy valdensek, akik a keresztség és az eukharisztia kivételével minden más szentséget elutasítottak; a 12-13. század fordulóján a katharok (albigensek vagy albiak) tanítása, akik a bogumilokhoz hasonlóan dualista módon gondolkodtak (egy jó és egy rossz isten létét vallották), kétségbe vonták Krisztus istenfiúságát, elvetették a szentségeket, és tagadták a testi feltámadást.

Gottschalk († 867/69) – egy szász gróf fia, aki nem önszántából, hanem atyja felajánlása alapján lett a fuldai majd az orbais-i kolostor bencés szerzetese – Szent Ágostonnak az isteni előre rendelésről (predesztinációról) szóló tanítását szélsőséges módon magyarázta. Ágoston az üdvösség ajándék jellegét kiemelendő azt tanította, hogy az ősbűn következtében az emberiség „kárhozatra méltó tömeggé" vált, és ebből az állapotából csak Krisztus megváltó ajándéka szabadíthatta ki, amelyet Isten öröktől fogva előre rendelt. Az egyházatya úgy vélte, hogy az elveszett tömegből Isten csak keveseket emelt ki az örök életre, azaz keveseket rendelt az üdvösségre. Gottschalk ezt a felfogást a kettős előre rendelés tanaként értelmezte. Eszerint Krisztus megváltása nem terjed ki minden emberre, mert Isten nemcsak Krisztus megváltó ajándékát rendelte el öröktől fogva, hanem egyes embereket eleve (cselekedeteiktől függetlenül) örök kárhozatra szánt. • A Párizstól északra lévő Quiercy kastélyában tartott zsinat 853-ban elítélte ezt a tanítást. A zsinat résztvevői Isten egyetemes üdvözítő akaratára (vö. 1 Tim 2,4) hivatkozva azt hangoztatták, hogy az isteni előre rendelés csak az üdvösségre vonatkozik: Krisztus minden emberért meghalt, s ha valaki elkárhozik, ez nem az isteni rendelés alapján történik, hanem az illető saját hibájából. A katolikus felfogás szerint az Isten általi elvetés (lat. *reprobatio*) csak annyiban Isten akarata, azaz előre rendelés, amennyiben Ő az emberi szabadságot nem korlátozza, és az emberi vétek következményeként megengedi az örök kárhozatot.

A bogumilok (szláv eredetű szó, jelentése: Isten kedveltjei) szektáját a 10. században egy Jeremias Bogomil nevű bolgár pap alapította. Tanai a 3. századi manicheista tanításra emlékeztetnek: követői azt hirdették, hogy a szellemi világot a Jó (Isten) teremtette, a testit pedig a Gonosz (az „Ördög"). A szekta egyik ágának tanítása szerint az égben trónoló Istennek két fia volt: Satanael és Logosz. Satanael fellázadt Atyja ellen, s amikor elűzték az égből, az Atyától lopott lélekből és az égen kívüli anyagból megalkotta az embert. Logosz, hogy megdöntse Satanael országát, látszat szerinti testet öltve a világba jött. Satanael hiába akarta őt megölni, feltámadt és a mennybe ment. Ő megmutatta az igazság felé vezető utat, de tanítását az egyház meghamisította. Az emberi lélek a testi porhüvely fogságában él. Ebből a fogságból csak úgy szabadulhat ki, ha életének napjait imával, elmélkedéssel töltve készül a lélek örök életére: kerüli a szexuális kapcsolatokat, a fizikai munkát stb., vagyis mindazt, ami a testiséghez tartozik. A szekta követői nem fogadták el, hogy az egyházban és annak szentségeiben titokzatos módon Krisztus van jelen. Tekintettel arra, hogy a testi világot az ördög művének tartották, tagadták a test feltámadását. • A manicheista jellegű tanítást elutasító IV. Lateráni Zsinat résztvevői azt hangsúlyozták, hogy az egyház hitvallásokba foglalt hite szerint csak egyetlen teremtő Isten van, és az Ő egyetlen Fia a Krisztus, aki az emberek számára lehetővé tette a testi feltámadást.

A 9–11. századok úgynevezett eukharisztia-vitáiban azt a felfoghatatlan titkot próbálták fogalmilag megérteni és megfejteni, hogy Krisztus miként van jelen az emlékezetére tartott eukharisztikus

lakomán. A viták résztvevői szűk látókörűek voltak, és egyoldalúan fogalmaztak. Szűklátókörűségük abban mutatkozott meg, hogy megfeledkeztek az első századok keresztényeinek felfogásáról, amely szerint a mennyei liturgia, vagyis a Krisztus örök és megismételhetetlen áldozatába való bekapcsolódás reálszimbóluma nem csupán a kenyér és a bor, hanem az eukharisztikus lakoma egésze mint esemény. Figyelmük csupán arra korlátozódott, hogy Krisztus miként van jelen a kenyér és a bor adományaiban. Mivel a vitatkozó felek elveszítették a reálszimbólumok iránti érzéküket is, egyoldalú megfogalmazásaikban a kenyeret és a bort vagy „csak szimbólumnak" tekintették, vagy fizikailag azonosították Krisztus valóságával. Berengár tours-i kanonok († 1088) például azt tanította, hogy a kenyér és a bor csupán jelképe a mennyben lévő Krisztusnak. Humbertus de Silva Candida kardinális († 1061) az ellenkező értelemben túlzott: szerinte a kenyér Jézus Krisztus valóságos, érzékelhető teste, amelyet a pap megfog, megtör, és a hívek fogai elmorzsolnak (vö. DH 690). • A IV. Lateráni Zsinat (1215) a szűklátókörűséget nem, de az egyoldalú megfogalmazásokat kiküszöbölte, amikor az átlényegülés (lat. *transsubstantiatio*) tanát hirdette: eszerint az eukharisztikus lakomán a kenyér és a bor érzékfeletti lényege (lat. *substantia*) Isten erejénél fogva Krisztus testévé és vérévé változik, de az adományok „színei" (lat. *species*), megjelenési formái, vagyis a kenyér és a bor érzékelhető tulajdonságai továbbra is megmaradnak.

A valdiak vagy valdensek Valdes Péter († 1197) lyoni kereskedő rajongó követői, akik nem fogadták el az egyházi hierarchiát, a keresztség, az eukharisztia és az igehirdetés kivételével minden liturgiát elutasítottak, és a Bibliát saját értelmezésükben mutatták be. • Tanításukat a III. Lateráni Zsinat (1179) ítélte el.

A katharok, akiket dél-franciaországi központjuk, Albi városának neve alapján a 13. század elejétől albiaknak vagy albigenseknek is neveztek, a bogumilokéhoz hasonló dualista tanítást hirdettek. Eszerint a földi világot a „Sátán" teremtette, aki azonos az Ószövetség bosszúálló istenével. A jó Isten, aki a rossz világtól távol, angyalai körében az égben trónol, a Sátán hatalmába került angyalait az emberi test börtönébe zárta, és Krisztust (aki a katharok többsége szerint nem Isten Fia, hanem csak legfőbb angyala) azért küldte a földre, hogy a test börtönébe zárt bukott angyaloknak (az embereknek) megmutassa a szabadulás útját. Ez az út a tökéletes szegénység vállalásában és az önmegtartóztatásban, vagyis a tökéletessé válásban áll. Az igaz egyházat a tökéletesek vagy tiszták alkotják (innen ered nevük: a 'tiszta' szó görög formája a *katharosz*). Ha a tökéletes ember meghal, lelke visszaszáll a mennybe. A szentségeket elvetették, s minthogy a testet a Sátán alkotásának tekintették, tagadták a test feltámadását. Tanításuk társadalom- és életellenes vonásai abban nyilvánultak meg, hogy elutasítottak mindenfajta e világi egyházi és állami hatóságot, valamint a házasság intézményét: ezeket is mind a Sátán alkotásának tartották, és úgy gondolták, hogy aki engedelmeskedik a hatóságnak, vagy szaporítja a Sátán teremtményeit, valójában a Sátánt szolgálja. • Társadalom- és életellenes magatartásuk miatt III. Ince pápa világi fejedelmekkel szövetkezve keresztes hadjáratot hirdetett az albigensek ellen. Ez az eljárás politikai szempontból érthető volt, de szöges ellentétben állt az evangélium szellemével. Az albiak tanítását elítélő IV. Lateráni Zsinat az egyház korábbi hitvallásainak szövegeit ismételve azt hirdette, hogy csak egyetlen jó Isten van, aki mindennek, tehát az anyagnak is teremtője. A katharok által vallott Sátán nem létezik. A keresztény vallásban is megjelenik az ördög alakja, de az nem valamiféle ellenisten, hanem a kísértés lehetősége, illetve a kísértésnek engedő ember „alkotása", bűneinek következménye; Krisztus Isten Fia, aki valóságos emberré lett, hogy embertestvérei számára is lehetővé tegye a testi feltámadást.

A Messiásról szóló tanítás legfontosabb forrása az egyház életében továbbra is a ***Biblia*** maradt, amelynek újabb fordításai készültek. A legősibb német bibliafordítás töredékes emlékei a 8-9. századból valók. Az ószláv bibliafordítás a hagyomány szerint 9. századi, Cirill és Metód műve. A legkorábbi angol bibliafordítások töredékei a 8-11. századból származnak. Szent István törvényei, valamint szövegemlékeink, a bibliai kifejezéseket is tartalmazó „Halotti beszéd" (12. század) és az „Ómagyar Mária-siralom" (13. század) alapján arra következtethetünk, hogy ősi magyar nyelven is létezhetett már valamilyen bibliafordítás.

❖ a tanúságtevő élet ❖

A Messiás egyházáról a leghatékonyabb módon e korszakban is azok a vértanúk, egyházszervezők és szerzetesek ***tettek tanúságot***, akik életükkel vagy vértanúság vállalásával igazolták, hogy elkötelezték magukat Krisztus ügye mellett.

A szentként tisztelt vértanúk és egyházszervezők bibliai értelemben éltek szent életet: nekik is voltak hibáik, ők is követtek el bűnöket, de bűnbánatot tartottak, és életük valamilyen területén vagy a vértanúság vállalásával példamutató módon igazolták, hogy Isten számára lefoglalt személyekként, azaz bibliai értelemben vett szentekként a Krisztust megjelenítő egyház elkötelezett hívei akarnak lenni.

A nyugati egyházban a skandináv világ első nagy szentjei a kereszténységet terjesztő vagy megszilárdító uralkodók voltak: a 11. században a dániai Nagy Szent Knut, a norvégiai Szent II. Olaf, illetve a 12. században a svéd Szent IX. Erik. Jóllehet ezek a királyok nem mindig és nem mindenben tudtak azonosulni Krisztus tanításával (gyakran alkalmaztak erőszakot a térítésben, hódító hadjáratokat folytattak, személyes életükben időnként a régi pogány erkölcsöket követték), mégis a kereszténység terjesztése miatt veszítették el életüket, s ezért népeik hamarosan vértanúként, szentként kezdték tisztelni őket. • Skóciai Szent Margit a 11. században egy száműzetésben élő angol herceg gyermekeként Magyarországon született. Hazájába visszatérve III. Malcolm skót királyhoz ment feleségül, akit véreskezűnek is neveztek, mert kegyetlenül üldözte az apját meggyilkoló Macbeth híveit. Margit keresztény szellemiségével megszelídítette durva természetű férjét, és nagyon sokat tett a skót egyház megújulása érdekében is. • Írországban a korszak népszerű szentje az Armaghból származó Szent Malakiás püspök († 1148): az ő kezdeményezésére újult meg az ír egyházszervezet. • Angliában Becket Tamás, II. Henrik király kancellárja, majd Canterbury érseke, 1170-ben halt vértanúhalált az egyház jogainak védelmezése miatt. • Horvátországban már a 10. század elején szentként tisztelték a félig görög, félig bolgár–szláv származású Cirillt és Metódot. • Magyarországon 1083-ban I. László király kezdeményezésére avatták szentté István királyt, továbbá fiát, Imre herceget és annak nevelőjét, a mártírhalált halt Gellért püspököt. Hartvik győri püspök 1100 körül a szentté avatást azzal indokolta, hogy az említett személyek keresztény igehirdetésükkel, illetve intézkedéseikkel hintették el a keresztény hit magvait, és Pannónia népét Istenhez térítették (vö. Szent István legendája Hartvik püspöktől). I. László királyunkat a 12. század végén avatták szentté. Legendájának ismeretlen írója a 13. század elején örökítette meg a szent király példamutató keresztény vonásait (vö. Szent László király legendája). • A 10. században vértanúvá lett Vencel herceget már közvetlenül halála után szentként kezdték tisztelni nemcsak Csehországban, hanem egész Európában is. Az ugyancsak vértanúvá lett prágai püspököt, Adalbertet († 997) halála után két évvel iktatták a szentek sorába. • Lengyelországban Szent Szaniszló krakkói püspök a keresztény erkölcsök védelmezése miatt lett vértanúvá a 11. században.

A keleti egyházban a bolgárok Cirill és Metód mellett elsősorban a két térítő apostol örökségét ápoló Ohridi Kelemen püspököt († 916) sorolják szentjeik közé. • Cirillt és Metódot, a szlávok apostolait a szerb nép is saját szentjeinek tekinti: hálásan emlékeznek arra, hogy a testvérpár sokat tett nemzeti egyházuk megszületéséért. • A Kijevi Nagyfejedelemségben a pogány életvitelének hátat fordító Nagy Vladimír 988 körül megkeresztelkedett, majd tömeges kereszteléseket szervezett a folyók mellé vezényelt emberek körében, és államvallássá tette a kereszténységet. Nemzete hálásan emlékezik rá, és alakját Nagy Konstantin császáréhoz hasonlítja. Borisz és Gleb, Vladimír legkisebb fiai, 1015-ben haltak vértanúhalált: megfontolván Jézus tanítását, miszerint az ember hiába nyeri meg az egész világot, ha ezzel örök élete kárt szenved (vö. Mt 16,26), nem vettek részt az apjuk halálát követő hatalmi harcokban, s keresztény magatartásuk miatt meggyilkolták őket.

A szerzetesi tanúságtételt Nyugaton a Clunyből kiinduló bencés szerzetesi reform és új szerzetesrendek születése segítette elő. A szerzetesi reform a 10. században a burgundiai Cluny (más írásmódban: Clugny) kolostorából indult útjára. Erre a megújulásra azért volt szükség,

mert a 9. század vége felé a bencés kolostorok a tanúságtevés szempontjából mélypontra jutottak. A hanyatlás legfőbb oka, hogy a világi invesztitúra és simónia gyakorlatának következtében sok esetben méltatlan apátok kerültek a közösségek élére: a kolostorok többségében lazult a fegyelem, s nem tartották meg a benedeki Regulát. • Az újonnan alakult rendeket öt nagy csoportba oszthatjuk: a bencés hajtású rendek (miként a karthauziak és a ciszterciek), az ágostonos rendek (például a premontreiek), a szociális tevékenységű rendek és világi egyesületek (a trinitáriusok, a Szentlélek Ispotályos Rend, a beginák stb.), az egyházi lovagrendek (például a johanniták, a Szent Sír Lovagrend, a templomosok, a Német Lovagrend), valamint a karmelita remeték. Keleten a szerzetesi élet felvirágzásának két jelentős tanúja a görög Athosz-hegyi kolostor és a Kijevi Barlangkolostor.

Cluny kolostorát 909-ben Aquitániai Vilmos herceg alapította, s az alapítólevélben biztosította a szerzetesek függetlenségét: a világi beavatkozás kiküszöbölése végett az apátválasztás jogát a szerzetesek számára tartotta fenn, s a kolostort a püspök joghatósága alól is kivonva exemptté tette (lat. *exemptio:* kivevés, kiemelés), azaz közvetlenül a pápa joghatósága alá rendelte. A kolostor életét a „Clunyi Szokások" néven ismert és a liturgiának központi helyet biztosító szabályzat irányította, amelyet Szent Odo apát († 942) állított össze, majd Szent Odilo († 1048) bővített ki. Cluny szelleme egész Európára kisugárzott: mintájára sok kolostort megreformáltak, és újakat is alapítottak. A 12. századra hatalmas kolostorszövetség (lat. *congregatio*) jött létre a clunyi apát vezetésével, és ez a kongregáció hatékony előmozdítója lett az egyház középkori megújulásának.

A karthauzi rend alapjait Szent Brunó reimsi kanonok († 1101) vetette meg, aki 1084 körül hat társával együtt remeteéletbe kezdett a Grenoble melletti Chartreuse nevű völgyben. A rendet, amelyet Chartreuse latin megfelelője (*Cartusium*) alapján neveznek Karthauzi Rendnek (lat. *Ordo Cartusiensis;* rövidítve: *OCart*), a pápa a 11. század végén hagyta jóvá. A rendtagok az egyiptomi remetékéhez hasonló életet éltek: különálló házikókban laktak, teljes csöndben elmélkedtek, imádkoztak, s főként kódexmásolással foglalkoztak. Jelszavuk ez volt: egyedül Istent keressük a tökéletes magányban. A karthauziak női ága a 13. században alakult meg.

A ciszterci rend megalapítása Szent Róbert († 1111) nevéhez fűződik, aki a burgundiai Molèsme bencés apátjaként 1098-ban azért vonult vissza húsz rendtársával a Dijontól délre fekvő Cîteaux vadonába, hogy eredeti tisztaságában állítsa vissza a benedeki Regulát, és tökéletesebben valósítsa meg az evangéliumi szegénységet. A rendet Cîteaux latin megfelelője (*Cistercium*) alapján nevezik Ciszterci Rendnek (*Ordo Cisterciensis;* rövidítve: *OCist*). Szent Bernátot († 1153), a clairvaux-i ciszterci kolostor apátját a rend második alapítójaként tartják számon. A rend női ága egy bencés női monostor átalakításával a 12. század elején született meg. A ciszterciek rendi alkotmányát, a Szeretet Alapokmányát (lat. *Charta Caritatis*) az 1119-es szerzetesi káptalan (rendi gyűlés) szentesítette.

A papság kánonok szabályozta közösségi életmódjának felújításával jöttek létre az ágostonos kanonokrendek: a 11-12. században sok székes- és társaskáptalan elfogadta a főként Szent Ágoston műveiből összeállított regulát, s a kánonok szerinti papi életet a szerzetesi élettel kapcsolták össze. A premontrei rendet 1121-ben Szent Norbert kanonok († 1134) alapította az észak-franciaországi Laon közelében lévő Prémontré-völgyben. A rend neve – Szabályozott Kanonokok Premontrei Rendje (lat. *Ordo Canonicus Regularis Praemonstratensis;* rövidítve: *OPraem*) – is az alapítás helyére emlékeztet. A premontreiek a szerzetesi tanúságtétel mellett kezdettől fogva feladatuknak tekintették az igehirdetést és a plébániai lelkipásztorkodást is. Norbert később létrehozta a rend női ágát, majd a világiak részére harmadrendet is alapított. A premontrei kanonoknők a férfi szerzetesi közösségek mintájára közösségi életet éltek, és lelkipásztorkodás gyanánt diakonissza-szolgálatot végeztek. A harmadrend tagjai a rend szellemében és irányítása alatt a világban (házasságban, családban) élve végeztek apostolkodó munkát, s törekedtek a keresztény tökéletességre. A premontrei alapítást II. Honorius pápa 1126-ban hagyta jóvá.

A kora középkori állam nem foglalkozott a társadalom peremére szorult emberekkel: a foglyok sorsával való törődés, a betegekről, öregekről, árvákról és szegényekről való gondoskodás fel-

adata az egyházra hárult. Ennek elvégzésére alakultak a különféle szociális tevékenységű rendek és jámbor társulatok.

A trinitáriusok közösségét, vagyis a Szentháromságról elnevezett Fogolykiváltó Rendet (lat. *Ordo Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum;* rövidítve: *OSsT*) Dél-Franciaországban alapították a 12. században: a közösség tagjai a történeti Jézusra gondolva, aki a fogságban lévőkkel is azonosította magát (vö. Mt 25,36), foglyok és rabszolgák kiváltására szentelték életüket. • Az ugyancsak dél-franciaországi eredetű Szentlélek Ispotályos Rendet (lat. *Ordo Hospitalarius Sancti Spiritus;* rövidítve: *OSSp*) III. Ince pápa 1198-ban hagyta jóvá: tagjai ispotályok (kórház és menhely jellegű szálláshelyek) fenntartásával tettek tanúságot arról, hogy a minden embert szeretettel fogadó, a betegeket gyógyító és az elesetteket felemelő Krisztus nyomában járnak. • A beginák valószínűleg alapítójukról, Lambert le Bègue-ről kapták nevüket, aki a 12. században Németalföld kiváló hitszónoka volt. A beginák társaságának tagjai félig szerzetesnők, félig világiak voltak: nem tettek szerzetesi fogadalmat, de a templom és a kórház köré épített külön házacskáikban közösségi életet éltek, s betegápolással, jótékonykodással, illetve leányneveléssel foglalkoztak.

Az egyházi lovagrendek tagjai a középkori lovagok életeszményét (az Isten és az egyház ügyének előmozdítását, a hűbérúr fegyveres szolgálatát, valamint a nők és a gyengék védelmét) a szerzetesi élettel ötvözték. E különleges szerzetesrendek a tanúságtevés szempontjából nagyon ellentmondásos intézmények voltak: tagjaik arra szentelték életüket, hogy hármas szerzetesi fogadalmukkal példamutató módon jelenítsék meg Krisztus magatartását a világban, ugyanakkor negyedik fogadalmukkal, a fegyveres harcra való elkötelezettségükkel szöges ellentétbe kerültek az erőszakot elutasító jézusi tanítással (vö. Mt 5, 38–48). A lovagrendek valószínűleg kezdettől fogva női ággal is rendelkeztek: a férfimonostorok mellett létrejövő apácamonostorok lakóinak szigorúan zárt életéről és tevékenységéről azonban csak nagyon kevés adatunk van. Ehhez hasonlóan azoknak a rendtagoknak életvitelét sem ismerjük pontosan, akik papként vagy házasságban élő személyként tevékenykedtek a rendeken belül.

A johanniták közössége, vagyis a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend (lat. *Ordo Equitum Hospitaliensium Sancti Joannis de Jerusalem;* rövidítve: *Joh*) a 11. században jött létre: egy itáliai kereskedő újjászervezte az Alamizsnás Szent Jánosról († 619) elnevezett ispotályt, és szerzetesrendet alapított a zarándokok ellátására, illetve a betegek gondozására. Az alapítást 1113-ban a pápa is elismerte. Később a rend arculata megváltozott, mert a muszlim támadások miatt szükségessé vált a zarándokoknak és az intézmény ápoltjainak védelme. 1136-ban a közösség egyházi katonai renddé alakult: az új szabályzat szerint a szerzetesek harcosok is lehettek, és a közéjük belépő lovagok többsége hármas szerzetesi fogadalmat tett. A fekete, illetve a harctéren viselt vörös köpenyükön látható fehér kereszt alapján kereszteseknek is nevezték őket. • A Szent Sír Lovagrend (lat. *Ordo Equestris Sancti Sepulchri Hierosolytami;* rövidítve: *OESSH*) 1100 körül jött létre. A rend tagjainak feladata a Szent Sír őrzése, valamint a szentföldi zarándokok védelme volt. A közösség 1122-ben kapott pápai elismerést. Jelvényük: fehér alapon vérvörös talpas kereszt, melyhez négy, hasonló színű kisebb talpas kereszt csatlakozik: az öt kereszt Jézus öt sebét jelképezi. • A templomosok (lat. *Templarii*) rendje úgy jött létre, hogy 1119-ben nyolc francia lovag Jeruzsálemben szerzetesi közösséget alapított, amelynek tagjai negyedik fogadalomként a zarándokok fegyveres védelmére is ígéretet tettek. A templomos nevet szállásuk alapján kapták: a Jeruzsálemi Királyság palotájának arról a részéről, ahol kezdetben elszállásolták őket, azt tartották ugyanis, hogy a Salamon-féle templom helyén épült. A rend 1139-ben kapott pápai jóváhagyást. A vörös kereszttel díszített fehér köpenyű templomosok a johannitákkal együtt sokáig a Szentföld erős fegyveres támaszai voltak, később azonban széthúzásukkal, rablóhadjárataikkal és kétes értékű gazdasági vállalkozásaikkal egyre több kárt okoztak. • A Német Lovagrend, vagyis a teutonok ősi germán törzséről elnevezett Teutonok Rendje (lat. *Ordo Teutonicorum;* rövidítve: *OT)* főként lübecki és brémai polgárok kezdeményezésére a 12. század végén jött létre Jeruzsálemben. A pogányok elleni harcra és a sebesültek ápolására létrejött társulat a templomosok szabályzatát vette át. A teutonok ruházata abban különbözött a templomosokétól, hogy fehér köpenyükön fekete keresztet viseltek.

A karmeliták közössége, vagyis a Kármelhegyi Boldogságos Szűz Mária Testvéreinek Rendje (lat. *Ordo Fratrum BMV de Monte Carmelo;* rövidítve: *OCarm*) a 12. században jött létre. A galileai Kármel-hegyen az Illés-forrás közelében néhány keresztes remetetelepet hozott létre: a telep lakói különálló kis kunyhókban (cellákban) élték imádságos életüket. A spontán szerveződő remetetelep tagjai a Boldogságos Szűz Máriát tekintették égi anyjuknak és a hely úrnőjének. Az első szabályzatot Albert jeruzsálemi latin pátriárka készítette el számukra, és ezt a regulát a 13. század elején III. Honorius pápa is jóváhagyta.

Az Athosz-hegyi kolostort a mai Görögország északi félszigeteinek egyikén Trapezoszi Athanasziosz alapította 962-ben: a hegyen élő remeték életformáját átalakítva létrehozta a Nagy Lavrát, és a remetéket koinobita, azaz közösségi életre bírta. A következő évszázadban a császár támogatásával újabb kolostorok épültek a hegyen, s a keleti szerzetesség felvirágzásának jeleként kialakult a napjainkban is fennálló „szerzetesi köztársaság".

Az orosz szerzetesség megalapítóinak Pecserszkij Szent Antonijt († 1073) és Szent Feodoszijt († 1076) tartják. Pecserszkij Antonij (azaz „Barlanglakó" Antal) az orosz szerzetesség atyja. Már gyermekkorában vágyakozott az Istent kereső, magányos életre. Elzarándokolt az Athosz-hegyre, ahol bevezették őt a szerzetesek világának titkaiba. Kijevbe visszatérve a Dnyeper folyó partján egy saját kézzel vájt barlangban remeteéletbe kezdett. Rövidesen többen követték példáját. Feodoszij (Teodóz) nevű tanítványát egyes szerzők az „orosz Szent Benedek" névvel is illetik, mert az Antonij körül élő remeték számára ő szervezte meg a koinobita életformát, és a közösség igumenjeként (szerzetesi elöljárójaként) ő építette ki Kijev mellett a híres orosz anyakolostort, a Kijevi Barlangkolostort (oroszul: *Kijevszkaja Pecserszkaja Lavra*). Szerzetesei számára annak a Sztudion-kolostornak a reguláját írta elő, amelyet az 5. századi Konstantinápolyban egy Sztudiosz nevű konzul alapított.

3. 1 A Messiás a középkori egyház liturgiájában

A szemelvények tükrében képet kapunk arról, hogy a II. Nikaiai Zsinat utáni időszakban a nyugati egyház miként értelmezte a beavatás szentségeit, illetve hogyan szabályozta a bűnbánat és az ezzel kapcsolatos búcsúk gyakorlatát. A „láthatatlanul kiszolgáltatott" keresztségről szóló részlet II. Ince pápa egyik leveléből származik a 12. századból. A levél megírásának előzménye az, hogy az észak-itáliai Cremona püspöke a pápához fordult tanácsért: nem volt ugyanis egészen bizonyos abban, hogy olyan hitvallók is üdvözülhetnek, akik nem részesültek a keresztség hagyományos formájában. A bérmálás szertartását bemutató szemelvényt III. Ince pápának egy 1204-ben írt levele tartalmazza. Az eukharisztia titkát fejtegető magyarázat a IV. Lateráni Zsinat határozatainak egyike. A bűnbánat és a búcsúk nyugati gyakorlatának szabályozását ugyancsak a IV. Lateráni Zsinat határozatai mutatják be.

3. 11 A Messiás megjelenítése a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben

a) A Messiás a „láthatatlanul kiszolgáltatott" keresztségben

Habozás nélkül állítjuk, hogy az a presbiter, akiről jelezted, hogy keresztvíz nélkül végezte be legutolsó napját, mivel az anyaszentegyház hitében és Krisztus nevének megvallásában állhatatosan kitartott, az eredeti bűn alóli feloldozást és az égi haza örömét elnyerte. Olvasd Szent Ágoston „Az Isten városa" című művének nyolcadik könyvét, ahol a többi között ez olvasható: „A keresztséget láthatatlanul szolgáltatják ki, ha azt nem a vallás megvetése, hanem az elkerülhetetlen szükségszerűségből bekövetkező vég zárja ki". Szent Ambrusnak a „Valentinianus halála" című könyvét is üsd fel, aki ugyanazt állítja. Mivel tehát megoldódtak a kérdések, tartsd magad a tudós atyák véleményéhez, és meghagyásod szerint egyházmegyédben állandó imádságokat és áldozatokat ajánljanak fel Istennek az említett presbiterért.

[Részlet II. Ince pápának a cremonai püspökhöz írt leveléből, 12. sz.; DH 741]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az a presbiter, akiről jelezted, hogy keresztvíz nélkül végezte be legutolsó napját: meglepő, hogy a levél olyan presbiter haláláról beszél, aki nem volt megkeresztelve, hiszen az egyház általános gyakorlata szerint kézfeltétellel csak megkeresztelt férfiakat szenteltek presbiterré. Voltak azonban ritka kivételek is. A hagyomány tanúsítja, hogy a „vízből és Lélekből" való újjászületésen (vö. Jn 3,5) kívül az egyház a keresztségnek más formáit is ismerte. A 2. századi Justinosz kereszténynek nevezi például azokat a régi pogány filozófusokat (Hérakleitoszt és Szókratészt) is, akik jóllehet Jézus előtt éltek, lelkiismeretük szavát követték, és így ahhoz a Logoszhoz tartoztak, aki láthatatlan módon már megtestesülése előtt is jelen volt a történelemben (vö. I. Apológia 46). Római Hippolütosz a 3. század elején megállapítja: „ha egy hitújoncot az Úr nevéért letartóztatnak… erőszakot szenved, és megölik, mielőtt még elnyerte volna bűnei bocsánatát, megigazul, mivel saját vérében nyerte el a keresztséget" (Apostoli Hagyomány 19). Ehhez hasonlóan arra is van adatunk, hogy a hitvallót nem mindig kézfeltétellel szentelték pappá, mert „hitvallása által már rendelkezett a presbiteri méltósággal" (Apostoli Hagyomány 9).
olvasd Szent Ágoston „Az Isten városa" című művének nyolcadik könyvét: a pápa pontatlanul adja meg az idézet forrását. Tartalmi szempontból Az Isten városa című mű tizenharmadik köny-

vét lehetett volna idézni, amelyben Ágoston arról ír, hogy a Krisztust megvalló vagy őérte életüket adó emberek is Krisztushoz tartoznak (vö. Mt 10, 32.39). Az idézett mondat azonban a nagy nyugati egyházatya egy másik művében, nevezetesen „A keresztségről a donatisták ellen" című írásában (4,22) olvasható. A donatisták, vagyis Donatus karthágói püspök és követői a 4. század elején azt tanították, hogy azok a papok és püspökök, akik a Diocletianus-féle üldözés idején a nyomásnak engedve átadták a pogány hatóságoknak a liturgikus és szentírási könyveket, hitehagyók, ezért az általuk kiszolgáltatott keresztség nem érvényes. Ágoston szembeszáll a donatista felfogással, és azt állítja, hogy a keresztség érvényessége nem függ a keresztelő igaz hitűségétől és erkölcsi kiválóságától, mert a katolikus tanítás szerint végső fokon mindig Krisztus keresztel. A donatisták szélsőséges véleményét elutasító írásában tesz említést a láthatatlanul kiszolgáltatott keresztségről is, illetve arról, hogy a vízkeresztséget a Krisztusért elviselt szenvedés is helyettesítheti.
Szent Ambrusnak a „Valentinianus halála" című könyvét is üsd fel: II. Valentinianus római császár volt († 392), aki miután hitújonccá lett, kérte Milánó püspökét, Ambrosiust (Ambrust), hogy szolgáltassa ki neki a keresztséget. Ám az ifjú uralkodót a keresztség felvétele előtt meggyilkolták. A temetésen Ambrus püspök azzal vigasztalta a gyászolókat, hogy mivel a császár vágyakozott a keresztségre, elnyerte Istentől a kegyelmet, amelyet ez a szentség biztosít.
tartsd magad a tudós atyák véleményéhez: a felszólításból kiviláglik, hogy a pápa nem magánvéleményét mondja el, hanem az egyháznak a hagyományban gyökerező hitét tolmácsolja, amikor kifejezi reményét, hogy a vízkeresztség nélkül elhunyt hitvalló is üdvözült.
imádságokat és áldozatokat ajánljanak fel Istennek az említett presbiterért: a meghagyás az egyháznak arra a meggyőződésére utal, hogy az emberek egymást is segíthetik az üdvösség elérésében: valahányszor áldozataikkal és imáikkal bekapcsolódnak az egyetlen közbenjáró Krisztus (vö. 1 Tim 2, 5–6) imájába, arra kérik a mennyei Atyát, hogy Krisztus megváltói érdemére tekintettel adja meg az üdvösségre segítő eszközöket embertársuknak. Krisztus áldozata miatt Isten minden üdvösségre vezető eszközt megad ugyan teremtményeinek, de ezek között vannak olyanok is, amelyeket az emberek kérő, közbenjáró imáihoz kötött, vagyis azért adja meg, mert kérjük. Ennek a hitnek bibliai alapja az, hogy az emberek Isten rendelése alapján Krisztus munkatársai lehetnek egymás üdvözítésében (vö. Mt 5,44; Róm 15,30 stb.). Ha elfogadjuk azt a titkot, hogy Isten számára az emberi történelem minden pillanata, így a jövőben elmondott imánk is jelenvalóság, beláthatjuk: a mennyei Atya már embertársunk földi életébe is beleszőheti azokat az üdvösségre vezető eszközöket, amelyeknek megadását az emberi közbenjáró imától tett függővé. Így nincs annak jelentősége, hogy még földi életében imádkozunk embertársunk üdvösségéért, vagy csak a halála után.

b) A bérmálás mint konfirmáció

A homlok krizmával való megkenése jelzi a kézrátételt, amelyet más néven megerősítésnek (= konfirmálásnak, bérmálásnak) mondanak, mivel az a Szentlelket az erő növekedésére adja. Ezért, bár a többi megkenést egyszerű pap vagy presbiter érvényesen szolgáltatja ki, ezt csakis a főpap, vagyis a püspök kötelessége kiszolgáltatni, mivel egyedül az apostolokról olvassuk, akiknek a püspökök a helytartói, hogy kézrátétellel adták át a Szentlelket (vö. ApCsel 8,14-től).

[Részlet III. Ince pápának egy 1204-ben kelt leveléből; DH 785]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a homlok krizmával való megkenése jelzi a kézrátételt: a nyugati egyház – amely a korábbi évszázadokban nem az olajjal való megkenésre, hanem a kézrátételre helyezte a hangsúlyt a Lélek-

ajándékozás szertartásában – azáltal igazodik a keleti gyakorlathoz, hogy a krizmával való megkenést tekinti kézrátételnek.
megerősítésnek (= konfirmálásnak, bérmálásnak) mondanak: a latin *confirmare* (megerősíteni) igéből származó konfirmáció kifejezés azt emeli ki, hogy a megbérmált keresztény a tanúságtevésben való megerősítésre kapja a Lelket. Erre utal a magyar bérmálás kifejezés is, amely a szláv *birmatovaty* (megerősíteni) igéből származik.
csakis a főpap, vagyis a püspök kötelessége kiszolgáltatni: a nyugati egyház ragaszkodik ahhoz az álláspontjához, hogy a bérmálást csak püspök szolgáltathatja ki.

c) Az eukharisztia mint az önmagát feláldozó Krisztus megjelenítése

Egy pedig a hívek egyetemes egyháza, amelyen kívül egyáltalán senki sem üdvözül, amelyben ugyanaz a pap és az áldozat, Jézus Krisztus, akinek testét és vérét az Oltáriszentség a kenyér és a bor színe alatt valósággal tartalmazza, miután Isten erejénél fogva átlényegült a kenyér testté, a bor pedig vérré, hogy az egység titkának megvalósulásához mi magunk megkapjuk az övéből azt, amit ő megkapott a miénkből. És ezt a szentséget természetesen senki más nem hozhatja létre, csak a pap, aki szabály szerint lett fölszentelve az egyház kulcsai szerint, amely kulcsokat maga Jézus Krisztus engedett át az apostoloknak és az ő utódaiknak. […]

[Részlet a IV. Lateráni Zsinatnak a katharok (albiak) ellen szóló határozatából, 1215.; DH 802]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

egy pedig a hívek egyetemes egyháza, amelyen kívül egyáltalán senki sem üdvözül: az 'egyházon kívül nincs üdvösség' (lat. *extra ecclesiam nulla salus*) alaptételt a Biblia tanítása alapján az egyházatyák fogalmazták meg. Az alexandriai Órigenész (3. század) egyik prédikációjában azt mondja, hogy „az egyházon kívül senki sem üdvözül" (Jézus hajójában 3,5). A karthágói Cyprianus († 258) szerint „Isten nem lehet annak atyja, akinek az egyház nem anyja" (A katolikus egyház egységéről 6). A szövegkörnyezetből világos, hogy a IV. Lateráni Zsinat résztvevői az egyházon elsősorban Krisztus titokzatos testét értik, és így azt akarják mondani, hogy mindaz, aki eljut az üdvösségre, a Krisztushoz tartozása alapján jut oda.
amelyben ugyanaz a pap és az áldozat: az ószövetségi főpap nem önmagát áldozta fel, hanem áldozati állatokat ajánlott fel Istennek a nép bűneinek engesztelésére (vö. Lev 16). Az Újszövetség egyetlen papja, illetve főpapja – Jézus Krisztus (vö. Zsid 7, 17.26) – önmagát adta áldozatul Istennek: teljes bizalommal fogadta el emberi sorsát a mennyei Atya kezéből, tökéletes szeretettel viszonozta az Atya szeretetét, hogy embertestvérei számára is lehetővé tegye Isten szeretetének viszonzását. Mivel a szenvedésekkel átszőtt emberi sors engedelmes elfogadása részéről áldozat volt (vö. 1 Sám 15,22), joggal mondható: Jézus Krisztus pap és áldozat egy személyben.
testét és vérét az Oltáriszentség a kenyér és a bor színe alatt valósággal tartalmazza: jóllehet a keresztény hagyomány szerint Krisztus az eukharisztikus lakoma eseményének egészében van jelen, a zsinati atyák a katharok (albiak) ellenében azt hangsúlyozzák, hogy a kenyér és a bor érzékelhető valósága (a filozófia nyelvén: színe) alatt is jelen van az önmagát feláldozó történeti Messiás (bibliai nyelven: az ő teste és vére).
Isten erejénél fogva átlényegül a kenyér testté, a bor pedig vérré: a zsinati atyák az átlényegülés (lat. *transsubstantiatio*) filozófiai kifejezésével írják le azt az emberileg felfoghatatlan misztériumot, miszerint a szentmisén a krisztusi ígéret alapján a Szentlélek megjeleníti az emberekért önmagát feláldozó Krisztus titokzatos valóságát. Az eukharisztia ünneplését nem mágikus szertartásnak tekintik, mert hitük szerint az „átlényegülés" – a lakoma központi jeleinek, a

kenyérnek és a bornak átváltozása, illetve a lakomán részt vevő gyülekezet krisztusi testté válása – nem a pap „varázsszavára" történik, hanem Jézus ígérete alapján és Isten erejében.
megkapjuk az övéből azt, amit ő megkapott a miénkből: a megtestesülésben Krisztus a miénkből kapott, vagyis emberi természetünkből részesült. Ezt az emberi természetet tökéletessé tette azért, hogy mi is részesülhessünk az ő emberségéből, azaz hozzá hasonlóan viszonozni tudjuk a mennyei Atya felénk irányuló szeretetét.
ezt a szentséget természetesen senki más nem hozhatja létre, csak a pap…: mivel Krisztus Isten erejében válik jelenvalóvá, a pap személyének kiemelése csupán arra utal, hogy a misztérium a liturgia papi vezetőjének kérésére valósul meg: az utolsó vacsora Jézusa ugyanis elsősorban az apostoloknak és utódaiknak hagyta meg: „Ezt tegyétek az én emlékezetemre" (Lk 22,19; vö. 1 Kor 11, 24–25).

d) A krisztusi megbocsátást nyújtó bűnbánat és a búcsúk gyakorlata

Mindkét nemből való minden hívő, miután a megkülönböztetni tudás éveihez elérkezett, legalább egyszer egy évben minden bűnét egyedül és becsületesen gyónja meg saját papjának, és a rá kiszabott elégtételt (penitenciát) törekedjék erői szerint elvégezni; majd vegye magához tisztelettel legalább Húsvétkor az Oltáriszentséget, hacsak esetleg úgy nem ítélte saját papjának a tanácsára, hogy valami észszerű okból egy időre annak vételétől tartózkodni kell. […] A pap pedig legyen megfontolt és óvatos, hogy tapasztalt orvos módjára öntsön bort és olajat (vö. Lk 10,34) a sérült sebeibe; gondosan kutassa ki mind a bűnösnek, mind a bűnnek a körülményeit, hogy azokból okosan megértse, milyen tanácsot kell neki adnia és miféle orvosságot kell alkalmaznia… Minden módon őrizkedjék attól, hogy szóval vagy jellel vagy bármely más módon valahogy kiadja a bűnöst…, mert aki a bűnbánati bírói vizsgálat során neki elárult bűnt felfedni merészeli, arról azt határozzuk, hogy nemcsak a papi szolgálatból kell elmozdítani, hanem még be is kell zárni egy szigorú monostorba, hogy ott örökös bűnbánatot tartson. […]
Mivel a minden különbségtételt nélkülöző és szükségtelen búcsúk miatt, amelyeket pedig az egyházközségek elöljárói nem átallnak kitalálni, az egyház kulcsait is megvetik, és a bűnbánati elégtétel is erejét veszti, elrendeljük, hogy amikor felszentelnek egy bazilikát, egy éven túlra ne terjesszék ki a búcsút…, és azután a felszentelés évfordulójának az idején a kirótt penitenciából engedélyezett engedmény a negyven napot ne haladja meg. […]

[Részletek a IV. Lateráni Zsinat határozataiból, 1215.; DH 812–814 és 819]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

egyszer egy évben minden bűnét egyedül és becsületesen gyónja meg saját papjának: a felszólításból látszik, hogy a titkos gyónás keretében végzett bűnbánati gyakorlat a 13. századra a nyugati egyházban is általánossá, sőt évenként egyszer kötelezővé vált.
vegye magához tisztelettel legalább Húsvétkor az Oltáriszentséget: a zsinati atyák azért szorgalmazzák az eukharisztia vételét, mert az egyház hite szerint a keresztény ember a legteljesebb módon az áldozás (és a korábban elnyert bűnbocsánat) által kapcsolódik be Krisztus életébe, aki embertestvérei üdvösségéért egész lényét a mennyei Atyának áldozta.
a pap pedig legyen megfontolt és óvatos…: a papnak szóló utasítás jelzi, hogy az egyház a titkos gyónást lelki gyógykezelésnek tekinti, amelyben a papnak tapasztalt orvos módján kell eljárnia.
őrizkedjék attól, hogy szóval vagy jellel vagy bármely más módon valahogy kiadja a bűnöst: az egyház szigorú előírásokkal védi a gyónás titkosságát.
aki a bűnbánati bírói vizsgálat során neki elárult bűnt felfedni merészeli…: a titkos gyónás csak nagyon távoli hasonlóságban van a bírósági eljárással: a bíróságon a vádlottat mások jelentik fel, míg a gyónó önmagát vádolja; a bíróságon a bíró ítél, azaz megbünteti vagy felmenti a vádlottat, a gyónásban a pap csak annyiban ítél, hogy szembesíti a gyónót Isten útmutatásai-

val; a bírósági tárgyalás célja az igazságos ítélet, a gyónás célja a bűntől való megszabadítás, azaz Isten kegyelmi ítéletének meghirdetése; a bírósági tárgyalás anyaga és eredménye nyilvánossá tehető, a gyónási titkot megszegő papnak azonban az egyház szigorú büntetéseket helyez kilátásba.

szükségtelen búcsúk miatt… a bűnbánati elégtétel is erejét veszti: az ősegyház gyakorlatára visszanyúló búcsú (elengedés) a 11. századtól kezdve Nyugaton azt jelentette, hogy az egyház valamilyen imádságra, jótékony cselekedetre vagy pénzadományra hivatalosan kimondta: ez a gyónásban kiszabott ideigtartó büntetés (az elégtételül adott vezeklés) megkönnyítésével, illetve megrövidítésével jár; így segítette a hívőt abban, hogy ismét teljes jogú tagjává válhasson Krisztus tanúságtevő közösségének. A történeti Jézus az apostoloknak és apostolutódoknak adta a „kulcsok" (az elengedés és a megkötés) hatalmát (vö. Mt 16,9; 18,18). Ezért az egyház vezetői úgy gondolták, bizalommal kérhetik a mennyei Atyát, hogy Krisztus érdemére való tekintettel könnyítse meg a bűnbánó vezeklését. Minthogy e könnyítések időnként a vezeklés komolytalanul vételéhez, illetve ahhoz a tévhithez vezettek, hogy a bűnbocsánatot pénzzel is meg lehet vásárolni, a zsinati atyák szükségesnek látták a búcsúk engedélyezésének szabályozását.

3. 12 A szövegek értelmezése

A láthatatlanul kiszolgáltatott keresztségről szóló részletben a pápa tágan értelmezi a keresztség liturgiáját, és azt állítja, hogy a keresztség különleges formájának tekinthető a keresztségre való vágyakozás (ún. vágykeresztség), illetve a Krisztusért vállalt vértanúság (ún. vérkeresztség) is. Már az első keresztények is elgondolkoztak azon, hogy Isten egyetemes üdvözítő akarata (vö. 1 Tim 2, 1–4) és a vízkeresztséget felvevő emberek viszonylag csekély száma látszólag ellentétben áll egymással. Az ellentét feloldását a történeti Jézus tanításában keresték. Felfigyeltek arra, hogy jóllehet Jézus a keresztséget tekintette az üdvösség egyik feltételének, fontosabbnak tartotta a másik feltételt, a hitet (vö. Mk 16,16), amely főként a felebaráti szeretet gyakorlásában nyilvánul meg (vö. Mt 25, 31–46). A keresztények a Szentlélek megvilágosító művének hatására felismerték, hogy a vízkeresztséget a vágykeresztség vagy a vérkeresztség is pótolhatja, mert a felebaráti szeretetet gyakorló vagy a Krisztus ügyéért életét adó ember már hisz Krisztusban, részesül az ő életéből. Róma püspöke erre a felismerésre támaszkodva fejezi ki reményét, hogy a levélben említett hitvalló presbiter, aki a vízkeresztség nélkül hunyt el, eljuthatott az üdvösségre.

A keresztségtől elválasztott bérmálás nyugati gyakorlatát a pápai levél konfirmációnak, megerősítésnek nevezi, s ezzel arra utal, hogy a bérmálásban a keresztény ember ahhoz kapja meg a Szentlelket, hogy megerősödjön a Krisztusról szóló tanúságtevő életben. A keleti egyház gyakorlatával ellentétben – ahol a keresztséget, a bérmálást és az eukharisztiát egyetlen beavató szentségnek tekintették, s így a püspök által megszentelt olajjal pap is bérmálhatott – a pápa azt hangsúlyozza, hogy a konfirmáció szentségét csak apostolutód, azaz csak püspök szolgáltathatja ki. Álláspontját az apostoli kor egyházának életéből vett példával igyekszik igazolni. Az általa idézett szentírási részben arról van szó, hogy Szamariában apostolok teszik rá kezüket azokra a keresztényekre, akiket Fülöp diakónus megkeresztelt ugyan, de még nem kapták meg a Lélek ajándékát (vö. ApCsel 8, 14–17). Érvelése nem túlzottan meggyőző: nem gondol ugyanis arra, hogy ez a gyakorlat nem lehetett általános, illetve a keresztségtől elszakított apostoli kézrátételnek a bérmálástól eltérő jelentése (például az apostolokkal való közösség hangsúlyozása) is lehetett.

Az eukharisztiát értelmező határozat a katharok (albiak) tanításával szemben fogalmazódott meg. A katharok azt állították, hogy az igazi egyházat a tagjaikból álló tökéletesek vagy tisztá k alkotják. Elvetették a szentségeket, többek között úgy vélték, hogy az utolsó vacsora emlékét őrző szertartáson is csak megáldott táplálékot vesznek magukhoz. A zsinati atyák e tévtanítással szemben egyrészt azt hangsúlyozták, hogy csak egyetlen egyház van: Krisztus titokzatos teste, amelyen kívül nem lehet üdvösségre jutni. Másrészt kiemelték, hogy a katolikus hit szerint az eukharisztikus lakomán a liturgia vezetőjének kérésére a Szentlélek jelenvalóvá teszi Krisztus titokzatos valóságát, így a lakoma kenyere és bora nem csupán megáldott táplálék, hanem szentség, vagyis az önmagát másokért áldozó Krisztus titokzatos megjelenítője.

A bűnbánati fegyelmet szabályozó zsinati határozatokból kiviláglik, hogy a nyugati egyház bűnbánati gyakorlata a korábbi századokhoz képest jelentősen megváltozott. A tikos gyónás, amelynek szokását Nagy Szent Leó pápa az 5. században még méltatlankodva kifogásolta, Nyugaton is általánossá vált. A IV. Lateráni Zsinat erre a titkos gyónási formára mondta ki, hogy évenként legalább egyszer kötelező a katolikus keresztények számára. A 11. századra a vezeklést megkönnyítő búcsúk (elengedések) gyakorlata is általánossá vált. Minthogy azonban olyan esetekben is engedélyezték, amikor indokolatlan volt, a zsinati atyák az elengedések gyakorlatát is szabályozták. • Ezek a változások természetesen nem érintették a bűnbocsánat szentségének lényegét: a szertartás külső formája és körülményei megváltoztak ugyan, de e szentségben és a hozzá kapcsolódó vezeklési engedményben a bűnbánó továbbra is a bűnök bocsánatát ajándékozó Messiással találkozott.

3. 13 Adj hálát a szentségeken keresztül üdvözítő Krisztusnak!

A láthatatlanul kiszolgáltatott keresztségről szóló pápai levél azt a vigasztaló üzenetet hordozza, hogy a felebaráti szeretetben kifejeződő keresztségi vágy vagy a Krisztus ügyéért hozott életáldozat alapján a vízkeresztség nélkül is el lehet jutni az üdvösségre. – Bizonyára te is tudsz olyan jó emberekről, akik keresztség nélkül hunytak el. Köszönd meg Jézusnak, hogy számukra is megnyitotta a mennyország kapuját!

III. Ince levelében azt olvashatjuk, hogy a bérmálás konfirmáció, azaz megerősítés a tanúságtevő életre. – Bérmálásra készülve vagy megbérmált keresztényként adj hálát Jézusnak, hogy nemcsak kéri tőled a tanúságtételt, hanem erőt is ad ehhez!

A zsinati tanítás szerint a szentmisén a kenyér és a bor színe alatt a Szentlélek azt a Krisztust teszi jelenvalóvá, akinek egyházán kívül nincs üdvösség. – Köszönd meg neki, hogy az eukharisztikus lakomán valóságosan találkozhatsz a Messiással!

Az évenkénti titkos gyónás elrendelésével az egyház segítséget nyújt a krisztusi bűnbocsánat elnyeréséhez, a búcsúk szabályozásával pedig azt akarja elérni, hogy a bűnbánó ember vegye komolyan ezt a szentséget. – Adj hálát Istennek, hogy az egyház közvetítésével minden segítséget megad számodra a bűnöktől való tisztuláshoz!

3. 2 A Messiás a középkori egyház tanításában

A szemelvények azt mutatják be, hogy a II. Nikaiai Zsinat után az egyház miként rajzolta meg tanításában a Messiás alakját a világnak. Az előre elrendelteket üdvözítő Krisztusról szóló idézetet a Quiercy-i Zsinat tanításából vettük. Quiercy Párizstól északra, az Oise folyó mentén fekvő település: királyi kastélyában 853-ban tartottak zsinatot, amelyen elutasították a bencés szerzetes, Gottschalk kettős előre rendelést hirdető véleményét. A szentek tiszteletéről szóló levélrészlet a 993. esztendő Rómájából való: ekkor történt meg első alkalommal az, hogy a szentté avatási eljárást (lat. *canonisatio*) nem az illetékes helyi püspök, hanem a pápa folytatta le. A Messiás isteni mivoltába vetett hitet megerősítő hitvallás a IV. Lateráni Zsinat határozatainak egyike.

3. 21 A Messiás az egyház megnyilatkozásaiban

a) Az előre elrendelteket üdvözítő Messiás

A mindenható Isten az embert, aki bűn nélküli és hibátlan volt, szabad akarattal teremtette, és a Paradicsomba helyezte; azt akarta, hogy az ember a szent megigazult állapotban végig megmaradjon. Az ember szabad akaratát rosszul használva vétkezett és elesett, és az egész emberi nem „elveszett tömeggé" lett. A jó és igazságos Isten pedig kiválasztotta ugyanebből az elveszett tömegből előretudása szerint azokat, akiket eleve elrendelt az életre (vö. Róm 8,29-től; Ef 1,11), és eleve elrendelte nekik az örök életet; a többiekről pedig, akiket igazságos ítélettel meghagyott az elveszett tömegben, előre tudta, hogy el fognak veszni, de nem rendelte őket eleve arra, hogy elvesszenek; viszont, mivel igazságos, eleve örök büntetést rendelt nekik. És emiatt azt mondjuk, hogy Istennek csak egy eleve elrendelése van, amely vagy a kegyelem ajándékához tartozik, vagy a megigazulás visszaadásához. […]
A mindenható Isten „azt akarja", hogy kivétel nélkül „minden ember üdvözüljön" (1 Tim 2,4), bár nem mindenki üdvözül. Hogy pedig egyesek üdvözülnek, az Üdvözítő ajándéka: hogy pedig egyesek elvesznek, a veszendőknek az érdeme.
A mi Urunk Jézus Krisztus, amiként egy ember sincs, volt vagy lesz, akinek a természetét ő fel ne vette volna, ugyanígy egy ember sincs, volt vagy lesz, akiért ne szenvedett volna; noha az ő szenvedésének isteni titka által nem mindenki részesül a megváltásban. Hogy pedig nem mindenki részesül az ő szenvedésének isteni titka által a megváltásban, nem a becsességének nagyságát és gazdagságát jellemzi, hanem a hitetleneknek és azoknak a részét, akik nem azzal a hittel hisznek, „amely a szeretet által működik" (Gal 5,6)…

[Részletek a 853-as Quiercy-i Zsinat tanításából; DH 621 és 623–624]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

szabad akarattal teremtette, és a Paradicsomba helyezte: Isten fejlődő világot alkotott, ezért az ember teremtéséről és a Paradicsomról szóló bibliai leírás (vö. Ter 2) így értelmezendő: az állatvilágból kiemelkedő lényeknek, akiket már embernek nevezhetünk, mert birtokolták az ész és a szabad akarat képességét, Isten boldog életet szánt: ha követik a lelkiismeretükben megszólaló isteni útmutatást, zavartalan boldogságban élhettek volna a földön. Ennek a boldog életnek a lehetőségét a görög nyelvű Biblia az óperzsa *pairi daeza* (körülkerített kert) kifejezésből eredő *paradeiszosz* (Paradicsom) szóval jelölte, és egy csodálatos kert képével szimbolizálta.
az ember szabad akaratát rosszul használva vétkezett: az ember visszaélt szabad akaratával, azaz nem követte a lelkiismeretében jelentkező isteni útmutatást, bűnt követett el. A bibliai leírás

szimbolikus nyelvezete ezt úgy fejezi ki, hogy az első emberpár az isteni tilalom ellenére is evett a kert közepén álló „jó és rossz tudás fájának" gyümölcséből (vö. Ter 3).
az egész emberi nem „elveszett tömeggé" lett: mivel az első emberi bűnök következményei „áteredő bűnként" megfertőzték az emberi kultúrát, olyan helyzet alakult ki, amelyben isteni segítség nélkül egyetlen ember sem tudott volna végérvényesen Isten mellett dönteni. Ezt a helyzetet Szent Ágoston úgy jellemezte, hogy az egész emberi nem „elveszett tömeggé" vált (vö. Beszédek 26,12; Isten városa 21,12). A zsinati atyák Ágoston szavaival azt fogalmazzák meg, hogy az első bűn elkövetése után Krisztus megváltása nélkül egyetlen ember sem juthatott volna el az üdvösségre.
kiválasztotta… előretudása szerint azokat, akiket eleve elrendelt az életre: Isten számára az egész emberi történelem jelenvalóság. Ő tehát eleve („előre") tudja, hogy szabad akaratú teremtményei közül kik fogják elfogadni üdvözítő segítségét, és őket – szabad döntésük figyelembevételével, de nem érdemeik alapján – teljesen ingyenes ajándékként eleve az örök boldogságra rendelte.
a többiekről… előre tudta, hogy el fognak veszni, de nem rendelte őket eleve arra, hogy elvesszenek: ha történetesen akadnak olyan emberek, akik nem fogadják el az isteni segítséget, Isten róluk is tud, és szabadságukat tiszteletben tartva megengedi nekik, hogy örökre távol maradjanak Tőle. Ez a megengedés azonban nem eleve elrendelés a kárhozatra, mert Isten azt szeretné, ha minden ember elfogadná üdvözítő ajándékát.
bár nem mindenki üdvözül: Isten minden embert üdvözíteni szándékozik, ugyanakkor lehetőséget adott arra is, hogy szabad teremtménye ennek az üdvözítő akaratnak ellentmondhasson. A zsinati tanításnak ez a mellékmondata ezt a fenyegető lehetőséget helyezi kilátásba.
egy ember sincs, volt vagy lesz, akiért ne szenvedett volna: a zsinati atyák elutasítják azt a tanítást, amely szerint Isten egyes embereket eleve (szabad állásfoglalásuk figyelembevétele nélkül) kárhozatra rendelt, és azt hangsúlyozzák, hogy Krisztus kivétel nélkül minden emberért meghalt, azaz mindenkinek felkínálja Isten üdvözítő ajándékát.
hogy pedig nem mindenki részesül az ő szenvedésének isteni titka által a megváltásban…: ha akadna olyasvalaki, aki nem részesül a megváltásban, akkor ez azzal magyarázható, hogy nem fogadta el Krisztus megváltói ajándékát, azaz nem tanúsított olyan hitet, amely elsősorban az embertárs iránti szeretetben nyilvánul meg.

b) A szentek tiszteletében imádott Messiás

Közös tanácskozással elhatároztuk, hogy… Szent Ulrich püspök emlékezetét kegyeletes indulattal, szívből jövő áhítattal kell tisztelni; mivel úgy tiszteljük és illetjük hódolattal a vértanúk és a hitvallók ereklyéit, hogy azt imádjuk, akinek a vértanúi és hitvallói; tiszteljük a szolgákat, hogy a tisztelet visszaháruljon az Úrra, aki azt mondta: „Aki titeket befogad, engem fogad be" (Mt 10,40): és ennélfogva mi, akik megigazulásunkat tekintve nem bizakodunk saját erőnkben, az ő imádságaik és érdemeik révén a legkegyelmesebb Istennél állandóan támogatást kapjunk…

[Részlet XV. János pápa 993-ban kelt körleveléből; DH 675]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Ulrich püspök emlékezetét… szívből jövő áhítattal kell tisztelni: Ulrich Augsburg városának szent életű püspöke volt († 973). Amikor a pápa szentté nyilvánítja őt, valójában azt állapítja meg, hogy a püspök példaértékű keresztény életet élt, s kifejezi az egyháznak azt a reményét is, hogy a szentként tisztelt személy elnyerte az örök üdvösséget.

úgy tiszteljük és illetjük hódolattal a vértanúk és a hitvallók ereklyéit, hogy azt imádjuk, akinek a vértanúi és hitvallói: mivel a szentté avatott személy Krisztus erejében vált példaértékű keresztténnyé, a szolga iránti tisztelet visszahárul az Úrra. Ez azt jelenti, hogy az Ulrich püspököt tisztelő keresztények valójában a Messiást imádják, aki lehetővé tette a püspök számára a példamutató tanúságtevő életet.
imádságaik és érdemeik révén… állandóan támogatást kapjunk: az egyház hite szerint Isten az emberek számára is lehetővé tette, hogy egymás üdvösségének előmozdításában Krisztus munkatársai lehessenek (vö. Mt 5,44; Róm 15,30 stb.). Krisztus érdeme alapján a mennyei Atya mindenkinek minden segítséget megad az üdvösség elérésére, de az üdvösségre vezető eszközök közül egyesek megadását az egyetlen közbenjáró (Krisztus) imájába kapcsolódó emberi közbenjáráshoz kötötte: vagyis azért adja meg, mert az emberek kérik egymás számára imájukkal, másokat Krisztus felé vonzó életükkel stb. A mennyei Atya örök jelenben látja életünket: ezért bármilyen korban élünk, s bármelyik példás életű keresztény közbenjárását kérjük, Isten a szóban forgó szent „érdemeire" való tekintettel bármikor beleszőheti életünkbe azokat az üdvösségre segítő motívumokat, amelyeknek magadását az emberi kérő imához, illetve a közbenjáráshoz kötötte.

c) A Messiás isteni mivoltának hangsúlyozása a katharok ellenében

Erősen hisszük és nyílt szívvel megvalljuk, hogy egy igaz Isten van, aki örökkévaló, mérhetetlen és változatlan, felfoghatatlan, mindenható és kimondhatatlan, az Atya, a Fiú és a Szentlélek: három személy ugyan, de egyetlen… lényeg, … a mindenség egyetlen kezdete, minden láthatónak és láthatatlannak, szelleminek és testinek a teremtője, aki mindenható erejével az idők kezdetétől egyszerre a semmiből teremtette mindkét alkotását: a szellemit és a testit, vagyis az angyalit és az e világit; végül pedig az embert, aki szellemből és testből mintegy közösen van megalkotva. Az ördögöt ugyanis és a többi démont Isten természetüknél fogva jónak teremtette, de aztán önmaguktól lettek rosszakká. Az ember pedig az ördög sugallatára vétkezett. Ez a… Szentháromság az emberi nemnek üdvösséges tanítást adott, először Mózes, a szent próféták és más szolgái által, az idők nagyon jól kitervelt rendje szerint.
Végül pedig a teljes Háromság közös műveként megtestesült Jézus Krisztus, Isten Egyszülött Fia: a mindenkor Szűz Máriától a Szentlélek közreműködésével fogantatva valóságos ember lett, értelmes lélekből és emberi testből alkotva, egyetlen személy a két természetben; Ő a legkézzelfoghatóbban mutatta meg az élet útját. Bár istensége szerint halhatatlan és szenvedésre képtelen, Ugyanő maga azonban embersége szerint szenvedésre képes és halandó lett, és az emberi nem üdvösségéért a kereszfán szenvedett és meghalt, alászállott a poklokra, föltámadott a halottak közül, és fölment a mennyekbe… El fog jönni a világ végén és ítélni fog élőket és holtakat, és kinek-kinek meg fog fizetni cselekedetei szerint, az elvetetteknek éppúgy, mint a választottaknak…

[Részletek a IV. Lateráni Zsinatnak a katharok (albiak) ellen szóló határozatából, 1215.; DH 800–801]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

egy igaz Isten van: a katharok (albigensek vagy albiak) azt tanították, hogy a szellemi (lelki) világot teremtő jó Isten mellett létezik a rossz isten, a Sátán, aki az anyagi világ teremtőjeként azonos az Ószövetség bosszúálló istenével. A zsinati atyák e téves tanítás ellenében az egyház hagyományára támaszkodva azt hangsúlyozzák, hogy csak egyetlen Isten van, aki igaz és jó.
minden láthatónak és láthatatlannak, szelleminek és testinek a teremtője: a zsinati atyák a teremtést két részre osztják. Látható valóságnak nevezik az érzékelhető anyagi vagy testi világot, láthatatlannak pedig a lelkek birodalmát, amelyet érzékeinkkel nem tudunk megragadni. Szelle-

men a korabeli filozófiák alapján olyan valóságot értenek, amely képes az öntudatra, nyitott Istenre és szabad akarattal rendelkezik. Ilyen valóság például az emberi lélek.

a semmiből teremtette mindkét alkotását: a szellemit és a testit, vagyis az angyalit és az e világit: a zsinati atyák a testi világot a Sátántól eredeztető katharokkal szemben léptek fel, amikor dogmaként meghirdették, hogy az anyagi világ is Istentől származik. • A szövegből kitűnik, hogy az atyák a zsinaton nemcsak az emberi lelket nevezik szellemi valóságnak, hanem az angyalok világát is. Angyalokon a középkori filozófusokhoz hasonlóan tiszta szellemi lényeket értettek, akik Isten felé segítik az embert. A funkcionális teológia újabb megközelítésben foglalkozik az angyalokkal, amikor nem arról beszél, hogy az angyalok hogyan néznek ki önmagukban, hanem arról, hogy miként érhető tetten működésük a világban. Ez a teológia az angyalt a teremtett világhoz tartozó tényezők összességének tekinti, amelyek emberi személyek által (például Istenhez emelő szeretet, reményt sugárzó cselekedetek, hitet erősítő irodalmi alkotások, filmek stb. formájában) hatnak ránk, segítenek bennünket Isten elérésében. Ennek alapján az angyali világ teremtésére vonatkozó megállapítás azt jelenti, hogy Isten nemcsak az öntudat és a szabad akarat képességével megáldott emberi lelket alkotta meg, hanem azt a lehetőséget is megteremtette, hogy a szabad akaratú emberek egymás számára „angyalok lehessenek", azaz szabad tetteikkel segíthessék embertársaikat az üdvösség elérésében.

az embert, aki szellemből és testből mintegy közösen van megalkotva: az ember szellemi (az öntudat és a szabad akarat képességével rendelkező és Istenre nyitott) lényként az anyagi világhoz kötődik, s ilyen értelemben a szellemi és a testi világ ötvözete.

az ördögöt… és a többi démont Isten természetüknél fogva jónak teremtette, de aztán önmaguktól lettek rosszakká: a szöveg megfogalmazói szemmel láthatóan a Biblia képi nyelvéhez igazodva arra gondolnak, hogy a jónak teremtett angyalok (a tiszta szellemi lények) egy része fellázadt Isten ellen, elbukott, és ördöggé, démonná vált (vö. Júd 6; 2 Pét 2,4; Jel 12, 7–10). A funkcionális angyaltan alapján ezt a képet a következő módon értelmezhetjük: az Isten adta lehetőség, hogy a szabad akaratú emberi lények egymás számára angyalok, vagyis az üdvösség elérésének előmozdítói lehetnek, önmagában véve jó. Ám az emberek visszaéltek szabad akaratukkal, bűneikkel akadályozták egymást Isten elérésében, azaz egymás számára ördögökké, démonokká lettek.

az ember pedig az ördög sugallatára vétkezett: az első ember, aki visszaélve szabad akaratával nem követte a lelkiismeretében jelentkező isteni útmutatást, megteremtette magában és maga körül az Isten iránti bizalmatlanság légkörét. A bizalmatlanságnak ebben a lelkiállapotában az az ördögi ötlete támadt, hogy felülbírálja Isten útmutatását, és saját kezébe veszi sorsát. Ily módon önmagában teremtette meg az ördögöt, s amikor vétkezett, bűnével más embereket is démoni módon kezdett befolyásolni.

megtestesült Jézus Krisztus, Isten Egyszülött Fia: mivel a katharok többsége azt állította, hogy Krisztus nem Isten Fia, hanem csak Isten angyala, aki azért jött a földre, hogy megmutassa az embereknek az üdvösség útját, a zsinati atyák megismétlik a Khalkédóni Zsinat (451) tanítását: Krisztus Isten egyszülött Fia, valóságos Isten és valóságos ember egy személyben, aki nemcsak útmutatást adott, hanem kereszthalálával lehetővé is tette az ember számára az üdvösség útján való járást.

kinek-kinek meg fog fizetni cselekedetei szerint, az elvetetteknek éppúgy, mint a választottaknak…: az elvetettek azok, akik visszautasítják az üdvösség ajándékát, a választottak pedig azok az emberek, akiket Isten eleve (szabad döntésük figyelembevételével, de nem érdemeik alapján, hanem Krisztus megváltó művének köszönhetően) az üdvösségre rendelt.

3. 22 A szövegek értelmezése

Az előre elrendelésről szóló részlet fő mondanivalója az, hogy az üdvösség Isten ingyenes ajándéka, amelyet semmivel sem lehet kiérdemelni. Egyedül Krisztusnak van érdeme, aki minden emberért meghalt, azaz mindenkinek felkínálja az üdvösség lehetőségét. Mivel Isten minden embert üdvözíteni akar, elfogadhatatlan Gottschalk álláspontja, miszerint vannak olyanok, akiket Isten eleve (függetlenül attól, hogy elfogadják-e Krisztus üdvözítő ajándékát, vagy sem) az örök kárhozatra rendelt. Az előre rendelés mindig az üdvösségre vonatkozik, jóllehet a szabad teremtménynek lehetősége van arra is, hogy elutasítsa az üdvösséget. Ilyen értelemben a Messiás – aki minden emberért életét áldozta – csak az üdvösségre rendelteket üdvözíti. Mivel a zsinati atyák meggyőződéssel vallják, hogy a kárhozatra nincs előre rendelés, az elkárhozás lehetőségét az ember szabadságával és bűnével magyarázzák. Ám óvakodnak attól, hogy akár csak egyetlen emberről is kijelentsék, hogy ténylegesen elkárhozott. Óvatosságuk alapja az, hogy a történeti Jézus sosem adott felvilágosítást az üdvözültek (illetve elkárhozottak) számát illetően. Amikor megkérdezték tőle, hogy kevesen vannak-e, akik üdvözülnek, a választ megkerülve általánosságban csak annyit mondott, hogy az üdvösség elnyerése az ember részéről erőfeszítést igényel, azaz mindenki igyekezzék bejutni a „szűk kapun" (vö. Lk 13, 23–24). A Júdásra vonatkozó mondata, amely szerint a tanítványok közül senki sem veszett el, csak a kárhozat fia (vö. Jn 17,12), erkölcsi megbélyegzés is lehet: Júdás árulása súlyos bűn, amellyel az apostol kizárta magát a tanítványok köréből. Ezért a zsinati szövegben a nyelvtanilag kijelentésként álló mondatok – „nem mindenki üdvözül"; „egyesek elvesznek"; „nem mindenki részesül a megváltásban" stb. – feltételes módban értendők: „ha nem mindenki üdvözül"; „ha egyesek elvesznek"; „ha nem mindenki részesül a megváltásban" stb. A zsinat ugyanis nem azt tanítja, hogy egyes emberek ténylegesen elkárhoznak, hanem azt, hogy ha valaki esetleg elkárhozik, ennek magyarázata nem a kárhozatra rendelésben, hanem a Krisztus ajándékát elutasító ember bűnében keresendő.

Az Ulrich püspök szentté avatását megörökítő pápai levél legfontosabb tanítása az, hogy a szentek tisztelete által valójában a Messiást imádjuk, aki életáldozatával lehetővé tette a szóban forgó szent számára a példamutató krisztusi életet. Szentté azáltal lesz az ember, hogy valamilyen szempontból – részlegesen – azonosul Krisztus életvitelével, aki a tökéletes embert megvalósítva tökéletes módon viszonozta a mennyei Atya feléje irányuló szeretetét. Ez az azonosulás azonban csak Krisztus megváltó áldozata alapján lehetséges. A pápai levélből az is kiderül, hogy amikor a szentek közbenjárását kérjük, valójában azért imádkozunk a mennyei Atyához, hogy tekintsen Krisztus érdemének arra a területére, amellyel a szent azonosulni tudott, és Krisztus érdemére való tekintettel segítsen bennünket vagy másokat az üdvösség elérésében. A szent ember tehát nem Krisztus melletti, tőle független közbenjáró, hanem olyan személy, aki számára Krisztus teszi lehetővé, hogy segítségére lehessen embertársainak. A szentek tisztelete azért fontos, mert az ember eszményképek alapján tájékozódik, s ha az Istenember példájának követését megvalósíthatatlannak tartaná is, a szent példája arra emlékezteti őt, hogy a véges, fogyatékos teremtmény is csodákra képes Isten erejében. Amikor pedig az egyház a szentek közbenjárásának kérésére buzdít, nem a krisztusi közbenjárás elégtelenségét hirdeti, hanem a mennyei Atya nagyszerű ajándékára hívja fel figyelmünket, aki szabad akaratú teremtményei számára azt is lehetővé tette, hogy Krisztus áldozatának erejében egymás üdvösségének elősegítői lehessenek.

A IV. Lateráni Zsinat határozata a katharok dualista eretnekségével szemben az egyház ősi hitét fogalmazza meg. Eszerint nemcsak a szellemi, hanem az anyagi világ is az egyetlen igaz Isten teremtménye. A sátán nem valamiféle ellenisten, hanem Isten hatalma alatt álló terem-

tett valóság: a kísértés lehetőségeként Isten teremtménye, de szomorú valóságában a szabadság ajándékával visszaélő emberiség „alkotása". A Messiás nem a teremtett világhoz tartozó angyali lény, aki csupán útmutatást adott, hanem Isten egyszülött Fia, Isten és ember egy személyben, aki azért lett emberré, hogy megváltó áldozatával lehetővé tegye az emberek számára az üdvösség elérését.

3. 23 Imádkozz az isteni Messiáshoz!

A Quiercy-i Zsinat azt tanítja, hogy Krisztus minden emberért meghalt. – Mondj köszönetet neki, aki kereszthalálával számodra is és mindenki számára lehetővé tette, hogy az üdvösségre rendeltek közé tartozhass!

A 10. században írt pápai körlevél arra figyelmeztet, hogy a szentek tisztelete által a Messiást imádjuk. – Valahányszor valamelyik szent közbenjárását kéred, köszönd meg Krisztusnak is, hogy a szóban forgó szent számára lehetővé tette üdvösséged elősegítését!

A IV. Lateráni Zsinat határozata – azokkal szemben, akik Krisztust csupán példamutató emberi vagy angyali lénynek tekintik – azt hangsúlyozza, hogy a Messiás Isten egyszülött Fia, aki az emberek üdvözítése érdekében vállalta az emberi sorsot. – Amikor hálát adsz az üdvösség ajándékáért, köszönd meg az isteni Krisztusnak, hogy nemcsak példát adott, hanem a mennyei Atyától ki is érdemelte számodra a mennyországot.

3. 3 A középkor szerzetesi életformájában bemutatott Messiás

A szemelvények arról adnak képet, hogy a 12-13. században létrejött első középkori szerzetesrendek az ókori szerzetesi hagyományokat folytatva miként gondolták el a Messiásról szóló tanúságtevő élet jellemzőit. A bencés rend megreformálását célzó ciszterciek életszabályát a Szeretet Alapokmányának első változatából (lat. *Charta Caritatis Prior*) származó idézetek mutatják be. A premontrei szerzetesek életeszményét a rendet 1126-ban jóváhagyó pápai bulla alapján ismerhetjük meg. A karmelita rend működésének kezdetéről annak a Szabályzatnak alapján alkothatunk fogalmat, amelyet Albert jeruzsálemi pátriárka 1210 körül adott a galileai Kármel-hegyen élő remetéknek.

3. 31 A Messiás megnyilatkozása az első középkori szerzetesrendek életében

a) A krisztusi szeretetközösséget megjelenítő ciszterciek

Mielőtt a ciszterci apátságok száma megsokszorozódott volna, István apát és szerzetestársai a püspökök és a szerzetesek közti nézeteltérések elkerülése végett úgy döntöttek, nem alapítanak egyetlen egyházmegyében sem apátságot, míg az illetékes püspök jóvá nem hagyja azt a határozatot, amelyet a cîteaux-i monostor és az általa alapított apátságok hoztak, illetve aláírásukkal megerősítettek. A kölcsönös békesség esetleges felbomlásának elkerülése érdekében az említett testvérek a határozatban kinyilvánították és utódaikra hagyományozták, hogy szerzeteseik, akik fizikailag egymástól távol élnek a világ különféle részein található apátságokban, milyen feltételekkel, milyen módon, mi több, milyen szeretettel őrizhetik meg a megbonthatatlan lelki egységet. Azt is megszabták, hogy e határozat a Szeretet Alapokmánya nevet kapja, mert ez az adóterhek minden formáját elutasítva kizárólag a szeretetet, a lelkek javát tekinti célnak isteni és emberi dolgokban egyaránt…
Óhajtjuk, és mostantól fogva megparancsoljuk nekik, hogy mindenben tartsák meg Szent Benedek Regulá-ját, miként ezt az új monostorban is teszik…
S mivel mi minden más monostorból való szerzetest befogadunk, aki meglátogat bennünket, s ők hasonlóképpen befogadják a mieinket, helyénvalónak látjuk, sőt úgy akarjuk: a szokások, az énekek, a nappali és az éjszakai imaórákhoz, valamint a miséhez szükséges liturgikus könyvek valamennyi monostorunkban egységesek legyenek, hogy cselekedeteinkben ne legyen semmilyen széthúzás, hanem ugyanabban a szeretetben éljünk ugyanazon Regula és azonos szokások szerint…
Évente egyszer, közmegegyezéssel kijelölt napon az említett kolostorok apátjai gyűljenek össze az új monostorban, hogy lelkük üdvösségéről beszélgessenek, hozzanak rendelkezéseket, ha a Regula és a rendi szabályok megőrzésében valami javítani vagy kiegészíteni valót látnak, s erősítsék meg újra egymás között a békesség és a szeretet kötelékét…
Ha pedig valamelyik kolostor nagy szegénységbe jutna, apátja ismertesse a helyzetet a generális káptalannal, s akkor az apátok az Istentől nekik juttatott javakból adakozva és izzó szeretettől fűtve siessenek a szóban forgó kolostor megsegítésére.

[Részletek a Szeretet Alapokmánya első változatából, 1118/19 körül]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[a Szeretet Alapokmánya]: a ciszterciek 1118/19 körül írt rendi alkotmánya.
mielőtt a ciszterci apátságok száma megsokszorozódott volna: az első ciszterci apátságot Szent Róbert alapította, azzal a céllal, hogy Cîteaux (lat. *Cistercium*) területén olyan szerzetesi közösséget hozzon létre, amely hűségesen ragaszkodik Szent Benedek Regulájának eredeti szelleméhez. Az „új monostor" alapítását hamarosan négy újabb apátság létrehozása követte. Ezek közül a leghíresebb a clairvaux-i alapítású volt, amelynek első apátja Clairvaux-i Szent Bernát lett.

István apát: az angol származású Harding István, aki az „új monostor" harmadik apátja volt. Ő állította össze a Szeretet Alapokmányának első változatát.
míg az illetékes püspök jóvá nem hagyja… a határozatot: erre az óvintézkedésre a kolostorok függetlenségének megőrzése érdekében volt szükség. Az invesztitúraharc idején ugyanis nemcsak a világi uralkodók, hanem az egyházmegyék püspökei is beavatkoztak az apátválasztásba, hogy az általuk kijelölt személy révén részesülhessenek egy-egy kolostor javadalmaiból.
az adóterhek minden formáját elutasítva kizárólag a szeretetet, a lelkek javát tekinti célnak….: a korabeli bencés kolostorok egyrészt szerzeteseik munkájából, másrészt a népre kivetett adókból tartották fenn magukat. Az evangéliumi szegénység szelleméhez visszatérni kívánó ciszterciek lemondtak az adókból származó jövedelemről – legalábbis az első időkben –, mert az adóterhek kivetését nem tartották összeegyeztethetőnek a krisztusi szeretettel. Saját munkájukból kívántak megélni. Mivel a zsolozsmát mondó szerzetesek a mezőgazdasági és a ház körüli munkát csak részben tudták elvégezni, világi testvéreket, úgynevezett megtérőket (lat. *conversi*) alkalmaztak, és ezáltal munkalehetőséget, megélhetést biztosítottak a többnyire írástudatlan, egyszerű emberek számára. Monostoraikban kerültek minden fényűzést: templomaik is egyszerűbbek voltak, mint a bencés építmények. A szociális érzékkel megáldott Szent Bernát például arra figyelmeztet, hogy még a templomok díszítésére felhasznált összegeket is lehetne jobb célra fordítani: „A templom falai tündökölnek, a szegények pedig éheznek. Arannyal vannak borítva a kövek, és mezítelenek az emberek" – írja egyik művében (vö. Apológia 12).
mindenben tartsák meg Szent Benedek Reguláját: bár a 10. századi clunyi reform is a bencés rend megújítása végett kezdődött, az „új monostor" szerzeteseinek szándéka az volt, hogy még következetesebben valósítsák meg az „imádkozzál és dolgozzál" felhívásban megfogalmazott életeszményt, mint Cluny bencés szerzetesei.
a miséhez szükséges liturgikus könyvek valamennyi monostorunkban egységesek legyenek: a liturgia szabályozása és egységesítése azt a célt szolgálta, hogy az Európa különféle területein születő új ciszterci kolostorok egységes liturgikus szokásaikkal is tanúsíthassák: egyetlen nagy családhoz tartoznak, amelynek tagjait a szeretet köteléke fűzi egybe.
évente egyszer… az említett kolostorok apátjai gyűljenek össze az új monostorban: a mondat a rend legfőbb irányító szervére utal. A Szeretet Alapokmánya a rendi szervezetet a központi vezetés és az ezt ellensúlyozó demokratikus elemek ötvözeteként mutatja be. Az évenkénti rendi tanácskozás (generális káptalan) résztvevői: a cîteaux-i apát, aki generális apátként az összes apátság feje; az anyakolostorból származó négy apátság vezetője, akik főapátjai az apátságaikból származó kolostoroknak; s végül a kolostorok helyi vezetői, a helyi apátok. A generális apát hatalmát egyrészt a négy főapát korlátozza, másrészt a generális káptalan, amely adott esetben a generális apát felett is ítélhet, s ha kell, elmozdíthatja őt hivatalából.
ha pedig valamelyik kolostor nagy szegénységbe jutna….: a bajba jutott kolostorokról való gondoskodás kötelezettsége mutatja, hogy a ciszterciek valóban az embertestvéreit szerető Krisztust akarják megjeleníteni a világban.

b) A Messiást hirdető premontreiek

Honorius püspöktől, Isten szolgáinak szolgájától, Krisztusban szeretett fiainak, Norbert testvérnek és a Szűz Máriáról nevezett Premontrei Templom kanonokjainak, valamint azoknak, akik az ő utódaikként örök fogadalmat téve élnek szerzetesi életet. Akik az apostoli tanítás nyomdokaiban járnak, azok lemondanak a világi pompáról és javakról, s teljes szívükkel szolgálnak az Úrnak. Ők tehát, ha valami jóba kezdenek, és azt véghez is viszik, a Bíró végítéletekor elnyerik majd a halhatatlanság stóláját és az örök dicsőséget. Minthogy tehát ti az isteni kegyelem sugallatára elhatároztátok, hogy szerzetesi

módon Szent Ágoston rendelése szerint éltek kanonoki életet, elhatározásotokat az Apostoli Szék tekintélyével megerősítjük, s arra buzdítunk benneteket, hogy bűneitek bocsánatára tartsatok ki benne. Elrendeljük továbbá, hogy templomaitokban, amelyekben kanonoki fogadalmat tett testvérek élnek, senki se változtathassa meg a Szent Ágoston Regulája szerint ott megalapított rendet; egyetlen püspök se merészelje bármikor is a jövőben a rend tagjait kiűzni templomaitokból. […] Elrendeljük tehát, hogy senki ne merészelje e templomok életét megzavarni, birtokaikat elvenni, az elvetteket megtartani, kisebbíteni, vagy azokat vakmerő zaklatásoknak kitenni; mindent sértetlenül meg kell őrizni, hogy a megyés püspökök egyházi joghatósága alól kivéve a szerzetes testvérek és a szegények hasznát szolgálja.

[Idézet II. Honorius pápának a rendet jóváhagyó bullájából, 1126.]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[pápai bulla]: pecséttel lezárt, ünnepélyes hangvételű okirat.
Honorius püspöktől, Isten szolgáinak szolgájától: II. Honorius pápa (1124–1130) azt a címet használja, amellyel a 6. században Nagy Szent Gergely jelölte hivatalát: a pápa Isten szolgáinak szolgája, azaz püspöktársainak segítője, amennyiben ő jeleníti meg és ő szorgalmazza az egyház püspökeinek egységét.
Norbert testvérnek: a Köln melletti Xantenből származó Norbert († 1134) pappá szentelése után egy ideig vándorprédikátorként működött, majd a hozzá csatlakozó tanítványokkal együtt 1121-ben az észak-franciaországi Laon közelében lévő Prémontré területén megalapította a premontrei rendet. A legenda szerint álmában látta meg azt a rétet, amelyen később létrehozta a templomot és a szerzetesházat. Feltehetően a Prémontré (fr. *pré montré;* lat. *pratum monstratum:* kijelölt vagy megmutatott rét) elnevezés is erre az álomra utal.
a Szűz Máriáról nevezett Premontrei Templom kanonokjainak: a templom neve mutatja, hogy a premontreiek – sok más szerzetesrendhez hasonlóan – nagy tiszteletben részesítik a Boldogságos Szűz Máriát.
lemondanak a világi pompáról és javakról, s teljes szívükkel szolgálnak az Úrnak: a szerzetes a világ értékeiről lemondva a legnagyobb értéknek azt tartja, hogy egész lényét elkötelezve az Úr ügyét szolgálja. Az Úrnak szolgálni annyit jelent, mint Krisztus útmutatását követve önmagunk és mások üdvösségén munkálkodni.
elnyerik majd a halhatatlanság stóláját…: a stóla (gör. *sztolé:* ruházat, öltözék, lepelszerű viselet stb.) többértékű bibliai szimbólum. Ebben az esetben Isten örök életet biztosító oltalmát jelképezi, amely ruhaként öleli körül az embert.
Szent Ágoston rendelése szerint éltek kanonoki életet: a premontreiek a közösségi élet alapszabályaként Szent Ágoston Reguláját fogadták el, amelyet később saját szabályokkal (konstitúciókkal) és szabályrendeletekkel (statútumokkal) egészítettek ki.
egyetlen püspök se merészelje bármikor is a jövőben a rend tagjait kiűzni templomaitokból…: mivel az invesztitúraharc idején nemcsak a világi uralkodók, hanem az egyházmegyék püspökei is előszeretettel avatkoztak be a vagyonnal, javadalommal rendelkező szerzetesi közösségek életébe, a pápa kiveszi a premontrei alapítványokat a megyés püspökök egyházi joghatósága alól. Az anyagi függetlenség biztosításával a pápa azt akarja elérni, hogy a rend birtokai kizárólag a premontrei szerzetesek és az általuk támogatott szegények javát szolgálják.

c) Krisztus követése a karmelita remeték életében

Albert, Isten kegyelméből a jeruzsálemi egyház pátriárkája, Krisztusban szeretett fiainak, Brokárdnak és a többi remetének, akik neki engedelmeskedve az Illés-forrás körül, a Kármel hegyén laknak, üdvöt kíván az Úrban és a Szentlélek áldását. […] Mivel azt kértétek tőlünk, hogy szándékotoknak megfelelő

életszabályt adjunk, a jövőben a következőket kell szem előtt tartanotok: Elsősorban azt rendeljük el, hogy közületek az egyik legyen a perjel, akit erre a tisztségre egyhangúlag vagy az értelmesebb többség egyetértésével válasszatok meg. Mindegyikőtök fogadjon neki engedelmességet, és ígéretét a szüzességi és szegénységi fogadalmával együtt tartsa is meg. Alapításaitok lehetnek a pusztaságban, vagy ott, ahol a helyet ajándékba kapjátok, amennyiben ez megfelel szerzetesi életstílusotoknak, illetve a perjelnek és a testvéreknek is alkalmasnak látszik. Ezenfelül az általatok megtelepedésre kiválasztott hely adottságainak megfelelően mindegyikőtöknek legyen elkülönített cellája, amelyet a többi testvér vagy az értelmesebb többséget alkotók egyetértésével a perjel jelöljön ki mindenki számára. […] Hacsak nincs más indokolt elfoglaltsága, mindenki maradjon a cellájában vagy annak közelében, elmélkedjen éjjel-nappal az Úr törvényéről, és virrasszon az imádságban. […] Ha a helyi adottságok megengedik, a cellák között oratóriumot kell létesíteni, amelyben nap mint nap kora reggel egybe kell gyűlnötök az eukharisztia ünneplésére, amennyiben a körülmények ezt lehetővé teszik. […] Végezzetek valami munkát, hogy az ördög mindig elfoglalva találjon benneteket, és a tétlenség ne nyisson neki utat a lelketekbe. […] Az apostol hallgatást ajánl, amikor előírja a csendben munkálkodást (vö. 2 Tessz 3,12)… Ezért elrendeljük, hogy a kompletórium elmondása után a következő nap prímája bevégzéséig tartsatok csendet. A nap egyéb részeiben pedig szorgosan őrizkedjetek a szószaporítástól. […] Te pedig, Brokárd testvér, és bárki legyen is a perjelségben utódod, tartsátok állandóan eszetekben és cselekedeteitekben is kövessétek azt, amit az Úr mond az evangéliumban: „aki köztetek nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, és aki köztetek az elsőséget óhajtja, legyen a cselédetek".

[Részletek az eredeti Szabályból, amelyet Albert jeruzsálemi pátriárka adott a karmeliták számára, 1210 körül]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Albert: mivel a 11. század végén a keresztesek Jeruzsálemben latin patriarchátust állítottak föl, a szóban forgó Albert – az észak-itáliai Vercelli egykori püspöke – is latin pátriárka volt.
Brokárdnak és a többi remetének: a jeruzsálemi származású Brokárd a karmelita remeték első elöljárója.
az Illés-forrás körül, a Kármel hegyén laknak: a hagyomány szerint Illés próféta és tanítványai a Kr. e. 9. században a Földközi-tenger partján lévő Kármel-hegyen éltek. Ezért ezt a helyet a keresztény hagyomány és a hegyen letelepedő remeték is szentnek tekintették.
az egyik legyen a perjel: a latin *prior* (előbbi, elsőbb) szóból származó perjel kifejezés a szerzetesi elöljárót jelenti.
mindegyikőtök fogadjon neki engedelmességet….: a karmelita remeték a perjel előtt tett fogadalmukkal fejezik ki, hogy az engedelmesség, a tisztaság és a szegénység evangéliumi tanácsát követve akarnak tanúságot tenni a Messiásról.
alapításaitok lehetnek a pusztaságban: minthogy az Ígéret földje felé vándorló izraeliták a pusztában tapasztalták meg Isten jelenvalóságát, a puszta a keresztény szimbólumvilágban is az Istennel való találkozás színhelye. Albert pátriárka a világ zajától távoli és elhagyatott vidékeket tartja eszményinek a későbbi alapítások számára.
mindegyikőtöknek legyen elkülönített cellája: a keresztény ókor remetetelepeinek lakói egymástól függetlenül fennálló kicsiny kunyhókban éltek. A pátriárka ilyen remetetelepet tart szem előtt, és az egymástól elkülönített kunyhókat celláknak nevezi.
mindenki… elmélkedjen éjjel-nappal az Úr törvényéről, és virrasszon az imádságban: az Úr törvénye az Újszövetségben Krisztus törvénye (vö. Gal 6,2), vagyis a szeretet parancsa, amelynek teljesítését maga Krisztus teszi lehetővé. Azt is mondhatjuk, hogy a keresztény felfogásban az Úr törvénye maga a Messiás. Az elmélkedés (lat. *meditatio*) az imádság egyik fajtája: a hit igazságainak és a messiási útmutatásoknak logikusan következtető, személyes megfontolása. Az elmélkedő imádság csúcsa a szemlélődés (lat. *contemplatio*), amelynek folyamán az ember a fogalmi gondolkodás és következtetés szintjét elhagyva szerető csodálattal és boldogan élvezi

az isteni Messiás jelenvalóságának misztériumát. Azokat a szerzetesrendeket, amelyeknek életében kiemelt szerepet kap az imának ez a két fajtája, szemlélődő, illetve kontemplatív rendeknek nevezzük.
oratóriumot kell létesíteni: a latin *orare* (imádkozni, beszélni) szóról elnevezett oratórium istentisztelet céljára szánt helyiséget, a szerzetesi közösség számára fenntartott imatermet jelent.
végezzetek valami munkát: a munkavégzés a szerzetes életében nem csupán a létfenntartást szolgálja, hanem segíti a tétlenségből fakadó bűnös csábítások elkerülésében is.
az apostol hallgatást ajánl, amikor előírja a csendben munkálkodást: a hallgatás, a csend vagy a lélek zavartalan nyugalma (gör. *hészükhia;* lat. *silentium*) már a sivatagi remeték lelkiségének is fontos eleme volt. A szerzetes csak a csendes elmélyülésben készülhet fel Isten szavának meghallására.
aki köztetek nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok: az elöljárónak azt a Messiást kell követnie, aki nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és földi életét odaadja mások üdvösségéért (vö. Mt 20,28; Mk 10,45).

3. 32 A szövegek értelmezése

A Szeretet Alapokmányából vett idézetek mutatják, hogy a bencés rend új hajtásaként létrejövő ciszterci közösségek még a clunyi reform szellemében élő szerzeteseknél is komolyabban akarják venni Szent Benedek Reguláját: szándékuk az, hogy kizárólag a szeretetet, a lelkek javát tekintik célnak isteni és emberi dolgokban egyaránt. A benedeki Regulához való ragaszkodás lényegét, illetve a Krisztus és az embertestvérek iránti szeretet módját Clairvaux-i Szent Bernát egyik beszédében a „lángolni és világítani" mottóban foglalja össze: „Csak világítani: üres; csak melegíteni: kevés; melegíteni és világítani: tökéletes". A szerzetes tanúságtétele akkor lesz hiteles, ha a Messiásról tanúskodó, külsőleg is látható cselekedetei (a világítás) belülről, a Krisztus és az embertársak iránti izzó szeretetből (a lángolásból) fakadnak. Bernát az evangéliumok szellemében azt is megjegyzi, hogy a külsőnél fontosabb a belső, vagyis a szeretet: mert az Úr „a lángolást mindenkitől megkívánja, a fényt már nem úgy" (vö. Beszédek 3).
A premontrei rend alapítását jóváhagyó pápai bullából kiviláglik, hogy Xanteni Norbert és társai a szerzetesi életet a világi papok lelkipásztori tevékenységével akarták összekapcsolni: „elhatároztátok, hogy szerzetesi módon Szent Ágoston rendelése szerint éltek kanonoki életet" – állapítja meg a pápa. A „Szent Ágoston rendelése" kifejezés az ágostoni Regulára, illetve a hármas fogadalommal megerősített imádságos és közösségi életre utal. A „kanonoki" szó a lelkipásztori tevékenységet jelzi, mert a középkorban a templomok névjegyzékeiben (kánonjaiban) szereplő klerikusokat, illetve a helyi és az egyetemes zsinatok által megfogalmazott szabályok (kánonok) szerint élő világi papokat is kanonokoknak nevezték.
A karmelita remeték számára készített Szabályzat legfontosabb előírását ez a mondat fejezi ki: „mindenki maradjon a cellájában vagy annak közelében, elmélkedjen éjjel-nappal az Úr törvényéről, és virrasszon az imádságban". A felszólítás mutatja, hogy a karmeliták a keresztény ókor remetéinek hagyományát folytatva a csendes elmélyülésben, az elmélkedő és szemlélődő imádság útján akarnak találkozni az életükben titokzatos módon jelen lévő Messiással. Ez a kontemplatív életmód nemcsak saját üdvösségüket szolgálja, hanem a világ lármájában élő emberekét is, amennyiben a karmeliták életvitelét kívülről látva rádöbbenhetnek, hogy a földi élet igazi értelme az örök boldogságot ajándékozó Messiással való találkozás.

3. 33 Gondolj a szerzetesek életében megnyilvánuló Messiásra!

A ciszterciek a „lángolni és világítani” jelmondat szellemében tesznek tanúságot arról, hogy következetesen akarnak ragaszkodni Szent Benedek Regulájához. – Életvitelüket látva ne csupán a hősies erőfeszítést vállaló embert csodáld bennük, hanem azt a Krisztust, aki képessé teszi őket a tanúságtevő szerzetesi életre!

A premontrei kanonokok a szerzetesi élet és a lelkipásztori tevékenység ötvözésével tanúsítják, hogy életük középpontjában Krisztus áll. – Tevékenységüket és életüket figyelve gondolj arra, hogy ők ugyanolyan törékeny és bűnös emberek, mint amilyen te vagy, s ha sikereik vannak a tanúságtevésben, azt kizárólag annak köszönhetik, hogy elfogadják Krisztus segítségét, aki erőt ad – nekik a szerzetesi és a lelkipásztori életre, neked saját hivatásod betöltésére.

A karmeliták az elmélkedő és a szemlélődő ima csendjében készülnek a Messiással való találkozásra. – Kontemplatív életvitelükre felfigyelve gondolkodj el azon, hogy őket is vonzzák a világ értékei, s a világban élőkhöz – hozzád is – hasonlóan ők is jól éreznék magukat annak forgatagában, de lemondanak a világ kincseiről, mert Krisztus vonzásának engedve belátják, hogy az emberi életnek végső célt és értelmet csak az Istennel való találkozás adhat.

4. A MESSIÁS EGYHÁZA A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN ÉS ÚJKORÁNAK KEZDETÉN

A IV. LATERÁNI ZSINATTÓL A TRIENTI ZSINATIG (1215-TŐL 1545/63-IG)

A Messiás egyházának történetében a késő középkort és újkorának kezdetét a IV. Lateráni Zsinattól a Trienti Zsinatig (Kr. u. 1215-től 1545/63-ig) terjedő időszak alkotja.

a) Az egyház terjedésének történelmi háttere a késő középkorban és újkorának kezdetén

a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton

A Német-római Császárság Hohenstauf II. Frigyes uralkodása (1212–1250) alatt megerősödött. A császár Észak-Itálián kívül Szicíliát is birtokolta, és az így harapófogóba került Pápai Államot is megfosztotta területeinek egy részétől. Frigyes váratlan halála után azonban a császárság anarchiába hullott: elvesztette itáliai részeit, egyre inkább a német királyság területére szorult vissza, s ez is önálló tartományokra, fejedelemségekre esett szét. Ettől az időtől kezdve a császárválasztási joggal felruházott hét választófejedelem (a mainzi, a kölni és a trieri érsek, a rajnai palotagróf, a szász–wittenbergi herceg, a brandenburgi őrgróf és a cseh király) gyakorolta a tényleges vezetést: hatalmukat 1356-ban a német Aranybulla szentesítette.

A császárság egységét az északnémet Hanza-városok megerősödése is veszélyeztette. Az ónémet *Hanse* (csoport, közös célra alakult társaság) szóról elnevezett szövetség a 13. században azért jött létre, hogy kereskedelmi utakat nyisson a szlávok lakta területek felé, és a Baltikum árucikkei számára piacot találjon az Északi-tenger partvidékein, Skandináviában és Nyugat-Európában.

A német-római uralkodók központosítási kísérletei nem jártak sikerrel: 1499-ben a Habsburg uralkodóházból származó I. Miksa császár († 1519) arra kényszerült, hogy elismerje a birodalomhoz tartozó svájci kantonok (köztársaság jellegű kicsiny tartományok) viszonylagos függetlenségét. Habsburg V. Károly (1516-tól spanyol király; 1519-től 1556-ig német-római császár) uralkodása alatt a császárság egy időre újra megerősödött: Európában uralt területeinek (Spanyolország, Német-római Császárság, Burgundia, Németalföld, Nápoly-Szicíliai Királyság, Szardínia) és az amerikai spanyol gyarmatoknak köszönhetően hatalmas méretű birodalommá alakult, amelyben a mondás szerint „sosem nyugodott le a nap”. Károly különös gondot fordított a németalföldi tartományok (a mai Hollandia és Belgium területeinek) fejlesztésére, amelyeket akkoriban Európa leggazdagabb iparos és kereskedő népe lakta. Ám ugyancsak az ő ideje alatt következett be a monarchia széthullása is: az uralkodótól füg-

getlenedő fejedelmek hatalma megerősödött, és a császárság lassan névleges hatalommá vált. Miután 1556-ban – német-római császárként elszenvedett kudarcai miatt – önként lemondott trónjairól, Németalföld spanyol fennhatóság alá került.

A Francia Királyság Szent IX. Lajos (1226–1270) és IV. Szép Fülöp (1285–1314) uralkodása alatt megerősödött és felvirágzott. A királyság hatalmát először a Franciaország és Anglia között lezajló konfliktussorozat, az úgynevezett százéves háború (1337–1453) tépázta meg.

Miután 1328-ban kihalt a Capeting-dinasztia, a francia trónt, mely a Valois-oldalágra szállt, Szép Fülöp unokájaként az angol király is magának követelte. A kirobbanó nyílt fegyveres háborúban az angolok leigázták Franciaországot. A Valois-házi VII. Károly († 1461), akinek uralma már csak az ország közepén egy keskeny sávra korlátozódott, az orléans-i Jeanne d'Arc (Szent Johanna) segítségével a Loire folyónál fekvő kis birtokáról kiindulva kezdte meg birodalmának visszahódítását: 1453-ra az angolokat szinte mindenünnen sikerült kiűznie, és a visszahódított területeken hozzáfogott a politikai, gazdasági rend helyreállításához. Utódai alatt a központi hatalom megerősödött.

Európa a 15. században

A 16. században azonban új veszéllyel kellett szembenéznie a Francia Királyságnak. Amikor 1516-ban Habsburg V. Károly megörökölte a spanyol trónt, majd német-római császár lett, a franciák spanyol–német harapófogóba kerültek. Az elszigetelődéstől tartó és a harapófogóból kiutat kereső I. Ferenc francia király († 1547) a Német-római Császársághoz tartozó Észak-Itáliában kezdte kiépíteni hatalmát: a gazdag kereskedővárosok megszerzésére törekedett. A németek és a franciák között egy körülbelül fél évszázadig elhúzódó háború tört ki, amelynek végén, 1559-ben a franciáknak le kellett mondaniuk az itáliai területi igényeikről.

A skandináv államok politikai helyzete a 12–14. században megszilárdult. 1397-ben a svéd területen lévő Kalmar városában a dánok, a norvégok és a svédek létrehozták a Kalmari

Uniót, amelynek értelmében a három ország fölött ezentúl egy király uralkodik. Az unió, amely belpolitikai önállóságot és közös külpolitikát jelentett, ebben a formában 1523-ig, Svédország kiválásáig állt fenn.

A Dán Királyság a 12-13. században, a Valdemár uralkodók idején erősödött meg, jóllehet a Hanza-városok versenytársat jelentettek a dán kereskedelemnek, és akadályozták az erős monarchia kialakulását. IV. Valdemárt 1375-ben leánya, Margit († 1412), a norvég király neje követte a trónon, akit férje és fia halála után a norvégok is elismertek királynőjüknek. Egy évvel később a svédek is elfogadták őt uralkodójuknak. A Kalmari Unió Margit kezdeményezésére jött létre: számos megszakítással és belső ellenségeskedéssel terhelten működött 1523-ig, amikor is a svédek II. Keresztély király (ur. 1520–1523, † 1559) uralma ellen fellázadva kiléptek belőle.

Norvégia a 13. században, IV. Håkon Håkonsson király († 1263) alatt vált nagyhatalommá, aki a fővárosból, Bergenből kiindulva kiterjesztette uralmát az atlanti-óceáni szigetekre, majd Grönlandra és Izlandra is. Az országot megtizedelő 1349. évi pestisjárvány azonban elősegítette a svéd, a dán és a német bevándorlást, s meggyengítette Norvégiát. Az ország az 1397-es Kalmari Unióban egyesült Dániával és Svédországgal, és a svédek elszakadása után is egységben maradt Dániával (a 19. század elejéig).

Svédországban 1250-ben kihalt az Erik uralkodócsalád. A trónra a leggazdagabb nemesi család tagjai, a Folkungok kerültek. Birger Jarl 1255-ben lefektette Stockholm városának alapjait, s a Hanza-szövetséggel kötött szerződések útján felvirágoztatta az ország kereskedelmét és iparát. Erődítményrendszer kiépítésével megalapozta a svéd hatalmat a finn törzsek között is. 1397-ben Svédország is a Kalmari Unió tagja lett egészen 1523-ig: ekkor azonban fegyvert ragadtak a dán hatalom, II. Keresztély véreskezű uralma ellen, és az ország kilépett a Kalmari Unióból. A mozgalom élére álló Vasa Gusztávot († 1560) még abban az évben királlyá választották.

A balti népcsoportok közül a litvánok a 14. században perszonálunió révén szoros kapcsolatba kerültek a lengyelekkel, majd a 15. században megtörték a területeiket fenyegető Német Lovagrend hatalmát. A 12. század végén Jeruzsálemben létrejött Német Lovagrend Európába visszatérő tagjai a 13. században Dél-Erdélyben, majd Lengyelország északkeleti részén telepedtek le: itt Marienburg (Marlok) központtal létrehozták független országukat. A lettek a 16. századig a Német Lovagrend uralma alatt éltek, az észtek előbb a dánok, majd a Német Lovagrend fennhatósága alá tartoztak, míg a finnek svéd uralom alatt álltak.

A mai Litván Köztársaság területén élő litván törzseket és fejedelemségeket a 13. század közepén Mindaugas nagyfejedelem egyesítette. A német hódító törekvéseknek ellenálló nagyfejedelemség a 14-15. században a mai Fehéroroszország, Ukrajna és Oroszország egy részét is magába olvasztotta, s határait a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjesztette ki. 1386-ban Jagelló nagyfejedelem II. (Jagelló) Ulászló néven elnyerte a lengyel trónt, és megteremtette a több évszázados lengyel–litván együttélés alapjait. Az egyesült lengyel–litván hadsereg a 15. században megtörte a Német Lovagrend hatalmát. A század végétől az oroszokkal összetűző nagyfejedelemség területeket veszített. • Lettország a 13. századtól a Német Lovagrend által létrehozott és a Baltikum jelentős részét magában foglaló Livóniához tartozott, majd a 16. század elején rövid időre orosz fennhatóság alá került. • A Livónia részét alkotó Észtország északi része a 13. századtól a dánok, déli része pedig a Német Lovagrend fennhatósága alá került. A 14. század közepétől egész területét a Német Lovagrend felügyelte. A 16. század közepén északi területeit a svédek, a délieket pedig a lengyelek szerezték meg. • A finn államalakulatot a 13. században a svédek hódították meg. A 14. század közepén azonban svéd hercegségi rangot kapott, politikai és vallási egységszervezetet hozhatott létre (a finn képviselők is részt vehettek a királyválasztásban). Helsinki városát a svédek a 16. század közepén alapították.

A Brit-szigeteken a 14. századtól kezdődően egyre inkább az angolok kerültek fölénybe, jóllehet az Angol Királyság ebben az időszakban súlyos bel- és külpolitikai nehézségekkel küzdött.

Anglia a 14. század folyamán kimerült a franciák ellen vívott százéves háborúban: az angol nemzetet pénzügyi válság, járvány és éhínség gyengítette. Az ország helyzetét a trón birtoklásáért folytatott harc, a „rózsák háborúja" is nehezítette, amely 1455–1485 között dúlt az uralkodó dinasztia két oldalága, a címerében piros rózsát feltüntető Lancaster-ház, illetve a címerében fehér rózsát megjelenítő York-ház között. Ennek a háborúnak a lancasteriekkel rokonságban álló Tudor-ház egyik tagja, Tudor Henrik vetett véget, aki 1485-ben legyőzte a York-házból való III. Richárdot, és VII. Henrik († 1509) néven elfoglalta a trónt. Minthogy yorki hercegnőt vett feleségül, egyesítette mindkét ház trónigényét. Uralkodása alatt Anglia újra virágzásnak indult. Utóda, az anglikán egyházat létrehozó VIII. Henrik a 16. század elején különösen a külpolitikában ért el sikereket.

Skóciát 1296-ban, a skót királyi ház kihalásával I. Edward angol király († 1307) tette hűbéresévé, azonban a 14. század elején újra kivívta viszonylagos függetlenségét. 1371-től mintegy 300 éven át a skót Stuart-házból kerültek ki az uralkodók, akik folytonos háborúskodásban álltak az angolokkal. Az ország a 15. század második felében, III. Jakab († 1488) uralkodása idején érte el a legnagyobb kiterjedését; a 16. század első felében a franciák szövetségeseként több sikertelen háborút vívott Anglia ellen.

Írországban a 12. század végén kezdődő angol uralom évszázadokon keresztül ír felkelésekhez és kíméletlen angol megtorló hadjáratokhoz vezetett. Az írek kálváriája a 16. században is folytatódott, amikor VIII. Henrik angol király felvette az Írország királya címet is (1536), és az ír nemesség birtokait elkoboztatta.

Az Ibériai-félsziget a 13. század közepén szabadult fel az arab uralom alól: Portugália, Kasztília és Aragónia a félsziget nagy részét visszafoglalta, s csak Granada maradt a mórok (az észak-afrikai berberek és az arabok keverék népe) kezén. Az aragóniai II. Ferdinándnak a kasztíliai I. Izabellával kötött házasságát követően 1479-re létrejött az egységes Spanyol Királyság. A század végére kiűzték az országból a keresztény hitre áttérni nem akaró zsidókat, majd a mórokat is. A 16. század elején, Habsburg V. Károly spanyol király és német-római császár uralkodása alatt Spanyolország Európa vezető nagyhatalmává lett, és óriási gyarmatbirodalmat épített ki Nyugat-Indiában, valamint Latin-Amerikában. • A Portugál Királyság központja a 13. században Lisszabon lett, és a 15. században Európa első gyarmatosító hatalmává lépett elő. • A gyarmatok megszerzését Portugália és Spanyolország is nagy földrajzi felfedezéseinek, illetve bátor tengerészeinek köszönhette.

A portugál Bartolomëu Diaz 1487-ben érte el Dél-Afrika csücskét, s közben felfedezte a Viharfokot, amelyet a portugál király a biztatóbb hangzású Jóreménység fokára keresztelt át. Ezt követően a portugál tengerészek felderítették Afrika nyugati partjait, s gyarmatosítás szándékával több helyen erődöket építettek. Vasco de Gama 1498-ban kerülte meg a dél-afrikai Jóreménység fokát, és eljutott Kelet-Indiába. Cabral a portugál király nevében 1500-ban vette birtokba Brazília partjait.

Kolumbusz Kristóf – a genovai (más források szerint: katalóniai) származású tengerész – meggyőződéssel vallotta, hogy a Föld gömbölyű, s ezért Nyugat felől, az Atlanti-óceánon átkelve is el lehet jutni Ázsiába (Indiába). Minthogy utazási tervét a portugál udvar elutasította, 1492-ben Kasztíliai Izabella királynő támogatásával indult útnak három hajóval: a Kanári-szigetek érintésével eljutott az amerikai kontinens előterében lévő Guanahani szigetére, amelyet San Salvadornak (Szent Megváltónak) nevezett el; további három hajóútján Kuba és Hispaniola (Haiti) szigetét is elérte. Mivel mindvégig azt hitte – és abban a tudatban is halt meg –, hogy Indiába jutott, a szigetek lakóit indiánoknak nevezte el. Amerika mégsem róla, hanem egykori üzlettársáról és barátjáról, a firenzei Amerigo Vespucciról kapta nevét, aki 1499–1502 között spanyol és portugál szolgálatban több utat tett Dél-Amerika partjai mentén, s a felfedezett földrészt Újvilágnak keresztelte el. Kolumbusz felfedezését 1519–1522 között a portugál származású Fernando Magellán expedíciója tette teljessé, akinek spanyol zászlók alatt haladó öt hajója közül az egyik megkerülte a Földet. Magellán a dél-spanyolországi Sanlúcar kikötőjéből Nyugat felé hajózva indult útnak azzal a cél-

lal, hogy eljusson a fűszereiről híres Maluku- (ma Indonéziához tartozó) szigetcsoportra. Útközben felfedezte a Dél-Amerika alsó csücskében lévő (később róla elnevezett) átjárót, s átjutva a Csendes-óceánra elérte a Fülöp-szigeteket. Itt Magellán meghalt, de két hajója eljutott Malukura, azaz a Fűszer-szigetekre, s az egyik hajó vissza is tért Sanlúcarba. • A portugálok és a spanyolok pápai közvetítéssel az 1494-es tordessilas-i, majd az ezt kiegészítő zaragozai szerződésben (1529) osztották fel egymás között a meghódított gyarmatokat.

Észak-Itáliában Hohenstauf II. Frigyes német-római császár halála (1250) után a császárok a 14. század elejéig több hadjáratban is igyekeztek megszilárdítani hatalmukat, de ezek a törekvések kevés sikert hoztak. Névleges uralmuk alól a gazdagodó északi városok egyre inkább kivonták magukat. A gazdasági fejlődés, az anyagi javak felhalmozása a kultúra felvirágzását is elősegítette. Észak-Itália lett a szülőhelye a humanizmus eszmeáramlatának és az antik klasszikus műveltséget felújító kulturális iránynak, a reneszánsznak.

Az északi városállamokban megerősödött a gazdag kereskedő-bankár réteg befolyása. Egyes helyeken ezek a gazdag családok ragadták kezükbe a politikai hatalmat (Firenzében például a Mediciek). Másutt zsoldosvezérekből lett zsarnokok kerültek uralomra (Milánóban például a Viscontiak, majd a Sforzák). • A 14–16. század kiemelkedő humanista és reneszánsz írói és művészei származásuk, iskolájuk vagy tevékenységük alapján mind Észak-Itáliához kötődtek (a korai reneszánsz korban például Dante, Petrarca, Donatello, Brunelleschi, Masaccio, a virágzó reneszánsz idején Bramante, Raffaello, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Tiziano stb.).

A Pápai Állam II. Frigyes halála után visszakapta azokat a területeit, amelyektől korábban a Hohenstauf császár megfosztotta. Az állam politikai hatalma és erkölcsi tekintélye azonban a 14-15. században mélypontra jutott. Ennek egyik oka és jele a pápák avignoni tartózkodása (1305–1377) volt: az egyházfők több mint hetven évre Dél-Franciaországba tették át székhelyüket, s a francia politikai érdekek befolyása alá kerültek. A másik ok az úgynevezett nyugati egyházszakadás: ez a középkori pápaságnak az 1378–1417 közötti korszaka volt, amikor egyszerre két, majd három egyházfő uralkodott. Végül a harmadik ok a nepotizmus: a fogalom egyházi javak családi alapú örökítését jelenti, szűkebb értelemben azt a gyakorlatot, hogy a pápák, illetve főpapok saját rokonaikat jövedelmező javadalmakhoz juttatták, vagy jelentős hivatalokhoz segítették hozzá. A Pápai Állam tekintélyét csak II. Gyula pápának sikerült helyreállítania a 16. század elején.

A pápák avignoni tartózkodásának előzménye volt, hogy IV. Szép Fülöp francia király éles ellentétbe került VIII. Bonifác pápával, amikor háborús költségeinek fedezésére megadóztatta az egyházat. A pápa halála után, 1305-ben a francia és olasz pártra szakadt kardinálisok a királlyal jó kapcsolatban lévő bordeaux-i érseket választották meg pápának, aki az V. Kelemen nevet vette fel. Az új pápa a kardinálisok legnagyobb meglepetésére közölte, hogy koronázása Lyonban lesz. A koronázás után V. Kelemen nem tért vissza Rómába, hanem székhelyét 1309-ben a dél-franciaországi pápai hűbérbirtokra, Avignonba tette át. Ezzel kezdetét vette a pápák több mint hetven éves avignoni tartózkodása, amelyet a zsidók babiloni fogságára emlékezve helytelenül avignoni fogságnak is neveznek. Franciaországi tartózkodásuk idején a pápákra az erőskezű francia királyok jelentős befolyást gyakoroltak. V. Orbán pápa 1367-ben visszatért ugyan Rómába, de az ott dúló anarchia miatt hamarosan visszaköltözött Avignonba. A pápák avignoni tartózkodása XI. Gergely idején ért véget, aki 1377-ben – Sienai Szent Katalin domonkos harmadrendi apáca ráhatására – visszatért Rómába, és beköltözött a Vatikán épületébe, melyet ekkor kezdtek palotává fejleszteni, s amely ettől az időtől kezdve lett a pápák székhelye korábbi lakhelyük, az idők során lakhatatlanná vált lateráni palota helyett.

A nyugati egyházszakadás a középkori pápaságnak az a szomorú korszaka, amelyben két, majd három pápa tartott igényt a pápai hatalomra. Az Avignonból visszatérő XI. Gergely halála után a rómaiak a pápaválasztásra egybegyűlt kardinálisoktól azt követelték, hogy itáliai pápát válasszanak. Így VI. Orbán néven Bari érseke lett a pápa († 1389). A választásra késve érkező francia kar-

dinálisok utólag hódoltak ugyan az új pápa előtt, de később az itáliai Anagni városában egybegyűlve érvénytelennek nyilvánították a választást, és egy genfi kardinálist választottak meg pápának, aki a VII. Kelemen nevet vette fel († 1394), és Avignonba költözött. A két pápa léte megosztotta egész Európát, politikai kérdéssé lett, hogy melyik uralkodó melyik pápát fogadja el. A helyzet 1409-ben még súlyosabbá vált, amikor a Pisai Zsinatra egybegyűlt kardinálisok a két meg nem jelent pápát letettnek nyilvánították, és helyükbe V. Sándor néven a milánói kardinálist választották meg pápának. A másik két pápa (VI. Orbán, illetve VII. Kelemen utóda) azonban nem mondott le tisztségéről, így ekkor már három pápa tartott igényt a pápai trónra. A nyugati egyházszakadásnak a Konstanzi Zsinat (1414/18) vetett véget, amelyet Zsigmond német-római császár és magyar király sürgetésére hívtak egybe a Bodeni-tó partján lévő városba. A zsinat hosszasan elhúzódó tárgyalásai eredményeként a három pápa közül egy lemondott, kettőt letettnek nyilvánítottak, s helyükbe 1417-ben Konstanz vásárcsarnokában új pápát választottak V. Márton személyében.

A Pápai Állam létét a nepotizmus gyakorlata is veszélyeztette, amely a 11. században kezdődött, a pápák avignoni tartózkodása, illetve a nyugati egyházszakadás idején megerősödött, és a késő reneszánsz pápáinak korában szinte határtalan méreteket öltött. A latin *nepos* (unokaöcs) szóról elnevezett nepotizmus tág értelemben az egyházi vagy világi főhatóságú személyek, szoros értelemben a pápák túlságos kedvezése rokonaik (elsősorban unokaöccseik) irányában. Egyes pápák nagy egyházi javadalmakat és jelentős hivatalokat juttattak rokonaiknak. Előfordult, hogy a Pápai Állam egyes területeit nem csupán hűbérbe adták, hanem azokat előbb világi hercegségekké alakították, s úgy osztották szét családtagjaik körében. A nepotizmus a spanyol Borgia-családból származó VI. Sándor pápasága (1492–1503) idején soha nem látott mértékűvé vált. Vesztegetéssel elnyert pápai hatalmát családja gazdagítására és egy korábbi törvénytelen kapcsolatból született négy gyermeke felemelésére használta. Cesare nevű fiát érsekké, majd kardinálissá tette. Cesare azonban lemondott kardinálisi méltóságáról, s megnősült. Ezután atyja kinevezte őt a Pápai Állam kapitányává, s a kicsapongó életet folytató Cesare ebben a szerepében minden hatalmát arra használta föl, hogy a Pápai Államot családja számára lefoglalja. Az áldatlan állapotokat csak II. Gyula pápa (1503–1513) tudta megszüntetni, aki fő feladatának a Pápai Állam korábban elveszített területeinek visszaszerzését és politikai hatalmának megszilárdítását tekintette. Művészeteket pártoló törekvésével Rómát hamarosan a 16. századi, érett reneszánsz művészetének központjává tette. Bramante-nak († 1514), a reneszánsz építészet vezető mesterének tervei alapján megkezdte az új Szent Péter-templom építtetését, Michelangelóval († 1564) kifestette a híres Sixtusi kápolnát, és Raffaellóval († 1520) lakosztályának nyilvános termeit, az úgynevezett stanzákat. Utóda, a firenzei Medici-családból származó X. Leó (1513–1521) vérbeli reneszánsz pápa volt. Elődjéhez hasonlóan pártolta a művészeteket. A Szent Péter-templom építési munkálatainak befejezéséhez szükséges pénz előteremtésére ő hirdette meg azt a búcsút, amely aztán alkalmul szolgált Németországban Luther Márton fellépésére.

Dél-Itáliában a szicíliai–nápolyi kettős királyság trónja a 13. század közepén a Hohenstaufoktól a francia Anjou-dinasztia kezébe került, amikor a pápa Szicília hűbéruraként 1266-ban a koronát Anjou Károlynak adta. Károly uralkodása kegyetlen elnyomás volt, gyakorlatilag a sziget katonai megszállását jelentette, ami 1282-ben felkeléshez vezetett. Ezt a felkelést „szicíliai vecsernyének" nevezik, mert húsvéthétfőn abban az órában robbant ki, amikor vecsernyére kezdtek harangozni. A szicíliaiak elűzték Anjou Károlyt, a trónra pedig – házassági jogon – az aragóniaiakat ültették. Az Anjouk a birtokukban maradt dél-itáliai területeken megalapították a Nápolyi Királyságot, amely a 15. század közepén az aragóniaiak, majd a 16. században a Habsburgok spanyol ágának birtokába került.

Magyarországon II. András uralkodása (1205–1235) alatt a királyi birtokok eladományozásával megkezdődött a vármegyerendszer felbomlása: meggyengült a központi hatalom ereje, és megnőtt a főurak befolyása. Az egykori királyi birtokok lakóit (közép- és kisbirtokosokat, várjobbágyokat) az a veszély fenyegette, hogy a nagybirtokosok hatalmuk alá vonják őket, s

így elveszítik korábbi jogaikat, kiváltságaikat: elégedetlenségük miatt a király 1222-ben az Aranybulla kiadására kényszerült.

Az Aranybulla aranypecsétes szabadságlevél, amely új intézkedésekkel egészítette ki Szent István alkotmányát: az alkotmányos királyság és a köznemesség hatalmát erősítette meg a nagybirtokos főurakkal szemben.

IV. Béla uralkodása (1235–1270) alatt érte az országot a mongol támadás. 1241-ben az ország nagy részét végigpusztító mongolok (a magyar történetírók szóhasználatában: tatárok) Batu kán vezetésével a mohi csatában megsemmisítő csapást mértek a király seregére.

A Közép-Ázsia sztyeppéin élő, nomád állattenyésztéssel foglalkozó mongol törzseket Karakorum (ma: romváros Mongólia középső részén) körzetében Dzsingisz kán († 1227) egyesítette. Uralma alatt erős katonaállam szerveződött, melynek fő célja a hódítás lett, és hatalmas birodalommá fejlődött. Dzsingiszt egyik fia, Ögödej nagykán († 1241) követte a trónon. A 13. század első évtizedeiben a mongolok elfoglalták Kína nagy részét, kifosztották a Kijevi Nagyfejedelemséget, majd Európa és a szeldzsuk fennhatóság alatt lévő perzsa térségek ellen indultak. A 13. század második felétől a mongolok tartományokra, szállásterületekre (mongol: *ulusz*) osztották fel birodalmukat. A központi tartomány vezetője Dzsingisz egyik unokája, Kubiláj nagykán († 1294) lett, aki Pekinget is elfoglalva 1279-ben megalapította a Jüan-dinasztiát, s így haláláig kínai császárként is uralkodott. A központi birodalomtól északnyugatra fekvő tartományt az Arany Horda uralta, amelynek alapítója Batu kán († 1255), Dzsingisz egyik unokája volt.

IV. Béla halála után jelentősen megnőtt a főurak hatalma, akik egész országrészek felett uralkodtak. A 13. század végén az egységesülő jobbágyság megkapta a szabad költözködés jogát. 1301-ben III. Andrással kihalt az Árpád-ház, s az ezt követő trónharcokból a pápaság támogatását élvező nápolyi Anjou uralkodóház került ki győztesen.

Károly Róbert (ur. 1308–1342) a tartományurak leverésével megszilárdította a királyi hatalmat, s különféle adók kivetésével a kincstárnak állandó pénzbevételi forrást biztosított. Fia, Nagy Lajos (ur. 1342–1382) uralmát hódító háborúk sora jellemezte: ezeknek eredményeként a 14. században három tenger vize mosta hazánk határait (a Balti-, az Adriai- és a Fekete-tenger). Uralkodása idején vált jogilag egységessé a jobbágyság, erősödött a rendi fejlődés, lendületet kapott a mezőgazdasági árutermelés, és a városokban megkezdődött az iparosokat egybefogó céhrendszer kialakulása.

Az Anjou uralkodókat követően Luxemburgi Zsigmond (ur. 1387–1437) lett Magyarország királya, aki 1396-ban az oszmán-törökök elleni küzdelemben Nikápolynál (ma: bulgáriai Nikopol) csatát veszített, s amikor 1410-ben a német-római császári trónt is megszerezte, egységes európai összefogást sürgetett a törökökkel szemben.

Zsigmond halála után a török elleni küzdelem élére a Habsburg V. László uralkodása (1440–1457) idején kormányzóvá választott Hunyadi János állt. Bár 1448-ban a rigómezei (szerbül: *Kosovo polje*) csatában a törökök legyőzték Hunyadi seregét, 1456-ban Nándorfehérvárnál (ma: Belgrád) győzelmet aratott felettük, és ezzel évtizedekre elhárította az országtól a török veszélyt. Fia, I. (Corvin) Mátyás (ur. 1458–1490) a köznemességre támaszkodva megfékezte a főurak hatalmaskodását, megszervezte a később „fekete sereg" néven ismertté vált zsoldossereget, és a központi hatalom megerősítésére szakszerű közigazgatási rendszert hozott létre. Mátyás királyt a trónon a Jagelló-házból származó II. Ulászló († 1516), majd II. Lajos († 1526) követte, akik egyben cseh királyok is voltak.

Uralkodásuk alatt a központi hatalom széthullott, a főurak kisajátították a királyi birtokokat, szétverték a „fekete sereget", miközben ádáz harcot folytattak a köznemesség ellen is. Azzal, hogy kísérletet tettek a mezővárosok lakosságának jobbágysorba süllyesztésére, jelentős mértékben hozzájárultak a Dózsa-féle parasztháború kitöréséhez (1514). A felkelés leverése után a paraszt-

ságot örökös röghöz kötöttségre ítélték. Az egyre inkább anarchiába süllyedő országot felkészületlenül érte az újabb török támadás.

1526-ban a mohácsi csatában a törökök megsemmisítő csapást mértek a magyar nemesi seregre. Az ütközetben elesett Tomori Pál kalocsai érsek, a sereg fővezére is, és a menekülő II. Lajos király is életét vesztette. Helyére a két pártra szakadt nemesség két királyt választott: a székesfehérvári országgyűlés I. (Szapolyai) János erdélyi vajdát (ur. 1526–1540), míg a Habsburg-pártiak I. Habsburg Ferdinándot (ur. 1526–1564). Az ország két részre szakadt: a nyugati és északi részek Ferdinánd, a keleti területek Szapolyai kezére kerültek. A megosztott Magyarországon a két király között megkezdődött a versengés a trón egyedüli birtoklásáért. A kibontakozó harcban Szapolyai a szultánhoz fordult segítségért, ezzel elősegítve a törökök előrenyomulását.

1538-ban a két király, belátva, hogy egymást nem tudják legyőzni, Váradon békét kötött: ennek értelmében kölcsönösen elismerték egymás királyságát, és megállapodtak, hogy János halála után trónja a Habsburgokra száll. Szapolyai azonban halálos ágyán – a szultán támogatásával és jóváhagyásával – megeskette híveit, hogy csecsemő fiát koronázzák meg. 1540-ben a Pest melletti Rákos mezei országgyűlésen a két hónapos II. (Szapolyai) János Zsigmondot választották meg magyar királynak.

A szultán a zavaros helyzetet kihasználva Buda ellen vonult: 1541-ben kardcsapás nélkül bevette, megszállta, és a Duna menti területekkel együtt birodalmához csatolta. Ezzel az ország három részre szakadt: a Habsburgok által kormányzott királyi Magyarországra (amely a Nyugat-Dunántúlt és a Felvidéket foglalta magában), a török hódoltsági területekre és a törökök által ellenőrzött, a Tiszántúl keletre eső részeivel (Partium) kiegészített, korlátozott önállóságú Erdélyre. Erdélyben a magyar királyi címet is viselő II. (Szapolyai) János Zsigmond († 1571) kiskorúsága idején anyja, Izabella és gyámja, Fráter György váradi püspök, majd esztergomi érsek († 1551) intézte a kormányzati ügyeket. Miután a törökkel tárgyalásokat kezdeményező Fráter Györgyöt a bécsi udvar árulás gyanúja miatt meggyilkoltatta, 1551-től Erdély egy időre I. Habsburg Ferdinánd kezébe került. 1556-ban a törökök akaratából újra Izabella lett a kormányzó, akit 1559-től a nagykorúvá lett János Zsigmond Erdély első fejedelmeként követett a trónon.

A 13–16. században az albánok, a horvátok, a bosznia-hercegovinai szlávok, a szlovének, a csehek és a lengyelek sorsa továbbra is szorosan összefonódott egymással és a magyarok történelmével.

1272-ben Anjou I. Károly, Nápoly és Szicília királya elfoglalta az albán területeket, és felvette az Albánia királya címet is. Rövid uralma után a török támadások által fenyegetett törzseket az albán származású Gjergj Kastrioti (Kasztrióta György, ur. 1443–1468) egyesítette, aki török fogságban nevelkedett, és a törököktől a Szkander bég nevet kapta. A muszlimok ellenében a magyarokkal is kész volt összefogni: az 1448-as rigómezei ütközet előtt felajánlotta segítségét Hunyadinak, de nem tudott kellő pillanatban megérkezni a csatatérre. Az albán fejedelem uralmát 1461-ben a török szultán is elismerte. Szkander bég halála után Albánia török fennhatóság alá került.

Horvátországban a magyar királynak alárendelt uralkodók a 13. századtól a Dalmácia, Horvát- és Szlavónország hercege címet viselték. A 15. század első felében, Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt a török támadások miatt Horvátország egyes részei fokozatosan elszakadtak hazánktól. Az ország tengermelléki részén egyre inkább Velence érvényesítette hatalmát. A század második felében I. (Corvin) Mátyás király a török betörések miatt többször is védekezésre kényszerült. A mohácsi vész (1526) után Horvátország a Habsburgok kezére került, s csak azon az alapon tartozott Magyarországhoz, hogy a Habsburg uralkodók egyben magyar királyok is voltak.

Jóllehet Boszniát – előnyös földrajzi helyzete miatt – a bizánciak és a törökök is igyekeztek megszerezni, a tartomány II. Kotromanić István bosnyák bán (ur. 1322–1353) és I. Tvrtko István,

Bosznia első királya (1353–1391) uralkodása alatt a magyar fennhatóság elismerésével meg tudta őrizni viszonylagos függetlenségét. Tvrtko a környező területek egy részét is elfoglalta, s 1390-től Bosznia, Szerbia, Horvátország és Dalmácia királyának tekintette magát. A király halála után Bosznia hanyatlásnak indult: a több évtizedes politikai és társadalmi zűrzavart követően 1463-ban török uralom alá került. • Hum területét Tvrtko a Hranic-családból származó zsupánoknak adta hűbérül: ettől kezdve a boszniai fennhatóság névlegessé vált a tartományban. 1440-ben Vukčic István hercegi címet vásárolt magának a német-római császártól, s ekkor kapta Hum a Hercegovina (Hercegföld) elnevezést. A terület 1483-ban került török uralom alá.

A szlovének, akik a mai Ausztria déli-délkeleti részén fekvő Karantánia (Karintia), Krjana és Stájerország vidékén éltek, a 14. században betagozódtak a Habsburg-tartományok közé. A karintiai hercegek beiktatási szertartását azonban még a 15. század elején is szláv nyelven végezték.

A Német-római Császársághoz tartozó Cseh Királyság a Přemysl-házból való uralkodók alatt érte el hatalmának csúcsát. A Přemysl-ház kihalása (1306) után a Luxemburg-ház vette át az ország irányítását. 1355-ben Prága lett a királyság központja. A 14. század végén a német vezetésű cseh egyházzal szemben nemzeti mozgalom bontakozott ki, melynek élére Jan Hus (Husz János) prédikátor állt. A kivégzése (1415) után kitört huszita háborúk több mint húsz évig tartottak. 1469-ben a Morvaországot elfoglaló I. (Corvin) Mátyás királlyá koronáztatta magát. Csehország központi része azonban a litván–orosz eredetű Jagelló uralkodóházból származó II. Ulászlóé lett, Csehország és Magyarország pedig 1490-től perszonálunióra lépett egymással. 1526-ban Ferdinánd osztrák főherceg került a cseh trónra, és az ország a Habsburgok uralma alatt közel négy évszázadra egyesült Magyarországgal és Ausztriával.

Lengyelország – a polánok szláv törzséről elnevezett Polonia – a 13. század közepén több mint húsz részfejedelemségből állt. Legjelentősebb városa Krakkó volt. 1226-ban a német-római császár, Hohenstauf II. Frigyes, az ország északi részére betelepítette a Német Lovagrendet. A lovagok önálló államot alapítottak, melynek területére egyre több német telepes érkezett: a Balti-tenger partját birtokolva befolyásuk alá vonták a tengeri kereskedelmet, majd további területeket szakítottak el Lengyelországtól és Litvániától. Lengyelország egységét a litván–orosz Jagelló-családból származó I. Ulászló († 1333) teremtette meg, aki több részfejedelemség egyesítése után 1320-ban felvette a királyi címet. Fia, III. (Nagy) Kázmér († 1370) újabb területek meghódításával gyarapította a királyságot. Kázmér halála után unokaöccsét, Nagy Lajos magyar királyt emelték a lengyel trónra: így 1370-ben Lengyelország perszonálunióba került Magyarországgal. 1386-ban a lengyel királyság újra a Jagelló-ház irányítása alá került: amikor a litván nagyfejedelem fia, II. (Jagelló) Ulászló megkeresztelkedett, és feleségül vette Nagy Lajos királyunk Hedvig (Jadwiga) nevű leányát, létrejött a lengyel–litván perszonálunió. A lengyel–litván együttműködés eredményesnek bizonyult a Német Lovagrend elleni küzdelemben. A 16. század elején a lovagrend állama két részre szakadt: keleti fele, az úgynevezett Porosz Nagyhercegség a lengyel korona hűbérese lett, nyugati területe pedig Királyi Poroszország néven Lengyelország részévé vált.

a földrajzi és a politikai színtér Keleten

A Bizánci Birodalom balkáni részén az oszmán-törökök rajzolták át a konstantinápolyi Latin Császárság, valamint a bolgár, a román, a szerb és a délalbán területek politikai térképét. 1453-ban az oszmán-törökök végérvényesen megdöntötték a Bizánci (Keletrómai) Birodalmat: elfoglalták Konstantinápolyt, és Isztambul néven az Oszmán Birodalom fővárosává tették. I. (Nagy) Szulejmán uralkodása (1520–1566) alatt a birodalom határai a Perzsa-öböltől Ausztriáig, illetve a Fekete-tengertől a marokkói határvidékig húzódtak.

A Nikaiai Császárság és az Ikoniumi Szultánság közötti térségben élő és a nyugati törzsszövetséghez tartozó törökök a 13. században függetlenítették magukat a szeldzsukoktól. Oszmán nevű uralkodójuk († 1326) szervezte őket katonaállammá. Évtizedek szívós harcai során a mind erősebbé váló és fokozatosan birodalommá növő oszmán-török fejedelemség sorra legyőzte a

szomszédos törzseket: bekebelezte az egykori Szeldzsuk Birodalmat, Bizánc rovására növelte területeit.

A keresztesek által 1204-ben létrehozott Latin Császárság 1261-ig állt fenn: ekkor a bizánciak visszafoglalták Konstantinápolyt, és helyreállították a területeiben jelentősen megfogyatkozott Bizánci Birodalmat. 1453-ban azonban II. Mehmed oszmán-török szultán († 1481) elfoglalta Konstantinápolyt, és birodalmának székhelyévé tette. A város a török köznyelvben ekkor kapta az Isztambul nevet.

A második Bolgár Birodalom fénykorát II. Iván Aszen uralkodása (1218–1241) alatt élte, aki legyőzte a bizánci császárt, és Bulgáriát a leigázott szerbekkel együtt a legfőbb balkáni hatalommá tette. A politikai harcok és a parasztfelkelések a 13. század végére azonban meggyengítették a bolgár államot, amelyet a 14. század végétől fokozatosan az oszmán-törökök igáztak le.

A románok a 13. században kezdték létrehozni a Kárpátokon túli vajdaságaikat: a magyar király fennhatósága alól kivonva magát a 14. században jött létre Havasalföld, majd Moldva vajdasága. A 16. század első felében mindkét államalakulat az Oszmán Birodalom csatlósává lett.

1217-ben a szerb fejedelem, Nemanjics (I.) István († 1228) a pápától királyi koronát kapott. Utódai megszerezték Makedóniát, legyőzték a bolgárokat és a bizánciakat, s uralmuk alá vonták Dél-Albániát. A középkori szerb állam a legnagyobb kiterjedését Dusán István uralkodása (1331–1355) alatt érte el, aki a Bizánc elleni harcokban a Balkán-félsziget mintegy kétharmadát birtokba vette, majd 1346-ban a „szerbek és a görögök cárjává" koronáztatta magát. Halála után birodalma a feudális urak egymás elleni harca és az oszmán-törökök támadásai következtében széthullott. A 14. század végén Szerbia az Oszmán Birodalom csatlósállama lett. A függetlenségi harcok nem hoztak tartós eredményt: a 15. század közepére egész Szerbia (a montenegrói résszel együtt) török hódoltsági területté vált. • Hasonló sorsra jutott Dél-Albánia, illetve az albánok lakta terület egésze is.

A Bizánci Birodalom kis-ázsiai területein a 13. századtól kezdődően az arabok, majd az oszmán-törökök változtatták meg Kis-Örményország, valamint a Nikaiai és a Trapezunti Császárság politikai helyzetét.

A kis-ázsiai Cilicia területén élő örmények birodalma, Kis-Örményország, melynek fővárosa Szisz volt, a 13. században élte virágkorát. Az országot 1375-ben a Bizánci Birodalomba betörő egyiptomi arabok tették tönkre, és pusztították el végérvényesen. A harcokat túlélő örmények közül sokan külföldre menekültek, s a lakosságnak csak a legszegényebb rétege maradt Ciliciában. Az egykori Kis-Örményország területe 1515-ben lett az Oszmán Birodalom részévé.

A Nikaiai Császárság 1261-ig állt fenn, amikor a nikaiai császár visszafoglalta a keresztesektől Konstantinápolyt, és helyreállította a Bizánci Birodalmat. A Trapezunti Császárság egy ideig még független maradt, mert uralkodói ügyes politikával kijátszották egymással szemben ellenfeleiket, vagy házasságkötések révén szövetségre léptek velük. A 15. század második felében azonban Trapezunt is az Oszmán Birodalom részévé vált.

A 13. és 16. század közötti időszakban gyökeres politikai változások történtek a Bizánci Birodalom déli és keleti határterületein is. 1250-ben a Mameluk uralkodóház tagjai lettek Egyiptom urai, akik rövidesen ellenőrzésük alá vonták Jeruzsálem és Antióchia környékét is. A Kaszpi-tengertől délre lévő Perzsiát a 13. század közepén a mongol Ilhánida uralkodóház (1256–1335) tagjai foglalták el, akik Örményország és Grúzia vidékét is hatalmukba kerítették. Az uralkodóház széthullása után egymással vetélkedő kisebb fejedelmek harcoltak a térség birtoklásáért. 1370-től kezdődően a mongol-török származású Timur Lenk († 1405) és utódai, a Timuridák – időnként mongol törzsek ellen is harcolva – kísérletet tettek a mongolok korábbi birodalmának visszaállítására. A 16. század elején I. Iszmail türkmén származású perzsa sah († 1524), a Szafavidák dinasztiájának megalapítója hajtotta uralma alá azt a területet, amelyet addig a Timuridák birtokoltak. – A 16. század elején az oszmán-törökök foglal-

ták el Egyiptomot, Jeruzsálemet, Antióchiát, valamint a Szafavida Birodalom, Örményország és Grúzia nyugati részét.

Az egyiptomi Ajjúbidáktól 1250-ben a Mameluk-dinasztia vette át a hatalmat. Az arab mamlúk vagy mameluk név török és mongol származású rabszolgákat jelöl, akiket a bagdadi Abbászida kalifák a 9. századtól katonákként és testőrökként alkalmaztak. A 13. század közepének Egyiptomában ezek a testőrök kerültek uralomra, élükön a testőrparancsnokból lett szultánnal. A Kairóban székelő mameluk szultánok hódító hadjárataik során hatalmukat Antióchiáig, illetve az iszlám szent helyekig, az arábiai Mekkáig és Medináig is kiterjesztették. 1517-ben a mamelukok uralta Egyiptom az Oszmán Birodalom tartománya lett.

A keresztesek által létrehozott Jeruzsálemi Királyság nagy részét a nyugati hatalmak 1229-ben tárgyalások útján nyerték vissza az Ajjúbidáktól: megkezdődött a királyság második korszaka, amely 1244-ig, az újabb Ajjúbida uralom kezdetéig tartott. Bár 1260-tól az Ajjúbidákat felváltották a mamelukok, a Jeruzsálemi Királyság kereskedelmi szempontból fontos kikötővárosa, Akkon csak 1291-ben került a mamelukok kezére. Ekkor ért véget a keresztes háborúk időszaka, s ettől kezdve a mamelukok uralták Jeruzsálemet és környékét egészen 1517-ig, amikor a város az oszmán-törökök igája alá került.

A keresztesek által alapított Antióchiai Fejedelemség telepeseinek többsége genovai volt, akik földműveléssel és kereskedelemmel foglalkoztak. A fejedelemséget egy időre a Jeruzsálemi Királyság, majd a Bizánci Birodalom is fennhatósága alá vonta, mígnem 1268-ban az egyiptomi mamelukok vették birtokukba. 1517-ben a terület oszmán-török fennhatóság alá került. Antióchia ekkor kapta az Antakya nevet.

Perzsiában az Eufrátesz és a Kaszpi-tenger közti területeket a 13. században a mongolok igázták le. Hülegü kán († 1265) – Dzsingisz unokája, az Ilhánida uralkodóház megalapítója – 1258-ban elfoglalta Mezopotámiát, kifosztotta Bagdadot, s a kalifa életét is kioltva véget vetett az Abbászida Kalifátusnak. A mongol Ilhánida Birodalom székhelye – a mai Irán északnyugati részén – többször változott: kezdetben Maragé volt, később Tebriz, majd Szoltánije lett. Timur Lenk a mai Üzbegisztán keleti határánál lévő Szamarkandból kiindulva 1382-ben foglalta el Szoltánije és Tebriz körzetét, végül 1401-ben Bagdadot is birtokba vette. A perzsa Szafavidák 1501-ben Tebrizt tették meg első fővárosuknak. 1514-ben az oszmán-törökök elfoglalták a Szafavida Birodalom nyugati részeit (Tebriz, majd Bagdad városát is), de a balkáni, illetve a magyarországi hadjárataik miatt nem volt erejük a perzsák hatalmának teljes felszámolására.

Örményországot a 13. század közepén érte el a mongol hódítás. A mongolok eleinte szövetségest láttak az örményekben, de súlyos adókat vetettek ki rájuk, s tönkretették az ország gazdaságát. Uralmuk alatt az örmény lakosság jelentős része a Krím-félszigetre, illetve a ciliciai Kis-Örményország területére menekült. 1387-ben Timur Lenk dúlta fel egész Örményországot, a 15. században pedig türkmén és iráni kurd törzsek igázták le. A 16. század közepén az ország nyugati fele az oszmán-törökök, keleti része a perzsa Szafavidák uralma alá került.

A Bagratida uralkodóház vezette Grúzia aranykorának a 13. században a mongol betörések vetettek véget. Az ország kis fejedelemségekre bomlott. A 14. század elején, a Mongol Birodalom hanyatlása idején a grúz területeket V. Georgi († 1346) újra egyesítette, de a század végén rövid időre Timur Lenk ismét leigázta. A 15. század közepén az ország három királyságra és kisebb fejedelemségekre esett szét. A három királyság: nyugaton Kutaiszi fővárossal az Abház Királyságot felváltó Imereti, ettől délkeletre Tbiliszi fővárossal Kartli és Telavi központtal Kaheti volt. A királyságok és fejedelemségek birtoklásáért az oszmán-törökök és a perzsák vetélkedtek egymással: a nyugati területek fokozatosan oszmán-török, a keleti részek pedig perzsa fennhatóság alá kerültek.

A fejedelemségekre bomló Kijevi Oroszországot a 13. században két mongol támadás is érte. E korszakban alakult ki az orosz területeken élő szláv törzsekből az ukrán, a fehérorosz és a nagyorosz nép. A 14. századtól kezdve Kijevtől a Moszkvai Nagyfejedelemség vette át a vezető szerepet.

A mongolok a 13. század elején az orosz fejedelemségek nagy részét leigázták, és 1240-ben Kijevet is bevették. Ebben a történelmi korban született meg a három keleti szláv nép: az ukrán (vagy kisorosz), a fehérorosz (vagy belorusz) és a nagyorosz (vagy orosz). Az ukránok központja Kijev volt, a fehéroroszoké Minszk, a nagyoroszoké pedig Moszkva városa lett, amely korábban a Novgorodi és a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemséghez tartozott. Mivel Kijevet a mongolok 1299-ben másodszor is megtámadták, a fejedelemségek életében egyre nagyobb szerephez jutott Moszkva városa. A 14. században a Moszkvai Nagyfejedelemség az egyik legtekintélyesebb orosz állammá vált. A fehéroroszok és az ukránok földjét a század végén a perszonálunióban lévő Lengyel–Litván Királyság foglalta el.

III. Iván moszkvai nagyfejedelem (ur. 1462–1505) megteremtette az orosz egységet, és felszámolta a mongol függőséget. Az ő nevéhez fűződik a moszkvai Kremlnek – a város erőddé változtatott, fallal körülvett központjának – átépítése is. IV. (Rettenetes) Iván moszkvai nagyfejedelemként, majd első orosz cárként (ur. 1547–1584) korszerűsítette a hadsereg szervezetét, új törvényeket adott ki, és mindenkit megöletett, akiről úgy vélte, hogy veszélyeztetheti teljhatalmát.

b) Az egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése a késő középkorban és újkorának kezdetén

❖ az egyház arculatának átrajzolódása Nyugaton: a reformáció ❖

A latin *reformatio* (átalakítás, megjavítás, megújítás, reform stb.) szó azt a 16. századi vallási és politikai mozgalmat jelöli, amely a német Luther Márton, a svájci Zwingli Ulrich és a francia–svájci Kálvin János nevéhez fűződik, akik az egyház tanúságtevő munkájának megújítását és az evangéliumi életeszményhez való visszatérést tűzték ki célul. Reformtevékenységüket az tette időszerűvé, hogy a történelem folyamán az egyház intézményeire, liturgiájára, tanítására és tanúságtevő életformáira sok olyan elem is rárakódott, amely vagy ellentétben állt az evangélium szellemével, vagy nehezen lehetett kimutatni evangéliumi gyökereit. Tény, hogy a középkor végén Krisztus titokzatos testének emberi arca megújulásra szorult.

❖ *a reformáció előzményei* ❖

A reformáció előzményei között jelentős szerepet játszott a radikális reformeszméket hangoztató angol John Wyclif (1324–1384) és cseh Husz János (1369–1415) tevékenysége, valamint a Konstanzi (1414/18) és a Basel–Ferrara–Firenzei Zsinat (1431/45) számos reformtörekvése.

John Wyclif oxfordi pap és egyetemi tanár a nyugati egyházszakadás szomorú következményeinek láttán szélsőséges nézeteket kezdett hirdetni. Azt vallotta, hogy az egyház nem a hierarchia és a hívek közössége, hanem az Isten által eleve üdvösségre rendelt (predesztinált) emberek láthatatlan társasága. Szerinte a hierarchia nem Isten elgondolása: tagadta a pápaság krisztusi eredetét, a hierarchikus rendfokozatokat, és azt vallotta, hogy Isten előtt papnak számít minden predesztinált. Az egyház liturgiájának bírálatában elvetette a bérmálást, a gyónást, a betegek kenetét, a szentek, ereklyék és képek tiszteletét, vagyis azokat a szentségeket, liturgikus és paraliturgikus gyakorlatokat, amelyek a Szentírásból nem igazolhatók világosan. Az egyház tanúságtevő szerepét hangsúlyozva azt hirdette, hogy a vagyon és a világi hatalom ártalmas az egyházra nézve, és ellenkezik Krisztus tanításával. • Nézeteit az 1382-es Londoni Zsinat ítélte el. Wyclifnek vissza kellett vonulnia a tanítástól, de plébániáját megtarthatta. A reformációt előkészítő eszméi elsősorban Oxfordban tanuló diákok közvetítésével terjedtek át Németországba és Csehországba.

Husz János cseh pap a Prágai Egyetem rektoraként Wyclifhez hasonlóan radikális reformeszméket hangoztatott. Az egyházat az előre üdvösségre rendeltek társaságának tekintette, s azt vallotta,

hogy az Isten által eleve elvetett emberek sosem voltak az egyház igazi tagjai. Véleménye szerint a pápaság eredete a császári hatalomban gyökerezik, ezért a pápai bullákat mindenki bírálhatja, és csak annyiban lehet bennük megbízni, amennyiben megegyeznek a Szentírással. A liturgia reformjának érdekében elítélte a búcsúkkal kapcsolatos visszaéléseket, és a világi hívők számára is elérhetővé akarta tenni a két szín alatti áldozást. Az egyház tanúságtevő szerepét kiemelve azt hirdette, hogy a súlyos bűnben élő egyházi vagy világi elöljáróknak állásukról le kell mondaniuk. • Ügyét Zsigmond német-római császár és magyar király a Konstanzi Zsinaton (1415) kívánta rendezni. Husz súlyos fenyegetések ellenére sem vonta vissza tételeit, ezért eretnekké nyilvánították, majd átadva a világi hatóságoknak máglyán megégették. • Halála után követői, akik társadalmi átalakulásokat akartak, vallásháború köntösében forradalmat robbantottak ki. Mozgalmuk nem volt egységes: a két szín alatti áldozás bevezetését követelő mérsékeltebb „kelyhesek" és a központjukat Tábor hegyének elnevező radikálisabb táboriták irányzatára szakadtak. A nemeseket és nagypolgárokat tömörítő „kelyhesek" csoportja beérte volna az egyházi birtokok államosításával és a két szín alatti áldozás bevezetésével. A radikálisabb – parasztokat, kézműveseket és jobbágyokat tömörítő – táborita irányzat a feudalizmus eltörlését (egy szűkebb csoport a kommunista vagyonközösséget) és az egyház világi hatalmának megszüntetését követelte. A mozgalom hatására Európa-szerte, így Magyarországon is számos felkelés tört ki. A huszitizmus felszámolásához a császár a két szárny közti ellentéteket is kihasználta, a kelyhesekkel alkut kötött, de így is csak 1434-ben tudta a táboritákat leverni.

A Konstanzi Zsinat résztvevői három célt tűztek ki maguk elé: a nyugati egyházszakadás megszüntetését, a hittel kapcsolatos vitás kérdések tisztázását és a klerikusok életének reformját. A zsinat összehívásának idején az egyháznak három pápája volt: e probléma megoldása érdekében a zsinati atyák 1415-ben nagy viták után megszavazták az „Ez a Szent Zsinat…" (lat. *Haec Sancta Synodus*…) kezdetű határozatot, mely kimondta, hogy a zsinat egyetemes jellegű, és az egész egyházat képviseli; hatalmát Krisztustól nyerte, és mindabban, ami a hitre, a szakadás megszüntetésére és az egyház reformjára vonatkozik, mindenki, még a pápa is köteles neki engedelmeskedni. Az utóbbi tételt nevezik „a zsinat a pápa fölött áll" (lat. *concilium supra papam*) elvének. Jóllehet ez az elv egy szükségállapot felszámolása végett fogalmazódott meg, a zsinati atyák közül többen úgy vélték, dogmatikai jellegű döntést hoztak, amely az egyetemes zsinatot egyszer s mindenkorra a pápa fölé emeli. A hit tisztaságának védelmében újra elítélték Wyclif tanítását, s nemcsak írásainak elégetését rendelték el, hanem azt is, hogy holttestét távolítsák el a temető megszentelt földjéből. Az evangélium szellemével ellentétes módon jártak el Husz János esetében is, amikor átadták őt a világi hatóságoknak, hogy eretnekként megégessék. Az egyház tanúságtevő életének megjavítására törekedve meghatározták, milyen büntetéssel kell sújtani a simóniát elkövetőket, az egyházi rend felvételére kötelezték az egyházi javadalmak birtokosait, és megújították a papság erkölcsi életének jobbítására vonatkozó rendeleteket.

A Basel–Ferrara–Firenzei Zsinat – amely 1431-ben a svájci Baselben kezdődött, észak-itáliai városokban folytatódott, és 1445-ben Rómában fejeződött be – a Konstanzi Zsinathoz hasonlóan reformzsinatnak indult. Baselben a zsinati atyák szorgalmazták az egyházmegyei zsinatok megtartását, liturgikus reformokat vezettek be, kiegyeztek a huszita kelyhesekkel, és büntetéseket helyeztek kilátásba a cölibátust megszegő papokkal szemben. 1439-ben – a pestisjárvány miatt – a kardinálisok egy kis csoportja a zsinat színhelyét Firenzébe helyezte át. A kardinálisok főleg franciákból álló többsége azonban a városban maradt, s ez a többség a „zsinat a pápa fölött áll" elvét dogmaként hirdetve ellenpápát választott. A Firenzében folytatódó zsinati ülések fő célkitűzése a keletiekkel való egység helyreállítása volt.

a németországi reformáció: az evangélikusok

A németországi reformáció Martin Luther Ágoston-rendi szerzetes (1483–1546) nevéhez fűződik, aki a Wittenbergi Egyetemen szentírástudományt tanított. Luther tanait már nyilvános fellépése előtt is hirdette szószéken és katedrán egyaránt. 1517. október 31-én 95 tételt küldött el két illetékes püspöknek és két barátjának. Az első tétel, mely a megtérést sürgeti,

jelzi, hogy a reformáció megtérési mozgalomként kezdődött. A 95 tételben megfogalmazott bírálatok hátterében elsősorban a búcsúcédulákkal kapcsolatos visszaélések húzódtak meg.

A búcsúcédulákat vagy gyónási leveleket bizonyos pénzadomány ellenében bárki megszerezhette önmaga vagy mások számára. Az ilyen cédulával rendelkező hívőnek joga volt arra, hogy életében egyszer olyan papnál végezhesse szentgyónását, akinek a pápától felhatalmazása volt teljes búcsú engedélyezésére. Amikor megszaporodott azoknak a templomoknak és szerzetesrendeknek a száma, amelyek pénzadományért búcsút engedélyezhettek, a visszaélések is egyre nagyobb méreteket öltöttek: haszonleső emberek búcsúcédulákat hamisítottak, a búcsú az anyagi nyerészkedés forrásává vált, és a tömegekben megerősítette azt a tévhitet, miszerint a bűnbocsánat és a büntetés elengedése üzleti alku tárgya lehet. • Luther fellépésére közvetlen alkalmat az a búcsú adott, melyet II. Gyula pápa († 1513) a római Szent Péter-templom építéséhez szükséges pénz előteremtésére hirdetett meg.

Luther 1520-ban három vitairatot jelentetett meg: A kereszténység állapotának megjavításáról a német nemzet nemességéhez; Az egyház babiloni fogságáról; A keresztény ember szabadságáról. Mivel ezekben folytatta az egyház bírálatát, X. Leó figyelmeztető bullát küldött neki: ám Luther ezt az egyházi törvénykönyvvel együtt nyilvánosan elégette. 1521-ben a pápa eretneknek nyilvánította, és kiközösítette őt az egyházból (ezt a kiközösítést csak II. János Pál pápa vonta vissza 1983-ban). Habsburg V. Károly császár megidézte Luthert a wormsi birodalmi gyűlésre (1521). A reformátor azonban látva a mögötte álló, őt támogató tömegeket, a császár színe előtt sem vonta vissza tanait, ezért itt is kimondták rá a birodalmi átkot, ami azzal a következménnyel járt, hogy bárki büntetlenül megölhette volna. Luther a szász választófejedelemnél, Wartburg várában talált menedéket. 1522 tavaszán visszatért Wittenbergbe, hogy a tanítását szélsőségesen értelmező (vagyonközösséget szorgalmazó, valamint a világi és az egyházi hatalom teljes elutasítását hirdető) anabaptisták keltette zavargásokat megszüntesse (az anabaptisták, azaz újrakeresztelők onnan kapták nevüket, hogy mindazokat, akiket felvettek vallási csoportjukba, újra megkeresztelték). Luther 1524-ben letette a szerzetesi ruhát, és a következő évben megnősült.

Mivel a kizsákmányolás ellen lázadó tömegek kiváló eszmei támogatásra találtak az evangéliumi szabadságot hirdető, az egyházi törvényeket és felsőbbséget elvető lutheri tételekben, a reformátor közvetve elindítója lett a nagy német parasztháborúnak (1524–1525). Luther az eseményekbe kapcsolódva eleinte békíteni próbált, később azonban a rendek oldalára állt: elítélte az uraik ellen fegyvert fogó parasztokat, és egyetértett a thüringiai parasztsereg vezérének, Münzer Tamásnak kivégzésével.

1526-ban a reformációt támogató német fejedelmek a hitújítás védelmére szövetséget kötöttek egymással. Poroszország, majd a szász választófejedelemség területén megkezdődött a Luther-féle államegyházi, illetve tartományegyházi rendszer kiépítése. E munkában Luther munkatársaként jelentős szerepet játszott a humanista reformátor, wittenbergi szentírástanár, Melanchton Fülöp († 1560).

Az 1529-es speyeri német birodalmi gyűlésen a katolikus rendek (a főpapok, a főnemesek, a nemesek és a városok képviselői) az új hit terjesztésének tilalmát szorgalmazták azzal, hogy kimondták, Luther követői megmaradhatnak új vallásukban, de hitüket nem terjeszthetik. Az újhitű birodalmi rendek azonban tiltakozást (lat. *protestatio*) nyújtottak be az őket sújtó határozatok ellen. Innen kapták a reformáció hívei a protestáló, tiltakozó, azaz a protestáns elnevezést. A reformáció lutheri irányát a latin *evangelicus* (evangéliumi) szó alapján magyarul evangélikus vagy augsburgi evangélikus irányzatnak is nevezik. Luther 1529-ben adta ki a Nagy Káté című művét (a görög *katékheó* – visszhangoz, hallat, közöl, értesít, tanít stb. –

szóról elnevezett katekizmus vagy káté a hit rendszerének kérdés-felelet formájában bemutatott rövid foglalata).

Habsburg V. Károly császár az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen akarta helyreállítani az ország vallási egységét. A gyűlésen a protestánsok benyújtották és német nyelven felolvasták az Augsburgi (magyarul: *Ágostai*) Hitvallás szövegét, amelyet Luther tanítása és útmutatásai alapján Melanchton állított össze. Ugyancsak ő írta 1531-ben „Az Ágostai Hitvallás apológiája" című művet is. Bár a protestánsok kinyilvánították, hogy szerintük az Ágostai Hitvallásban semmi sincs, ami a Szentírással vagy az egyetemes keresztény egyház tanításával ellenkezne, a császár elutasította a protestáns hitvallást. Az elutasítást követő egyeztetési kísérletek sem jártak sikerrel. V. Károly katolikus politikája ellen a német protestáns fejedelmek és a protestáns városok Schmalkalden városában 1531-ben létrehozták a Schmalkaldeni Szövetséget. Németország vallási szempontból kettészakadt, és a reformáció akadálytalanul terjedt. Luther 1537-ben jelentette meg a „Schmalkaldeni Cikkeket", vagyis azt a hitvallásszerű iratot, amelyben kifejtette egyházkormányzati elveit, és végleg elvetette a pápasággal való megegyezés lehetőségét.

Az Ágostai Hitvallás, a Schmalkaldeni Cikkek és a korábbi lutheri művek alapján már világosan körvonalazódott, hogy Luther mit tanít az egyházról, az egyház liturgiájáról, a Messiásra vonatkozó egyházi megnyilatkozásokról és a hagyományos tanúságtevő életformákról. Tanait annak a jelszónak szellemében fogalmazta meg, amelyet az „egyedül a Szentírás" (lat. *sola Scriptura*) elveként ismerünk. Az „egyedül a Szentírás" azt jelenti, hogy az isteni kinyilatkoztatás forrása nem a Biblia és a hagyomány együtt (amely magában foglalja az egyházatyák tanítását, a zsinati döntéseket, valamint a pápai megnyilatkozásokat), hanem csak a Biblia: a Szentírás a Szentlélek segítségével önmagát világosan magyarázza, s ha valamit a Bibliából nem lehet igazolni, az nem tartozhat a keresztény hit lényegéhez. Ennek az alapelvnek hirdetésekor Luther nem vette figyelembe egyrészt azt, hogy például a kánon (a bibliai könyvek jegyzéke, amelyet az egyház elfogadott) nem igazolható magából a Bibliából, másrészt arra sem gondolt, hogy a Biblia írott szövege a szóbeli hagyomány írásos formája.

A reformátor és követői szerint az egyház a Krisztussal és egymással közösségben élő szentek láthatatlan (csupán Isten által ismert) gyülekezete, amelyben az evangéliumot tisztán tanítják, és a Bibliából igazolható szentségeket helyesen szolgáltatják ki (vö. Ágostai Hitvallás 7). Nyilvánvalónak tartják, hogy csak egyetlen egyház lehet. Az egyház egységéhez elegendő, hogy egyetértés legyen az evangélium tanításában és a szentségek kiszolgáltatásában; ugyanakkor nem szükséges, hogy az emberi hagyományok és szertartások mindenütt egyformák legyenek (vö. Ágostai Hitvallás 7–8). A látható egyházról és az egyház szervezetéről beszélve hangsúlyozzák a keresztény emberek általános (egyetemes) papságát, de nem vetik el teljesen a katolikus egyházban kialakult szolgálati papságot és hierarchiát sem: „a legnagyobb készséggel hajlandók vagyunk megtartani még az emberi tekintéllyel megalkotott egyházi rendet és fokozatokat is" (Az Ágostai Hitvallás apológiája 14). Luther és követői meg akarják őrizni a püspökből, papokból és diakónusokból álló hármas hierarchiára emlékeztető egyházkormányzati szervezetet. Ezért a lutheri egyházkormányzati modellt a görög *episzkoposz* (felügyelő, püspök) szó alapján episzkopális egyházszervezetnek nevezzük.

> A püspökökről szólva a lutheránusok szerint az apostoli egyházban a püspök és a presbiter hivatala nem különült el világosan egymástól. Ennek egyik bizonyítékát abban látják, hogy egyes újszövetségi iratok időnként felváltva használják a püspök (episzkoposz, elöljáró) és a presbiter szót ugyanazon személyek jelölésére (vö. ApCsel 20, 17.28; Fil 1,1). Véleményük szerint a püspök és a presbiterek (pásztorok vagy lelkészek) hivatalának megkülönböztetése emberi jogrenden alapszik, történeti fejlődés eredménye. Nem vitatják, hogy a kialakult gyakorlat szerint a püspök

kiváltsága lett a gyülekezetek lelkészeinek felszentelése. Annak okát, hogy eltérnek e gyakorlattól, a katolikus püspökök ellenállásában jelölik meg, akik nem voltak hajlandók protestáns lelkészeket felszentelni (vö. Melanchton: Értekezés 64–66). Luther megállapítja: „nekünk magunknak kell majd alkalmas személyeket felavatnunk erre a szolgálatra" (Schmalkaldeni Cikkek III. rész). A gyülekezet joga, hogy kiválassza és szolgálatára felavassa a püspököt is, akit a lutheránusok a latin *superintendens* (gör. *episzkoposz:* felügyelő) szó alapján szuperintendensnek is neveznek. • A pap (presbiter, pásztor vagy lelkész) feladatának lényegét Luther az ige szolgálatában, az evangélium hirdetésében látja (vö. Az egyház babiloni fogságáról 6). Ez a magyarázata annak, hogy a lutheránus presbitert általában csak prédikátornak nevezték. Minthogy a reformátorok a papszentelést nem tartották olyan szentségnek, amely a Bibliából egyértelműen igazolható, azt állították, hogy a szolgálati papság tagjai nem a szentelés miatt, hanem a gyülekezet általi kiválasztásuk és eltérő feladataik alapján különböznek az általános papságból részesülő gyülekezeti tagoktól. „Nyilvánosan senki más se tanítson és szolgáltassa ki a szentségeket az egyházban, csak az, akit erre szabályszerűen elhívtak" – olvassuk az Ágostai Hitvallás 14. cikkelyében. Tekintettel arra, hogy a katolikus püspökök nem voltak hajlandók prédikátorokat szentelni, a „szabályos elhívás" úgy történt, hogy a gyülekezet tagjai kiválasztották az alkalmas személyt, és a lelkészek kézrátétellel megerősítették őt hivatalában (vö. Melanchton: Értekezés 66). • A diakónus szerepéről Luther ezt írja: „a diakónusi hivatal nem az evangéliom vagy a levelek olvasásának, mint manapság, hanem az egyházi javak szegények közt való kiosztásának tiszte" (Az egyház babiloni fogságáról 6).

Az egyház liturgiájának szentségeiből Luther csak hármat ismer el krisztusi alapításúnak: a keresztséget, bizonytalankodva a bűnbánatot és határozottan az úrvacsorát (eukharisztiát). A szentségekkel kapcsolatban erőteljesen aláhúzza a hit fontosságát. Az eukharisztiáról beszélve elfogadja Krisztus valóságos jelenlétét, de elutasítja azt a katolikus tanítást, amely szerint a kenyér és a bor átlényegül Krisztus testévé és vérévé (vö. Schmalkaldeni Cikkek III. rész). Luther szerint az Oltáriszentség „Krisztus Urunk valóságos teste és vére kenyérben és borban, amely Krisztus igéjével rendeltetett nekünk keresztyéneknek arra, hogy együk és igyuk" (Nagy Káté, Oltáriszentség). E szentségben Krisztus a kenyér és a bor elemeivel együtt, azokkal és azok alatt van jelen. Arra az ellenvetésre, hogy Krisztus teremtett és korlátolt földi teste nem lehet egyszerre jelen Isten jobbján és a sok úrvacsora-ünneplésen, a reformátor azt válaszolja, hogy a felmagasztalt Krisztus részesül Isten mindenütt-jelenvalóságában.

Luther szentségen alapvetően Krisztus misztériumát érti, s ezért mondja: „ha én az Írás nyelvi használata alapján akarok beszélni, akkor csak egyetlen szentség van és három szentségi jel" (vö. Az egyház babiloni fogságáról, Előszó). Elfogadja, hogy a szentségek nem csupán jelek, hanem a hívő számára tartalmazzák Isten megigazulást nyújtó erejét (vö. Ágostai Hitvallás 13). A hit fontosságát azért hangsúlyozza, mert a szentségek kiszolgáltatására vonatkozó korabeli igehirdetés és gyakorlat azt a hamis benyomást keltette, hogy a szentségek mágikus szertartásokként, automatikusan (a szentséggel élő ember állásfoglalása nélkül), pusztán a végrehajtott rítus erejében (lat. *ex opere operato*) fejtik ki hatásukat. Megjegyezzük, hogy a korabeli teológusok valóban beszéltek arról, hogy a szentség a rítus erejénél fogva fejti ki hatását, de ezzel nem a szentséggel élők hitének felesleges voltát akarták hangsúlyozni, hanem azt, amit Luther is elfogadott: a szentségeket végső fokon mindig Krisztus szolgáltatja ki, tehát hatékonyságuk nem függ attól, hogy a kiszolgáltató pap erkölcsileg milyen életet él.

A Messiás életművéről szóló egyházi megnyilatkozások bírálatában Luther elsősorban azt kifogásolja, hogy a katolikusok eltúlozzák az emberi jócselekedetek értékét, és időnként megfeledkeznek arról, hogy megigazulásunkat egyedül Krisztusnak és a belé vetett hitnek köszönhetjük. A reformátor szerint „az emberek nem igazulhatnak meg Isten színe előtt a saját erejükből, tulajdon érdemeik vagy cselekedeteik alapján; hanem ingyen, Krisztusért, hit által igazulnak meg, ha hiszik, hogy (Isten) kegyelmébe fogadja őket és megbocsátja bűneiket a

Krisztusért, aki halálával elégtételt adott bűneinkért. Ezt a hitet számítja be Isten, előtte érvényes igazságul…" (Ágostai Hitvallás 4). A szöveg alapján a megigazulásról szóló lutheri tanítást az „egyedül a kegyelem" (lat. *sola gratia*), az „egyedül Krisztus" (lat. *solus Christus*) és az „egyedül a hit" (lat. *sola fides*) kifejezésekben szokták összefoglalni.

Az „egyedül a kegyelem" szókapcsolat azt fejezi ki, hogy csak Isten kegyelméből igazulhatunk meg, mert az áteredő bűn annyira megrontotta emberi természetünket, hogy önmagunk erejéből képtelenek vagyunk üdvös cselekedetek végrehajtására. Luther ezt azokkal szemben hangsúlyozza, akik úgy gondolják: az ember oly módon is együttműködhet Isten kegyelmével, hogy az üdvös cselekedetnek egy részét ő, a másik részét pedig Isten végzi el.

Az „egyedül Krisztus" kifejezés azt jelenti, hogy az ember megigazulása egyedül Krisztus megváltó érdeme által lehetséges. A reformátor ezt azokkal szemben emeli ki, akik szerint az ember Krisztustól függetlenül, önmaga erejében is szerezhet érdemeket üdvösségének elnyerése érdekében.

Az „egyedül a hit" szóösszetétel arra utal, hogy megigazulásunkat és üdvösségünket egyedül a Jézus Krisztusba vetett hit által nyerhetjük el (vö. Róm 3, 22–28). Ha hiten csupán az igehirdetés elfogadását, vagyis olyan hitet értünk, amely a remény és a szeretet jócselekedeteitől elválasztva a Biblia szerint is halott (vö. Jak 2,17), Luther formulája nyilvánvalóan nem kielégítő. A reformátor azonban a hit kifejezést tágabban értelmezi: hiten Isten ingyenes ajándékát érti, amely egészen áthatja az ember lényét, és képessé teszi őt a jócselekedetekre. Ennyiben az ember megigazulása valóban egyedül a hittől függ. Luther a beszámításon alapuló megigazulás tanát hirdeti. Megigazuláson azt érti, hogy Krisztus érdemei miatt Isten nem számítja be az ember bűnét, hanem Krisztus érdemét számítja be neki, azaz a bűnöst Krisztus miatt igaznak nyilvánítja: az ember így „egyszerre igaz és bűnös" (lat. *simul iustus et peccator*). A katolikusok ezt a lutheri formulát úgy értelmezték, hogy a reformátor szerint a kegyelem nem alakítja át belülről az ember lényét, és Isten csupán külsőleg, jogi szempontból nyilvánítja a bűnöst igaznak. Luther azonban mást akart mondani. A beszámításon alapuló megigazulás tanával egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a megigazító tevékenység „kívülről", Istentől jön, mert az emberben semmi sincs, ami alapja lehetne megigazulásának. Másrészt a megigazulás folyamat jellegére utal: a keresztségben megigazult emberben bűneinek megbocsátása után is megmarad a bűnös hajlam, így továbbra is küzdenie kell a bűn ellen, és egész életében rászorul Isten megigazító kegyelmére. Ezért a földi emberről élete minden pillanatában elmondható, hogy „egyszerre igaz és bűnös" (vö. Az Ágostai Hitvallás apológiája 2, 38–45).

A tanúságtevő életformák bírálatában Luther erőteljesen megkérdőjelezi a szerzetesi fogadalmak értékét. Kritikájának hátterében az a tény húzódik meg, hogy a szerzetesi életformára és annak értelmezésére a történelem folyamán sok olyan elem is rárakódott, amely aligha egyeztethető össze az evangéliumi Jézus tanításával.

A reformátor kifogásolja például azt, hogy a kellő megfontolás és érettség híján meghozott fogadalmak korlátozzák és gúzsba kötik az evangéliumi szabadságra hivatott embert. Bírálja azt a hamis tudatot, amely szerint a szerzetes tökéletesebb, mint a többi (más élethivatással rendelkező) keresztény, és elutasítja azt a felfogást, amely azt sugallja, hogy a kolostorba lépő ember fogadalmával érdemeket szerezhet az üdvösségre (vö. Ágostai Hitvallás 27).

Mivel a protestánsok és a katolikusok tárgyalásokon nem tudtak megegyezni, a döntést az evangélium szellemét megtagadva a fegyverekre bízták. Az 1546-ban, Luther halálának évében megkezdődött schmalkaldeni háborúnak csak az 1555-ös augsburgi vallásbéke vetett véget, mely a lutheránusoknak is szabad vallásgyakorlást biztosított.

A béke lényeges pontjai a következők voltak: a katolikus és az ágostai hitvallású rendek vallásukat szabadon gyakorolhatják, és egymással szemben vallási türelmet tanúsítanak. A vallás szabad választásának joga azonban csak a rendeket illeti meg, alattvalóikat nem: az alattvalók uraik vallását kötelesek követni (viszont aki erre nem hajlandó, szabadon elvándorolhat). Azokban a városokban, ahol a két vallás hívei egymás mellett laknak, vallásukat szabadon gyakorolhatják. • Az

augsburgi birodalmi gyűlés tehát az „akié a föld, azé a vallás” (lat. *cuius regio, eius religio*) elve alapján próbálta mérsékelni a katolikusok és protestánsok közti feszültségeket. Ennek következtében voltak olyan fejedelemségek, amelyeknek alattvalói rövid időtávon belül többször is vallást cseréltek. • A császár a békepontokhoz csatolta a következő elvet: ha katolikus főpap tér az új vallásra, elveszíti hivatalát és birtokait is.

a svájci reformáció: a reformátusok

A kantonokból álló független államszövetség, Svájc területén a reformáció Zwingli Ulrich (1484–1531) és Kálvin János (1509–1564) nevéhez fűződik.

A német ajkú Svájc területén tevékenykedő Zwingli a lutheri tanítás hatására a zürichi székesegyház szónokaként 1522-ben kezdte meg reformátori tevékenységét. Ebben az évben tíz másik pappal együtt kérvényt nyújtott be a konstanzi püspökhöz, amelyben az evangéliumok szabad magyarázatának lehetőségét és a papi nőtlenség megszüntetését kérte. Bár engedélyt nem kapott, ez év tavaszán megnősült. Javaslatára a zürichi városi tanács 1523-ban vallási vitát rendezett, amelyen Zwingli ismertette 67 tételét. Reformeszméit elsősorban „Az igaz és a hamis vallás magyarázata” című művében (1525) fejtette ki. A lutheránusok és zwingliánusok 1529-es marburgi eszmecseréjén kiderült, hogy Zwingli elsősorban az Oltáriszentség értelmezésében tért el Luther tanításától: míg Luther elfogadta, hogy az Oltáriszentségben a kenyérrel és a borral együtt valóságosan jelen van Krisztus, a svájci reformátor szerint a kenyér és a bor puszta jelképek, amelyek Krisztus távol levő valóságára utalnak.

Zwingli azt tanította, hogy a Szentlélek kiválasztottjai alkotják a láthatatlan egyházat, amelynek a látható gyülekezetként megnyilvánuló közösség csak külső jele. Hangsúlyozta a hívők egyetemes papságát (1 Pét 2,9; Jel 1,6), de ettől megkülönböztette a püspökök, presbiterek, pásztorok, tanítók stb. (vö. 1 Kor 12, 28–31) egyházi szolgálatait. Tagadta a pápai hatalom isteni eredetét, és nem tartotta helyesnek a papi nőtlenség gyakorlatát. • Az egyház liturgiájából száműzni akart minden olyan elemet, amely a Bibliából nem igazolható: elutasította a szentek tiszteletét, a templomok fényes berendezéseit, a képeket, ereklyéket stb. A szentségek szerinte nem hordozzák Isten üdvözítő erejét, hanem csupán ismertetőjegyek (mint például a zászlóra való felesküvés), amelyek által az emberek felismerhetővé teszik az egyházhoz tartozásukat és a Krisztusba vetett hitüket. • A Messiás megváltó művére vonatkozó tanításában a szigorú, kettős (az üdvösségre és a kárhozatra való) predesztinációt hirdette, és teljes mértékben tagadta az emberi szabadságot. • A tanúságtevő életformákat illetően bírálta a szerzetesi intézmények visszásságait.

1529-től a svájci városkantonok fokozatosan elfogadták Zwingli tanítását, a túlnyomórészt paraszti őskantonok azonban katolikusok akartak maradni, és ellenálltak az új tannak. A két tábor közti ellentét egyre inkább elmélyült. 1531-ben a protestáns városok elzárták a katolikus területek elől a gabonaszállítás útját, mire a katolikusok vallásuk és életük védelmében fegyvert ragadtak. A kappeli csatában a reformátorok vereséget szenvedtek, és a sereget vezető Zwingli is holtan maradt a csatatéren. A kappeli ütközetet követő békekötés minden kantonnak biztosította a vallás szabad gyakorlatát. A későbbiekben Zwingli szerepét Bullinger Henrik (1504–1575) vette át, követői pedig beleolvadtak a kálvinisták táborába. Bullinger 1536-ban összeállította az első nemzeti református hitvallási iratot: az Első helvét hitvallás szövegét (az elnevezés Svájc latin nevére, *Helvetiára* utal).

A francia jogtudós, Kálvin János, Párizsban végzett bölcseleti és teológiai tanulmányainak idején ismerkedett meg Luther és Zwingli eszméivel. 1535-ben, amikor Franciaországban a király a protestánsok ellen fordult, Kálvin a svájci Baselbe menekült. Itt fejezte be és adta ki „A keresztyén vallás rendszere” (lat. *Institutio religionis christianae*) című művének első változatát, amelynek alapgondolatai a későbbi átdolgozások és bővítések ellenére is változatlanok maradtak. Az Institutio megjelenése után Kálvint Genfbe hívták, hogy lásson hozzá a meg-

reformált egyház megszervezéséhez. Genfben hitvallási formulát, majd 1537-ben katekizmust készített. A katekizmus mellett összeállította az „Egyházi rendtartások" és az „Istentiszteleti rend" című műveit is. Szigorú elvei azonban nem találtak kedvező visszhangra, s egy időre száműzték őt a városból. Ekkor a németországi Strassbourgba települt át, ahol a menekültekből alakult gyülekezet lelki tanítója lett. 1540-ben megnősült. Részt vett több protestáns hitvitán, ezek során megismerkedett Melanchtonnal (Lutherrel személyesen nem találkozott). 1541-ben azonban a genfi városi tanács visszahívta őt, s Kálvin megkezdte az új istentiszteleti rend és egyházszervezet kialakítását.

A vallási ügyek megbízottjaként jelentős hatalomra tett szert, még a polgári törvénykönyvek kidolgozásával is megbízták – ez Genfben az egyházi és világi hatalom teljes összefonódásához vezetett. A polgári életből száműzte a zajos szórakozást és a divatos öltözködést. A munkát istentiszteletnek tekintette, a takarékoskodást, a puritán életmódot (azaz a szigorú erkölcsű, az egyszerűségben és igénytelenségben megnyilvánuló életvitelt) pedig keresztény kötelességként tüntette fel. Kíméletlenül lépett fel azok ellen, akik megszegték a vallási és erkölcsi szabályokat. Szigorára jellemző, hogy 1553-ban hozzájárult a spanyol orvos, Miguel Serveto kivégzéséhez, aki egy ókori tévtanítást feleleventve unitárius nézeteket vallott (a latin *unitas,* 'egység' szóból származó unitárius kifejezés olyan vallási felfogásra utal, amely szerint Isten nem Szentháromság, hanem egyetlen személyű valóság).

Az első uralkodó, aki országának lakosságát Kálvin hitére vitte át, Pfalz választófejedelme, III. Frigyes volt. Mivel Frigyes nem akarta átvenni a genfi katekizmust, kálvinista teológusokkal kidolgoztatta a Heidelbergi Kátét (1563), amelyet Kálvin is jóváhagyott. Ez a Káté rövidesen a német és más országbeli reformátusok egyik legkedveltebb hitvallási irata lett. Az 1564-ben elhunyt Kálvin reformeszméit elsősorban „A keresztyén vallás rendszere" című művének 1559-es kiadásából ismerhetjük meg.

Az egyház Kálvin szerint is Krisztus titokzatos teste: ebből nyilvánvaló, hogy csak egyetlen egyház lehet (vö. Institutio 4,1,2). A reformátor különbséget tesz a láthatatlan és a látható egyház között. A láthatatlan egyház azoknak az élő és már elhunyt kiválasztottaknak a gyülekezete, akiket csak Isten ismer. A látható egyház ellenben a hívők látható közössége itt a földön (vö. Institutio 4,1,7). A látható egyház legfőbb jellemzője az, hogy benne Isten igéjét őszintén hirdetik és hallgatják, a szentségeket pedig Krisztus rendelése szerint szolgáltatják ki (vö. Institutio 4,1,9). Lutherhez hasonlóan Kálvin is hangsúlyozza a hívők általános papságát, de bibliai alapokra (vö. Ef 4,11; 1 Kor 12,28; Róm 12, 7–8) hivatkozva beszél az egyházkormányzatot alkotó különféle szolgálatokról: a pásztorok, a tanítók, a vének és a diakónusok hivataláról is (vö. Institutio 4,3,4–16). Az egyházkormányzat területén Kálvin – Lutherrel ellentétben – nem akarja megőrizni a katolikus egyházban kialakult, püspökből, papokból és diakónusokból álló hierarchiát, mert szerinte az apostoli egyházban az egyházkormányzat demokratikusabb jellegű volt. Úgy gondolja, a keresztény közösségeket eredetileg egyháztanácsok, úgynevezett presbitériumok irányították. E presbitériumok tagjai a pásztorok és a gyülekezet tekintélyes férfi tagjai közül választott vének voltak (vö. Institutio 4,3,8). A reformátor ezt az ősi egyházkormányzati mintát ajánlja követőinek, akik sokféle változatban valósították meg a presbitérium szóról elnevezett presbiter-zsinati vagy presbiteriánus egyházkormányzati modellt.

A pásztorok (vagy lelkészek) feladata az igehirdetés és a szentségek kiszolgáltatása. Kálvin szerint az első században az egyházat kormányzó szolgák – ha nem is azonos értelemben – valamennyien presbiterek voltak (vö. Institutio 4,4,1). Ezért a pásztorokat időnként presbitereknek vagy püspököknek is nevezi. Úgy gondolja, hogy eredetileg a püspök (gör. *episzkoposz*) hivatala és méltósága tekintetében nem állt oly módon a többi presbiter fölött, mint később, amikor már kialakult az egyszemélyi püspöki vezetés intézménye. A püspököt kezdetben azért választották,

hogy összefogja, harmonizálja a presbiterek munkáját, előterjesztést tegyen ügyekről, tanácsaival, intéseivel és buzdításaival mások előtt járjon, anélkül, hogy hatalma lenne felettük (vö. Institutio 4,4,2). A pásztorokat (és így a püspököket is) a gyülekezetek pásztor-presbiterei kézfeltétel által szentelték föl hivatalukra (vö. Institutio 4,3,16). • A tanítók (vagy doktorok) a presbitereknek az a csoportja, melynek feladata kizárólag az Írás magyarázata, értelmezése, illetve a hitoktatás. A tanítókat ugyancsak a pásztorok szentelték fel kézfeltétellel (vö. Institutio 4,3,16). • A vének (vagy világi presbiterek) testülete az erkölcsökre felügyelt, és fegyelmi ügyekben járt el (vö. Institutio 4,4,1). A véneket nem szentelték fel, hanem választották. • A diakónusok feladata az alamizsna kiosztása és a szegények gondozása (vö. Institutio 4,3,9). A pásztorokhoz és a tanítókhoz hasonlóan ők is lelkészi kézfeltétellel kapták meg hivatalukat (vö. Institutio 4,3,16).

Az egyház liturgiájának reformjában Kálvin a szentségek közül csak kettőt fogad el krisztusi alapításúnak: a keresztséget és az eukharisztiát (úrvacsorát). Ezeket a latin *sacramentum* (a magyar reformátusok szóhasználatában: sákramentum) szóval jelöli. Szerinte a szentség két ismertetőjegye: Istentől, illetve a történeti Jézustól rendelt szertartás, amelyhez hozzákapcsolódik valamilyen isteni ígéret (vö. Institutio 4,19,20). Kálvin is elfogadja, hogy az úrvacsorán valóságosan találkozunk Krisztussal, de elutasítja azt a lutheri magyarázatot, amely szerint az Isten mindenütt jelenvalóságából részesülő Krisztus leszáll a mennyből. Véleménye szerint az úrvacsora eseményében a valóságos találkozás Krisztussal úgy jön létre, hogy a Lélek működése által Krisztus emel fel bennünket magához. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza: Krisztus jelenlétének módja az úrvacsorán olyan fenséges titok, hogy az emberi szellem ezt nem foghatja fel (vö. Institutio 4,17,31–32).

Kálvin Lutherhez hasonlóan elutasítja azt a katolikus tanítást, miszerint a szentség a végbevitt szertartás erejében fejti ki hatását. A katolikus egyház ezzel eredetileg azt akarta hangsúlyozni: a szentségek kiszolgáltatója végső fokon mindig Krisztus, ezért a szentség érvénye nem függ attól, hogy a kiszolgáltató emberi személy erkölcsileg milyen életet él. Ezt a tanítást azonban a középkori emberek sokszor félreértették. Az egyszerű hívők tömegei gyakran mágikus szertartást, varázslást láttak a szentségekben: úgy vélték, hogy a szentség a felvevő ember hite és emberi állásfoglalása nélkül, a puszta kiszolgálás által fejti ki hatását. E téveszme miatt fordulhatott elő például az, hogy az úrvacsora kenyerét (az ostyát) időnként nemcsak haldokló emberek szájába tették be, hogy attól mint varázsszertől meggyógyuljanak, hanem állatokéba is. Kálvin ezt a téveszmét és eltorzult gyakorlatot tartja szem előtt, amikor elutasítja a rítus erejében hatékony szentség gondolatát.

A Messiásról szóló egyházi tanítás reformjában Kálvin felújítja és szélsőségesen értelmezi a Szent Ágoston-i hagyományokban gyökerező kettős előre (eleve) rendelés tanát. „Eleve elrendelésnek – írja – az Isten azon örök elhatározását nevezzük, amellyel önmagában elvégezte azt, hogy akarata szerint mi történjék minden egyes emberrel. Isten ugyanis nem egyforma állapotra teremt mindenkit, hanem némelyeket az örök életre, másokat pedig az örök kárhozatra rendelt már kezdettől fogva" (Institutio 3,21,5). Isten korlátlan hatalmát és az üdvösség ingyenes, ajándék jellegét kiemelve azt hangsúlyozza, hogy az örök életre vagy a kárhozatra rendelés nem az ember érdemeinek előre látása alapján történik, hanem azért, mert Isten így akarja (vö. Institutio 3,23,1; Róm 9, 14–21). Ugyanakkor azt is állítja, hogy ez az előre rendelés nem szünteti meg az ember szabadságát: a kárhozatra rendelt emberek szerinte is maguk idézik elő romlásukat (vö. Institutio 3,24).

Az egyház tanúságtevő életét Kálvin azzal akarja megújítani, hogy a keresztény élet lényegét az önmegtagadásban (vö. Róm 12, 1–2) és a tudatos kereszthordozásban (vö. Mt 16,24) jelöli meg (vö. Institutio 3, 7–8). A szerzetesi életformát, miként Luther, ő sem tudja értékelni. Nemcsak azt hányja saját kora szerzeteseinek szemére, hogy eltávolodtak a korai szerzetesi életeszménytől, hanem azt is felrója nekik, hogy a szerzetesi életformát tökéletesebbnek tart-

ják a többi keresztény hivatásnál, s ezzel megosztják a keresztény közösséget. Kálvin úgy gondolja: a bibliai értelemben vett lelki szegénység, tisztaság és engedelmesség evangéliumi tanácsa minden keresztény embernek szól, s nem csupán azoknak, akik – gyakorta éretlen fejjel, meggondolatlanul – külön fogadalmat tesznek ezek követésére, és fogadalmukból erényt kovácsolnak (vö. Institutio 4,13).

a reformáció a Brit-szigeteken: az anglikanizmus

A Brit-szigetek Angliájában VIII. Henrik (ur. 1509–1547) és utódai uralkodása alatt jött létre az anglikán vallás (az anglikanizmus), amelyet a lutheri és kálvini irány mellett a reformáció harmadik típusának szokás tekinteni. A hitújítást VIII. Henrik indította el: 1534-ben kiadta egyházfőségi rendeletét, melyben szakított a római pápával, önmagát az angliai egyház egyetlen és legfőbb fejévé nyilvánította. Utódai idején a protestantizmus hitrendszerét is átvette az anglikán egyház, istentiszteletében és szervezetében azonban több elemet őrzött meg a katolikus vallásból, mint a reformáció másik két iránya. – Skóciában a reformáció kálvini változata terjedt el, míg Írországra az angol király az anglikanizmust próbálta rákényszeríteni.

VIII. Henrik eleinte hithű katolikusnak mutatkozott. „A hét szentség bizonyítása" című művében Lutherrel szemben védelmezte a szentségekre vonatkozó katolikus tanítást, amiért X. Leó pápa „a hit védelmezője" (lat. *defensor fidei*) megtisztelő címet adományozta neki. Miután azonban VII. Kelemen pápa nem volt hajlandó semmisnek nyilvánítani Aragóniai Katalinnal kötött házasságát, és nem járult hozzá, hogy Henrik második házasságot kössön udvarhölgyével, Boleyn Annával, a király szakított Rómával: 1531-ben az angol papság általános gyűlése – melyre a király erőteljesen befolyást gyakorolt – Henriket az angol egyház fejének mondta ki. A király titokban megkötötte második házasságát, majd 1534-ben kibocsátotta egyházfőségi rendeletét. Ez a parlament által is megszavazott törvény kimondta, hogy az angol egyház egyetlen feje a király, aki a hit tisztaságának őre, és az eretnekek elleni küzdelem vezére. Henrik halálbüntetés terhe mellett követelte, hogy hivatalnokai és papjai tegyenek esküt az egyházfőségi törvényre, és ismerjék el második házasságát. A püspökök és a papok közül sokan megtették ezt, főleg azért, mert a római pápa primátusát nem isteni eredetű, hanem történetileg kialakult hivatalnak tekintették. VIII. Henrik uralkodása alatt Angliában csak a reformáció politikai programja (a katolikus egyház világi hatalmának megszüntetése, vagyonának elkobzása és az angol államegyház létrehozása) teljesült, mert a saját hithűségét meggyőződéssel valló király akadályozta a reformáció vallási eszméinek terjedését, és kegyetlenül üldözte a protestánsokat.

A protestantizmus bevezetése csak Henrik utóda, VI. Eduárd († 1553) uralkodása alatt kezdődött meg. Cranmer Tamás canterburyi érsek († 1556) irányításával protestáns szellemben átalakították a liturgiát, a templomokból eltávolították a képeket, és a nép részvétele nélküli miséket megszüntették. Cranmer 1552-ben a parlamenttel elfogadtatott egy 42 cikkelyből álló protestáns hitvallást, amely az eukharisztiával és az előre rendeléssel kapcsolatban a kálvini magyarázatokat tartalmazta.

A VIII. Henrik első házasságából született Tudor Mária (ur. 1553–1558) kemény kézzel megkísérelte a katolikus vallás korábbi állapotának visszaállítását (ezért őt Katolikus vagy Véreskezű Mária néven is emlegetik a történészek). 1553-ban ő végeztette ki Cranmer Tamást, az első protestáns canterburyi érseket. A reformáció terjedését azonban nem tudta megakadályozni.

I. Erzsébet (ur. 1558–1603), VIII. Henrik második házasságából származó leánya, szembefordult a katolikusokkal, mert a pápa nem ismerte el törvényes uralkodónak. Azokat a püspököket, akik megtagadták a királynő egyházfői hatalmára tett esküt, börtönbe záratta, és helyükbe hozzá hűséges püspököket nevezett ki. Az átalakított hierarchia élére, azaz a canterburyi érseki posztra Parker Mátét állította, akit a Cranmer-féle átalakított liturgia szerint szenteltek püspökké. Mivel Róma Parker püspökszentelését érvénytelennek tekintette, az általa felszentelt püspökök szentelésének érvényét sem tudta elfogadni. Az anglikán vallás tanrendszerét 1563-ban véglegesítették, amikor az angol klérus gyűlése elfogadta a „Harminckilenc cikkelyt" és az ebben megfogalmazott hitvallást.

Skóciában a Stuart-házból származó V. Jakab halála (1542) után terjedt el a reformáció kálvini változata. Amikor a király az angolokkal vívott csatában életét vesztette, leánya, a trónörökös Stuart Mária még csecsemő volt. Nevében kormányzók, majd anyja, a francia király leánya irányította az országot. A zűrzavaros politikai helyzetben a katolikus papból protestáns lelkésszé lett John Knox († 1572) ültette át a kálvini tanokat Skóciába. Az 1560-as első kálvinista zsinat Edinburghban a püspöki vezetést megtartó (episzkopális) egyházszervezet helyett azt a kálvini egyházkormányzati formát vezette be, amelyben a világiakból és lelkészekből álló presbiteri testület (presbitérium) irányítja a gyülekezetet.

Írországot VIII. Henrik 1536-ban csatolta Anglia területéhez: az ország megtarthatta parlamentjét, külön közigazgatása és bíróságai voltak, mégsem maradt független állam. Az angol befolyás alatt álló dublini parlament hivatalosan elfogadta ugyan VIII. Henrik egyházi főhatalmát, sőt I. Erzsébet uralkodása alatt az anglikán államegyházat és istentiszteletet is, a katolikus püspökök, papok és a nép többsége azonban az üldözések és vagyonelkobzások ellenére is kitartott katolikus hite mellett.

a reformáció Magyarországon

Az 1526 előtti Magyarországon a reformáció elsősorban azokban a városokban (pl. a felvidéki Pozsony, Körmöcbánya, Kassa; az erdélyi Nagyszeben, Szászváros stb.) kezdett terjedni, amelyekben jelentős számban vagy többségben éltek német nemzetiségű lakosok. A magyarok eleinte idegenkedve fogadták a hitújítást. Ennek oka egyrészt a lutheri mozgalom német eredete és a magyarság németellenes beállítottsága volt, másrészt az, hogy a mohácsi vész előtt a pápa anyagilag is támogatta az országot a török elleni küzdelemben. Tény, hogy az 1523. évi budai országgyűlés Luther követőit eretneknek bélyegezte, az 1525-ös Rákos mezei országgyűlés pedig kimondta: „a lutheránusokat mind ki kell irtani az országból… és meg kell égetni őket!" A hitújítók ellen hozott törvény azonban nem lépett életbe, mert időközben a végrehajtó hatalmat képviselő királyi udvarban is megnőtt azoknak a száma, akik rokonszenveztek a reformátorok eszméivel.

A mohácsi vész után megváltozott a helyzet, s a reformáció a három részre szakadó országban mindenütt elterjedt. Előbb a lutheri irányzat vált általánossá, majd fokozatosan a kálvini irány is. A kettő azonban nem különült el mindenütt világosan: voltak olyan területek, ahol csak a 16. század végén vált el egymástól az evangélikus és a református egyház. A reformáció terjedését számos ok elősegítette: 1526 után az egyházmegyék többsége vezető nélkül maradt; a király pénzügyi érdekek miatt sokszor elodázta az üresen maradt püspöki székek betöltését; egyes püspökségek olyan nagybirtokosok kezére kerültek, akik maguk is protestánsokká lettek, vagy legalábbis támogatták a reformáció ügyét; ijesztő méreteket öltött a paphiány; sem az alsópapság, sem a szerzetesség nem állt hivatása magaslatán.

A mohácsi csatában főpapjaink java része meghalt. Az életben maradottaknak közjogi méltóságukból fakadó feladataik miatt nem maradt energiájuk egyházfői teendőik végzésére. A király gyakorta halogatta a püspöki székek betöltését, hogy az egyházi birtokok jövedelmeit és a tizedet hadi célokra fordíthassa. Előfordult, hogy a püspöki javadalmak olyan nagybirtokosok (Török Bálint, Thurzó Elek stb.) kezére kerültek, akik támogatták a reformáció ügyét, vagy maguk is protestánsokká lettek. • Egyre nagyobb méretűvé vált a paphiány is. Az alsópapság nem részesült megfelelő képzésben, nem ismerte meg a katolikus tanítást, és egyházfegyelmi szempontból is kifogásolható életet élt. Az 1500-as évek derekán például az esztergomi egyházmegyében működő 54 papból 34 megnősült vagy ágyast tartott, s többen voltak köztük olyanok, akik a katolikus tanítás szempontjából eretnekséget hirdettek. A püspökök kénytelenek voltak eltűrni a nős papokat, mert elbocsátásukkal a plébániák vezető nélkül maradtak volna. • A szerzetesség egyrészt a török pusztításnak, másrészt a nagybirtokosok mohóságának esett áldozatul. A főurak sok helyen megkaparintották a birtokkal rendelkező szerzetesházak vagyonát, előfordult, hogy kommendátorok

(pártfogók) gyanánt szolgáikkal együtt betelepedtek a kolostorokba, s ezzel hozzájárultak a szerzetesi élet szétzilálódásához. Valamivel kedvezőbb helyzetben voltak a kolduló rendek (ferencesek, pálosok), de e mostoha időkben ők is nagy veszteségeket szenvedtek.

A felvidéki lutheránusokat elsőként Stöckel Lénárd († 1560) bártfai prédikátor és iskolamester tömörítette egységes szervezetbe. 1546-ban összegyűlt Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben és Lőcse evangélikus lelkészeinek zsinata, és megválasztották területük első esperesét. 1549-ben a lőcsei zsinat elfogadta az „Ötvárosi Hitvallást" (lat. *Confessio Pentapolitana*), amelynek szövegét Stöckel fogalmazta meg. Tíz évvel később szerkesztették meg a Selmecbányán összeült evangélikus lelkészek a „Hétvárosi Hitvallást" (lat. *Confessio Heptapolitana*) Körmöc-, Selmec-, Libet-, Beszterce-, Baka-, Béla- és Újbánya részére.

A korszak kiemelkedő evangélikus reformátorai közé tartozott Sylvester János humanista író († 1552), aki Nádasdy Tamás földbirtokos sárvári udvarában bibliafordítóként is tevékenykedett. Dévai Bíró Mátyás († 1545 körül) az ország északi területein működött, majd Sárvárt támaszpontként használva főleg a Duna menti vidékeken terjesztette a reformációt, kiérdemelve ezzel a „Magyar Luther" nevet. Huszár Gál († 1575) katolikus plébánosból lett evangélikus lelkész. Debrecen, majd Pápa környékén dolgozott: tanított, nyomdát alapított, ahol saját művei mellett más reformátorok munkáit is kiadta, és jelentős szerepet vállalt a magyar nyelvű evangélikus liturgia megteremtésében. A ferences szerzetesből reformátorrá váló Szkhárosi Horvát András († 1549) Tállya evangélikus lelkésze volt. Sztárai Mihály († 1575) ugyancsak ferences szerzetesből lett evangélikus lelkipásztorrá: a baranyai Laskón, Tolnán, Gyulán, Sárospatakon és Pápán volt prédikátor. Ő a gyülekezeti zsoltáréneklés egyik megteremtője.

Erdélyben a katolikus I. (Szapolyai) János és Fráter György rendeletekkel próbálta megakadályozni a lutheranizmus terjedését, azonban sikertelenül. Az 1550-es tordai országgyűlésen az evangélikusok kivívták a vallásszabadságot.

Brassóban a szász nemzetiségű Honter János iskolaszervező († 1549 körül) terjesztette hatékonyan Luther eszméit. Munkásságának elismeréseként Luther „Magyarország apostolának" nevezte őt. • Kiemelkedő reformátori tevékenységet végzett Dávid Ferenc († 1579) is, aki wittenbergi tanulmányai után lett kolozsvári evangélikus lelkésszé, majd 1557-től az erdélyi magyar lutheránusok püspöke. Később ő alapította meg a Szentháromság tanát elutasító unitárius felekezetet.

A hazai kálvinizmus központja Debrecen városa lett, amely a 16. század elején I. (Szapolyai) János kezében volt, s csak Buda eleste (1541) után hódolt meg a töröknek. A város legtekintélyesebb főura, Enyingi Török János 1552-ben hatalmi szóval honosította meg a lutheri hitet, amelyet rövidesen a kálvinizmus váltott föl.

Kálvin tanainak terjesztésében Kálmáncsehi Sánta Márton († 1557) játszotta a vezető szerepet: eredetileg római katolikus pap volt, hitújítóként Mezőtúron, Sátoraljaújhelyen, Beregszászon stb. tevékenykedett, majd 1556-ban egy, a Tiszántúl nagy részére kiterjedő (Debrecen–Nagyvárad vidéki) egyházkerület püspökévé választották. Munkája eredményeként kapta a város a „kálvinista Róma" nevet. – A magyar református egyház szervezeti szempontból tehát nem teljesen presbiteriánus, mert megtartotta a püspöki vezetés gyakorlatát: szuperintendens (püspök) és világi főgondnok áll az egyházkerületek (katolikus értelemben: egyházmegye) élén. Hazánkban ugyanis a püspök nélküli egyházi vezetés a király részéről nehezen kaphatott volna jogi elismerést. • Kálmáncsehi munkáját Melius Juhász Péter († 1572) fejezte be, akit az utókor a „magyar Kálvin" névvel tisztelt meg: wittenbergi tanulmányai után Debrecenben lett lelkész, majd 1561-től a város püspöke. Vitairataival, prédikációival, imakönyveivel és kátéjával szolgálta a református egyház terjedését. Ő volt az egyik szerzője a Debrecen–Egervölgyi Hitvallásnak, amelyet 1562-ben fogadott el a debreceni református zsinat. • Dévai Bíró Mátyás élete vége felé szintén a reformáció kálvini irányzatához csatlakozott. • A kálvini reformáció kiemelkedő képviselője volt Szegedi Kis István († 1572) is: mint tanár és lelkész főként a török hódoltság területén (a Tiszántúlon, a

Duna–Tisza közén, majd Tolna és Baranya megyében) működött. 1554-ben a baranyai református egyházkerület szuperintendensévé választották.

Fráter György meggyilkolása (1551) után az erdélyi magyarság jelentős része szembefordult az Erdélyt elnyomó Habsburgokkal, s a „Habsburgok vallását" is elutasítva protestánssá, nagyobb részben kálvinistává lett. Kedvezett a reformáció terjedésének, hogy amikor 1556-ban a szultán óhajára újra Izabella lett a kormányzó, elrendelték a katolikus egyház javainak lefoglalását, és a püspöki székeket nem töltötték be: a Ferdinánd által kinevezett gyulafehérvári püspöknek el kellett hagynia Erdélyt, Nagyvárad püspöke pedig nem foglalhatta el hivatalát. Elkezdték az erdélyi szerzetesházak megszüntetését is. Mivel az erdélyi lutheri és kálvini irányzat nem tudott megegyezni egymással, a két felekezet szervezetileg fokozatosan elvált egymástól.

a reformáció az európai kontinens többi országában

Franciaországban a reformáció lutheri és kálvini irányzata is elterjedt. A skandináv államokra (Dánia, Norvégia, Svédország) főleg a lutheri típusú reform volt hatással. A hitújításnak a balti népek (litvánok, lettek, észtek) világában és a finn keresztények között is sikere volt. Spanyolországban a spanyol állami inkvizíció, Itáliában pedig a pápai inkvizíció gátat szabott a reformáció terjedésének. Albániában és Bosznia-Hercegovina területén a török uralom akadályozta a hitújítást. A délszláv világban a reformációnak a horvátok és a szlovének között voltak sikerei. Cseh–Morvaországban a lutheri és kálvini irányzat mellett a „cseh testvérek" mozgalma is a reformáció részévé vált. Lengyelországban a hitújítás lutheri típusa mellett más reformirányzatok is érvényre jutottak.

Franciaországban Luther fellépésének hatására sok pap és szerzetes hirdetni kezdte, hogy a keresztény tanítás egyetlen hiteles forrása a Biblia, és hogy nem az emberi jócselekedetek üdvözítenek, hanem egyedül a hit. Lyonban német nyomdászok terjesztették Luther írásait. I. Ferenc király († 1547) eleinte a humanisták barátja és a svájci protestánsok támogatója volt, ám el akarta kerülni, hogy országa vallási szempontból megosztottá váljon, így amikor 1534-ben egy protestáns csoport a szentmise értékét tagadó „botránypla kátokat" jelentetett meg, a király a protestánsok ellen fordult. A lutheri irányt követő protestánsok száma azonban az üldözések ellenére is növekedett. Közben a kálvini tanok is terjedni kezdtek az országban. A francia protestánsok 1559-ben tartották meg első nemzeti zsinatukat, amelyen a francia lutheránusok is a kálvini irányzathoz csatlakoztak. A zsinaton elfogadtak egy francia kálvinista hitvallást (lat. *Confessio Gallicana*), és harcot hirdettek a katolikus egyház ellen. Kálvin francia követőit hugenottáknak nevezték. A név valószínűleg Genfben keletkezett, ahol a svájci kantonszövetség megalapítóira utaló német *Eidgenossen* (fr. *huguenots:* szövetségesek) kifejezés a reformátusokat is jelentette. A zsinatot követően az országban harminc esztendeig dúlt a hugenotta háború, amelynek hátterében a hugenotta főnemesek és a katolikus hercegek hatalmi érdekei húzódtak meg.

A Kalmari Unióhoz tartozó skandináv államok közül Dániában a lutheri reformot II. Keresztély (ur. 1513–1523) kezdte bevezetni, aki a reformációt eszközül akarta felhasználni a nemesség és a főpapság uralmának megtörésére. Zsarnoki természete miatt ő elvesztette trónját, reformot pártoló politikáját viszont utódai is követték. 1530-ban az országgyűlés elfogadta a 43 Koppenhágai Cikkelyt, amelyet Luther egyik tanítványa állított össze. III. Keresztély (ur. 1534–1559) a reformációt tovább erősítette, és az egész országban diadalra juttatta. 1536-ban a katolikus püspököket börtönbe vetették, birtokaikat lefoglalták, és a letett püspökök helyébe szuperintendenseket állítottak. 1538-ban az Ágostai Hitvallás lett a dán kereszténység hivatalos hitvallása. • A Kalmari Unióhoz tartozó Norvégiában III. Keresztély dán király 1536-ban vezette be hivatalosan a reformációt. A nép és a papság ellenállását azzal törte le, hogy a katolikus püspököket fogságba ejtette, a papokat pedig száműzetésbe küldte. A reformációt a Norvégiához tartozó Izland szigetére is rákényszerítette. • A svédek 1523-ban trónra lépő királya, Vasa Gusztáv, néhány év alatt a luthe-

ranizmust mind az országban, mind a fennhatósága alatt álló finn területeken államvallássá tette. Az 1527-es országgyűlés az uralkodó szándékának megfelelően kimondta a Rómától való elszakadást, megengedte az evangéliumi alapokon történő szabad igehirdetést, és a korona javára elkoboztatta a katolikus egyház birtokait.

A litvánok II. Jagelló Ulászló uralkodása (1386–1434) alatt váltak kereszténnyé. Ulászló 1387-ben megalapította Vilnius püspökségét. A 16. század közepén a litván főnemesség nagy része református lett, kisebb része pedig unitárius vagy evangélikus hitre tért. • Lettországban a 13. századtól uralkodó Német Lovagrend gyakorta a fegyverek erejével terjesztette a kereszténységet. Riga 1255-ben érsekség lett. A reformáció idején főleg az evangélikus vallás terjedt el. • Észtországban a dánok, majd a Német Lovagrend tagjai terjesztették a kereszténységet. A reformáció kezdetén az észtek közül sokan már Luther életében lutheránusokká lettek: a reformátor ugyanis személyesen írt levelet a tallinni kereszténynek, amelyben a hitújításhoz való csatlakozásra buzdította őket. • Finnországban Vasa Gusztáv svéd király uralma alatt a reformáció lutheri ága terjedt el.

Spanyolországban II. (Katolikus) Ferdinánd († 1516) szervezte meg a spanyol inkvizíciót. Ennek elsődleges feladata – a pápai inkvizícióétól eltérően – nem az eretnekségek üldözése volt, hanem az újonnan alakult keresztény királyság elleni szervezkedések földerítése és felszámolása. Az intézmény kegyetlenkedései (a hosszas vizsgálati fogság, a kínvallatás, a máglyahalál általi kivégzés stb.) ellen olykor még a pápák is felemelték szavukat. Az erős központi hatalom az inkvizíció eszközeinek segítségével sikeresen ellenállt a reformációnak.

Itália területén főleg az északi városokban találtak kedvező visszhangra a reformáció eszméi. 1542-ben III. Pál pápa a korábbi püspöki inkvizíciók helyébe felállította a pápai inkvizíciót, amely „A Római és az Egyetemes Inkvizíció Szent Kongregációja" (lat. *Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis*) nevet kapta. Az új intézmény fő feladata a reformáció visszaszorítása és a hit tisztaságának megvédése lett. Az inkvizíció következetes működése a megjelenő protestantizmust hamarosan felszámolta, az a félszigeten nem tudott elterjedni.

Albániában a török uralom akadályozta meg a protestantizmus terjedését. • Bosznia-Hercegovina területén ugyancsak a török uralom tette lehetetlenné a hitújítás sikerét. A két tartomány keresztényeink többsége már a 12. századtól kezdve a bogumil eretnekség hatása alá került. A török uralom alatt e bogumilok közül sokan az iszlám követőivé lettek.

A horvátok között elsősorban a ferences szerzetesből lett reformátor, Sztárai Mihály († 1575) terjesztette a reformáció eszméit. • A Laibach (Ljubljana) környékéről származó Primus Truber († 1586), akit „szlovén Luthernek" is neveztek, a lutheri szellemben összeállított szlovén (vend) nyelvű Katekizmusával megteremtette a szlovén írásbeliség alapjait. Szlovén és horvát nyelvű szentírásfordításainak köszönhető, hogy a szlovének és a horvátok latin betűkkel írnak.

Cseh–Morvaországban a 15. század közepén bontakozott ki a cseh testvérek mozgalma, amely valójában a huszitizmus egyik ága volt. A mozgalom legfőbb céljának az apostoli kor egyházszervezetének visszaállítását tekintette. A testvérek eleinte elfogadták a hét szentséget, az átlényegülés tanát és a papi nőtlenséget, miközben helytelennek tartották a vagyon birtoklását, az eskü és a katonáskodás gyakorlatát, valamint az állami hivatalokban való részvételt. Legjelentősebb vezetőjük, Prágai Lukács halála (1528) után engedtek szigorú elveikből, és csatlakoztak a reformáció lutheri irányához. 1538-ban Luther hitvallást fogalmazott meg a testvérek számára.

Lengyelországban a reformáció terjedését nagyban elősegítette az alsó- és felsőpapság műveletlensége és erkölcsi fegyelmezetlensége, a központi hatalom gyengesége, valamint a nemességnek az a törekevése, hogy a katolikus központi hatalomtól minél inkább függetlenné váljon. A lutheri irányzat mellett a 16. század közepén a kálvinizmus is teret hódított, majd megjelentek a cseh testvérek és az unitáriusok is. 1563-ban a lengyel egyház 3600 plébániájából 600 protestáns kézen volt.

az egyház arculatának változása Keleten

A keleti egyház keresztényeinek nem volt olyan központi vezetése, mint a Rómához hű nyugatiaknak vagy a Rómával egyesült keletieknek: őket a történelmileg kialakult patriarchátusok és katholikátusok fogták egybe. A patriarchátusok között tiszteletbeli elsőbbsége volt a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátusnak. Ez a helyzet Bizánc bukása (1453) után változott meg, amikor a leigázott népeket felekezeti nemzetiség (törökül: *millet*) alapján megkülönböztető oszmán hatalom felügyeleti jogot adott a görög és az örmény millet vezetőinek. A konstantinápolyi Phanar városrészben székelő ökumenikus pátriárka az Oszmán Birodalmon belül élő bizánci szertartású keresztények (görögök, bolgárok, románok, szerbek, délalbánok) fölött gyakorolt felügyeletet, a szintén a Phanarban élő örmény pátriárka pedig a birodalom területén lakó örményeket fogta össze.

A Bizánci Birodalom Balkán-félszigeti részén a konstantinápolyi Latin Császárság megszűnése (1261), a bolgárok, a románok és a szerbek önállósulási törekvése (a Bolgár és a Szerb Patriarchátus létrejötte), valamint a délalbánok sorsának változása formálta a keleti egyház arculatát. A törökök uralomra jutása után azonban itt is az Oszmán Birodalom rendje lett a meghatározó.

A Bizánci Birodalom visszaállítása (1261) után a görög pátriárka visszatérhetett nikaiai száműzetéséből, s ettől kezdve az egyházfők újra Konstantinápolyból irányíthatták híveiket. A császárok, akik a fenyegető török veszély elhárításán fáradozva Nyugaton kerestek segítséget, készségesnek mutatkoztak arra, hogy helyreállítsák a keleti és a nyugati egyház egységét. Az 1274-es II. Lyoni Zsinaton a keletiek és a nyugatiak aláírtak egy egyesülési dokumentumot, ám ez a politikai indíttatású felszínes megegyezés nem volt hosszú életű: érvényre jutását megakadályozta a görög nép, a papság és a szerzetesség kemény ellenállása. Ugyanerre a sorsra jutott az 1439-es Firenzei Zsinaton létrejött megegyezés is. A császár követei elismerték a pápa egyetemes egyházfőségét, jóváhagyták a Rómába való fellebbezés gyakorlatát, s tudomásul vették, hogy megtarthatják régi hitvallási formulájukat és liturgiájukat. Ám ez a kiegyezés is csak látszólagos és rövid életű volt: a nyugatiak ugyanis úgy gondolták, a régi zsinatok azt igazolják, hogy Róma püspökének joghatósága van a többi pátriárka felett; a keletiek ellenben úgy értelmezték a pápa primátusát, hogy az csupán tiszteletbeli elsőbbség. A keleti és a nyugati egyház közti feszültség nem enyhült. Ez a magyarázata annak, hogy Konstantinápoly 1453-as török bevételének idején az ökumenikus pátriárka kijelentette: még mindig jobb a török szultán uralma alá kerülni, mint a pápa alattvalójává lenni. • Az oszmán uralom alatt a konstantinápolyi (isztambuli) Hagia Szophia épületét mecsetté alakították át. A konstantinápolyi görög pátriárka, vagyis a görög orthodox millet vezetője, valamint az örmény milletet felügyelő örmény pátriárka számára a törökök Konstantinápoly Phanar nevű városrészében jelöltek ki tartózkodási helyet.

A 13. századi Balkánon a bolgárok 1235-ben Trnovóban ismét nemzeti patriarchátust alapítottak. Miután a 14. század végén elesett Trnovo, és véget ért a második Bolgár Birodalom időszaka, a bolgár egyház függetlensége is megszűnt. A Trnovói Patriarchátushoz tartozó egyházrészeket 1453 táján a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá rendelték.

A havasalföldi és moldvai román keresztények bolgár közvetítéssel álltak kapcsolatban a Konstantinápolyi Patriarchátussal. A 14. században létrejött román államalakulatokban, Havasalföldön és Moldvában a bolgár egyházi vezetéstől elszakadó független érsekségek jöttek létre. A mindmáig fennálló román orthodox kolostorok is ebből a korból származnak. Az oszmán uralom idején a román egyházi életre a legnagyobb hatást a konstantinápolyi ökumenikus patriarchátus gyakorolta. A 16. században az egyházi ószláv helyett már román nyelven (eleinte cirill betűkkel) kezdtek nyomtatni liturgikus könyveket.

A szerbek független egyházának megalapítóját, Szávát († 1235) – Nemanja István legkisebb fiát – a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka 1219-ben szentelte föl a szerbek érsekévé. Az érsekség

székhelye hamarosan a Kosovo területén lévő Ipek (Peć) kolostora lett. Dusán cár 1346-ban patriarchátusi rangra emelte az ipeki érsekséget. A 15. század közepén Szerbia végérvényes bukásával azonban az Ipeki Patriarchátus is megszűnt. A török uralom idején a szerbeket a Konstantinápolyhoz tartozó ohridi érsekségnek rendelték alá, és a püspöki székeket túlnyomórészt görögökkel töltötték be. 1557-ben a törökök újra engedélyezték a Szerb Patriarchátus és a felügyelete alá tartozó Montenegrói Orthodox Érsekség működését.

Mivel Dél-Albánia lakói között a szerbekkel, a bolgárokkal és a görögökkel való érintkezés miatt a bizánci egyház befolyása jutott érvényre, a délalbánok az oszmán uralom alatt Ohridon keresztül a görög millet vezetőjének fennhatósága alá kerültek.

Kis-Ázsiában a Nikaiai és a Trapezunti Császárság, valamint a Kis-Örményország történelmében bekövetkezett események rajzolták át a keleti egyház térképét.

A Nikaiai Császárság megszűnése (1261) után a Konstantinápolyba visszatérő pátriárka irányította a Nikaia környékén élő keresztényeket. A Trapezunti Császárság keresztényeit a pátriárkával összhangban egy metropolita felügyelte.

Kis-Örményország egyházi életében jelentős esemény volt, hogy a Ciliciai Örmény Katholikátus székhelye 1293-ban egy vidéki városból az ország fővárosába, Sziszbe került. A Sziszben tartott örmény zsinat résztvevői (1307) megújították a Rómával való egyesülési szándékukat. Ezt a szándékot azonban a keleti örmény püspökök és szerzetesek többsége elutasította, így az „unió" nem volt hosszú életű. A keletiek elutasították azt az egyesülési szándékot is, amelyet a ciliciai örmények a Firenzei Zsinaton (1439) nyilvánítottak ki: így ez az uniós törekvés sem bizonyult tartósnak. Konstantinápoly bukása (1453) után nyolc évvel II. Mehmed szultán létrehozta a Konstantinápolyi (Isztambuli) Örmény Patriarchátust, amelynek vezetője az Oszmán Birodalom területén élő örmények, az örmény millet, s így Szisz felügyelője is lett.

A 13. és 16. század közti időszak politikai, hadászati eseményei kisebb-nagyobb mértékben a Bizánci Birodalom déli és keleti határán élő keresztény közösségek – a megosztott Alexandriai, a Jeruzsálemi és a megosztott Antióchiai Patriarchátusok, valamint a mezopotámiai Kelet Egyháza, az Örmény és a Grúz Katholikátus hívőinek – életére is hatással voltak.

Alexandriában az arab fennhatóság alatt élő görög orthodox (melkita) keresztények és az alexandriai miafizita koptok patriarchátusának hívei 1250-től kerültek a mamelukok uralma alá, akik hol hátrányosan megkülönböztették őket, hol pedig türelmet tanúsítottak irántuk. 1517-ben az oszmán-törökök lettek Egyiptom urai. Ettől az időponttól kezdve a görög orthodox (melkita) pátriárkák több évszázadra konstantinápolyi száműzetésbe kényszerültek. A miafizita koptok patriarchátusának székhelye továbbra is Kairó maradt.

A Jeruzsálemi Királyság második korszakának lezárulását (1244) követő Ajjúbida, majd mameluk uralom alatt a latin, a görög és az örmény keresztények gyakorolhatták ugyan vallásukat, ám az élet minden területén hátrányt szenvedtek: ruházatuk alapján kellett megkülönböztetniük magukat a muszlimoktól, s különadót kellett fizetniük. • Akkon eleste (1291) után a Jeruzsálemi Latin Patriarchátus megszűnt, és a „jeruzsálemi latin pátriárka" név puszta címmé vált. A mameluk uralom alatt a latin egyház szentföldi jelenlétét a Szentföldi Ferences Kusztódia biztosította. A latin *custodia* (őrség) szóról elnevezett kusztódia tartománnyá nem alakítható rendi körzetet, kolostorok és plébániák kormányzati egységét jelenti. A ferences kusztódia élén a kusztosz (lat. *custos:* őr, elöljáró) állt, aki egyben pápai helynök és követ is volt. • Amikor a kis-örményországi katholikosz 1311-ben kinyilvánította a Rómához csatlakozás szándékát, a jeruzsálemi örmény püspök az egység elutasításának jeleként felvette az örmény pátriárka címet. • 1439-ben a jeruzsálemi görög pátriárka is elfogadta azt a bullát, amely a Firenzei Zsinaton kinyilvánította a görög és a latin egyház egységét, ám az egység valóra válását megakadályozta a püspökök, a papság és a hívek ellenállása. • A 16. században alakult meg a Szent Sír Testvériség, amely görög szerzetesekből állt, és az volt a feladata, hogy ápolja és védelmezze a görög orthodoxia igényeit a szent helyekkel kapcsolatosan. A mamelukokat 1517-ben felváltó oszmán-törökök nem folytattak következetes politikát a város

keresztény lakóival szemben: voltak olyan időszakok, amelyekben kegyetlenül elnyomták őket, más időkben pedig türelmet tanúsítottak irántuk.

Antióchiában a Rúm Orthodox Patriarchátus keresztényei, akik a latin pátriárka felügyelete alatt éltek, 1268-ban kerültek a keresztesek uralma alól a mamelukok fennhatósága alá. Ekkor szűnt meg a patriarchátus latin vezetése, s a rúm orthodox pátriárka visszatérhetett Konstantinápolyból Antióchiába. Mivel Antióchia politikai szempontból időközben jelentőségét veszítette, a Rúm Orthodox Patriarchátus székhelyét a 14. században áthelyezték a szíriai Damaszkuszba. • Az antióchiai eredetű Szír Orthodox (miafizita) Patriarchátus székhelye a 13. század végén Mardin városából a városhoz közeli Mor Hananyo (arab nevén: *Deir al-Za'faran*) kolostorába költözött. • A Libanoni-hegységben élő maroniták, akik saját állításuk szerint sosem szakadtak el Rómától, a keresztes hadjáratok idején, a 12. században újólag kifejezték, hogy Maronita Katolikus Egyházként egységben vannak a nyugati egyházzal. A 16. század elején Szíriát és Libanont is az oszmán-törökök vették birtokukba: az antióchiai eredetű patriarchátusokhoz tartozó keresztények oszmán fennhatóság alá kerültek.

Mezopotámiában a Bagdad központú Kelet Egyházának katholikátusa a 13. századi mongol támadás után hanyatlásnak indult. A katholikosz székhelye a század végén Tebrizbe, a 14. század közepén Moszulba, a 16. században pedig Alqosba (utóbbiak a mai Irakban találhatóak) költözött. 1552-ben Kelet Egyházának egy része csatlakozott Rómához: így jött létre a Szír (Káld) Katolikus Egyház, élén a pápa által elismert katholikosz pátriárkával, akinek székhelye a mai Törökország délkeleti részén lévő Diyarbakır városa lett.

A 13. századi mongol uralom alatt, majd a 14. század végén Timur Lenk hadjárata idején az Örmény Katholikátus (amelynek székhelye nem az anyaországban, hanem a kis-örményországi Sziszben volt) sokat szenvedett. Bár a hódítók gyakorta erősen korlátozták a vallásszabadságot, a türkmén–kurd uralom alatt 1441-től Ecsmiadzin városában helyreállhatott a katholikátus, amely a Jeruzsálemi Örmény Patriarchátussal (1311) és a Sziszben lévő katholikátussal párhuzamosan működött. Ez a három örmény egyházi központ egészült ki a 15. század második felében a Konstantinápolyi (Isztambuli) Örmény Patriarchátussal, amelynek pátriárkája az örmény millet vezetője volt.

A 13. századi mongol és a 14. századi Timur Lenk-féle támadások miatt részekre hulló Grúzia keresztényeit Mcheta városának katholikosz pátriárkája irányította. A 15. század második felében azonban Imereti királya az antióchiai rúm (melkita) orthodox pátriárka közreműködésével létrehozta a Mchetától független Abháziai (Imereti) Katholikátust. Az abháziai katholikoszok hamarosan a pátriárka címet is felvették.

A kijevi metropolita székhelye a 13. század végén a Moszkvától északkeletre lévő Vlagyimirba, majd a következő évszázadban Moszkvába került. Bár az oroszok metropolitája nem szakadt el a konstantinápolyi pátriárkától, a 16. század elején egy orosz szerzetes megfogalmazta a „harmadik Róma" eszméjét: eszerint az első Róma eretnekségbe esett, a második Róma (Konstantinápoly) a törökök áldozata lett, s már csak Moszkva, a „harmadik Róma" áll egyenesen; negyedik Róma pedig nem lesz.

A részekre hullott és mongol uralom alatt élő Kijevi Oroszország egyházának élén a 13. században a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alatt lévő kijevi metropolita állt. A hódítók a keresztényekkel szemben vallási türelmet gyakoroltak: törvényük alapján nem bántották a szent helyeket, nem sértették meg az egyházi vezető személyeket, akik a leigázott világi fejedelmektől eltérően különféle kiváltságokat is élvezhettek. A kijevi metropolita akkor helyezte át székhelyét Kijevből Vlagyimirba, amikor 1299-ben a mongolok másodszor is megtámadták a várost. A Moszkvai Nagyfejedelemség 14. századi megerősödése idején a metropolitai székhely Moszkvába került. • III. Iván moszkvai nagyfejedelem († 1505) volt az első orosz uralkodó, aki Moszkvát „harmadik Rómának" nevezte. Az elmélet az orosz orthodoxia azon elképzelése, miszerint egyetemes küldetéssel rendelkezik: miután Róma alkalmatlannak bizonyult a kereszténység megvédelmezésére, és Konstantinápoly szintén elvesztette a harcot a barbarizmussal szemben, a szent küldetés örököse Moszkva, amely kész felelősséget vállalni az orthodoxiáért és megvédelmezni a kereszténységet.

❖ az egyház intézményének szerveződése ❖

A 13. és 16. század közötti időszak során a korábban kialakult egyházi *hierarchia* fokozatainak értelmezése Nyugaton főként a papi és a püspöki hatalom különbségének magyarázatában változott. Egyre határozottabbá vált az a felfogás, hogy a papszentelés elsősorban a konszekráló hatalmat közvetíti (vagyis képessé teszi a felszenteltet, hogy az eukharisztikus lakomán a Szentlélek az ő kérésére jelenítse meg Krisztust), a püspökszentelés pedig az egyház kormányzására ad teljhatalmat. • A reformátorok a papszentelést nem tartották a Bibliából igazolható szentségnek, a pap fő feladatát az igehirdetésben látták, és a pappal egyenrangú püspök különleges szerepét az egyházkormányzati és felügyeleti tevékenységben jelölték meg. • Az észak-itáliai Trento (német nevén: Trient) városában megtartott Trienti Zsinat (1545/63) a reformátorokkal szemben védelmezte azt a tanítást, amely szerint a papszentelés Krisztustól rendelt szentség (vö. DH 1773), ugyanakkor nem tisztázta azt a kérdést, hogy a püspök valóban csak egyházkormányzati, felügyeleti szerepét illetően különbözik-e a paptól, aki a szentelésben már elnyerte a konszekráló hatalmat.

A *cölibátus* nyugati gyakorlatában és törvényének megtartásában a Trienti Zsinatig terjedő időszakban is nagyon sok visszaélés történt. Bár a papok és főpapok többsége igyekezett hűségesen megtartani a szenteléssel összekapcsolt nőtlenségi fogadalmat, akadtak köztük olyanok is, akik megnősültek, vagy ágyasságban (lat. *concubinatus*) éltek. A tartományi és egyetemes zsinatok újra és újra megkísérelték, hogy a papság erkölcsi életét ezen a területen is tisztábbá tegyék, átütő sikereket mégsem értek el. Előfordult, hogy a nős papokat püspökeik a paphiány miatt fel sem függesztették állásukból, miként ez a reformáció idején hazánkban is történt. • A reformátorok éppen az ilyen visszásságokra is hivatkozva tagadták a cölibátus értékét. • A Trienti Zsinat elutasította a reformátorok álláspontját, és a cölibátus törvényét megerősítve érvénytelennek nyilvánította a nagyobb egyházi rendekben élők, illetve az ünnepélyes fogadalmat tett szerzetesek megkísérelt házasságát (vö. DH 1809).

A *területi és szervezeti tagolódás* szempontjából az egyház ebben a korszakban is megosztott maradt: a keleti részt a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka tiszteletbeli elsőbbségét elfogadó patriarchátusok és katholikátusok alkották, a nyugati egyházat pedig a római pápa főségét elismerő keresztény közösségek. 1453-ban, Konstantinápoly elestével a keleti egyház oszmán-török uralom alá került. A görög és az örmény millethez tartozó keletiek korlátozott körülmények között tovább folytathatták tanúságtevő munkájukat. A 16. század elejétől Keleten egyre nagyobb szerephez jutott a moszkvai metropolita által irányított Orosz Egyház, amint ezt a „Harmadik Róma" eszméjének fölvetődése is tanúsítja. • A nyugati egyház szervezetében a 14. században a pápák avignoni tartózkodása, majd a nyugati egyházszakadás okozott súlyos zavarokat. A keletiekkel való egység helyreállítására tett kísérletek csak részleges eredményeket hoztak: a 14. és a 15. században a ciliciai örmények nyilvánították ki egyesülési szándékukat, a 16. század közepén pedig a keleti szír eredetű Szír (Káld) Katolikus Egyház fogadta el a római pápa főségét. A 16. század elején megjelentek a reformáció keresztény egyházai, amelyek tanbeli és szervezeti szempontból egyaránt kivonták magukat a római pápa fősége alól.

A *római püspöki szék* betöltése már a 11. századtól kezdve a kardinálisok feladata volt, akiket a 13. századtól bíborszínű öltözékük alapján bíborosoknak is neveztek. A világi hatalmak befolyásának kiküszöbölése érdekében az 1274-es II. Lyoni Zsinat szabályozta a pápaválasztás módját: eszerint a választásnak a jövőben a külvilágtól és annak befolyásától elzárt helyiségben (lat. *conclave*) kell történnie. Ha a bíborosok az első három nap alatt nem választják meg az új pápát, a következő öt nap mindegyikén csak egy tál ételt kapnak, aztán pedig csak

kenyeret és vizet mindaddig, míg nem érnek el eredményt. A bíborosi testület jelentősége a pápák avignoni tartózkodása és a nyugati egyházszakadás idején megnőtt: a kardinálisok maguknak követelték az egyetemes zsinat összehívásának jogát. A keletiek a Firenzei Zsinatnak (1439) köszönhetően újra elfogadták a pápa tiszteletbeli elsőbbségét, az apostoli kor gyakorlatát feleleventő reformáció egyházai azonban még ezt a tiszteletbeli elsőbbséget is megkérdőjelezték.

c) A Messiás megjelenítése az egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében a késő középkorban és újkorának kezdetén

❖ a liturgia ❖

Az egyház korábbi meggyőződésének megfelelően továbbra is vallotta, hogy a Messiás titkának és üdvözítő művének elsődleges közvetítője a ***liturgia***. A liturgikus cselekményeket a keleti egyházban a történetileg kialakult rítusoknak megfelelően görögül, egyházi ószláv vagy más nemzeti nyelven végezték, a nyugati egyházban pedig latinul. Nyugaton a reformáció századának első felében megjelentek a reformátorok szertartáskönyvei is.

Keleten a görög, egyházi ószláv vagy nemzeti nyelven végzett bizánci rítus szinte változatlanul fennmaradt. Csupán Bizáncban vált szükségessé egy liturgikus reform a 13. század második felében, mert a nyugatiak a Latin Császárság időszakában a bizánci szertartáskönyvek nagy részét megsemmisítették. Az alexandriai rítuscsaládba tartozó kopt és etióp szertartásrend a 14-15. század liturgikus reformjaiban nyerte el klasszikus formáját. A nyugati szír vagy antiochiai rítusban a 16. századig kisebb változtatásokat hajtottak végre. A nyugati szír rítuscsaládhoz tartozó maronita szertartásrendbe a nyugati egyházzal való szoros kapcsolat miatt latinból fordított liturgikus elemek is beépültek. A keleti szír rítuscsaládba tartozó malabár szertartásrendet a portugál gyarmatosítók a 16. században erőszakosan a latin rítus mintájára kezdték átalakítani. Ettől az időszaktól kezdve a Szír (Káld) Katolikus Egyház szertartásrendjében is érezhetővé vált a latin hatás. A bizánci elemekkel tarkított anyaországi örmény szertartásrend a 13. századtól kezdődően lényegesen nem változott, s a kis-örményországi, latin eredetű betétekkel gazdagított örmény rítusban is csak jelentéktelen külsőségekben történt változás.

Bár Nyugaton a római latin nyelvű liturgia általánossá vált, de nem lett egységes: egyes nagyobb egyházmegyék és szerzetesrendek saját hagyományuknak megfelelően követték a római szertartásrendet. A 13. század közepére kristályosodott ki Rómában a Pápai Kúria liturgiája, amelyet elsősorban a ferences szerzetesek vettek át, s – jóllehet nem kötelező erővel – elterjesztettek egész Európában.

A hitújítók többsége csak a keresztséget és az eukharisztiát tartotta Krisztus kifejezett szándékára visszavezethető szentségnek. „Krisztusi alapításon" ugyanis a protestánsok mást értettek, mint a katolikusok. Szerintük csak az a cselekmény szentség, amelyet a Biblia a történeti Jézus kifejezett rendeléseként említ. Ennek ellenére szertartáskönyveik többnyire tartalmazták azokat a szertartásokat (konfirmáció, bűnbánat, betegek lelki gondozása, egyházi szolgálatokra való felszentelés és a házasság megáldása), amelyeket a nyugati egyház a keleti hagyománnyal összhangban a 13. századtól kezdődően hivatalosan is szentségi liturgiáknak tartott. Az eukharisztia szentségi liturgiájából a protestánsok kihagytak minden olyan szöveget, amely azt a benyomást kelthette, hogy a mise Krisztus áldozatának megismétlése, vagy az ember részéről hozott áldozat. A latin helyett a nemzeti nyelvű liturgia végzését szorgalmazták. Szertartáskönyveik csak vázlatos útmutatások voltak, s nem váltak kötelező erejűvé. • 1526-ban jelent meg Luther liturgikus műve „A német mise és istentiszteleti rend" címmel. Ugyanebben az évben látott napvilágot a keresztség szertartásáról szóló írása. Bár Luther a házasságot és az egyházi rendet nem sorolta a Bibliából igazolható szentségek közé, a házasság megáldásának és az egyházi szolgák felszentelésének szertartását is megalkotta. – Kálvin liturgikus műve, a Genfben megjelent „Imádságformák és egyházi énekek" (1542) a reformátor által szentségnek tekintett keresztség és úrvacsora szertartását, valamint a

házasság megáldásának rendjét is tartalmazza. – Az anglikán egyház szertartáskönyvét Cranmer Tamás, canterburyi érsek 1549-ben adta ki „Közös imádságok könyve" címen. E könyv a protestáns szellemben megváltoztatott angol nyelvű liturgiát írta elő.

A hét szentséget az egyetemes zsinatok közül hivatalosan először a II. Lyoni Zsinat (1274) említette (vö. DH 860). A keleti és a nyugati egyház egységének helyreállításán fáradozó (latin eredetű szóvel: uniós) zsinat határozatát a keletiek is elfogadták. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az egyházban ekkor jött létre a hét szentség, hanem azt, hogy ekkor tudatosították, melyek azok a liturgikus cselekmények, amelyek reálszimbólumként jelenítik meg Krisztus titokzatos valóságát. – A katolikusok figyelembe vették, hogy az egyház a Szentlélek vezetése alatt áll, aki Jézus ígérete szerint a tanítványokat elvezeti a teljes igazságra (vö. Jn 16,13): ezért azokat a cselekményeket is szentségnek tartották, amelyeknek kiszolgáltatására vonatkozóan nincs kifejezett krisztusi parancs. A katolikus felfogás szerint az ilyen szertartások azért tekinthetők jézusi alapításúnak, mert az ő szándékának megfelelően, a Lélek sugallatára jöttek létre már az apostoli korban. Ez a magyarázata annak, hogy a Trienti Zsinat (1545/63) megerősítette a II. Lyoni Zsinat álláspontját, amely szerint a Messiással való találkozás legbiztosabb „színtere" a hét szentség (vö. DH 1601–1613).

A ***keresztség*** szentségének kiszolgáltatásában a nyugati egyházban a 15. századra általánossá vált a leöntéssel való keresztelési mód, míg a keletiek továbbra is háromszoros alámerítéssel kereszteltek.

A keresztség szentségét elfogadó reformátorok a mágikus elképzelésekkel szemben kiemelték a keresztelendő (gyermekek esetében a keresztszülők) hitének fontosságát.

A hit szerepét hangsúlyozó reformátori tanítással a Trienti Zsinat atyái is egyetértettek, miközben Lutherhez, Zwinglihez és Kálvinhoz hasonlóan elvetették az újrakeresztelők (görög eredetű szóval: anabaptisták) felfogását, akik úgy vették fel tagjaikat, hogy újra megkeresztelték őket.

A ***bérmálás*** szertartását, amely csak a nyugati egyházban vált el a keresztség kiszolgáltatásától, a nyugatiak és a keletiek is apostoli gyakorlaton alapuló szentségnek tekintették.

A reformátorok ezt a liturgikus cselekményt nem tartották krisztusi alapításúnak: a bérmálás kiszolgáltatásában a püspöki hivatal túlértékelését látták, és féltek attól is, hogy az olajjal való megkenés babonás képzeteket szül, miközben feledteti a Szentlélek szerepét. Ugyanakkor azonban fontosnak tartották a megkeresztelt gyermekek katekézisét. A gyermekkeresztség kiegészítéseként és megerősítéseként előírtak egyfajta katekumenátust, amelyet nyilvános hitvallás és kézrátétel zárt le. Ebből a gyakorlatból alakult ki a protestáns „konfirmáció".

A Trienti Zsinat a reformátorokkal szemben kiemelte a bérmálás szentségi mivoltát, hangsúlyozta a püspök elsődleges szerepét, és alaptalannak mondta azt a félelmet, hogy az olajjal való megkenés babonás képzeteket szül (vö. DH 1628–1630).

Az ***eukharisztiával*** kapcsolatban az első hét egyetemes zsinatot elfogadó keleti egyház nem adott filozófiai magyarázatokat, de hittel vallotta a következőket: az eukharisztiában a Szentlélek által valóságosan jelen van Jézus a maga istenemberi mivoltában; Krisztus a szent liturgiában vértelenül és titokzatos módon ugyanazt az áldozatot mutatja be, mint amelyet a Golgotán; a hívők a kenyér és a bor vételével kapcsolódnak be Jézus áldozatába. A nyugati egyház a IV. Lateráni Zsinattól kezdve filozófiai fogalmakkal igyekezett magyarázni az eukharisztia titkát, miközben három gondolatot hangsúlyozott: a pap által konszekrált (átváltoztatott, átlényegített) kenyérben és borban valóságosan jelen van Jézus Krisztus; a szentmise áldozat; és végül: mivel a kenyérben és a borban is az „egész Krisztus" van jelen, a világi hívők egy szín alatti áldoztatása nem kifogásolható.

Az utolsó vacsora ünneplésében Nyugaton a középkor folyamán a gregorián mellett megjelent a többszólamú ének is. A polifon egyházi zene egyik legkiválóbb képviselője Giovanni da Palestrina († 1594) volt, akinek a Missa Papae Marcelli című alkotása a Trienti Zsinat idején született meg.

Az eukharisztia nyugati ünneplésével kapcsolatos magyarázatok gyakorta félreérthetőek voltak, vagy nem kerültek át megfelelő módon a köztudatba, és különféle visszaélések forrásává váltak. A reformátorok elsősorban az átlényegülésre, a szentmise áldozat jellegére és az egy szín alatti áldozásra vonatkozó katolikus tanítást bírálták.

Az utolsó vacsora ünneplésében feledésbe merült az a gondolat, hogy Krisztus az eukharisztikus lakoma eseményének egészében van jelen: a nyugati egyház figyelme egyre inkább a lakoma kenyerére és borára irányult. Az egyházi megnyilatkozások azt hangsúlyozták, hogy Krisztus a felszentelt pap által konszekrált kenyérben és borban van jelen a szentmise folyamán és azt követően. E látásmód következményeként fokozódott az Oltáriszentség iránti tisztelet. Mivel a mise latin nyelven folyt, amelyet a nép nem értett, misén részt venni sokfelé csak annyit jelentett, mint az átváltoztatáson jelen lenni és a szentostyát megtekinteni. A liturgiában már a 12. századtól kezdve végezték az Úrfelmutatást: a pap felmutatta a népnek az átváltoztatott ostyát, amely előtt mindenki térdet hajtott. A mise folyamán az Oltáriszentséget megtömjénezték, és Krisztus jelenvalóságának jelzésére örökmécsest égettek. Az Oltáriszentség iránti mélyülő tisztelet mutatója, hogy a 13. században elterjedt az Úrnap ünnepe. Ehhez többnyire szentségi körmenet is kapcsolódott, amelynek alkalmával a szentségmutatóba (lat. *monstrantia*) helyezett Oltáriszentséget kivitték a templomból, és körmenetben „megmutatták" a hívőknek, illetve a világnak.

A reformátorok tiltakoztak a konszekrálás (átváltoztatás, átlényegítés) kifejezés ellen, amely szerintük azt a hamis képzetet szüli, hogy nem a Szentlélek erejében, hanem a pap szavára, mintegy varázsszóra változik a kenyér és a bor Krisztus testévé és vérévé. Nem tudták elfogadni a IV. Lateráni Zsinatnak azt a tanítását sem, amely szerint a szentmisén a kenyér és a bor átlényegül Krisztus testévé és vérévé. Ezért a „kenyér elemébe zárt" Krisztus imádását, vagyis az Oltáriszentség tiszteletét is elutasították, babonának tartották.

A Trienti Zsinat megerősítette az átlényegülésre vonatkozó tanítást, miközben a misztérium filozófiai magyarázatát nem akarta dogmává tenni: a zsinati atyák kifejezték, hogy szerintük az „átlényegülés" a legmegfelelőbb filozófiai fogalom Krisztus titokzatos jelenvalóságának magyarázatára (vö. DH 1642). A felszentelt pap átváltoztató hatalmán nem valamiféle varázslóerőt vagy mágikus képességet értettek, hanem azt, hogy a liturgia papi vezetőjének kérésére Isten ereje változtatja a kenyeret és a bort Krisztus testévé és vérévé, amint ezt a IV. Lateráni Zsinat is állította (vö. DH 802).

A középkori nyugati egyház az eukharisztia ünneplésében sokszor azt a benyomást keltette, hogy a szentmise olyan liturgikus cselekmény, amely megismétli és kiegészíti Krisztus áldozatát. Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ezt a kiegészítő áldozatot élők és holtak lelki üdvéért is fel lehet ajánlani, megszaporodtak a magánjellegű, azaz a nép részvétele nélkül bemutatott misék. Voltak papok, akik naponta többször is miséztek, mások pedig úgynevezett „száraz miséket" mondtak. A száraz mise vagy „többarcú mise" azt jelentette, hogy a pap szolgálatáért járó díjazások (lat. *stipendium*) ellenében naponta több olyan misét mondtak különféle szándékokra, amelyekből kihagyták az eukharisztia alapításának szavait tartalmazó kánont, s ezeket a nem teljes szertartásokat egy olyan miséhez kapcsolták, amelyben a kánont is elmondták.

A reformátorok e helytelen felfogással és gyakorlatokkal szemben joggal hangsúlyozták, hogy Krisztus egyszer s mindenkorra mutatta be áldozatát (vö. Zsid 7,27; 9,12), és ezt az áldozatot nem lehet megismételni vagy valamilyen emberi cselekedettel kiegészíteni.

A Trienti Zsinat a helytelen katolikus gyakorlatokat kiigazítva azt tanította, hogy a szentmise nem valamiféle kiegészítő emberi áldozat, hanem Krisztus egyszeri és megismételhetetlen keresztáldozatának megjelenítése (lat. *repraesentatio*), emlékezete, illetve részesülés ennek az egyetlen áldozatnak üdvösségszerző erejéből (vö. DH 1740). A miseáldozattal kapcsolatos „bemutatás" kifejezésen a zsinati atyák nem azt értették, hogy a pap és a hívek mutatnak be valamiféle áldozatot, amely független Krisztusétól, hanem azt, hogy a liturgia vezetője mintegy „rámutat" Krisztus egyszeri és megismételhetetlen áldozatára, amely titokzatos módon jelenvalóvá válik az eukharisztiát ünneplő közösségben.

A nyugati egyházban a 13. századra általánosan elterjedt az a szokás, hogy a világi hívők csak egy szín alatt áldoztak, azaz a kehelyből nem részesültek. Az egyház a Konstanzi Zsinaton (1414/18) jóváhagyta ezt a szokást, amikor kijelentette: mivel Krisztus testét és vérét mind a kenyér, mind a bor „színe" tartalmazza, ezért az egy szín alatti áldozás gyakorlatában nem lehet semmi kivetnivaló (vö. DH 1199).

> A husziták és a reformátorok tiltakoztak e szokás ellen, mert nem tartották összeegyeztethetőnek Jézus rendelésével és az apostoli egyház gyakorlatával (vö. Mt 26,27; 1 Kor 11, 23–26).

A Trienti Zsinat a hívek esetében helyes gyakorlatnak nyilvánította az egy szín alatti áldozást (vö. DH 1733), jóllehet a két szín alatti áldozás lehetőségét a világi hívőktől sem tagadta meg véglegesen.

A ***bűnbocsánatot*** a keleti egyház Jézus Krisztus előtti bűnbevallásnak tekintette, amelynek a pap a tanúja. A pap szerepét a keletiek az isteni irgalom meghirdetésében látták, aminek tanújele az is, hogy a feloldozás kérő formában történt: a pap kérte Istent, hogy általa bocsásson meg a bűnbánónak. A nyugati egyház a 13. századtól a szentség érdemnek tekintett elemeire, a bűnbánatra, a bűnbevallásra és a vezeklésre helyezte a hangsúlyt, s ezzel háttérbe szorította azt a gondolatot, hogy a bűnbocsánat Isten teljességgel ingyenes ajándéka a hívő számára. Emellett a pap elsődleges szerepét nem az isteni irgalom meghirdetésében jelölte meg, hanem „bírói" tevékenységében.

> A reformátorok elsősorban nem a bűnbocsánat gyakorlatát utasították el, hanem a helytelen értelmezéseket és visszaéléseket támadták. Bár Luther nagyra értékelte a bűnbocsánat szentségét és a gyónást (vö. Az egyház babiloni fogságáról 3), bizonytalan volt abban, hogy a Bibliából igazolható-e a bűnbocsánat szentségi jellege. A többi reformátorral együtt határozottan elutasította azonban a szentség kiszolgáltatásának katolikus módját. A hitújítók elsősorban azt a – valójában félreértett – kijelentést nem tudták elfogadni, hogy a gyónásban a pap az e világi bíróhoz hasonlóan ítél.

A Trienti Zsinat a bűnbocsánattal kapcsolatos félreértéseket tisztázva hangsúlyozta, hogy a megigazulás nem érhető el pusztán emberi erővel (bűnbánattal, bűnbevallással és vezekléssel), hiszen csak a mi Urunk Jézus Krisztus érdemei által szabadulhatunk meg bűneinktől (vö. DH 1513). A zsinati atyák megerősítették azt a nyugati tanítást, miszerint a pap által adott feloldozás nem csupán az isteni megbocsátás meghirdetése, hanem bírói cselekmény is (vö. DH 1709), de nyilatkozataikból kiviláglik: tudatában voltak annak, hogy a gyónásban a pap szerepe lényegesen különbözik az e világi bíróétól.

> A bírósági tárgyalástól eltérően a gyónásban maga a vádlott a vádló, és amikor a pap megadja vagy megtagadja a feloldozást, nem a vád igazságáról vagy nem-igazságáról dönt, hanem segít a bűnbánónak abban, hogy saját helyzetét szembesíteni tudja Isten útmutatásával. Lehet, hogy ezt a segítséget a gyónó bírói ítéletként éli meg, de tudnia kell: a gyónásban a pap célja nem az igazság kiderítése és a büntetés kiszabása, hanem a kegyelmi ítélet meghirdetése. A pap bírói feladata az, hogy Isten nevében kinyilvánítsa: a bűneit bevalló és megbánó ember „bebizonyosodott" vétkei ellenére is megszabadult bűneitől.

A *búcsúk* engedélyezését a 14. században VI. Kelemen pápa az egyház kegyelmi kincstárára (lat. *thesaurus ecclesiae*) vonatkozó tanításával magyarázta. Eszerint Krisztus (és az ő erejében tevékenykedő szentek) érdemeinek „kincstárát" a mennyei Atya Szent Péterre és az ő utódaira bízta, hogy a hívők között üdvösen osszák szét: „juttassanak belőle az igaz bűnbánóknak és bűnbevallóknak a bűnökért járó ideigtartó büntetés olykor teljes, olykor részleges elengedése végett" (vö. DH 1025–1027). Mivel a gyónást Keleten gyógyításnak (terápiának) tartották, és az elégtételnek nem volt büntető szerepe, a keleti egyházban nem alakult ki az ideigtartó büntetést elengedő vagy mérséklő búcsúk gyakorlata. Nyugaton megfogalmazódott az a meggyőződés, hogy a búcsúkat holtak lelki üdvéért is fel lehet ajánlani. Ez a tanítás és a búcsúk engedélyezésének gyakorlata azonban félreértések és súlyos visszaélések forrásává vált: sokan úgy gondolták, a bűnbocsánatot bánat nélkül is el lehet nyerni, pénzért is meg lehet vásárolni élők és holtak számára.

A búcsúkat a hitújítók azért utasították el, mert egyes hithirdetők azt a benyomást keltették: a búcsúnyerés feltételéül szabott pénzadomány helyettesíti a bűnbánatot és a gyónást. Tanulatlan emberek tömegeiben kialakult az a tévhit, hogy a bűnbocsánatot pénzért is meg lehet vásárolni. Az ilyesfajta tévtanok terjedését segítette elő például a németországi domonkos szerzetes, Johann Tetzel († 1519), aki félreérthető módon hirdette: ha valaki egy megholt számára akar búcsút nyerni pénzadomány ellenében, neki magának nem kell feltétlenül bűnbánatot tartania, illetve gyónnia. Luther a híres 95 tételében Tetzel prédikációját bírálva mondja: „Emberi balgaságot hirdetnek, amikor azt mondják, hogy mihelyt a ládába dobott pénz megcsörren, a lélek azonnal a mennybe száll" (27. tétel).

A Trienti Zsinat a reformátorokkal szemben megvédte az egyháznak azt a jogát, hogy búcsúkat hirdessen meg, ugyanakkor némiképp igazat is adott a bírálóknak: a búcsúk engedélyezésével kapcsolatban ugyanis mértékletességre szólított fel, követelte a visszásságok felszámolását és a nyerészkedés megszüntetését (vö. DH 1835).

A *betegek olajjal való megkenésével* kapcsolatban a keleti egyház álláspontja nem változott: olyan szentségnek tekintette, amelyet lelki és testi gyógyulásuk érdekében minden megkeresztelt (kicsik és nagyok, betegek és egészségesek) számára ismételten is ki lehet szolgáltatni. A nyugati egyház továbbra is utolsó kenetnek nevezte a megkenést, és csak haldoklókat részesített benne. Ezt tanúsítja egy 1439-es pápai nyilatkozat is, amely szerint: „e szentséget csakis az olyan beteg veheti föl, akinél a halál veszélye fennáll" (DH 1324).

A reformátorok nem vitatták, hogy az apostoli korban szokásban volt a betegek megkenése (vö. Jak 5, 14–15), de ezt a liturgikus cselekményt nem tartották szentségnek: úgy vélték ugyanis, hogy nem vezethető vissza Jézus kifejezett szándékára.

A Trienti Zsinat megerősítette a megkenés szentségi mivoltára vonatkozó tanítást, ugyanakkor a korábbi nyugati álláspontot módosítva nem zárta ki azt, hogy a szentséget olyan súlyos betegek számára is ki lehet szolgáltatni, akik nincsenek halálveszélyben (vö. DH 1695 és 1698).

Az *egyházi szolgálatokra való felszentelés* vagy egyházi rend szentségének kiszolgáltatását mind a keleti, mind a nyugati egyház kizárólag az apostolutódnak tekintett püspök személyéhez kötötte. Nyugaton a Firenzei Zsinat (1439) a korábbi évszázadok tanításához ragaszkodva azt is hangsúlyozta, hogy a papszentelésben a szentelendő az eukharisztikus áldozat bemutatására kap hatalmat. A zsinat a szentség rendes kiszolgáltatójának a püspököt nevezte meg, jóllehet magát a püspökszentelést nem említette a szentségek között (vö. DH 1326).

A reformátorok, akik a pap és a püspök között legfeljebb egyházkormányzati jogaikat illetően láttak különbséget, a papszentelést nem tekintették szentségnek. Elfogadták, hogy az egyházban mindig kézrátétellel történt a különféle szolgálatokra való felszentelés, de szerintük ez a liturgikus

cselekmény sem vezethető vissza az evangéliumi Jézus kifejezett rendelésére. Az úgynevezett szolgálati papsággal kapcsolatban Luther elutasította az áldozópap megnevezést, mert szerinte ez a kifejezés azt sugallja, hogy az úrvacsorai áldozatot újra és újra be kell mutatni. A szolgálati papság lényegét az igehirdetésben látta (vö. Az egyház babiloni fogságáról 6).

A Trienti Zsinat megerősítette azt a tanítást, hogy a papszentelés Krisztustól rendelt szentség (vö. DH 1773). Rámutatott: a papszentelésben a szentelendő elsősorban a kenyér és a bor Krisztus testévé és vérévé változtatására, illetve felajánlására kapja a hatalmat (vö. DH 1771). Átváltoztatáson és felajánláson azonban a zsinati atyák nem valamiféle mágikus és csupán emberi erővel végrehajtott szertartást értettek: felfogásuk szerint a szentmisén a pap kérésére a Szentlélek műveként jelenvalóvá válik Krisztus egyszeri és örök érvényű áldozata (vö. DH 1740); a pap és a hívők pedig bekapcsolódnak ebbe az áldozatba, vagyis abba a felajánlásba, amellyel Krisztus a mennyei Atya kezébe ajánlotta önmagát.

A ***házasságkötést***, illetve a házasságot az egyetemes zsinatok közül először az 1274-es II. Lyoni Zsinat említette a szentségek között (vö. DH 860). A zsinat tanítását az 1439-es Firenzei Zsinat is megerősítette: a pápa az efezusiaknak írt levélre (vö. Ef 5, 21–32) hivatkozva arról beszél, hogy a keresztény házasság Krisztus és az ő jegyese (az egyház) közötti titokzatos kapcsolat megjelenítőjévé válik, amikor a házasfelek „szabály szerint" örök hűséget ígérnek egymásnak (vö. DH 1327). A „szabály szerint" kifejezés az egyháznak azt az Istentől kapott hatalmát tükrözi, hogy törvényekkel, jogi előírásokkal szabályozhatja a szentségek kiszolgáltatásának módját. A házasság szentségi mivoltára és a szentség magyarázatára vonatkozó két zsinati tanítást a keleti egyház is elfogadta. A keleti és a nyugati egyház felfogása közti eltérés azonban továbbra is megmaradt, és megmutatkozott a szertartásokban és a válás megítélésében.

A reformátorok nem tudták elfogadni a házasság szentségi voltát; ellentmondást láttak a nyugati egyháznak abban a tanításában, hogy a házasság egyrészt szentség, másrészt a papoknak mégis tiltott; kétségbe vonták azt, hogy az egyház emberi törvényekkel szabályozhatja a házasságkötést, és megtilthatja például a válást.

A Trienti Zsinat megerősítette a házasság szentségi voltáról szóló tanítást. Rámutatott: bár a házasság szentségére vonatkozóan nincs kifejezett krisztusi rendelés, ez a reálszimbólum is visszavezethető Krisztus akaratára (vö. DH 1799; 1801). A nyugati papok nőtlenségi kötelezettségéről szólva kijelentette, hogy az Isten országáért vállalt szüzesség, illetve nőtlenség a Krisztus és az egyház közti szeretetkapcsolat másik, és önmagában véve értékesebb megnyilvánulási formája (vö. DH 1810). A zsinat azt is hangsúlyozta, hogy az egyháznak joga van a szentségek kiszolgáltatását jogilag szabályozni, és előírta a „formai kötelezettséget": ettől kezdve a nyugati egyházban csak azt a házasságot tekintették megengedettnek, amelyet a zsinat által előírt forma szerint kötöttek meg (vö. DH 1813–1816). A zsinati atyák megerősítették a házasság felbonthatatlanságának elvét is: de óvatosan fogalmaztak – csak annyit mondtak, hogy a nyugati egyház nem tévedett, amikor ragaszkodott ehhez az elvhez –, mert tudatában voltak a keleti gyakorlatnak, másrészt annak, hogy az egyház felfogása korábban Nyugaton sem volt ilyen szigorú (vö. DH 1807). Döntésük után a nyugati egyház (a nem érvényesen megkötött frigyeket kivéve) a házasságot nem bontotta fel.

A ***paraliturgikus gyakorlatok*** területén a középkorban megszaporodtak a szentek közbenjárását kérő ájtatosságok, a Mária-tisztelet jeleként új imádságok terjedtek el (például az „Üdvözlégy, Mária" és a rózsafüzér), és a búcsújáráson kívül szokásba jöttek különféle újabb bűnbánati cselekmények is (vezeklőruha viselése, önostorozás, keresztúti ájtatosság stb.). A jámbor emberek e gyakorlatokon keresztül keresték a kapcsolatot Isten világával, és tettek tanúságot arról, hogy a Messiáshoz tartoznak. A középkori egyház e paraliturgikus cselekmények

többségét fokozatosan beépítette liturgiájába, vagy legalábbis igyekezett ezeket szentségi szertartásaihoz kapcsolni.

A szentek tiszteletét jelzi a középkor folyamán születő számos új legenda. Ezeknek a szimbólumokban gazdag elbeszéléseknek legkiválóbb feldolgozója a 13. században az itáliai Jacobus de Voragine domonkos szerzetes († 1298) volt, aki az írott forrásokból és a szájhagyományból merített legendákat lerövidítette és a liturgikus naptár rendjében közölte. Műve közkedveltsége miatt az „Arany Legenda" (lat. *Legenda Aurea*) nevet kapta. • Az egyház hivatalos megnyilatkozásai hangsúlyozták, hogy a szentek iránti tisztelet végső fokon Krisztusnak szól, és kizárólag Krisztus érdemei alapján lehet eljutni az üdvösségre. Ennek ellenére az egyszerű emberek és a teológiailag képzetlen igehirdetők gyakorta megfeledkeztek arról a Krisztusról, aki lehetővé tette az emberek szentté válását, és úgy kérték kedvenc szentjeik közbenjárását, mintha ők az egyetlen közbenjáró mellett és tőle függetlenül is nyújthatnának segítséget.

A reformátorok elsősorban nem a szentek tiszteletét utasították el, hanem a szentek közbenjárását kérő imát. Luther nem tartotta kizártnak, hogy a szentek a mennyben imádkoznak értünk, de úgy gondolta, ebből nem következik, hogy pártfogóként és közbenjáróként kell tisztelnünk őket (vö. Schmalkaldeni Cikkek II. rész 2). Szerinte a szentek valódi tisztelete hitük és tetteik követésében áll: a Szentírás ugyanis nem tanítja azt, hogy fohászkodjunk a szentekhez és segítséget kérjünk tőlük, mert egyedül Krisztust állítja elénk közbenjáróul és szószólóul (vö. Ágostai Hitvallás 21). • Kálvin hasonló módon vélekedett: a szenteket, Krisztus élő tagjait nagyra becsüljük, testvéreinkként szeretjük őket, és követjük példájukat. Ám nem kell őket „imádni" és segítségül hívni: Isten és az ember között ugyanis csak egyetlen közbenjáró van, az ember Krisztus Jézus (vö. Második helvét hitvallás 5).

A középkori ember Mária-tiszteletének jele az „Üdvözlégy, Mária" (lat. *Ave Maria*) imádság, amely a 12. századtól kezdett terjedni a nép körében. Ez a fohász eleinte csak a Máriát köszöntő angyal, valamint Erzsébet szavait (vö. Lk 1, 26–38.42) tartalmazta, a 15. században fűzték hozzá a Mária közbenjárását kérő részletet. Az imák számolását, „olvasását" megkönnyítő gyöngyfüzér vagy rózsafüzér (lat. *rosarium;* más néven: olvasó) imádság eredetét és nevének jelentését egy 13. századi Mária-legenda magyarázza: egy jámbor ciszterci szerzetes gyakran mondott el egymás után ötven „Üdvözlégy, Mária" imádságot, mire látomásban megjelent neki a Boldogságos Szűz ugyanennyi rózsával a homlokán.

A reformátorok elfogadták a Jézus anyjának szüzességét és istenanyaságát megfogalmazó korábbi zsinati határozatokat, és ezeket – a zsinati atyákhoz hasonlóan – elsősorban nem Mária állapotának biológiai leírásaiként, hanem Krisztus istenségére vonatkozó hitvallásokként értelmezték. Anélkül, hogy kiemelték vagy megkérdőjelezték volna Mária biológiai ártatlanságát, a hangsúlyt a bibliai és lelki értelemben vett szüzességre helyezték: ilyen értelemben nevezte a Biblia szűznek Izraelt (vö. Iz 37,22; Jer 14,17; Ám 5,2 stb.), illetve Pál apostol az egyházat (vö. 2 Kor 11,2; Ef 5, 27). A Szentlélektől való fogantatáson és a Szűz Máriától való születésen azt értették, hogy Jézus istenemberi élete nem a férfi akarataként, azaz nem történelmi szükségszerűségként, hanem Isten kegyelmi ajándékaként kezdődött el a földön. Luther szerint Mária méltóságát az adja, hogy Isten őt, a „méltatlan" asszonyt választotta ki arra, hogy Fiának földi anyjává legyen. A reformátor úgy vélte, nem akkor tiszteljük igazán Máriát, ha mennyei királynőként magasztaljuk, hanem ha követjük hitének, Isten és Krisztus iránti nyitottságának példáját. Ez a Krisztusra mutató Mária-tisztelet a magyarázata annak, hogy Luther megengedte követőinek az Urunk születésének hírüladása, a Szűz Mária látogatása Erzsébetnél (magyar nevén: Sarlós Boldogasszony) és az Urunk bemutatása (magyar nevén: Gyertyaszentelő Boldogasszony) ünnepek megtartását. Ugyanakkor Mária címei közül helytelenítette a mennyek királynője, közvetítő, engesztelő, szószóló stb. megnevezéseket, vagyis azokat, amelyek szerinte Krisztussal azonos szintre emelik Máriát, vagy feledtetik Krisztus egyedüli közbenjáró szerepét. • Kálvin hasonló módon vélekedett. Tiltakozott az ellen, hogy Jézus anyját a világ üdvösségének, reménységnek vagy a bűnösökért közbenjáró ügyvédnek nevezzük. Feltehetően látott olyan képeket, amelyeken Mária palástjával védi az embereket a

haragvó Atyaisten nyilai ellen. Nem csoda, hogy ostorozta azt a felfogást, amely szinte szembeállítja Máriát Istennel, és azt várja tőle, hogy anyai jogaira hivatkozva befolyást gyakoroljon Krisztusra.

A középkori bűnbánati cselekmények egyike a búcsúval egybekötött zarándoklat, a búcsújárás volt. A búcsújáró helyek közül a 13. századtól az itáliai Loreto emelkedett ki. A 15. századi legenda szerint Mária kőből épített názáreti házát az angyalok a levegőbe emelték, és a muszlimok elől Dalmáciába, majd Loretóba menekítették. A legenda történeti alapja az, hogy Niképhorosz Angeli (innen ered a legendabeli „angyalok" név), a mai Görögország területén lévő Epirosz 13. századi uralkodója, feleségül adta lányát a nápolyi király fiához, és a leány hozományában olyan kövek is voltak, amelyekről azt tartották, hogy Mária názáreti házából származnak. A Máriát köszöntő és segítségül hívó imádságot, a loretói (lorettói) litániát, amely valószínűleg egy korábbi bizánci himnusz (gör. *akathisztosz*) hatására keletkezett, a 15. századtól imádkozták Loretóban. • A ciliciai pásztorok durva szövésű ruhájára emlékeztető cilicium (vezeklőruha, vezeklőöv) viselése a bűnbánat és a vezeklés jeleként a középkor folyamán jött szokásba. • A latin *flagello* (ostoroz) szóról elnevezett flagellánsok vagy önostorozók mozgalma az itáliai Perugia városából indult útjára és terjedt el a 13. századi Európában: a mozgalom vallási rajongói kisebb-nagyobb csoportokban jártak faluról falura, a bűnbánat jeleként naponta kétszer megkorbácsolták magukat és egymást, miközben vallásos énekeket énekeltek. Túlzásai miatt a Konstanzi Zsinat betiltotta a mozgalmat, de az különféle formákban még évszázadokon keresztül fennmaradt. • A keresztúti ájtatosság a keresztes háborúk idején született: a keresztény zarándokok Jeruzsálemben végigjárták a keresztet hordozó Jézus útját, időnként megálltak, és ezeken az „állomásokon" (latin eredetű szóval: stációkon) Krisztus szenvedésének egyes jelenetein elmélkedtek. A középkor folyamán Európa különféle pontjain is felállítottak ilyen keresztutakat, a stációkon a képek vagy szobrok Krisztus szenvedésének jeleneteit ábrázolták.

A reformátorok a búcsújárások és a különféle bűnbánati cselekmények visszásságait, illetve helytelen értelmezéseit támadták. Nem tudták elfogadni az olyan szemléletet, amely homályba borítja annak tényét, hogy az ember kizárólag Krisztus érdeme alapján üdvözülhet.

A Trienti Zsinat megerősítette a szentek (elsősorban Mária) tiszteletére és a bűnbánati cselekményekre vonatkozó keresztény hagyományt. A reformátoroknak válaszolva és a visszásságok kiküszöbölése érdekében azonban ismételten hangsúlyozta: a szentek nem önmaguk erejében eszközlik ki számunkra Isten jótéteményeit, hanem „a mi Urunk Jézus Krisztus által, aki a mi egyedüli Megváltónk és Üdvözítőnk" (DH 1821). Ehhez hasonlóan azt is kiemelte: a bűnbánati cselekmény (az elégtétel) nem pusztán emberi érdem, hiszen Jézus Krisztus erejében történik (vö. DH 1691).

Francia korai gótikus katedrális (Caen, 1068 k.)

A *liturgia színhelyéül* szolgáló templomok építésében a nyugati egyház területén a romanikát a 13. századtól a gótikus építészeti stílus váltotta fel, majd a 15. századtól a reneszánsz. Keleten, a Moszkvai Nagyfejedelemség területén az orosz nemzeti sajátosságokkal rendelkező bizánci stílus helyébe a 14. században egy új művészeti irány lépett, amelyet moszkvai művészetnek nevezünk. • A reformáció nem alkotott új építészeti stílust. Az áttért gyülekezetek vagy a katolikusokkal közösen használták a régi templomokat, vagy elfoglalták azokat. Az elfoglalt templomokban legfeljebb a belső teret alakították át: a reformáció eszméinek megfelelően kiemelt helyre ke-

rült a szószék és az úrvacsora asztala. A református templomok belső terének díszítése jóval egyszerűbb, puritánabb volt, mint az evangélikusoké.

A gótikus építészet a romanikára jellemző boltívek helyett csúcsíveket formált. Ezáltal légiesebbé, könnyedebbé váltak a tartófalak, és karcsúsítani lehetett a terhet tartó oszlopokat, pilléreket is. A falakra nagyobb ablakok kerülhettek, így a belső tér is világosabb lett: a színes ólomüveg ablakokon keresztül égi fény áradt a templom belsejébe, és misztikus érzelmeket ébresztett az aranyozott oltárok és oszlopok közt imádkozók lelkében. A falakat kívülről általában támpillérek támasztották, amelyeken sok helyütt fiatornyok is ültek. Az ablakok körül megjelent a faragott kőcsipke (szaknyelven: mérmű). A templom boltozatait változatosan díszítették. • A gótikus templom látványában a szerkezeti elemek függőlegesek, a magasba törnek: uralkodóvá válik a vertikalitás, mely annak kifejezőeszköze, hogy a földi liturgiát végzők lelke a magasba, Isten után vágyakozik. • A gótikus építészet alkotása például a franciaországi Saint Denis apátsági templom, az angliai Lincoln-katedrális, a német Magdeburgi Dóm és a budai Nagyboldogasszony-templom.

Il Tempietto (Róma, 1502)

A reneszánsz templomépítészetben újra megjelentek a bizánci építészetből jól ismert kupolák, amelyek az egyenlő szárú kereszt vagy kör alaprajzú tér fölé magasodtak. A reneszánsz korának embere az antik korra jellemző fegyelmezett és harmonikus oszlopsorokkal, árkádívekkel tagolta templomait. Az építmények falait nagyméretű kőtömbökből faragott, rusztikusan megmunkált burkolattal látta el. Ezzel az erőt, a rangot, a monumentalitást hangsúlyozta. • A reneszánsz templom szerkezeti elemei nem a magasba törnek, hanem vízszintes irányban terjeszkednek. Ez annak kifejezőjévé vált, hogy a mennyei liturgia leszáll, és jelen van a földi liturgiában. • Reneszánsz stílusban épült például a firenzei Santa Maria Novella, a mantovai Sant' Andrea-templom, a római Tempietto és a velencei Il Redentore.

A Vaszilij Blazsennij-székesegyház (Moszkva, 1561)

A moszkvai stílusban épült templomok központi kupoláját több kisebb kupolával vették körül, amelyeket hagyma alakúra építettek, és henger formájú alépítményekre helyeztek. Ez az új építészeti stílus idővel az olasz reneszánsz hatására módosult ugyan, de megőrizte nemzeti jellegét. A moszkvai templomépítészet gyöngyszemei közül kiemelkedik a Kreml-beli Uszpenszkij (Mária mennybevitele) székesegyház háromhajós, ötkupolás épülete, amely a 15. században készült, valamint a Kreml közelében található, 16. században épült Vaszilij Blazsennij-székesegyház, amely egy szent életű orosz vándorszerzetesről kapta nevét.

❖ a tanítás ❖

A Messiásról szóló keleti tanításban a görög *hészükhia* (nyugalom, csendes lelki elmélyülés) szóról elnevezett hészükhiaszta ***teológusok*** nem a fogalmi gondolkodásra, hanem a misztikus tapasztalatból szerzett ismeretekre helyezték a hangsúlyt. • Nyugaton a korai skolasztikusok munkáját a skolasztika virágkorának, a középkori misztikának, majd a reneszánsz időszakának gondolkodói folytatták. A hitújítás 16. századi kezdeményezői új hangsúlyokat adtak a Messiásról szóló keresztény tanításnak.

Keleten a hészükhiaszta teológusok közé tartozott a kis-ázsiai származású Gregoriosz Szinaitész († 1346), a bulgáriai Burgosz közelében lévő Priora-kolostor megalapítója; valamint Gregoriosz Palamasz († 1359) athoszi szerzetes, majd thesszaloniki érsek. Az orosz szerzetesek közül ezt az irányzatot követte Nyil Szorszkij († 1508), aki a Novgorodtól északkeletre fekvő Fehér-tó közelében alapított kolostort. • Nyugaton a 13-14. század skolasztikus hittudósai között kiemelkedő személyiségeket találunk. Az itáliai Szent Bonaventura († 1274) a párizsi egyetemen tanított. Sváb származású volt Nagy Szent Albert († 1280), aki a párizsi, majd kölni tanári tevékenységével szerzett hírnevet. Az itáliai származású Aquinói Szent Tamást († 1274), aki a párizsi egyetemen tanított, a skolasztika fejedelmeként tartják számon. A skót származású Joannes Duns Scotus († 1308) Oxfordban, Cambridge-ben, majd Kölnben folytatott tanári tevékenységet. A lelkipásztorként és szerzetesi elöljáróként működő Johann Eckhart († 1327) a német skolasztika misztikus irányzatának jelentős képviselője volt. A skolasztika alkonyának nagy gondolkodója, az angol William Ockham († 1349), Oxfordban tanított, majd Münchenben folytatott írói tevékenységet. A német származású Nicolaus Cusanus († 1464) bíboros már nem tartozott a skolasztikához: Brixen püspökeként és pápai követként lett a kibontakozó reneszánsz egyik legnagyobb teológusa. A lengyel Kopernikusz († 1543) világi kanonok volt, és csillagászattal is foglalkozott: ő alkotta meg a heliocentrikus (Nap-középpontú) világképet. Elgondolásának hátterében az a belátás húzódott meg, hogy a helyesen értelmezett Biblia sosem állhat ellentétben a tudományos elméletekkel és eredményekkel. A reformáció korának katolikus előfutárai és nagy humanista gondolkodói közé tartozott a németalföldi származású Rotterdami Erasmus († 1536). • A hitújítás első kiemelkedő teológusai voltak: az evangélikus irányzatban Luther Márton és Melanchton Fülöp, a reformátusoknál Zwingli Ulrich és Kálvin János, az anglikán reformátoroknál pedig Cranmer Tamás, a protestánssá lett canterburyi érsek.

A Messiás egyházáról szóló tanítás terjesztésében felsőoktatási intézményeit a keleti egyház az oszmán előretörés és a háborús körülmények miatt csak csekély mértékben vehette igénybe, és nem is fejleszthette. A nyugati egyházban ellenben egymás után jöttek létre a párizsi és a bolognai mintára szerveződő, uralkodói vagy pápai kezdeményezésre alapított ***egyetemek***. A hitújítók is létrehozták saját felsőoktatási intézeteiket.

A keleti keresztény szellemű felsőoktatás fejlődésében jelentős esemény volt a konstantinápolyi (isztambuli) Görög Orthodox Kollégium létrejötte (1454). Ez a szultáni engedéllyel létrehozott felsőoktatási intézmény, amely a Phanar nevű városrészben kapott helyet, a Mangana Akadémia szerepét vette át, amely a város 1453-as ostromakor elpusztult. • Nyugaton a 14. században alakult egyetemeken eleinte nem mindenütt volt teológiai kar, de mindenütt tanítottak egyházjogot, s a profán tudományokat is keresztény szellemben oktatták. Az avignoni pápák nem szívesen engedélyeztek teológiai karokat, mert a hittudomány művelését elsősorban a Párizsi Egyetemre akarták összpontosítani. Ezért például a Nagy Lajos királyunk által 1367-ben alapított Pécsi Egyetemen sem volt lehetőség a teológia elsajátítására. A pápák avignoni tartózkodásának befejeződése (1377) után megváltozott a helyzet: a 15. században létrehozott egyetemeken (a skóciai St. Andrews, a németalföldi Leuven és a skóciai Glasgow felsőoktatási intézményeiben, a Pozsonyi Egyetemen stb.) már teológiát is lehetett tanulni. A korábban teológiai karral nem rendelkező egyetemek közül a legtöbb (Bologna, Prága, Krakkó, Bécs, Heidelberg, Köln, Erfurt stb.) megkapta a teológiaoktatás jogát is. • A reformátorok vagy önállóan alapítottak felsőoktatási intézményeket (Marburg, Königsberg és Genf), vagy a korábban katolikus kézen lévő intézményeket (Wittenberg, Tübingen, Heidelberg, Koppenhága, Uppsala, Oxford, Cambridge, Glasgow stb.) részben vagy egészben protestáns szelleművé alakították. Magyarországon az egyetemi oktatás alapjául szolgáló főiskolai szintű intézeteket a protestánsok általában líceumoknak vagy kollégiumoknak nevezték. Ezek a kollégiumok olyan iskolák voltak, amelyekben alsó-, közép- és felsőfokon egyaránt oktattak, az olvasástól kezdve egészen a teológiáig. 1531-ben Sárospatakon a ferencrendi kollégium evangélikus, majd református kézre került, és Pápán is egy már korábban létező egyházi iskola folytatta a működését az új tanok szellemében. A reformátusok ezt az esztendőt tekintik mind a Sárospataki Református Kollégium, mind a Pápai Református Kollégium

születési évének. Debrecenben egy ferences iskolából 1550-ben jött létre a mai Debreceni Református Kollégium elődje.

A Messiás személyének értelmezésében az 1215 után összehívott egyetemes *zsinatok* négy témát hangsúlyoztak. Az I. Lyoni Zsinaton a Messiás tanítására visszavezethető dogmaként hirdették meg a tisztulási állapot (a „tisztítótűz") létezésének tényét. A II. Lyoni és a Firenzei Zsinaton a Szentháromság titkának megvilágításában kiemelték a Messiás (a Fiú) és az Atya egységét. A Trienti Zsinaton azt hangoztatták, hogy a Messiásnak nélkülözhetetlen szerepe van az emberek megigazulásában, illetve igazzá tevésében. Ugyanezen a zsinaton elvetették a kettős előre rendelés tanának azt az értelmezését, amely szerint Isten egyes embereket eleve (cselekedeteik figyelembevétele nélkül) az örök üdvösségre, másokat pedig az örök kárhozatra rendel, s az utóbbiaknak nem adja meg a krisztusi megigazítás kegyelmét.

Az I. Lyoni Zsinaton (1245) a nyugati egyház képviselői az üdvösség és a kárhozat lehetősége mellett (vö. Mt 25, 31–46) egy átmeneti állapotról is beszéltek, amelyet purgatóriumnak neveztek. A latin *purgatorium* („tisztítóhely", „tisztítótűz") kifejezésen egy olyan tisztulási folyamatot értettek, amely a bűneitől feloldozást nyert embert a halála után végérvényesen megszabadítja bűneinek „maradványaitól", és teljesen éretté teszi az Istennel való találkozásra. A „tisztítótűz" létezésének egyik igazoló alapját abban a zsidó és keresztény meggyőződésben látták, hogy az isteni ítélet célja nem a kínzás és megsemmisítés, hanem a megtisztítás és üdvözítés. A másik igazoló alapot a halottakért mondott imádság zsidó és keresztény gyakorlatában jelölték meg. • A keletiek – bár az elhunytakért ők is imádkoztak – tartózkodóak voltak a purgatórium tanával szemben: attól féltek, hogy ez a tanítás nagyon közel áll az alexandriai Origenész (3. század) felfogásához, aki tagadni látszott a pokol örökkévalóságát. • A reformátorok elutasították a purgatóriumról szóló zsinati tanítást: egyrészt az elhunytakért is felajánlható búcsúkkal kapcsolatos üzletelések miatt, másrészt azért, mert nem lehetett megfelelő módon alátámasztani a Bibliából.

A II. Lyoni Zsinat (1274) és a Firenzei Zsinat (1439) résztvevői azért hangsúlyozták a mennyei Atya és a Messiás (a Fiú) szoros kapcsolatát, mert a Szentlélek származásának kérdésében egységre akartak jutni a keletiekkel. Az említett zsinatok kiemelték, hogy a konstantinápolyi hitvallásba betoldott formula, amely szerint a Szentlélek az Atyától „és a Fiútól" (lat. *Filioque*) származik, teljesen egyenértékű a keleti megfogalmazással: a Szentlélek az Atyától származik a Fiú által.

A Trienti Zsinat (1545/63) atyái határozottan kiemelték, hogy az ember megigazulása csak a Messiás segítségével valósulhat meg. A megigazulás vagy megigazítás az az esemény, amelyben az Isten képére formált belső ember (vö. 2 Kor 4,16), akinek vonásait a bűnök eltorzították, Krisztus segítségével visszanyeri eredeti vonásait. Bár az egyház mindig is hitte, hogy ez a megigazulás a Krisztusba vetett hit nélkül lehetetlen, a megigazulásról szóló igehirdetés időnként félreérthető volt: az emberi teljesítmények (érdemek, bűnbánati cselekmények stb.) szerepét eltúlozva azt a benyomást keltette, hogy a bűnös ember önerejénél fogva is igazzá válhat. A reformátorok e félreértéssel szemben hangoztatták, hogy egyedül a Krisztusba vetett hit (lat. *sola fides*) tesz megigazulttá. A Trienti Zsinat messzemenően egyetértett a reformátorokkal, amikor kiemelte: a Krisztusba vetett hit tesz igazzá, amely a szeretet által hatékony (vö. DH 1531). A zsinat e téren mégsem tudott eloszlatni minden félreértést. A zsinati atyák és a reformátorok ugyanis nem azonos értelemben használták a hit kifejezést: a reformátorok szerint a hit Isten ajándéka, amely lehetővé teszi és magában foglalja az üdvösségre vezető cselekedeteket; a zsinati atyák felfogásában a hit csupán az üdvösség kezdete, az igehirdetés elfogadása: ám önmagában, cselekedetek nélkül halott (vö. Jak 2,17).

Ugyancsak a Trienti Zsinat beszélt arról, hogy a kettős előre rendelés tanítása helytelen, ha azt úgy értelmezzük, hogy Isten egyes személyeket önkényesen az üdvösségre, másokat a kárhozatra rendel, és az utóbbiaktól eleve megtagadja a Messiás megigazító kegyelmét (vö. DH 1556; 1567). Az elutasító zsinati nyilatkozatok hátterében Kálvin felfogása rejtőzik. A zsinati atyák azonban nem említik Kálvin nevét: valószínűleg azért, mert nem voltak tisztában azzal, hogy a reformátor taní-

tását hogyan kell értelmezni. • Nem gondoltak arra, hogy a kettős eleve elrendelés kálvini tételét – ha ezt az isteni természet bemutatásának tekintjük – össze lehetne egyeztetni a katolikus felfogással és az Isten egyetemes üdvözítő akaratára vonatkozó bibliai tanítással. E „jóindulatú értelmezés" szerint Kálvin nem azt hirdette, hogy Isten önkényesen, a cselekedetek figyelembevétele nélkül egyes konkrét személyeket eleve az üdvösségre, másokat a kárhozatra rendelt, hanem azt hangsúlyozta, hogy Isten eleve elutasít minden bűnt: a feltétlen Igazság, Szépség és Szentség nem tűr meg a maga közelében semmi igaztalant, rútat és szennyeset. Ilyen értelemben Isten eleve, a cselekedetektől függetlenül üdvösséget jelent mindazoknak, akik a Messiás megigazító kegyelmét elfogadva felkészülnek a vele való találkozásra, és eleve kizárja boldog életéből a felkészületleneket. A felkészületlen, a messiási segítséget elutasító ember ugyanis nem bírná ki az Istennel való találkozás leírhatatlan örömét. Ez nem azért van így, mintha Isten személyválogató lenne, és haragudna egyes teremtményeire, hanem azért, mert ilyen a természete. A Nap sem azért okoz fájdalmas égési sebeket a felkészületlen napozóknak, mert haragszik rájuk, hanem azért, mert természete olyan, hogy fényt és meleget sugároz, így egészséges barna testszínt ad a testüket napolajjal bekenő felkészülteknek, ugyanakkor fájdalmat, szenvedést jelent a felkészületleneknek. Ez a gondolat fogalmazódik meg a Biblia képnyelvén is, amely szerint a Messiást elfogadó emberek számára öröktől fogva (már a teremtés előtt!) készült a boldogságot jelentő ország, de ugyanígy öröktől fogva (mielőtt az ember rosszat tett volna!) „ég a tűz" is azok számára, akik az embertestvéreiknek nyújtandó segítség megtagadásával elutasítják Krisztust (vö. Mt 25, 34.41).

A ***Biblia*** e korszakban is a Messiásról szóló tanítás terjesztésének fontos eszköze volt az egyház életében. Új bibliafordítások születtek. Francia nyelvterületen a legrégibb teljes bibliafordítás emlékei a 13. századból valók. A legősibb olasz nyelvű kéziratos fordítások 14. századi, a spanyolok pedig 15. századi eredetűek. Az első teljes szláv Bibliát a 15. század végén a novgorodi érsek állította össze: ezt fogadták el az oroszok, a bolgárok és a szerbek. Német nyelvterületen az első nyomtatott formájú Biblia, amely 1455-ben készült Gutenberg mainzi műhelyében, latin nyelvű volt. Luther Márton a 16. század első harmadában készítette el az Újszövetség, majd az Ószövetség fordítását. Egyik tanítványa svéd nyelvre is lefordította az Újszövetséget. Az anglikán egyház bibliafordítása ugyancsak ebből a századból való. A legrégibb magyar fordítás töredékeit 15. századi kódexek, a Bécsi, a Müncheni és az Apor-kódex őrizte meg számunkra. Nyomtatásban először Szent Pál levelei jelentek meg magyarul (1533). Az első protestáns Újszövetség-fordítás az evangélikus Sylvester János nevéhez fűződik, aki 1541-ben adta ki munkáját.

❖ a tanúságtevő élet ❖

A Messiás egyházának leghatékonyabb tanúságtevői ebben a korban is azok a szerzetesek és szent életű emberek voltak, akik ***életvitelükkel*** igazolták, hogy Krisztushoz tartoznak.

Nyugaton új szerzetesrendek és kongregációk jöttek létre (a kongregáció szó egy-egy renden belül a monostorok, apátságok szövetségét jelenti). Az új tanúságtevő közösségek közül a legismertebbek: a domonkosok, a ferencesek, a kolduló renddé alakuló karmeliták, a szerviták, a pálosok, a Máltai Lovagrend, a jezsuiták és az orsolyiták rendje. A keleti szerzetesség jeles képviselői ebben az időszakban az orosz szerzetesek és a thesszáliai Meteora kolostoregyüttes tagjai voltak. • A reformátorok elsősorban a szerzetesi élet visszásságait, illetve azt a felfogást bírálták, amely a szerzetesi életállapotot tökéletesebbnek tartotta az Isten szándéka szerinti házasságnál.

A hispániai származású Szent Domonkos, eredeti nevén Domingo Guzman (1175–1221) pappá szentelése után, 1201 körül az ókasztíliai Osma város ágostoni szabályok szerint élő káptalanjának elöljárója lett. Püspökének társaságában tett utazásai közben ismerkedett meg a francia és német területeken terjedő eretnekségekkel. 1205-ben, egyik útja alkalmával azt a tanácsot adta az eret-

nekek megtérítésével megbízott pápai küldötteknek, hogy Krisztus útmutatása szerint szegényen, pénz nélkül, egyházi méltóságukról lemondva hirdessék az evangéliumot. Ezután püspökével együtt ő is csatlakozott a vállalkozáshoz. Miután püspöke visszatért Osmába, Domonkos Dél-Franciaországban maradt, és Prouille környékén prédikált. 1206-ban itt házat alapított leányok számára, hogy őket a tévtanítások veszélyétől megvédje. 1208-ban III. Ince pápa a pápai követ meggyilkolása miatt keresztes háborút hirdetett a katharok ellen. Domonkos azonban továbbra is a szelíd térítés híve maradt. 1215-ben Toulouse püspöke rendelkezésére bocsátott egy templomot, hogy benne és környékén az ágostoni és premontrei szabályok, illetve szokások alapján szerzetesrendet alapíthasson. Ekkor jött létre a Prédikáló Testvérek Rendje (lat. *Ordo Fratrum Praedicatorum;* rövidítve: *OP*) nevet viselő közösség. III. Honorius pápa 1216-ban a toulouse-i alapítást ismerte el, 1217-ben jóváhagyta az egész rendet, majd a következő évben a világ püspökeinek jóindulatába ajánlotta a Prédikáló Testvéreket. A rend szabálya Ágoston Regulájára épül, de hatott rá a ciszterci és a premontrei szabályzat is. A Domonkos-regula újdonsága a felsőfokú tanulmányok hangsúlyozása. A rend jelszava: „Istent dicsérni, áldást mondani és az igét hirdetni" (lat. *Laudare – Benedicere – Praedicare*). • A domonkos apácák szemlélődő közösségét ugyancsak Domonkos hozta létre a dél-franciaországi Prouille-ban azzal a céllal, hogy tagjai imájukkal támogassák a domonkos testvérek igehirdetését. Az apostoli munkát végző domonkos nővérek kongregációja a 15-16. század fordulóján született meg.

A kolduló ferences rendcsalád első közösségének megalapítása az itáliai Assisi Szent Ferenc (1181/82–1226) nevéhez fűződik. Ferenc gazdag kereskedőcsaládból származott. Néhány év léha és pazarló életvitel után, 1205 végén megtért: a San Damiano-templomban imádkozván a kereszt felől Krisztus szavait hallotta: „Menj, és építsd fel egyházamat, amely, mint látod, romokban hever." Ekkor elhatározta, hogy az evangéliumot szegényen hirdető Krisztus nyomába szegődik. 1206-ban, miután atyja a városi tanácsnál, majd a püspöknél feljelentette „megtévedt" fiát, nyilvános tárgyalás kezdődött, amely meglepő módon fejeződött be. Ferenc az atyjától kapott ruháit és erszényét letéve, ruhátlanul a püspök elé állva így kiáltott: Örömmel adom vissza atyámnak azt, ami az övé, nemcsak a pénzét, hanem a ruhákat is. Mostantól fogva nem azt akarom mondani: „Atyám, Bernardone", hanem azt mondom: „Miatyánk, ki vagy a mennyekben!". A püspök palástjával takarta be Ferencet, aki ezzel a jelképes cselekedettel elhagyta a „világot", hogy teljes szegénységben, a kicsiny gyermek lelkületével (vö. Mk 10,14) a szelíd és alázatos szívű Krisztus (vö. Mt 11,29) szolgálatába álljon. Helyreállította a környék düledező templomait és kápolnáit: köztük a San Damiano-templomot és az Assisitől délre húzódó erdőben a Porciunkula-kápolnát. Hamarosan mások is, összesen tizenegyen csatlakoztak hozzá. Kicsiny közössége számára evangéliumi részletekből összeállította az ősregulát, amelyet 1209/10-ben Rómában III. Ince pápa szóban jóváhagyott. Ferenc és társai hittérítő útjaikon Isten szegénykéiként és „bolondjaiként" hirdették a béke és a jóság (lat. *pax et bonum*) evangéliumát, a testvérek száma pedig egyre gyarapodott. 1211/12-ben a Porciunkula-kápolnában Assisi Klára beöltöztetésével Ferenc útjára indította a második rendet, a ferencesek női ágát, a klarisszák közösségét. 1219-ben a misszió vágyától vezérelve a Szentföldre ment, mert ő a keresztes háborúk időszakában nem fegyverrel, hanem prédikálással szerette volna legyőzni az iszlámot. Az egyiptomi Damietta közelében találkozott a szultánnal is, és prédikált neki: az uralkodó megcsodálta a rendkívüli embert, jóllehet nem volt hajlandó megtérni. Assisibe visszatérve 1221-ben létrehozta a bűnbánó világiakból álló harmadik rendet, majd részletesebben kidolgozta a regulát, amelyet III. Honorius pápa 1223-ban hagyott jóvá. Ezzel hivatalosan is elismerést nyert a Kisebb Testvérek Rendje (lat. *Ordo Fratrum Minorum;* rövidítve: *OFM*). A Porciunkula-kápolna mellett gallyakból épített kunyhókból alakult ki a testvérek első anyakolostora. 1223 végén Ferenc jóváhagyta a rend első teológiai iskolájának megnyitását Bolognában, és az iskola első tanárává Páduai Antalt nevezte ki. 1224 nyarán súlyos beteg lett, s ez év őszén megkapta a Krisztus sebhelyeire emlékeztető stigmákat. A szenvedéseket türelmesen, derűs lélekkel viselte. Egyik éjszaka álmatlanul, sebekből vérezve és láztól reszkető testtel feküdt kunyhójában: a következő reggelen azonban vidám lélekkel énekelte el gyönyörű költeményét, az Istent és a teremtést dicsőítő Naphimnuszt. 1226 őszén a puszta földre fektetve, a legteljesebb

szegénységben, énekelve adta vissza lelkét Teremtőjének. Halálát a ferences testvérek az örök hazába való átmenetnek, átköltözésnek (lat. *transitus*) tekintik.

A karmelita remeték rendje akkor alakult kolduló renddé, amikor tagjai a muszlim támadások miatt a Szentföldről kiszorulva Szicíliába, Franciaországba és Angliába költöztek, ahol közösségi életformára tértek át. Első nyugati generálisuk az angol Stock Szent Simon († 1265) volt. A rend széles körben elterjedt, mert Mária-tiszteletük és a skapuláréjukhoz (vállruhájukhoz) fűződő hagyomány miatt a nép nagyon megkedvelte közösségeiket: a skapulárét – a nyakról elöl és hátul lefüggő barna posztódarabot – a legenda szerint egyik látomásában Simon kapta Szűz Máriától azzal az ígérettel, hogy aki azt az őiránta való tiszteletből viseli, és abban hal meg, nem fog elkárhozni. • A rend női ágát a normandiai származású Soreth János († 1471) hívta életre a 15. század közepén. Ezt a rendet reformálta meg 1562-ben a spanyol Avilai Szent Teréz († 1582). A Teréz által megújított és szabályzatában szigorúbbá tett női rend a Sarutlan Karmelita Apácák Rendje (lat. *Ordo Carmelitarum Discalceatarum;* rövidítve: *OCD*). A „sarutlan" kifejezés arra utal, hogy a szigorított rend tagjai nem bőrsaruban, hanem mezítláb vagy fahéncsből készült papucsban jártak.

A latin *servire* (szolgálni) szóról elnevezett szerviták közössége, vagyis a Mária Szolgáinak Rendje (lat. *Ordo Servorum Mariae;* rövidítve: *OSM*) hét firenzei nemes alapításaként jött létre a 13. század elején. Az ágostonos szabályzatú rend tagjai Mária tiszteletének terjesztésével, vagyis a Boldogságos Szűz Istenben bizakodó magatartását követő életükkel szolgálták a Messiást. A rend a végső pápai megerősítést 1304-ben kapta meg. • A szervita apácák szemlélődő közössége a 14. században született meg az itáliai Siena városában.

Az egyiptomi Remete Szent Pálról (3-4. század) elnevezett pálosok közössége, vagyis a Szent Pál Első Remete Szerzeteseinek Rendje (lat. *Ordo Fratrum Sancti Pauli Primi Eremitae;* rövidítve: *OSPPE*) az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend. A közösség a 13. században született meg: Özséb esztergomi kanonok († 1270) egybegyűjtötte a Pilis hegységben élő remetéket, kolostort épített számukra, és azt a szabályt írta elő nekik, amelyet korábban Bertalan pécsi püspök adott a Mecsekben élő remetéknek. A rend a 14. században indult virágzásnak, amikor a rendtagok a remeteélettel felhagyva bekapcsolódtak a lelkipásztori munkába. Így történt ez például a lengyelországi Częstochowa pálos kolostorában is, amelyet a 14. század végén alapítottak.

A Máltai Lovagrend (lat. *Ordo Melitensis;* rövidítve: *OMel*) a 11. században alakult Jeruzsálemi Szent János Lovagrend jogutódaként 1530-ban jött létre: Habsburg V. Károly császár a johannitáknak, akik a török hódítás miatt elvesztették birtokaikat, hűbérként adta a szicíliai királysághoz tartozó Málta szigetét.

A Jézus Társasága (lat. *Societas Jesu;* rövidítve: *SJ*), vagyis a jezsuiták rendjének megalapítása a baszk (észak-spanyolországi) származású Loyolai Szent Ignác (Inigo de Loyola; † 1556) nevéhez fűződik. Ignác katona volt, akit egy ütközetben a lábán ágyúgolyó sebesített meg. Betegágyon fekve unalmában a szentek életét kezdte olvasni, s elhatározta, hogy Krisztus katonája lesz. Az északspanyolországi kis város, Manresa egyik barlangjába vonult vissza, hogy vezekelve, imádkozva felkészüljön hivatására. Itt írta meg híres könyvét, a Lelkigyakorlatokat. 1534-ben Párizsban hat társával együtt fogadalmat tett a tisztaságra, szegénységre és a szentföldi munkára (illetve arra, hogy ha az utóbbi nem lehetséges, akkor a hit terjesztésében közvetlenül a pápa szolgálatára állnak). Ezzel létrehívta a Jézus Társasága nevet viselő rendet, amelyet 1540-ben III. Pál pápa hagyott jóvá.

A Szent Orsolyáról – a 4. században vértanúhalált halt ír királylányról – elnevezett Szent Orsolya Rendet (lat. *Ordo Sanctae Ursulae;* rövidítve: *OSU*), vagyis az orsolyiták közösségét Merici Szent Angela († 1540) alapította az itáliai Brescia városában. A rend, melynek tagjai az evangéliumi tanácsok szerint éltek, s főként a leányifjúság nevelésével foglalkoztak, 1544-ben nyerte el a pápai jóváhagyást.

Keleten az orosz szerzetesség a 14–16. században élte virágkorát. Ekkor épültek a Moszkva, Novgorod és Rosztov körüli monostorok, amelyek alapítása egy-egy szent életű sztarec (orosz *sztarec:* öreg; lelki tanácsot és lelki vezetést nyújtó idős szerzetes) nevéhez fűződik. A sztarecek

szinte kivétel nélkül annak a Radonyezsi Szent Szergejnek († 1392) voltak tanítványai és szellemi örökösei, aki a Moszkvától északkeletre fekvő Radonyezs (ma: Szergijev Poszad) Szentháromság-monostorának alapítója volt. Ennek a monostornak volt a szerzetese a középkori orosz festészet egyik legkiválóbb képviselője, Andrej Rubljov († 1430) is, aki művészi alkotásaival tett tanúságot a Messiás tanításába vetett hitéről. • A görögországi Thesszáliában, a Péneiosz folyó völgye felett magasló hegycsúcsokon a 14. században kezdett kiépülni a korábbi remetelakok helyén a Meteora kolostoregyüttes. A Nagy Meteóron kolostor megalapítója egy Athanasziosz († 1383) nevű athoszi szerzetes volt.

A Trienti Zsinatig terjedő időszakban a szent rendalapítókon kívül is szép számmal akadtak olyanok, akik a Messiás segítségével példamutató tanúságtevő életet éltek. E szentek közül a keresztény hitterjesztés (latin eredetű szóval: misszió) szempontjából a jezsuita Xavéri Szent Ferenc emelkedik ki, aki „India és Japán apostola" volt a 16. században.

A lisszaboni születésű Páduai (Padovai) Szent Antal († 1231) mint ferences szerzetes pap főleg Észak-Itáliában végzett hithirdető munkát. A szegények és a tévelygők pártfogója volt. Páduában temették el. Népszerű alakjához számos legenda fűződik. A lelkes, kudarcoktól sem visszariadó missziós tevékenységét megörökítő legenda szerint Antalt egy alkalommal nem hallgatták meg az emberek, de a halak fejüket a vízből kidugva figyeltek szavára.

A sárospataki születésű Árpád-házi Szent Erzsébet († 1231), II. Endre király leánya, 14 éves korában Wartburg őrgrófjának, Lajosnak lett a hitvese. A jó feleség mintaképe volt, és egész életét az önfeláldozó felebaráti szeretet jellemezte. A személyéhez fűződő legismertebb legenda a rózsacsoda: egyik változata szerint a gyermek Erzsébet egy alkalommal a tilalmak ellenére élelmet rejtett kötényébe, hogy télvíz idején elvigye a szegényeknek. Amikor apja kérdőre vonta őt, hogy mit visz kötényébe rejtve, azt válaszolta: rózsákat. Aztán feltárta kötényét, és abban valóban rózsák voltak. • Árpád-házi Szent Margit († 1270), IV. Béla királyunk leánya, a veszprémi, majd a nyulak-szigeti (Margit-szigeti) domonkos apácáknál nevelkedett. A mongol veszedelem elől menekülő szülei ugyanis már születése előtt felajánlották őt Istennek az ország megmeneküléséért. A felcseperedő királylány önként azonosult ezzel a felajánlással, amikor szerzetesi fogadalmat tett. Nagyon sokat imádkozott és vezekelt hazájáért. Életének alapszabályát három tételben foglalta össze: „Istent szeretni; magamat megvetni; senkit meg nem utálni, senkit meg nem ítélni." 13. századi legendája (a Margit-legenda) Ráskay Lea domonkos apáca másolatában és átdolgozásában maradt fenn egy 1510 körül írt kódexben. • Árpád-házi Szent Kinga († 1292) és Boldog Jolán († 1298) Margit testvérei voltak. („Boldognak" az egyház az olyan szent életű embert nevezi, akinek tisztelete nem mindenhol, hanem csak a világnak egy-egy részén kapott jóváhagyást). Kinga Boleszláv krakkói herceg feleségeként a szegények és a betegek gondozásában volt példamutató. Férje halála után testvérével, az ugyancsak megözvegyült Jolánnal együtt klarissza apáca lett. Jolán a gnieznói Boleszláv herceg feleségeként a betegek, árvák és szegények gondozásában jeleskedett. Megözvegyülése és Kinga halála után ő lett a gnieznói klarissza kolostor apátnője.

Szent IX. Lajos († 1270), Franciaország királya, félreértve a jézusi missziós parancsot két alkalommal is keresztes hadjáratot szervezett a Szentföldre, s előfordult, hogy kegyetlen büntetéseket szabott ki az eretnekekre. Evangéliumi, egyszerű életvitele, igazságossága és a szegények iránti szeretete miatt mégis a keresztény uralkodó eszményképévé vált.

Prágai Szent Ágnes († 1282), I. Ottokár cseh király leánya, ciszterci apácák kolostorában nevelkedett. Apja többször is megpróbálta őt házasságra kényszeríteni, de Ágnes a szerzetesi hivatást választotta. Apja halála után Prága városának peremére, egy nyomornegyedbe költözött. Itt egy klarissza kolostor irányítását vette át. Ágnes kezdeményezésére a kolostor körül csakhamar kórházak, lepratelepek, menhelyek és árvaházak koszorúja létesült. A királylány ezzel a művével tett tanúságot arról, hogy Krisztus követője.

Svéd Szent Brigitta († 1373) férjes asszony volt, nyolc gyermek anyja. Miután férje, aki belépett a ciszterci rendbe, meghalt, Brigitta megalapította a Szent Üdvözítőről elnevezett rendet, a brigittinák közösségét. Európa-szerte sokat fáradozott az egyházi vezetők erkölcseinek megjavításáért.

Sienai Szent Katalin († 1380) ifjúkorában lépett be a domonkosok harmadik rendjébe. Vezeklő életet élt, szolgálta a szegényeket és a betegeket. Világi és egyházi vezetők tanácsadója volt. Sokat tett azért, hogy a pápa, XI. Gergely, Avignonból visszatérjen Rómába, s fáradozott azon, hogy az egyház bensőleg megújuljon. Írásai az olasz irodalom klasszikus művei közé számítanak. Egyháztanítóként tartják számon. Az egyháztanító vagy egyházdoktor (lat. *doctor ecclesiae*) olyan egyházi író, aki igaz tanításával, szent életével és tudományával válik kiemelkedővé, és az egyház ezt hivatalosan is elismeri azzal, hogy egyházdoktorrá nyilvánítja.

Nepomuki Szent János († 1393) prágai pap, később püspöki helynök, a gyónási titok vértanúja. Legendája elbeszéli: János a cseh király, IV. Vencel feleségének gyóntatója volt, s amikor a király meg akarta tudni tőle, hogy mit gyónt a felesége, megtagadta a választ. Ekkor letartóztatták, megkínozták, majd a Károly-hídról a Moldva folyóba dobták.

Az itáliai Umbria tartományából származó Casciai Szent Rita († 1447) szülei kívánságára férjhez ment egy durva lelkű emberhez. Türelmével és szelídségével hozzájárult férje megtéréséhez. Férje és fiai halála után belépett az Ágoston-rendi apácák közé. Krisztusból táplálkozó fegyelmezett élete, hősies és béketűrő szeretete tette őt példaképpé.

Az itáliai Capestrano városának szülötte, Kapisztrán Szent János († 1456) ferences pap volt, aki népszónokként hirdette a Messiásról szóló örömhírt: Itálián kívül bejárta Németországot, Morvaországot, Ausztriát, Lengyelországot és hazánkat is: mindenütt tolmácsok segítségével tartotta beszédeit. Magyarországon prédikációival megmozgatta a déli területek egyszerű népét, és lelkesítő beszédeivel jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Hunyadi János Nándorfehérvárnál 1456-ban győzelmet arathatott a török felett. • Az itáliai Marchia tartományból származó Marchiai Szent Jakab († 1476) ferences papként végzett hithirdető tevékenységet Dalmácia, Dél-Magyarország és Erdély területén. Főleg a bogumil és a huszita tévtanítások ellen küzdött.

Boldog Temesvári Pelbárt († 1504) ferences hitszónok volt. Prédikációs mintákat és példázatokat tartalmazó könyveket írt, hogy ezzel is segítse a kevésbé művelt falusi lelkipásztorok igehirdető munkáját.

Fisher Szent János, az angliai Rochester püspöke, és Morus Szent Tamás, Anglia lordkancellárja 1535-ben halt vértanúhalált, mert egyikük sem ismerte el VIII. Henrik királyt az angol egyház fejének a pápa helyett.

A spanyolországi Navarra városából származó Xavéri Szent Ferenc († 1552) Párizsban Loyolai Szent Ignáccal együtt tett jezsuita fogadalmat. A pápa 1541-ben nevezte ki őt a Távol-Kelet pápai követévé (lat. *legatus*). Először a délnyugat-indiai Goa területének portugál lakóiban mélyítette el a keresztény hitet, majd ugyanitt a megkeresztelt, de vallásilag elhanyagolt bennszülötteknek hirdette Krisztust. Ezután a Maláj-félszigeten és a Maluku-szigeteken végzett missziós tevékenységet. 1549-ben Japánba tette át székhelyét. Hithirdető munkája azért is sikeres volt, mert felismerte: az ősi és fejlett kultúrájú ázsiai népeknél csak akkor lehet sikerrel téríteni, ha a misszionárius alkalmazkodik az őslakosok szokásaihoz és kultúrájához.

4. 1 A Messiás az egyház liturgiájában

A szemelvények tükrében látjuk, hogy a IV. Lateráni Zsinat utáni időszakban az egyház mire helyezte a hangsúlyt a beavatási szentségek és a bűnbocsánat liturgiájának magyarázatában. A keresztség szentségét értelmező szöveget a Trienti Zsinat (1545/63) tanításából vesszük. A keresztségtől elválasztott bérmálás nyugati gyakorlatát megvilágító idézet az 1439-es Firenzei Zsinat döntéseiből származik. A Krisztus megváltó áldozatát megjelenítő eukharisztia (szentmise) és a bűnbocsánat szentségeire ugyancsak a Trienti Zsinat tanítása ad magyarázatot.

4. 11 A Messiás megjelenítése a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben

a) A keresztség mint részesülés Krisztus megváltó érdemében

Jóllehet Ő (ti. Jézus Krisztus) valóban „mindenkiért halt meg" (2 Kor 5,15), nem mindenki kapja meg halálának jótéteményét, hanem csak azok, akik részesednek szenvedésének érdemében. Mert való igaz, hogy az emberek, ha nem Ádám magvából, az ő utódaiként születnének, nem születnének a megigazulatlanság állapotában, mivel a tőle való továbbszármazás révén, miközben fogantatnak, saját megigazulatlanságukat szerzik meg; ugyanígy soha senki sem igazulhat meg, csak ha Krisztusban újjászületik, mivel ebben az újjászületésben, Krisztus szenvedésének érdeme által, a megigazulás kegyelme révén részesülnek. […] Ezek a szavak körvonalazzák a bűnösök megigazulásának leírását, hogy tudniillik abból az állapotból, amelyben az ember az első Ádám fiaként születik, hogyan kerül át a kegyelem és a „fogadott fiúság" (Róm 8,15) állapotába, a második Ádám, a Megváltó, Jézus Krisztus által. Ez az átkerülés pedig az evangélium meghirdetése után az újjászületés fürdője vagy annak kívánása nélkül nem lehetséges, mint írva van: „Aki nem születik újjá vízből és Szentlélekből, az nem megy be Isten országába" (Jn 3,5).
(A zsinat) kinyilvánítja továbbá, hogy a felnőttek megigazulását Isten Jézus Krisztus általi megelőző kegyelméből kell eredeztetni, vagyis az Ő elhívásából, amely anélkül hívja el őket, hogy bármiféle érdemük lenne…

[Részletek a Trienti Zsinat határozataiból, 1547.; DH 1523–1525]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

jóllehet Ő (ti. Jézus Krisztus) valóban „mindenkiért halt meg": a zsinati atyák azért emelik ki, hogy Krisztus minden ember üdvösségéért meghalt, mert az előre rendelést hirdető tanítások már az 5. századtól kezdve (vö. DH 332) összekapcsolódtak azzal a tévhittel is, hogy a Messiás csak a választottakért, az üdvösségre rendeltekért áldozta fel életét.
nem mindenki kapja meg halálának jótéteményét, hanem csak azok, akik részesednek szenvedésének érdemében: a zsinat azt hangsúlyozza, hogy az ember csak Krisztus szenvedésének erejében érdemelheti ki az üdvösséget. Krisztus úgy szenvedett, és azáltal szerzett érdemet, hogy megvalósította az Isten elgondolása szerinti tökéletes embert: vállalta a teremtményi létállapotot, amelyet fájdalmassá, reménytelenné tettek az emberi bűnök, miközben mindvégig bízott abban, hogy a mennyei Atya jóra fordítja majd sorsát. Tette ezt azért is, hogy mindazok, akik részesülnek az ő szenvedéséből, maguk is lehetőséget kapjanak az Istenben feltétlenül bízó, tökéletes ember megvalósítására. Krisztus szenvedésében úgy részesülhetünk, hogy az ő segítségével és példáját követve mi is vállaljuk az életet, amely az emberi bűnök következ-

tében gyakorta szenvedéssé, kilátástalan küzdelemmé válik, s Krisztushoz hasonlóan bízunk abban, hogy a mennyei Atya jót fog kihozni a mi szenvedéseinkből is.

mivel a tőle való továbbszármazás révén, miközben fogantatnak, saját megigazulatlanságukat szerzik meg: a mondat az áteredő bűn szomorú valóságára irányítja a figyelmet. Az első emberi vétkek következményei áteredő bűnként (genetikai torzulások, helytelen magatartási minták, a rasszizmus, az idegengyűlölet stb. szellemiségének formájában) mélyen beleszövődtek az emberiség történelmébe. Ennek következtében minden ember, aki a világra jön, igaztalan (nem az Isten elgondolása szerinti) állapotba születik bele, amelyben nagyon sok tényező akadályozza őt igazzá levésében, vagyis az Isten elgondolásához igazodó személyiségének megvalósításában. Ilyen értelemben „szerzi meg a megigazulatlanságot" az emberi leszármazás révén.

senki sem igazulhat meg, csak ha Krisztusban újjászületik: „Ádám gyermeke", vagyis az áteredő bűn által fertőzött világba született ember csak úgy igazulhat meg, vagyis csak úgy kerülhet át az igaztalan állapotból a „fogadott fiúság" (vö. Róm 8,15) állapotába, ha lelkileg újjászületik Krisztusban.

ez az átkerülés pedig az evangélium meghirdetése után az újjászületés fürdője vagy annak kívánása nélkül nem lehetséges: a lelki újjászületés csak a keresztség felvételével lehetséges (vö. Jn 3,5). E szentség által az ember bekapcsolódik Krisztus életébe, lehetőséget és erőt kap igaz énjének megvalósítására, illetve arra, hogy hatékonyan tudjon küzdeni az áteredő bűn szövevénye ellen. A bibliai képes beszéd ezt a gondolatot úgy fejezi ki, hogy a keresztség fürdője tisztára mossa az ember szívében rejlő „istenképet", amelyet beszennyeztek az emberi bűnök. Mivel a zsinati atyák jól tudják, hogy nem mindenkihez jut el hitelesen Krisztus evangéliuma, nemcsak a tényleges és tudatos megkeresztelkedést nevezik az újjászületés fürdőjének, hanem a keresztség kívánását (a vágykeresztséget) is. E kívánás jele lehet például, hogy az ember követi a lelkiismeretének szavában jelentkező isteni indításokat, gyakorolja a felebaráti szeretetet, és ezzel azt is kifejezi, hogy ha megfelelő módon ismerné Krisztust, elfogadná őt és útmutatását (vö. Mt 25, 31–40).

a felnőttek megigazulását Isten Jézus Krisztus általi megelőző kegyelméből kell eredeztetni: a zsinat a reformátorokkal messzemenően egyetértve azt hangsúlyozza, hogy a megigazulás teljességgel ingyenes isteni ajándék, amelyet semmilyen emberi cselekedettel nem lehet kiérdemelni.

b) A bérmálás mint megerősítés Krisztus nevének bátor megvallására

A második szentség a bérmálás, amelynek anyaga a krizma. Olajból – ez a lelkiismeret fényét jelzi – és balzsamból áll, amely a jó hír illatát jelzi. A püspöknek kell mindkettőt megáldania. Formája a következő: Megjelöllek téged a kereszt jelével, és megerősítelek téged az üdvösség krizmájával, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.

Rendes kiszolgáltatója a püspök. Ámbár egyéb megkenésre az egyszerű pap is jogosult, ezt csakis a püspöknek kell kiszolgáltatnia, mert csak az apostolokról olvasható, akiknek hivatalát azóta a püspökök viselik, hogy kézrátétel által a Szentlelket közölték, mint ahogy az Apostolok Cselekedeteinek olvasásából ez nyilvánvaló (8,14-től)… Ezen kézrátétel helyén van az egyházban a bérmálás. Olvashatjuk viszont, hogy néha az Apostoli Szentszék fölmentése révén észszerű és igen sürgős esetekben egyszerű pap is – a püspöktől megszentelt krizmával – a bérmálás szentségét kiszolgáltatta.

Hatása eme szentségnek abban áll, hogy a Szentlelket mint erőt közli, úgy amint az apostolokra Pünkösdkor leszállt, hogy a keresztény bátran vallja meg Krisztus nevét. Ezért a homlokon, ahol a szégyenérzet székhelye van, a bérmálandót megkenik, hogy Krisztus nevét sohase szégyellje megvallani, főleg keresztjét, mely a zsidóknak botrány, a pogányoknak pedig ostobaság (1 Kor 1,23) az Apostol szerint. Éppen emiatt kell a kereszt jelével megjelölni.

[Részletek a Firenzei Zsinat tanításából, 1439.; DH 1317–1319]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a bérmálás, amelynek anyaga a krizma: a szentségek kiszolgáltatásában a látható elemeket (a használt fizikai anyagokat, a szentség kiszolgáltatójának vagy felvevőjének bizonyos cselekményeit) a zsinati atyák a filozófia szóhasználatát követve „anyagnak" nevezik. Mivel a történeti Jézus nem rendelkezett valamennyi szentség szertartásáról, az egyház abban a tudatban él, hogy a kifejezett krisztusi rendelés híján lévő szentségek esetében az „anyagot" szabadon határozhatja meg. A bérmálás szentségének „anyagát" a nyugati egyház a 3. századtól kezdve az olívaolaj és balzsam keverékéből álló krizmában, illetve a krizmával való megkenésben jelölte meg. A ragyogó olaj a Szentlélek által megvilágosított lelkiismeret (lat. *conscientia:* együtt-tudás, lelkiismeret) fényét szimbolizálja: jelzi, hogy a megbérmált keresztény a Szentlélek által megerősítve (vö. Róm 9,1) meg tudja majd ítélni, hogy a tanúságtevés szempontjából melyek a helyes, illetve a helytelen cselekedetek. Az illatos balzsam a jó hírre, vagyis a Krisztus ismeretét elősegítő evangéliumra utal. A szimbólum használatának alapja az, hogy a Biblia képnyelve szerint a keresztény ember Krisztus ismeretének jó illatát terjeszti a világban (vö. 2 Kor 2,14).
formája a következő: a szentségkiszolgáltatás hallható elemeit – a történeti Jézusra vagy szándékára visszavezethető szavakat, amelyek mintegy átformálják az „anyagot", és Isten erejében reálszimbólummá, azaz Krisztust megjelenítő szentséggé teszik – a filozófia nyelvét használó atyák a „forma" szóval jelölik. A nyugati egyház a Firenzei Zsinat időszakában a bérmálásnál olyan „formát" – azaz szavakat – használ, amelyben az a krisztusi ígéret fogalmazódik meg, hogy a tanítványok nem önmaguk erejében, hanem a Szentlélek által tesznek majd tanúságot a világban (vö. Mk 13,11).
rendes kiszolgáltatója a püspök: bár a keleti egyházban a presbiter is bérmálhatott, a nyugati egyház ragaszkodik ahhoz a gyakorlatához, amely szerint a bérmálás rendes kiszolgáltatója a püspök. Ugyanakkor engedményt is tesz: indokolt esetben a pápa engedélyével a püspök által megszentelt krizmát használva egyszerű pap is bérmálhat.
ezen kézrátétel helyén van az egyházban a bérmálás: az apostoli korban a Lélek-ajándékozás kézrátétel által történt. Minthogy azonban a Biblia nem írja le pontosan e szertartás menetét, az egyház ezt maga alakította ki, a 2-3. században a kézrátételt összekapcsolták az olajjal való megkenéssel. A keleti egyházban az olajjal való megkenés kapott nagyobb hangsúlyt. Amikor a Firenzei Zsinat atyái a kézrátétel helyén említik a megkenést (bérmálást), azt jelzik, hogy igazodnak a keleti gyakorlathoz.
hatása eme szentségnek abban áll…: a szentség hatását a zsinat egy 1204-ben kelt pápai levélhez (vö. DH 785) hasonlóan jelöli meg: a Lélek ajándékát nyújtó bérmálás megerősíti a már megkeresztelt embert, hogy bátran tudjon tanúságot tenni a Messiásról.

c) Az eukharisztia mint Krisztus keresztáldozatának megjelenítése

Ez a mi Istenünk és Urunk tehát, noha halálával önmagát egyszer s mindenkorra kész volt föláldozni a kereszt oltárán az Atyaistennek önmagát egyszer ajánlotta fel, hogy nekik [ott] az örök megváltást megszerezze, de mivel a halál nem szüntette meg papságát, (vö. Zsid 7, 24–27), az utolsó vacsorán, „azon az éjszakán, amelyen elárultatott" (1 Kor 11,23), hogy szeretett Jegyesének, az egyháznak, látható áldozatot (ahogy az emberi természet is igényli) hagyjon hátra, hogy azzal jelenítse meg a kereszten ama egyszer véresen megtörténtet, és az Ő emléke a világ végéig fennmaradjon, és annak az áldozatnak az üdvösségszerző ereje a tőlünk naponta elkövetett bűnök megbocsátására szolgáljon, „önmagát mindörökké Melkizedek rendje szerinti papnak" (Zsolt 110,4) nyilvánítva, testét és vérét a kenyér és a bor színe alatt az Atyaistennek fölajánlotta, és ugyanazon dolgok színei alatt az apostoloknak nyújtotta, hogy magukhoz vegyék:

őket akkor az Újszövetség papjaivá tette, és ezen szavaival megparancsolta nekik és a papságban utódaiknak, hogy ők is ajánlják föl: „Ezt tegyétek az én emlékezetemre" (Lk 22,19; 1 Kor 11,24), amint ezt a katolikus egyház mindig is így értette és tanította.

[Részlet a Trienti Zsinatnak a miseáldozat alapításáról szóló tanításából, 1562.; DH 1740]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az Atyaistennek önmagát egyszer ajánlotta fel: Krisztus egész élete felajánlás, áldozat volt. Ennek az önfelajánló életnek összefoglalása és csúcspontja a keresztáldozat. A Messiás vállalta az emberi sorsot, amelyet az emberek bűnei szenvedéssé, reménytelen küzdelemmé tettek; közben mindvégig rendületlenül bízott a mennyei Atyában, és abban, hogy az Atya megváltja őt ebből a nyomorúságos állapotból. Reményeiben nem csalatkozott: bizalmának és Isten iránti szeretetének jutalmaként az Atya megdicsőítette, feltámasztotta őt a halálból.
hogy nekik [ott] az örök megváltást megszerezze: önfelajánlásával a Messiás megváltotta az emberiséget: lehetővé tette, hogy mindazok, akik tudatosan vagy burkolt hittel (lelkiismeretük szavát követő életükkel) elfogadják őt, képesek legyenek Istenbe vetett bizalommal élni, ki tudjanak szabadulni a véges értékek fogságából, haláluk után pedig eljuthassanak az örök életre.
a halál nem szüntette meg papságát: a zsidóknak írt levél szerzője Krisztust papnak, főpapnak nevezi, és az állítja, hogy az ő papi működése és áldozata mérhetetlenül felülmúlja az ószövetségi papokét (vö. Zsid 7,1 – 10,18). Egyszer bemutatott áldozata örök érvényű. Az ószövetségi papok ugyanis mind meghaltak, s halálukkal papi tevékenységük is megszűnt. Krisztus azonban feltámadt a halálból, így papsága is megmarad: ezért „örökre üdvözítheti is azokat, akik általa Istenhez közelednek, hisz mindenkor él, hogy értük közbenjárjon" (Zsid 7,25).
az egyháznak… látható áldozatot… hagyjon hátra: Krisztus az utolsó vacsorán azért tette a kenyeret és a bort, valamint a lakomát megünneplő közösséget az ő másokért feláldozott életének reálszimbólumává, hogy az emberek érzékelhető jegyeken keresztül kerülhessenek majd kapcsolatba feláldozott és megdicsőülő valóságával.
hogy azzal jelenítse meg a kereszten ama egyszer véresen megtörténtet: a szentmise az egyszeri és megismételhetetlen krisztusi áldozat „megjelenítése" (lat. *repraesentatio*) a szimbólumok fátyla alatt.
az áldozatnak az üdvösségszerző ereje a tőlünk naponta elkövetett bűnök megbocsátására szolgáljon: az alkalmazás – a szentmise bemutatása és az azon való részvétel – azt jelenti, hogy a Messiás bocsánatban részesíti a vele egyesült bűnbánó közösséget, és bűnbánatra hangolja mindazokat, akikért e közösség imádkozik.
őket akkor az Újszövetség papjaivá tette: amikor Krisztus a kenyeret és a bort – saját feláldozott lényének reálszimbólumát – apostolainak adta, papokká tette őket: saját papságában és örök érvényű papi áldozatában részesítette tanítványait.
megparancsolta nekik és a papságban utódaiknak, hogy ők is ajánlják föl: a felajánlás azt jelenti, hogy az apostolok és a papságban utódaik az utolsó vacsora emlékezetére újra és újra bemutatják az emberekért önmagát feláldozó Krisztust: közben ők maguk és a szentmisén hittel részt vevő keresztények megszabadulnak bűneiktől, és részesülnek azokban az isteni áldásokban, amelyek Krisztus áldozatából származnak. • Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a mennyei Atya az egymásért imádkozó embereket is bevonta a megváltás művébe, a zsinati atyák határozottan vallották: a szentmisét a távol lévők, élők és holtak lelki üdvéért is fel lehet ajánlani. Hittel vallották ugyanis, hogy a mennyei Atya elsősorban azoknak adja meg Krisztus megváltó ajándékát, akik ezt az ajándékot imában kérik egymás számára.

d) A Krisztus erejében gyakorolt bűnbánat szentsége

A bűnbánó… tettei közül első a bánat, amely a lélek fájdalma és utálata az elkövetett bűn miatt, azzal az elhatározással, hogy nem akar a jövőben is vétkezni […] ez az Isten ajándéka és a Szentlélek ösztönzése. […]
A bűnbánat szentségének… alapításából az egész egyház mindig értette, hogy az Úr a teljes bűnbevallást is elrendelte (vö. Jak 5,16; 1 Ján 1,9; Lk 17,4). […] Jóllehet a papi feloldozás másvalaki jótéteményének a kiosztása, mégsem lehet állítani, hogy csak egy üres hivatalnoki ténykedés az evangélium hirdetésére, vagy annak kinyilvánítására, hogy a bűnök meg vannak bocsátva. Ezzel szemben a bírói ténykedés mintájára a pap mint egy ítélő bíró nyilvánítja ki az ítéletet. […]
Ami végül az elégtételt illeti… a szent zsinat kijelenti, hogy teljességgel hamis és az Isten igéjétől idegen nézet, miszerint a bűnt az Úr sosem bocsátja meg anélkül, hogy az egész büntetést is el ne engedné. A Szentírásban ugyanis szembeszökő és szemléletes példákat találunk (vö. Ter 3,16-tól; Szám 12,14-től, 20,11-től; 2 Sám 12,13-tól stb.), amelyek… ezt a tévedést a lehető legnyilvánvalóbban megcáfolják. […] Ehhez járul még, hogy ha elégtétellel szenvedünk a bűnökért, Jézushoz válunk hasonlókká, aki bűneinkért eleget tett (vö. Róm 5,10; 1 Ján 2,1-től). „Minden alkalmasságunk Krisztusból ered" (vö. 2 Kor 3,5) ugyanis, és ezért igen biztos zálogunk az, hogy ha Vele szenvedünk, Vele is dicsőülünk meg (vö. Róm 8,17). Nem is lehet tehát a mi elégtételünk olyan, amit a bűneinkért fizetünk, hogy az ne Jézus Krisztus által történjék. Mert mi, akik a magunk erejéből, mint ami a miénk, semmit sem tehetünk, az Ő közreműködésével, „aki minket megerősít, mindenre képesek vagyunk" (vö. Fil 4,13). … Őbenne tudunk érdemeket szerezni, Őbenne tudunk elégtételt nyújtani, Őbenne „teremjük a bűnbánat méltó gyümölcseit" (Lk 3,8).

[Részletek a Trienti Zsinatnak a bűnbánat szentségéről szóló tanításából, 1551.; DH 1676; 1678; 1679; 1685; 1689–1691]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a bánat… az Isten ajándéka és a Szentlélek ösztönzése: mivel a reformátorok kifogásolták, hogy a katolikus tanítás túlértékeli, érdemnek tünteti fel a bűnbánó ember cselekedeteit (a bánatot, a bűnbevallást és az elégtételt), a zsinat hangsúlyozza, hogy az ember önerejében még bánatra sem lenne képes, hiszen ez is a Szentlélek ösztönzésére történik.
az Úr a teljes bűnbevallást is elrendelte: a reformátorok fontosnak tartották a nyilvános bűnbevallást, vagyis azt, hogy a gyülekezet tagjai az istentisztelet folyamán általánosságban bűnösnek vallják magukat. Emellett Luther és Kálvin is hasznosnak tartotta a titkos gyónást, vagyis azt a gyakorlatot, hogy a bűnös keresztények egymásnak vagy a gyülekezet pásztorának megvallják bűnös voltukat. Ugyanakkor egyik sem tartotta ezt kötelezőnek, és nem tekintette szükségesnek a bűnök részletes, nevesített felsorolását sem (vö. Ágostai Hitvallás 25; Második helvét hitvallás 14,4). – A zsinat e felfogással szemben hirdeti: a katolikus gyakorlatnak megfelelően a gyónásban minden súlyosnak érzett bűnt meg kell vallani, mert a pap csak a gyónó helyzetének alapos ismeretében adhat hatékony lelki tanácsot, s tárhatja fel személyre szólóan az evangélium követelményeit.
a pap mint egy ítélő bíró nyilvánítja ki az ítéletet: a megfogalmazásból látszik, hogy a pap szerepe csak hasonlít a bíróéhoz, de nem azonos vele. Míg az e világi bíró a mások által vádolt embert felmenti vagy elítéli, a gyóntató pap az önmagát vádló bűnbánót szembesíti Isten irgalmas ítéletével.
ami végül az elégtételt illeti…: a felsorolt ószövetségi példák igazolják, hogy bár Isten teljességgel megbocsát a bűnbánónak, a bűnnek vannak logikus következményei, amelyeket a gyónónak elégtételként kell „elszenvednie".
nem is lehet… a mi elégtételünk olyan…, hogy az ne Jézus Krisztus által történjék: a mondat azt hangsúlyozza, hogy az elégtétel nem pusztán emberi érdem, mert a bűnbánó csak Krisztus segítségével hajthatja végre.

Őbenne tudunk érdemeket szerezni…: az emberi érdemek értékét túlzottan kiemelő felfogással szemben a zsinati atyák egyértelműen megállapítják, hogy a magunk erejéből semmit sem tehetünk, s csak Krisztus megváltó érdeméből részesülve szerezhetünk Isten előtt érdemeket.

4. 12 A szövegek értelmezése

A zsinati atyák a keresztségről azt tanítják, hogy ez részesülés a Messiás megváltó, igazzá tevő érdemében. Krisztus igaz emberként élt, teljesen a mennyei Atya akaratához igazította földi életét. Ezzel nemcsak önmaga számára érdemelte ki a megdicsőülést, hanem az áteredő bűn rabságában élő embertestvérei számára is lehetővé tette e fogságból való kiszabadulást, amennyiben testvérei tudatos keresztény magatartásukkal (megkeresztelkedésükkel) vagy lelkiismeretük szavát követő életükkel (a keresztség kívánásával) elfogadják az ő megváltó és igazzá tevő ajándékát. Azzal a tévhittel szemben, amely szerint Krisztus igazzá tevő ajándékát emberi cselekedetekkel ki lehet érdemelni, a zsinat a reformátorokkal egyetértve hangsúlyozza, hogy már a megigazulás kezdete (a hit) is teljességgel ingyenes isteni ajándék.

A Firenzei Zsinat a bérmálásról azt tanítja, hogy ez a szentség a megkeresztelt embert megerősíti Krisztus nevének bátor megvallásában. Mivel a keleti egyházban a bérmálás nem vált el a keresztség szertartásától, a zsinati atyák olyan szentírási helyre hivatkoznak, amely szerint korábban megkeresztelt emberek kapják meg a Lélek ajándékát (vö. ApCsel 8, 14–17). Véleményük szerint ez igazolja a bérmálás gyakorlatának elválasztását a keresztségtől. A reformáció előfutáraival szemben, akik hiányolták e szentség esetében a kifejezett krisztusi alapítást, burkoltan arra utalnak, hogy a történeti Jézus szándékára visszavezethető szertartások is lehetnek szentségek. Így érvelnek: ha az apostoli korban a tanítványok gyakorolták a Lélek-ajándékozás szertartását, ez igazolja, hogy a bérmálás szentsége megfelel Krisztus szándékának, még akkor is, ha ő ezt nem rendelte el olyan világosan, mint például az eukharisztiát vagy a keresztséget.

Az eukharisztiáról szóló zsinati szöveg azt emeli ki, hogy a szentmise részesülés Krisztus egyszeri és megismételhetetlen áldozatából. Ennek hangsúlyozására azért volt szükség, mert a reformációt megelőző időszakban a szentmisével kapcsolatban sok félreértés és visszaélés született. Kialakult például az a tévhit, amely szerint a mise Krisztus áldozatától független vagy azt kiegészítő emberi áldozat. Sokan úgy gondolták, Krisztus áldozata csak az áteredő bűntől szabadítja meg az embert, de a naponta elkövetett súlyos bűnök bocsánatát csak a papok által végzett kiegészítő áldozatok, a misék által lehet elnyerni (vö. Ágostai Hitvallás 24). A kiegészítő áldozatokért, az egyre szaporodó magánmisékért a papok pénzt szedtek, s a szentmise az anyagi nyerészkedés forrásává is vált. A Heidelbergi Káté kálvinista szerzője így emlékezik meg ezekről a súlyos visszásságokról: a római egyház „azt tanítja, hogy az élők és holtak bűnei nem bocsáttatnak meg a Krisztus szenvedéséért, hacsak érettük a misemondó papok naponként nem áldozzák meg Krisztust… Ezért a mise nem más, mint megtagadása Jézus Krisztus egyetlen áldozatának és szenvedésének…” (HK 80). – A Trienti Zsinat atyái e visszásságok megszüntetésére és a reformátorok jogos kritikájára válaszolva kijelentik: a katolikus tanítás szerint a szentmise nem valamiféle emberi mű, hanem Krisztus egyszeri és örök érvényű áldozatának titokzatos „megjelenítése”, „emlékezete”, illetve „alkalmazása” (részesülés ennek az áldozatnak gyümölcseiből).

A bűnbánatról szóló zsinati tanítás arra mutat rá, hogy a bűnbánat, a bűnbevallás és az elégtétel nem pusztán emberi érdem, hanem olyan cselekvéssor, amely csak a Krisztus által küldött Szentlélek erejében válik lehetővé. Azt, hogy a bűnbánat szentségében mi a szerepe

Krisztusnak, és mit tesz az ember, a következő hasonlat tükrében lehet megérteni: A kicsiny gyermek önmaga erejében nem tudná leszedni a magas fáról a gyümölcsöt. Ám, ha édesapja felemeli őt, önállóan elérheti és leszakíthatja a kívánt gyümölcsöt: ezt édesapja felemelő tevékenysége nélkül nem tudná megtenni. Ehhez hasonlóan Krisztus is felemeli, olyan helyzetbe hozza a bűnbánót, hogy szabad és önálló személyként érdemeket tudjon szerezni.

4. 13 Oszlasd el a szentségekkel kapcsolatos félreértéseket!

A Trienti Zsinat a keresztség, illetve a keresztség kívánásának magyarázatában azt mondja, hogy ez részesülés Krisztus megváltó, megigazító tevékenységében, amit semmilyen emberi cselekedettel sem lehet kiérdemelni. – Lehet, hogy vannak olyan protestáns barátaid, akik úgy tudják, a katolikusok a megigazulás kérdésében eltúlozzák az emberi érdemek szerepét: a Trienti Zsinat fent idézett tanításáról elbeszélgetve tisztázhatjátok a problémát, és jobban megérthetitek egyházaitok tanítását.

A Firenzei Zsinat szerint a bérmálás a keresztség beteljesítéseként megerősíti a keresztény embert a tanúságtevés feladatában. – Ha protestáns ismerőseiddel elbeszélgettek a katolikus bérmálás szentségéről és a protestáns konfirmációról – amely a katekumenátus egyik formájaként ugyancsak nem vezethető vissza Krisztus kifejezett parancsára –, felismerhetitek, hogy céljukat illetően nagyon közel állnak egymáshoz! A cél mindkét esetben az, hogy azok a keresztények, akik a keresztség által már betagozódtak Krisztus egyházába, a Szentlélek megerősítő ajándékának köszönhetően felnőttként és bátran tudják gyakorolni az egyháztagságból adódó feladatukat.

A Trienti Zsinat atyái az egyház hitét fogalmazzák meg, amikor kijelentik: a szentmise Krisztus egyszeri és örök érvényű áldozatának megjelenítése, illetve részesülés ennek az áldozatnak áldásaiból. – Ha az Ágostai Hitvallás vagy a Heidelbergi Káté alapján tájékozódó protestáns barátaid a szentmise szertartásáról érdeklődnek, beszélgess el velük, és tedd ismertté számukra a Trienti Zsinaton megfogalmazott katolikus álláspontot!

A Trienti Zsinat a bűnbánat szentségével kapcsolatban azt tanítja, hogy a bánat, a bűnbevallás és az elégtétel csak azért lehet emberi érdem, mert Krisztus és a Szentlélek ezt lehetővé teszi. – A gyermekét felemelő édesapa hasonlatát felidézve te is közvetítheted protestáns testvéreid felé, hogy a katolikusok miként gondolkodnak az érdemszerzés lehetőségéről!

4. 2 A Messiás az egyház tanításában

A szemelvények tükrében arról kapunk képet, hogy a IV. Lateráni Zsinatot követően a nyugati egyház milyen szempontokat emelt ki a Messiás tanításának és életművének értelmezésében. Az elhunytak sorsáról szóló messiási kinyilatkoztatást bemutató részlet IV. Ince pápa 1254-ben kelt leveléből származik. A Messiás isteni mivoltát hangsúlyozó és a Filioque-formulát magyarázó szöveget a Firenzei Zsinat (1439) aktáiból vettük. A megigazulásunkat lehetővé tevő Krisztust a reformátoroknak válaszoló Trienti Zsinat egyik határozata mutatja be.

4. 21 A Messiás tanítása és életműve az egyház megnyilatkozásaiban

a) Az Igazság szava az elhunytak sorsáról

…mivel az Igazság az evangéliumban azt mondja, hogy „Ha valaki a Szentlélek ellen káromlást mond, annak ez meg nem bocsáttatik sem ezen a világon, sem a jövendőben" (Mt 12,32), ebből megérthető, hogy bizonyos bűnök a jelenben, másféle bűnök pedig az eljövendő világban kapnak feloldozást, – amint az Apostol pedig azt mondja, hogy „kinek-kinek a műve a tűz által fog megnyilvánulni" és, hogy „akinek a munkája elhamvad, az kárt vall, ő maga azonban üdvözül, de úgy, hogy mintegy tűz által" (1 Kor 3, 13–15), és mivel maguk a görögök is tartják azt a valódi és kétségen kívüli hitet és meggyőződést, hogy a haláluk után megtisztulnak, és az egyház könyörgéseivel megsegíthető azoknak a lelke, akik a bűnbánatban részesedtek, de a penitencia nincs végrehajtva, vagy akik halálos bűn nélkül, de mégiscsak bocsánatos vagy kisebb bűnökkel távoznak a földről: mi, – mivel (a görögök) azt mondják, hogy az ilyesféle tisztulásnak a helyét számukra tudósaik biztos és sajátlagos elnevezéssel nem említik – a szent atyák hagyományai és tekintélye alapján azt a helyet purgatóriumnak nevezve azt akarjuk, hogy ezentúl náluk is így hívják. Mert ebben az átmenetileg tartó tűzben tisztulnak meg bizonyos vétkek, nem ugyan a gonoszságok vagy a főbűnök, amelyek korábban nem nyertek bocsánatot a bűnbánat által, hanem azok a kisebb bűnök, amelyek a halál után is terhelnek, ha még az életben föloldozást is nyertek.

Ha pedig valaki bűnbánat nélkül hal meg halálos bűnben, az ilyen kétségkívül az örök kárhozat állandóan égő tüzeiben kínlódik. A kisdedek lelkei pedig a keresztség fürdője után, de a felnőtteké is, ha a szeretet állapotában halnak meg úgy, hogy sem a bűn miatt, sem az érte való elégtétel miatt nincs tartozásuk, azonnal átsietnek az örök hazába.

[Részletek IV. Ince pápa leveléből, amelyet 1254-ben írt Tusculum püspökéhez; DH 838–839]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[Tusculum püspökéhez]: a pápa az elhunytak sorsára vonatkozó messiási tanítás keleti és nyugati értelmezését akarja összhangba hozni egymással; ezért címezi levelét a Róma közelében lévő Tusculum város püspökéhez, aki az Apostoli Szék követe volt a keleti egyház felé.

mivel az Igazság az evangéliumban azt mondja: János evangélista szavai szerint az Igazság maga Krisztus, amennyiben ő a mennyei Atya megtestesült Igéje vagy Szava (vö. Jn 1,17; 14,6; 17,17). Amikor Róma püspöke Krisztusra mint Igazságra hivatkozik, ezzel azt hangsúlyozza, hogy az elhunytak sorsára vonatkozó egyházi megnyilatkozások bibliai, illetve messiási kinyilatkoztatásokon alapulnak.

ez meg nem bocsáttatik sem ezen a világon, sem a jövendőben: Máté evangéliumának idézett részletében az „e világ" és az „eljövendő világ" kifejezések egyenértékűek a „föld" és „menny" szavakkal (vö. Mt 16,19; 18,18). Ennek alapján a mondat értelme ez: ha valaki a Szentlélek ellen károm-

lást mond – azaz egész életében és halála pillanatában is ellenáll a Lélek örök boldogságra hívó szavának –, nem nyerhet bocsánatot sem az egyháztól, sem Istentől. A nyugati egyház hagyományához ragaszkodó pápa azonban az „e világ" kifejezésen a földi létet érti, az „eljövendő világon" pedig a halál utáni életet. Az így értelmezett szentírási szövegből ezután levonja a következtetést: vannak olyan bűnök, amelyekre az ember halála után is bocsánatot nyerhet.
ő maga azonban üdvözül, de úgy, hogy mintegy tűz által: a korintusiaknak címzett levél idézett verseiben Pál apostol azt állítja: az utolsó ítéletkor – melyet a tűz képe szimbolizált (vö. Iz 66, 15–16) – az is nyilvánvalóvá válik, hogy a keresztény ember értékes munkát végzett-e az egyház építésében. Nem tartja lehetetlennek, hogy nagy nehézségek árán az a keresztény is üdvözülhet, akinek egyházépítő munkája értéktelennek bizonyul. A nehézségekre a „mintegy tűz által" (vö. Ám 4,11) kifejezéssel utal. A nyugati kereszténység hagyományát összefoglaló pápa az idézett szövegben annak igazolását látja, hogy a halál után van egy tisztulási állapot, amelyre azoknak van szükségük, akik még nem tiszták annyira, hogy azonnal a mennyországba juthassanak, ugyanakkor nem is bűnösök olyan mértékben, hogy a pokolra kerüljenek.
a görögök is tartják azt…, hogy a haláluk után megtisztulnak, és az egyház könyörgéseivel megsegíthető azoknak a lelke, akik a bűnbánatban részesedtek…: a halottakért mondott közbenjáró imáról a 2. századtól kezdve vannak tanúbizonyságaink. Bár ekkor a feloldozást még megelőzte a vezeklés, a keresztényüldözések időszakában az egyház már az elégtétel elvégzése előtt feloldozta a bűnbánót azon meggyőződés alapján, hogy az elégtétel hátralévő része a túlvilágon is teljesíthető. A 4. században összeállított Apostoli Konstitúciók tanúsága szerint a keresztények Istentől kérik, hogy bocsássa meg a magához szólított lélek minden szándékos és önkéntelen bűnét. Az egyiptomi Szerapión püspök (4. század) nevéhez fűződő Eukhologion (imádság; bizánci rítusú szertartáskönyv) olyan imákat tartalmaz, amelyekben a hívők azért könyörögnek Istenhez, hogy ne emlékezzék meg az elhunyt bűneiről és botlásairól. A közbenjáró imákban a keresztények azt kérték Istentől, hogy Krisztus érdemére való tekintettel segítse a tisztulásban azokat az elhunytakat, akik már elnyerték bűneik bocsánatát, de még nem eléggé tiszták ahhoz, hogy a mennyországba juthassanak. A keleti és a nyugati egyház véleménye viszont a tisztulási folyamat megítélésében különbözött: a keletiek az elégtételt és a túlvilági tisztulást is gyógyulási, érési folyamatnak tekintették; a nyugatiak viszont, akik az elégtételt büntetésnek tartották, a túlvilági tisztulási folyamatot is javító célú büntetésként értelmezték.
azt a helyet purgatóriumnak nevezve azt akarjuk, hogy ezentúl náluk is így hívják: a pápa a latin *purgare* (megtisztítani) szó alapján purgatóriumnak mondja a tisztulás állapotát, amelyet korábban, a 12. századtól kezdve „tisztítótűznek" (lat. *ignis purgatorius*) is neveztek. A pápai levél csak a purgatórium létéről beszél, de szentírási alapok híján semmit sem mond annak természetéről. Később az 1274-es II. Lyoni Zsinat, majd az 1439-es Firenzei Zsinat is csak a purgatórium létezését állítja kötelező érvényű egyházi tanításként (vö. DH 856; 1304), de mibenlétét nem részletezik. A Trienti Zsinat pedig kifejezetten elítéli azokat a vélekedéseket, amelyek a purgatóriummal kapcsolatban „bármiféle kíváncsiság vagy babonaság jeleit mutatják, illetve rút haszonleséssel gyanúsíthatók" (vö. DH 1820).
átmenetileg tartó tűzben tisztulnak meg…: az „átmenetileg" szó arra utal, hogy a tisztítótűz nem végleges állapot; a „tűz" kifejezés pedig a tisztulás folyamatának fájdalmas voltát jelzi. Tisztulásra azoknak van szükségük, akik súlyos bűneiket megbánták, és esetleg a feloldozást is elnyerték, de kisebb bűnökkel terhelten távoztak a földi létből. Kisebb bűnökön elsősorban a bocsánatos bűnök értendők. A bocsánatos bűn (vö. 1 Ján 5, 16–17) kisebb jelentőségű erkölcsi parancs szándékos megszegése, vagy súlyos parancs megsértése nem teljes szándékossággal, illetve tudatossággal. A kisebb bűnök közé számítanak a feloldozást nyert vagy

megbánt bűnök „maradványai" is, amelyek a véges értékekhez való túlzott kötődések vagy hajlamok formájában maradnak meg a bűneit megbánó ember szívében. Gonoszságokon vagy főbűnökön a szentírási bűnkatalógusokat (Mk 7,22; Gal 5, 19–21; 1 Ján 2,16 stb.) figyelembe vevő középkori egyház azokat a cselekedeteket érti, amelyek kevélységből, fösvénységből, bujaságból, irigységből, torkosságból, haragból vagy jóra való restségből fakadnak, és súlyos dolgokban (vö. tízparancsolat) sértik meg Isten erkölcsi útmutatását.
ha pedig valaki bűnbánat nélkül hal meg halálos bűnben: a halálos bűnök erkölcsileg rossz cselekedetek, amelyekkel az ember tudva és akarva súlyos dologban nem engedelmeskedik Isten akaratának. A halálos jelző arra utal, hogy az ilyen vétkek elszakítanak Isten boldog, örök életétől, amelynek csírája a keresztség vagy annak vágya által születik meg az ember szívében. A pápa azért beszél feltételes módban, mert nehezen tartja elképzelhetőnek, hogy van olyan elvetemült ember, aki legalább halála pillanatában ne bánná meg súlyos bűneit.
az ilyen kétségkívül az örök kárhozat állandóan égő tüzeiben kínlódik: az örök kárhozat vagy pokol a keresztény felfogás szerint nem valamiféle hely, hanem állapot: az Isten boldogító szeretetét gyűlölködve elutasító életforma tragikus végkifejlete, az emberi élet végérvényes kudarca, kizártság az Istennel és a minden teremtménnyel való közösségből. A történeti Jézus a menyegzős lakomáról való kirekesztés (Mt 25, 1–13), a „tűz" (Mt 5,22), a „sírás és fogcsikorgatás a külső sötétségben" (Mt 8,12), a kínokkal teli „pokol" (vö. Lk 16,23) képeivel írja le ezt az állapotot. Szavai nem betű szerint értendők: nem valamiféle fizikai hely fizikai leírásai, hanem olyan kifejezések, amelyek a kárhozat állapotának iszonyatát, fájdalmát és reménytelenségét érzékeltetik. – A Názáreti Jézus és nyomában az egyház soha senkiről nem mondta ki, hogy ténylegesen az örök kárhozatra került. Amikor a történeti Jézus felvillantja a kárhozat fenyegető lehetőségét, nem a pokolra jutottak létszámáról tájékoztat, hanem az emberi lelkületet átformálni szándékozó (latin eredetű szóval: performatív) beszédmódot alkalmazva bűnbánatra, illetve a pokol állapotának elkerülésére buzdítja hallgatóit. Ezért ha Kafarnaumról azt állítja, hogy „alászállsz majd az alvilágba" (Mt 11,23), ez azt jelenti: ha a város lakói nem térnek meg, a kárhozatra jutás veszélye fenyegeti őket. Ha Júdással kapcsolatban azt mondja, hogy a „kárhozat fia" (Jn 17,12), ez súlyos erkölcsi megbélyegzésként is érthető: valahogy úgy, mint ahogyan mi is használjuk a „pokolfajzat" kifejezést az erkölcsileg erősen kifogásolható ember megjelölésére.
ha a szeretet állapotában halnak meg…, azonnal átsietnek az örök hazába: az örök haza (menny, mennyország, örök élet, üdvösség, dicsőség stb.) a pokol ellentéteként egy minden emberi képzeletet felülmúló boldog állapot: a feltétlen Boldogságra vágyakozó ember reményeinek beteljesülése, a földi lét végső értelme és célja, szerető közösség Istennel és valamennyi megdicsőült teremtménnyel. Ezt a szavakkal nehezen leírható örömteli állapotot a Biblia menyegzős lakomának (Mt 25, 1–13), Istentől kapott örök égi hajléknak, halandó állapotot elnyelő életnek (2 Kor 5, 1–4), Paradicsomnak (vö. Lk 23,43; Jel 2,7), új égnek és új földnek (Jel 21,1), örök életnek (Mt 19,29) vagy új Jeruzsálemnek (Jel 3,12; 21,2) nevezi. Az örök hazában „Isten letöröl majd a szemünkről minden könnyet, és nem lesz többé sem halál, sem gyász, sem jajgatás, és fájdalom sem lesz többé" (Jel 21,4).

b) A Fiú szerepe a Szentlélek származásában és küldésében

A… szent egyetemes zsinat jóváhagyásával… Kijelentjük…, hogy a szent egyháztanítók és egyházatyák megfogalmazása, miszerint a Szentlélek az Atyából a Fiú által származik, azt az értelmet akarja kifejezni, hogy a görögök szerint a Fiú is oka (causa), a latinok szerint viszont a Fiú ugyanúgy eredete (principium) a Szentlélek szubzisztenciájának, mint az Atya. Mivel mindent, ami az Atyáé, az Atya maga adott egyszülött Fiának, azáltal, hogy a Fiú az Atyától született, kivéve az atyaságot, így a

Fiú éppen azt, hogy a Szentlélek a Fiútól származik, szintén öröktől fogva birtokolja az Atyától, akitől Ő szintén öröktől fogva született.
Határozatba foglaljuk ezen felül, hogy a „Filioque" szó… az igazság világos kifejezése céljából és az akkor fenyegető szükség miatt, megengedhetően és észszerűen lett hozzáillesztve a hitvalláshoz.

[Részletek az 1439-es Firenzei Zsinat tanításából; DH 1301–1302]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

egyházatyák megfogalmazása, miszerint a Szentlélek az Atyából a Fiú által származik: az I. Konstantinápolyi Zsinaton (381) megfogalmazott hitvallás szavai szerint a Szentlélek „az Atyától" származik. A nyugati egyház ezt a formulát a 6. századtól kezdve így módosította: a Szentlélek az Atyától „és a Fiútól" (lat. *Filioque*) származik. A keleti egyházban ezt az önkényesnek ítélt megfogalmazást általában nem fogadták el: a 9. században Phótiosz pátriárka éppen e kiegészítés miatt támadta a nyugati egyházat, és e témában a II. Lyoni Zsinaton (1274) folytatott tárgyalások (vö. DH 850) sem hoztak tartós eredményt. Az egység újbóli helyreállításán fáradozó Firenzei Zsinat résztvevői arra hívják fel a figyelmet, hogy ha a keleti egyházatyák nem is fogadták el a Filioque-formulát, köztük is voltak olyanok, akik úgy fogalmaztak, hogy a Szentlélek „az Atyából a Fiú által származik".
a Fiú ugyanúgy eredete… a Szentlélek szubzisztenciájának, mint az Atya: a latin eredetű szubzisztencia szó jelentése: önálló, személyes, közölhetetlen létmód. A szöveg szerint tehát a második isteni személy, a Fiú éppúgy eredete vagy oka a Szentlélek személyes létének, mint az Atya. – Ez a magyarázata annak is, hogy a Biblia szerint a Szentlélek vagy Vigasztaló küldésében Krisztusnak is szerepe van (vö. Jn 14,26; 15,26; 20,22; ApCsel 2,33).
a Fiú… azt, hogy a Szentlélek a Fiútól származik, szintén öröktől fogva birtokolja az Atyától: mivel a Fiú is Isten, azaz birtokolja az isteni természetet – amelybe beletartozik a Szentlélek származtatása is –, az Atyától eredően a Fiú is részt vesz a Szentlélek örök származtatásában. Ez úgy értendő, hogy az Atya és a Fiú szoros kapcsolata miatt a Lélek nem két októl származik, hanem egytől.
a „Filioque" szó… az igazság világos kifejezése céljából… észszerűen lett hozzáillesztve a hitvalláshoz: a zsinati atyák arra utalnak, hogy a 6. századi Hispániában azért kellett betoldani a hitvallás szövegébe az „és a Fiútól" kifejezést, mert a Messiást nagyszerű teremtménynek tartó, de isteni mivoltát elutasító ariánus vizigót keresztényekkel szemben így lehetett nyomatékosan hangsúlyozni: Krisztus, a Fiú is isteni természetű valóság.

c) A megigazulást nyújtó Krisztus

Mert a hit, hacsak nem társul hozzá a remény és a szeretet, sem nem egyesít tökéletesen Krisztussal, sem nem tesz az Ő testének élő tagjává. Ezért igaz a mondás: „Tettek nélkül a hit halott" (Jak 2,17), és tétlenné válik, és „Jézus Krisztusban nem az számít, ha valaki körülmetélt, vagy körülmetéletlen, hanem csak a hit, amely a szeretet által hat" (Gal 5,6; 6,15) … Amikor pedig az Apostol azt mondja, hogy ti. az ember „hit által" igazul meg és „ingyen" (Róm 3, 22–24), ezeket a szavakat olyan értelemben kell érteni, amely felől az egyház mindenkor ugyanúgy gondolkozott és nyilatkozott, mégpedig úgy, hogy azért igazulunk meg a hit által, mivel „a hit az ember üdvösségének kezdete", minden megigazulás alapja és gyökere, „amely nélkül lehetetlen Istennek tetszeni" (Zsid 11,6), és eljutni az Ő fiainak közösségébe. Ingyenesnek pedig azért mondjuk a megigazulás kegyelmét, mert azon mozzanatok közül, amelyek megelőzik a megigazulást, sem a hit, sem a cselekedetek magát a megigazulás kegyelmét nem érdemlik ki. „Ha a kegyelem alapján, akkor nem tettek fejében, különben a kegyelem már nem volna kegyelem" – mondja ugyanazon apostol (Róm 11,6).

[Részletek a Trienti Zsinatnak a megigazulásról szóló határozatából, 1547.; DH 1531–1532]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a hit, hacsak nem társul hozzá a remény és a szeretet,… nem egyesít tökéletesen Krisztussal: a zsinati atyák azért hangsúlyozzák a cselekedetek nélküli hit halott voltát, mert úgy gondolják: amikor a lutheránusok azt állítják, hogy „egyedül a hit" tesz bennünket megigazulttá, tagadják az emberi jótettek értékét. Valójában azonban félreértik Luther tanítását. A reformátor ugyanis hiten olyan isteni ajándékot ért, amely által elnyerjük a Szentlelket, aki megújítja az ember szívét, és képessé teszi őt jó cselekedetek megtételére (vö. Ágostai Hitvallás 20).
az ember „hit által" igazul meg és „ingyen": ez a megállapítás összhangban van a reformátorok felfogásával.
ezeket a szavakat olyan értelemben kell érteni, amely felől az egyház mindenkor ugyanúgy gondolkozott és nyilatkozott: a zsinati atyák megfeledkeznek arról, hogy bár az egyház hivatalos megnyilatkozásaiban valóban szerepelt a hit által történő ingyenes megigazulás tana, az igehirdetésben és ennek nyomán a hívő tömegek gondolkodásában gyakorta az emberi cselekedetek értéke kapott nagyobb hangsúlyt. A reformátorok éppen azért emelték ki a hit szerepét, mert a katolikus igehirdetők azt a benyomást keltették, hogy pusztán cselekedetek által igazulunk meg (vö. Ágostai Hitvallás 20).
ingyenesnek pedig azért mondjuk…, mert… sem a hit, sem a cselekedetek magát a megigazulás kegyelmét nem érdemlik ki: ez a kijelentés teljes összhangban van a reformátorok tanításával, akik az „egyedül a kegyelem" és az „egyedül a hit" formuláikkal éppen arra akarták felhívni a figyelmet, hogy a megigazulást semmiféle emberi cselekedettel nem lehet kiérdemelni.

4. 22 A szövegek értelmezése

Az elhunytak sorsáról szóló pápai levél azt hangsúlyozza, hogy a purgatóriumra vonatkozó tanítás is visszavezethető a Bibliára, illetve a Messiás által adott kinyilatkoztatásra. Bár a pápa által idézett bibliai versek nem utalnak egyértelműen a tisztítótűzre, Róma püspöke joggal hivatkozik arra, hogy a purgatóriumról szóló kinyilatkoztatás végső fokon mégis az „Igazság szava", azaz a Messiástól ered. A Bibliából ugyanis egyértelműen kiolvasható az alábbi három igazság: 1. Vannak olyan kisebb vétkek (Mt 7,3; 23,24; Lk 16,10 stb.), bocsánatos bűnök, amelyek nem vezetnek örök kárhozatra (vö. 1 Ján 5, 16–17), és ezek közé tartozhatnak a korábban megbánt súlyos bűnök „maradványai", a bűnös hajlamok is. 2. Isten sosem úgy bocsátja meg a bűnt, hogy egyúttal a büntetést, az elégtételt is elengedi (vö. Ter 3,16-tól, Szám 12,14-től; 2 Sám 12,13-tól). 3. A bűnbánat folyamat: az Istennek tetsző szomorkodás (vö. 2 Kor 7,10), a bűnbánat méltó gyümölcseinek meghozatala (vö. Mt 3,8) vagy a korábbi magatartáshoz való visszatérés (vö. Jel 2,5) ugyanis nem egyetlen pillanat alatt megy végbe. – Mindebből logikusan következik, hogy ha valaki bocsánatos bűnöktől terhelten hal meg, vagyis bűnbánatának folyamata még nem fejeződött be, további tisztulásra szorul. A bocsánatos bűnöktől való tisztulásban a hívők imádsággal segíthetik egymást (vö. 1 Ján 5,16). Ez a bibliai alapja annak, hogy mind a nyugati, mind a keleti egyházban imádkoztak az elhunytakért. A közbenjáró imát azonban a nyugati és a keleti teológusok eltérő módon értelmezték. Nyugaton, ahol az elégtételt büntetésnek tekintették, úgy gondolták: a halál és a feltámadás közti időszakban a tisztulásra szoruló lélek büntető jellegű szenvedéseken megy keresztül, amelyeknek elviselését segíthetik, könnyebbé tehetik az érte felajánlott imák, búcsúk és szentmisék. Keleten, ahol az elégtételt a gyógyulás, a személyi érlelődés eszközének tartották, és nem fogadták el a búcsúkra vonatkozó tanítást, azt hangoztatták, hogy a földi keresztények imája a személyi érlelődés folyamatában segítheti az elhunytat. A reformátorok egy-

részt a megfelelő bibliai alapok hiánya miatt vonták kétségbe a purgatórium létezését, másrészt azért, mert a közbenjáró imával és a szentmisével kapcsolatos félreértések miatt a halottakért való emberi közbenjárás hatékonyságát is tagadták.

Luther azt tanítja, hogy a tisztítótűz léte mellett felhozott bibliai érvek nem bizonyítják elégségesen ennek az állapotnak a létezését. Emellett hangsúlyozza: a szentek (azaz a világban élő keresztények) imája nem lehet valódi közbenjárás, mert csak egyetlen közbenjárónk van, a Krisztus. Így az emberi közbenjárás, az élőkért és a halottakért mondott ima, a búcsú felajánlása vagy a pusztán emberi szertartásnak tekintett mise felesleges, mert elhomályosítja az egyetlen közbenjáró, Krisztus szerepét, valamint a hitből való megigazulás bibliai tanítását. Úgy véli: amikor a keletiek a mise kánonjában megemlékeznek az elhunyt pátriárkákról, prófétákról és apostolokról, akkor az imákat hálaadásul mondják értük, és nem azért, hogy túlvilági büntetésük idejét megrövidítsék vagy megkönnyítsék (vö. Az Ágostai Hitvallás apológiája 21 és 24). • Kálvin hasonló módon vélekedik: a nyugati egyház által idézett bibliai szövegek (Mt 12,32; 1 Kor 3, 13–15 stb.) szerinte sem a tisztítótűzről szólnak. A reformátor szerint a purgatóriumra vonatkozó tanítás a sátán koholmánya, amely Krisztus keresztjét haszontalanná teszi, amennyiben a kiengesztelődést nem Krisztus vérében keresi, és a bűnökért való elégtételt nem Krisztusra, hanem emberi közbenjárókra ruházza. Úgy véli, a holtakért mondott imák gyakorlata pogány szokásként szüremkedett be az egyházba (vö. Institutio 3,5,6–10).

Manapság a nyugati katolikus teológusok egy része a tisztulást így értelmezi: a halál pillanatában minden ember hoz egy végső döntést, amely megfelel élete alapvető irányának. Ez a döntés fájdalmas, mert az elhunytnak szembe kell néznie súlyos bűneivel, hűtlenségeivel és azzal, hogy mennyire nem méltó Isten irgalmas szeretetére. A döntés ugyanakkor boldogító is, hiszen „tisztulása" közben az ember már átéli Isten közelségének örömét (vö. Boros László: A halál misztériuma, Bp. 1988). A Krisztus nevében mondott ima, illetve a felajánlott krisztusi áldozat (a szentmise) az Isten melletti végső döntés meghozatalában segítheti az elhunytat. Ne feledjük, hogy az örökkévaló Isten számára a történelem minden pillanata jelenvalóság, ezért mindegy, hogy mikor imádkozunk az elhunytért: imánkra való tekintettel Ő akkor is megadhatja Krisztus kegyelmét a halál pillanatában lezajló végső döntés meghozatalához, ha halála után imádkozunk valakiért.

A Firenzei Zsinat résztvevői a Messiás isteni természetének hangsúlyozásával akarják lezárni a Filioque-formula körül támadt vitát. Kiemelik: a keleti atyák is vallották a Messiás és a mennyei Atya szoros kapcsolatát, amikor a Fiú isteni természetét hangsúlyozva azt állították, hogy a Szentlélek az Atyából a Fiú által származik. Úgy gondolják, ez tartalmilag egyenértékű a nyugati hitvallásba betoldott „és a Fiútól" formula mondanivalójával. Mindkét megfogalmazás állítja ugyanis a mennyei Atya és a Fiú szoros kapcsolatát, ugyanakkor magyarázatot ad azokra a bibliai kijelentésekre is, amelyek szerint a Szentlélek küldésében a Fiúnak, a Messiásnak is szerepe van. Az atyák arra is utalnak, hogy Nyugaton miért változtatták meg „önkényesen" a konstantinápolyi hitvallás szövegét: a 6. századi Hispániában a Krisztus isteni mivoltát tagadó ariánus felfogás elleni küzdelem teremtette meg azt a szükséghelyzetet, amely indokolttá tette a Messiás istenségét kiemelő Filioque-formula betoldását a hitvallás szövegébe.

A Trienti Zsinat határozata arról szól, hogy megigazulásunkat (vagyis az Isten által megálmodott személyiségünknek, „belső emberségünknek" az isteni elgondoláshoz való igazodását) nem emberi erőfeszítéseinknek, hanem egyedül Krisztusnak és a belé vetett hitnek köszönhetjük. A zsinati határozat hangsúlyaiból kiérződik, hogy a reformátorokkal folytatott vitában fogalmazódott meg. A zsinati atyák azért emelik ki a cselekedetek nélküli hit elégtelen voltát, mert tévesen úgy gondolják: a reformátorok nem tulajdonítanak jelentőséget az emberi erőfeszítéseknek és jótetteknek. Amikor pedig arra hivatkoznak, hogy az egyház

mindig is tanította a Krisztusba vetett hit általi megigazulás ingyenes voltát, a védekező megfogalmazásból kiérződik: jól tudják, hogy a katolikus igehirdetés időnként túlértékelte a megigazuláshoz szükséges emberi tettek szerepét. • 1999. október 31-én a Keresztény Egység Pápai Tanácsának elnöke és a Lutheránus Világszövetség főtitkára aláírta a megigazulásról szóló Közös Nyilatkozatot. E nyilatkozat világossá teszi, hogy a megigazulás kérdésében az eltérő hangsúlyok és nyelvi megfogalmazások ellenére messzemenő egyetértés van a katolikus és a lutheránus felfogás között. Bár ezt a Trienti Zsinat időszakában a vitatkozó felek még nem vették észre, örömteli, hogy a Közös Nyilatkozat végül mégis megszületett.

4. 23 Békülékeny szellemben képviseld a Messiás életművéről szóló katolikus tanítást!

Az 1254-ben kelt pápai levél a purgatórium létezésének tényét olyan vigasztaló tanításként tünteti fel, amely a Messiástól ered. – Mivel a keresztények között nincs teljes egyetértés ebben a témában, jó, ha megismered, mit mondanak a különféle felekezetekhez tartozó ismerőseid a tisztítótűzről. Orthodox testvéreiddel arról beszélgethetsz, hogy a katolikusok csak a purgatórium létét tartják kinyilatkoztatásnak, s a keleti egyház is imádkozik az elhunytakért. Evangélikus ismerőseid azt hangsúlyozzák, hogy az elégtételt az egyedüli közbenjáró, Krisztus végezte el helyettünk. Mondd el nekik, mit értünk közbenjáráson: hogy amikor a katolikusok a halottakért imádkoznak, vagy felajánlják értük Krisztus egyszeri és megismételhetetlen áldozatát, valójában arra kérik a mennyei Atyát, hogy Krisztus érdemére való tekintettel adja meg a hitben elhunyt testvérnek a segítséget a végső döntéshez. Ez a tanítás számukra is elfogadható lehet. Református barátaiddal beszélgetve közösen rávilágíthattok arra, hogy a Biblia alapján (vö. 1 Tim 2,1) Kálvin is elfogadta az emberi közbenjárás gyakorlatát, amennyiben ez az egyetlen közbenjáró, Krisztus művében gyökerezik, és nem csorbítja annak értékét (vö. Institutio 3,20,19).

A Firenzei Zsinat határozata arról szól, hogy a nyugati egyház Krisztus istenségének hangsúlyozása végett toldotta be a hitvallás szövegébe a Filioque-formulát. – Orthodox barátaiddal e kérdésről beszélgetve elmondhatod: bár sajnálatos, hogy a nyugati egyház ezt a betoldást a keletiek megkérdezése nélkül tette meg, a keleti és nyugati szemlélet összeegyeztethető egymással, s a Filioque-formulát ma már nem volna szabad a hitbeli egység akadályának tekinteni.

A Trienti Zsinat határozatából kiviláglik, hogy a megigazulás kérdésében az eltérő szemléletmódok és megfogalmazások ellenére is egyetértés van a lutheránusok és a katolikusok között. – Evangélikus ismerőseiddel közösen elgondolkodhattok az 1999-ben aláírt Közös Nyilatkozaton, és azon, hogy ez a megegyezés csak azért jöhetett létre, mert alapjai már megvoltak a reformáció kezdetének időszakában is.

4. 3 A szerzetesi életformában bemutatott Messiás

Az alábbi szemelvények mutatják, hogy az evangéliumi tanácsokat követő különféle középkori szerzetesrendek más és más szempontra helyezték a hangsúlyt a Messiásról szóló tanúságtételben. Az Isten igéjét hirdető domonkosok életszabályát a III. Honorius pápa (1216–1227) által kiadott bulla alapján ismertetjük. A Krisztust a szegénységben követő ferencesek életviteléről annak a Regulának alapján kapunk képet, amelyet ugyancsak III. Honorius pápa erősített meg. A magyar alapítású pálos rend első célkitűzéseit az az életszabály tartalmazza, amelyet Burgundi Bertalan pécsi püspök (1219–1251) adott az általa közösségbe gyűjtött remetéknek. A Jézus Társasága életprogramjának első elgondolásait a Rendalkotmány Tervezetének első változata tükrözi, amelyet III. Pál pápa (1534–1549) hagyott jóvá.

4. 31 A Messiás a kolduló rendek és a jezsuiták tanúságtételében

a) A Krisztust prédikáló domonkosok rendje

Honorius püspöknek, Isten szolgái szolgájának üdvözlete és apostoli áldása szeretett fiai számára, a Szent Román-templom priorjának és testvéreinek, a toulouse-i terület prédikátorainak.

Minden kegyelem adományozójának méltó hálát adunk azért az isteni kegyelemért, amelyet nyertetek (1 Kor 1,4), amelyben éltek (1 Pét 5,12), és amelyben reménynünk szerint mindvégig élni fogtok. Mert a szeretet tüzétől belsőleg lángolva, kifelé a jó hír illatát árasztjátok, amely az egészséges lelkületűeket felüdíti, a betegeket pedig meggyógyítja. Hogy ne maradjanak termésketlenek, ezért mint buzgó orvosok szellemi mandragórát nyújtotok nekik, és megtermékenyítitek őket gyógyító erejű ékesszólásotokkal, az Isten igéjének magvetésével.

Ekképpen kamatoztatjátok a rátok bízott talentumokat mint hűséges szolgák, hogy az Úrnak megduplázva adjátok vissza (Mt 25,20). Így ragadjátok meg a hit ellenségei ellen az Isten szavát, amely élesebb minden kétélű kardnál, félelem nélkül azokkal szemben, akik csak a testet ölhetik meg (Mt 10,28), mint Krisztusnak a hit pajzsával és az üdvösség sisakjával felfegyverzett (Ef 6,16) legyőzhetetlen harcosai.

E világban így veszítek semmibe az életeteket, hogy megőrizzétek lelketeket az örök életre (Jn 12,25). – De nem a küzdés maga, hanem csak a célba érkezés, a befejezés hozza meg a győzelmi koszorút, és a versenypályán futó összes erény közül egyedül a kitartó állhatatosság nyeri el a díjat (1 Kor 9,24). Ezért kérjük sürgetően…, hogy törekedjetek az Úrban erőt nyerve egyre jobban Isten igéjét hirdetni; álljatok elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan, és teljesítsétek dicséretesen az evangélium hirdetőjének feladatát. Ha azonban ezért megpróbáltatás vár rátok, akkor ezt nemcsak türelemmel viseljétek el, hanem az apostollal együtt dicsekedjetek szenvedéseitekkel boldogan, mert méltók lettetek arra, hogy Jézus nevéért gyalázatot szenvedjetek (ApCsel 5,41). Mert ez a könnyű és átmeneti megpróbáltatás a mennyei örök dicsőség túláradó mértékét szerzi meg nektek (2 Kor 4,17), amelyhez nem mérhetők és mit sem számítanak a jelen idő szenvedései (Róm 8,18).

[Részlet III. Honorius pápa 1217-ben kelt bullájából, amelyben megerősíti és buzdítja a domonkosok toulouse-i közösségét]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Honorius: III. Honorius pápa a Nagy Szent Gergely († 604) óta használatos „Isten szolgáinak szolgája" címmel jelöli önmagát, és ezzel arra utal, hogy a római püspök különleges feladata: alázatosan szolgálni az egyház püspökeinek, papjainak és szerzeteseinek egységét.

Szent Román-templom priorjának: a prior, vagyis az elöljáró a spanyol származású Szent Domonkos, teljes nevén Domingo Guzman (1175–1221), aki 1215-ben Toulouse püspökétől

megkapta az 5. századi galliai szerzetes, Szent Román tiszteletére emelt templomot, hogy benne és környékén az ágostoni és premontrei szabályok, illetve „szokások" alapján szerzetesrendet alapíthasson.
a toulouse-i terület prédikátorainak: a pápa a latin *praedicare* (hirdet, hirdetve tanít, prédikál) szóból származó prédikátor kifejezéssel azt jelzi, hogy az általa megerősített szerzetesi közösség fő célkitűzése: Isten igéjének hirdetése.
méltó hálát adunk azért az isteni kegyelemért, amelyet nyertetek: a két bibliai idézet jelzi, hogy a szerzetes Isten ajándékaként, mint kegyelmet kapja hivatását, és nem emberi erőfeszítéssel válik különleges tanúságtevővé.
a szeretet tüzétől belsőleg lángolva, kifelé a jó hír illatát árasztjátok: a domonkos szerzetes úgy tesz tanúságot a Messiásról, hogy Isten és az embertárs iránti szeretetből az evangéliumot, Krisztus ismeretének jó illatát (vö. 2 Kor 2, 14–15) prédikálással terjeszti a világban.
mint buzgó orvosok szellemi mandragórát nyújtotok nekik: a mandragóra (vö. Ter 30, 14–16) termékenységet elősegítő gyógynövény. A szellemi mandragóra az evangélium, amely reményt ad Krisztus hű követőinek, és bűnbánatra segíti a bűnösöket, a lelkileg betegeket.
kamatoztatjátok a rátok bízott talentumokat: a szerzetesi hivatás talentum, Istentől kapott képesség. A domonkosok a történeti Jézus útmutatását (Mt 25, 14–30) követve igehirdetésükkel kamatoztatják ezt az ajándékot.
ragadjátok meg a hit ellenségei ellen az Isten szavát, amely élesebb minden kétélű kardnál: Isten szavát a Biblia kétélű kardhoz hasonlítja, amely a jót és a rosszat szétválasztva szembesíti az ember lelkiismeretét Teremtőjével (vö. Zsid 4, 12–13). A hit ellenségein a pápa az eretnekeket, elsősorban a katharokat (albiakat) és a valdiakat (valdenseket) érti.
az apostollal együtt dicsekedjetek szenvedéseitekkel boldogan: Pál apostol azért dicsekszik megpróbáltatásaival (vö. Róm 5, 3–5), mert a reménységgel és türelemmel viselt szenvedések erősítették hitét, lehetővé tették, hogy szívébe áradjon Isten szeretete, amely biztonságot, végső célt és értelmet adott életének.
ez a könnyű és átmeneti megpróbáltatás a mennyei örök dicsőség túláradó mértékét szerzi meg nektek: a szerzetesnek – miként minden kereszténynek – az a tudat ad erőt az élet nehézségeinek elviseléséhez, hogy Isten nem a mulandó földi létre, hanem örök boldogságra teremtette az embert (vö. 1 Kor 2,9).

b) A Krisztus szegény életvitelét megjelenítő ferencesek

Honorius püspök, Isten szolgáinak szolgája, szeretett fiainak, Ferenc testvérnek és a Kisebb Testvérek Rendjébe tartozó minden testvérnek köszöntését és apostoli áldását küldi. Helyeselni szokta az Apostoli Szentszék a jámbor szándékot, és a hozzá folyamodók illő kívánságait jóakaratú pártfogásában részesíti. Ezért, szeretett fiaim az Úrban, jámbor kéréseteket figyelembe vesszük és rendeteknek itt közölt és elődünktől, a boldog emlékű Ince pápától jóváhagyott Reguláját apostoli tekintélyünkkel számotokra megerősítjük, és jelen iratunkkal védelmünkbe vesszük… A kisebb testvérek regulája és élete ez: kövessék a mi Urunk, Jézus Krisztus szent evangéliumát, és éljenek engedelmességben, tulajdon nélkül és tisztaságban. Ferenc testvér engedelmességet és hódolatot ígér Honorius pápa úrnak és törvényes utódainak, valamint a római szentegyháznak. A többi testvér pedig Ferenc testvérnek és utódainak tartozik engedelmességgel… Ha valaki fel akarja venni ezt az életformát, és testvéreinkhez fordul eligazításért, küldjék miniszter provinciálisukhoz, akinek egyedül áll jogában új testvéreket felvenni. A miniszterek pedig szorgalmasan kérdezzék ki őket a katolikus hitből és az egyház szentségeiről. És ha mindezt hiszik, és készek hűségesen megvallani s mindhalálig szilárdan megtartani, és ha nincs feleségük, vagy ha van, már előbb kolostorba vonult vagy önmegtartóztatást fogadott és férjét a megyés püspök engedélyével elbocsátotta, és ha felesége olyan korban van, amely kizár minden gyanút, adják eléjük a szent evangélium szavait, hogy menjenek és adják el mindenüket, és azokat igyekezzenek a szegények közt szétosztani. Ha ezt nem tehetik, a jóakarat is elegen-

dő… A próbaév leteltével fogadják fel őket az engedelmességre, ígéretüket véve, hogy életük végéig megtartják ezt az életet és regulát.
A pápa úr parancsa szerint semmi körülmények közt nem szabad ebből a szerzetből kilépniük, mert a szent evangélium szerint aki az eke szarvára teszi kezét és hátranéz, nem alkalmas az Isten országára. És azoknak, akik már engedelmességet fogadtak, egy habitusuk legyen csuklyával és egy másik, ha akarják, de csuklya nélkül… Intem és figyelmeztetem őket, hogy ne nézzék le és ne ítéljék el azokat az embereket, akiket lágy és színes ruhákba öltözködve látnak… hanem inkább ki-ki magát ítélje meg és vesse meg.

[Részletek a III. Honorius pápa által 1223-ban megerősített Regulából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Ferenc testvérnek: Ferenc, az itáliai Assisi városának szülötte (1181/82–1226) a Kisebb Testvérek Rendjének megalapítója. Követőit azért nevezik kisebb testvéreknek, mert Jézus útmutatása alapján az emberek kisebb testvéreiként, gyermeki lelkülettel (vö. Mt 19,14; Lk 18,17) fogadják be az Isten országáról szóló tanítást.
helyeselni szokta az Apostoli Szentszék…: a pápai bulla, amely jóváhagyja a ferencesek első rendjét, a „Helyeselni szokta" (lat. *Solet annuare*) szavakkal kezdődik.
rendeteknek itt közölt és elődünktől, a boldog emlékű Ince pápától jóváhagyott Reguláját: III. Honorius pápa arra utal, hogy az általa megerősített Regula a Ferenctől eredő életszabálynak átdolgozott változata, amelyet III. Ince pápa 1209-ben szóban már jóváhagyott.
éljenek engedelmességben, tulajdon nélkül és tisztaságban: a Regulából vett idézet jelzi, hogy a ferencesek a többi szerzeteshez hasonlóan a szolgáló engedelmesség (vö. Mt 20,27), a szegénység (vö. Mt 19,21) és az Isten országáért vállalt önkéntes szüzesség (vö. Mt 19,12) szellemében tesznek tanúságot a Messiásról.
a többi testvér pedig Ferenc testvérnek és utódainak tartozik engedelmességgel…: Krisztus földi életében engedelmesen követte a mennyei Atya akaratát (vö. Fil 2,8). A ferences szerzetes az ő példáját akarja követni, és meggyőződéssel vallja, hogy az isteni akarat felismerésében elsősorban elöljárója segíti őt.
küldjék miniszter provinciálisukhoz: a Regula a több rendházból álló rendtartomány (latin eredetű szóval: provincia) közös elöljáróját, a provinciálist 'miniszternek', azaz szolgának nevezi. A rendi elöljárónak vezetői tevékenységében azt a Krisztust kell követnie, aki nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgálja mások üdvösségét (vö. Lk 22, 26–27; Mt 20,28).
kérdezzék ki őket a katolikus hitből és az egyház szentségeiről: az elöljáró azért kérdezi ki a jelöltet, mert a Messiás és a róla szóló tanítás ismeretét a hivatás egyik jelének tekinti.
ha nincs feleségük, vagy ha van, már előbb kolostorba vonult…: az a tény, hogy bizonyos feltételek mellett házasember is kolostorba vonulhat, mutatja: a bibliai értelemben vett szüzesség tágabb értelmű a biológiai szüzességnél. A Szentírás elsősorban a Krisztushoz osztatlanul ragaszkodó és tiszta erkölcsű embert nevezi szűznek (vö. 2 Kor 11,2).
menjenek és adják el mindenüket, és azokat igyekezzenek a szegények közt szétosztani: bár a Biblia is ismeri a szociológiai értelemben vett szegénység fogalmát, a Szentírásban a szegény szó (a kicsiny, szelíd, alázatos jelzők szinonimájaként) gyakorta vallási magatartást jelöl: szegény az, aki elismeri, hogy a világ értékei semmit sem érnek Isten gazdagságához képest, s szinte koldulja ezt az isteni gazdagságot. A „minden eladása" nem csupán az anyagi javaktól való megválást jelenti, hanem a „mennyei kincset" (vö. Mk 10,21) kereső, az Isten áldását kolduló vallási magatartás elsajátítását is.
a próbaév leteltével fogadják fel őket az engedelmességre: a szerzetesrendekben a próbaévet a latin *novicius* (új, újonnan jött, újonc) szó alapján noviciátusnak nevezik.

c) Az életpéldájukkal áldozatot bemutató pálosok

Legkedvesebb testvéreim a monostorban közösen, együtt éljenek a saját kezük munkájából, és az anyagiakat illetően mértékletesen rendezzék be életüket. Áhítattal látogassák a szentegyházakat, viseljenek az állapotuknak megfelelően szerény és egyszerű ruhát. Szorgalmasan őrizzék meg az atyák parancsait és rendelkezéseit. Az erények iskoláját nagy buzgalommal látogassák. Ne csak önmaguk legyenek feddhetetlenek, hanem másoknak is adjanak jó példát, és így ajánlják föl az Istennek a kedves és elfogadható áldozatot. Ne csak a saját megtérésükre ügyeljenek, hanem azokéra is, akiknek szívét intelmeikkel töredelemre indítják a megtérés és üdvösség útján. Akik felövezték magukat, hogy ily módon haladjanak előre, azok minden feladatukat, tudniillik az imádságokat, az elmélkedéseket, a lelki olvasmányokat, a virrasztásokat, a böjtöket, az önmegtagadásokat, a kétkezi munkálkodásokat, az embernek mind a külső, mind a belső cselekedeteit abból a célból végezzék, hogy így, egyenes úton majd könnyebben és illőbben eljussanak az örök bölcsesség szeretetére és megízlelésére, a mi Urunk, Jézus Krisztus segítségével, aki méltóztasson őket megvigasztalni minden szenvedéssel teli munkálkodásukban. Ámen.

[Regula, amelyet Bertalan, pécsi püspök 1225-ben adott az első remeteközösségnek]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

testvéreim a monostorban közösen, együtt éljenek: a Remete Szent Pálról elnevezett szerzetesrendet Özséb, esztergomi kanonok alapította, aki a 13. század közepén a Pilis hegységben élő remeték számára Klastrompuszta területén felépítette a Szent Kereszt kolostort. A rend első hajtása azonban az a közösség volt, amelyet korábban Bertalan pécsi püspök a Mecsekben szétszórtan élő remeték egybegyűjtésével hozott létre. A püspök e remetéket nevezi testvéreinek. A monostor vagy kolostor a Pécs környéki Jakab-hegyen létesített ház, amelyet ugyancsak ő adományozott a remetéknek.
az anyagiakat illetően mértékletesen rendezzék be életüket: a mecseki barlangokban élő remeték kétkezi munkájukkal és adott esetben koldulással tartották fenn magukat. Bertalan püspök arra figyelmezteti a közösségbe gyűjtött szerzeteseket, hogy továbbra is a szegény Krisztus nyomában kell járniuk.
áhítattal látogassák a szentegyházakat: a remetéknek azért kellett buzgón látogatni a szentegyházakat, vagyis a templomokat, mert eleinte nem volt közöttük pappá szentelt személy.
az erények iskoláját nagy buzgalommal látogassák: az erények iskolájába járni annyi, mint Krisztus segítségével elsajátítani a Bibliában ajánlott készségeket és magatartásformákat (vö. Gal 5,22; Kol 3,12; Ef 4,32 stb.).
másoknak is adjanak jó példát, és így ajánlják föl az Istennek a kedves és elfogadható áldozatot: az Istennek tetsző áldozatot egyszer s mindenkorra Jézus Krisztus mutatta be a mennyei Atyának (vö. Zsid 9). Áldozatának lényege az volt, hogy isteni állapotáról és saját emberi akaratáról is lemondva (vö. Fil 2, 6–11; Zsid 10,7) vállalta az emberi sors minden bizonytalanságát, gyötrelmét, és földi életében egyedül a mennyei Atya akaratát kereste. Ily módon megvalósította az Isten teremtő szeretetét bizalommal viszonzó tökéletes embert, hogy az őt hittel elfogadó embertestvérei is tudjanak Istennek tetsző áldozatot bemutatni, és elnyerhessék az üdvösséget. Amikor a pálos szerzetes példaadó életével mutatja be az Istennek kedves áldozatot (vö. Róm 12,1), valójában nem tesz mást, mint elfogadja Krisztus megváltó áldozatát, és ezt az elfogadást éppen példaadó életével tanúsítja. Így segít másoknak abban, hogy üdvösségük érdekében ők is hasonlóképpen tudjanak cselekedni.
minden feladatukat: a Regula szerzője a Krisztus megváltó áldozatának elfogadását tanúsító imádságokat, elmélkedéseket, virrasztásokat, böjtöket, különféle önmegtagadásokat stb. nevezi feladatoknak.

a célból végezzék, hogy… eljussanak az örök bölcsesség szeretetére és megízlelésére, a mi Urunk, Jézus Krisztus segítségével: az Ószövetségben a bölcsesség azonos Istennel, illetve az Ő megszemélyesített erejével. Az újszövetségi írók szerint Isten bölcsessége személyesen jelent meg Jézus Krisztusban a földön (vö. 1 Kor 1,24). A bölcsesség szeretetére és megízlelésére eljutni tehát annyit jelent, mint Jézus Krisztus által előre haladni a boldogító Isten ismeretében és befogadásában.

d) Az Isten dicsőségét szolgáló jezsuiták

A fent említett [vagyis az Ignácnak és társainak életrendjét leíró] Formula szövege a következő: Mindaz, aki Társaságunkban, amelyet Jézus nevével óhajtunk megjelölni, a kereszt zászlaja alatt Isten seregébe akar állni, és egyedül az Úrnak és földi helytartójának, a római pápának akar szolgálni, a tisztaság ünnepélyes örök fogadalmának letétele után, legyen eltökélve arra, hogy olyan Társaságnak lett tagja, amelyet főképpen arra alapítottak, hogy a lelkeknek a keresztény életben és tanításban való előmenetele, valamint a hit terjesztése érdekében nyilvános szentbeszédekkel, Isten igéjének szolgálatával, lelkigyakorlatokkal, a szeretet cselekedeteivel, különösen gyermekek és tanulatlanok keresztény oktatásával és szentgyónás-hallgatással a keresztény hívőknek főképpen lelki vigaszt nyújtson. Tartsa mindig szem előtt elsősorban Istent, azután pedig ennek a Rendalkotmánynak jellegét, amely egy az Istenhez vezető utak közül, és törekedjen teljes erővel elérni ezt az Isten által eléje tűzött célt… Minden rendtag legyen tudatában…, hogy e Társaság összességében is, minden egyes tagjában is, hűséges engedelmességben szolgál jelen Szentatyánk, a pápa, és utódai, a római pápák alatt Isten seregében; s bár az evangéliumból tudjuk, igaz hittel ismerjük és szilárdan valljuk, hogy minden keresztény hívő alá van vetve a római pápának, mint főnek és Jézus Krisztus helytartójának, mégis Társaságunk nagyobb alázatossága, mindegyikünk tökéletes önmegtagadása és a saját akaratunkról való lemondás érdekében igen hasznosnak ítéljük, hogy mi mindnyájan egyenként a fent említett közös köteléken túlmenően különleges fogadalommal elkötelezzük magunkat arra, hogy bármit is parancsoljon a mostani pápa vagy akármelyik későbbi a lelkek javát és a hit terjesztését illetően, és bármelyik országba is akarjon küldeni bennünket, azonnal, minden kifogás és mentegetőzés nélkül – amennyiben rajtunk áll – parancsát teljesítjük… Jól tudjuk azt is, hogy Urunk Jézus Krisztus megígérte csak Isten országát kereső szolgáinak, hogy megadja nekik a szükséges eledelt és ruházatot. Ezért az egyesek és mindnyájan fogadjanak örök szegénységet.

[Részletek a jezsuiták 1539 körül összeállított Rendalkotmány Tervezetéből, a Formula Institutiból]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[Formula Instituti]: a tervezetet III. Pál pápa a „Küzdő egyház vezetése javára" szavakkal kezdődő bullájával 1540-ben hagyta jóvá.
Ignácnak és társainak: Ignác, családi nevén Iñigo López de Loyola (1491–1556) 1534-ben alapította meg Párizsban hat társával együtt a Jézus Társasága nevű szerzetesrendet.
életrendjét leíró Formula: a pápa ismerteti a jezsuiták életprogramját tartalmazó Rendalkotmány Tervezetet (lat. *Formula Instituti*), amelyet Ignác és társai 1539 körül állítottak össze.
Társaságunkban, amelyet Jézus nevével óhajtunk megjelölni: a jezsuiták rendje Jézusról kapta nevét. Címerük is erre utal: az IHS monogram a görögül írt Jézus név rövidítése. A népies szómagyarázat az IHS betűket latin nyelvű szókapcsolat rövidítésének tekintve a monogramot másként értelmezi: Jézus az emberek Üdvözítője (lat. *Iesus hominum Salvator*). A jezsuiták általában így oldják fel a betűszó jelentését: Jézus a mi társunk (lat. *Iesum habemus socium*).
a kereszt zászlaja alatt Isten seregébe akar állni: a katonaélettel felhagyó Ignác az önmagunk és mások üdvösségéért folytatott küzdelmet olyan harchoz hasonlítja, amelyben a Krisztus zászlaja alatt küzdő sereg, azaz jobbik énünk megütközik bűnös énünkkel, akit a Lucifer zászlaja alatt harcoló csapat szimbolizál. Jobbik énünk Krisztus erejében a szegénység, a megvetett-

ség elviselése és az alázatosság fegyvereivel harcol a világ értékeit istenítő gazdagság, a hiúság és a kevélység ellen (vö. Lelkigyakorlatok).
egyedül az Úrnak és földi helytartójának, a római pápának akar szolgálni: a szöveg írója az Úr földi helytartójának nevezi Róma püspökét. Az elnevezés alapja az, hogy az Úr Jézus Krisztus, aki az egyház láthatatlan feje (vö. Kol 1,18), földi életében különleges „hatalommal" ruházta fel Péter nevű apostolát (vö. Mt 16, 17–19), és azt akarta, hogy a kitüntetett tanítvány erősítse meg apostoltársai hitét (vö. Lk 22,32). A katolikus értelmezés szerint e rendelkezésével Jézus mintegy képviselőjévé, helyettesévé avatta Pétert és az apostolságban utódait. A Biblia tanúsága szerint Péter ezt a tanbeli és fegyelmi hatalmat apostoltársaival együtt, azaz kollegiálisan gyakorolta (vö. ApCsel 1,15; 2,14 stb.). Ez a magyarázata annak, hogy az 5. században felbukkanó „Krisztus helytartója" (lat. *Vicarius Christi*) címmel eleinte nemcsak Róma püspökét tüntették ki, hanem a többi püspököt is. A nyugati egyházban azonban ez a megnevezés egyre inkább a római püspök címévé vált, s a 12-13. századtól kezdve kizárólag a pápákat nevezték Krisztus helytartójának.
a tisztaság ünnepélyes örök fogadalmának letétele után: a jezsuita a többi szerzeteshez hasonlóan azért mond le a házasságról és a szexuális kapcsolatokról, hogy osztatlan szívvel szolgálhasson Istennek (vö. 1 Kor 7,32).
arra alapítottak, hogy a lelkeknek a keresztény életben és tanításban való előmenetele, valamint a hit terjesztése érdekében…: a rend célkitűzését tartalmazó mondat magyarázatot ad arra, hogy Szent Ignác miért választotta jelmondatául a „Mindent Isten nagyobb dicsőségére" (lat. *Omnia ad maiorem Dei gloriam*) mottót. A súly és fontosság kifejezésekkel rokon értelmű dicsőség (héb. *kabód*) szó az Ószövetségben Istent, illetve az Ő hatalmát, rendelkezési jogát, fenségét jelenti (vö. Kiv 16,10; Lev 9,6 stb.). Az Újszövetségben a dicsőség azonos Isten örökkévaló életével, amely a történeti Jézusban is megnyilvánult (vö. Jn 1,14; 2,11). A Biblia szerint Istent dicsőíteni annyit jelent, mint elismerni hatalmát, „súlyosnak", fontosnak tartani Őt életünkben. Isten hatalmának elismerése és elismertetése a jezsuiták szerint szentbeszédek, lelkigyakorlatok tartásával, a tanulatlanok keresztény oktatásával, gyóntatással stb. történik.
az evangéliumból tudjuk…, hogy minden keresztény hívő alá van vetve a római pápának, mint főnek: az evangéliumokban kifejezetten nem írnak arról, hogy Krisztus követői engedelmességgel tartoznak Péternek és apostoli utódainak. A katolikus felfogás szerint azonban az újszövetségi iratokból és az egyház gyakorlatából kiolvasható: a keresztények alárendelődnek a pápának, amennyiben ő apostoltársaival, azaz a világ püspökeivel együtt gyakorolja az egyházban a legfőbb tanítói és kormányzói hatalmat.
mi mindnyájan… különleges fogadalommal elkötelezzük magunkat: a jezsuiták abban a tudatban teszik ezt a különleges fogadalmukat, hogy a világ püspökeivel közösségben lévő pápa helyzeténél fogva mindenkinél jobban látja az egyház pillanatnyi szükségeit, és ő tudja a legjobban megmutatni, hogy adott történelmi helyzetben mi az Isten akarata.
az egyesek és mindnyájan fogadjanak örök szegénységet: ez azt jelenti, hogy sem a rendnek, sem az egyes rendtagoknak nem lehet vagyonuk. A szerzetesek a gondviselésben bízva (vö. Mt 6, 25–34) teszik szegénységi fogadalmukat: erősen hisznek abban, hogy Isten jólelkű embereken keresztül anyagi javakkal is megsegíti azokat, akik Isten dicsőségének szolgálatára szentelték életüket.

4. 32 A szövegek értelmezése

III. Honorius pápa, aki 1216-ban már jóváhagyta a Domonkos által alapított szerzetesrend első kezdeményeit, 1217-ben újabb bullával hatalmazza fel Domonkos priort és a toulouse-i Szent Román-templomhoz tartozó testvéreket Isten igéjének hirdetésére, miközben arra

buzdítja őket, hogy ebben minden szorongattatás ellenére is tartsanak ki. A szövegből látszik: a domonkosok rendje a Messiásról szóló tanúságtevés lényegét az evangélium szóbeli hirdetésében, a prédikálásban látja, és a rend tagjai az igehirdetés nehézségeit Krisztus ajándékaként, az örök élet elnyerésének reményében vállalják.

A Honorius pápa által bullával megerősített ferences Regula (lat. *Regula bullata*) szövegéből kiderül, hogy a ferences testvérek a szegény, szelíd és alázatos szívű Krisztust igyekeznek jelenvalóvá tenni az emberek között. Életükben a szociológiai értelemben vett nincstelenség mellett a vallási értelemben vett szegénység is hangsúlyossá válik. Assisi Ferenc, „Isten szegénykéje" (olaszul: *Poverello*) és testvérei azt a Krisztust akarták követni és megjeleníteni, aki értünk szegénnyé (vö. Fil 2, 5–11), a mennyei Atya áldását „kolduló" emberré lett, hogy bennünket is megajándékozhasson Isten gazdagságával (vö. 2 Kor 8,9).

A pálos rend első hajtásának tekintett mecseki remeteközösség számára írt életszabály arra szólítja fel a remetéket, hogy ne csak önmaguk megszentelődésével törődjenek, hanem Krisztus áldozatába bekapcsolódó életükkel másoknak is adjanak jó példát. E felszólítás lényegét a Regula következő mondata fejezi ki: „Ne csak önmaguk legyenek feddhetetlenek, hanem másoknak is adjanak jó példát, és így ajánlják föl az Istennek a kedves és elfogadható áldozatot." Az életszabályt megfogalmazó püspök szeme előtt valószínűleg a történeti Jézus szavai lebegtek, aki így buzdította tanítványait: „Úgy világítson a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jótetteiteket, és dicsőítsék Atyátokat, aki a mennyekben van" (Mt 5,16). A püspök azt is kiemeli, hogy a szerzetesek csak Krisztus segítségével gyakorolhatják példamutató életüket.

A jezsuiták első Rendalkotmány Tervezetéből, amelyet III. Pál pápa hagyott jóvá, kiviláglik, hogy Loyolai Ignác és követői a Messiásról akarnak tanúságot tenni, és a Krisztus által hirdetett Isten dicsőségét szeretnék szolgálni: szentbeszédekkel, lelkigyakorlatok tartásával, a szeretet cselekedeteinek gyakorlásával és a tanulatlanok keresztény oktatásával szándékoznak segíteni embertársaiknak abban, hogy Isten életükben egyre „súlyosabb", azaz egyre fontosabb valósággá váljon. Céljuk elérése érdekében kiegészítik hármas szerzetesi fogadalmukat, és különleges módon is engedelmességet fogadnak a pápának, akit Krisztus földi „helytartójának" tekintenek.

4. 33 Tanulj a Messiásról tanúskodó szerzetesektől!

A domonkos szerzetesek a Messiásról szóló tanúságtevésben a hangsúlyt az igehirdetésre helyezik. – Szavukra figyelve és példájukat követve te magad is törekedj arra, hogy környezetedben minél több emberrel megismertesd Krisztus örömhírét!

A ferences testvérek Isten segítségével az értünk szegénnyé lett Krisztust akarják megjeleníteni a világban. – Gondoltál már arra, hogy amikor a világ értékeiről lemondva a maguk egyszerűségében Isten áldását koldulják, valójában már gazdagok? Te is igyekezz eljutni erre a vallási értelemben vett gazdagságra!

A remeteség magányát elhagyó pálos szerzetesek a példaadó keresztény életben látják annak legfontosabb tanújelét, hogy elfogadják Krisztus megváltó áldozatát. – Példájuk emlékeztethet arra, hogy a krisztusi áldozat részedről is feltételezi a hálás elfogadást!

A jezsuiták jelszavuk szellemében arra törekszenek, hogy „mindent Isten nagyobb dicsőségére" cselekedjenek. – Keresztényként te is meghívást kaptál arra, hogy Isten dicsőségét szolgáld: ha törekszel rá, hogy életedben Ő váljon a legfontosabb valósággá, ezzel másoknak is segítesz abban, hogy ők is eljuthassanak Isten dicsőítésére.

A Szent Jeromos Bibliatársulat által 1997-ben készített bibliafordítás könyveinek neve és rövidítése

Teremtés könyve	(Ter)	Az Énekek éneke	(Én)
Kivonulás könyve	(Kiv)	A Bölcsesség könyve	(Bölcs)
Leviták könyve	(Lev)	Jézus, Sirák fiának könyve	(Sir)
Számok könyve	(Szám)	Izajás könyve	(Iz)
Második Törvénykönyv	(MTörv)	Jeremiás könyve	(Jer)
Józsue könyve	(Józs)	Jeremiás siralmai	(Siralm)
Bírák könyve	(Bír)	Báruk könyve	(Bár)
Rút könyve	(Rút)	Ezekiel jövendölése	(Ez)
Sámuel első könyve	(1 Sám)	Dániel jövendölése	(Dán)
Sámuel második könyve	(2 Sám)	Ózeás jövendölése	(Óz)
Királyok első könyve	(1 Kir)	Joel jövendölése	(Jo)
Királyok második könyve	(2 Kir)	Ámosz jövendölése	(Ám)
Krónikák első könyve	(1 Krón)	Abdiás jövendölése	(Abd)
Krónikák második könyve	(2 Krón)	Jónás jövendölése	(Jón)
Ezdrás könyve	(Ezdr)	Mikeás jövendölése	(Mik)
Nehemiás könyve	(Neh)	Náhum jövendölése	(Náh)
Tóbiás könyve	(Tób)	Habakuk jövendölése	(Hab)
Judit könyve	(Judit)	Szofoniás jövendölése	(Szof)
Eszter könyve	(Eszt)	Aggeus jövendölése	(Agg)
Jób könyve	(Jób)	Zakariás jövendölése	(Zak)
Zsoltárok könyve	(Zsolt)	Malakiás jövendölése	(Mal)
A Példabeszédek könyve	(Péld)	A Makkabeusok I. könyve	(1 Makk)
A Prédikátor könyve	(Préd)	A Makkabeusok II. könyve	(2 Makk)
Evangélium Máté szerint	(Mt)	Első levél Timóteusnak	(1 Tim)
Evangélium Márk szerint	(Mk)	Második levél Timóteusnak	(2 Tim)
Evangélium Lukács szerint	(Lk)	Levél Titusznak	(Tit)
Evangélium János szerint	(Jn)	Levél Filemonnak	(Filem)
Az Apostolok Cselekedetei	(ApCsel)	Levél a zsidóknak	(Zsid)
A rómaiaknak írt levél	(Róm)	Jakab levele	(Jak)
Első levél a korintusiaknak	(1 Kor)	Péter első levele	(1 Pét)
Második levél a korintusiaknak	(2 Kor)	Péter második levele	(2 Pét)
Levél a galatáknak	(Gal)	János első levele	(1 Ján)
Levél az efezusiaknak	(Ef)	János második levele	(2 Ján)
Levél a filippieknek	(Fil)	János harmadik levele	(3 Ján)
Levél a kolosszeieknek	(Kol)	Júdás levele	(Júd)
Első levél a tesszalonikieknek	(1 Tessz)	János jelenései	(Jel)
Második levél a tesszalonikieknek	(2 Tessz)		

Megjegyzés:

A Biblia könyveinek fejezetekre, szakaszokra osztása a párizsi Stephanus Langton (1206) nevéhez fűződik.
A fejezeteket Robert Estienne (16. sz.) francia nyomdász osztotta fel versekre.

TARTALOM

AJÁNLÁS . . . 5

BEVEZETÉS . . . 7

A 2. század elejétől az I. Nikaiai Zsinatig — 100-tól 325-ig

1. A MESSIÁS EGYHÁZA AZ ÓKORBAN . . . 13

a) Az ókori egyház terjedésének történelmi háttere . . . 13
- a földrajzi és a politikai színtér . . . 13

b) Az ókori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése . . . 15
- az egyház terjedését segítő tényezők . . . 15
- az egyház terjedését akadályozó események . . . 16
- az egyház intézményének szerveződése . . . 17

c) A Messiás megjelenítése az ókori egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében . . . 19
- a liturgia . . . 19
- a tanítás . . . 22
- a tanúságtevő élet . . . 24

1. 1 A MESSIÁS AZ ÓKORI EGYHÁZ LITURGIÁJÁBAN . . . 26
1. 11 *A Messiás megjelenítése a beavatás szentségeiben és a bűnbocsánatban* . . . 26
a) A keresztség és a bérmálás mint beavatás Krisztus misztériumába . . . 26
b) Az eukharisztia ünneplése a nyugati liturgiában . . . 28
c) A nyilvános és egyszeri bűnbánat mint visszatérés Krisztus közösségébe . . . 30
1. 12 *A szövegek értelmezése* . . . 32
1. 13 *Jelenítsd meg Krisztus titkát a világban!* . . . 33

1. 2 A MESSIÁS AZ ÓKORI EGYHÁZ TANÍTÁSÁBAN . . . 35
1. 21 *A Messiás az első hitvallásokban* . . . 35
a) A Messiás isteni eredete az „apostoli hitvallásban” . . . 35
b) A Messiás mint az Atyával egylényegű valóság a nikaiai hitvallásban . . . 39
1. 22 *A szövegek értelmezése* . . . 40
1. 23 *Adj hálát a hitvallásokban bemutatott Messiásért!* . . . 41

1. 3 A VÉRTANÚK EGYHÁZÁNAK ÉLETÉBEN MEGNYILATKOZÓ MESSIÁS . . . 42
1. 31 *Az első századok vértanúi* . . . 42
a) A Krisztus megvallása miatt üldözött keresztények . . . 42
b) A vértanúságra készülő Antiochiai Ignác vallomása . . . 43
c) A krisztusi szenvedés kelyhéből részesülő Szmirnai Polikárp vértanúsága . . . 44
1. 32 *A szövegek értelmezése* . . . 46
1. 33 *Kövesd a vértanúk példáját!* . . . 47

Az I. Nikaiai Zsinattól a II. Nikaiai Zsinatig — 325-től 787-ig

2. A MESSIÁS KORA KÖZÉPKORI EGYHÁZA . . . 49

a) A kora középkori egyház terjedésének történelmi háttere . . . 49
- a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton . . . 50
- a földrajzi és a politikai színtér Keleten . . . 52

b) A kora középkori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése . . . 53
• az egyház terjedését segítő tényezők Nyugaton . . . 53
• az egyház terjedésének akadályai Nyugaton . . . 54
• az egyház kibontakozását elősegítő tényezők Keleten . . . 55
• az egyház terjedésének akadályai Keleten . . . 57
• az egyház intézményének szerveződése . . . 57

c) A Messiás megjelenítése a kora középkori egyház liturgiájában, tanításában, tanúságtevő életében . . . 60
• a liturgia . . . 60
• a tanítás . . . 64
• a tanúságtevő élet . . . 67

2. 1 A MESSIÁS A KORA KÖZÉPKORI EGYHÁZ LITURGIÁJÁBAN . . . 69
2. 11 *A Messiás megjelenítése a beavatás szentségeiben és a bűnbocsánatban* . . . 69
a) A keresztség: részesülés az áteredő bűn hatalmától megszabadító Krisztus életéből . . . 69
b) A keresztségtől elváló bérmálás a nyugati egyházban: a Messiás által küldött Szentlélek ajándékozása . . . 70
c) Az eukharisztia ünneplése a keleti liturgiában . . . 71
d) Visszatérés a messiási közösségbe titkos gyónás keretében . . . 73
2. 12 *A szövegek értelmezése* . . . 74
2. 13 *Gondolkodj el a szertartásokban bekövetkezett hangsúlyeltolódásokon!* . . . 74

2. 2 A MESSIÁS A KORA KÖZÉPKORI EGYHÁZ TANÍTÁSÁBAN . . . 76
2. 21 *A Messiás az egyház megnyilatkozásaiban* . . . 76
a) A Messiásban megtestesült Fiú mint a Szentháromság második személye . . . 76
b) A Khalkédóni Zsinaton bemutatott Messiás: a valóságos Isten és a valóságos ember . . . 77
c) A II. Nikaiai Zsinat határozata Krisztus ikonokon való ábrázolásáról . . . 79
2. 22 *A szövegek értelmezése* . . . 81
2. 23 *Adj hálát az isteni Messiásért!* . . . 81

2. 3 A KORA KÖZÉPKOR SZERZETESI ÉLETFORMÁJÁBAN BEMUTATOTT MESSIÁS . . . 83
2. 31 *Az első szerzetesi közösségekben megnyilatkozó Krisztus* . . . 83
a) Krisztus követése Nagy Szent Vazul Regulája szerint . . . 83
b) A Messiás jó illatú áldozatának megjelenítése Szent Ágoston Regulája alapján . . . 85
c) Krisztus Szent Benedek Regulájának középpontjában . . . 87
2. 32 *A szövegek értelmezése* . . . 89
2. 33 *A szerzetesek a Messiásra irányítják figyelmedet* . . . 90

A II. Nikaiai Zsinattól a IV. Lateráni Zsinatig 787-től 1215-ig

3. A MESSIÁS KÖZÉPKORI EGYHÁZA . . . 91

a) A középkori egyház terjedésének történelmi háttere . . . 91
• a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton . . . 91
• a földrajzi és a politikai színtér Keleten . . . 95

b) A középkori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése . . . 97
• az egész egyház tanúságtevésének hitelét romboló keleti egyházszakadás . . . 97
• az egyház terjedését segítő tényezők Nyugaton . . . 98
• az egyház terjedését akadályozó tényezők Nyugaton . . . 101
• az egyház terjedését segítő tényezők Keleten . . . 103
• az egyház terjedését akadályozó tényezők Keleten . . . 104
• az egyház intézményének szerveződése . . . 106

c) A Messiás megjelenítése a középkori egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében . . . 108
• a liturgia . . . 108
• a tanítás . . . 113
• a tanúságtevő élet . . . 117

3. 1 A MESSIÁS A KÖZÉPKORI EGYHÁZ LITURGIÁJÁBAN . . . 121
3. 11 *A Messiás megjelenítése a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben* . . . 121
a) A Messiás a „láthatatlanul kiszolgáltatott" keresztségben . . . 121
b) A bérmálás mint konfirmáció . . . 122
c) Az eukharisztia mint az önmagát feláldozó Krisztus megjelenítése . . . 123
d) A krisztusi megbocsátást nyújtó bűnbánat és a búcsúk gyakorlata . . . 124
3. 12 *A szövegek értelmezése* . . . 125
3. 13 *Adj hálát a szentségeken keresztül üdvözítő Krisztusnak!* . . . 126

3. 2 A MESSIÁS A KÖZÉPKORI EGYHÁZ TANÍTÁSÁBAN . . . 127
3. 21 *A Messiás az egyház megnyilatkozásaiban* . . . 127
a) Az előre elrendelteket üdvözítő Messiás . . . 127
b) A szentek tiszteletében imádott Messiás . . . 128
c) A Messiás isteni mivoltának hangsúlyozása a katharok ellenében . . . 129
3. 22 *A szövegek értelmezése* . . . 131
3. 23 *Imádkozz az isteni Messiáshoz!* . . . 132

3. 3 A KÖZÉPKOR SZERZETESI ÉLETFORMÁJÁBAN BEMUTATOTT MESSIÁS . . . 133
3. 31 *A Messiás megnyilatkozása az első középkori szerzetesrendek életében* . . . 133
a) A krisztusi szeretetközösséget megjelenítő ciszterciek . . . 133
b) A Messiást hirdető premontreiek . . . 134
c) Krisztus követése a karmelita remeték életében . . . 135
3. 32 *A szövegek értelmezése* . . . 137
3. 33 *Gondolj a szerzetesek életében megnyilvánuló Messiásra!* . . . 138

A IV. Lateráni Zsinattól a Trienti Zsinatig 1215-től 1545/63-ig

4. A MESSIÁS EGYHÁZA A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN ÉS ÚJKORÁNAK KEZDETÉN . . . 139

a) Az egyház terjedésének történelmi háttere a késő középkorban és újkorának kezdetén . . . 139
• a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton . . . 139
• a földrajzi és a politikai színtér Keleten . . . 147

b) Az egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése a késő középkorban és újkorának kezdetén . . . 150
• az egyház arculatának átrajzolódása Nyugaton: a reformáció . . . 150
◦ a reformáció előzményei . . . 150
◦ a németországi reformáció: az evangélikusok . . . 151
◦ a svájci reformáció: a reformátusok . . . 156
◦ a reformáció a Brit-szigeteken: az anglikanizmus . . . 159
◦ a reformáció Magyarországon . . . 160
◦ a reformáció az európai kontinens többi országában . . . 162
• az egyház arculatának változása Keleten . . . 164
• az egyház intézményének szerveződése . . . 167

c) A Messiás megjelenítése az egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében a késő középkorban és újkorának kezdetén . . . 168
• a liturgia . . . 168
• a tanítás . . . 176
• a tanúságtevő élet . . . 179

4. 1 A MESSIÁS AZ EGYHÁZ LITURGIÁJÁBAN . . . 184
4. 11 *A Messiás megjelenítése a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben* . . . 184
a) A keresztség mint részesülés Krisztus megváltó érdemében . . . 184
b) A bérmálás mint megerősítés Krisztus nevének bátor megvallására . . . 185
c) Az eukharisztia mint Krisztus keresztáldozatának megjelenítése . . . 186
d) A Krisztus erejében gyakorolt bűnbánat szentsége . . . 188
4. 12 *A szövegek értelmezése* . . . 189
4. 13 *Oszlasd el a szentségekkel kapcsolatos félreértéseket!* . . . 190

4. 2 A MESSIÁS AZ EGYHÁZ TANÍTÁSÁBAN . . . 191
4. 21 *A Messiás tanítása és életműve az egyház megnyilatkozásaiban* . . . 191
a) Az Igazság szava az elhunytak sorsáról . . . 191
b) A Fiú szerepe a Szentlélek származásában és küldésében . . . 193
c) A megigazulást nyújtó Krisztus . . . 194
4. 22 *A szövegek értelmezése* . . . 195
4. 23 *Békülékeny szellemben képviseld a Messiás életművéről szóló katolikus tanítást!* . . . 197
4. 3 A SZERZETESI ÉLETFORMÁBAN BEMUTATOTT MESSIÁS . . . 198
4. 31 *A Messiás a kolduló rendek és a jezsuiták tanúságtételében* . . . 198
a) A Krisztust prédikáló domonkosok rendje . . . 198
b) A Krisztus szegény életvitelét megjelenítő ferencesek . . . 199
c) Az életpéldájukkal áldozatot bemutató pálosok . . . 201
d) Az Isten dicsőségét szolgáló jezsuiták . . . 202
4. 32 *A szövegek értelmezése* . . . 203
4. 33 *Tanulj a Messiásról tanúskodó szerzetesektől!* . . . 204

A SZENT JEROMOS BIBLIATÁRSULAT ÁLTAL 1997-BEN KÉSZÍTETT BIBLIAFORDÍTÁS KÖNYVEINEK NEVE ÉS RÖVIDÍTÉSE . . . 205

TARTALOM . . . 207

A MESSIÁS AZ EGYHÁZBAN

II. KÖTET

EGYHÁZTÖRTÉNET
A TRIENTI ZSINATTÓL A II. VATIKÁNI ZSINATIG

Készült a katolikus iskolák 9. évfolyama számára

5. A MESSIÁS EGYHÁZA AZ ÚJKORBAN

A TRIENTI ZSINATTÓL AZ I. VATIKÁNI ZSINATIG (1545/63-TÓL 1869/70-IG)

A Messiás egyházának történetében újkornak a Trienti Zsinattól az I. Vatikáni Zsinatig (Kr. u. 1545/63-tól 1869/70-ig) terjedő időszakot nevezzük.

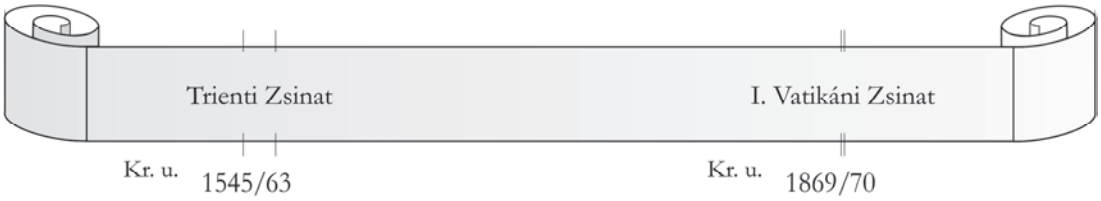

a) Az újkori egyház terjedésének történelmi háttere

az Európa politikai arculatát átrajzoló fontosabb történelmi események áttekintése

Az újkori egyház történelmi hátterét formáló események közül az első a németalföldi szabadságharc (1566–1609), amely a spanyol fennhatóság alatt álló Németalföld területén vívott függetlenségi háború volt. Eredményeképp a németalföldi felkelők 1609-ben egy fegyverszünet keretében gyakorlatilag elismertették Spanyolországgal az Egyesült Tartományok (a mai Hollandia) függetlenségét.

A 17. század első felében zajlott le Európában a harmincéves háború (1618–1648), amely a földrész minden hatalmát érintette. Kitörésének fő oka, hogy a Német-római Birodalom belső vallási és politikai ellentétekkel küzdött. A harcok a német területeket különböző (dán, svéd, francia stb.) hatalmi törekvések és szörnyű kegyetlenségek színhelyévé tették. A háborút a császárság északnyugati részén található Vesztfália tartományában megkötött béke zárta le 1648-ban. A békekötés alkalmával a császári címet névleges méltóságként meghagyva a Német-római Birodalmat több száz, külpolitikailag is önálló államra darabolták föl.

A 17. században a Brit-szigetek politikai térképét az abszolút monarchia államformáját megdöntő angol forradalomnak, a királyság helyreállításának és az alkotmányos királyság létrejöttét eredményező dicsőséges forradalomnak eseményei rajzolták át.

A spanyol örökösödési háború (1701–1714) kitöréséhez a közvetlen okot az adta, hogy az utolsó spanyol Habsburg uralkodó, II. Károly (ur. 1665–1700) a Bourbon-házi francia király unokáját tette meg örökösének, aki V. Fülöp néven el is foglalta a trónt. Ez nemcsak az osztrák Habsburgok, hanem több más hatalom érdekét is sértette. A kitörő háború nem csupán a megüresedett spanyol trón birtoklására, hanem az Európa feletti egyeduralom megszerzésére is irányult. A jogaikban sértett osztrák Habsburgok szövetségre léptek Angliával, Hollandiával, majd Portugáliával, a Savoyai Hercegséggel és az 1701-ben létrejött Porosz Királysággal. Spanyolországot és Franciaországot Bajorország támogatta. A háborút lezáró békekötésekben V. Fülöpöt elismerték Spanyolország királyának, de összes európai tartományát elveszítette. Anglia (1707-től: Nagy-Britannia) elfoglalta Gibraltárt, és Észak-Amerikában

területeket vett el a franciáktól. A Habsburg Birodalom megkapta Németalföldet, valamint a Nápolyi és a Szicíliai Királyságot.

A nagy északi háborúban (1700–1721), amelyet a svéd király kezdeményezett, Svédország a vele szemben álló szövetség (Oroszország, Dánia, Lengyelország, Porosz Királyság és Hannoveri Választófejedelemség) ellen harcolt. A háborút lezáró békekötés (1721) értelmében Svédország elveszítette a kontinensen lévő birtokait: Pomeránia (Rügen szigete és a Visztula torkolata közti tengermelléki terület) a Porosz Királysághoz került, a Balti-tenger melletti egyéb területek feletti hatalmat pedig az oroszok szerezték meg. I. Nagy Péter († 1725) orosz cár a békekötés után felvette a latin eredetű imperátor (győztes hadvezér, császár) címet, és Oroszország hivatalos elnevezését Orosz Birodalomra változtatta. Ezzel új nagyhatalom született.

A több földrészre is kiterjedő osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) az egyik tábort Poroszország, Spanyolország, a Bajor Választófejedelemség és Franciaország képviselte, a másikat pedig a Habsburg Birodalom, Nagy-Britannia, Hollandia és az 1720-ban Torino székhellyel létrejött Szárd (Szárd–Piemonti) Királyság. A harcok a gyarmatokra is kiterjedtek. A háború kitörésének közvetlen oka az volt, hogy VI. Károly német-római császár halálát és leányának, Mária Terézia magyar és cseh királynőnek trónra lépését (1740) követően Európa uralkodói megkérdőjelezték, hogy Mária Teréziának joga volna a Habsburg-örökségre, melyet az 1723-as, *Pragmatica Sanctio* elnevezésű királyi rendelet biztosított számára. II. Nagy Frigyes porosz király lerohanta a Habsburg Birodalomhoz tartozó, bányászati kincsekben gazdag Sziléziát. Spanyolország az itáliai Habsburg-birtokokra, a Bajor Választófejedelemség pedig a Habsburg-uralom alatt álló Csehországra támadt. Az osztrák örökösödési háborút lezáró aacheni béke (1748) Európában csaknem teljesen visszaállította a háború előtti helyzetet: garantálta Mária Terézia jogát a Habsburg örökös (azaz az uralkodó uralma alá öröklés, s nem választás jogán tartozó) tartományokhoz; a franciáknak le kellett mondaniuk osztrák Németalföldről a Habsburgok javára; Mária Terézia észak-itáliai területeket adott át a Szárd Királyságnak; Szilézia pedig a poroszok kezébe került át. A békekötés értelmében a gyarmatokon is a korábbi állapotokat állították vissza.

A hétéves háború (1756–1763) fegyveres konfliktussorozata, amely a gyarmatokat is érintette, szembeállította a Nagy-Britanniával szövetséges Poroszországot a Habsburg Birodalommal, a birodalmat támogató Franciaországgal és más (orosz, svéd, kis német fejedelemségek) szövetségeseivel. A háború kitörésének oka egyrészt a francia és brit gyarmati vetélkedés, másrészt a Szilézia birtoklása miatti porosz–osztrák feszültség volt. Mivel az észak-amerikai összetűzésekbe a franciák és a britek indián szövetségeseket is bevontak, ezért a két gyarmati hatalom közti összecsapások itt „indián háború" néven váltak ismertté. Európában Mária Terézia az osztrák örökösödési háborúban elvesztett Sziléziát akarta visszaszerezni a poroszoktól. Mind az európai, mind a gyarmati konfliktusok 1763-ban értek véget, a Lipcse melletti Hubertusburg-kastélyban, illetve a Párizsban aláírt békével. A hubertusburgi békeszerződés elismerte a Porosz Királyság uralmát Szilézia felett, a párizsi béke pedig megfosztotta Franciaországot kanadai és indiai gyarmataitól a britek javára.

Az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) elsősorban Nagy-Britannia történelmét befolyásolta: a háború folyamán az észak-amerikai keleti parton lévő brit gyarmatok elszakadtak Nagy-Britanniától, és az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozattal létrehozták az Amerikai Egyesült Államok elődjét.

A francia forradalom (1789–1799) Európa történetének meghatározó eseménysorozata a 18. század végén. A szabadság, egyenlőség és testvériség hármas jelszavát hirdető forradalmárok a két uralkodó rend (a földbirtokos nemesség és a papság) mellett a harmadik rend

(a polgárság és parasztság) számára is biztosítani akarták a jogokat az állam ügyeinek intézésében. Ennek érdekében megdöntötték az országot pénzügyi csőd közelébe vezető abszolút monarchiát (azt az államformát, amelyben a király az országgyűlést mellőzve, korlátlan hatalommal uralkodik). Ám a gazdasági és társadalmi válságot nem sikerült megoldaniuk. A forradalom folyamán előbb létrejött az angol mintájú alkotmányos monarchia államformája (a király uralkodik, de nem kormányoz), majd 1792-ben kikiáltották a köztársaságot. A következő évben kivégezték XVI. Lajos francia királyt. Az ezt követő események diktatúrába torkolltak. 1795-ben egy öttagú kormány, a direktórium kezébe került a hatalom. Négy évvel később a forradalom tehetséges, korzikai származású tábornoka, Bonaparte Napóleon († 1821) államcsínnyel átvette a hatalmat. Hódító törekvései az 1799 és 1815 között zajló napóleoni háborúkhoz vezettek, melyek Európa jelentős részére, illetve Észak-Afrika, Ázsia és az Atlanti-óceán bizonyos területeire is kiterjedtek. Napóleon 1799–1804-ig első konzul (gyakorlatilag az ország diktátora), majd 1804–1814/1815-ig I. Napóleon néven a franciák császára lett. Sorra verte le az ellene alakuló európai katonai szövetségek hadseregeit: elfoglalta szinte egész Európát, s a meghódított országokból csatlós államokat hozott létre. A háborúk egyik következménye a Német-római Császárság hivatalos megszűnése lett. Miután Napóleon 1804-ben életre hívta a Francia Császárságot, II. Ferenc – az utolsó német-római császár († 1835) – létrehozta a Habsburg örökös tartományokat egyesítő Osztrák Császárságot, ő maga pedig I. Ferenc néven felvette az Ausztria császára címet. 1806-ban a Habsburg Birodalom két nagy egységre bomlott: az Osztrák Császárságra és a Magyar Királyságra. A napóleoni háborúk másik következménye a francia királyság helyreállítása lett: Napóleonnak az Orosz Birodalom elleni sikertelen hadjáratát (1812), illetve a belgiumi Waterloonál elszenvedett 1815-ös végső vereségét követően Franciaországban helyreállították a Bourbon-királyságot.

A Bécsi Kongresszus a 19. század elején rajzolta át Európa politikai arculatát. A kongresszus Európa legnagyobb uralkodóinak a napóleoni háborúkat lezáró tanácskozása volt (1814–1815), amelyen az orosz cár, a brit külügyminiszter, a porosz király és az osztrák miniszterelnök döntött a földrész új területi felosztásáról. A cél a francia forradalom előtti európai rend módosított helyreállítása és a nagyhatalmi egyensúly megteremtése volt. A kialakított rendszer fennmaradását a Szent Szövetség (1815) létrehozásával biztosították. Ez a szövetség az orosz cár, az osztrák császár és a porosz király által Párizsban megkötött szerződés, amelyben megfogadták, hogy a keresztény gondolatvilág és az uralkodóházak közti együttműködés szellemében kölcsönösen segítséget nyújtanak egymásnak. A Bécsi Kongresszus döntése alapján jött létre 1815-ben a korábban felbomlott Német-római Birodalom területén a német államokat egybefogó Német Szövetség is, amelynek vezetője az 1804-ben alakult Osztrák Császárság lett. 1815-ben a Bécsi Kongresszus jóváhagyásával hozták létre Észak-Itáliában a Lombard–Velencei Királyságot, amely perszonálunióban állt az Osztrák Császársággal. Ugyancsak a kongresszus döntése alapján született meg 1816-ban a Szicíliai Királyság és a Nápolyi Királyság egyesítésével a Szicíliai Kettős Királyság. A két egyesített királyság élére egy Bourbon-házból való spanyol uralkodó került I. Ferdinánd († 1825) nápolyi–szicíliai király néven, aki az egyesítés előtt Nápolynak is és Szicíliának is királya volt.

Az 1848-as európai forradalmi hullám, amelyet a történészek „a népek tavaszának” is neveznek, a 19. század közepén változtatta meg az európai népek életét. A forradalmak kirobbanását megelőzően egész Európa gazdasági, pénzügyi válsággal küzdött. A földrész nyugati felén a választójog és a munkáskérdés, középső és keleti részén pedig a nemzeti függetlenségi törekvések és a jobbágykérdés növelte a politikai feszültséget. A forradalmak fő célkitűzései (alkotmányos kormányzás; a feudalizmus megdöntése; az itáliai és német területeken egységes állam létrehozása; nemzeti függetlenség stb.) a sajátos földrajzi, politikai és gazdasági helyzet-

től függően országonként eltértek egymástól. A forradalmi hullám 1848 januárjában a Szicíliai Kettős Királyság területéről, Palermóból indult ki, majd átterjedt egész Itáliára (Nápoly, Róma, Milánó, Velence) és szinte egész Európára (Párizs, Prága, Bécs, Pest, Berlin). A forradalmak az év végére elbuktak, kivéve a pesti forradalmat, amely az 1849-es szabadságharccal folytatódott.

Az 1867-es esztendő két nagy fordulatot hozott Európa nyugati és középső részének életében: a Német Szövetség helyébe lépett az Észak-német Szövetség, és a kiegyezés eredményeként megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia. – Az osztrákok által vezetett Német Szövetség 1866-ban szűnt meg. A változás előzményeként Poroszország, amely saját vezetése alatt szándékozott megteremteni a német államok egységét, katonai szövetséget kötött Olaszországgal, majd hadat üzent Ausztriának. A porosz–osztrák háború folyamán Königgrätz városánál a poroszok győzelmet arattak az osztrákok fölött. A háborút lezáró prágai békében (1866) Ausztria elismerte a Német Szövetség megszűnését. Ezt követően a poroszok létrehozták az Észak-német Szövetséget, amelyből kihagyták Ausztriát. Ez a katonai szövetség 1867-ben vált alkotmányos szövetséggé. – Az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésének előzménye volt, hogy az 1848/49-es szabadságharcot orosz segítséggel leverő és a Magyar Királyságban önkényuralmat gyakorló osztrák uralkodóház 1867 elején kiegyezett a magyarokkal. A kiegyezés érvénybe léptetése, szentesítése érdekében 1867 júniusában I. Ferenc Józsefet (1848–1916-ig osztrák császár) Magyarország királyává koronázták. Ezt követően létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, amelynek feje az osztrák császár lett. A monarchiában a külügyeket, hadügyeket és pénzügyeket közösen intézték, más tekintetben mindkét állam önálló volt.

Európa és a Közel-Kelet a Szent Szövetség korában (19. század eleje)

❖ a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton ❖

A vallásilag és politikailag megosztott Német-római Császárság erejét a 16. század második felében a németalföldi szabadságharc (1566–1609) gyengítette, amelynek folyamán létrejött a mai Hollandia. A harmincéves háború (1618–1648) idején a császárság darabjaira hullott.

Németalföld a 16. században spanyol fennhatóság alá tartozott: amikor ugyanis V. Károly 1556-ban lemondott német-római császári trónjáról, Spanyolországot és Németalföldet fiának, II. Fülöpnek (ur. 1556–1598) adta, a német-római császári címet pedig öccsének, I. Ferdinándnak (ur. 1556–1564). A függetlenségi háború kitörésének politikai oka az volt, hogy az uralkodók – háborús költségeik fedezésére – kizsákmányolták a németalföldi gazdag tartományokat. A vallási okot az szolgáltatta, hogy a katolikus császár, illetve utódja, II. Fülöp spanyol király üldözni kezdte a németalföldi tartományokban élő protestáns közösségeket. A hosszan elhúzódó összetűzéseket egy fegyverszünet zárta le 1609-ben: Spanyolország elismerte az Egyesült Tartományok (a mai Hollandia) függetlenségét.

A harmincéves háború kitörését megelőzően a Német-római Császárságot felekezeti megoszlás jellemezte. A protestánsok 1608-ban létrehozták a birodalom protestáns fejedelmeinek szövetségét, a Protestáns Uniót. Az unió vezetője V. Frigyes pfalzi választófejedelem, a Rajnai Palotagrófság uralkodója lett. Válaszul 1609-ben Bajorország vezetésével megalakult a Katolikus Liga, amelyet a pápa és a Habsburgok spanyol ága által uralt Spanyolország is támogatott. A háború 1618-ban Prágában tört ki, amikor a cseh rendek (a kormányzatban szerepet kapó főurak és főpapok) fellázadtak II. Ferdinánd – német-római császár (ur. 1619–1637), magyar és cseh király – protestánsellenes és abszolutista politikája miatt: három császári tanácsost kihajítottak a prágai vár ablakán, s meghívták a cseh trónra a Protestáns Unió vezetőjét, V. Frigyes pfalzi választófejedelmet (1610–1623). II. Ferdinánd császár a Katolikus Liga segítségével 1620-ban a fehérhegyi csatában legyőzte a cseheket. Ezt követően a spanyolok Pfalz déli vidékeit támadták meg, a bajorok pedig a választófejedelemség északi részeit vették birtokukba. Csehország a Habsburg örökös tartományok sorába süllyedt. A háború 1621-ben kezdett európai méreteket ölteni, amikor Hollandia szövetséget kötött Pfalzi Frigyessel, és megtámadta Németalföld spanyol fennhatóság alatt maradt déli részét. A protestáns Dán Királyság Hollandiával és Angliával szövetkezve 1625-ben avatkozott be a II. Ferdinánd császár ellen irányuló háborúba. A dán támadást a császári csapatok visszaverték, s Dániát 1629-ben a lübecki béke aláírására kényszerítették. II. Gusztáv Adolf svéd király († 1632) a protestánsok védelmének jelszavával, valójában a svéd balti uralom megszilárdításának reményében 1630-ban avatkozott be a német-római császár elleni küzdelembe. A franciák 1635-ben Itália északi részét, Dél-Németalföldet és a Rajna vidékét vonták fennhatóságuk alá. I. Rákóczi György († 1648) erdélyi fejedelem 1644-ben Észak-Magyarországon támadta a Habsburg-birtokokat. Az egymás ellen harcoló felek a vesztfáliai békeszerződéseket 1648-ban több részletben kötötték meg. A békekötések eredményeként a Német-római Császárság 294, külügyeiben is független államra bomlott fel. Mivel a császár külpolitikai döntéseit és a törvényhozást a birodalmi gyűlés egyhangú jóváhagyásához kötötték, a gyűlés döntésképtelenné vált. A Habsburg uralkodóház azonban nem szenvedett teljes vereséget: az osztrák és a cseh tartományokban ugyanis felszámolta a rendiséget (a világi főurak és főpapok kormányzati szerepét), ami lehetőséget teremtett az abszolutizmus kiépítésére. Vallási szempontból a vesztfáliai béke a reformátusokra is kiterjesztette az augsburgi vallásbéke (1555) rendelkezéseit.

A 18. században két német állam emelkedett a többiek fölé: az egyik a császárság északi részén lévő Poroszország Berlin központtal, amelynek irányítója a Hohenzollern-dinasztia lett, a másik pedig a Bécs központú Habsburg Birodalom, amelyet a német-római császári címet névlegesen birtokló Habsburgok irányítottak. A két vezető német állam kezdetben még szövetségben állt, ám a század folyamán területi viták miatt szembekerült egymással.

A Brandenburgi Választófejedelemség és a Königsberg központú Porosz Hercegség egyesítésével 1701-ben jött létre a Porosz Királyság Berlin fővárossal. A királyság létrehozása azért vált lehetővé,

mert a spanyol örökösödési háború idején a brandenburgi választófejedelem katonai segítséget nyújtott I. Lipót német-római császárnak (1657–1705). A Magdeburgtól Königsbergig terjedő Porosz Királyság II. (Nagy) Frigyes uralkodása alatt (1740–1786) európai nagyhatalommá vált.

A Habsburg Monarchia (más néven: Habsburg Birodalom, Dunai Monarchia vagy Osztrák Monarchia) a 13. századtól kezdve az Osztrák Hercegségből, illetve a 14. századi osztrák örökös tartományokból (Karintia, Krajna, Tirol, Trieszt, Voralberg) bontakozott ki. A birodalom a 16. században Bécs központtal a Német-római Császárság része volt. A monarchia vezetői a német-római császár címet is birtokolták. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békét (1648) követően, amikor a Német-római Császárság több száz önálló államra esett szét, a Habsburg Monarchia is önállósulni kezdett, s a 18. században a széthullott német birodalom államai között Poroszországhoz hasonlóan vezető szerephez jutott.

A spanyol örökösödési háborúban (1701–1714) a két vezető állam még szövetséges volt: a Porosz Királyság az osztrák Habsburgokat támogatta a spanyol Habsburgok elleni harcban. Az osztrák örökösödési háború (1740–1748) folyamán azonban szembekerültek egymással: a háborút lezáró aacheni békekötéskor a poroszok megkapták a Habsburgoktól elfoglalt Sziléziát. A hétéves háborúban (1756–1763) folytatódott a szembenállás: az osztrákok a háború végére sem tudták visszaszerezni a poroszoktól Sziléziát.

A 19. század elején a napóleoni háborúk következtében a névleges osztrák vezetés alatt álló Német-római Császárság hivatalosan is megszűnt, és helyébe lépett az Osztrák Császárság. A háborúkat lezáró Bécsi Kongresszus (1814–1815) a német egység helyreállítása érdekében létrehozta az osztrákok által vezetett Német Szövetséget, amelynek Poroszország is tagja lett. A Német Szövetséget 1867-ben az Észak-német Szövetség váltotta fel: ezt Poroszország vezette, és Ausztria már nem volt a tagja. Az Osztrák Császárság ugyanebben az évben Osztrák–Magyar Monarchiává alakult.

Miután Napóleon 1804-ben életre hívta a Francia Császárságot, II. Ferenc – az utolsó német-római császár († 1835) – létrehozta a Habsburg örökös tartományokat egyesítő Osztrák Császárságot, ő maga pedig I. Ferenc néven felvette az Ausztria császára címet. 1806-ban hivatalosan is megszűnt a Német-római Császárság.

A Német Szövetséget a napóleoni háborúkat lezáró, illetve Európa újrafelosztásáról döntő Bécsi Kongresszus (1814–1815) az osztrákok vezetésével hozta létre. A Szövetség ügyeit Frankfurt am Main székhelyen a szövetségi gyűlés intézte, amely a német államok képviselőiből állt, az osztrákok elnöklete alatt. Bécsben az orosz cár, az osztrák császár és a porosz király megkötötte az 1848-ig érvényben levő Szent Szövetséget is. A porosz–osztrák ellentéteket azonban a Szent Szövetség sem tudta megszüntetni.

Az Észak-német Szövetség létrejöttének oka az volt, hogy a poroszok az osztrákok kizárásával akarták megteremteni a német egységet. Az 1848-as forradalmi események hatására a porosz miniszterelnök, Otto von Bismarck († 1898) háborút indított az osztrákok ellen. A poroszok győzelme után 1867-ben – osztrák területek nélkül – létrejött az Észak-német Szövetség. Miután a szövetségből kizárt osztrákok 1867-ben kiegyeztek a magyarokkal, az Osztrák Császárság Osztrák–Magyar Monarchiává alakult.

A Német-római Császárság területén a 16. századtól kezdődően új államalakulatként jött létre Svájc, Hollandia, Belgium és Luxemburg.

A vesztfáliai békében (1648) az európai államok elismerték Svájc önállóságát és a Német-római Császárságtól való függetlenségét. 1798-ban a francia csapatok gyakorlatilag megszüntették a kis államalakulatokból (kantonokból) álló köztársaságot, és a területen központi államként létrehozták a Helvét Köztársaságot. 1803-ban a franciák újra szövetségi alkotmányt adtak az önálló kantonoknak. A Bécsi Kongresszus elismerte Svájc határait, és szavatolta semlegességét. 1845-ben hét katolikus kanton a protestáns kantonokkal szemben megalakította a maga külön szövetségét (ném. *Sonderbund*), amelyet azonban két évvel később feloszlattak. 1848-ban Svájc Bern fővárossal mo-

dern szövetségi köztársasággá alakult, amelyben a kantonok önállóságát csak a szövetségi alkotmány korlátozta.

A modern Hollandia (holland: *Nederland*) a németalföldi szabadságharc (1566–1609) első szakaszában jött létre. A spanyol fennhatóság alatt lévő (a mai Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot magukban foglaló) németalföldi tartományok a 16. század közepén fellázadtak II. Fülöp király önkényuralmi politikája és központosító törekvései miatt. A spanyol helytartó terror bevezetésével próbálta helyreállítani a rendet. 1579-ben a déli tartományok kiegyeztek Spanyolországgal. Erre mintegy válaszul hét északi tartomány (köztük a vezető szerepet betöltő Holland) egyesült az Utrechti Unióban, és kimondta a spanyoloktól való elszakadást. Az állam függetlenségét az európai uralkodók hivatalosan a vesztfáliai békekötéskor ismerték el. Hollandia a 17. században ideiglenesen gazdasági nagyhatalommá vált, s számos gyarmatot alapított Ázsiában, illetve Amerikában. A francia forradalom idején a franciák az országot a batáv őslakosokra utaló névvel Batáviai Köztársasággá alakították (1795), majd I. Napóleon császár királyságot formált belőle (1806). A Bécsi Kongresszus döntése (1815) értelmében a mai Belgium, Luxemburg és Hollandia egyesítésével jött létre az Egyesült Németalföldi Királyság. Ez a királyság 1830-ban – Belgium függetlenedésével – bomlott fel, és helyébe Hága kormányzati székhellyel a Holland Királyság lépett.

A Németalföld déli tartományaihoz tartozó Belgium (flamand: *België*) a 16. században kezdődő szabadságharc idején Spanyol Németalföld néven Spanyolország birtoka maradt, de belügyeiben függetlenséget kapott. A 17. századi háborúk idején területének nagy részét franciák foglalták el. A 18. század elején Osztrák Németalföld néven az osztrák Habsburgok irányítása alá került. A francia forradalom során az országot Franciaországhoz csatolták (1795). 1815-ben a Bécsi Kongresszus döntése alapján Belgium az Egyesült Németalföldi Királyság részévé vált. A királyságon belüli holland fölény miatt 1830-ban Brüsszelben felkelés tört ki, és még ugyanebben az évben kikiáltották a Belga Királyság függetlenségét.

Luxemburg (francia: *Luxembourg*) hercegsége a 16. század elején a spanyol Habsburgok kezére került, a 17. század közepétől kezdve azonban fokozatosan a franciák vették birtokukba. A 18. században a hercegség az osztrák Habsburgok birodalmához tartozott. A francia forradalom idején francia csapatok foglalták el. A Bécsi Kongresszus a területet 1815-ben nagyhercegséggé nyilvánította, majd Belgiummal és Hollandiával együtt az Egyesült Németalföldi Királyság részévé tette. Az ország perszonáluniót kötött Hollandiával, és tagja lett a Német Szövetségnek is. A belga forradalmat követő évben (1831) a nagyhatalmak Luxemburgot független nagyhercegséggé tették, jóllehet nyugati részét Belgiumhoz csatolták, s a független, keleti országrész továbbra is perszonáluniót kötött Hollandiával.

Franciaország a 16. század második felében politikailag szétzilálódott, gazdaságilag meggyengült. A következő században azonban újra megerősödött: a pazar udvartartásáról „Napkirálynak” is nevezett XIV. Lajos uralkodása (1643–1715) idején a királyság fénykorát élte. Ekkor kezdődött meg a francia gyarmatosítás is.

A 18. században a Francia Királyság válságba jutott. Különösen nagy veszteséget okozott számára a hétéves háború, amely az országot és osztrák szövetségesét szembeállította Nagy-Britanniával, valamint Poroszországgal. A háborút lezáró párizsi béke (1763) a franciákat megfosztotta kanadai és indiai gyarmataitól. A királyság életében gyökeres változást hozott a tíz évig elhúzódó 1789-es nagy francia forradalom, amelynek folyamán felszámolták a Bourbon uralkodóház királyi hatalmát, és létrehozták a Francia Köztársaságot (1792–1804).

A Francia Császárságot a korzikai származású Bonaparte Napóleon tábornok teremtette meg. Császári uralma (1804–1814 és 1815) azzal kezdődött, hogy ideiglenesen szinte egész Európát – Britannia kivételével – francia felügyelet alá vonta. A kudarcba fulladt oroszországi hadjárat (1812), majd a lipcsei vereség (1813) után azonban Napóleon birodalma összeomlott. A Bécsi Kongresszus a császárt száműzetésbe küldte. A királyság helyreállításának sikertelen kísérletét követően Napóleon visszatért száműzetéséből, de második uralma mindössze száz

napig tartott: 1815-ben a brit–porosz haderők a belgiumi Waterloo városának közelében döntő győzelmet arattak fölötte. Napóleon megadta magát a briteknek, akik a Dél-Afrikától nyugatra lévő Szent Ilona szigetére száműzték. A királyság helyreállításának újabb kísérleteit először az 1830-as, majd az 1848-as forradalom hiúsította meg, amelyben kikiáltották az 1852-ig fennálló II. Francia Köztársaságot. Ezt követően az államcsínnyel uralomra jutó III. Napóleon létrehozta a II. Francia Császárságot (1852–1870).

A 16. századtól kezdődően a skandináv világ – Dánia, Norvégia, Svédország – politikai térképe is átrajzolódott. A térségben jelentős változásokat hozott a nagy északi háború (1700–1721), amelyet a svédek a velük szemben álló orosz, lengyel, szász és dán szövetség ellen vívtak. A napóleoni háborúkat lezáró Bécsi Kongresszus döntése (1814) alapján Dánia elszakadt Norvégiától, de megkapta Grönlandot, Norvégia pedig a Svéd Királysággal került perszonálunióba.

A harmincéves háborúba való sikertelen beavatkozásai következtében a Kalmari Unióhoz tartozó Dán Királyság a 17. században jelentős területeket veszített. A 18. század elején, a nagy északi háborúban azonban svéd fennhatóság alatt álló területeket szerzett. A napóleoni háborúk időszakának második felében Dánia Franciaország szövetségese volt. Ezért a Bécsi Kongresszus 1814-ben elvette tőle Norvégiát; ugyanakkor Grönland a birtokába került. Az 1848-as forradalmi mozgalmak hatására az ország fővárosában, Koppenhágában alkotmányozó nemzetgyűlés ült össze, s a következő évben az alkotmányos monarchia kormányzati rendszerét kényszerítették a királyra.

A Kalmari Unióhoz tartozó Norvég Királyság a 16. században ténylegesen is Dánia része lett: a főváros, Oslo (amely 1624-ben a Christiania nevet kapta) elveszítette jelentőségét, hiszen a király Koppenhágában élt. A francia forradalom és a napóleoni háborúk befejeződése után Norvégia elszakadt Dániától, s a Bécsi Kongresszus döntése alapján a Svéd Királysággal került perszonálunióba.

Svédország – amely már a 16. század elején kilépett a Kalmari Unióból – a dánok, a lengyelek, majd az oroszok ellen folytatott háborúiban növelte területeit. A harmincéves háborúban északnémet vidékeket is fennhatósága alá vont. A nagy északi háborúban kezdeti sikerek után 1714-ben súlyos vereséget szenvedett el I. Péter orosz cártól, akinek csapatai feldúlták Stockholmot. Az ország nagyhatalmi helyzete meggyengült. A napóleoni háborúk idején a Svéd Királyság elvesztette a Finn Nagyhercegséget, de a Bécsi Kongresszus döntése alapján 1814-ben perszonálunióba került Norvégiával.

A balti államalakulatok (Litvánia, Lettország és Észtország), valamint Finnország a 16. századtól kezdődően a svéd, az orosz, a porosz, az osztrák és a lengyel hatalmi érdekek ütközési területeivé váltak. Életükben az első nagy változást a livóniai háború (1558–1583) hozta, amelyet Oroszország, Svédország, Dánia, Lengyelország és Litvánia vívott a mai Lettország és Észtország területéért. A 17. században a svéd–lengyel háború (1621–1629), a következő évszázad elején pedig a nagy északi háború (1700–1721) változtatta meg a Baltikum politikai térképét. A 19. századra a térség szinte teljesen orosz uralom alá került.

A lengyelekkel perszonálunióban lévő Litvánia az orosz megszállástól tartva a lublini egyezmény (1569) alapján teljes egységre lépett Lengyelországgal: ettől kezdve a két országnak közös szenátusa és országgyűlése volt. 1795-től Litvánián az oroszok és a poroszok osztoztak. A Bécsi Kongresszus (1814–1815) után az országnak szinte egész területe orosz uralom alá került. A 19. század folyamán a litvánok a lengyelekkel együtt részt vettek az orosz cár elleni felkelésekben, ám ezeket a felkeléseket az oroszok vérbe fojtották. • Az orosz fennhatóság alatt álló Lettországban a livóniai háború folyamán fokozatosan a lengyelek vették át az uralmat. A 17. századi svéd–lengyel háborúban az országot a svédek szerezték meg. A 18. században a mai Lettország területét újra az oroszok vették birtokukba. • A mai Észtország területe a svéd–lengyel háború befejeződésekor (1629) teljesen a svédek birtokába került. A nagy északi háború lezárulása (1721) után az észtek által lakott területeket Oroszországhoz csatolták. Az észt nemzeti és függetlenségi mozgalom a

19. században vette kezdetét. • A Svédországhoz tartozó Finn Hercegség a 16. század végén nagyhercegséggé lett. A svédek és az oroszok két évszázadon keresztül számos háborút vívtak egymással a finn területekért. A harc 1809-ben orosz győzelemmel végződött: a saját kormánnyal rendelkező Finn Nagyhercegség Oroszország részévé vált. Az orosz cár Turku (svéd: Åbo) helyett Helsinkit tette meg a nagyhercegség fővárosává.

A Brit-szigeteken Anglia, Skócia és Írország sorsa a 16-17. században szorosabban összefonódott egymással, mint a korábbi időkben. Az angol polgári forradalmat (1640–1660), a királyság helyreállításának időszakát (1660–1688) és a „dicsőséges forradalmat" (1688–1689) követően a britek – Európában elsőként – létrehozták az alkotmányos monarchiát.

Az angol forradalom a brit történelem válságkorszaka, amelyben az Angliát, Skóciát és Írországot magában foglaló abszolút monarchia (a korlátlan hatalommal rendelkező uralkodó által irányított királyság) köztársasággá, majd diktatúrává alakult. Amikor a Stuart-dinasztiából származó VI. Jakab skót király I. Jakab néven az angol trónra lépett (ur. 1603–1625), először egyesültek egy személy uralma alatt a szigetek. Ekkor kezdődött meg Amerika gyarmatosítása is. A Stuart-házból származó I. Károly (ur. 1625–1649) kísérletet tett a parlament nélküli kormányzásra, és rá akarta erőltetni a kálvinista presbiteriánus Skóciára az anglikán egyházszervezetet. Mindez 1640-ben az angol polgári forradalom kitöréséhez vezetett. A forradalom idején kivégezték a királyt, és Anglia egy időre köztársasággá lett. Vezetője a hadsereg főparancsnoka, O. Cromwell († 1658) volt, aki felekezetét tekintve a kálvinizmus szélsőséges irányzatához, a püspöki és a presbiteri rendszert, valamint az államegyház eszméjét elutasító puritánok vagy függetlenek (latin eredetű szóval: independensek) közé tartozott. Cromwell 1653-ban a parlamentet feloszlatva katonai diktatúrát vezetett be.

A királyság helyreállításának időszakában (1660–1688) a parlament visszahívta az ország trónjára a forradalomban kivégzett király fiát, II. Károlyt (ur. 1660–1685). A király ígéretet tett arra, hogy elismeri a változásokat, de ígéretét nem tartotta meg, és megkísérelte helyreállítani a királyi egyeduralmat. Megerősítette az anglikán egyház püspöki szervezetét, de kedvezményeket tett a katolikusoknak is. A király halála után öccse, a katolikus II. Jakab (ur. 1685–1688) foglalta el Anglia, Skócia és Írország trónját. Ám azzal, hogy a katolikusoknak engedményeket tett, és befolyásolni igyekezett a választásokat, ő is szembekerült a parlamenttel.

II. Jakab uralkodásának a „dicsőséges forradalom" (1688–1689) vetett véget. A parlament 1688-ban a holland helytartót, II. Jakab vejét, a protestáns Orániai Vilmost († 1702) hívta meg az angol (skót és ír) trónra. Jakab elmenekült, így Vilmos vér nélkül vehette át a hatalmat: a forradalom ezért kapta a „dicsőséges" jelzőt. 1689-ben a király elfogadta az „Alkotmánylevelet" (angol: *Bill of Rights*), az újonnan megszülető alkotmányos monarchia alapvető jogszabályát.

1707-ben az angol és a skót parlament, valamint a két ország pénzügyi rendszerének egyesítésével létrejött Nagy-Britannia Egyesült Királysága. Az amerikai függetlenségi háborúban (1775–1783) az Egyesült Királyság vereséget szenvedett.

Az Egyesült Királyság a 18. század folyamán részt vett Európa nagy háborúiban, és jelentősen növelte gyarmatainak számát is. A század második felében kezdődő ipari forradalom (szövőgép, gőzgép feltalálása, kohászati újítások bevezetése stb.) hatására gazdaságilag a világ legfejlettebb országává lett. Az amerikai függetlenségi háborúban, vagyis a brit fennhatóság alá tartozó tizenhárom észak-amerikai gyarmat Nagy-Britannia ellen vívott csatáiban az Egyesült Királyság vereséget szenvedett, de még így is a legnagyobb gyarmatbirodalom ura maradt. A század végén elfojtotta a francia forradalom hatására kitört ír függetlenségi felkeléseket.

1801-ben az Egyesült Királyság kormányzata egyesítette a londoni és a dublini parlamentet: így Írország is Nagy-Britannia Egyesült Királyságának részévé vált. I. Viktória királynő uralkodása (1837–1901) alatt a brit hatalom és a világuralomra törő külpolitika (imperializmus) a fénykorát élte.

Az ír függetlenségi törekvéseknek a brit kormány makacsul ellenállt. Az 1845-től kezdődő és a termést minden évben elpusztító burgonyakór miatt az írek között éhínség dúlt, illetve tömegesen

kivándoroltak Angliába és Amerikába. 1858-ben alakult meg az Ír Köztársasági Testvériség azzal a céllal, hogy ha kell, erőszakkal is kivívják a függetlenséget: az 1867-es felkelésüket azonban a britek leverték.

Spanyolország a 16. században megerősödött, de erre az időszakra esett a birodalom hanyatlásának kezdete is. A spanyol örökösödési háború végén (1714) Spanyolország a Pireneusi-félszigeten kívül minden európai birtokát elveszítette. A 19. század elején a britek véget vetettek Spanyolország tengeri hatalmának, a század közepén pedig a „karlista" háborúk tették bizonytalanná az ország belpolitikai és gazdasági helyzetét.

II. Fülöp (ur. 1556–1598), a spanyol Habsburg-ág első uralkodója, területeket foglalt el Itáliától, s gyarmatává tette a róla elnevezett délkelet-ázsiai szigetcsoportot, a Fülöp-szigeteket. 1580-ban – egy trónöröklési vitát kihasználva – elfoglalta Portugáliát. 1588-ban azonban a tengeren vereséget szenvedett Angliától, egy évtizeddel később pedig a szárazföldön a franciáktól. A 17. században Spanyolországot jelentős területi veszteségek érték: a század elején kénytelen volt végérvényesnek tekinteni a holland vezetéssel egyesült észak-németalföldi tartományok elszakadását, és 1640-ben Portugália függetlenné válását is. • A spanyol örökösödési háború (1701–1714) a trónigényt támasztó osztrák Habsburgokkal, valamint a velük szövetséges Angliával és Hollandiával állította szembe Spanyolországot. A spanyol király megvédte ugyan trónját, de a háborút lezáró békekötések országát eredeti határai közé szorították. A század második felében az ország helyzete belpolitikai szempontból megszilárdult, de a francia forradalom idején külpolitikailag bizonytalanná vált. • 1805-ben a britek a délnyugat-spanyolországi Trafalgar-foknál megsemmisítő csapást mértek a spanyol–francia flottára, és ezzel összeomlott a spanyolok tengeri hatalma. A napóleoni háborúk alatt az ország egy időre francia megszállás alá került. • Mivel VII. Ferdinánd († 1833) a leányát, a későbbi II. Izabellát (ur. 1833–1868) tette meg örököséül, a király öccse, Don Carlos, majd utódai polgárháborúkat robbantottak ki a spanyol trón megszerzéséért. Ezek az úgynevezett „karlista" háborúk bizonytalanná tették az ország helyzetét. A királynőt végül forradalom buktatta meg és kényszerítette száműzetésbe.

Portugália 1580-ban spanyol uralom alá került, de 1640-ben függetlenné vált Spanyolországtól. – A 18. század második felében a király átengedte a hatalmat főminiszterének, Pombal márkinak († 1782), aki a felvilágosult abszolutizmus szellemében kormányzott. A napóleoni háborúk alatt a franciák szállták meg az országot. A király Brazíliába menekült, majd a franciák kiűzése (1811) után visszatért, hogy folytassa az alkotmányos monarchiává lett állam irányítását.

A spanyol uralom alatt álló Portugália elveszítette az indiai-óceáni és a kelet-afrikai gyarmatainak jelentős részét. Függetlenségének kivívása (1640) után elnyerte Anglia gazdasági támogatását. A század végétől kezdve az uralkodók önkényuralmi módszerekkel, rendeletek útján kormányoztak. • A 18. század második felében I. József Emánuel (ur. 1750–1783) gyenge uralkodónak bizonyult: az ország vezetését teljhatalmú főminiszterének, Pombal márkinak engedte át, aki az 1755-ös nagy lisszaboni földrengés után újjáépítette a fővárost. • A napóleoni háborúk alatt francia csapatok vonultak be Lisszabonba (1807): VI. János király (ur. 1792–1826) Brazíliába menekült. A francia megszállókat brit segítséggel csak 1811-ben sikerült kiűzni az országból. A Brazíliából 1821-ben visszatérő király kénytelen volt beleegyezni, hogy Portugália kormányzati formája alkotmányos monarchia legyen. Brazília az uralkodó távozása után elszakadt Portugáliától, és függetlenné vált. A király halálát követően Portugáliában állandósultak a belpolitikai harcok, amelyek csak a század közepén értek véget. Az 1860-as években az országban lehetővé tették a szabad kereskedelmet, polgári törvénykönyvet adtak ki, s a megmaradt gyarmatokon eltörölték a rabszolgaságot.

Itália a 16. századtól osztrák, francia és spanyol érdekellentétek hálójában vergődött. Legjelentősebb államai közé tartozott a Velencei Köztársaság, az osztrák fennhatóság alatt álló Lombardia, a Savoyai uralkodóház birtokában levő Piemont, a viszonylag független Pápai Állam, valamint a spanyol alkirályok által kormányzott Nápolyi, illetve Szicíliai Királyság. –

A 18. század első felében északon egyrészt az osztrák Habsburgok gyarapították hódításaikat, másrészt 1720-ban Piemont megszerezte Szardínia szigetét, és felvette a Szárd (Szárd–Piemonti) Királyság nevet. A Pápai Állam továbbra is független maradt. A Nápolyi Királyság és a Szicíliai Királyság rövid Habsburg-uralom után 1735-ben a spanyol Bourbonoké lett.

A francia forradalom idején Napóleon tábornok Észak-Itáliában létrehozta a Ciszalpin (Alpokon inneni) Köztársaságot, majd 1798-ban Rómát és a Nápolyi Királyságot is elfoglalva megteremtette Itália hevenyészett és átmeneti egységét.

Az Itáliát megtámadó Bonaparte Napóleon 1797-ben Milánó központtal létrehozta a Ciszalpin (Alpokon inneni) Köztársaságot. Ugyanebben az évben a Pápai Állam ellen fordult. VI. Pius pápa (1775–1799) fegyverszünetre kényszerült, majd szembeszállt Napóleonnal. Ő azonban a pápai seregeket legyőzve békekötésre és hadisarc fizetésére kényszerítette az egyházfőt, s a Pápai Állam északi területeit a Ciszalpin Köztársasághoz csatolta. A béke nem volt tartós. 1797 decemberében a pápai katonaság a szabadságot és köztársaságot követelő tüntetők közé lőtt, s az egyik golyó kioltotta egy francia tábornok életét is, aki a tüntetők között tartózkodott. A francia direktórium ekkor felmondta a békét, s parancsot adott Róma elfoglalására. 1798-ban a francia fegyverektől támogatott római lázadók kimondták a pápa letételét, és kikiáltották a köztársaságot. Az egyházfőt a franciák először Észak-Itáliába, majd Franciaországba hurcolták, ahol a következő évben meghalt. 1798-ban Napóleon csapatai a Nápolyi Királyságot is elfoglalták: a királyi pár a Szicíliai Királyságba menekült, amelyet a brit hajóhad a napóleoni háborúk teljes tartama alatt meg tudott védelmezni. 1799-ben a franciák kikiáltották a Nápoly ókori nevére utaló Parthenopéi Köztársaságot. A köztársaság azonban csak néhány hónapig állt fenn: F. Ruffo († 1827) diakónus bíboros Palermóban megszervezte az ellenforradalmat, majd a főként útonállókból, elítéltekből, parasztokból és katonaszökevényekből álló hadseregével fosztogatva és mészárolva végigvonult a köztársaság területén. 1799 júniusában elfoglalta Nápolyt. A bíboros a köztársaságpártiaknak és a franciáknak szabad elhajózási lehetőséget ígért. A Szicíliából H. Nelson († 1805) brit admirális segítségével visszatérő király azonban kivégeztette a köztársaságpárti vezetőket.

A 19. század elején Napóleon első konzulként a Szárd (Szárd–Piemonti) Királyságot a Francia Köztársasághoz csatolta, a Ciszalpin Köztársaságot pedig Itáliai Köztársasággá keresztelte át. E köztársaságból francia császárként 1805-ben Itáliai Királyságot formált. A királyság fővárosa Milánó, s uralkodója az itáliai királlyá koronázott Napóleon lett. Napóleon császár 1806-ban másodszor is megszállta Nápolyt, ahol először testvérét, majd sógorát tette meg királynak. A franciák 1808-ban foglalták el Rómát, s 1810-ben a Pápai Államot egyesítették a Francia Császársággal.

Miután Napóleon 1804-ben népszavazással császárrá választatta magát, helyzetének megerősítésére Párizsba hívta VII. Pius pápát (1800–1823), hogy az egyházfő koronázza őt császárrá. A pápa teljesítette kívánságát, ám a koronát mégsem ő, hanem Napóleon vette föl az oltárról, s tette a maga, majd felesége fejére. Ezt követően Napóleon különféle zsarolásokkal az egyház belügyeibe való beavatkozás eltűrésére, sőt hatalmi céljainak teljes kiszolgálására akarta kényszeríteni a pápát. Mivel az egyházfő ellenállt, Napóleon 1808-ban parancsot adott Róma elfoglalására: a francia csapatok bevették az örök várost. A következő évben a pápát Rómából az itáliai Savona városába hurcolták, majd 1810-ben a francia kormányzat a Pápai Államot egyesítette a Francia Császársággal. 1812-ben a fogságban lévő és súlyosan beteg pápát Napóleon a franciaországi Fontainebleau városába vitette. Itt 1813-ban az egyházfőre kényszerített egy megegyezés-tervezetet, amely szerint a pápának le kellett volna mondania a Pápai Állam vezetéséről és más egyházfői jogairól. Napóleon tervei azonban nem sikerültek, mert az 1813-as lipcsei csatában ellenfelei győztek. Ezért a császár 1814-ben a pápát visszavitette Savona városába, majd visszaengedte Rómába.

A Bécsi Kongresszus1814-ben Itáliában visszaállította a korábbi helyzetet, amely nagyjából megfelelt a napóleoni hódítások előtti állapotnak: Velence és Lombardia területén létrejött az osztrákokhoz tartozó Lombard–Velencei Királyság. A Szárd (Szárd–Piemonti) Királyság

önállóvá lett. A kongresszus helyreállította a Pápai Állam területi egységét is, miközben az államhoz csatolta a Genovai Köztársaságot. A kongresszus határozata alapján 1816-ban a Szicíliai Királyságot és a Nápolyi Királyságot (mindkettő hivatalos megnevezése Szicíliai Királyság volt) Szicíliai Kettős Királyságként egyesítették. Ennek az államalakulatnak uralkodója I. Ferdinánd nápolyi–szicíliai király lett, aki 1816-ig IV. Ferdinánd néven Nápoly és III. Ferdinánd néven Szicília uralkodója volt.

A Szicíliai Kettős Királyságból kiinduló 1848-as forradalmi hullám a széttagolt itáliai államok uralkodóit demokratikus reformokra kényszerítette, és átrajzolta Itália politikai arculatát. – Az egységes Itália 1861-ben jött létre. Első uralkodója II. Viktor Emánuel († 1878) szárd–piemonti király lett. 1870-ben az olasz csapatok megszállták Rómát, a Pápai Állam központját.

Az 1848-as palermói forradalom hatására a Szicíliai Kettős Királyságban a Bourbon-házból való uralkodó alkotmányt adott ki. A Pápai Állam politikai fejét, IX. Pius pápát († 1878) a nép reformintézkedésekre, majd menekülésre kényszerítette. 1849-ben kikiáltották a Római Köztársaságot. A pápa 1850-ben csak az időközben politikát váltó franciák segítségével térhetett vissza Rómába. Ettől kezdve azonban hallani sem akart alkotmányos kormányzásról: államtitkára visszaállította a gyűlölt rendőrállamot. A szárd–piemonti uralkodó új alkotmányt adott népének. A Lombard–Velencei Királyság forradalmárai előzték az osztrákokat, és kikiáltották a köztársaságot. Lombardia 1859-ben csatlakozott a Szárd (Szárd–Piemonti) Királysághoz, a Velencei Köztársaság pedig újra osztrák fennhatóság alá került.

Az egységes Itália megteremtése az újjászervezés (olasz: *risorgimento*) folyamatában történt, és C. Cavour († 1861) szárd–piemonti miniszterelnök, valamint G. Garibaldi olasz szabadsághős nevéhez fűződik. Cavour a piemonti uralkodóház alkotmányos uralmának kiterjesztésével akarta az ország egységét megvalósítani. Garibaldi köztársaságpárti volt, de elfogadta, hogy Itália egységét a szárd–piemonti király uralma alatt hozzák létre: Szicíliából kiindulva és észak felé haladva foglalta el Itália területeit, majd hatalmáról lemondott, és az irányítást átengedte II. Viktor Emánuel szárd–piemonti királynak. 1861-ben – Velence és a Pápai Állam kivételével – létrejött az egységes Olasz Királyság, amelynek uralkodója II. Viktor Emánuel, első miniszterelnöke pedig Cavour lett. Az osztrák fennhatóság alatt álló Velencét 1866-ban csatolták Olaszországhoz. 1870-ben II. Viktor Emánuel engedélyt kért a pápától, hogy az ország nyugalmának és egységének biztosítása érdekében királyi csapatai megszállhassák a Pápai Államot, amely a korábbi harcok folyamán területének mintegy háromnegyed részét elveszítette. Miután IX. Pius a kérést visszautasította, a Rómát védő francia csapatokat pedig a porosz–francia háború miatt kivonták a városból, az olasz királyi csapatok elfoglalták Rómát.

A 16. században három részre szakadt Magyarország nyugati és északi részét Pozsony fővárossal a Királyi Magyarország alkotta, amelyen a Habsburgok uralkodtak. Az ország középső területe, a hódoltság, török fennhatóság alatt állt. Az ország keleti része a korlátozott függetlenséggel rendelkező Erdély és a Partium volt. – Mind a Királyi Magyarországon, mind Erdélyben különféle tervek születtek és kezdeményezések történtek az országrészek egyesítésére. Ezek közé tartozott a Királyi Magyarországon Zrínyi Miklós, a szigetvári hős törökellenes küzdelme (16. század), a hadvezér és költő Zrínyi Miklós harca, valamint a sikertelen Wesselényi-féle összeesküvés (17. század). Az Erdélyi Fejedelemség területéről kiinduló országegyesítési kísérletek Báthory István (16. század), Bocskai István, Bethlen Gábor és Thököly Imre (17. század) nevéhez fűződnek.

A török kiűzésére és az ország egyesítésére irányuló első jelentős kísérletet Zrínyi Miklós († 1566) horvát bán hajtotta végre. Zrínyi az 1566-os ostromban elveszítette ugyan Szigetvárat, és maga is hősi halált halt, de küzdelme nem volt hiábavaló: 1568-ban az osztrák császár és a török szultán Drinápoly (ma: törökországi Edirne) városában aláírta a békeszerződést, amely több mint két évtizedre megállította a további török terjeszkedést. • A 17. században a szigetvári hős dédunokája,

a hadvezér és költő Zrínyi Miklós († 1664) a Habsburgok segítségével igyekezett megszabadulni a töröktől. Miután azonban kegyvesztett lett a bécsi udvarnál, az utódjául kinevezett Montecuccoli († 1680) győzte le a török hadat Szentgotthárdnál. Az ütközetet követő vasvári békét (1664) azonban a Habsburgok úgy kötötték meg, mintha a törökök győztek volna: a további török támadásokat elkerülendő kezükön hagyták korábbi hódításaikat. • A szégyenteljes vasvári békekötés után gróf Wesselényi Ferenc († 1667) nádorispán (a király után a legfőbb közjogi méltóság) a törökkel szövetkezve akart a Habsburgoktól megszabadulni. Az általa kirobbantott felkelés halála után is folytatódott: ám a törökök nem támogatták és a Habsburgok előtt felfedték, ezért a felkelés vezetői Bécsbe menekültek bocsánatért. A császár azonban nem kegyelmezett: az összeesküvés vezetőit 1671-ben kivégeztette.

A három nemzetből (székelyekből, szászokból és románokból) álló Erdélyi Fejedelemség Báthory István uralkodása (1571–1586) alatt szilárdult meg. A fejedelem (1576-tól lengyel király is) fő célja az volt, hogy létrehozzon egy Lengyelországot, Litvániát, Erdélyt és Magyarországot magában foglaló, Habsburg- és törökellenes államszövetséget. Tervét azonban nem tudta megvalósítani. • Az Erdélyi Fejedelemség területéről Bocskai István († 1606) bihari főispán (a vármegye élén álló tisztviselő) 1604-ben indított függetlenségi harcot a Habsburgok ellen. A következő évben török támogatással Magyarország és Erdély fejedelmévé választották. A császárt 1606-ban a bécsi béke megkötésére kényszerítette, amelyben az uralkodó elismerte az erdélyi alkotmányt, az erdélyi rendek fejedelemválasztási jogát és a székelyek korábbi kiváltságait. Bocskai rövid életű fejedelemségének erőszakos halála vetett véget. • Az erdélyi származású Bethlen Gábor török támogatással lett Erdély fejedelmévé (1613–1629). Fő célja a Magyar Királyság egységének helyreállítása volt: ezért a harmincéves háború kitörése után a cseh rendekkel szövetkezve harcot indított a Habsburgok ellen. 1620-ban a besztercebányai országgyűlés Magyarország fejedelmévé, majd királyává választotta. Egy évvel később azonban kénytelen volt a Habsburgokkal békét kötni: lemondott királyi címéről, ennek fejében hét felső-Tisza-vidéki vármegyét kapott. • A Thököly-féle felkelés sem járt sikerrel. Az észak-magyarországi származású Thököly Imre († 1705) gróf 1678-ban bujdosókból és szegénylegényekből toborzott kuruc katonáival támadást indított a királyi Magyarországot védelmező császárpárti katonák, a labancok ellen. 1682-re Thököly elfoglalta az ország északi részét, és a szultán támogatását élvezve felvette a Felső-Magyarország fejedelme címet. 1690-ben török segédcsapatoktól támogatva bevonult Erdélybe, ahol fejedelemmé választották. A császáriak elől azonban menekülnie kellett. 1697-ben a Magyarország ellen indított török hadjárat mellé állt, ám a törökök veresége az övét is jelentette: 1699-től száműzetésbe kényszerült.

Az ország egyesítése I. Lipót magyar király, német-római császár († 1705) uralkodása idején, a 17. században valósult meg. Az osztrák csapatok magyar közreműködéssel 1686-ban visszafoglalták a töröktől Budát, majd az ország területének jelentős részét. A Partium is visszakerült Magyarországhoz, de a történelmi Erdélyt a császár nem csatolta az országhoz, hanem korlátozott önállósággal rendelkező kormányzóságként (lat. *gubernium*) közvetlenül a bécsi udvar fennhatósága alá helyezte. 1699-ben a törökök a szerbiai Karlóca falu mellett kötött békében kénytelenek voltak lemondani magyar hódoltsági területeik legnagyobb részéről.

A 18. századi Magyarország életére a Habsburgok központosító törekvése nyomta rá bélyegét. A bécsi udvar önkényuralmi politikája az 1703-tól 1711-ig elhúzódó és a szatmári békekötéssel befejeződő Rákóczi-szabadságharchoz vezetett.

1703-ban II. Rákóczi Ferenc († 1735) fegyverbe szólította az ország lakosságát, és a tiszaháti felkelés élére állt. 1704-ben a gyulafehérvári országgyűlés Erdély fejedelmévé választotta őt, az 1705-ös szécsényi országgyűlésen pedig a magyarországi rendek is vezérlő fejedelmükké választották. A kuruc állam azonban gazdasági nehézségek és a külföldi támogatás elmaradása miatt nem tudott megerősödni. 1710-re a szabadságharc Északkelet-Magyarországra szorult vissza. 1711-ben a kurucok főparancsnoka – Rákóczi távollétében és tudta nélkül – kiegyezett a császáriakkal, és megkötötték a szatmári békét. Rákóczi néhány társával együtt Franciaországba, majd Törökországba emigrált.

A szabadságharc bukása után hazánk ismét betagozódott a Habsburg Birodalomba. Mária Terézia (osztrák uralkodó főhercegnő, 1740–1780 között magyar és cseh királynő), majd fia, II. József (osztrák főherceg, 1765-től 1790-ig német-római császár, 1780-tól cseh, horvát és magyar király) végrehajtott ugyan reformokat, de a Habsburg Birodalom részének tekintették az országot. A 18. században kezdődött meg az erdélyi románok és az észak-magyarországi szlovákok nemzeti öntudatra ébredése, és a század végének eseménye a Habsburgok ellen irányuló Martinovics-féle összeesküvés is.

Magyarországon a királyi végrehajtó hatalom legfőbb testülete a 18. század elején a Pozsonyi Helytartótanács lett. Mária Terézia uralkodása alatt az ország gazdasági és kulturális élete fellendült. Az uralkodónő egységesítette a jobbágyi szolgáltatásokat, és szabályozta az iskolarendszert. • II. József, aki nem koronáztatta meg magát, és ezért „kalapos királynak" nevezték, a Habsburg Birodalom központosítására és megújítására törekedett. Rendeleteiben megszüntette az örökös jobbágyságot, felszámolta a vármegyei önkormányzati rendszert, a Helytartótanácsot Pozsonyból Budára költöztette, és a közigazgatás nyelvévé a németet tette. • A 18. században megkezdődött az erdélyi románság nemzeti öntudatra ébredése: a számbelileg jelentősen gyarapodott románok nemzetük elismerését, jogegyenlőséget és köztherviselést követeltek. • A Magyar Királyságban lakó szlovákok között is megerősödött a nemzeti összetartozás gondolata: az észak-magyarországi területeket a 18. század végétől kezdték Szlovákia (*Slovensko*) néven emlegetni. • 1794-ben Martinovics Ignác († 1795), a ferences szerzetesből lett politikus mozgalmat indított a független köztársaság megteremtése érdekében. Összeesküvését azonban a bécsi udvar felfedte, és a mozgalom vezetőinek többségét kivégeztette.

A 19. századi magyar történelem 1825–1848 közötti szakaszát reformkornak nevezzük: a magyar politikusok törvényes úton végrehajtott reformokkal, vármegye- és országgyűlések keretében megvalósított társadalmi és gazdasági változások révén igyekeztek biztosítani az ország viszonylagos önállóságát.

A reformkor vezéregyéniségei közé tartozott: gróf Széchenyi István nagybirtokos († 1860); Kossuth Lajos, a köznemesi családból származó politikus († 1894); Deák Ferenc jogtudós († 1876); gróf Batthyány Lajos politikus († 1849); báró Eötvös József író, politikus († 1871). A reformok megvalósítási módjában Széchenyi és Kossuth nem értett teljesen egyet. Széchenyi mérsékeltebb, óvatosabb volt, és ellenezte Kossuth Béccsel szembeforduló, gyors, radikális reformprogramját: úgy gondolta, vetélytársa nem az észhez szól, hanem az érzelmeket akarja felkorbácsolni, és békés fejlődés helyett forradalmat fog előidézni. A közvélemény azonban Kossuth programja mellé állt.

Az 1848–49-es európai forradalmak új lehetőséget kínáltak az ország függetlenségének elnyerésére. Magyarországon is kitört a forradalom, amely a szabadságharcban folytatódott. 1849 tavaszán a magyar országgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. Az osztrák császár, I. Ferenc József († 1916) az orosz cártól kért segítséget, s a magyar szabadságharc 1849 augusztusában elbukott.

1848. március 15-én Pesten kitört a forradalom. A végrehajtó hatalmat a Budán székelő Helytartótanácstól az országgyűlésnek felelős kormány vette át. A kormány miniszterelnöke gróf Batthyány Lajos lett. A forradalom vezető erejét alkotó nemesség ragaszkodott kiváltságaihoz, és nem tanúsított megértést a nemzetiségi törekvések iránt sem, ami a nemzetiségeket a forradalom ellenségeivé tette. Ezt a bécsi udvar kihasználta, és Jellasics horvát bánt († 1859) Magyarország ellen küldte. 1848 szeptemberében a Batthyány-kormány lemondott, és a hatalom a Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmány kezébe került. Jellasics szeptember 11-i támadásával megkezdődött a szabadságharc. A Bizottmány csapatai eleinte sorozatos vereséget szenvedtek, s csak az 1849-es tavaszi hadjárat hozott jelentősebb sikereket. Az országgyűlés, amely közben Debrecenbe költözött, 1849-ben a Habsburg-házat trónfosztottnak nyilvánította. A szorult helyzetbe kerülő osztrák császár az orosz cártól kért segítséget. A túlerővel szemben a magyar seregnek már nem volt esélye. 1849 augusztusában Kossuth a hadsereg fővezérének, Görgey Artúrnak adta át a teljhatalmat,

aki a kilátástalanná vált helyzetben az Arad megyei Világosnál az oroszok előtt letette a fegyvert. A vereséget követően kivégezték gróf Batthyány Lajost és a fegyverletétel után osztrák fogságba került tizenhárom honvéd tábornokot (aradi vértanúk). Az ország politikai vezérei, élükön Kossuthtal, száműzetésbe kényszerültek.

A szabadságharc leverése után önkényuralmi rendszer következett, amelyet A. Bach († 1893) osztrák belügyminiszterről Bach-korszaknak nevezünk. Ez az önkényuralmi időszak az 1867-es kiegyezéssel, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulásával szűnt meg. A Monarchiában a magyar kormány fennhatósága kiterjedt a történelmi Magyarország egész területére, így Horvátországra és Erdélyre is.

A Bach-korszak (1851–1859) önkényuralmi politikájára a magyar társadalom nagy része passzív ellenállással válaszolt: ez a közügyektől való elzárkózásban, a hatalommal való együttműködés megtagadásában, az uralkodói rendeletek végrehajtásának késleltetésében stb. állt. 1865-ben Deák Ferenc és köre jelezte, hogy hajlandó az 1848. évi törvények közös akarattal történő módosítására. 1867-ben megtörtént a kiegyezés: I. Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázták, aki kinevezte a második felelős magyar kormányt gróf Andrássy Gyula († 1890) miniszterelnökletével. Megszületett a két egyenrangú tagállam, az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság szövetsége: az Osztrák–Magyar Monarchia.

Az albánok, a horvátok, a bosznia-hercegovinai szlávok, a szlovének és a csehek sorsát a 16. és a 19. század közti időszakban a Habsburg Birodalom, illetve a török hódoltság kötötte össze. Lengyelországot az oroszok, a poroszok és az osztrákok többször feldarabolták, és a Bécsi Kongresszus is három részre osztotta.

Az oszmán-török fennhatóság alatt élő albánok közül a 16-17. század folyamán – földbirtokaik megtartása vagy az adóterhek elkerülése érdekében – sokan áttértek az iszlám hitre. Az áttérő hegylakókat a törökök a hódoltság csendőreiként alkalmazták. A 18. század második felében felerősödő albán függetlenségi törekvések sikertelenek maradtak. Az európai forradalmak kései hatásaként csak a 19. század második felében kezdődött meg az albánok nemzeti öntudatra ébredése, s vetődött fel az egységes Albánia létrehozásának gondolata.

Horvátország osztrák–magyar fennhatóság alatt álló részében az ország belügyeit az I. Ferdinánd († 1564) király által kinevezett bán intézte a horvát országgyűlés támogatásával. A törökök ellen vívott háborúk, illetve a karlócai békekötés (1699) után Horvátország ismét az örökös tartományként kezelt Magyarországhoz tartozott, de területének egy részét a Habsburgok határőrvidékké nyilvánították. I. Napóleon császársága idején az országnak a Szávától délre eső része francia uralom alá került. Az 1830-as években kezdett kibontakozni a horvát nemzeti mozgalom, és megerősödtek a horvát–magyar ellentétek is. Az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc leverésében Horvátország segítséget nyújtott az osztrákoknak, de 1849-től a horvátok is szenvedtek az osztrák önkény és a németesítés miatt. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés Horvátországot (a Dráva és a Száva közti Szlavóniával együtt) Magyarországhoz csatolta, míg Dalmácia osztrák terület maradt. 1868-ban létrejött a horvát–magyar kiegyezés, amely szabályozta a két ország viszonyát, és Horvátországnak széles körű autonómiát biztosított.

A török uralom alatt lévő Bosznia és Hercegovina a 16. század végén vilajet (a legnagyobb török közigazgatási egység) rangjára emelkedett. A szultánok hozzájárultak a három nemzetiség (bosnyákok, szerbek és horvátok) által lakott tartomány gazdasági és kulturális fellendüléséhez: Szarajevó és Mostar jelentős gazdasági és kulturális központtá vált. A karlócai békekötés után Bosznia-Hercegovina maradt az Oszmán Birodalom legnyugatibb tartománya. A 17-18. században a török hatalom fokozatosan gyengült a hódoltságban, s a boszniaiak részéről megkezdődtek a függetlenségi törekvések. A 19. század elején induló felszabadító háborúk azonban nem jártak sikerrel.

A Habsburg-tartományok közé tartozó szlovén területeken a karlócai békekötés után szűnt meg az oszmán-török támadások veszélye. A 18. században Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a szlovén gazdasági élet fellendült, és a kultúra is virágzásnak indult. I. Napóleon császársága idején

Szlovénia francia fennhatóság alá került. Az 1848-as forradalom folyamán Bécsben megalakult a Szlovén Társaság, amely egy független szlovén királyság létrehozását sürgette.

Csehország a harmincéves háborút kirobbantó nemesi felkelés leverése (1620) után hosszú időre az osztrákok tartománya lett: az ország ügyeit a Bécsbe költöztetett Cseh Kancellária intézte. A felvilágosodás korában nemzeti megújhodás kezdődött: megalakult a Királyi Cseh Tudományos Társaság és a Cseh Nemzeti Múzeum. A 19. század első évtizedeiben kibontakozó ipari forradalom révén a cseh területek a Habsburgok birodalmának ipari központjaivá váltak. 1848 tavaszán Prágában is kitört a forradalom, amelyet azonban az osztrákok vérbe fojtottak. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszületése után a csehek a magyarokéhoz hasonló jogokat követeltek, de ezeket nem kapták meg.

Lengyelországban a litván eredetű Jagelló uralkodóház utolsó királya az orosz veszély miatt a lublini unióban (1569) államközösségre lépett Litvániával, amellyel korábban csak perszonálunióban kapcsolódott össze. A két ország ettől kezdve úgynevezett nemesi köztársasággá vált, amelynek élén a két ország nemesei által választott király állt. Ebben az időszakban Lengyelországhoz tartozott a mai Fehéroroszország és Ukrajna nyugati része, így a fehéroroszországi Breszt (lengyel: *Brześć*; litván: *Breszt-Litovszk*), illetve az ukrajnai Lviv (lengyel: *Lwów*) városa is. A 17. században Lengyelország számos alkalommal kényszerült háborúba Oroszországgal, Svédországgal és a poroszokkal, miközben nagy területi veszteségek érték. A 18. század elején a nemesi köztársaság orosz befolyás alá került, és annak a parlamenti gyakorlatnak következtében, amely szerint egyetlen nemes is megakadályozhatta bármely törvény elfogadását, lassan működésképtelenné vált. A század folyamán a meggyengült országot Oroszország, a Habsburg Birodalom és Poroszország három lépésben (1772, 1793, 1795) felosztotta. Az első felosztás után Lengyelország nyugati része a poroszoké, keleti részének széles sávja az oroszoké lett, a déli részt, a Krakkótól délkeletre fekvő Galíciát Lwów (német: *Lemberg*) fővárossal az osztrákok vették birtokukba. A Bécsi Kongresszus 1815-ben Lengyelországot újra felosztotta: a nyugati részt (Poznań vidékét) Poroszországnak adta, a déli területeket (Galíciát) Lemberg városával együtt a Habsburg Birodalomnak ítélte, de Krakkót szabadállamnak nyilvánította, a keleti részen lévő Lengyel Királyságot (az úgynevezett Kongresszusi Lengyelországot) pedig az Orosz Birodalomhoz csatolta.

❖ a földrajzi és a politikai színtér Keleten ❖

Az Oszmán Birodalom a 17. század végén kezdett visszaszorulni a meghódított európai területeiről: a nyugati államok 1699-ben megállították az oszmán hódítókat (karlócai békekötés). Ezt követően az isztambuli török vezetésnek egyre súlyosabb társadalmi és gazdasági nehézségekkel kellett szembenéznie, miközben nagy területi veszteségekkel járó háborúkba is belesodródott. Kis-Ázsiában, a bolgárok által lakott vidékeken, Ciprus szigetén és Albániában a törökök meg tudták őrizni hatalmukat, de 1822-ben függetlenné vált tőlük Görögország, és a század közepére Szerbiát (a szomszédos Montenegróval együtt), valamint Romániát már csak gyenge szálak fűzték az Oszmán Birodalomhoz.

Kis-Ázsiában az oszmán megszállás alatt lévő Kis-Örményország lakói gazdasági és kulturális szempontból súlyos veszteségeket szenvedtek. Hasonló volt a helyzet a Balkán bolgárok által lakott területén, Ciprus szigetén és Albániában is.

Az oszmán megszállás alatt élő görögök 1821-ben indítottak függetlenségi harcot a törökök ellen, s a következő évben a görög nemzetgyűlés kinyilvánította az ország függetlenségét. A törökök heves ellenállása miatt a görögök oldalán brit, francia és orosz szövetségesek is beavatkoztak a küzdelmekbe. Az európai nagyhatalmak előbb hallgatólagosan, majd 1832-ben kifejezetten is elismerték Görögország függetlenségét. A görögök először a bajor, majd a dán uralkodóházból választottak maguknak királyt.

A török hódoltságban élő Szerbia lakosai közül a 18. században sokan magyarországi területekre vándoroltak. 1804-ben a törökök által uralt területeken élő szerbek fellázadtak megszállóik ellen,

és orosz segítséggel időlegesen kivívták Szerbia önállóságát. Ezt a felkelést azonban 1813-ban a törökök leverték. 1815-ben kezdődött el az újabb függetlenségi harc, amelynek eredményeként M. Obrenović főherceg († 1860) 1817-re önálló fejedelemséget hozott létre. 1867-ben a török helyőrségek elhagyták a szerb városokat, s ezzel Szerbia visszanyerte függetlenségét, amit az európai nagyhatalmak csak tíz évvel később ismertek el. • A szűk hegyszorosai miatt nehezen ellenőrizhető Montenegró területén az oszmán uralom sosem volt túlzottan erős: a fejedelemség az oszmánokhoz tartozott, ténylegesen azonban a 17. század végétől független volt.

Havasalföld és Moldva román vajdaságai a 17. században viszonylagos függetlenséget kaptak az oszmán vezetőktől. A következő évszázadban azonban újra szigorú török irányítás alá kerültek: a vajdaságokban a törökök által kinevezett fejedelmek uralkodtak, akik az oszmán szultán hű kiszolgálói voltak. A 18. század második felében Oroszország védnökséget szerzett a két fejedelemség fölött. A 19. század közepén Havasalföld és Moldva az európai nagyhatalmak közös védnöksége alá került. 1859-ben a két vajdaság közös fejedelmet választott A. I. Cuza († 1873) személyében. 1862-ben a vajdaságok egyesültek: a két kormány és a két parlament összevonása után Bukarest fővárossal létrejött az egységes Román Fejedelemség, amelynek függetlenségét azonban a nagyhatalmak csak évekkel később ismerték el.

Az Oszmán Birodalom hatalma a 19. századra a déli és a keleti határvidéken is meggyengült. A század első felében a modernizálódott Egyiptomban a szultán uralma már csak névleges volt. Jeruzsálemet és környékét, a szíriai Antiochiát és az Edesszától keletre fekvő területeket – rövid időszakokat leszámítva – Isztambul ellenőrzése alatt tartotta. Örményországon és Grúzián a törököknek a perzsákkal, majd az oroszokkal kellett osztozniuk.

Egyiptomot az oszmánok a mamelukok közül választott pasa (magas rangú katonai és közigazgatási tisztviselő) és bejek (főhivatalnokok) irányítása alá helyezték. A mamelukok hatalmát a 18. század végén Napóleon nyirbálta meg, majd M. Ali pasa († 1849) számolta fel véglegesen uralmukat. A szultánnal szembeforduló pasa Egyiptom kormányzója lett, megszerezte a teljes politikai, gazdasági hatalmat, és megteremtette a modern Egyiptomot. Ettől kezdve az ország már csak névlegesen tartozott az Oszmán Birodalomhoz. 1869-től a Szuezi-csatornáért versengő franciák és britek tették félgyarmattá Egyiptomot.

Jeruzsálem és környéke a 16. századtól kezdve az oszmán-törökök fennhatósága alatt állt. Csupán 1833 és 1840 között tartozott Egyiptomhoz, amikor Ibrahim pasa († 1848) – Ali pasa legidősebb fia – birtokolta a Szentföldet.

A szíriai Antiochia (Antakya) és környéke a 16. századtól kezdve Jeruzsálemhez hasonlóan Isztambul fennhatósága alatt állt. Az oszmán uralom rövid időre megszakadt, amikor az egyiptomi Ibrahim pasa 1831-ben elfoglalta Szíriát, és 1840-ig uralta a területet.

Az Edesszától délkeletre fekvő vidékeket (a mai Irak területét), amelyek a 16. században oszmán fennhatóság alá kerültek, a következő évszázadokban a perzsák többször megtámadták. 1747-től a térséget rövid megszakításokkal grúz származású mameluk tisztek kormányozták, akik viszonylagos függetlenséget kaptak az isztambuli szultántól. Bagdad és körzete 1831-ben került közvetlenül oszmán irányítás alá, ekkor a törökök megkezdték a közigazgatás nyugati mintákhoz igazodó átalakítását.

Örményországot a 16. századtól a perzsa Szafavidák és az oszmán-törökök uralták. A 17. század elején a perzsa sah több tízezer örményt telepített át Perzsiába. Az elhúzódó oszmán–perzsa háborúskodás miatt azonban egy idő után megkezdődött az elhurcolt örmény családok visszaköltöztetése. A 18. század elején a perzsa sah csatát veszített az oszmánokkal szemben, és 1732-ben arra kényszerült, hogy Örményország nagy részét átengedje a törököknek. Az orosz–perzsa háború (1826–1828) idején az örményországi Jereván és a keleti részen lévő Karabah térsége orosz uralom alá került.

Grúzia nyugati része a 16. században oszmán-török, keleti része pedig perzsa fennhatóság alatt állt. 1783-ban a keleti grúzok az oroszok pártfogása alá helyeztették magukat. A 19. század elején

Oroszország fokozatosan egész Grúziát bekebelezte: 1801-ben Kartli és Kaheti, 1810-ben pedig Imeriti olvadt bele.

A Moszkvai Nagyfejedelemségből a 18. századra kialakult az Orosz Birodalom, amelynek fővárosa Szentpétervár lett. A cárok északon megszerezték a Balti-tenger térsége feletti hatalmat, délen pedig a Fekete-tengerig jutva uralmuk alá hajtották a Krím-félsziget lakóit. A Bécsi Kongresszus (1814–1815) után az Orosz Birodalom a Szent Szövetség vezetőjeként jelentős befolyást gyakorolt az európai országok sorsára is. A 19. században a cárok a Kaukázus megszerzésével, valamint Közép-Ázsia jelentős részének és a távol-keleti vidékeknek meghódításával tovább növelték a birodalom területét. Európára gyakorolt befolyásukat a század közepén veszítették el.

Oroszországban a Rurik-dinasztia kihalása után 1613-ban a Romanov uralkodóház kezébe került a hatalom. Az 1654-ben kezdődő orosz–lengyel háború eredményeként Oroszországhoz csatolták Ukrajna keleti részét. I. (Nagy) Péter cár (ur. 1682–1725) Moszkva helyett Szentpétervárt tette meg az Orosz Birodalom fővárosává, és megszerezte a Balti-tenger feletti uralmat. A származását tekintve porosz II. (Nagy) Katalin (ur. 1762–1796) felvilágosult uralkodóként Oroszországot európai nagyhatalommá és udvarát európai kulturális központtá tette. Uralkodása idején Oroszország megszerezte a Krím-félszigetet, és Lengyelország háromszori felosztásakor tovább növelte területeit. I. Sándor cár (ur. 1801–1825) Svédországtól elhódította Finnországot, és 1812-ben sikerrel akadályozta meg Napóleon támadását. A Bécsi Kongresszus után Oroszország a Szent Szövetség vezetőjeként több évtizedre az európai monarchiák legfontosabb védelmezője, „Európa csendőre" lett. A 19. században kiterjesztette hatalmát a Kaukázusra, Közép-Ázsia jelentős részére és a Távol-Keletre egészen Vlagyivosztokig. Európai befolyását a krími háború (1853–1856) idején veszítette el. Ebben a háborúban az Oszmán Birodalom Franciaországgal, Nagy-Britanniával és Piemonttal szövetkezve harcolt I. Miklós orosz cár ellen.

❖ a földrajzi és a politikai színtér az Európán kívüli világban ❖

A mai Kanada államának alapjait Észak-Amerika területén francia gyarmatosítók a 17. század elején teremtették meg: létrehozták Québec városát, az Új-Franciaországnak nevezett gyarmat központját. Az indián lakosok és az angol gyarmatosítók elleni küzdelemben azonban a franciák alulmaradtak. Így 1867-ben a britek hozták létre a Kanada (Québec és Ontario), Új-Brunswick és Új-Skócia tartományokból álló államszövetséget, a Kanada Dominiumot.

Kanada őslakói eszkimók és különféle indián törzsek voltak. A francia gyarmatosítók a 17. században jelentek meg a mai Új-Skócia, Új-Brunswick és Québec területén. A század elején alapították az Új-Franciaországnak nevezett gyarmat központját, a mai Québec városát. Ezt követően a Szent Lőrinc-folyam mentén településeket hoztak létre (többek között a mai Montreal elődjét). A gyarmati Új-Franciaország létrehozásának terve azonban az indiánok és az angol gyarmatosítók ellenállását is kiváltotta. Az őslakos irokéz indiánok és a velük szövetséges angolok (britek) gyakran veszélyeztették a francia létesítményeket. A 18. század elején Új-Skócia és Új-Brunswick brit kézre került. A hétéves háború (1756–1763) folyamán – amely Észak-Amerikában a franciák által támogatott huronok és a britekkel szövetségben lévő irokézek közötti „indián háború" néven vált ismertté – a britek fokozatosan átvették a franciák által meghódított vidékek fölötti hatalmat: Québec területe teljes egészében brit kézbe került; a Halifax székhelyű Új-Skóciában a kitelepített franciák helyébe brit telepeseket költöztettek. 1774-ben a brit parlamentnek a Québec helyzetéről alkotott törvénye a brit koronához hűséges telepesek által lakott Ontario területeit is Québechez csatolta, de türelmet tanúsítva a francia telepesek iránt szavatolta a korábbi francia intézmények visszaállítását. A területileg kibővült Québecbe bevándorló britek megjelenése azonban feszültségeket gerjesztett a francia és a brit telepesek között. Ezért 1791-ben kettéosztották Québec tartományát: az Ottawa folyótól keletre lévő Alsó-Kanadát (Québec székhellyel) a francia nyelvű kanadaiak kapták meg, a nyugatra eső területet, Felső-Kanadát (Toronto székvárossal) pedig a britek.

A két Kanada 1840-ben egyesült újra Kanada tartomány néven. Az egyesített tartományok székhelyévé Ottawa városát jelölték ki. 1867-ben a brit parlament létrehozta a Kanada (Québec és Ontario), a Fredericton székhelyű Új-Brunswick és a Halifax központú Új-Skócia tartományokból álló államszövetséget: a Kanada Domíniumot. Az államszövetséget létrehozó okirat szerzői azért használták a latin *dominium* (fennhatóság, uradalom) szót a királyság helyett, mert nem akarták megsérteni az Egyesült Államok királyságellenes polgárait, ugyanakkor jelezni kívánták, hogy Kanadát Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága önálló kormányzattal rendelkező gyarmatának tekinti. Az államszövetség fővárosa Ottawa lett.

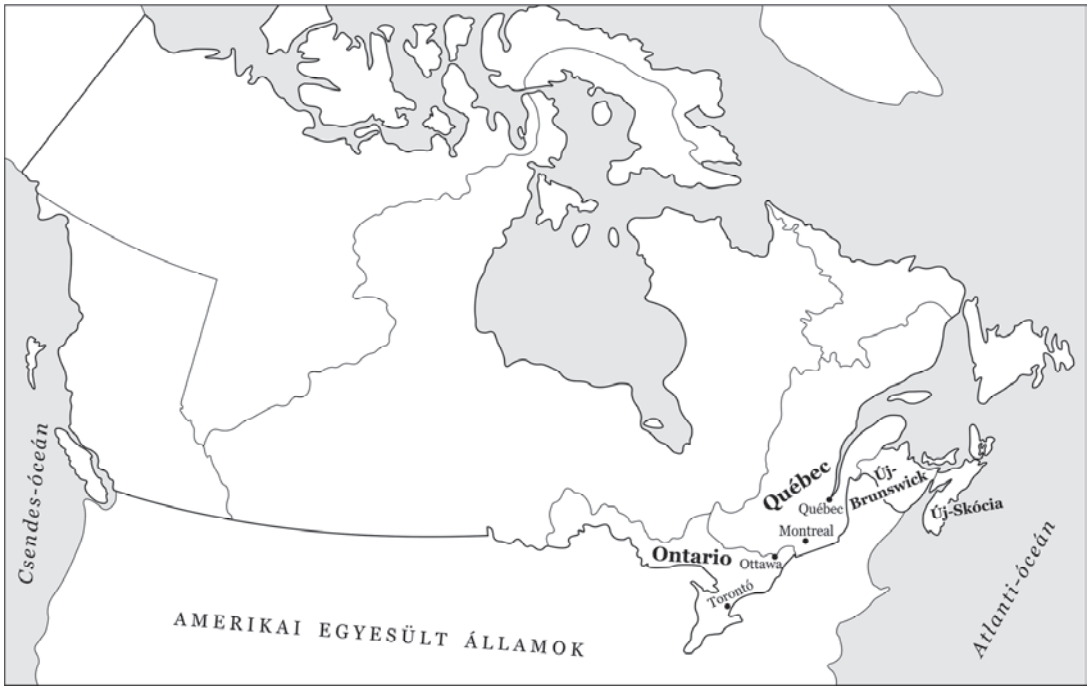

A Kanada Domínium 1867-ben

Az Észak-Amerika keleti partjain lévő brit gyarmatok lakói a függetlenségi háború (1775–1783) folyamán elszakadtak Nagy-Britanniától, és létrehozták a mai Amerikai Egyesült Államok (angol *United States of America;* rövidítve: *USA*) elődjét. 1776. július 4-én a telepesek a pennsylvaniai Philadelphiában kihirdették a Függetlenségi Nyilatkozatot, amely kimondta a 13 brit gyarmat elszakadását az anyaországtól.

A mai Amerikai Egyesült Államok területének keleti részén az Atlanti-óceán partvidékét a 17. században angliai, skót és ír bevándorlók, valamit németek, hollandok és svédek foglalták el. A Nagy-Britanniát Franciaországgal szembeállító és a gyarmatokra is kiterjedő hétéves háború (1756–1763) után az amerikai telepesekben felvetődött a függetlenség gondolata. Függetlenségi törekvéseiket a brit kormány rossz gyarmati politikája is erősítette: a hétéves háború költségeinek egy részét London különféle adók kivetésével, illetve vámrendeletekkel a gyarmatokra próbálta hárítani. A brit kormány és az amerikai telepesek szembekerülésének első jele Massachusettsben a „bostoni teadélután" volt: 1773. december 16-án a brit vámrendeletek ellen tiltakozó telepesek egy csoportja a bostoni kikötőben megrohant három brit hajót, és teaszállítmányukat a tengerbe szórta. A Nagy-Britannia és az amerikai brit telepesek közötti politikai és gazdasági érdekellentétek 1775-ben fegyveres összecsapáshoz, az amerikai függetlenségi háború kitöréséhez vezettek.

A függetlenségi háborút követően a korábbi brit kolóniákból létrejött az USA 13 alapító tagállama. A keleti partvidék északi telepeiből alakult meg New Hampshire, Massachusetts, Connecticut és

Rhode Island. • A partvidék középső részén lévő telepekből született meg New Jersey, Pennsylvania, Delaware, New York és Maryland állama. • A partvidék déli részén lévő kolóniákból jött létre Virginia, Georgia, Dél-Karolina és Észak-Karolina. A párizsi békében (1783) Nagy-Britannia elismerte az Egyesült Államok létét. 1787-ben megalkották az USA alkotmányát. Az Államok első elnöke 1789-ben a függetlenségi háború győztes hadvezére, G. Washington († 1799) lett. 1790-ben az amerikai kongresszus úgy döntött, hogy szövetségi fővárost épít Maryland és Virginia szövetségi államok területén, a Potomac folyó torkolatöblénél. Ez a város 1791-ben a Washington nevet kapta. Mivel területe egybeesik Kolumbia szövetségi választókerületével (angol *District of Columbia*), a Washington D. C. névvel is szokták jelölni. Vermont is 1791-ben csatlakozott az Egyesült Államokhoz.

Az USA területi gyarapodása 1776 és 1870 között

Az 1776-tól 1870-ig terjedő időszakban hódítások, földvásárlások és önkéntes csatlakozások révén új államokkal bővült az USA területe.

A 18. század végén Kentucky 1792-ben, Tennessee pedig 1796-ban csatlakozott az alapító államokhoz. Az 1800–1820 közötti időszakban Ohio 1803-ban lett az USA tagállama, a Napóleontól megvásárolt Louisiana pedig 1812-ben csatlakozott az Államokhoz. Indiana 1816-ban, Mississippi 1817-ben, Illinois 1818-ban, Alabama pedig 1819-ben lett tagállammá.

Az 1820–1850-ig terjedő időszakban Maine 1820-ban vált az USA tagjává, míg a korábban Louisiánához tartozó és a Napóleontól megvásárolt Missouri területe 1821-ben csatlakozott az Államokhoz. A Napóleontól megvásárolt Arkansas 1836-ban lett USA-tagállam. A Nagy-tavak vidékén lévő Michigan 1837-ben csatlakozott az USA-hoz. A spanyoloktól megvett Florida és a Mexikótól elszakadó Texas 1845-ben vált USA-tagállammá. A korábban Louisiánához tartozó Iowa, amelyet az USA Napóleontól vásárolt meg, 1846-ban, Wisconsin 1848-ban csatlakozott az Államokhoz.

A 19. század közepétől kezdődő időszakban a mexikói spanyolok uralma alól felszabaduló Kalifornia 1850-ben csatlakozott az USA-hoz. Minnesota 1858-ban, Oregon pedig 1859-ben lett tagállam. Kansas 1861-ben, Nyugat-Virginia 1863-ban, Nevada 1864-ben és Nebraska 1867-ben csatlakozott az Államokhoz. Az USA ugyanebben az évben vásárolta meg az oroszoktól Alaszka területét.

A 19. század közepére éles gazdasági és politikai ellentét alakult ki a gyorsuló ütemben iparosodó északi és az ültetvényes (rabszolgatartó) déli államok között. 1860-ban a rabszolgaságot ellenző A. Lincoln († 1865) lett az Államok elnöke. Ekkor 11 déli állam kilépett az Unióból, és megalakították az Amerikai Államok Konföderációját. Észak és Dél között kitört a polgárháború (1861–1865), amely az északiak győzelmével ért véget. Ekkor az államok közössége újra egységessé vált.

Latin-Amerika Közép- és Dél-Amerika újlatin (spanyol, portugál, francia) nyelvű államainak összefoglaló neve. A 16. századtól kezdődően a spanyolok és a portugálok nagy gyarmatbirodalmakat hoztak létre ezen a területen, de kisebb gyarmatokat a franciák, a hollandok és az angolok is létesítettek. A gyarmatok a következők voltak: Új-Spanyolország Alkirályság, Új-granadai Alkirályság, Guyana, Peru Alkirályság, Brazília, Río de la Plata Alkirályság. E gyarmatokból jöttek létre a 16–18. században Latin-Amerika mai államai. Ezeknek az államoknak a többsége az argentin J. de San Martín († 1850) és a venezuelai S. Bolívar († 1830) által vezetett latin-amerikai függetlenségi háborúk (1813–1830) folyamán, illetve ezt követően nyerte el függetlenségét.

Az Új-Spanyolország Alkirályság (1535–1821) létrejöttekor magában foglalta Mexikót, az Antillákat, a közép-amerikai földhidat és a dél-amerikai földrész északi vidékét. A 16–19. században ebből az alkirályságból született meg az aztékok egykori birodalmának örököseként a mai Mexikó, az Antillákon Kuba, Jamaica, Haiti, Santo Domingo (1844-től Dominikai Köztársaság), Puerto Rico, Trinidad és Tobago, valamint az Észak- és Dél-Amerikát összekötő földhídon Guatemala, a 19. század közepétől Brit Honduras (ma: Belize) néven ismert terület, Honduras, El Salvador, Nicaragua és Costa Rica. • A dél-amerikai földrész északi részén az Új-granadai Alkirályságból született meg 1819-ben a Spanyolországtól függetlenné váló Nagy-Kolumbia (a mai Kolumbia, Panama, Ecuador és Venezuela). Ezek az államok – Panama kivételével – közvetlenül Nagy-Kolumbia felbomlása (1830) után nyerték el teljes önállóságukat. • A dél-amerikai kontinens északi részén lévő Guyana területének megszerzéséért a 17-18. században a britek, a hollandok és a franciák is versengtek. A 19. század elején nyugati része a briteké lett, középső területét, Suriname-ot a hollandok kapták meg, és keleti vidéke, Francia Guyana francia fennhatóság alá került. • A kontinens nyugati partján lévő Peru Alkirályság (1543–1821) az inkák egykori birodalmának romjain a 16. században jött létre Lima központtal. Alapításának idején magában foglalta a spanyolok által uralt Dél-Amerika nagy részét. Ebből az alkirályságból született meg a 19. század első felében a független Peru és Chile. • Brazília a Portugál Királyság gyarmata volt. A 17. századtól kezdve a portugál telepesek rabszolgavadász expedícióikkal fokozatosan birtokukba vették a szárazföld belsejét is. Brazília népessége a leigázott indián őslakosságból, a portugál telepesekből és az Afrikából rabszolgaként behurcolt feketékből alakult ki. A portugál király a Bécsi Kongresszuson Portugáliával egyenrangú királyság rangjára emeltette a gyarmatot. Brazília 1822-ben szakadt el

Latin-Amerika a 18. században

Portugáliától, és Rio de Janeiro fővárossal önálló állammá lett. • A Buenos Aires központú Río de la Plata Alkirályság (1776–1810) a mai Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia területét foglalta magában. Ezek az államok 1810 után váltak önállóvá.

Az afrikai földrésznek a Szaharától délre lévő belső területe (Fekete Afrika) a 19. századig szinte teljesen ismeretlen volt a keresztény európaiak számára. A 16. század portugál, majd a következő századok francia, holland, német és brit gyarmatosítói a kontinens belsejében élő törzsekkel nem, csak a partvidékek lakóival kerültek kapcsolatba. E vidékek közül jelentősebbek voltak: az észak-afrikai Algéria és Marokkó, a nyugat-afrikai Szenegál, Sierra Leone, Libéria, Dahomey, a Kongó torkolata, a dél-afrikai Jóreménység foka, a kelet-afrikai partoknál Monomotapa, Madagaszkár szigete és Etiópia (Abesszínia).

Afrika a 18. században

Az arab kalózok által uralt Algéria a 16. században a spanyol fenyegetéssel szemben az oszmán-török szultán fennhatósága alá helyeztette magát. Az ország francia gyarmatosítása 1830 körül kezdődött meg. • Marokkó arabok megszállta területének partjain a portugálok és a spanyolok a 16. század során kezdtek támaszpontokat létesíteni. Az arab uralkodók ugyanebben az időszakban kereskedelmi kapcsolatba léptek különféle európai államokkal. A franciák a fontosabb kikötőkben kormányhivatalokat hoztak létre. A 17. század közepén az arab uralkodóház szembefordult az európaiakkal, s felszabadította a portugálok, illetve spanyolok által uralt parti településeket: csak Ceuta és környéke maradt a spanyolok kezén. A 19. század közepe táján Franciaország próbálta kiterjeszteni hatalmát az országra: a franciák szétszórták a marokkói csapatokat, s ettől az időszaktól kezdve az ország az egymással versengő európai hatalmak ütközési zónájává vált. • A mai Szenegál területének gyarmatosítását a 17. század közepén a franciák kezdték meg. A 18. század második felében rövid időre britek szállták meg, majd újra a franciák fennhatósága alá került. A 19. század közepére francia gyarmattá vált. • A nyugat-afrikai Sierra Leone vidékét a portugálok fedezték fel 1461-ben. A 16. század elején angol rabszolga-kereskedők vették birtokukba. 1787-ben az angolok az USA-ból felszabadított rabszolgákat telepítettek vissza, és megalapították Freetown városát. A 19. század elejétől kezdve az ország fokozatosan brit gyarmattá lett. • Libériát szintén a portugálok fedezték fel 1461-ben. 1822-ben az Amerikai Kolonizációs Társaság felszabadított rabszolgákat telepített vissza az ország part menti részeire. Első nagyobb településüket, a későbbi fővárost J. Monroe amerikai elnökről nevezték el Monroviának. 1847-ben vált a települések együttese Afrika első köztársaságává. • A Guineai-öbölben lévő Dahomey (ma: Benin) partvidékén a 15-16. században jelentek meg az első portugál telepesek. Gyarmatosító tevékenységük nyomán virágzó rabszolga-kereskedelem bontakozott ki, a terület ezért kapta a Rabszolga-part elnevezést. A 18-19. században a partvidék a brit és francia gyarmati vetélkedés színhelyévé vált. • A Kongó folyó torkolatánál a bantu Kongó Királyság tengerparti vidékein a portugálok a 16. században számos kereskedőtelepet és erődöt létesítettek. Az erődök az egyre jobban kibontakozó és elsősorban Brazíliába irányuló rabszolga-kereskedelem központjai lettek. • A Jóreménység fokának közelében lévő Fokvárost a 17. század közepén hollandok alapították. A holland, német és francia telepesek,

akiket a holland *boer* (paraszt) szóról búroknak neveztek, kiirtották vagy elűzték a bantu törzseket, amelyek már korábban magukba olvasztották a busman és hottentotta őslakókat. A 19. század elején a britek szállták meg Fokföldet. • A délkelet-afrikai Monomotapa bantu birodalom parti részeit (a mai Mozambik területét) a portugálok a 16. századtól kezdve fokozatosan gyarmatosították, és a 17. századtól kezdve a rabszolga-kereskedelem egyik fontos állomásává tették. • Az Indiai-óceánban lévő Madagaszkár szigetének partvidékét a 16. században portugálok, hollandok, később angolok hódították meg. A 17. században a franciák is telepet hoztak létre a szigeten, amelynek partvidéke időközben a kalózkodás és a rabszolga-kereskedelem egyik bázisává vált. A 17-18. században törzsi királyságok léteztek a szigeten (egy ilyen királyság ura volt a magyar származású Benyovszky Móric is a 18. században). A 19. század elején a bennszülött királyok uralmukat az egész szigetre kiterjesztették, és kapcsolatot kerestek Európával: a Madagaszkári Királyságban megerősödött az európaiak, elsősorban a britek befolyása. • A Vörös-tenger afrikai partján lévő Etiópiát (az etióp magasföldről Abesszíniának is nevezett területet) a 16. században Egyiptom felől érkező oszmán-törökök támadták meg. Ekkor az etióp uralkodó (a négus) a nyugati keresztény hatalmak segítségét kérte. A portugál, spanyol és itáliai csapatok a törököket észak felé szorították. Ezt követően az ország középső és déli területein élő etiópok elzárkóztak a nyugatiak elől, s a 19. század közepéig szinte teljes elszigeteltségben éltek. A Szuezi-csatorna megnyitásával (1869) Etiópia az európai hatalmak gazdasági és katonai versengésének színterévé változott.

Dél- és Délkelet-Ázsia vidékei – Perzsia (ma: Irán), Afganisztán, India, Nepál, Bhután, Ceylon (ma: Srí Lanka) és Hátsó-India – a 16. századtól kezdve elsősorban a gyarmatosítás révén kerültek kapcsolatba az európai világgal.

A Mezopotámiától keletre fekvő Perzsiát (a mai Irán és Nyugat-Afganisztán területét) a 16. század elejétől a türkmén eredetű Szafavidák síita muszlim dinasztiája uralta. Nagy Abbász sah (ur. 1588–1629) meghódította Grúziát, Örményországot és rövid időre Mezopotámiát (a mai Irakot) is. A 16. század végén a sah Ispahán (Iszfahán) városát tette meg birodalmának központjává. 1722-ben afgán szunnita muszlim lázadók döntötték meg a Szafavidák birodalmát. Ezt követően a türkmén eredetű Afsárida uralkodóház (1736–1749) alapítója, Nadír sah kiűzte Perzsiából az afgánokat, és meghódította egész Afganisztánt. Nadír halála († 1747) után Afganisztán önállósult, a Perzsia feletti uralmat pedig a kurd eredetű Zand-dinasztia (1750–1796) vette át. Ekkor Siráz lett Perzsia fővárosa. A Zand uralkodóházat 1796-ban a türkmén eredetű Kádzsáridák dinasztiája követte, amely Teheránt tette meg fővárossá. A perzsák az oroszok ellen vívott háborúkban a 19. század elején jelentős területi veszteségeket szenvedtek.

Afganisztán területének nyugati része a 16-17. században a perzsa Szafavidák felügyelete alá tartozott, keleti része pedig a mongol-török alapítású Nagy-Mogul Birodalomhoz. 1747-ben – a perzsa Nadír sah meggyilkolása után – afgán törzsek létrehoztak egy államalakulatot, amelynek élére afgán származású sah került. Az állam fővárosa Kandahár lett, amelyet a század végén Kabul váltott fel. A 19. század folyamán és a 20. század első felében az ország többször is harcot vívott a brit gyarmatosítók ellen.

India a 16. században még nem volt egységes állam. Északi része (a mai Pakisztán területét is beleértve) a Nagy-Mogul Birodalomhoz tartozott. A déli rész egymással vetélkedő királyságok sokaságából állt. A gyarmatosító európaiak kihasználták ezt a széttagoltságot. A nyugati partvidékét először a portugálok hódították meg, akik Goát tették meg gyarmatuk fővárosává. A portugálokat a 17. században az angolok, a hollandok és a franciák váltották fel. A gyarmati versengésből a Nagy-Mogul Birodalom meggyengülése után, a 18. század derekán a Brit Kelet-indiai Társaság került ki győztesen. A Társaság a helyi uralkodókkal kötött szerződések és háborúk révén a 19. század közepére szinte egész Indiát hatalma alá vonta. A brit hadsereg indiai katonáiról elnevezett szipojlázadás (1857–1859) után a britek arra kényszerültek, hogy feloszlassák a Brit Kelet-indiai Társaságot, és Indiát közvetlenül a brit korona fennhatósága alá helyezzék.

Az India és Kína közé ékelődő Nepál területén a 16. században különféle indiai és tibeti eredetű népcsoportok éltek. A 18. század közepén a gurka törzsek egy sah vezetésével egyesítették a terü-

leten lévő királyságokat. Erőteljes terjeszkedésüket a britek csak háborúk árán tudták megállítani. Katmandu, az ország fővárosa a 19. század elején brit helytartót kapott. Annak ellenére, hogy a Brit Kelet-indiai Társaság ellenőrizte külpolitikáját, Nepál meg tudta őrizni korlátozott függetlenségét.

Bhután területén, amely a 17. század elején szakadt el Tibettől, buddhista szerzetesek teokratikus államot hoztak létre. A teokrácia (istenuralom) olyan uralmi rendszer, amelyben a legfőbb hatalom a papság vagy a papi hatalommal is rendelkező király kezében van. A század közepétől azonban a központi hatalom meggyengült, s az ország anarchiába süllyedt. Ennek ellenére a 18. század elején eredményesen tudott védekezni a mongolokkal szövetkező tibetiek támadásai ellen. A század végén Bhután összeütközésbe került a Brit Kelet-indiai Társasággal, amely a 19. század közepére az ország jelentős részét ellenőrzése alá vonta.

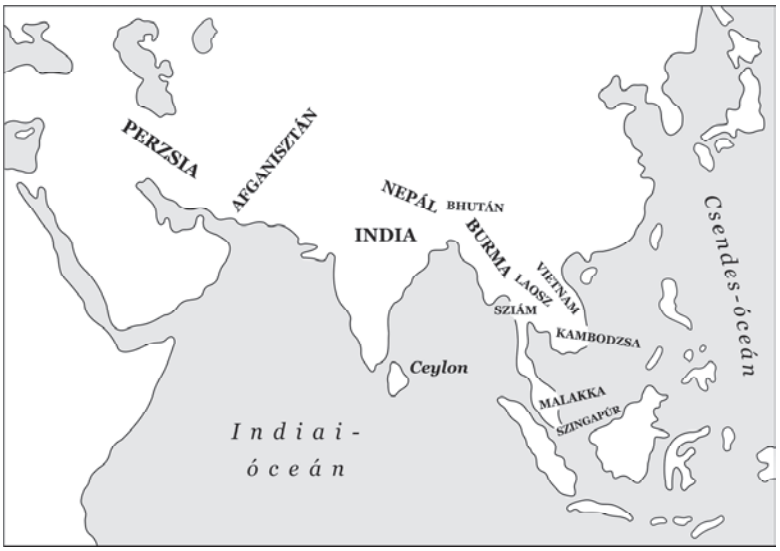

Dél- és Délkelet-Ázsia a 18. században

Ceylon (1972-től: Srí Lanka) szigetén, a szingaléz őslakosok és az indiai eredetű tamilok hazájának nyugati részén a 16. században a portugálok kereskedőtelepeket létesítettek, és felépítették Colombo városát. A portugál gyarmatosítókat a 17. században a hollandok, majd a következő században a britek váltották fel. 1815-re az egész sziget a brit korona közvetlen közigazgatása alatt álló területté, azaz koronagyarmattá lett.

A Hátsó-indiai vagy Indokínai-félszigethez tartozó Burma (ma: Mianmar) területén, a birmán törzsek hazájában, a 17. században jelentek meg az angol, holland és francia gyarmatosítók. A következő évszázadban a kínaiak négy hadjáratban sikertelenül támadták az országot, amely a 19. század elejétől kezdve fokozatosan brit fennhatóság alá került. • Sziámban (ma: Thaiföld), ahol főként a mongol eredetű thai törzsek éltek, a franciák a 17. század végén hoztak létre kereskedelmi telepeket. 1776-ban burmai csapatok támadták meg az országot, és elpusztították korábbi fővárosát, Ajutthaja városát is. Az ország lakosai csak a század végén tudták kiűzni a burmaiakat. Ezt követően Bangkok lett Sziám fővárosa. A 19. század közepén a sziámi király kereskedelmi szerződést kötött Nagy-Britanniával, majd több más európai országgal. Ennek köszönhetően Sziámnak, bár területeinek egy részét a század végére elveszítette, Délkelet-Ázsiában egyedül sikerült elkerülnie a gyarmatosítást. • Laosz, a dél-kínai lao és a kambodzsai eredetű khmer törzsek országa, a 16. században három királyságra szakadt. Ezt követően uralkodóik egymással, illetve a burmai, a sziámi és a vietnami hódítókkal is állandó harcban álltak. A 18. században mindhárom államalakulat sziámi fennhatóság alá került. A 19. században a franciák fokozatosan kiszorították Sziámot a meghódított területekről. • Kambodzsa, a khmerek hazája a 16. századtól kezdve hol a sziámi királyok,

hol pedig a vietnamiak csatlósállama volt. A 19. század közepén a királyság a franciák védnöksége alá helyeztette magát. Ettől kezdve az ország Phnompen fővárossal Francia Indokína részévé vált. • A mai Vietnam, ahol vietnami, thai, khmer és kínai népcsoportok laktak, a 16. században északi és déli térségre szakadt: az északi részt Hanoi központtal Tonkin és Annam északi vidéke, a délit pedig Saigon központtal Annam déli területe és Kokinkína alkotta. A két országrészt vezető két uralkodócsalád elkeseredett harcot vívott egymással. Az egységes Vietnamot a 19. század elején Gia Long († 1820) császár hozta létre francia segítséggel. A császárság fővárosa ekkor az ország középső részén található Hue lett. Ezt követően azonban a franciák katonai hódításaikkal fokozatosan aláásták Vietnam függetlenségét: 1867-ben elfoglalták és gyarmatosították Kokinkínát, majd fokozatosan ellenőrzésük alá vonták az egész országot. • A Maláj-félsziget déli részén lévő Malakkai Szultanátus a 16. században portugál fennhatóság alá került. A portugál gyarmatosítókat a következő századokban holland, angol, majd ismét holland hódítók váltották fel. A 19. század elején Malakka a Brit Kelet-indiai Társaság felügyelete alatt brit gyarmattá vált. A Malakkától délre fekvő Szingapúr szigetország hasonlóképpen brit koronagyarmattá lett.

Az indonéz szigetvilág (a Nagy-Szunda-szigeteken Szumátra, Jáva, Borneó és Celebesz; a Kis-Szunda-szigetek; a Maluku-szigetek, valamint Nyugat-Pápua, azaz Új-Guinea szigetének nyugati része) a 16. században az őslakosok és az arab kereskedők keveredéséből formálódó muzulmán királyságok sokaságából állt. A portugálok a század elején érkeztek a fűszereiről híres Maluku-szigetekre. Az őket követő spanyolok, hollandok és britek versengéséből a hollandok kerültek ki győztesen: a 17. század végétől a Holland Kelet-indiai Társaság (1602–1799) a Jáva szigetén található Batávia (Jakarta) székhellyel már szinte az egész indonéz szigetvilágot uralta. A társaság államosított gyarmataiból – Új-Guinea nyugati részét leszámítva – 1800-ban jött létre Holland Kelet-India.

A Nagy-Szunda-szigetekhez tartozó Szumátrát a 16. században kicsiny muzulmán szultánságok uralták. A következő században a hollandok e királyságokat sorra uralmuk alá hajtották. Az északon lévő Aceh Szultánságot azonban nem tudták bevenni. • A Szumátrától délre fekvő Jávát a 16. század végétől először portugál kereskedők látogatták, de a következő század elején a hollandok előzték őket: 1619-ben elfoglalták Jakarta városát, és Batávia néven ázsiai gyarmatbirodalmuk központjává tették. A Holland Kelet-indiai Társaság a század folyamán a sziget egészére kiterjesztette hatalmát. • Borneó (indonéz: *Kalimantan*) szigetén a 16-17. században önállósult iszlám fejedelemségek kezében volt a hatalom. A fejedelemségek közül a sziget északi részén lévő maláj eredetű Brunei Szultanátus volt a legjelentősebb, amely egy ideig igényt tartott az egész sziget feletti uralomra is. Az európaiak terjeszkedésének köszönhetően a sziget közigazgatási egysége megbomlott: területén a holland és a brit kereskedelmi társaságok osztozkodtak: a 19. században Észak-Borneó brit, Dél-Borneó pedig holland érdekeltségi területté vált. • Celebesz (indonéz: *Sulawesi*) szigetén a 16. századtól a portugálok, a következő évszázadban pedig a hollandok létesítettek kereskedelmi telepeket. A sziget 1800-tól Holland Kelet-India részévé vált. • A Kis-Szunda-szigeteken, illetve a szigetívhez tartozó Flores szigetén a 16. században a portugálok jelentek meg. A 17. században a hollandok vették birtokukba a területet, amely a 18. század végén Holland Kelet-India részévé vált. • A fűszereiről híres Maluku jelentősebb szigetein (Ternate, Halmahera, Ambon stb.) a 16. században először portugálok alapítottak kereskedelmi telepeket. A portugálokat a 17. században a Holland Kelet-indiai Társaság szorította ki a területről, amely a 18. század végén Holland Kelet-India tagjává lett. • Új-Guineát a 16. században spanyolok szolgálatában álló portugálok fedezték fel, és a bennszülött őslakosok bodros hajának alapján a pápua (maláj *pepuah:* göndör hajú) nevet adták a sziget lakosainak. Az Új-Guinea név a később érkező spanyol fölfedezőktől származik. A terület birtoklásáért a spanyolok, az angolok és a hollandok versengtek. A 17. századtól a keleti részt az angolok, a nyugatit pedig a hollandok kezdték meghódítani. Nyugat-Pápua 1828-ra szinte teljesen a hollandok uralma alá került, de területét nem csatolták Holland Kelet-Indiához.

A Dél-kínai-tengeren és a Csendes-óceánban lévő Fülöp-szigetek (Luzon, Visayan-szigetek, Mindanao stb.) a 16. századtól kezdve spanyol fennhatóság alatt álltak. Bár a maláj–polinéz

eredetű filippínók és indonéziaiak által lakott területre a japánok, a hollandok és a britek is igényt tartottak, a spanyol fennhatóság mintegy háromszáz évig fennmaradt.

A Fülöp-szigeteket, amelyek II. Fülöp spanyol trónörökösről kapták nevüket, a 16. század elején a spanyolok szolgálatában álló portugál F. Magellán († 1521) fedezte fel. A spanyolok fővárossá a század második felében Manila városát tették meg.

Az indonéz szigetvilág és a Fülöp-szigetek a 19. század elején

Belső- és Kelet-Ázsiában, Kína, Mongólia, Korea és Japán területén az európai hódítóknak nem voltak sikereik. Ám a 16–19. században hosszabb-rövidebb időre ezek az ázsiai országok is kapcsolatba kerültek a gyarmatosítókkal.

A 16. századi Kínában uralkodó Ming-dinasztia székhelye Beijing (Peking) volt. 1644-ben a Pekingtől északkeletre élő mandzsuk foglalták el a várost, és megalapították a Qing (más írásmódban: Csing) uralkodóházat. Az elkínaiasodó mandzsuk alatt érte el az ország a legnagyobb kiterjedését. A 18. század elején Kína bekebelezte Tibetet, majd a század második felében Burmát és Vietnamot is hűbéresévé tette. A nyugati országokkal folytatott kereskedelem azonban káros hatással volt az ország életére. Az európaiak a kínai termékekért ugyanis ópiummal kezdtek fizetni. Mivel népbetegséggé vált az ópiumtól való függőség, a kínai császár 1839-ben betiltotta az ópiumkereskedelmet. Ekkor kitört az első ópiumháború, amelynek végén (1842) a vesztes Kína átengedte Nagy-Britanniának Honkongot, megnyitotta a brit és francia hajók előtt öt kikötőjét, s jóvátételt fizetett. A második ópiumháború (1856–1860) után Beijinget brit és francia csapatok szállták meg, s Kína újabb városokat nyitott meg az európaiak előtt. • A mongolok uralma alatt lévő Tibetben a 16. században a mongol kán a lhászai kolostor buddhista szerzetesi elöljáróját (a lámát) a „tudás óceánja" (dalai láma) címmel ruházta fel, és elismerte Tibet legfőbb uralkodójának. Ám 1720-ban kínai csapatok szállták meg a területet, és Lhásza élére kínai helytartót állítottak. • A malájok és kínaiak lakta Tajvan szigetének 1590-ben a portugál gyarmatosítók az Ilha Formosa (Gyönyörűséges-sziget) nevet adták. A portugálokat a 17. században a spanyol, majd a holland hódítók váltották fel. A század végén azonban a sziget a kínaiak fennhatósága alá került. • A délkelet-kínai partoknál lévő Makaó egy 16. századi szerződés alapján Portugália tengerentúli tartománya, illetve a Kína és Japán felé irányuló portugál kereskedelem fontos közvetítő állomása volt. Ezt a szerepét a 19. században Hongkong vette át, amely egy 1842-es szerződés alapján a Brit Birodalomhoz tartozott.

Mongólia, a Dzsingisz kán által alapított Mongol Birodalom örököse a 16. századra végleg elveszítette nagyhatalmi szerepét. Az összeomlott birodalom maradványrészei a 17. században fokozatosan mandzsu-kínai uralom alá kerültek: a Qing-dinasztia uralkodói a területet Belső- és Külső-Mongólia néven kínai tartományokká tették.

A Koreai-félszigeten a 16. században a kínai befolyás alatt álló Li-dinasztia (1392–1910) tagjai voltak uralmon. A század végén, a nagy japán támadás idején Korea (régi nevén: Csoszon) a kínaiak segítségével űzte ki a megszállókat. A 17. században a félsziget Kína csatlósállamává lett. Politikai szempontból az ország a 19. századig szinte teljesen elzárkózott a külvilágtól: Kínát leszámítva mindenféle kapcsolatot megszakított a külfölddel.

A 16. századi Japánban a sogunátus kormányzati rendszere volt érvényben: a tényleges hatalmat nem a császárok, hanem a nemesi származású harcosok (szamurájok) vezetői, a sógunok, vagyis a katonai vezérek gyakorolták. A 17. század elejétől kezdve a sógunok szinte teljesen elszigetelték Japánt a külvilágtól. A 19. század közepén egy amerikai hajóhad kényszerítette őket az elzárkózási politika feladására. 1867-ben az utolsó sógun visszaadta a hatalmat a császárnak. Tokió (korábban: Edo) 1868 után lett az ország fővárosa és a császárság székhelye.

Belső- és Kelet-Ázsia a 18. században

Ausztrália (korábbi nevén: Új-Hollandia) kontinensének felfedezése és európai gyarmatosítása a 17. században kezdődött. A földrész a 19. század elején kapta a latin *terra australis* (déli föld) kifejezés alapján az Ausztrália nevet.

Ausztrália kontinensén a 17. században először hollandok szálltak partra, s a földrészt Új-Hollandiának nevezték el. 1770-ben a brit James Cook kapitány feltérképezte a keleti partvonalat, amelynek az Új-Dél-Wales nevet adta, és királyi utasításra brit fennhatóság alá vonta. 1788-ban alapították Sydney városát, amelyet eleinte fegyenctelepnek használtak. A 19. század elején az egész földrészt Ausztráliának nevezték el, és brit koronagyarmatnak nyilvánították. 1868-tól Nagy-Britannia már nem küldött fegyenceket Ausztráliába, s a területén lévő brit gyarmatok egyre inkább önálló életet kezdtek élni.

A Polinéziát, Melanéziát és Mikronéziát magában foglaló Óceánia felfedezése és gyarmatosítása a 16. és 19. század közti időszakban történt.

Polinézia egy hatalmas háromszög alakú térség a Csendes-óceánban. A háromszög csúcsait északon a Hawaii-szigetek, délen pedig Új-Zéland és a Húsvét-sziget alkotja. A háromszögön belül található főbb szigetcsoportok: a Gambier-, a Társaság-, a Cook-, a Marquises-, a Szamoa-szigetek stb. Polinéziában elsőként a hollandok és a britek kezdték meg a gyarmatosítást.

A Hawaii-szigetek európai felfedezője J. Cook volt, aki 1773-ban megbízójának, Lord Sandwichnek tiszteletére a Sandwich-szigetek nevet adta a területnek. A 19. század első felében a szigeteken lévő bennszülött királyság feletti hatalmat a britek, a franciák, majd a század közepén a földrajzilag viszonylag közeli amerikaiak igyekeztek megszerezni. A szigetek fővárosa 1845-től az Oahu szigeten található Honolulu. • Új-Zélandot hollandok fedezték fel a 17. században. J. Cook 1769-ben brit birtokká nyilvánította. 1832-től Ausztráliából igazgatták. A harmincas években kezdődött meg az európai telepesek bevándorlása. A telepesek 1856-ban alakítottak először kormányt. Új-Zéland fővárosa 1865-től Wellington. • A Csendes-óceán délkeleti részén található Húsvét-sziget a nevét egy holland tengerésztől kapta, aki 1722 húsvét vasárnapján érte el a szigetet. 1770 körül Chile spanyol kormányzója a hollandokat és a briteket megelőzve spanyol uralom alá vonta a területet. 1774-ben – miután a spanyol uralom megszűnt – a brit J. Cook készíttette el a sziget első földrajzi térképét, és mérette föl a régészeti szempontból fontos emlékeket (többek között a

sziget partjai mentén elhelyezett hatalmas kőszobrokat, amelyeknek eredete és rendeltetése még ma is rejtély). 1786-ban XVI. Lajos francia király is végeztetett tudományos kutatásokat a szigeten. A spanyol, a brit és a francia kutatók és telepesek által terjesztett különféle betegségek megtizedelték a bennszülött lakosságot. 1859 és 1861 között perui rabszolga-kereskedők több száz őslakost vittek el a szigetről. 1866-ban egy francia katonatiszt hozott létre egy kis európai birodalmat a területen, miközben a megfogyatkozott létszámú bennszülött lakosságot a sziget nyugati részébe száműzte. • A Gambier-szigetcsoportot 1797-ben brit felfedezők nevezték el egy angol admirálisról. A polinéziai bennszülött királyok uralta szigeteket – amelyek közül a legnagyobb Mangareva – 1844-ben a francia kormányzat jóváhagyása nélkül franciák foglalták el. A bennszülött király halála után 1857-ben a katolikus misszió vezetője tekintette magát Mangareva urának és Franciaország hivatalos képviselőjének. • A Társaság-szigetcsoport 1769-ben J. Cook kapitánytól kapta a nevét. A szigetek birtoklásáért britek és franciák versengtek. 1842-ben a franciák vonták védnökségük alá a szigetcsoport legnagyobb szigetét, Tahitit, amelynek fővárosa Papeete lett. • A Cook-szigetek brit gyarmatosítását 1773-ban J. Cook kezdte meg, akiről a szigetcsoportot elnevezték. • A Marquises-szigeteket a 16. században spanyolok fedezték fel, akik az utazásukat támogató perui márkiról nevezték el a szigetcsoportot. Két évszázaddal később J. Cook is járt a szigeteken. 1791-ben először amerikaiak foglalták el az északi részeket, majd a franciák az egész területet. • A Szamoa-szigeteket (ma: Kelet- vagy Amerikai Szamoa és Nyugat-Szamoa) európai részről először a hollandok fedezték fel, de 1768-ban franciák nevezték el Navigátor-szigeteknek. Az 1830-as évek végétől kezdve a terület őslakói eredményesen küzdöttek a francia, a brit, a német és az amerikai gyarmatosítási törekvések ellen.

Melanézia (Új-Guinea szigetének keleti része, Bismarck-szigetek, Salamon-szigetek, Új-Kaledónia, Fidzsi-szigetek stb.) feltárása és kezdeti gyarmatosítása portugálok, spanyolok, hollandok és britek nevéhez fűződik.

Új-Guinea szigetének keleti felét a 16. században portugálok és spanyolok derítették fel. 1860-ban német kereskedelmi cég vette birtokába az északkeleti part egy részét, a sziget délkeleti részére pedig brit telepesek költöztek be. • A sziget közelében lévő Bismarck-szigeteket (amely a

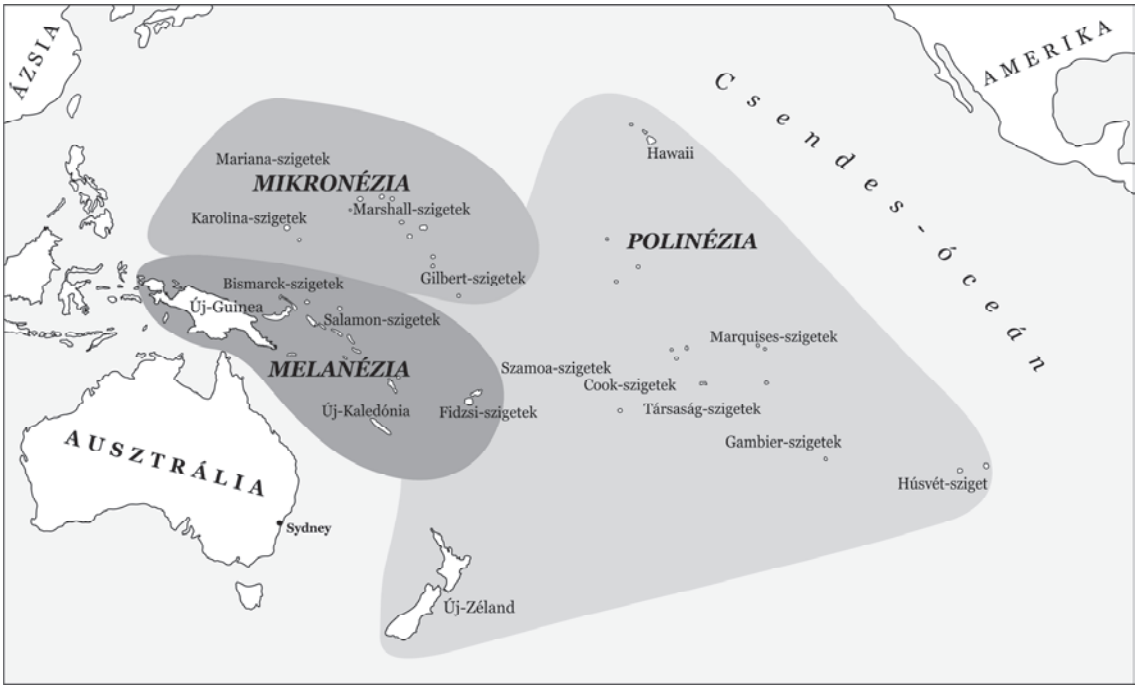

Ausztrália és Óceánia a 19. században

19. század végén, a német védnökség idején kapta nevét Bismarck kancellárról) hollandok fedezték fel a 17. század elején. • A Salamon-szigetekre Európából a 16. században perui spanyol hajósok jutottak el először. A felfedezők, akik Guadalcanal szigetén aranyat találtak, úgy vélték, Salamon király kincsére bukkantak, ezért nevezték el a szigetcsoportot a bibliai Salamonról. A 18. században brit bálnavadászok, kereskedők és rabszolgavadászok zavarták meg az őslakosok nyugalmát, akik hamarosan elkezdték öldökölni a betolakodókat. • Új-Kaledónia szigetcsoportjának nevét Skócia latin neve (*Caledonia*) alapján 1774-ben J. Cook kapitány adta. 1853-ban egy francia–brit megegyezés alapján a szigetcsoport, ahol még emberevő törzsek is éltek, a franciák birtokába került, akik eleinte fegyenctelepnek használták. • A Fidzsi-szigeteket a 16. században hollandok fedezték fel. A szigetcsoportot 1774-ben J. Cook nevezte el Fijinek. Az őslakók hírhedt kannibálok voltak, ezért európaiak a 19. század elejéig nem települtek be a szigetekre. A század közepén kitört belháborúkban egy törzsi vezér a britek pártfogását kérte, akik ellenőrzésük alá is vonták a területet.

Mikronézia szigeteit (a Mariana-, a Karolina-, a Marshall- és a Gilbert- vagy Kiribati-szigeteket stb.) a 16. századtól kezdve elsősorban spanyolok és britek vették birtokukba.

A Mikronézia északnyugati részén lévő Mariana-szigetcsoportot a 16. században a spanyol király szolgálatában álló portugál utazó, F. Magellán († 1521) fedezte fel, és a 17. században a spanyolok nevezték el IV. Fülöp király özvegyéről, Habsburg Mária Annáról. A térség legnagyobb és legdélebbi szigete Guam. • A portugálok által felfedezett Karolina-szigeteket a 16. században spanyolok foglalták el, s 1686-ban a korabeli király, II. Károly († 1700) tiszteletére ők adták a szigetcsoportnak a Karolina nevet. • A Marshall-szigeteket európai részről a spanyolok fedezték fel a 16. században. A szigetcsoport az angol hajóskapitány, J. Marshall nevét viseli, aki 1788-ban végzett kutatásokat a területen. • A brit és amerikai hajósok által feltárt Gilbert-szigetcsoport (helyi nyelven Kiribati-szigetek) a 19. században Th. Gilbert brit hajóskapitányról kapta nevét, aki 1788-ban először írta le a szigetegyüttest. A 19. század elején nyugati bálnavadászok, kereskedelmi hajók és rabszolga-kereskedők látogatták a területet.

b) Az újkori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése

❖ a felekezetekre tagolódott nyugati egyház ❖

A 16. századi hitújítástól kezdődően Krisztus nyugati egyháza megosztott formában, egymást meg nem értő és gyakorta egymás ellen harcoló felekezetek, önálló hitvallással (lat. *confessio*) rendelkező konfessziók gyanánt élte át az „ellenreformációnak" is nevezett vallási türelmetlenség időszakát. A protestantizmus terjedése egyes országokban akadályozta a katolikus egyházszervezet kibontakozását, illetve fejlesztését. Ezekben az országokban a Szentszék eleinte nem egyházmegyéket, hanem apostoli prefektúrákat vagy apostoli vikariátusokat állított fel. Az apostoli prefektúra olyan részegyház, amelyet nem alakítottak egyházmegyévé, és élén apostoli prefektus áll, aki felszentelt papként a pápa nevében gyakorolja az egyházkormányzatot. Az apostoli vikariátust általában címzetes püspök kormányozza a pápa nevében. Az egyetemes egyház megosztott állapotában nézett szembe a 18. századi felvilágosodás (a racionalizmus, a liberalizmus és a deizmus) eszméivel, valamint azokkal a társadalmi változásokkal, amelyeket az 1789-es francia forradalom és a 19. század első felének forradalmi megmozdulásai hoztak Európában.

Jóllehet a római pápához hű egyház nem tartotta magát felekezetnek, a tőle eltávolodó protestáns gyülekezetek mégis annak tekintették. Ettől kezdve a katolikus (egyetemes) jelző jelentése homályossá és félreérthetővé vált: jelentette egyrészt Krisztus egyetlen egyházának egyetemességét (amit a protestánsok is vallottak), másrészt felekezeti értelemben a római pápához hű egyházat. A felekezeti szembenállás okai között kiemelkedő helyet foglalt el a békés párbeszédre való készség hiánya. A katolikusok és a protestánsok csak a köztük lévő különbségeket látták, egymást eretneknek bé-

lyegezték, és nem vették észre, hogy az eltérő megfogalmazások és hangsúlyok ellenére a hitújítók tanítása a lényeget illetően megegyezik a Trienti Zsinatéval. Megfeledkeztek arról, hogy bár a liturgia formáiban, a tanítás megszövegezésében és hangsúlyaiban, valamint a közösségi tanúságtevés módjaiban különbségek vannak köztük, alapjában véve összetartoznak, hiszen valamennyien a világ üdvözítésén fáradozó egyetlen Krisztus titokzatos testének, az egyetemes (katolikus) egyháznak tagjai.

Az „ellenreformáció" kora az augsburgi vallásbékétől (1555) a 17. század végéig terjedő történelmi időszak. A kifejezés arra utal, hogy Európa katolikus urai a protestánssá lett országokat vagy népcsoportokat erőszakosan megpróbálták visszatéríteni a katolikus hitre. Mivel az említett kort nemcsak ez jellemezte, hanem a politikusok hatalmi harcai által szított általános és kölcsönös felekezeti békétlenség is, helyesebb, ha az „ellenreformáció" szó helyett inkább a politikailag befolyásolt vallási türelmetlenség kifejezéssel jelöljük a 16-17. század időszakát.

A felvilágosodás az a 17-18. század fordulóján születő szellemtörténeti irányzat, amely a középkori vallási és kulturális hagyományok követése helyett a felvilágosult emberi észre kívánta alapozni az emberek életvitelét. A felvilágosodás három jellemzője: a racionalizmus, a liberalizmus és a deizmus. • A latin *ratio* (értelem, ész) szóról elnevezett racionalizmus az emberi ész és tudás magasztalását jelenti. A felvilágosult gondolkodók meg akartak szabadulni az általuk sötétnek ítélt középkor szellemi hagyományaitól, tekintélyi alapon megfogalmazott tanításaitól, és csak azt tartották elfogadhatónak, amit az emberi ész világánál igazolni lehet. – A vallási racionalizmus elutasította az egyház tanítását, mert képviselői tévesen úgy gondolták: az isteni kinyilatkoztatást magyarázó dogmák történeti alapja az ész segítségével kellőképpen nem igazolható. • A latin *libertas* (szabadság) szó alapján megnevezett liberalizmus vagy szabadelvűség képviselői gazdasági téren a szabad piacgazdaságot, a szabad versenyt hangsúlyozták, és tiltakoztak az állami beavatkozás ellen. Politikai téren a szólás-, sajtó- és vallásszabadság, valamint a jogegyenlőség polgári követelményeinek élharcosai voltak. – A liberális gondolkodók értékeket hirdettek, de időnként megfeledkeztek a keresztény liberalizmus alapelvéről, amelyet Pál apostol így fogalmazott meg: „minden szabad, de nem minden használ" (1 Kor 10,23). • A latin *deus* (isten) szóból származó deizmus, illetve a deista kifejezés a felvilágosodás korában annak az embernek állásfoglalását jelölte, aki hisz a teremtő Istenben, de nem fogadja el azt, hogy Isten a teremtés után is gondot visel a világra. A deista felfogásban az egyház léte és tevékenysége legfeljebb csak erkölcstanítói szempontból fontos.

Az 1789-es francia forradalom és az azt követő 19. századi forradalmi megmozdulások elsősorban társadalmi, politikai átalakulást sürgettek. A 19. századi európai forradalmi megmozdulások a francia mintát követték: ám célkitűzéseik között a politikai hatalom demokratikus átalakítása mellett egyes országokban a nemzeti egység megteremtése, más államokban pedig a nemzeti függetlenség kivívása is helyet kapott. • Ezek a forradalmak csak annyiban irányultak a klérus ellen, amennyiben a forradalmárok az egyház vezetőiben a régi rend védelmezőit, illetve forradalmi célkitűzéseik akadályozóit látták. Elgondolkodtató például, hogy a pápák világi hatalmát támadó Napóleon élete utolsó napjaiban a katolikus vallásból merített vigaszt, s boldog volt, amikor meggyónt és megáldozhatott. A pápa áldását küldte a haldoklónak, akinek végrendelete e szavakkal kezdődik: „A római, apostoli, katolikus vallásban halok meg, amelynek kebelén születtem."

A Német-római Császárság területén a vallási türelmetlenség 16. századi lutheránus vitákban, a harmincéves háború eseményeiben és a pietizmus reformmozgalmában nyilvánult meg. A felvilágosodás eszmevilága a febronianizmus egyházpolitikai elmélete és a német felvilágosult értelmiségiek (Kant, Reimarus, Lessing stb.) írásai által hatott a német egyházakra. Az európai forradalmak idején a porosz és az osztrák uralkodók politikai érdekeiknek megfelelően avatkoztak be a területeiken élő vallási felekezetek belügyeibe.

A 16. század közepén az evangélikus közösségek vitákat folytattak arról, hogy Luther tanítását hogyan kell helyesen értelmezni. E viták főleg az ember megigazulásának módjáról, Krisztusnak az úrvacsorán való jelenlétéről és a predesztinációról folytak. A Lipcsétől északkeletre lévő Torgau városában 1576-ban állították össze az Egyesség Könyve (lat. *Formula Concordiae*) nevű hitvallási

iratot, amely a vitás kérdéseket tisztázta. A lutheránusok ezt az egyetemes és evangélikus hitvallásokkal (Ágostai Hitvallás, Schmalkaldeni Cikkek stb.) együtt a drezdai Konkordia Könyvben foglalták össze 1580-ban. Ezt a könyvet, amely világosan körvonalazta az evangélikus és a református felfogás különbségeit, az evangélikusok többsége elfogadta, és a hit szempontjából mértékadónak tekintette. • A valamennyi felekezet számára sok szenvedést okozó harmincéves háború idején, 1629-ben II. (Habsburg) Ferdinánd császár kiadta a Visszaállítási Rendeletet (lat. *Edictum Restitutionis*). Ez a protestánsokat arra kötelezte, hogy a korábban elvett egyházi javakat adják vissza a katolikusoknak. A rendelet a vallásszabadságot csak a lutheránusoknak biztosította, de a kálvinistáknak nem. A vesztfáliai béke (1648) egy időre véget vetett a harcoknak, a további templomfoglalásoknak, és a vallásszabadságot a kálvinistákra is kiterjesztette. • A latin *pietas* (jámborság) szóról elnevezett pietizmus mozgalma Ph. J. Spener († 1705) frankfurti lutheránus lelkész nevéhez fűződik: az 1675-ben kiadott Jámbor vágyódások (lat. *Pia desideria*) című művében a Szentírás alaposabb tanulmányozását, a keresztények egyetemes papságáról szóló tanítás komolyan vételét, a vallási türelmet és annak tudatosítását sürgette, hogy a kereszténység lényege nem a hittani ismeretekben, hanem a cselekvő szeretetben van. A pietizmus megosztotta az evangélikus közösségeket.

A 18. századi felvilágosodás idején született meg a febronianizmus egyházpolitikai elmélete, amely N. Hontheim trieri segédpüspök († 1790) nevéhez fűződik. A püspök Febronius álnéven írta meg „Az egyház helyzetéről" szóló művét (1763) az elszakadt keresztények egyesítése érdekében. E műben a nemzeti egyházat tartja eszményinek, ahol a püspökök a pápával szemben nagyarányú függetlenséget élveznek, ugyanakkor a császárnak vagy a világi fejedelmeknek nagy befolyása van az egyház ügyeire. Jóllehet a Szentszék e művet a tiltott könyvek listájára helyezte, eszméi széles körben hatottak. A 18. századi Poroszországban II. (Nagy) Frigyes király a febronianizmus szellemében tiltotta meg a katolikus főpapoknak a római Szentszékkel való érintkezést és vetett ki súlyos adókat a templomokra, illetve kolostorokra. A Habsburg Birodalomban II. József ugyancsak a febronianizmus hatására gyakorolta úgynevezett jozefinista egyházpolitikáját: az egyház belső ügyeit sok tekintetben állami felügyeletnek vetette alá. Az egyház életét aprólékosan szabályozó császár, akit a porosz király tréfásan a „Szent Római Birodalom főcsekrestyésének" nevezett, 1781-ben adta ki türelmi rendeletét, amely a nem katolikusok számára is biztosította a szabad vallásgyakorlatot és a hivatalviselési jogot. • A königsbergi filozófus, Immanuel Kant († 1804) a felvilágosodás szellemében azt hirdette, hogy Isten létét hittel valljuk, az erkölcsi rend magyarázatához feltételezzük, de pusztán az ész segítségével nem bizonyíthatjuk. Az egyház szerinte láthatatlan gyülekezet: azoknak a közössége, akiket a lelkiismeretben jelentkező erkölcsi törvény iránti tisztelet egyesít. A hamburgi nyelvész és filozófus, H. S. Reimarus († 1768) deista nézeteket vallott: úgy gondolta, a kinyilatkoztatás és a csodák nem lehetségesek. Véleménye szerint Krisztus feltámadását az apostolok találták ki. A szászországi G. E. Lessing († 1781) író és filozófus a „Bölcs Náthán" című drámájában azt vallotta, hogy a történeti vallások egyenlő értékűek, de közülük mégis a kereszténység áll a legközelebb az észvallás eszményéhez.

Az uralkodók politikai érdekeiknek megfelelően avatkoztak be a felekezetek belügyeibe. III. Frigyes Vilmos († 1840) porosz király államosította az egyházi birtokokat, majd 1817-ben rendeleti úton létrehozta a porosz egyházi uniót, a kálvinisták és lutheránusok egyesülését. 1830-ban elrendelte a lutheránus és a református elnevezés eltörlését, és ezek helyett bevezette az evangéliumi jelző használatát. A vallásszabadságot is követelő 1848-as forradalmi események után a porosz IV. Frigyes Vilmos († 1861) kénytelen volt engedményeket tenni a háttérbe szorított katolikusoknak, és jóváhagyta az evangéliumi egyházat elutasító ó-lutheránus egyházat is. Az osztrák császár, I. Ferenc József biztosította a katolikus egyház szabadságát: 1855-ben konkordátumot (megegyezést) kötött a Szentszékkel, megengedte a Rómával való kapcsolattartást, és lehetővé tette, hogy a püspökök joghatóságukat szabadon gyakorolhassák. Később azonban a konkordátum néhány pontját hatályon kívül helyezte (előírta a polgári házasságot; a vegyes házasságból származó gyermekek esetében azt, hogy vallásukban nemük szerint kövessék a szülőket; az iskolákat az állam felügyelete alá rendelte stb.).

A vallási türelmetlenség, a felvilágosodás és az európai forradalmak azoknak a keresztény felekezeteknek életét is megváltoztatták, amelyek a mai Svájc, Hollandia, Belgium és Luxemburg területén éltek.

A Svájci Államszövetségben a politikai érdekellentétek által szított vallási türelmetlenség egyik tanújele volt az 1656-os villmergeni háború, a katolikus és a református kantonok összecsapása. Ez az összecsapás azonban csak látszólag volt vallási indíttatású: a háború kezdeményezői kihasználták ugyan a katolikus–protestáns ellentéteket, valójában azonban a szövetség politikai megreformálása érdekében fogtak fegyvert. A háború a katolikusok győzelmével, politikai hatalmuk megszilárdulásával végződött. • A 18. századi Svájcban a felekezetileg megosztott kantonok közti politikai ellentétek újra kiéleződtek: az 1712-es villmergeni háború a protestáns oldal hatalmi fölényét erősítette meg a szövetségben. A század második felében elterjedtek a felvilágosodás eszméi, amelyek zavart keltettek a keresztények életében. • Az európai forradalmak időszakában újra nyilvánvalóvá vált, hogy a kantonok közti ellentétek elsősorban nem vallási, hanem politikai természetűek: a hét katolikus kanton külön szövetsége (1845) nem vallási alapon nyugodott, hiszen a katolikus kantonok közt is voltak olyanok, amelyek ellenezték ezt a társulást.

Hollandiában, illetve az észak-németalföldi tartományokban a 16-17. századi vallási türelmetlenség jeleként megjelent a protestáns arminianizmus és a katolikus janzenizmus szélsőséges irányzata. J. Arminius († 1609) leideni hittanár elutasította Kálvin szigorú predesztinációs tanát. Követőinek egy ideig üldöztetéseket kellett elszenvedniük, később létjogosultságot nyertek, de továbbra is feszültségeket okoztak a hollandiai reformátusok felekezetében. A janzenizmus a hollandiai származású C. Jansen nevéhez fűződik, aki a belgiumi Ypern püspökeként halt meg († 1638). Jansen szigorú erkölcstant hirdetett, és az ember üdvösségének kérdésében Kálvinhoz hasonlóan túlhangsúlyozta az isteni kegyelem szerepét. Tanítását a pápa elítélte. Ennek ellenére eszméi széles körben terjedtek. • A 18. században az utrechti káptalan a Rómától való függetlenséget szorgalmazó febronianizmus szellemében janzenista érseket választott (1723), és ezzel létrejött az utrechti egyházszakadás. A protestáns kormány támogatta a szakadárokat. • A francia uralom 1796-ban korlátozott vallásszabadságot biztosított minden olyan felekezet számára is, amely nem tartozott a kálvini államvalláshoz. Miután Hollandia felszabadult a francia uralom alól, a király megerősítette az országban a vallásszabadságot, majd 1827-ben konkordátumot kötött a Szentszékkel. Ez a szerződés a század közepén felbomlott ugyan, de a protestáns holland uralkodók vallási türelmet gyakoroltak a katolikus egyházzal szemben: lehetőség nyílt az Utrechti Katolikus Érsekség helyreállítására, illetve új püspökségek alapítására.

A dél-németalföldi tartományokhoz tartozó Belgium területén 1568-ban a spanyol királyi önkény és a protestánsok üldözése miatt véres konfliktusok robbantak ki. Belgium az Utrechti Unió (1579) után is a spanyolok kezén maradt, akik a katolikus vallást erőszakkal államvallássá tették. • A 18. században az osztrák fennhatóság alá kerülő Belgiumban is terjedtek a febronianizmus eszméi, és II. József császár jozefinista politikája itt is ellenkezést váltott ki a papság részéről. • A francia forradalom idején a megszállók száműzték azokat a papokat, akik nem tettek esküt a Francia Köztársaságra, és korlátozták a katolikusok vallásszabadságát. Miután a Bécsi Kongresszus Belgiumot az Egyesült Németalföldi Királyság részévé tette, a protestáns holland uralkodó egy ideig elnyomta a katolikusokat, de aztán türelmet tanúsított irántuk. Belgium függetlenné válásával (1830) a katolikus egyház visszanyerte teljes szabadságát.

Luxemburgban a 16-17. században főleg a jezsuiták védelmezték a katolikus hitet. Mivel a hercegségnek nem volt önálló egyházmegyéje, plébániái német és belga püspökségekhez tartoztak. • A 18. században Luxemburg az osztrákokhoz tartozott, és itt is érvényre jutott II. József egyházpolitikája. • A francia forradalom és megszállás idején a franciák korlátozták a katolikus egyház szabadságát. Miután a Bécsi Kongresszus Luxemburgot nagyhercegséggé nyilvánította (1815), a luxemburgi plébániákat német, majd belga püspökség alá rendelték. A nagyhercegség Luxemburg nevű városában a Szentszék csak 1870-re tudott püspökséget alapítani.

Franciaországban a 16-17. századi vallási türelmetlenség elsősorban a Kálvin francia követőiről elnevezett hugenotta háborúkban nyilvánult meg. A felvilágosodás eszméi a gallikanizmus politikai elmélete és a felvilágosult értelmiségiek művei által hatottak a francia egyházra. A nagy francia forradalomnak, Napóleon császári uralmának és a 19. századi forradalmi eseményeknek olyankor volt klérusellenes élük, amikor az egyházi vezetők a politikai átalakulás akadályozóinak bizonyultak.

A hugenotta főnemesek és a katolikus hercegek hatalmi érdekei által szított „vallásháborúk" a 16. század közepén kezdődtek. Az összetűzések kiemelkedő eseménye volt IX. Károly († 1574) uralkodása alatt a Szent Bertalan-éji vérengzés (a párizsi vérnász): 1572. augusztus 24-én egy esküvő alkalmával az egybegyűlt tekintélyes hugenottákat az anyakirálynő politikai okokból lemészároltatta. A vérnász folytatásaként országszerte üldözni kezdték a hugenottákat. A háborúknak egy időre a kálvinista IV. Henrik († 1610) vetett véget: a neki tulajdonított „Párizs megér egy misét" jelmondattal áttért a katolikus hitre, s 1598-ban kiadott egy vallásszabadságot biztosító rendeletet (Nantes-i Ediktum). A harcok azonban rövidesen kiújultak. 1685-ben XIV. Lajos eltörölte a vallásszabadságot, s elrendelte a hugenotta templomok lerombolását. Az újabb üldözés elől menekülve több százezer hugenotta kivándorolt az országból.

A gallikanizmus a korai felvilágosodás előfutáraként olyan egyházpolitikai elmélet volt, amely korlátozta a pápa világi hatalmát, és kiemelte a nemzeti egyház világi urainak szerepét. A francia uralkodók már a középkorban maguknak követeltek és az egyháztól meg is kaptak több olyan jogot, amelyek által egyházi javadalmakat betölthettek, illetve azok jövedelmét élvezhették. A „Napkirály" jogászai szerint ezek a jogok nem a pápa által adott kiváltságok, hanem a királyi hatalomból eredő, úgynevezett regália-jogok (lat. *regalis:* királyi, királyt megillető). 1682-ben jelent meg Párizsban „A gallikán papság nyilatkozata" című okirat, amelynek tartalmát a párizsi érsek is jóváhagyta. A nyilatkozat többek között kimondta: a csak lelki hatalommal rendelkező pápának nincs joghatósága a világi fejedelmek fölött, akik hatalmukat közvetlenül Istentől nyerik; a pápa mindenben alá van vetve az egyetemes zsinatnak, amely fölötte áll a pápának; a pápa hatalmát korlátozzák az egyházi törvények és Franciaországban az ősi gallikán szokásjogok; a hitbeli ügyekben hozott pápai döntések csak akkor csalatkozhatatlanok, ha azokat az egész egyház jóváhagyja. • A felvilágosodás eszméit (a népet kizsákmányoló egyházi vezetők bírálatát, a deizmust stb.) a 18. századi Franciaországban elsősorban az Enciklopédia nevű nagy elméleti szótár szerkesztői (Diderot, d'Alembert, Rousseau, Voltaire stb.) képviselték. A legszellemesebb és legádázabb egyházkritikát Voltaire gyakorolta. Ennek ellenére halálos ágyán a következő nyilatkozatot tette: „Úgy halok meg, hogy imádom Istent, szeretem barátaimat, nem gyűlölöm ellenségeimet, és megvetem a babonát."

A francia forradalom első szakaszában államosították az egyházi vagyont: a papok az állam által fizetett tisztviselőkké lettek. A forradalom legerősebb politikai pártjának tagjai azonban, akiket gyűléshelyükről, a volt Szent Jakab-kolostorról jakobinusoknak neveztek, az egyházi vezetőkben a forradalom esküdt ellenségeit látták. Ezért 1793-ban megszüntették a keresztény ünnepeket, s bevezették az ész és a természet vallását. Az új vallás alapító szertartásának keretében egy színésznő képében az „ész istennőjét" ültették a párizsi Notre-Dame-székesegyház oltárára. Sok templomot raktárrá vagy istállóvá alakítottak. Az 1799-ben államcsínnyel hatalomra jutó Napóleon 1801-ben konkordátumot kötött a Szentszékkel. E megegyezés szerint az állam a katolikus vallást a francia nép nagy többsége vallásának ismeri el; biztosítja a nyilvános istentisztelet és vallásgyakorlat szabadságát; az egyház lemond elkobzott javairól, s ennek fejében az állam vállalja a papok megfelelő díjazását. Napóleon azonban önkényesen hozzácsatolt a konkordátumhoz egy végrehajtási utasítást is, amely elfogadhatatlan volt VII. Pius pápa számára. Mivel az egyházfő nem engedett a császár zsarolásának, Napóleon 1809-ben fogságba ejtette, egy itáliai erődbe záratta, majd Franciaországba vitette a pápát. VII. Pius csak 1814-ben térhetett vissza Rómába.

Napóleon bukása után, a Bourbon-királyság időszakában a katolikus vallást államvallásnak, a többi felekezetet pedig megtűrt vallásnak nyilvánították (1817). Az 1830-as júliusi forradalom megbuktatta a Bourbonokat, és létrehozta a gazdag nagypolgárság érdekeit szolgáló polgárkirályságot: az

alkotmány újra megfosztotta a katolicizmust államvallás jellegétől. Az 1848-as forradalom elsöpörte a polgárkirályságot, és megalkotta a II. Francia Köztársaságot. Mivel a katolikusok nagy része is támogatta a szabadságmozgalmat, ennek a forradalomnak nem volt klérusellenes éle: az alkotmány biztosította a katolikus egyház teljes szabadságát.

A skandináv államok (Dánia, Norvégia, Svédország) lakói sem tudták kivonni magukat a vallási türelmetlenség, a felvilágosodás és az európai forradalmak hatása alól. Ezekben az országokban a katolikus egyház hivatalosan csak a 19. században nyerte vissza működési szabadságát. A skandináv területeken a Szentszék eleinte nem egyházmegyéket, hanem apostoli prefektúrát vagy apostoli vikariátust állított fel.

A hitújítás lutheri irányát követő Dániában V. Keresztély († 1699) törvényt hozott, melyben a lutheranizmust államvallássá tette, és a katolikus szerzetesek többségét száműzetésbe küldte. A 18. századi felvilágosodás idején annyiban változott a helyzet, hogy a katolikus követek és az országban tartózkodó katolikus külföldiek lelki gondozására missziós állomásokat hoztak létre. Dániában a vallásszabadságot csak 1849-ben hirdették meg. 1868-ban a Szentszék apostoli prefektúrát hozott létre az országban.

Norvégiában a 16. századi lutheri egyházszervezet a dán egyházszervezettől függő viszonyban alakult ki. A reformáció folyamatát 1607-ben a Norvég Egyházi Rendtartás megjelenése zárta le. A 18. századi Norvégiában is megjelent a pietizmusnak nevezett német lutheránus mozgalom, amely az evangéliumi életvitel megvalósításával az egyházi élet megújítását tűzte ki célul. A Svéd Királysággal perszonálunióba kerülő Norvégiában az 1814-es alkotmány államvallássá tette az evangélikus vallást. A katolikusokat érintő korlátozások csak később enyhültek: 1843-ban Oslóban államilag elismert katolikus egyházközség alakulhatott. 1845-ben törvényt hoztak a vallásszabadságról. A katolikus apostoli prefektúra 1868-ban jött létre az országban.

A lutheránus Svédországban II. Gusztáv király († 1632), aki a német protestánsok oldalán beavatkozott a harmincéves háborúba, halálbüntetés terhe alatt (amelyet később száműzetésre változtattak) megtiltotta a katolikus vallás gyakorlását. Leánya, Krisztina († 1689) a vesztfáliai béke megkötését követően katolikussá lett, de ezért le kellett mondania trónjáról: Rómába költözött, ahol a nemzetközi kulturális és diplomáciai élet egyik vezető személyisége volt. A 18. században a király, III. Gusztáv († 1792) a felvilágosodás szellemében elismerte a katolikusok vallásszabadságát. 1783-ban a Szentszék apostoli vikariátust állított fel az országban. A vikariátushoz tartozó csekély számú katolikusnak azonban továbbra is fizetnie kellett a lutheránus államegyházi adót. Nagyobb mozgásszabadságot a katolikus egyház csak a 19. század közepén kapott.

A balti államalakulatok (Litvánia, Lettország, Észtország) és a Finn Nagyhercegség egyházai a 16–19. századi időszakban Európa többi országához hasonlóan egymással szemben álló keresztény felekezetekre bomlottak. A felekezeti megoszlást egyrészt a protestantizmus terjedése, másrészt az orosz orthodox egyház erőteljes befolyása okozta.

A protestantizmus Litvániában is elterjedt. Az „ellenreformáció" élharcosai Báthory István (ur. 1571–1586) és a jezsuiták voltak, akik kollégiumot is nyitottak Vilniusban. A 18. századra a litván nemesség ellengyelesedett, és a protestáns templomok száma is csökkent. 1795-től az oroszok kísérletet tettek arra, hogy az orthodoxia ellenőrzése alá helyezzék a katolikus litvánokat: felszámolták a katolikus iskolákat, s csaknem az összes szerzetesrendet megszüntették. A 18. század végén a cár az oroszországi Mogiljov katolikus érseksége alá rendelte a litván püspökségeket. Az európai forradalmak idején a vilniusi egyetemen bontakozott ki a papság és a papnevelő intézetek által is támogatott nemzeti mozgalom.

Az orosz fennhatóság alatt álló lettországi területeken a lutheri felekezetet választó keresztények a 16. században felszámolták a katolikus egyházszervezetet. Az első prédikátorok nagy kolostor- és képrombolásokat hajtottak végre szerte az országban. A század végén, a lengyel uralom alatt megkezdődött a katolikus megújhodás, de a svéd fennhatóság idején a lettek többsége újra protestánssá vált. A svédeket kiszorító oroszok a 18. században a kereszténység orthodox formáját

terjesztették a hívők között. A 19. század eleji orosz propaganda eredményeként a lett parasztok tömegesen léptek át az orosz orthodox egyházba.

Az észtek többsége a 16. században Luther követője lett. A protestáns keresztények megszüntették a katolikus egyházszervezetet, felszámolták Tallinban a püspökséget, elűzték a szerzeteseket, és elpusztították a katolikus templomok képeit, szobrait. A 18. századi orosz uralom alatt az észt keresztények az orosz orthodoxia befolyása alá kerültek. A 19. században az orosz fennhatóság alatt lévő országban jelentősen megnőtt az orthodox keresztények száma.

A svéd fennhatóság alatt álló Finn Nagyhercegségben a 16. század végén a lutheranizmus lett az államvallás: a finnek az Ágostai Hitvallást fogadták el, és a katolikus vallásgyakorlatokat betiltották. A 18. századi felvilágosodás időszakában a finn lutheránusok között is terjedtek a pietizmus eszméi. Az európai forradalmak korszakában a katolikusok fokozatosan vallásszabadságot nyertek: először a bevándorló katolikusok számára biztosították a szabad vallásgyakorlatot, majd engedélyezték néhány katolikus szerzetesrend missziós tevékenységét. Miután a Finn Nagyhercegség Oroszország részévé vált (1809), az orosz orthodox egyház hitterjesztő tevékenysége is megélénkült a térségben. A finn orthodoxok a 19. században a szentpétervári orthodox érsekség fennhatósága alá tartoztak. A lutheránus államegyházból való kilépés tilalmát csak 1869-ben oldották fel az országban.

A Brit-szigeteken a 16-17. századi vallási türelmetlenség a katolikusokat és a kálvinistákat sújtó üldözésekben, az anglikán államegyházat elutasító puritánok, baptisták és kvékerek fellépésében, a „felső egyházi párt" és az „alsó egyházi párt" szétválásában, valamint a polgárháború eseményeiben és következményeiben nyilvánult meg.

V. Pius pápa 1570-ben kiközösítette I. Erzsébet királynőt, az anglikán államegyház fejét a katolikus egyházból. Ekkor megkezdődött a katolikusok üldözése. A katolikus írek között az angol uralkodók hatalmuk megszilárdítása érdekében erőszakkal terjesztették az anglikán vallást. Az erőszakos térítés egyik eszköze a birtokfoglalás volt: az áttérni nem akaró ír birtokost megfosztották javaitól, s elárvult birtokait angol katonák közt osztották ki zsold gyanánt. Az üldözések a skót kálvinistákat is sújtották, akik a püspöki egyházalkotmány helyett a presbiteri egyházszervezetet építették ki. Erzsébet sok kálvinista lelkészt is kivégeztetett.

A latin *purificare* (megtisztítani) igéről elnevezett puritánok azok a protestánsok, akik a kálvinizmus hatása alatt az anglikán egyházat meg akarták tisztítani mindazoktól a gyakorlatoktól, amelyek közvetlenül nem igazolhatók az evangéliumból, és szigorú evangéliumi erkölcstant hirdettek. A puritán mozgalom a 16-17. század fordulóján két irányra szakadt: a presbiteriánusok és az independensek táborára (lat. *independens:* független). A presbiteriánusok elutasították az államegyházat (a király egyházfői hivatalát), a püspökség intézményét, de gyülekezeteik irányításában elfogadták a lelkészekből és világiakból álló presbitérium vezető szerepét. Az independensek radikálisabbak voltak: szerintük a gyülekezet tagjait egyedül Krisztus gyűjti össze, s a közösségben nincs szükség semmiféle hierarchiára. E radikális irányzat tagjait nevezték később a latin *congregatio* (egybegyűjtés) szó alapján kongregacionalistáknak.

A 17. század eleji Angliában a hollandiai újrakeresztelő mozgalmak hatására jött létre a baptisták közössége. A baptisták csak felnőtteket kereszteltek, mert tudatosan csak ők képesek megvallani hitüket (vö. Mk 16,16). A keresztelést alámerítéssel végző első gyülekezetek az „egyetemes baptisták" (angol *General Baptists*) elnevezést kapták, mert azt vallották, hogy Krisztus minden emberért meghalt, s nem csupán a kiválasztottakért. A keresztelők reformirányzata, a „részleges baptisták" (angol *Particular Baptists*) közössége – amely a kálvini predesztinációt, vagyis azt hirdette, hogy Krisztus csak a kiválasztottakért halt meg – 1640-ben jött létre Londonban. A baptisták általában elutasítanak mindenféle egyházi intézményt, szervezetet és hagyományt (hitvallást és dogmát). Az állam és az egyház szétválasztását sürgetik. Felfogásuk szerint a hit egyedüli zsinórmértéke a Szentírás: a Szentháromságot elfogadják, a szentségeket (keresztséget, úrvacsorát) kálvinista módon értelmezik, és a hierarchia helyébe a házi papságot állítják. Szentelnek ugyan szolgákat, de ők csak a szeretet példamutató gyakorlásában, és nem joghatóságilag állnak a házi papok fölött.

A kvékerek (angol *quake:* remeg, reszket, borzong) anglikán szabadegyházát a puritán és a misztikus élmények iránt fogékony G. Fox († 1691) alapította Észak-Angliában. A közösség tagjai feltehetően az elragadtatásaikban tanúsított remegő testmozgásukról kapták nevüket. A kvékerek a Szentlélek általi belső megvilágosítást hangsúlyozták, és elutasították az anglikán államegyházat. Tanításuk szerint: nincs szükség látható egyházra, szentségekre, dogmákra stb.; a Lélek közvetlenül ragadja meg az embert, s ha valakit megvilágosít, az illető rövid beszéd vagy ima formájában közölheti élményét a gyülekezet többi tagjával. Erkölcstanukban azt hirdetik: a legfontosabb vallási cselekedet az embertársak szolgálata; helytelen minden társadalmi megkülönböztetés; elvetendő a háború, az eskütétel, az alkohol és a fényűző élet minden formája.

A 16-17. században az anglikán egyházon belül egyre jobban elkülönült egymástól a „felső" és az „alsó egyházi pártnak" nevezett irányzat. A „felső egyházi párt" (angol *High Church Party*) hívei, akiket később anglokatolikusoknak vagy ritualistáknak is neveztek, a katolikus hagyományokat elevenítették fel: a pápa főségét és a cölibátus kötelező érvényét leszámítva megtartották a katolikus hierarchiát és egyházszervezetet; a liturgiában elfogadták a hét szentséget. Az irányzattal szemben álló „alsó egyházi párt" (angol *Low Church Party*) hívei ellenben az anglikán egyház protestáns jellegét emelték ki: az egyházszervezetben a protestáns hagyományokat követték; a liturgiában csak a keresztséget és az úrvacsorát tartották krisztusi alapítású szentségnek, s a többit legfeljebb szentségi rítusnak tekintették. A 18. században e párton belül született meg az evangéliumi (angol *evangelical*) irányzat, amelynek tagjai nagyon fontosnak tartották a megtérést, a személyes elköteleződést és az evangéliumi útmutatásoknak megfelelő életvitelt.

A 17. századi angol polgári forradalmat követően a II. Károly király által 1673-ban kiadott Eskütörvény (angol *Test Act*) a közhivatalt viselők számára előírta az anglikán államvallás gyakorlását: ezzel az angol és az ír katolikusok, valamint a skóciai kálvinisták is hátrányos helyzetbe kerültek. A dicsőséges forradalom után Skóciában a presbiteriánus szervezetű református felekezet államegyházzá lett. Írországban egy 1691-es egyezmény szabad vallásgyakorlást biztosított a katolikusoknak, de az angolok az egyezséget nem tartották meg.

A 18. századi Nagy-Britannia Egyesült Királyságának egyházi felekezeteire a brit felvilágosult gondolkodók írásai, az angol szabadkőműves szervezetek elterjedése és a metodizmus megújulási mozgalma voltak hatással.

A 18. századi brit felvilágosult gondolkodók (J. Toland, M. Tindal, J. Bolingbroke stb.) azt hirdették, hogy észszerűen csak azok a vallási igazságok fogadhatók el, amelyekben minden vallás megegyezik. Általában deista felfogást vallottak, miközben elutasították a kinyilatkoztatás és a csodák lehetőségét. Jóllehet a vallási türelem szószólói voltak, megzavarták azoknak a kereszténységnek a gondolkodását, akik hittek a történeti Jézus isteni mivoltában, és az általa adott isteni kinyilatkoztatásban.

1717-ben Londonban megalakult az első szabadkőműves nagypáholy. A szabadkőművesség a középkori titkos társaságok mintájára szerveződő kulturális jellegű egyesülés. Tagjai azoknak az építészeknek jelképrendszerét használták, akik a középkor folyamán a helyi templomépítő kőműves céhektől független „testvériségekbe" vagy „páholyokba" tömörültek. A csupán a beavatottak számára hozzáférhető szövetség „felülemelkedett" a vallási nézetkülönbségeken. Megelégedett azzal, ha tagjai hittek a „nagy Építőmester", Isten létében, és a természetes erkölcs alapján a kultúra minden területén egy szebb, emberibb és testvériesebb világ kialakítására törekedtek. Az emberiesség új szellemi templomának felépítésén fáradozó szabadkőműves társulatok titokzatosságuk és „vallási közömbösségük" miatt felkeltették az uralkodók és az egyházi vezetők gyanúját. Ez a magyarázata például annak is, hogy XII. Kelemen pápa 1738-ban megtiltotta a katolikusoknak a szabadkőműves egyesületekbe való belépést.

A 18. századi Angliában evangéliumi megújulási mozgalomként alakult meg az a közösség, amelynek tagjait a latin *methodus* (módszer, szabályok szerinti eljárás) szó alapján metodistáknak neveznek. Az oxfordi J. Wesley († 1791) anglikán lelkész és öccse köré csoportosult fiatalok rendszeresen végzett imádságaik, közös szentírásolvasásaik, gyakori böjtjeik és az úrvacsorán való részvételük,

vagyis szabályozott keresztény életvitelük alapján kapták társaiktól a „módszeresek" nevet. Ebből a közösségből nőtt ki a metodista gyülekezet. A metodizmus egyházszervezetében a püspöki és presbiteri gyakorlat elemei keverednek. A liturgiában az „alsó egyházi párt" szentségtanát fogadja el. A közösség jellegzetes tanítása, hogy a megtérésben fontos az érzelmi átélés, és az üdvösség biztos tudatát közvetlenül a Szentlélek adományozza az embernek. A metodisták missziós lelkületűek: adott esetben a nyílt utcán hirdetik az igét, látogatják a börtönök foglyait, lelki gondozásba veszik az egyszerű embereket, evangéliumi alapokon síkra szállnak szociális kérdésekben stb.

Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságában vallási szempontból a 19. században három jelentős változás történt: az anglikán egyházon belül megjelent a „széles egyházi pártnak" nevezett irányzat; az ír, az angol és a skót katolikusok fokozatosan visszanyerték vallásszabadságukat; és megszületett az anglikán egyház megújítására irányuló Oxford-mozgalom.

A „széles egyházi párt" (angol *Broad Church Party*) liberális irányzat, mely arról kapta nevét, hogy „felvilágosult" tagjai az anglikán egyházi közösség szervezetének, liturgiájának és tanításának bemutatásában, illetve értelmezésében szélesebb körű szabadságot igényeltek, mint amekkorát a „felső" vagy az „alsó egyházi párt" megengedett. Az irányzat hívei hangoztatták: az egyház tanítását úgy kell megfogalmazni, hogy harmonikusan illeszkedjen a kor tudományos vívmányaihoz, a keresztény gyakorlatot pedig úgy kell átalakítani, hogy választ tudjon adni a modern idők politikai (szociális és társadalmi) kihívásaira.

A 19. század elején az ír katolikus plébánosok visszautasították a brit kormány által felajánlott állami fizetést, mert az állam ellenszolgáltatásul vétójogot kívánt volna a püspökválasztásoknál. 1829-re azonban az ír katolikusok visszanyerték vallásszabadságukat: egyenjogúvá váltak az anglikán közösség egyéb felekezeteivel. Az anglikán államegyháznak fizetendő adó kötelezettségét azonban csak 1869-ben törölték el. A 19. század közepén lehetőség nyílt a 16. században megszüntetett angol katolikus hierarchia és egyházszervezet megújítására is: IX. Pius pápa 1850-ben helyreállította a londoni Westminsteri Érsekséget. Bár a skót katolikus hierarchia nem állhatott helyre, a skót katolikusok helyzete is javult, amennyiben a presbiteriánus közösségek vallási türelmet tanúsítottak a katolikusok iránt.

A „felső egyházi párt" köreiben megszületett Oxford-mozgalom – mint az anglikán egyház lelki, szellemi megújítására irányuló törekvés – 1833-tól kezdve éreztette hatását. Vezetői a megújulás eszközét a katolikus egyház tanításához és gyakorlataihoz való közelítésben látták. A mozgalom egyik alapító tagja volt J. H. Newman († 1890) anglikán teológus és lelkész, aki 1845-ben katolikussá lett, és a katolikus egyház bíborosaként halt meg.

Spanyolországban a 16-17. századi vallási türelmetlenség elsősorban a pápai befolyást korlátozó uralkodók egyházpolitikájában, valamint a spanyol állami inkvizíció működésében nyilvánult meg. – A 18. századi felvilágosodás eszméinek hatása a spanyol államegyházi rendszer kiépítésére tett kísérletekben és az állam szempontjából veszélyesnek ítélt jezsuita rend megszüntetésében mutatkozott meg. – A 19. század eleji spanyol forradalom, majd a „karlista" háborúk alatt a spanyol katolikus egyházat sok megpróbáltatás érte, mert az egyházi vezetőket hol a forradalmárok tekintették az önkényuralom védelmezőinek, hol pedig a királyi hatalom liberális szellemű képviselői tartották őket ellenségnek.

II. Fülöp a 16. század végén csak a királyi jogok sérelme nélkül volt hajlandó átvenni a Trienti Zsinat döntéseit. E jogok a következők voltak: a pápai rendeletek kihirdetésével kapcsolatos királyi tetszésjog (lat. *placetum regium*), a lelki hatalommal való visszaélés esetén a világi bírósághoz való fellebbezés joga és az a jog, hogy a gyarmatokon a király a pápától függetlenül intézheti az egyház ügyeit. Fülöp utódai is ragaszkodtak e jogokhoz. • A spanyol állami inkvizíció szerepe a királyság politikai hatalmának védelmezése volt. Mivel a katolikus valláshoz való tartozást a spanyol egység egyik alapjának tekintették, az inkvizítorok gyanúsnak és az állam biztonsága szempontjából veszélyesnek ítéltek minden olyan népcsoportot, amely nem illeszkedett be teljesen a katolikus vallási közösségekbe. Az üldözések az országba beszüremkedő protestánsokat is sújtották.

Az önkényuralmi módszerekkel kormányzó Bourbon-házi spanyol királyok korlátozták a katolikus egyház függetlenségét, és az egyházat igyekeztek alávetni az államhatalomnak. A 18. század elején V. Fülöp kiutasította a pápai követet az országból, megszakította a kapcsolatot a Szentszékkel, és a megüresedett püspökségek jövedelmét lefoglalta. A század közepén a gazdasági és társadalmi helyzet romlása miatt Spanyolországban felkelés tört ki. Mivel a felkelés kirobbantásával a jezsuitákat vádolták, a király felvilágosult miniszterei rávették az uralkodót a jezsuita rend eltörlésére: 1767-ben több ezer jezsuitát utasítottak ki az országból és a spanyol gyarmatokról.

1820-ban forradalom robbant ki Spanyolországban. A forradalmárok kíméletlenül üldözték a királyi hatalommal összefonódó katolikus egyházat: sok kolostort bezártak, s az alkotmányra esküt tenni nem akaró papokat bebörtönözték vagy száműzték. A „karlista" háborúk idején a spanyol katolikus egyház azért szenvedett, mert az egyházi vezetők a konzervatív karlisták oldalára álltak. Válaszul a II. Izabella helyett kormányzó anyakirálynő liberális miniszterei a férfikolostorokat megszüntették, az egyházi vagyont államosították, a lelkipásztori munkát állami felhatalmazástól tették függővé, és pápai jóváhagyás nélkül püspököket neveztek ki. Enyhülést a katolikusok számára csak a Szentszékkel 1851-ben kötött konkordátum nyújtott: a katolikus vallást a spanyol nép egyedüli törvényes vallásának nyilvánították.

Portugáliában a 16–17. században a vallási türelmetlenséget az állami inkvizíció működése és a pápától független államegyház megteremtésére irányuló törekvések jelezték. A 18. századi felvilágosodás és a szabadkőműves eszmék terjedésének következtében a spanyolokhoz hasonlóan a portugál kormányzat is felszámolta a jezsuita rendet. A 19. század első felének politikai csatározásaiban a liberális szellemű pártok akadályozták a Szentszék és a portugál egyház kapcsolatát, és korlátozták az egyházi vezetők politikai hatalmát.

Az 1580-tól spanyol fennhatóság alatt álló Portugáliában az állami inkvizíció a spanyol inkvizícióhoz hasonlóan biztosította az ország vallási és politikai egységét. Az inkvizíció a spanyol fennhatóság alóli felszabadulás (1640) után is folytatta tevékenységét. A 18. század második felében a szabadgondolkodó Pombal márki diktatórikus eszközökkel próbálta a nemesség és a papság hatalmát megtörni. Arról is meggyőzte a királyt, hogy a jezsuiták politikai szempontból veszélyesek. 1759-ben a rendtagokat először az anyaországból, majd a gyarmatokról is a Pápai Államba száműzték. • A franciák kiűzése után a portugál király 1818-ban betiltotta a szabadkőműves páholyokat. Az 1822-es alkotmányozó nemzetgyűlés eltörölte a feudális jogokat, kisajátította az egyházi vagyont és eltörölte az inkvizíciót. 1834-ben a portugál kormányzat megszakította a kapcsolatot a Szentszékkel, fölszámolta a szerzetesrendeket, csökkentette az egyházmegyék számát, és a feudális rendet képviselő püspökök helyébe liberális érzelmű helynököket ültetett. Az erős korlátozások csak a század közepe felé enyhültek: 1848-ban a kormány konkordátumot kötött a Szentszékkel, és 1860-ban visszatérhettek az országba az elűzött szerzetesrendek.

A politikailag széttagolt Itáliában a 16-17. századi vallási türelmetlenség elsősorban a pápai inkvizíció működésében nyilvánult meg: az inkvizítorok nemcsak a reformáció terjedését akadályozták, hanem üldöztek minden eszmét is, amely a katolikus hittel ellenkezni látszott. Ebben a korban került összeütközésbe az inkvizícióval a pisai természettudós, G. Galilei († 1642) is. A 18. századi felvilágosodás hatására Itáliában a liberális szellemű francia és spanyol kormányoknak sikerült rávenniük a pápát a jezsuita rend megszüntetésére (1773). A napóleoni háborúk, a Bécsi Kongresszus és a 19. századi forradalmi mozgalmak is befolyásolták az itáliai egyház életét: fokozatosan csökkentették a Pápai Állam méretét, és radikálisan megnyirbálták a pápák hatalmát: 1870-re a pápák világi uralma már csak a Vatikán területére korlátozódott.

Galilei a Pápai Tudományos Akadémia tagjaként Kopernikusz († 1543) lengyel kanonok heliocentrikus rendszerét védelmezve azt állította, hogy ez az elmélet nincs ellentétben a Szentírás tanításával. Az inkvizítorok azonban az ószövetségi Bibliában leírt napcsodát (vö. Józs 10, 6–14) helytelenül értelmezve a Nap mozdulatlanságáról és a Föld önmaga körüli forgásáról szóló tételt

tévesnek nyilvánították, és a tudóst 1616-ban fogságra ítélték. Bár Galilei perében mindkét fél követett el hibákat, a felelősség elsősorban a vakbuzgó és szűk látókörű inkvizítorokat terheli. A tudós ellenfelei azért láttak veszélyt az „új tanításban", mert nem vették figyelembe a bibliai irodalmi műfajok sokaságát, és azt, hogy a Biblia nem természettudományos, hanem vallási tanítást közöl. Érzéketlenül átsiklottak a bibliai napcsodát helyesen értelmező Galilei állítása fölött: a Bibliában „a Szentlélek nem arra akar megtanítani bennünket, hogy hogyan mozog az ég, hanem hogy hogyan juthatunk az égbe."

A feudális uralkodók liberális szellemű kormányai azért támadták a jezsuitákat, mert a rend tagjai közül többen voltak olyanok, akik – az uralkodók tanácsadói gyanánt, a fejedelmek gyóntatóiként, kiváló iskolavezetőkként stb. – jelentős hatalomra tettek szert az európai országok politikai és gazdasági életének befolyásolásában. A kitűnően szervezett rend helyi kultúrákhoz alkalmazkodó missziós módszerei miatt a Szentszék sem nézte mindig jó szemmel a jezsuiták működését. A pápa, XIV. Kelemen a rend feloszlatását hosszas vívódás után azzal indokolta meg, hogy a jezsuita közösség már nem tudja azokat a gyümölcsöket teremni, amelyekért alapították, s fennmaradása veszélyeztetné az egyház békéjét. A pápai rendeletet (1773) a legtöbb országban kíméletlenül végrehajtották: csak a kiváló jezsuita iskoláit féltő Katalin cárnő és II. Frigyes porosz király nem engedélyezték országukban a rendet feloszlató okmány kihirdetését.

Napóleon bukása után VII. Pius pápa 1814-ben megkísérelte helyreállítani egyházfői hatalmát: egyik intézkedése az volt, hogy visszaállította a korábban megszüntetett jezsuita rendet. A Bécsi Kongresszus a pápa politikai hatalmának megerősítésében nyújtott segítséget. A helyreállított Pápai Állam azonban nem volt hosszú életű, mert útjában állt az Itália egységének megteremtésére irányuló mozgalmaknak. IX. Pius pápa – jóllehet bíborosai tanácsára – nem volt hajlandó katonai segítséget nyújtani Itália felszabadításához. Ennek következtében 1870-re a Pápai Állam határai a Vatikán területére szűkültek.

Magyarországon és Erdélyben a 16-17. századi vallási türelmetlenség mutatója a különféle keresztény felekezetek egymástól való fokozatos elkülönülése, a Pázmány Péter († 1637) esztergomi érsek szellemi vezetésével megvalósuló katolikus restauráció, valamint a felekezetekkel szembeni állami erőszak alkalmazása volt.

A királyi Magyarországon az 1567-es Debreceni Zsinaton a kálvinisták elhatárolták magukat a lutheránusoktól. 1570-ben létrehozták a Tiszántúli Református Egyházkerületet, 1576-ban az Alsó-Dunamelléki, 1612-ben pedig a Dunamelléki Református Egyházkerületet. A Dunántúli Egyházkerület 1612-ben alakult meg. • A reformáció a hódoltságban is terjedt, s ezt a folyamatot az „oszd meg és uralkodj" elvét szem előtt tartó török hatóságok szívesen eltűrték. A reformáció sikerét a katolikus paphiány és az is elősegítette, hogy a hódoltsági területekre kinevezett katolikus püspökök nem láthatták el hivatalukat. • A 16. század végén Erdélyben is elkülönültek egymástól a katolikus, az evangélikus és a református felekezetek, s létrejött az unitárius, valamint a szombatos gyülekezet is. A 16. század közepén az oszmánok által elfoglalt Temesvár körzetében megszűnt a Csanádi Püspökség. A terület katolikusainak lelki gondozását több mint száz éven keresztül a törökök által megtűrt szeged-alsóvárosi ferences kolostor szerzetesei végezték. Az 1568-as Tordai Zsinaton a lutheránus püspökből kálvinista püspökké váló Dávid Ferenc és lelkésztársai elhatárolták magukat a kálvinista tanítástól, s létrehozták az erdélyi unitárius közösséget: az apostoli hitvallást elfogadták, de már csak az Atyát voltak hajlandók „egy Istennek" elismerni. Közülük váltak ki a szombatos szekta követői: egy Istent hittek, Jézust csupán embernek tekintették, várták a Megváltó eljövetelét, és a zsidó hagyományokat követve vasárnap helyett a szombatot tartották ünnepnek. A protestánsok és a katolikusok közti viszályok és az erdélyi törvények miatt a Gyulafehérvár központú Erdélyi Püspökség kinevezett püspökei a 16-17. században nem foglalhatták el székhelyüket: ebben az időszakban a püspökség élén átmeneti időre kinevezett kormányzók (latin eredetű szóval: ordináriusok) álltak. • Az „ellenreformációs" törekvések eredményeként született meg 1646-ban a kárpátaljai Ungváron a Rutén (Ruszin) Görögkatolikus Egyház, amelynek tagjai átmenetileg az egri latin püspök fennhatósága alá kerültek. Az Erdély területén élő

orthodoxok egy része 1697-ben lépett egységre Rómával: ők hosszú ideig az esztergomi érsek fennhatósága alatt álltak.

A nagyváradi születésű és protestáns családból származó Pázmány Péter jezsuita szerzetes 1616-ban került az esztergomi érsekség élére, amelyet a török hódoltság idején Nagyszombatból irányítottak. Ékes, a művészi szónoklat szintjére emelt magyar nyelvű írásaival szellemi harcot folytatott a protestáns prédikátorok ellen. Ezeknek az írásoknak egyik gyöngyszeme: „Hodegus. Igazságra vezérlő Kalauz" (1613). Vitairatai időnként a korabeli vallási türelmetlenség és békétlenség szellemét tükrözik. „Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene" című művében (1609) például – figyelmen kívül hagyva, hogy Kálvin a predesztináció tanával Isten irgalmát és az üdvösség abszolút ajándék jellegét akarta kiemelni – úgy állítja be a kálvini tanítást, mintha abban valamiféle kegyetlen, igazságtalan és ördögi istenről lenne szó. Pázmány a lelkipásztorkodás hiányosságainak kiküszöbölésén, illetve a magyar papság lelki-szellemi megújításán is fáradozott. Felismerte a licenciátus intézményének jelentőségét, és pártfogásába vette azt. A latin *licentia* (engedély) szóról elnevezett licenciátusok olyan világi személyek voltak, akik a 16. század végétől az esperesektől engedélyt kaptak arra, hogy misézés és gyóntatás kivételével lelkipásztori munkát végezhessenek.

A 17. századi királyi Magyarországon a protestánsok ellen irányuló állami erőszak alkalmazásának legkirívóbb példája a pozsonyi vésztörvényszék által koholt vádak alapján gályarabságra ítélt 93 protestáns lelkész esete volt. Embertelen sorsuk és megaláztatásuk híre felháborodást váltott ki a protestáns világban: nemzetközi akció indult az életben maradt gályarabok kiszabadítására. • Erdélyben az állami erőszak tanúbizonysága a hargitai csata, amelynek emlékét a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alkalmával szokták feleleveníteni: II. (Szapolyai) János Zsigmond erőszakkal akarta unitárius hitre téríteni a csíki katolikusokat, akik 1567 pünkösd szombatján a hargitai ütközetben legyőzték őt. Ezt követően az 1568-as tordai országgyűlés – Európában egyedülálló módon – biztosította a négy bevett (a katolikus, a lutheránus, a református és az unitárius) felekezet vallásszabadságát. A gyakorlatban azonban ez a törvény nem mindig és nem mindenütt jutott érvényre. Az állami erőszak – elsősorban attól függően, hogy katolikus vagy protestáns volt-e a fejedelem – hol a protestánsok, hol a katolikusok szabadságát korlátozta. Mivel a településeken a templomok a felekezeti szempontból többségben élőket illették meg, sok katolikus templom protestáns kézre került. A katolikus papok száma jelentősen lecsökkent. Az áldatlan állapotokon úgy próbáltak segíteni, hogy – miként a királyi Magyarországon – Erdélyben is bevezették a licenciátus intézményét. Emellett létrehozták a világiakból és papokból álló képviselő-testületeket, amelyek az egyházközségek anyagi, illetve hivatali ügyeit intézték. E testületekből született meg az egész Gyulafehérvári Egyházmegyét képviselő intézmény, amely 1653-tól a latin *status* (állam, állomány stb.) szóról megnevezve Erdélyi Római Katolikus Státus néven működött. Ez az intézmény kezelte az egyházmegye anyagi javait, gondoskodott a templomok, iskolák fenntartásáról, és döntött egyházfegyelmi kérdésekben. A katolikusok számára csak a három részre szakadt Magyarországot egyesítő I. Lipót császár által 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum biztosította a többi felekezetével egyenlő szintű szabadságot, illetve a gyulafehérvári püspöki szék helyreállítását.

A 18. századi Magyarországon és a Bécs fennhatósága alatt álló Erdélyben a felvilágosodás hatása elsősorban a főkegyúri jog gyakorlatát felelevenítő Habsburg uralkodók egyházpolitikájában mutatkozott meg.

A főkegyúri jog a magyar uralkodónak (az apostoli királynak) az egyháztól nyert különleges joga arra, hogy az egyház szervezésében, püspökök, szerzetesi elöljárók kinevezésében, egyházi javadalmak adományozásában stb. egyházfőként járhasson el, miként ez Szent István korában is történt. Róma hiába tiltakozott, és hiába hangoztatta, hogy ilyen jogokat nem adományozott, a magyar királyok e jogok állandó bővítésére törekedtek. A 18. században a Habsburgok is felelevenítették az apostoli királyság eszméjét, és a bécsi kormányban egyre többen hangoztatták: a pápa joghatósága Magyarországra nem terjed ki, mert annak idején a Szentszék a király által kinevezett püspökök megerősítésének jogán kívül minden egyéb jogot Szent Istvánra és utódaira ruházott. • A töröktől visszafoglalt bánsági területeken III. Károly magyar király († 1740) megteremtette annak

lehetőségét, hogy a pápa 1721-ben felállíthassa a Gyulafehérvár-fogarasi Görögkatolikus Püspökséget, amelynek székhelye – a protestánsok és az orthodoxok ellenkezése miatt – Fogarasról rövidesen Balázsfalvára került. 1738-ban lett Temesvár a visszaállított Csanádi Püspökség székhelye. A király a főkegyúri jogot a protestáns felekezetekkel kapcsolatban is gyakorolta: a protestáns vallásgyakorlatot szabályozó 1731-es *Carolina resolutio* (Károlyi megoldás) nevű határozat négy református és négy evangélikus egyházkerületet tartott szem előtt.

Mária Terézia a Szentszék előzetes hozzájárulása nélkül átszervezte az egyházmegyéket, illetve új egyházmegyéket alapított. Erdélyben, ahol korábban a Státus jelölte a király által kinevezendő püspököt, az uralkodónő 1760-tól a jelölés mellőzésével közvetlenül nevezte ki a főpásztort. A pápa utólagos hozzájárulásával Mária Terézia hozta létre többek között a Munkácsi Görögkatolikus Püspökséget (1771), amelynek székhelyét négy évvel később Ungvárra helyezte át. Az egyházmegye azonban nevében továbbra is megőrizte a „munkácsi" jelzőt. Ehhez az egyházmegyéhez azok a keleti szertartású rutének (ruszinok, kárpátaljai ukránok), románok és magyarok tartoztak, akik a 17. században léptek egységre a nyugati egyházzal. Ugyancsak Mária Terézia kezdeményezésére jött létre 1776-ban a Nagyváradi Görögkatolikus Püspökség, valamint a Kassától nyugatra fekvő Rozsnyó városának latin püspöksége is. Az uralkodónő az oktatásügy átfogó szabályozását célzó *Ratio Educationis* nevű tanügyi rendeletével (1777) az iskolákat – azok felekezeti jellegének meghagyásával – állami felügyelet alatt egységes szervezetbe rendezte. • II. József 1781-ben adta ki türelmi rendeletét, amelyben szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a protestánsok és a görögkeletiek számára. A felekezetek belügyeibe avatkozó egyházpolitikája elsősorban a katolikus egyházat érintette. Királyi engedélyhez kötötte például a pápai bullák kihirdetését, és megtiltotta a püspököknek a Rómával való kapcsolattartást. A házasságkötést polgári jellegű szerződésnek nyilvánította, és állami ellenőrzés alá vonta. Feloszlatta azokat a szerzetesrendeket, amelyek nem foglalkoztak oktatással, lelkipásztorkodással, betegápolással vagy a tudományok művelésével. A feloszlatott rendek vagyonát „vallásalapban" egyesítette, ennek jövedelmét új plébániák létesítésére, illetve az állam szempontjából „hasznos" munkát folytató világi papság megerősítésére fordította. Az istentiszteletek rendjét részletesen szabályozta. Jóllehet halálos ágyán rendeleteinek többségét visszavonta, jozefinista egyházpolitikájának következményei még sokáig érezhetőek voltak az országban.

A 19. század elején az uralkodó, I. Ferenc a főkegyúri jogra hivatkozva törekedett a magyar egyházszervezet átalakítására. Az 1825-ben kezdődő reformországgyűléseken az egyházi nagybirtokokat féltő főpapság a társadalmi reformok ellenzőjévé vált. Az országgyűléseken a katolikus–protestáns vegyes házasságok vitás kérdéseit csak a Szentszék útmutatása alapján tudták átmenetileg tisztázni.

I. Ferenc (1792–1835), akinek fő célkitűzése az volt, hogy megakadályozza a francia forradalom eszméinek terjedését az országban, a magyar egyházi vezetőket is maga mellé akarta állítani. A megromlott erkölcsök orvoslását és a magyar közoktatás fellendítését igyekezett szolgálni azzal, hogy visszaállított néhány korábban megszüntetett szerzetesrendet. A II. József gyakorlatát követő (jozefinista) szellemben, azaz a pápa előzetes értesítése nélkül, de észszerű meggondolásból 1804-ben az Egri Egyházmegye területéből kihasította a Kassai és a Szatmári Püspökség körzetét, az Egri Püspökséget pedig érsekség rangjára emelte. 1806-os tanügyi rendeletében hangsúlyozta a magyar nyelv oktatásának és a vallási türelemnek fontosságát. 1816-ban a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség területét megosztva a pápa utólagos hozzájárulásával létrehozta az Eperjesi Görögkatolikus Püspökséget.

A reformországgyűléseken, ahol a vezető politikusok a feudalizmus válságából való kiutat a polgári átalakulásban és a tőkés termelésre való áttérésben látták, az egyház birtokait féltő főpapság a társadalmi-gazdasági átalakulás kerékkötőjévé vált. A katolikus–protestáns vegyes házasság ügyében – amely az országgyűléseken többször is napirendre került – a katolikusok és a protestáns felekezetek nem tudtak megegyezni. Segítséget jelentett, hogy 1841-ben a Szentszék elismerte a nem katolikus lelkész előtt kötött házasság érvényességét. Ezt az intézkedést az 1843/44-es magyar országgyűlés is törvényerőre emelte.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc gyökeres változást hozott a magyarországi keresztény közösségek életébe, miközben alapvetően megváltoztatta a katolikus egyház vagyoni és államjogi helyzetét: megszűnt államvallás jellege.

1848-ban az áprilisi törvények egyenjogúvá tették a törvényesen „bevett" (katolikus, református, evangélikus, unitárius, egyesült és nem egyesült keleti) vallási felekezeteket, s így megszűnt a katolikus egyház államvallás jellege. A törvények értelmében az egyházi birtokosok „lemondtak" a tizedről. Az ilyen intézkedések ellenére – egyes Habsburg-párti főpapokat és megfélemlített lelkészeket leszámítva – a katolikus klérus is támogatta a nemzet szabadságharcát. Az osztrák elnyomás ellen fegyveresen harcoló katonák között szép számmal voltak kispapok és felszentelt papok is. A katolikus egyház a kórházak felállításából és a sebesült honvédek ápolásából is kivette részét: a püspöki paloták, papnevelő intézetek és kolostorok többsége szállást adott a beteg, sebesült katonáknak.

Magyarországon és Erdélyben a katolikus egyház feletti állami uralom és gyámkodás a 19. század közepén kezdett mérséklődni. I. Ferenc József császár 1855-ben konkordátumot (megegyezést) kötött a Szentszékkel. A kiegyezés utáni 1868-as országgyűlés elsősorban az oktatás és a házasságkötés területén megindította az egyház és az állam szétválasztásának folyamatát.

I. Ferenc József 1850-ben még a pápa előzetes hozzájárulása nélkül alapította meg Erdélyben a Szamosújvári és a Lugosi Görögkatolikus Püspökséget. A Gyulafehérvár-fogarasi Görögkatolikus Püspökséget azonban 1854-ben már a pápa emelte érsekség rangjára. Az uralkodó és a Szentszék között 1855-ben létrejött konkordátum elismerte a katolikus egyház jogát arra, hogy ügyeit az egyházjog alapján intézze. Bár a püspököket továbbra is a császár nevezte ki, szabaddá tette számukra a Rómával való kapcsolattartást, valamint az egyházmegyék állami beavatkozás nélküli kormányzását.

Az 1868-as liberális szellemű népiskolai törvény átalakította a felekezetek által végzett közoktatás rendszerét. A törvény meghagyta ugyan a felekezetek iskolaalapítási jogát, és megengedte, hogy a meglévő felekezeti népiskolákat a községek vagyonából tartsák fenn, de a községeket tette meg iskolafenntartóvá. Olyan helyeken, ahol harminc azonos felekezethez tartozó tanköteles gyermek volt, a községeket kötelezte – ha ezt a szülők kívánták – közös vagy hitvallási szempontból semleges iskolák felállítására. Emellett a törvény a községek lakosságának tetszésére bízta, hogy meglévő felekezeti iskoláikat hitvallási szempontból semleges iskolákká alakítják-e, vagy sem. Ezért a katolikus egyház – amelynek falusi iskoláiban az oktatás gyakorta nagyon alacsony színvonalon folyt – sok tanintézetét elveszítette. • A házasságkötés területén főként a vegyes házasságból származó gyermekek vallásának kérdése vált vitatott témává. Az 1868-as törvény szerint a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, s a szülők nem egyezhetnek meg jogerősen róla. Ezzel állami szempontból érvényét veszítette a korábbi reverzális- (térítvény-) adás gyakorlata, vagyis az a nyilatkozat, amelyben a protestáns szülő beleegyezik abba, hogy valamennyi gyermekét katolikusnak neveli. A katolikus papság ezt úgy értelmezte, hogy az állam nem tiltja a reverzális adását, csak államjogi érvényét vonja kétségbe. Ezért a reverzálist adó szülők minden gyermekét megkeresztelték, és a katolikus anyakönyvekbe írták be. Az ilyen „elkeresztelések" ellen a protestánsok természetesen tiltakoztak.

A 16–19. században az albán, a horvát, a bosznia-hercegovinai szláv, a szlovén, a cseh és a lengyel keresztények történelmi adottságaiknak megfelelően élték át a vallási türelmetlenség, a felvilágosodás és az európai forradalmak időszakának kihívásait.

Albániában a 16-17. századi vallási türelmetlenség a nyugati és a keleti keresztények, valamint a muszlim vallás egymáshoz való viszonyában mutatkozott meg. Az ország déli részén többnyire orthodoxok éltek. Albánia középső területén iszlám–keresztény keverékvallás alakult ki: a keresztény hagyományokhoz ragaszkodó családok, amelyek az adóterhek csökkentése érdekében színleg áttértek a muszlim hitre, megőrizték például a keresztség szentségét, a szentek tiszteletének a gyakorlatát, elfogyasztották a disznóhúst, stb. Északon a lakosság többsége a durazzói érsek irányítása

alatt álló latin szertartású (római) katolikus volt. • A latin szertartású katolikus keresztények, akiket lelkipásztori szempontból elsősorban a ferencesek gondoztak, a 18. század elején nemzeti zsinatot tartottak az Albánia északnyugati részén fekvő Shkodra városában: ezen az összejövetelen a Trienti Zsinat reformjainak végrehajtását sürgették. • A 19. század közepén a jezsuiták Albánia északi részén lehetőséget kaptak a hithirdetésre. A Szentszék 1867-ben hozta létre az észak-albániai Shkodra Érsekségét.

Horvátországban a zágrábi és a diakovári püspökök a 16. század közepétől kezdve nem tarthattak kapcsolatot a török hódoltsági területeken élő híveikkel. A szerzetesrendek azonban részben megmaradtak, így a ferencesek és a jezsuiták a török megszállás időszaka alatt is eredményesen működhettek. A 16. század végétől megkezdődött a katolikus „ellenreformáció": először a katonaságot tisztították meg a hitújítóktól, majd kimondták, hogy földbirtokos csak katolikus lehet. • A felvilágosodás időszakában Mária Terézia kezdeményezésére a pápa létrehozta a Zágrábtól északkeletre lévő vidéken a Kőrösi Görögkatolikus Püspökséget (1777). Bár II. József 1781-es türelmi rendelete minden felekezet számára biztosította a szabad vallásgyakorlatot, a horvátok többsége a hatékony „ellenreformáció" következtében latin szertartású római katolikus volt, és az is maradt. • A francia forradalom kései utóhatásaként Horvátországban 1830 körül kezdett kibontakozni az illír mozgalom, amely a szerb, a horvát, valamint a szlovén nép politikai és kulturális egyesítését tűzte ki célul. A mozgalom célkitűzését és a 48-as európai forradalmak törekvéseit figyelembe vevő pápa 1852-ben a Zágrábi Püspökséget érsekség rangjára emelte, és függetlenítette a Kalocsai Érsekségtől.

A török uralom alatt álló Bosznia és Hercegovina területén a 16-17. század folyamán rendkívül nehézzé vált a keresztények helyzete, akik közül ezért sokan az iszlám követői lettek. A Rómához hű keresztények elveszítették főpapságukat, s közöttük elsősorban a ferences szerzetesek tartották ébren a hitet. A szerb orthodox keresztények egyházszervezete közvetlenül a szultán fennhatósága alatt állt, s ezért az „idegen nyugati hatalmat", azaz Rómát megjelenítő keresztény közösségekkel szemben kiváltságokat élvezett. • A 18. század folyamán az Apostoli Szentszék létrehozta a Boszniai Apostoli Vikariátust (1735). • A Hercegovinai Vikariátus 1846-ban jött létre.

A szlovén területeken a 16. század végén kezdődő „ellenreformációt" II. (Habsburg) Ferdinánd német-római császár tette teljessé, aki 1628-ban előzte hazájukból azokat a protestáns nemeseket, akik nem voltak hajlandók katolikus hitre térni. Ezzel Szlovénia újra katolikus tartománnyá lett. • A felvilágosodás időszakában az uralkodók a jezsuita rend iskoláinak világi kézbe adásával, kolostorok felszámolásával, új falusi plébániák létesítésével stb. erőteljesen beavatkoztak a katolikus egyház életébe. Ugyanakkor II. József szabad vallásgyakorlatot is biztosított a felekezetek számára. • A francia forradalom és az 1848-as európai forradalmak hatására a szlovén papok közül is sokan magukénak kezdték tekinteni az illír mozgalom eszméit.

Csehországban a protestáns rendek, amelyek a katolikus Habsburg-uralmat elutasítva kirobbantották a harmincéves háborút, 1619-ben a pfalzi választófejedelmet, a kálvinista V. Frigyest tették meg királyuknak. A király kidobatta a prágai székesegyházból a képeket, ereklyéket, s minden katolikus szertartást megszüntetett. A Bajorország vezette német katolikus államok szövetsége, a Katolikus Liga hadai azonban 1620-ban, a fehérhegyi csatában véget vetettek uralmának. A német-római császár a felkelés vezéreit kivégeztette, a hitújítókat száműzte, s a két szín alatti áldozás gyakorlatát is betiltotta. • A 18. században a német pietista mozgalom hatására a cseh protestánsok száma újból emelkedni kezdett. II. József 1781-es türelmi rendelete azonban nem hozta meg számukra a várt eredményt. Az uralkodó a következő évben kiadott rendeletével Csehországban is feloszlatta azokat a szerzetesrendeket, amelyek nem foglalkoztak tanítással, betegápolással vagy a tudományok művelésével. Ugyanakkor új plébániákat is alapított. • 1848 júniusában a Prágában ülésező Első Pánszláv Konferencia nemcsak a szláv népek egyesítését, hanem az orthodoxiára való áttérést is sürgette. Ettől eltekintve azonban a cseh egyházban egyre többen közömbössé kezdtek válni a felekezeti hovatartozás tekintetében.

Lengyelországban a király 1572-ben vallásszabadságot biztosított a protestánsoknak. Az ország újbóli katolikussá tételéhez az első jelentős lépéseket a jezsuita szerzetesek mellett Báthory István

erdélyi fejedelem tette meg, aki 1575-től 1586-ig Lengyelország és Litvánia királya is volt. A 16. század végén a protestáns térítés ellensúlyozására a jezsuiták a Lengyel–Litván Királyság területén élő orthodox püspökök egy részét megnyerték a Rómával való unió számára. 1596-ban a Kijevhez tartozó ukrán orthodoxok egy csoportja Breszt-Litovszk városában aláírta az egyesülés okmányát. Így a Lengyel–Litván Királyság keleti részén megszületett az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház, amelynek főpásztora a kijevi egyesült metropolita lett. • A 17. században Lengyelország területén gyarapodott az egyesült katolikus egyházak száma: a galíciai Lwów örmény érseke 1635-ben híveivel együtt csatlakozott a katolikus egyházhoz, s így létrejött a lengyelországi Örmény Katolikus Egyház. 1677-ben az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház székhelye Lwów városába került. A 18. században, Lengyelország háromszori felosztásának idején egymástól eltérően alakult a három különböző hatalom alatt élő lengyel katolikusok sorsa. Lényegesen a Bécsi Kongresszust követően sem változott a felekezetek helyzete. A poroszoknak ítélt lengyel térségben kiéleződtek a protestáns kormányzat és a katolikus lakosság közti ellentétek: 1838-ban Poznań érsekét egy időre eltávolították hivatalából, mert a vegyes házasságok ügyében szigorú feltételeket szabott a protestáns fél hátrányára (a házasulandóknak például ígéretet kellett tenniük arra, hogy valamennyi gyermeküket katolikusnak nevelik). A déli lengyel területeken kedvezőbben alakult a katolikusok és a görögkatolikusok sorsa, mert a bécsi kormány támogatta őket. Ugyanakkor az osztrák kormányzat gyakorta beavatkozott az egyház belügyeibe. Lemberg körzetében nézeteltérések támadtak a római katolikus egyházi vezetés és az egyesült orthodoxok között, akik nagyobb egyházpolitikai önállóságot követeltek maguknak. 1807-ben a Szentszék Lemberg székhellyel megszervezte a galíciai (halicsi) metropoliát a Rómához csatlakozó orthodoxok számára. Az oroszokhoz csatolt Kongresszusi Lengyelországban volt a legrosszabb a katolikusok helyzete. A szentpétervári hatóságok szigorúan ellenőrizték a római katolikus egyházi vezetőket. A görögkatolikusok nagy részét erőszakkal visszatérítették az orthodoxiába. Az 1818-ban létesített Varsói Érsekség működését a lengyel felkeléseket követően szigorú felügyelet alatt tartották, s a század közepén az érseket, néhány püspököt, valamint papok, illetve szerzetesek százait Szibériába száműzték, s több kolostort és templomot is bezártak.

❖ a patriarchátusokban és katholikátusokban fennálló keleti egyház ❖

A 16–19. századok közti időszakban a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus gyakorolta a görög orthodox millet, azaz a birodalomban élő görög orthodox közösségek felügyeletét. A Konstantinápolyi Örmény Patriarchátus pedig az örmény millet, vagyis az oszmán területeken élő örmény orthodox közösségek vezetője volt. A török birodalom politikai erejének gyengülésével párhuzamosan azonban mindkét patriarchátus veszített tekintélyéből.

Az Oszmán Birodalom kis-ázsiai részein és balkáni területein egyrészt gyarapodott a római pápa főségét elfogadó keresztények száma, másrészt az orthodox közösségek fokozatosan önálló (görög eredetű szóval: autokefál) nemzeti egyházakká váltak. A kis-ázsiai Szisz örmény orthodox közösségén belül a 18. század közepén létrejött a római pápa főségét elfogadó Örmény Katolikus Patriarchátus. A bolgár orthodoxok fokozatosan lazították kapcsolataikat az ökumenikus patriarchátussal, s 1870-ben Isztambul székhellyel létrehozták az Autokefál Bolgár Exarchátust. Ciprus szigetén az Autokefál Orthodox Érsekség az oszmán uralom alatt szabadságot élvezett egészen addig, míg az egyházi vezetés a 19. század elején nem állt a függetlenségi mozgalmak élére. Albánia oszmán uralom alatt élő orthodox kereszténveiben a 19. század közepén érlelődött meg az önálló albán nemzeti egyház megteremtésének gondolata. Az Oszmán Birodalomtól elszakadó Görögország orthodox egyháza 1833-ban vált autokefál érseki egyházzá. A Szerb Exarchátus 1848-ban kapott patriarchátusi rangot. A Román Orthodox Egyház 1855-ben lett autokefál érseki vezetésű egyházzá.

A kis-örményországi Szisz örmény orthodox katholikátusán belül a 18. században gyarapodott a római pápa főségét elfogadó orthodoxok száma. 1740-ben olyan érseket választottak pátriárkának,

aki korábban már elfogadta a római pápa főségét. A pápa a pátriárkát megerősítette hivatalában, és 1742-ben létrejött az Örmény Katolikus Patriarchátus, amelynek székhelye Sziszből hamarosan Libanonba (Kreim, később Bzommar kolostorába) került. 1830-ban az oszmán kormányzat is elismerte az Örmény Katolikus Patriarchátust, és lehetővé tette a pápa számára az isztambuli örmény katolikus érsekség felállítását is. 1867-ben a pápa egyesítette az isztambuli érsekséget és a kis-ázsiai örmények katolikus patriarchátusát, s a Libanonban lévő örmény katolikus pátriárka székhelye is Isztambulba került.

Bulgáriában az orthodox keresztények a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka joghatósága alatt éltek. A latin szertartású keresztények számára a Szentszék 1758-ban létrehozta Szófia–Plovdiv Apostoli Vikariátusát. A Nikopoli (Nikápolyi) Egyházmegye 1789-ben jött létre. A kereszténységet megosztó oszmán politika következményeként a bolgárok orthodox egyházát görög nemzetiségű püspökök irányították, akik a görögöt tették meg liturgikus nyelvvé. Az egyszerű hívő nép körében megerősödött a nemzeti összetartozás gondolata, s a keresztények érzelmileg egyre inkább ragaszkodni kezdtek nemzeti nyelvükhöz, illetve vallási hagyományaikhoz. 1870-ben a bolgárok a török szultán segítségével – az ökumenikus patriarchátus jóváhagyása nélkül – létrehozták az Isztambul székhelyű Autokefál Bolgár Exarchátust.

Ciprus szigetéről az oszmán kormányzat a 16. században kiutasította a latin egyházi vezetést, de az orthodox Autokefál Érsekség működését engedékenyen megtűrte. Ez a helyzet a 19. század elején változott meg, amikor a görög függetlenségi törekvésekkel rokonszenvező orthodox egyházi vezetők bekapcsolódtak e mozgalmakba. Megtorlásul az oszmán kormányzat 1821-ben meggyilkoltatta a legfőbb orthodox méltóságokat.

Albániában a 18. század közepén az orthodoxokat kivonták Ohrid fennhatósága alól, s közvetlenül a görög millet vezetőjének, a konstantinápolyi ökumenikus pátriárkának joghatósága alá rendelték. A 19. század közepétől kezdve azonban az orthodox albánok is szerettek volna autokefál egyházat létrehozni.

Görögország orthodox keresztényei az ország függetlenné válása után a millet-rendszerből is kiváltak. 1833-ban a görög kormány bejelentette, hogy a püspökökből és a királyból álló Szent Szinódus által vezetett „Görögországi Királyság Autokefál Egyháza" nincs alárendelve a konstantinápolyi ökumenikus pátriárkának. Az ökumenikus pátriárka csak 1850-ben ismerte el a Görög Orthodox Egyház önállóságát, illetve azt, hogy a nemzeti Szent Szinódus élén Athén és egész Görögország mindenkori érseke áll.

Szerbiában a török elnyomás elől menekülő és az ipeki pátriárka joghatósága alól kikerülő orthodoxok a 17. század végén Karlócán létrehozták a Szerb Exarchátust. A töröktől visszafoglalt területen a katolikus Habsburgok 1729-ben megalapították a Belgrád-szendrői Püspökséget. Az Ipeki Szerb Patriarchátust a törökök 1766-ban újra megszüntették, s a hazájukban maradt szerbeket visszahelyezték a görög millet vezetőjének fennhatósága alá. A Karlócai Exarchátus azonban 1848-ban patriarchátusi rangot kapott. 1766-ban Montenegró orthodox metropoliája autokefál érsekséggé vált.

A Havasalföldön és a Moldvában élő román orthodox keresztények tanúságtevő munkáját az oszmán uralom alatt a konstantinápolyi görög millet vezetője irányította. A függetlenedési törekvés jeleként a román orthodoxok 1574-ben létrehozták a Nagyszebeni Érsekséget. A 17. század elején a Szentszék apostoli kormányzóságokat állított föl a Havasalföldön és a Moldvában élő latin szertartású katolikusok számára. Havasalföld és Moldva egyesítése (1862) után a román orthodoxok egyoldalúan (az ökumenikus pátriárka jóváhagyása nélkül) kinyilvánították függetlenségüket: az önálló püspöki szinódussal rendelkező Autokefál Román Orthodox Egyház vezetője a Bukarestben székelő román metropolita lett.

Az Oszmán Birodalom déli és keleti határvidékén lévő patriarchátusok és katholikátusok szervezete a 16. századtól kezdve jelentősen átalakult. Egyiptomban az alexandriai központú melkita patriarchátus és a kairói székhelyű kopt patriarchátus mellett a 19. században meg-

született a római pápa főségét elfogadó Kopt Katolikus Egyház. Jeruzsálem Görög Orthodox Patriarchátusától a 16. században szakadt el és vált önállóvá a Sínai Orthodox Érsekség. A Jeruzsálemi Görögkatolikus Patriarchátus a 19. században jött létre, és a pápa helyreállította a Jeruzsálemi Latin Patriarchátust is. Az antióchiai eredetű és az antióchiai pátriárka címre igényt tartó patriarchátusok élete is megváltozott. A damaszkuszi székhelyű Rúm Orthodox Patriarchátusból a 18. században kivált a szír Melkita Görögkatolikus Egyház. A Mor Hananyo központú Szír Orthodox (miafizita) Patriarchátus a 18. században kiegészült a Rómához csatlakozó, szintén damaszkuszi székhelyű Szír Katolikus Patriarchátussal. A libanoni székhelyű Maronita Katolikus Egyház megőrizte szoros kapcsolatát Rómával. – Mezopotámiában Kelet Egyházának és a Szír (Káld) Katolikus Egyháznak életét a 17. századtól a pátriárkai székhelyek változásai, szakadások és újraegyesülések jellemezték. E folyamatban született meg Kelet Asszír Egyháza (1692) és a katolikus Káldok Babiloni Patriarchátusa (1830). – Az Örmény és a Grúz Katholikátus a 19. században az orosz cárok ellenőrzése alá került.

Egyiptomban az Alexandriai Patriarchátushoz tartozó görög (melkita) orthodoxok és a Kairóban székelő miafizita kopt pátriárka joghatósága alá tartozó keresztények az oszmán uralom alatt sokat szenvedtek, hátrányos megkülönböztetésekben részesültek. Időnként fellázadtak, de ezeket a lázadásokat vérbe fojtották. A 18. századtól kezdve enyhültek az üldözések. Ennek jele, hogy a 18. században a miafizita koptok egy része csatlakozhatott Rómához. A 19. század első felében, M. Ali pasa uralkodása alatt az egyiptomi keresztények újabb lehetőségeket kaptak. 1824-ben a kopt szertartású katolikusok részére a pápa Alexandriában patriarchátust hozott létre, amelyet apostoli vikáriusok vezettek. A görög orthodox (melkita) pátriárka – akinek elődei 1517-től Isztambulban tartózkodtak – 1846-ban visszatérhetett Alexandriába. A kopt orthodoxok élete is jobbra fordult: egyházszervezetük megerősödött. IV. Kürillosz kopt pátriárka (1854–1861) jó kapcsolatban volt az alexandriai keresztény felekezetekkel. A keresztény egység előmozdításán fáradozó magatartását és nyitottságát jól jellemzi, hogy amikor görög orthodox pátriárka társa egy alkalommal hosszabb időre elhagyta Alexandriát, a görög orthodox patriarchátus vezetését a kopt orthodox Kürilloszra merte bízni.

Az oszmán-török fennhatóság alatt lévő Jeruzsálem Görög Orthodox Patriarchátusától 1575-ben elszakadt a Sínai-hegy oldalában épült Szent Katalin kolostor apátja, s létrehozta az autokefál Sínai Orthodox Érsekséget. 1838-ban a Rómához csatlakozó keresztények számára a pápa létrehozta a Jeruzsálemi Görögkatolikus Patriarchátust. A britek 1842-ben alapítottak egy anglikán püspökséget a városban. Ennek mintegy ellensúlyozására a pápa 1847-ben visszaállította a Jeruzsálemi Latin Patriarchátust.

Az antióchiai eredetű Rúm Orthodox Patriarchátus, amelynek Damaszkuszban volt a székhelye, az oszmán uralom alatt a görög millet részeként a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka felügyelete alá tartozott. 1724-ben a Rúm Orthodox Patriarchátustól elszakadt a damaszkuszi székhelyű Melkita Görögkatolikus Egyház, amelynek pátriárkája elfogadta a római pápa egyházfőségét. • A Mor Hananyo központú Szír Orthodox (miafizita) Patriarchátushoz tartozó keresztények létszáma az oszmán uralom alatt jelentősen lecsökkent. A 17. század közepén egy csoportjuk csatlakozott Rómához, de a Szír (egykori miafizitákból álló) Katolikus Patriarchátus hivatalosan csak 1783-ban jött létre. • A libanoni székhelyű Maronita Katolikus Egyház, amelynek feje igényt tartott az antióchiai pátriárka címre, az oszmán uralom alatt viszonylagos önállóságot élvezett. Rómához fűződő kapcsolatai megerősödtek: 1584-ben XIII. Gergely pápa Rómában Maronita Kollégiumot alapított; a 18. században a pápa latin elemekkel bővített maronita liturgikus könyvet hagyott jóvá; stb.

Mezopotámiában Kelet Egyházának asszír pátriárkája a 16. században Alqos városából irányította keleti szír (asszír) közösségeit, az egyháztól elkülönült Szír (Káld) Katolikus Egyház katholikosz pátriárkájának székhelye pedig eleinte Diyarbakır városa volt. • A 17. században szakadások és újraegyesülések sorozata kezdődött az egyház életében. Kelet Egyháza két részre tagolódott. A diyar-

bakıri szír (káld) katolikus pátriárka egyik utódja 1692-ben felmondta a Rómával való egységet, és székhelyét a mai Törökország délkeleti szögletében található Qocsaniszbe helyezte át. Itt létrehozta Kelet Asszír Egyházát. Ettől kezdve Kelet Egyházát két egymással versengő patriarchátus irányította: Qocsanisz és a Moszul közelében lévő Alqos, amelynek patriarchátusi központja 1681-től már Moszulban volt. • A 18. században a Szír (Káld) Katolikus Egyház is megkettőződött, majd a 19. században egységessé vált. 1778-ban ugyanis az alqosi asszír hívek többsége csatlakozott Rómához. Így az a különös helyzet alakult ki, hogy a pápa két katolikus szír (káld) pátriárka – a diyarbakıri és az alqosi – joghatóságát is elismerte. A 19. század elején Alqos (Moszul) pátriárkáinak vonala megszűnt, mert 1804-ben a pátriárka katolikussá lett: a patriarchátushoz tartozó szír keresztények többsége úgy döntött, hogy elfogadja a katolikus káld pátriárkák fennhatóságát. A fennmaradó kisebbség pedig Qocsanisz pátriárkáit ismerte el, akik továbbra is függetlenek maradtak Rómától. – 1830-ban a pápa egyesítette a két káld katolikus patriarchátust: a diyarbakıri katolikus pátriárka halálát követően a katolikus keleti szír közösséget Alqos (Moszul) joghatósága alá rendelte. Ez az alqosi katolikus patriarchátus a Káldok Babiloni Patriarchátusa elnevezést kapta.

A 16–19. századok folyamán az anyaországból korábban kivándorolt örmény családok leszármazottai Rómával egyesült örmény katolikus egyházszervezeteket hoztak létre. A lengyelországi örmények voltak az elsők, akik csatlakoztak Rómához: a galíciai Lemberg (Lwów) örmény érseke híveivel együtt 1635-ben nyilvánította ki, hogy elfogadja a római pápa egyházfőségét. A 17. század végén az Erdélyben élő örmények is alávetették magukat a latin szertartású püspök joghatóságának. • Az Örményország területén dúló perzsa–török háborúskodás szétzilálta az örmény orthodox egyház életét. A konstantinápolyi örmény millet vezetőjének egyházkormányzati hatalma csak a 17-18. század fordulóján kezdett érvényre jutni az országban. Az orosz–perzsa háború (1825–1828) folyamán Jereván és a tőle nem messze lévő Ecsmiadzin is orosz kézre került. A cárok ismételten kísérletet tettek arra, hogy az örmény orthodoxok egyházát beolvasszák az orosz államegyházba.

Grúziában az oroszok 1811-ben megszüntették a Mchetai és az Abháziai Katholikátust, s a grúz orthodox keresztényeket az orosz egyház fennhatósága alá rendelték. 1817-től oroszok által vezetett orthodox exarchátust létesítettek Tbiliszi városában. 1848-ban a cár hozzájárult, hogy a pápa latin szertartású püspökséget létesíthessen Moldvában: ehhez a püspökséghez tartoztak a Kaukázus vidékén élő és Rómával egyesült keresztények, köztük a grúz szertartású katolikusok is.

A Moszkvai Nagyfejedelemségben a 16. század végén alakult meg a Moszkvai Patriarchátus. Az Orosz Birodalommá váló fejedelemség területén Nagy Péter cár a 18. század elején megszüntette a patriarchátus intézményét, s az orosz egyház legfőbb kormányzati szervévé a püspökökből és világi hívőkből álló Szent Szinódust tette meg.

A moszkvai metropolita a 16. század végén pátriárkai rangot kapott: 1589-ben a konstantinápolyi pátriárka személyesen iktatta be Jób metropolitát, „Moszkva és egész Oroszország pátriárkáját” új hivatalába. Az orosz egyház bizánci mintára birodalmi egyházzá vált: a cár és a pátriárka együtt gyakorolta a főhatalmat. A lelki ügyekben a pátriárka volt a legfőbb illetékes, minden más területen (így az egyház szervezeti ügyeiben is) a cár birtokolta a legfőbb hatalmat.

Nyikon pátriárka a 17. század közepén liturgikus reformot hajtott végre: a görög mintát szem előtt tartva meg akarta tisztítani a liturgiát a szláv vonásoktól. Reformja ellenhatást váltott ki a nép és a papság körében, s szakadás (orosz: *raszkol*) támadt az orosz egyházban: Avvakum protopópa (esperes) vezetésével az „óhitűek” 1654-ben elszakadtak az orosz egyháztól, majd további szakadár csoportokra bomlottak.

Nagy Péter cár az 1721-es vallási rendeletével megreformálta az orosz egyház irányításának módját: megszüntette a patriarchátus intézményét, s helyébe – a keleti pátriárkák hallgatólagos jóváhagyásával – legfőbb kormányzati szervként a Szent Szinódust tette. E testület tagjai kiválasztott püspökök és a cár által kijelölt világi hívők voltak, élén pedig protestáns mintára a legfőbb gondnok állt, akinek személye biztosította, hogy az egyház irányításában a cár akarata jusson érvényre (ez a rendszer 1918-ig maradt fenn).

❖ az egyház megjelenése az Európán kívüli világban ❖

A gyarmatosítással párhuzamosan a 16. századtól az újonnan felfedezett „világokban" is megkezdődött a keresztény hit terjesztése (lat. *missio*).

Katolikus részről a missziók munkáját többek között az 1622-ben létrehozott római Hitterjesztési Kongregáció (lat. *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) és az 1625-ben alapított Lazaristák Missziós Kongregációja (lat. *Congregatio Missionis;* rövidítve *CM*) kezdte meg. Ezt a kongregációt egy francia pap, Páli (De Paul) Szent Vince († 1660) alapította azzal a céllal, hogy társaival együtt felvegye a harcot a korabeli nyomor, szegénység és hitetlenség ellen. A „lazarista" nevet a kongregáció tagjai az alapítás helyéről, a párizsi Szent Lázár kolostorról kapták. • 1633-ban jött létre ugyancsak Párizsban a kongregáció női ága, az Irgalmas Nővérek, Páli Szent Vince Szeretetleányai Társulat (francia: *Filles de la Charité;* rövidítve *FdC*). A Párizsi Külföldi Missziós Társaság 1664-ben kapott pápai jóváhagyást. 1800-ban alakult a Picpus Társaság, azaz Jézus és Mária Szívének Örökimádó Kongregációja (lat. *Congregatio Sacrorum Cordium;* rövidítve *SSCC*), amely arról a párizsi utcáról kapta a Picpus nevet, amelyben első központja volt. E szerzetesi kongregáció 1826-ban kezdte meg missziós tevékenységét Óceániában. A maristák, azaz a Mária Társasága (lat. *Societas Mariae;* rövidítve *SM*) szerzetesi kongregáció Franciaországban született meg 1816-ban. A klerikusokból álló kongregáció 1836-ban kapott először missziós megbízást Óceánia területére. A Külföldi Missziós Intézet 1850-ben jött létre Milánóban. Franciaországban 1856-ban alapították meg az afrikai misszió számára a Lyoni Szemináriumot (papnevelő intézetet). A Fehér Atyák ünnepélyes fogadalom nélküli klerikus kongregációját 1868-ban alapították Algírban, ugyancsak az afrikai misszió számára. A Fehér Nővérek missziós kongregációját ugyanitt alapították egy évvel később.

A keleti egyházak a katolikus misszióval párhuzamosan kisebb-nagyobb közösségek létrehozásával terjedtek el Európában és az egyre jobban táguló Európán kívüli világ minden részén.

A protestáns missziós közösségekben a jelentősebbek közé tartozott a Baptista Missziós Társaság, amely 1792-ben született meg Angliában. Az óceániai és az afrikai hitterjesztést célzó Londoni Missziós Társaságot 1795-ben anglikán és kongregacionalista felekezetek hozták létre. Ehhez a társasághoz tartozott a skót misszionárius orvos és Afrika-kutató, D. Livingstone († 1873) is. A protestáns Holland Missziós Társaság 1797-ben alakult meg Rotterdam városában. A Rajnai Missziós Társaság 1828-ban jött létre három korábban alakult német protestáns missziós gyülekezet egyesülésével. A társaság főként Afrika és Indonézia számára küldött hittérítőket. Az 1864-ben alakult skóciai Presbiteriánus Missziós Társaság elsősorban Kínába irányította hittérítőit.

Kanada területén a 17. században a katolikusok és az anglikánok kezdték meg a kereszténység terjesztését. A 18. század közepén, amikor Kanada brit gyarmattá vált, az anglikanizmus lett az államvallás, de a század végén a québeci katolikusok számára a britek vallásszabadságot biztosítottak. A 19. században az anglikánok és a különféle protestáns felekezetek mellett a katolikusoknak is új lehetőségük nyílt a misszióra.

A 17. század elején előbb francia katolikus, majd anglikán misszionáriusok kezdték meg a kereszténység terjesztését. Az indiánok között végzett ferences, majd jezsuita hittérítés hitelét rontotta az a tény, hogy a hittérítők a gyarmatosító franciák fegyvereinek védelme alatt végezték munkájukat. A század közepe táján nyolc jezsuita misszionárius halt vértanúhalált az irokézek között. Québec katolikus egyházmegyéje 1674-ben jött létre.

A 18. század közepén, amikor a kanadai gyarmatok brit kézre kerültek, az anglikanizmus lett az államvallás. A Québec tartományában élő francia katolikusok azonban a kezdeti korlátozó intézkedések után fellélegezhettek: az 1774-es Québec-törvény biztosította számukra a szabad vallásgyakorlatot. Új-Skóciában Halifax anglikán egyházmegyéje 1787-ben létesült, Québec tartomány fővárosának anglikán püspöksége pedig 1793-ban született meg. A 19. század elején Québec katolikus püspöksége érsekség rangjára emelkedett, 1836-ban pedig megalakult Montreal katolikus püspöksége is. Ontarióban Toronto anglikán egyházmegyéje 1839-ben, katolikus püspöksége pedig 1841-ben létesült. Új-Skóciában Halifax katolikus egyházmegyéjét 1842-ben alapították.

Az Új-Brunswick tartományban lévő Saint John katolikus püspökség gyökerei ugyancsak 1842-re nyúlnak vissza. Az Új-Brunswick tartományban lévő Fredericton anglikán egyházmegyéjét 1845-ben hozták létre, Québec tartomány anglikán egyházmegyéjét pedig 1850-ben. 1852-ben az anglikanizmus államvallás jellege megszűnt. Ettől kezdve az anglikánok és a katolikusok párhuzamosan végezték a missziós munkát. A Kanadához még nem csatlakozott vidékeken elsősorban az anglikanizmus és a különféle protestáns felekezetek missziója volt sikeres.

Az Amerikai Egyesült Államokat 1776-ban létrehozó tizenhárom gyarmaton, illetve azoknak az államoknak a területén, amelyek 1867-ig csatlakoztak az USA-hoz, a hittérítést az európai gyarmatosító katolikusok és az Európából áttelepült protestánsok végezték. A felekezetek életében és tevékenységében jelentős változást hozott az 1789-ben megfogalmazott alkotmánymódosításokat tartalmazó levél (angol *Bill of Rights*), amely többek között a vallásszabadságot is biztosította. Az Egyesült Államok területén tevékenykedő protestánsok között új gyülekezetként jelent meg az Amerikai Episzkopális Egyház, az amishok és a mormonok közössége, az Észak-amerikai Evangéliumi Zsinat, valamint az adventisták és a hetednapi adventisták vallási csoportja.

Az Amerikai Episzkopális Egyház alapokmányát kilenc amerikai anglikán egyházmegye képviselője írta alá 1789-ben Philadelphiában. Ez az egyház továbbra is közösségben maradt Anglia egyházával, elfogadta a canterburyi érsek tiszteletbeli elsőbbségét, de elutasította azt a tanítást, amely szerint a mindenkori brit uralkodó az anglikán egyház feje.

Az amish protestáns irányzat J. Amman († 1730) svájci újrakeresztelő vallási vezetőről kapta nevét. Az Európából kivándorló amishok a 18. században jelentek meg az Egyesült Államokban (Pennsylvania). Az anabaptista gyülekezet konzervatív tagjai ódivatú öltözékben járnak, elektromos áramot, autót és telefont nem használnak. A közösség tagjai nem vonulnak be katonának, s mivel az állam és az egyház teljes szétválasztását hirdetik, nem veszik igénybe a szociális juttatásokat, nem fogadnak el semmilyen formában anyagi segítséget az államtól, és nem kötnek biztosítást.

A mormonok közösségét (Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyházát) 1830-ban alapította ifj. J. Smith († 1844) New York külvárosában. A világvégét közeli időpontra váró közösség a nevét arról a Mormon nevű keresztény prófétáról kapta, aki Smith képzeletvilága szerint a 4. századi Amerika földjén élt, és a megromlott krisztusi egyház megújítása érdekében aranylemezekre írt egy művet, amely a Bibliát „magyarázva" megmutatta a megújulás útját. Ez a megújulás azonban csak a 19. században kezdődött el. A mormonok hite szerint Smith egy angyal segítségével megtalálta az említett művet, amelyet angolra fordított, és saját vallási eszméivel is kiegészített. A mormonok a társadalom erkölcsi megújításában az alkohol- és kábítószer-fogyasztás felszámolására helyezték a hangsúlyt, de megengedték például a többnejűséget. Bár számuk rohamosan nőtt, sok helyen (éppen a többnejűség megengedése miatt) üldözték is őket. Közösségük vándorlásra kényszerült, míg végül 1847-ben a mai Utah területén Salt Lake City székhellyel alapítottak államot.

Az Észak-amerikai Evangéliumi Zsinat (angol *Evangelical Synod of North America*) nevű egyház 1840-ben porosz mintára, kálvinista és lutheránus felekezetek egyesülésével jött létre Missouri államban.

A latin *adventus* (eljövetel) szóról elnevezett adventista felekezet megalapítója Massachusettsből származik. W. Miller († 1849) baptista prédikátor figyelmen kívül hagyta a Krisztus második eljövetelének kiszámíthatatlanságára utaló bibliai kijelentést (vö. Mk 13,32), és úgy gondolta: a Dániel könyvében szereplő 2300 nap (Dán 8,14) napévekben számolva 1843-ban ér majd véget, ekkor jön el másodszor Krisztus, és fejeződik be a történelem. Közeli világvégét hirdető csoportjához sokan csatlakoztak. Miután a világvége sem ekkor, sem az ugyancsak megjövendölt következő évben nem jött el, Miller visszavonult. Követői azonban ragaszkodtak az adventista mozgalomhoz, jóllehet sokféle táborra oszlottak annak megfelelően, hogy miként magyarázták a „nagy csalódást".

Az adventista csoportok közül a legismertebb és legelterjedtebb a Hetednapi Adventista Egyház, amely 1863-ban alakult a kanadai határon lévő Michigan állam területén. Az egyház alapítói közül kiemelkedő szerep jutott E. G. White († 1915) asszonynak. E kisegyház tagjai a második eljövetel

elmaradását azzal magyarázzák, hogy a megjövendölt időben Krisztus nem a földre jött el, hanem a mennyei szentélybe lépett be, hogy előkészítse a világmindenség ítéletét. Krisztus második eljövetele közel van, de pontos időpontját nem lehet kiszámítani. Ezek az adventisták úgy gondolják, nincs bibliai alapja annak, hogy a hét hetedik napjának a vasárnapot tartsuk, ezért ők a zsidókhoz hasonlóan a szombatot ünnepelték hetedik napként (e gyakorlatukra utal a nevükben szereplő „hetednapi" jelző).

Az USA keleti partvidékén fekvő 13 alapító állam területén a protestáns és a katolikus hittérítés egyaránt eredményes volt.

A keleti partvidék északi részéhez tartozó New Hampshire területén a 17-18. században a hittérítés szempontjából a protestánsok voltak fölényben: a katolikusokat háttérbe szorították, és 1784-ben az állami hivatalviselésből is kizárták őket. A 19. század elején főleg ír katolikusok bevándorlása következtében számbelileg gyarapodtak és megerősödtek a katolikus közösségek is. Az állam episzkopális egyházmegyéje 1841-ben jött létre Concord városában. • Massachusetts gyarmatát angol puritánok alapították, s 1700-ig katolikus pap nem is léphetett a kálvinista szellemű köztársaság területére. A 19. század elején ír, skót, francia és holland katolikusok bevándorlása következtében megerősödött a katolikus egyházszervezet is, s a katolikusok egyenjogúvá váltak a protestánsokkal. Boston katolikus püspökségét 1808-ban alapította a Szentszék. 1830 körül az állam területén született meg az adventista protestáns felekezet. Springfield katolikus püspökségét 1870-ben hozták létre. • Connecticut területén a 17. században angol és holland protestánsok kezdték meg a missziós munkát. Hartford főváros anglikán episzkopális püspöksége 1784-ben jött létre. A 19. század elején ír katolikusok is bekapcsolódtak a kereszténység terjesztésének művébe. Hartford katolikus püspökségét 1843-ban hozták létre, Bridgeport pedig 1853-ban kapott katolikus püspökséget. • Rhode Island első telepesei a 17. században baptisták és kvékerek voltak. Az állam episzkopális egyházmegyéjét 1790-ben alapították Providence városában. Katolikusok a 19. század elejétől vándoroltak be nagyobb számban, és 1842-ben vallásszabadságot nyertek.

A keleti partvidék középső részén található államok közül New Jersey – az egykori holland, majd angol gyarmat – a 18. század elejétől a kvékerek fő erőssége volt. Anglikán episzkopális egyházmegyéje 1785-ben jött létre, de 1815-ig kanadai anglikán püspökök irányították. Az államban élő katolikusok először Baltimore, majd New York, illetve Philadelphia püspökének joghatósága alá tartoztak. Önálló katolikus püspöksége Newark városában 1853-ban jött létre. • Pennsylvania állama, amelyet 1681-ben a kvéker W. Penn († 1718) angol államférfi alapított, vallásszabadságot biztosító alkotmánya miatt kezdettől vonzotta a különféle protestáns felekezeteket és a katolikusokat is. A 18. században jelent meg Pennsylvania területén az európai eredetű protestáns amish közösség. 1787-ben jött létre Philadelphia városában a pennsylvaniai anglikán episzkopális egyházmegye központja. A 19. században alakult meg Philadelphia (1808), Pittsburgh (1843), majd Erie (1853) katolikus püspöksége. • A svéd, majd holland telepesek uralta Delaware területén csak a 17. század közepétől tevékenykedhetett a katolikus misszió. A 18. században főleg baptisták, metodisták és anglikán episzkopálisok telepedtek meg az államban. Katolikus püspökségét 1868-ban alapították Wilmington városában. • New York területén a 17. században a holland gyarmatosítók csak a református felekezet működését engedélyezték. A század végén, az angol uralom alatt a katolikus hittérítés is megkezdődhetett, de a katolikusok csak a 19. század elejére nyerték el a teljes egyenjogúságot. A város angol episzkopális egyházmegyéje 1787-ben, katolikus püspöksége pedig 1808-ban alakult meg. • New York területén 1830 körül született meg a mormonok protestáns közössége (Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza). New York állam területén a 19. században új katolikus püspökségek létesültek: Albany és Buffalo (1847), Brooklyn (1853) és Rochester (1868). • A katolikus alapítású Maryland gyarmaton a 17. század végéig vallási türelem uralkodott, de 1692-ben az anglikán lett az államvallás, amely minden mást háttérbe szorított. A katolikusokat megfosztották választójoguktól, kizárták a kormányhivatalokból, s csak 1776-ban kapták meg a vallásszabadságot. Baltimore 1789-ben alapított püspöksége 1808-ban érsekség rangjára emelkedett.

A keleti partvidék déli részén fekvő Virginia területén a baptisták, a metodisták és a presbiteriánusok a 18. században hozták létre első egyházszervezeteiket. 1790 körül alakult meg Richmond körzetében az önálló Virginiai Episzkopális Egyházmegye is. A főváros katolikus püspökségét 1820-ban hozta létre a Szentszék. • A korábban spanyol fennhatóság alatt álló Georgia a 18. századi angol uralom idején az Európából menekülő protestánsok (baptisták, metodisták, presbiteriánusok) fő menedéke lett. Az episzkopális egyházmegye 1823-ban alakult meg Savannah városában. A 19. század elején Maryland és Írország területéről vándoroltak be az államba katolikusok is: Savannah katolikus püspöksége 1850-ben létesült. • A spanyolok által misszionált Dél-Karolina gyarmatán az 1670-től kezdődő angol uralom alatt a katolikus misszió elsorvadt, és különféle protestáns felekezetek folytatták a hitterjesztés művét. Az anglikán episzkopális egyház 1706-ban szerveződött meg, és Charleston székvárossal 1790-ben csatlakozott az Amerikai Episzkopális Egyházhoz. Katolikus püspökségét 1820-ban alapították ugyancsak Charleston városában. • Észak-Karolinában, amely korábban angol gyarmat volt, először a protestánsok (baptisták, metodisták, presbiteriánusok, lutheránusok és angol episzkopális gyülekezetek) terjesztették a kereszténységet. A katolikus hittérítés csak 1789-ben kezdődött meg. 1868-ban létesült egy apostoli vikariátus Wilmington központtal. • Vermont állam Burlington nevű városában az Amerikai Episzkopális Egyház 1832-ben létesített anglikán egyházmegyét. A város katolikus püspöksége 1853-ban jött létre.

Az Amerikai Egyesült Államokhoz 1776 és 1820 között csatlakozó államok területén, ahol a csatlakozás előtt spanyolok vagy franciák voltak a gyarmatosítók, általában a katolikus hittérítők jutottak előnyösebb helyzetbe a protestánsokkal szemben.

Kentucky térségében, amely a 18. század közepén angol gyarmat volt, a század folyamán protestánsok (baptisták, metodisták, kongregacionalisták stb.) terjesztették a kereszténységet. A katolikus hitterjesztés a 19. század elején indult meg az államban: Louisville katolikus püspöksége 1808-ban, Covington egyházmegyéje pedig 1853-ban jött létre. • Tennessee területén, amely a 18. század második felében vált angol gyarmattá, a protestánsok mellett a katolikusok is végezhettek missziós munkát. Nashville főváros katolikus püspökségét 1837-ben alapították. • Ohio területén a 18. századtól főként protestáns hithirdetők tevékenykedtek, de a kanadai misszionáriusoknak köszönhetően megkezdődhetett a katolikus egyházszervezetek kialakítása is. Cincinnati városának katolikus püspöksége 1821-ben, Clevland püspöksége pedig 1847-ben alakult meg. • Louisiana területén – amely a 18. századi térítések idején részben spanyol, részben angol gyarmat volt, majd a spanyolok uralta rész francia fennhatóság alá került – elsősorban katolikusok végezték a missziót, de protestáns (metodista, baptista, lutheránus) közösségek is részt vettek a kereszténység terjesztésének művében. New Orleans katolikus püspökségét 1793-ban hozta létre a Szentszék. • Indiana államában, illetve elődjén, a 17. századi francia, majd 18. századi angol gyarmaton a katolikusok és a protestánsok párhuzamosan építették ki vallási közösségeiket. Indianapolis főváros katolikus püspöksége 1834-ben, Fort Wayne-South Bend egyházmegyei központja pedig 1857-ben jött létre. • Mississippi térségében a 17. századi spanyol és francia uralom alatt főként a katolikus vallás terjedt. A 18. század közepétől kezdődő angol gyarmatosítás idején különféle protestáns felekezetek (metodisták, baptisták, presbiteriánusok) is megjelentek. Jackson városában 1837-ben létesült katolikus püspökség. • Illinois területén a 17-18. századi francia uralom időszakában elsősorban francia katolikusok képviselték a kereszténységet, de a 18. század második felében kezdődő angol gyarmati uralom alatt a protestánsok kerültek fölénybe. Az 1840-es évektől kezdve Nauvoo városa lett az üldözött mormonok fő menedékhelye. Chicago katolikus püspöksége 1843-ban alakult meg, a főváros, Springfield katolikus egyházmegyei központja pedig 1857-ben jött létre. • Alabama gyarmatán, amely a 18. században francia, majd angol uralom alatt állt, a katolikus egyházi közösségek mellett főként a 19. század elejétől protestánsok is terjesztették a keresztény hitet. Mobile városának katolikus püspöksége 1829-ben, episzkopális egyházmegyei központja pedig 1830-ban jött létre.

Az 1820 és 1850 között csatlakozó államok többségében eleinte a katolikusok voltak többségben, de a brit befolyás növekedésével párhuzamosan a protestáns felekezetek is megerősödtek.

Missouri állam területe a 17. század második felében a franciák kezére került, akik a 19. század elején adták el birtokukat az USA-nak. A francia uralom időszakában elsősorban a katolikus misszió virágzott, de később megerősödtek a protestáns (baptista, metodista, lutheránus) felekezetek is. Saint Louis városában 1826-ban alakult meg a katolikus püspökség, és 1841-ben létesült az episzkopális egyházmegye központja. • Maine államának térségében, amely a 16. század elejétől francia, majd angol birtok lett, a 17. századtól főként a katolikus hitterjesztés volt eredményes. A katolikusok mellett azonban protestánsok (baptisták, metodisták, kongregacionalisták és lutheránusok) is végeztek hitterjesztési tevékenységet. Portland amerikai episzkopális egyházmegyéje az USA-hoz való csatlakozás évében, 1820-ban formálódott meg, katolikus püspökségét pedig 1853-ban alapította a Szentszék. • Arkansas francia gyarmatán, amely vásárlás útján került az USA tulajdonába, az első hittérítők katolikus szerzetesek voltak. Ám a 19. század folyamán az államban többségbe kerültek a protestáns (baptista, metodista) hithirdetők. Fővárosának, Little Rocknak katolikus püspökségét 1843-ban alapította a Szentszék. • Michiganben a 17. században francia katolikus szerzetesek hozták létre az első missziós telepeket. A katolikus misszió a 18. századi angol uralom után is folytatódott. Detroit városának katolikus püspöksége 1833-ban, Marquette püspöksége pedig 1857-ben létesült. 1863-ban Battle Creek városában született meg a Hetednapi Adventista Egyház. • Florida (a 16. századtól kezdve spanyol, 1763-tól angol, 1784-től újra spanyol) gyarmatán az első hittérítők katolikus szerzetesek voltak. Az angol uralom alatt a protestáns (baptista, metodista) hittérítés vált erőteljessé: ebben az időszakban a katolikus egyház szinte teljesen elsorvadt, s csak a második spanyol uralom alatt éledt újjá. Saint Augustine katolikus püspökségét a Szentszék 1870-ben alapította. • Texas területén, amely 1836-ig Mexikóhoz tartozott, kezdetben spanyol katolikus szerzetesek végezték a hithirdetést, de a 18. század végére missziós telepeik szinte teljesen elnéptelenedtek. 1825-től azonban lehetővé vált a külföldiek bevándorlása, és a betelepülőkből szerveződő katolikus egyház újra megerősödött. Galveston katolikus püspöksége 1847-ben jött létre. A baptista, a metodista és az episzkopális egyházi misszió a 19. század közepén lendült fel az államban. • Iowa gyarmatán (amely 1673-tól francia, 1763-tól spanyol, majd 1800-tól újra francia kézen volt) katolikus részről a 19. század elején kezdődött meg a misszió. Dubuque katolikus püspöksége 1837-ben alakult meg. A protestáns felekezetek közül főleg a lutheránusok és a metodisták értek el jelentős eredményeket. • Wisconsin térségében a 17. századi francia, majd a 18. századi angol uralom időszakában katolikusok és protestánsok is terjesztették a kereszténységet. Milwaukee katolikus püspöksége 1843-ban jött létre. A 19. század közepétől a lutheránus, a metodista, a baptista és a presbiteriánus felekezetek is hatékonyan képviselték a keresztény tanítást. 1868-ban új katolikus püspökségek alakultak Green Bay és La Crosse városában.

Azokban az államokban, amelyek 1850 és 1867 között csatlakoztak az USA-hoz, a kezdeti eredményes katolikus missziót követően a protestáns felekezetek is sikeresen terjesztették a kereszténységet.

Kalifornia területén, amelyet a spanyolok a 18. században Mexikó felől érkezve kezdtek gyarmatosítani, a kereszténység első terjesztői katolikus szerzetesek voltak: a század folyamán számos missziós telepet létesítettek. Monterey katolikus püspökségét az USA-hoz való csatlakozás évében, 1850-ben alapították, San Francisco püspökségét pedig 1853-ban hozták létre. Az állam episzkopális egyházmegyéjének központja 1856-ban létesült San Francisco városában. • A Kanadával határos Minnesota térségében, amely a 17. századtól francia, az indián háború végétől (1763) azonban brit fennhatóság alatt állt, kezdetben katolikus szerzetesek végezték a hittérítést. A Minneapolis–Saint Paul ikerváros katolikus püspöksége 1850-ben létesült. A különféle baptista felekezetek 1859-ben hoztak létre szövetséget Winona városában. Ugyanebben az évben alakult meg Minneapolisban a Minnesotai Episzkopális Egyházmegye központja. • Az USA északnyugati partján lévő Oregon területén, amelynek birtoklásáért 1848-ig Nagy-Britannia és az USA versengett, a 19. század első felében katolikusok és protestánsok (főleg metodisták) egyaránt terjesztették a kereszténységet. Portland (Oregon) városának katolikus püspökségét a Szentszék 1846-ban alapította, a város episzkopális egyházmegyei központja pedig 1854-ben jött létre. • Az USA középnyugati részén lévő Kansas területére csak a 19. század közepétől vándoroltak be telepesek. A pro-

testánsok (metodisták, baptisták, presbiteriánusok) mellett katolikusok is hirdették a keresztény tanítást. Katolikus részről az apostoli vikariátust 1857-ben hozta létre a Szentszék. Kansas episzkopális egyházmegyéjét két évvel később alapították. • Nyugat-Virginia Wheeling nevű városában 1850-ben alakult meg a katolikus egyházmegye. • Az USA középnyugati részén lévő Nevada területét a 19. század közepén protestánsok (főként mormonok) kezdték benépesíteni. Katolikus részről a nevadai hithirdetést a kaliforniai San Francisco püspöke kezdeményezte 1860-ban. • Nebraska területén, amelyet a franciák Louisianával együtt 1803-ban adtak el az USA-nak, a 18. században az első hithirdetők katolikus szerzetesek voltak. A térség rendszeres misszionálása azonban csak 1838-ban kezdődött. A metodisták 1854-ben hozták létre missziós egyházkerületüket Omaha településén. A Szentszék 1857-ben létesített Nebraskában egy apostoli vikariátust. 1859-ben presbiteriánus gyülekezet kezdte meg működését Bellevue városában. A lutheránusok 1860-tól Dakota városából kiindulva végezték hittérítő tevékenységüket. • Alaszkában, amelyet az USA 1867-ben vett meg az oroszoktól, a 18. század végén az első hittérítők az orosz orthodoxok voltak. Őket lutheránus hithirdetők követték, majd 1859-ben anglikán misszionáriusok is érkeztek a területre. Az első katolikus missziós telepet 1862-ben hozták létre Fort Yukon kisvárosában. 1867 után presbiteriánusok, metodisták és különféle amerikai protestáns felekezetek is tevékenykedtek a térségben.

Latin-Amerikában, a spanyol alkirályságok területén, az angol, a holland és a francia befolyás alatt álló vidékeken, valamint Brazília portugál gyarmatán a 16. században szerzetesek kezdték meg a hittérítést, s a legtöbb helyen ekkor jöttek létre az első püspökségek is. A 17. században a jezsuiták és a ferencesek, akik meg akarták védeni a megtérítendő indiánokat a gyarmatosító földbirtokosok túlkapásaival szemben, szerzetesi vezetésű, de önkormányzattal is rendelkező zárt telepeket hoztak létre. Egy-egy ilyen telep a latin *reducere* (visszavezetni, megtéríteni) szó alapján a redukció nevet kapta, amely az alapítóknak arra a szándékára utalt, hogy a bennszülötteket „megnyerjék" az egyház és az európai mintájú civilizált élet számára. A 19. században a függetlenné váló államokban folytatódott a misszió, amely egyes helyeken protestáns hittérítéssel egészült ki, ám azokban az államokban, amelyekben liberális kormányok jutottak uralomra, korlátozni kezdték a katolikus egyház hitterjesztő munkáját.

Az Új-Spanyolország Alkirályság területén lévő Mexikóban az őslakók térítését a 16. században ferences, domonkos, majd jezsuita hittérítők kezdték meg. E században alakultak az első mexikói püspökségek is. A 17. században a jezsuiták redukciókat alapítottak az indiánok számára. 1767-ben azonban, amikor a jezsuita rendet feloszlatták Spanyolországban, a jezsuitáknak távozniuk kellett a spanyol gyarmatokról. A redukciók feloszlottak, s az egész gyarmaton fokozódott a spanyol kizsákmányolással szembeni társadalmi elégedetlenség. A 19. század elején a függetlenségi törekvéssel összekötött felkeléseket az alsópapságból származó személyek irányították. E felkelések eredményeként 1821-ben Mexikó elszakadt Spanyolországtól, és független császársággá, majd köztársasággá lett. Az anarchikus állapotba süllyedő köztársaság a 19. század közepén elveszítette Texast, majd az USA-val folytatott háborújában Kaliforniát és Új-Mexikót. 1857-ben elrendelték az egyház és az állam szétválasztását: kisajátították az egyházi birtokokat, kötelezővé tették a polgári házasságkötést, s feloszlatták a szerzetesrendeket.

Az Antillákhoz tartozó Kuba szigetén a 16. század elején spanyol domonkosok és ferencesek kezdték meg a hittérítést. Ekkor alakult meg az első püspökség (Santiago de Cuba). A század végén a domonkosok Havannában kolostort alapítottak. A 17. században más szerzetesrendek is bekapcsolódtak a térítő munkába. A havannai püspökség a 18. század vége felé létesült. Az 1820-ban kirobbanó spanyolországi forradalom, majd a „karlista" háborúk idején Kubában is korlátozták a katolikus egyház működését: 1834-ben minden kolostort fölszámoltak, és megszüntették az egyházszervezetet. A latin-amerikai függetlenségi háborúk (1813–1830) időszakában Kuba hű maradt Spanyolországhoz: így a katolikus egyház működésének korlátozása a spanyol kormányzat részéről tovább folytatódott, és az 1869-ben kikiáltott rövid életű köztársaság idején sem szűnt meg. • Jamaica a 16. században spanyol gyarmat volt. A hithirdetést spanyol szerzetesek, ferencesek és

domonkosok kezdték. 1655-ben azonban Anglia vette birtokába a gyarmatot: ekkor az összes katolikus misszionáriust elűzték, és helyükbe protestáns hittérítők léptek. A katolikus misszió csak a 18. század végén indulhatott újra. A protestánsok nagyobb hatással voltak a tömegekre, mint a katolikusok. Ennek egyik mutatója az, hogy a szigetre hurcolt afrikai rabszolgák 1831-es lázadását is egy baptista hitszónok szervezte meg. • A Kolumbusz által Hispaniolának nevezett sziget nyugati része (a mai Haiti) a 16. századtól spanyol fennhatóság alatt állt, de a 17. század végén a franciák szerezték meg, és a területnek a Saint Dominique nevet adták. A 16-18. század folyamán a missziót domonkosok, jezsuiták és más szerzetesrendek végezték. A francia forradalom kitörésének hírére a szigeten élő mulatt és fekete rabszolgák is fegyvert fogtak szabadságukért, s a sziget keleti (spanyol) részét is elfoglalták. A katolikus egyház a harcokban súlyos károkat szenvedett. A sziget fekete kormányzója 1804-ben kikiáltotta a Franciaországtól való függetlenséget: Saint Dominique ekkor kapta a Haiti nevet. A független állam 1822-ben egy időre bekebelezte a sziget keleti, spanyolok uralta részét is. A 19. század második felében a Szentszékkel kötött konkordátum alapján jött létre a ma is fennálló egyházszervezet, amelynek központja a Port-au-Prince-ben lévő érsekség. • A Hispaniola szigetének keleti részét alkotó spanyol gyarmaton (a mai Dominikai Köztársaság területén) a 16. században a domonkosok, ferencesek, majd a jezsuiták terjesztették a kereszténységet. Ebben a században jött létre Santo Domingo városában az első püspökség. 1822-ben a területet haiti csapatok foglalták el. Hispaniola keleti része a haitiak kiűzése után, 1844-ben Dominikai Köztársaság néven vált függetlenné. Az USA közelsége és befolyása miatt a 19. század közepén a köztársaságban elterjedtek a kisebb protestáns felekezetek is. • Puerto Rico a 16. század elején spanyol gyarmattá vált. Ekkor alakult a sziget egészére kiterjedő egyházmegye, amely kezdetben a sevillai érsekséghez tartozott. Mivel Puerto Rico nem csatlakozott a latin-amerikai függetlenségi mozgalmakhoz, a 19. század végéig spanyol uralom s így a katolikus misszió hatása alatt állt. • A Kolumbusz által felfedezett Trinidad és Tobago szigetek közül Tobago a 17. században a hollandok, majd a franciák uralma alá került, 1763-ban azonban a britek hódították meg. Trinidad 1797-ben került brit megszállás alá. A szigeteken a rendszeres hittérítést a 16. századtól a ferencesek, a jezsuiták és a kapucinusok végezték. 1818-ban a trinidadi Port of Spain városában apostoli vikariátus jött létre, amely 1850-ben érsekséggé alakult.

Az Észak- és Dél-Amerikát összekötő földhídon lévő Guatemala a 16. században Spanyolország gyarmata volt: ferencesek, domonkosok és jezsuiták terjesztették a kereszténységet. E században alakult Guatemalavárosban az első katolikus püspökség is. 1821-ben, a latin-amerikai függetlenségi háborúk folyamán szabadult fel a spanyol uralom alól, de teljes függetlenségét csak 1839-ben nyerte el. A 19. század közepén konkordátumot kötött a Szentszékkel, s a katolikus egyházszervezet megerősödött. E konkordátumot azonban 1870-ben a liberális kormány felmondta: a szerzetesrendek működését betiltották, az egyház vagyonát és iskoláit államosították. • Brit Honduras (Belize) területén elsősorban anglikánok és katolikusok végeztek hittérítést. Belizevárosban a 19. század elején épült a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett anglikán katedrális, a Szent Megváltóról elnevezett katolikus székesegyházat pedig a század közepén emelték. • Hondurast a 16. századtól a spanyolok gyarmatosították. Hittérítői elsősorban a ferencesek voltak. Az indiánok felé irányuló ferences missziót a 17. század elején angol kalózok zavarták meg. Az ország 1821-ben a spanyol uralom alól felszabadulva köztársasággá alakult. A köztársaság vezetése minden egyházi tulajdont államosított, s a szerzeteseket kitiltotta Hondurasból. 1823-ban Honduras a Közép-amerikai Államszövetség tagja lett, majd 1838-ban független köztársaság. • El Salvador területén a hitterjesztést a 16. században a domonkosok és a ferencesek kezdték meg. Az ország 1821-ben vált függetlenné Spanyolországtól. 1823 és 1838 között Hondurasszal együtt a Közép-amerikai Államszövetséghez tartozott. 1841-ben lett véglegesen önálló állam. Első püspökségét San Salvador fővárosban 1842-ben hozták létre. • A spanyol gyarmatbirodalomhoz tartozó Nicaragua területén az első hittérítők a 16. században ferencesek, domonkosok és jezsuiták voltak. Ebben a században hozták létre León városában a Nicaraguai Püspökséget is. 1823-tól Nicaragua is a Közép-amerikai Államszövetség tagja lett, majd 1838-ban önálló köztársasággá alakult. • A spanyol fennhatóság alatt lévő Costa Rica a 16. században egyházjogi szempontból először Panama, majd

Nicaragua fennhatósága alá tartozott. 1821 után az ország a Közép-amerikai Államszövetség tagjává lett, s 1838-ban vált független köztársasággá. A főváros, San José önálló egyházmegyéje 1850-ben jött létre.

A dél-amerikai földrész északi részén a mai Kolumbia területe 1717-től 1819-ig az Új-granadai Alkirályság része volt. A területén élő indiánok misszióját a 16. században a ferencesek és a domonkosok kezdték meg. Ebben a században alakult többek között Bogotá püspöksége is. A 17. században a térítő szerzetesekhez csatlakoztak a jezsuiták, akik önálló rendtartományt is alapítottak. Az ország a latin-amerikai függetlenségi háborúk folyamán Nagy-Kolumbia autonóm központi tartománya lett. 1830-tól önálló köztársasággá alakult. A liberális kormány 1861-től kezdődően korlátozta a katolikus egyház működését: a szerzetesrendeket feloszlatták, az iskolákat és az egyházi vagyont államosították. • Panama a 16. századtól spanyol fennhatóság alatt állt. E században alapították első püspöki székhelyét Panama városában. Az állam 1821-ben szabadult fel a spanyol gyarmati uralom alól, s előbb Nagy-Kolumbiához, majd Kolumbiához tartozott. • A mai Ecuador misszióját a 16. században ferencesek, domonkosok és jezsuiták végezték. E században hozták létre Quito püspökségét is. Ecuador 1717-től vált az Új-granadai Alkirályság részévé. Miután a jezsuitákat 1767-ben kiűzték az országból, a hittérítés lendülete alábbhagyott. • A mai Venezuelát a spanyolok a 16-17. században fokozatosan gyarmatosították. Ezzel párhuzamosan a hittérítés is megkezdődött: a 16. század közepén hozták létre a venezuelai püspökséget Coro (Caracas) székhellyel. 1717-től a terület az Új-granadai Alkirálysághoz tartozott, 1811-ben elszakadt Spanyolországtól, s 1819-től Nagy-Kolumbia részévé vált. 1830-ban lett független állammá. 1870-ben a diktatórikus kormányzat erőteljesen korlátozni kezdte a katolikus egyház működését.

A dél-amerikai földrész északkeleti részén Brit Guyana és Holland Guyana (Suriname) 1815-ben vált független állammá. Az 1816-ban francia birtoknak elismert Francia Guyanában már a 17. század közepétől kezdve apostoli prefektúra látta el a hitterjesztés feladatát. A 19. század első felében a Szentszék Brit Guyana és Holland Guyana területén apostoli vikariátusokat hozott létre, amelyekben a lelkipásztori munkát szerzetesek végezték. • A Peru Alkirálysághoz tartozó Peruban a keresztény hit terjesztését a 16. században a domonkosok, a ferencesek és más szerzetesrendek kezdték meg. E században alakultak az első püspökségek (Cuzco, Lima, Arequipa). A század végén a jezsuiták is csatlakoztak a korábban megtelepedett hittérítőkhöz. A 18. században a ferencesek és a jezsuiták redukciókat hoztak létre az indiánok számára. 1767-ben a jezsuitákat Peru területéről is elűzték. A 19. század elejétől a függetlenségi háborúk, majd a liberális kormányzatok megnehezítették és korlátozták az egyház tanúságtevő munkáját. • A Peru Alkirálysághoz tartozó Chile első misszionáriusai a 16. században szerzetesek voltak. Munkájuk eredményeként a század közepén létrejöhetett két püspökség. Az országból kiűzött jezsuiták missziós intézményei 1767 után hanyatlásnak indultak. Chile 1810-ben lett független köztársasággá. A köztársaság 1865-ös alkotmánya elvileg vallásszabadságot biztosított, de a liberális, szabadkőműves kormányzat egy időre kiűzte az országból a szerzetesrendeket, és államosította az egyházi tulajdont.

A dél-amerikai kontinens keleti részén fekvő Brazília portugál gyarmat volt. A hittérítést e területen a 16. században portugál ferencesek, jezsuiták, karmeliták és bencések kezdték meg. E században alakult São Salvador da Bahia püspöksége, a következő században pedig São Sebastião do Rio de Janeiro egyházmegyéje. A szárazföld belseje felé irányuló missziót megnehezítette az a tény, hogy a portugál gyarmati hatóságok szembeállították egymással a hittérítést végző szerzetesrendeket. A 18. században a portugáliai kormányzat gyakran akadályozta az egyház hitterjesztő tevékenységét. Ennek ellenére új egyházmegyék is alakulhattak: ekkor lett például São Paulo is püspöki székhely. 1759-ben a portugál kormány rendelete alapján a jezsuitákat kiűzték Brazíliából, és a többi szerzetesrendet is üldözni kezdték. A Portugáliától 1822-ben elszakadt Brazil Császárságban a Szentszék új püspökségeket hozott létre, a kormányzat pedig külföldi hittérítők számára engedélyt adott az indiánok térítésének folytatására.

Argentínában, amely 1776-tól tartozott a spanyol Rio de la Plata Alkirálysághoz, az első misszionáriusok a ferencesek és a jezsuiták voltak. A 16. században jött létre Córdoba püspöksége, a következő évszázad elején pedig Buenos Aires városában létesítettek püspökséget. A jezsuita missziók

központjai a redukciók voltak. A jezsuiták kiűzése után a 18. század második felében más szerzetesrendek folytatták a térítő tevékenységet. A 19. század elején jött létre La Plata, Santa Fe és Tucuman püspöksége. Argentína 1816-ban szakadt el Spanyolországtól. • Uruguay a 16-18. században a spanyol–portugál gyarmati vetélkedés színterévé vált. Az ország 1777-ben csatlakozott a spanyol Rio de la Plata Alkirálysághoz. Az első hittérítők a 17. században a ferencesek és a jezsuiták voltak. A területen élő katolikus keresztények a buenos airesi püspökséghez tartoztak. Az ország 1814-ben szabadult fel a spanyol uralom alól, de csak 1825-ben nyerte el teljes függetlenségét. Montevideóban 1830-ban a Szentszék apostoli vikariátust hozott létre. • A dél-amerikai kontinens középső részén található Paraguayt 1776-ban csatolták a Rio de la Plata Alkirálysághoz. A terület misszióját a 16. században szerzetesek, főként ferencesek és jezsuiták kezdték meg. Asunción városában püspökség is alakult. A jezsuita hittérítők a 17. században mintegy harminc redukciót hoztak létre az indián őslakosok számára, elkülönítve őket a spanyol telepesek társadalmától. Ezek a szerzetesi vezetésű, önálló gazdasági, vallási és közigazgatási egységek életképességükkel és dinamikus fejlődésükkel nagyon nyugtalanították a fehér telepeseket. A jezsuiták kiűzése (1767) után a redukciók gondozását a ferencesek vették át, de a telepek csakhamar felbomlottak. 1811-ben az asunción kongresszuson kimondták a Spanyolországtól független, önálló Paraguay létrejöttét. Az 1870-es alkotmány minden vallásnak szabadságot adott, és a katolicizmust államvallássá tette. • Bolíviát 1776-ban csatolták a Rio de la Plata Alkirálysághoz. Az ország lakosainak térítését a 16-17. században főként ferencesek és jezsuiták végezték. A 16. században a Szentszék Sucre körzetében alapított püspökséget, a 17. század elején pedig La Paz és Santa Cruz városaiban. A jezsuiták redukciókat hoztak létre az indiánok között. 1767-ben az országból kiűzték a jezsuitákat, s a redukciók hanyatlásnak indultak. 1810-től a függetlenségi háború pusztította el a megmaradt missziós központokat. 1825-ben S. Bolívar († 1830) – a függetlenségi háború fővezére, Nagy-Kolumbia létrehozója – kivívta a róla elnevezett Bolívia függetlenségét. Ezt követően főként a ferencesek folytatták a hittérítést. A század közepén a köztársaság Cochabamba városában új püspökséget kapott.

Az észak-afrikai Algériában már a 16. században megalakult egy apostoli vikariátus, de Algír püspöksége csak a 19. században jöhetett létre. Marokkóban a 17. században alapítottak apostoli prefektúrát. A Szenegáli és a Sierra Leone-i Apostoli Vikariátus a 19. század közepén létesült. Libéria első hittérítői amerikai protestánsok voltak. Dahomey (Benin) területén a katolikus misszió a 19. századig nem tudott jelentősebb egyházkormányzati szervet létrehozni. A Kongó Királyságban a 16-17. században volt egy katolikus püspökség, amelyet azonban később felszámoltak. Fokföldön a Szentszék csak a 19. század elején alapíthatott apostoli vikariátust. Monomotapa körzetében nem jött létre római irányítású egyházszervezet, ellenben Madagaszkár szigetén a Szentszék a 19. század elején apostoli prefektúrát alapított. Etiópiában az orthodox és a latin keresztények a 17. században rövid időre megbékéltek egymással, de aztán újra fellángoltak köztük a hittani és liturgikus viták.

A 16. századtól oszmán fennhatóság alatt álló Algéria a kalózkodás és a rabszolga-kereskedelem központja volt. A keresztény hitet terjesztő és a rabszolgák kiváltásáért küzdő szerzetesek nem egyszer életükkel fizettek missziós munkájukért. A 16. században a területen apostoli vikariátus alakult. A 19. század elején Algéria független köztársaság, majd 1830 után francia gyarmat lett. Algír püspökségét 1838-ban hozták létre. A püspökség 1867-ben emelkedett érsekség rangjára. • Miután Marokkó arab urai a 16. században kereskedelmi kapcsolatba léptek az európaiakkal, a hitterjesztés számára is lehetőségek nyíltak: 1630-ban a Szentszék apostoli prefektúrát hozott létre a térségben. • Szenegál területén a missziót a 17. században szerzetesek kezdték meg. A brit megszállás idején különféle protestáns felekezetek terjesztették a keresztény hitet. A 19. század közepén Szenegálban apostoli vikariátus létesült. • Sierra Leone területén a katolikus egyház 1858-ban hozott létre egy apostoli vikariátust. • Libéria első hittérítői a visszatelepülő rabszolgákkal érkezett baptisták voltak. Később az USA-ból anglikánok, metodisták és presbiteriánusok is érkeztek az országba. • Dahomey (Benin) első misszionáriusainak munkáját a 16. században az nehezítette,

hogy a rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó portugál gyarmatosítókkal együtt érkeztek a területre. A hatékonyabb misszió e vidéken csak a 18-19. században bontakozhatott ki. • A Kongó Királyság misszióját a 16. században jezsuiták, ferencesek, domonkosok és világi papok kezdték meg. A 16. században São Salvador városában püspökség alakult, amelyet a 17. század második felében Luandába helyeztek át. A portugál hatóságok a 18. században a jezsuitákat, 1834-ben pedig az összes szerzetest elűzték a területről. Csak a 19. század második felében folytatódhatott a missziós munka. • A Jóreménység fokánál lévő Fokváros misszióját a 17. században holland kálvinisták (búrok) kezdték meg. Miután a terület a 19. század elején a britek fennhatósága alá került, megerősödött az anglikán misszió. Fokföldön a Szentszék csak 1818-ban alapíthatott apostoli vikariátust. • Monomotapa portugál gyarmatán a térítést a 16. században a jezsuiták és a domonkosok kezdték. Az első térítők egyike volt Xavéri Szent Ferenc, aki úton India felé több hónapig prédikált Monomotapa partjain. Miután a 18. század közepén a jezsuitákat elűzték a területről, a katolikus misszió is hanyatlásnak indult. • Madagaszkár szigetén csak a 19. század elején alakult apostoli prefektúra, amely a Madagaszkártól keletre lévő és francia fennhatóság alatt álló Réunion szigetének apostoli prefektusához tartozott. A század közepén azonban a sziget önálló apostoli vikariátust kapott. Ugyanakkor az anglikanizmus és a különféle protestáns felekezetek hittérítő munkája is sikereket ért el a szigetországban. • Etiópia (Abesszínia) orthodox keresztényei a 16. században az Alexandriai (miafizita) Kopt Patriarchátus fennhatósága alá tartoztak. A század folyamán a törökök szinte minden keresztény épületet és intézményt elpusztítottak. A 17. század elején jezsuita hittérítők érkeztek a területre: munkájuk eredményeként az etióp uralkodó 1626-ban a katolicizmust államvallássá tette. Minthogy azonban a jezsuita pátriárka a kopt liturgiát erőszakkal latinizálni akarta, a föllázadt nép és a kopt papok kiűzték az országból a jezsuitákat, s üldözni kezdték a katolikus hitre áttérteket. A katolikus misszió csak a 19. század közepe felé folytatódhatott.

A Dél- és Délkelet-Ázsia körzetéhez tartozó Perzsiában a 16. században keleti szír (káld) katolikus patriarchátus, a 17. században pedig latin szertartású püspökség létesült. A 19. század elején a protestáns misszió jelent meg a térségben, s a század közepén az örmény orthodox egyház hozott létre püspökséget. Afganisztán területén a kereszténység az iszlám megjelenése után nem tudott meggyökerezni. Az India nyugati partjain élő Tamás-keresztényekre (a Szír Malabár Katolikus Egyházra) a portugál gyarmatosítók 1599-ben rákényszerítették a latin szertartásrendet. Ennek ellenhatásaként a 17. század közepén létrejött a Szír Malankár Orthodox Egyház. Ebből az egyházból szakadt ki a 18. században egy közösség, amely függetlennek nyilvánította magát. Nepálban és Bhutánban nem jöhetett létre keresztény egyházszervezet. Ceylon szigetén a 19. század közepén két apostoli vikariátus is létesült. Hátsó-Indiában csak Sziám területén jöhetett létre apostoli vikariátus a 17. században, s a 19. század közepén apostoli prefektúra Kambodzsában, illetve apostoli vikariátus Malakkában.

Perzsiában, a mai Irán északnyugati részénél fekvő Urmia városában 1582-ben keleti szír (káld) katolikus patriarchátus létesült, amely csaknem százéves fennállás után a Rómával való egységet megszakítva visszatért a keleti szír (asszír) nesztoriánus egyházhoz. Nagy Abbász sah uralkodása (1588–1628) alatt az örmény orthodoxok katedrálist építhettek Ispahánban, a Szafavidák fővárosában. Mivel a sah a törökök ellen szövetségeseket keresett Nyugaton, nyugati hittérítő szerzeteseket is befogadott iszlám birodalmába: 1629-ben latin szertartású püspökség jöhetett létre Ispahánban. 1709-ben az Urmia közelében lévő Salmas városában alakult keleti szír (káld) katolikus püspökség. Miután az afgánok 1722-ben bevették a várost, a katolikus intézmények is megszűntek. A Hitterjesztési Kongregáció 1840-ben állította helyre a katolikus missziót, amikor apostoli prefektúrát létesített Ispahánban. 1850-ben az örmény katolikusok is püspökséget alapítottak a városban. 1853-ban a mai Irán északnyugati határánál lévő Szanandaj településen keleti szír (káld) püspökség alakult. A 18. és 19. század fordulóján protestáns hittérítők is megjelentek Perzsia területén. 1870-ben az asszírok felé irányuló evangélikus és presbiteriánus misszió különvált egymástól.

A 16. század végi Afganisztánban a jezsuiták letelepedési kísérlete nem járt sikerrel. A 17. században örmény orthodoxok éltek Kabulban, lelki gondozásukat Ispahánból érkezett örmény papok látták el. A 19. század elején csekély számú anglikán keresztény is megtelepedett Kabul városában.

A 16. századi Indiában a legelterjedtebb vallás a hinduizmus volt, amelynek gyökerei a Krisztus előtti évezredekre nyúlnak vissza. A hinduizmus sokszínű vallásfilozófiai áramlatának nincs számon tartott alapítója. Legrégibb szent könyvei a szanszkrit *véda* (tudás, szent ismeret) szóról elnevezett Védák (írásba foglalásuk: Kr. e. 1500–1000) és az *upanisád* (a tanítvány leülése a mester mellé) kifejezés alapján megjelölt Upanisádok (írásba foglalásuk: Kr. e. 1000–500). A hinduizmus sokféle változatában talán az egyetlen összekötő és közös elem a kozmikus Világlélekből (szanszkrit: *Brahman*) eredő Örök Érvényű Világtörvény (szanszkrit: *Szanáthana Dharma*) iránti tisztelet. Az élet és az újjászületések célja az, hogy az ember énje (szanszkrit: *atman*) egyre teljesebb egységre jusson a kozmikus Világlélekkel. • Indiában a nyugati partok újkori keresztény misszióját szerzetesek (ferencesek, domonkosok, a Xavéri Szent Ferenc munkáját folytató jezsuiták stb.) és világi papok kezdeményezték. A 16. században latin szertartású püspökségek jöttek létre Goa és Cochin városaiban. 1599-ben a portugál gyarmatosítók a keleti szír hagyományokat követő Tamás-keresztényeket a Malabár-parton lévő Diamper városában (a mai Kerala állam területén) tartott zsinaton a latin szertartásrend bevezetésére kényszerítették. Vannak, akik ezt az eseményt tekintik a Szír Malabár Katolikus Egyház születésnapjának, azonban nem veszik figyelembe, hogy a Tamás-keresztények valójában katolikusok voltak, csak ragaszkodtak keleti szír (nesztoriánus) szertartásrendjükhöz. Az erőszakkal latin fennhatóság alá kényszerített indiai keresztények egy része a 17. században az Antióchiai Szír Orthodox Patriarchátushoz csatlakozott, átvette a nyugati szír szertartásrendet, és Mar Thomasz püspök vezetésével létrehozta a Szír Malankár Orthodox Egyházat (1653). A Szír Malabár Katolikus Egyház továbbra is Róma fennhatósága alatt maradt. A 17. század folyamán Róma apostoli vikariátust is alapított Bijapur városában. Ugyanebben a században a portugálok ellen harcoló holland gyarmatosítók a meghódított területekről elűzték a katolikusokat, és protestáns missziós telepeket hoztak létre. 1771-ben a szír malankár orthodoxoktól elszakadt egy közösség, amely 1863-ban a Független Szír Malabár Egyház nevet kapta. • Észak-Indiában, a mai Pakisztán területén elsősorban a jezsuiták, az Ágoston-rendi szerzetesek és a ferencesek terjesztették a kereszténységet.

Nepál arról nevezetes, hogy az ókorban a területén született és élt Sziddhárta Guatama (Kr. e. 6-5. század), a buddhizmus megalapítója. A szanszkrit *buddha* (megvilágosult) szóról elnevezett buddhizmus bölcseleti, vallási és erkölcsi rendszer, amely a történelem folyamán sok ágra és irányzatra szakadt. Az alapító tanítása szerint az élet célja az újjászületések szenvedésteli körforgásából (szanszkrit: *szanszára*) való kiszabadulás, és eljutás a teljes nyugalomba, a vágyak és a tudatosság teljes kioltásának (szanszkrit: *nirvána*) állapotába. Az újjászületéseket a *karma* törvénye szabályozza: eszerint a jó és rossz tettek vagy ebben az életben, vagy az újjászületések sorozatában elnyerik jutalmukat, illetve büntetésüket. A karma láncolata azonban a nirvánába jutással megtörik. • A kereszténység terjesztését a 17. századi Nepálban (Katmandu és Patan környékén) a ferences rendcsalád egyik ága kezdte meg. A 19. századtól az ország teljesen elzárkózott mindenféle nyugati misszió elől.

Mivel Bhután teljesen elszigetelődött a nyugati világtól, a keresztény hittérítők néhány 18. századi kudarcos kísérlettől eltekintve nem tudtak itt jelentős eredményeket elérni. Bár az ország a 19. század közepén a Brit Kelet-indiai Társaság ellenőrzése alá került, a keresztény misszió ebben a században sem vált lehetővé.

Ceylon szigetén – ahol főként a buddhizmus terjedt el – a keresztény hithirdetést a 16. században ferencesek és jezsuiták kezdték meg. A 17. században domonkosok és más szerzetesrendek is bekapcsolódtak a missziós munkába. A század végén a holland kálvinisták egy ideig üldözték a katolikus hittérítőket. A 19. század elején a brit gyarmatosítók teljes vallásszabadságot engedélyeztek. 1845-ben Colombo városában anglikán püspökség létesült, három évvel később pedig két apostoli vikariátus is alakult a szigeten.

A hátsó-indiai – főleg buddhisták által lakott – Burma (ma: Mianmar) területén az első katolikusok 16. századi portugál és goai hadifoglyok voltak. Az ő leszármazottaikból kerültek ki a bennszülött burmai papok és szerzetesek. Az országban külföldi szerzetesek is misszionáltak: a 18. században a burmai ábécét is itáliai szerzetesek alkották meg a bennszülöttek számára. A 19. század közepén két apostoli vikariátus alakult a térségben, ahol a brit hatalom megerősödésével párhuzamosan a protestáns hittérítők is megjelentek. • A buddhista Sziám (ma: Thaiföld) területén a 16. században portugál domonkosok kezdték meg a hittérítést. A 17. század elején követték őket a jezsuiták. A század második felében apostoli vikariátus létesült a területen, ahol a missziós munkát a Párizsi Külföldi Missziós Társaság végezte. A burmai támadás nyomán a katolikus intézmények megszűntek, s csak a 19. század elején éledtek újjá. A protestáns hittérítők is ebben az időszakban jelentek meg a főváros, Bangkok környékén. • A főleg buddhisták által lakott Laoszban a Sziámból kiinduló misszió a 17. században kezdődött meg. A század végén azonban a hittérítő munka megszakadt, s csak a 19. században folytatódhatott. • Kambodzsa területén, ahol főleg buddhisták éltek, a keresztény vallás első terjesztői a 16. századtól domonkosok, ferencesek, később a jezsuiták voltak, akiknek azonban elsősorban nem a khmerek, hanem az ország vietnami és kínai lakosai között voltak sikereik. Az országban csak 1790-ben létesülhetett apostoli prefektúra. • Vietnam területén a főként buddhista lakosok térítését a 16. században a domonkosok és a ferencesek kezdték meg, s a 17. században a jezsuiták folytatták. Francia jezsuita misszionárius alkotta meg a vietnami ábécét is. 1659-ben két apostoli vikariátus alakult az északi Tonkin, illetve a déli Kokinkína területén. A 18. század végén polgárháború tört ki az országban, a fölkelők a keresztény püspököket is elkergették vagy megölték. A harcok folyamán sok keresztény templomot és kolostort feldúltak, és a keresztények is a háború áldozataivá váltak (a katolikusok őket tisztelik annami vértanúk néven). A Párizsi Külföldi Missziós Társaság, illetve a kokinkínai apostoli vikárius készítette elő azt a francia beavatkozást, amely a 19. század elején hatalomra juttatta az egységes Vietnamot létrehozó Gia Long császárt. Az üldözések ekkor megszűntek, a katolikus misszió átmenetileg új lehetőségeket kapott. Ám a császár halálát követően utódai és az idegen katonaság ellen lázadó vietnamiak újra üldözni kezdték a keresztény hittérítőket. • A Maláj-félsziget buddhista és muzulmán lakosai között a kereszténység terjesztését a 16. században a portugál hittérítők kezdeményezték. A mai malajziai fővárostól, Kuala Lumpurtól délre lévő Malakka keresztény misszióját a 16. században jezsuiták, domonkosok és ferencesek végezték. A 17. században a holland kálvinisták felszámolták a korábbi katolikus intézményeket. Malájföld 19. századi brit gyarmatosításával együtt a protestáns hittérítés megerősödött, és a katolikus misszió is megújult a területen. • A brit fennhatóság alá kerülő Szingapúr misszionálását elsősorban protestánsok folytatták. Katolikus részről a hitterjesztést a Párizsi Külföldi Missziós Társaság tagjai végezték: a terület 1841-ben apostoli vikariátust kapott.

Az indonéz szigetvilágban a holland és brit protestáns gyarmatosítók fölénye miatt a katolikus hittérítés háttérbe szorult. Ennek ellenére a jávai Jakarta városában 1807-ben apostoli prefektúra létesülhetett. Borneó szigetén a Szentszék a 19. század közepén hozott létre apostoli prefektúrát.

A Nagy-Szunda-szigetekhez tartozó Szumátrán a protestáns hittérítés a Rajnai Missziós Társaság kezdeményezésére a 19. század közepén indult meg. A sziget északi részén élő batak népcsoport körében 1860 körül megkezdődött a Batak Protestáns Keresztény Egyház szervezése. – A katolikusok a hittérítést a század első felében a szomszédos Jáva szigetéről kiindulva végezték. • Jáva szigetén, a 17. századi holland gyarmatosítással párhuzamosan nem a kereszténység, hanem az iszlám kezdett erősödni. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a hollandok eleinte elhanyagolták a keresztény hittérítést, a másik pedig az, hogy az őslakosok közelebb állónak érezték magukhoz az iszlám kultúrát, mint a gyarmatosító nyugati kereszténység világát. A 19. század közepén a Holland Missziós Társaság elevenítette fel a protestáns vallási missziót. – Katolikus részről Jakartában (Batáviában) 1807-ben létesült egy apostoli prefektúra. A prefektúra joghatóságát a Szentszék 1826-ban a hollandok által birtokolt indonéziai területek összességére kiterjesztette. 1841-ben megalakult a Batáviai Apostoli Vikariátus. • Borneó szigetének északi részén 1848-ban kezdődött

meg az anglikán hithirdetés. E térségben a Szentszék 1855-ben hozott létre egy apostoli prefektúrát, amelynek területét a Batáviai Apostoli Vikariátusból választotta le. • Celebesz északi területén, Manado városának térségében a katolikus hittérítőket a 16. század végén a muzulmánok a portugál gyarmatosítókkal együtt elüldözték. A sziget déli részén (Makassar városának környékén) a 17. században kezdődő portugál jezsuita hittérítést a század közepén a hollandok számolták fel. • A Kis-Szundákhoz tartozó Flores szigetén a katolikus hittérítés a 16. század végén ért el jelentős sikereket, de a következő évszázadban a hollandok akadályozták a katolikusok hitterjesztő tevékenységét. A jezsuiták a 19. század közepén indították újra a katolikus missziót. • A Maluku-szigeteken a portugál telepesek a 16. században a katolikus hittérítést segítették elő, a 17. századtól kezdve azonban a hollandok inkább a kereszténység protestáns formáit terjesztették. • Új-Guinea nyugati részén (Nyugat-Pápuán) a kálvinista holland hatóságok a 18. században csak csekély mértékű katolikus hittérítést engedélyeztek.

A Fülöp-szigeteken a katolikus spanyol hittérítők a 16. századtól kezdve sikeresen hirdették az evangéliumot. A misszionáriusok olyan eredményes munkát végeztek, hogy a 19. század második felére a szigetek lakónak túlnyomó része katolikussá lett.

A szigeteken a 16. században Ágoston-rendi, ferences, jezsuita és domonkos szerzetesek végeztek eredményes hitterjesztő munkát. Manila püspöksége 1579-ben jött létre. A szigetlakók első szótárait és nyelvtanait keresztény misszionáriusok írták. 1593-ban adták ki első könyvüket Keresztény Tanítás címen. 1595-ben a Szentszék Manilát érsekség rangjára emelte, s három újonnan alapított püspökséget rendelt hozzá (Nueva Caceres, Nueva Segovia és Cebu). Jaro egyházmegyéje 1865-ben alakult meg.

A Belső- és Kelet-Ázsia földrészhez tartozó Kína délkeleti partjainál lévő Makaón a Szentszék a 16. században püspökséget állított fel. A következő századokban apostoli vikariátusokat is létesíthetett az országban. A tibeti és a tajvani katolikus misszió szinte teljesen eredménytelen maradt. Belső-Mongólia területén csak a 19. század közepe felé jöhetett létre apostoli vikariátus. A 19. századi Koreában felállított apostoli vikariátus a század közepe felé kezdődő üldözések miatt nem volt hosszú életű. Japánban a 16. század végén létrejött egy püspökség, de a következő évszázadokban az üldözések miatt lehetetlenné vált az egyházszervezet kiépítése.

Kínában az Ég (kínai: *Tien*) istenét tisztelő ősi kínai vallás mellett a taoizmus és a konfucianizmus bölcseleti irányzatai terjedtek el. A kínai *tao* (út, isteni ősforrás, erő stb.) szóról elnevezett taoizmus alapítója a többnyire csak legendákból ismert Lao-Ce kínai filozófus (Kr. e. 6. század) volt, akinek nevéhez a *Tao tö king* (Az Út és az Erény könyve) alkotás fűződik. Lao-Ce szerint a Tao minden létnek ősforrása, s az ember feladata az, hogy erkölcsös életúton járva összhangba kerüljön a Taóval. A kínai Konfuce (Konfuciusz, Kr. e. 6-5. század) erkölcsfilozófiájának középpontjában is a Tao áll: ám ő azt hangsúlyozza, hogy a Tao a kínai államban jelen levő isteni erő, amely a közösség életét és boldogulását irányítja. Konfuciusz erkölcsi tanítását a nevéhez fűződő *Lun-Jü* (Beszélgetések könyve) tartalmazza. • Kínában, ahol a Ming-dinasztia felszámolta a korábban létrejött nesztoriánus keresztény missziós központokat, a 16. század végén a Szentszék létrehozhatta Makaó püspökségét. M. Ricci († 1610) jezsuita egy rendtársával együtt Kína belsejében letelepedve hirdette: az Ég-istent tisztelő ősi kínai vallás és a Konfuciusz vallásbölcseletére visszanyúló tanítás ötvözete Isten ős-kinyilatkoztatását tartalmazza, s a kereszténység valójában e kinyilatkoztatás végső beteljesítője. Ricci halála után újabb jezsuita hittérítők érkeztek Kínába. A hit tisztaságára felügyelő pápai inkvizíció megengedte nekik a kínai nyelv használatát a liturgiában. A Szentszék apostoli vikariátusokat hozhatott létre az országban. Ezek közé tartozott például Nanking és Beijing vikariátusa. A 18. század elejétől az orosz orthodox egyház is végzett hittérítő tevékenységet, főleg Beijing környékén. A kínai császár azonban csak azoknak a misszionáriusoknak működését engedélyezte, akik lehetővé tették a kínai keresztények számára a hivatalos állami vallás (konfucianizmus) szertartásain való részvételt is. Ám XI. Kelemen pápa a 18. század elején megtiltotta ezt a gyakorlatot. Ettől kezdve a katolikus hittérítőket üldözni kezdték, s a nyilvános hitterjesztés lehe-

tetlenné vált számukra. A kínai egyházi szervezet azonban az üldözések ellenére is fennmaradt. Az első ópiumháború végén enyhült a helyzet: 1844-től a kikötővárosokban, majd egész Kína területén folytatódhatott a misszió, amelybe a protestánsok is bekapcsolódtak. • A 16-17. századi Tibetben az uralkodó vallás a buddhizmusnak az a változata volt, amelyet a tibeti *lama* (szellemi vezető, tanító) szóról lámaizmusnak nevezünk. A lhászai kolostor vezetőjét, a lámát (aki a 16. század végén a mongol kántól a „dalai láma" címet kapta) Tibet védőistene földi megtestesülésének tartották. A 18. század elején a ferences rendcsaládhoz tartozó szerzetesek Lhászában templomot és kolostort építhettek, de hittérítő munkájuk kevés eredményt hozott, s a század közepén el kellett hagyniuk Tibet területét. • Tajvan (Formosa) szigetén – ahol a lakosok túlnyomórészt taoisták és buddhisták voltak – a missziót a 17. században spanyol domonkosok kezdték meg. A holland uralom alatt a katolikus hittérítés szinte teljesen megszűnt, s csak a 19. század közepén folytatódhatott. • Makaó félszigetén és a hozzá tartozó két szigeten a pápa 1576-ban alapította meg a Makaói Egyházmegyét egész Kína számára. A Londoni Missziós Társaság a 19. század elején kezdte meg a protestáns hittérítést Makaón.

A 16-17. századi Mongólia területén a jezsuiták és a ferencesek sikertelenül hirdették a kereszténységet a mongolok között, akik a buddhizmus lámaista változatát követték. Csak a 19. század elején érkeztek Kínából olyan misszionáriusok, akik már eredményeket értek el: 1840-ben létrejöhetett Mongóliában az első apostoli vikariátus.

A 16. századi Koreában kínai hatásra a konfucianizmus és a buddhizmus volt a két uralkodó vallás. A század végén az ország első keresztényei japán katonák közül kerültek ki, akik több koreait is megkereszteltek. Korea elzárkózása miatt a külföldről történő misszió komoly akadályokba ütközött. A 18. század végén egy Beijingben járó követség tagjai kapcsolatba kerültek a jezsuitákkal, akiktől keresztény könyveket kaptak, s ezeket hazavitték magukkal. Nem sokkal később egy Kínából titokban érkező pap már mintegy háromezer keresztényt talált az országban. Ám a Szentszék csak 1831-ben állíthatta fel a Koreai Apostoli Vikariátust, amelynek vezetését a Párizsi Külföldi Missziós Társaságra bízta. 1839-ben keresztényüldözés kezdődött: a külföldről titokban érkező papok és püspökök közül sokan vértanúvá lettek.

A 16. századi Japánban a legelterjedtebb vallási irányzat a kínai *sinto* (istenek vagy szellemek útja) kifejezés alapján elnevezett sintoizmus volt. A sintoizmus az égitestekben (Nap, Hold stb.), a természeti jelenségekben és a nemzeti hősökben megnyilvánuló istenek tiszteletén alapuló vallás, amelyre a buddhizmus és a konfucianizmus is hatással volt. Legrégibb szent könyvei (Régi dolgok feljegyzései; Japán krónikája) a Kr. u. 8. századból származnak. – A kereszténység terjesztését a 16. században Xavéri Szent Ferenc munkásságát követően jezsuita rendtársai folytatták. 1588-ban a pápa japán püspökséget alapított Õita székhellyel. Ez a püspökség azonban nem maradhatott fenn sokáig. A század végén a császári kancellár – hitelt adván annak a vádnak, hogy a keresztény hittérítők a nyugati világ kémei – a keresztények ellen fordult. A keresztények elleni indulatokat az is erősítette, hogy míg a jezsuiták „óvatosan" térítettek (azaz a japán vallási kultúra elemeit igyekeztek beépíteni a keresztény szemléletbe), az országba érkező ferencesek és domonkosok között megerősödött az a missziós irányzat, amely a „pogányság" minden elemét ki akarta irtani a térítendő japánok életéből. A 16. század végétől Japánban mindenütt üldözték a kereszténységet: nagyon magas volt a vértanúk száma. A 19. század közepéig terjedő időszakban szinte lehetetlenné vált a misszió: ám több településen az üldözések ellenére is fennmaradtak püspöki és papi vezetés nélküli keresztény közösségek. Miután Japán szerződéseket kötött az USA-val, Nagy-Britanniával, Oroszországgal és Franciaországgal, korlátozott számban, de újra megjelenhettek a misszionáriusok. A bizánci szertartású orthodox kereszténységet 1858 után orosz papok kezdték terjeszteni Japán földjén.

Ausztráliában az első hittérítők a 18. században brit protestánsok voltak. A rendszeres katolikus hittérítés csak a 19. század első felében, az apostoli vikariátus felállítása után kezdődhetett meg.

Az ausztráliai brit gyarmatokon a 18. században az anglikán kereszténység terjedt el. A 19. század elején egy ír katolikus pap is engedélyt kapott a lelkipásztorkodásra. A katolikus missziót azonban

a protestáns kormány akadályozta. A rendszeres katolikus hittérítést csak az 1834-ben felállított apostoli vikariátus kezdhette meg. Ekkor a Szentszék egy bencés szerzetest nevezett ki Ausztrália első püspökének. A püspök bencés kolostort és templomot is emeltetett Sydneyben. A negyvenes években több új püspökség és egy érsekség is alakult a kontinensen. Sydney egyházmegyéje 1842-ben, Melbourne püspöksége pedig 1847-ben jött létre.

A Polinéziát, Melanéziát és Mikronéziát magában foglaló Óceániában a rendszeres hittérítés protestáns és katolikus részről egyaránt a 18. század végén, illetve a 19. század elején kezdődött.

Polinéziában a 19. század elején brit protestánsok kezdték el a keresztény hithirdetést. Katolikus részről Polinézia keleti részein a Picpus Társaság tagjai, nyugati részein pedig a maristák végezték a hitterjesztést.

A Hawaii-szigeteken 1820-tól brit protestánsok indították el a keresztény missziót. Katolikus részről 1825-ben jött létre a Sandwich-szigeteki Apostoli Prefektúra, amelyben a Picpus Társaság szerzetesei végezték a missziót. 1844-ben a szigetek apostoli prefektúrája vikariátus rangjára emelkedett, s a következő évben Hawaii Apostoli Vikariátus lett a neve. 1862-ben a királyi pár brit anglikán hittérítőket hívott a szigetekre. Ugyanebben az évben jött létre Honolulu városában a Hawaii Reformált Katolikus Egyház, vagyis egy anglikán episzkopális egyházmegye. • Új-Zélandon a maori népcsoport körében a 19. század elején kezdődött a brit protestáns misszió. Katolikus részről 1836-tól marista szerzetesek hirdették a kereszténységet. 1840-ben az Új-Zéland északi szigetén lévő Waitangi településen a brit korona képviselői és a maori törzsek vezetői együttesen a vallásszabadság biztosítása érdekében szálltak síkra. 1841-ben jött létre Új-Zéland első anglikán püspöksége. A következő években az anglikán egyházmegyék száma hétre emelkedett, s ekkor az első püspökséget Auckland városáról nevezték el. Katolikus részről Auckland és Wellington püspöksége 1848-ban alakult meg, a déli szigeten lévő Dunedin püspöksége pedig 1869-ben. • A Húsvét-szigeten a rapa nui népcsoport tagjai között a Picpus Társaság a 19. század közepén Chiléből kiindulva kezdte meg a térítő munkát. Egy 1868-as jelentés szerint az őslakosok között már több száz keresztény élt. Az így kialakult keresztény közösség azonban nem volt hosszú életű: a kereszténnyé lett őslakosok hamarosan visszatértek pogány vallási szertartásaikhoz. • A Gambier-szigetcsoporthoz tartozó Mangareva szigetén a kezdeti békés hittérítés az evangélium szellemével ellenkező módon folytatódott. A misszió vezetője, a Picpus Társasághoz tartozó J. Laval († 1880) 1857-től kezdve a sziget diktátoraként fanatikus módon terjesztette a kereszténységet: a bennszülötteket arra kényszerítette, hogy lerombolt pogány templomaik helyébe fényűző keresztény templomokat emeljenek. A kényszermunka és az embertelen bánásmód következtében ezrek pusztultak el a bennszülöttek közül. Laval megszállottságára jellemző, hogy a térítési módszereit bíráló szerzetesi elöljárójának így válaszolt: „Kétségtelen, hogy a bennszülöttek közül sokan meghaltak, de így legalább könnyen az égbe juthattak". Az áldatlan állapotok csak 1870 után szűntek meg. • A Társaság-szigetcsoporthoz tartozó Tahitin a Londoni Missziós Társaság a 18. század végén kezdte meg térítő tevékenységét, amelynek következtében a bennszülött király is protestánssá lett. 1836-ban katolikus részről a Picpus Társaság tagjai folytattak hittérítést, amelyet eleinte a protestánsok akadályoztak. Miután Tahiti 1842-ben francia védnökség alá került, megfordult a helyzet: a katolikus hittérítők előnyöket élveztek, s a protestánsokat szorították háttérbe. A Tahiti Apostoli Vikariátus 1848-ban jött létre. • A Cook-szigeteken a Londoni Missziós Társaság a 19. század elején kezdte meg a protestáns hittérítést. A szigetek lakói a mai napig többségükben protestánsok. • A Marquises-szigeteken a Picpus Társaság francia hittérítői 1836-ban kezdték meg a keresztény hit terjesztését. 1848-ban a Szentszék apostoli vikariátust állított fel Nuku Hiva szigetén. • A Szamoa-szigetek nyugati részén a Londoni Missziós Társaság 1830-ban alapította meg a Szamoai Kongregacionalista Keresztény Egyházat, amely később a szigetek mindegyikén elterjedt. Katolikus részről a térségben 1845-től a maristák végeztek missziós munkát. Szamoán 1850-ben jött létre egy apostoli vikariátus.

Melanézia területén a kereszténység terjesztésén a 19. század elejétől protestánsok, illetve katolikus részről elsősorban a marista szerzetesek fáradoztak.

Kelet-Pápuán (Új-Guinea keleti részén) és a Bismarck-szigeteken a keresztény missziónak a 19. század elején nem voltak jelentős sikerei. • A Salamon-szigeteken 1844-ben néhány marista szerzetes kezdte hirdetni a kereszténységet, de nem értek el eredményt, mert a nyugati kalandorokkal szemben ellenséges őslakosok hamarosan az életükre törtek. Új-Zéland területéről kiindulva egy anglikán közösség 1849-től fáradozott a Melanéziai Anglikán Egyház létrehozásán. • Új-Kaledóniában a 19. század elején jelentek meg az első hitterjesztők. Katolikus részről a francia marista szerzetesek 1844-től kezdték meg a missziós munkát. A Szentszék 1847-ben hozta létre az Új-Kaledóniai Apostoli Vikariátust, amelynek központja a szigetcsoport fővárosa, Port-de-France (1866-tól: Nouméa) lett. • A Fidzsi-szigeteken a keresztény missziót a 19. század elején a holland kálvinisták kezdték meg, akik akadályozták a katolikus hittérítők munkáját. Ennek ellenére 1863-ban létrejöhetett a Fidzsi-szigeteki Apostoli Prefektúra.

Mikronéziában a 18. századtól jezsuiták, Ágoston-rendi szerzetesek és protestánsok hirdették a kereszténységet.

A Mariana-szigeteken a spanyol uralom kezdetétől folyt a missziós munka. Guam szigetéről 1769-ben elűzték a jezsuitákat, akiknek munkáját Ágoston-rendi szerzetesek folytatták. • A Karolina- és a Marshall-szigeteken 1710-től spanyol jezsuiták kezdték hirdetni a kereszténységet. • A Gilbert- vagy Kiribati-szigeteken az első hithirdetők 1837-től kezdődően brit protestánsok voltak.

az egyház intézményének szerveződése

A *hierarchia* történelmileg kialakult fokozataiban a 16-tól a 19. századig terjedő időszakban a nyugati egyházon belül nem történt lényeges változás. A latin egyház missziós területein az apostoli prefektusok és vikáriusok a többi felszentelt paptól és püspöktől eltérően nem saját jogon, hanem a római pápa nevében végezték egyházkormányzati tevékenységüket. – A keleti egyházban a millet-rendszer vezető pátriárkái elsősorban abban különböztek pátriárka társaiktól, hogy nagyobb politikai befolyással rendelkeztek, mint az utóbbiak. A 18. századi Oroszországban protestáns mintára új egyházkormányzati típusként jelent meg a Szent Szinódus. Ennek tagjai választott püspökök és a cár által kinevezett világiak voltak. A testületet állami tisztviselő vezette, akinek személye biztosította az egyházi vezetés teljes államhatalmi ellenőrzését. Ilyen szinódus jött létre a 19. századi Görögországban is. – A protestantizmus háromféle (episzkopális, presbiteri és kongregacionalista) egyházszervezetében módosult vagy megszűnt a katolikus értelemben vett hierarchia.

A püspöki vezetésű (görög eredetű szóval: episzkopális) protestáns egyházak (a lutheránusok, a „felső egyházhoz" tartozó anglikánok stb.) megőrizték a hármas fokozatú (püspök, presbiter, diakónus) katolikus hierarchiára emlékeztető egyházszervezetet. Magyarországon a lutheránus egyházkerület élén a lelkész szuperintendens (az 1867-es kiegyezés után: püspök) és egy világi presbiter, a főgondnok vagy egyházkerületi felügyelő állt. Mivel Luther az egyházi rend kiszolgáltatását nem tartotta szentségnek, a protestáns püspök-, lelkész- és diakónusszentelést a katolikusok sem tartották érvényes szenteléseknek. • Az anglikán episzkopális egyház a püspök-, pap- és diakónusszentelést szentségnek tekintette ugyan, de a katolikus egyház az anglikán hierarchiát nem tartotta egyenértékűnek a katolikus hierarchiával. A pápai inkvizíció a 17. és a 18. században is megvizsgálta, hogy az anglikán liturgia alapján 1559-ben fölszentelt canterburyi érsek, Parker Máté († 1575), illetve az általa felszentelt püspökök szentelését érvényesnek lehet-e tekinteni. Ám a vizsgálatok végén az a döntés született, hogy e szenteléseknél nem lehet kimutatni azt a szándékot, amelyet a katolikus egyház a szentelő részéről ilyenkor feltételez, s az Inkvizíció mindkét alkalommal kétségbe vonta az anglikán szentelések érvényét.

A kálvini hagyományokra épülő presbiteri vagy presbiteriánus (skót, angol, ír protestáns, németalföldi, észak-amerikai stb.) egyházszervezet még annyira sem őrizte meg a hármas hierarchiát, mint a lutheránus vagy az episzkopális anglikán egyház. A kálvini mintához igazodó egyházszervezetekben a gyülekezeteket presbiterek (felszentelt lelkészek és vezetésre kiválasztott világi

hívők), illetve presbiterekből álló presbitériumok irányították. A magyarországi reformátusok kezdetben megőrizték az episzkopális egyházszervezet egyes elemeit, s az első presbitériumot csak 1617-ben hozták létre Pápa városában. Ezt a gyakorlatot szentesítette az 1734-es királyi rendelet (a *II. Carolina resolutio*), amely előírta: a magyarországi reformátusoknak négy kerületre osztva szuperintendensek irányítása alá kell kerülniük. Ettől kezdve a református egyházkerületek presbitériumainak élén szuperintendens (1867 után: püspök) és világi gondnok állt. • A katolikusok a kálvinista lelkészi (pásztori) vagy szuperintendensi (püspöki) szolgálatra való felszentelést sem tekintették szentségi szertartásnak.

A Krisztus köré „összegyűlt" (latin eredetű kifejezéssel: kongregacionalista) egyházszervezet tagjai elutasították az episzkopális és a presbiteriánus egyházszervezetet, valamint az államegyház gyakorlatát is. Azt vallották, hogy gyülekezeteiket az egyedüli Fő, Krisztus közvetlenül gyűjti egybe. Ezeket a közösségeket, amelyeknek vezetőit miniszter (latin *minister:* szolga) névvel illették, hitvallás és szervezet szempontjából teljesen önállóaknak tekintették. A kongregacionalista keresztény közösségek a 16. század végén I. Erzsébet rendeletei ellen emelték fel szavukat, s hangoztatták, hogy az egyháznak függetlennek kell lennie az államtól. Az independens csoportok az üldözések elől Hollandiába és az észak-amerikai gyarmatokra menekültek. Létjogosultságukat Angliában 1689-ben egy türelmi rendelet ismerte el, s ettől kezdve nevezték őket kongregacionalistáknak.

A nyugati katolikus egyházban a ***cölibátus*** kötelező jellege megmaradt. A Trienti Zsinat egyházfegyelmi rendelkezései szerint csak nőtlen férfiak szentelhetők alszerpappá, diakónussá, pappá vagy püspökké. Nős férfiak esetében a nagyobb rendek felvétele csak abban az esetben lehetséges, ha a jelölt felesége kifejezetten hozzájárul ehhez, és kolostorba vonulva szerzetesnővé lesz. Jóllehet időnként egyes uralkodók és csoportok részéről felmerült az igény ennek az egyházfegyelmi előírásnak eltörlésére, a Szentszék ragaszkodott a kialakult hagyományhoz. Ha szükségessé vált, a házasságot megkísérlő papokat a pápa felmentette a cölibátus kötelezettsége alól, s ezzel visszahelyezte őket a laikusi állapotba. Ez történt VII. Pius pápa uralkodása (1800–1823) alatt is, amikor a francia forradalom idején polgári házasságra lépő papokat a pápa utólag felmentette azzal a megkötéssel, hogy nem gyakorolhatnak tovább papi tevékenységet. Az egyesült keleti egyházak klerikusai esetében a már megkötött házasság érvényben maradhatott, de érvénytelenítő akadályává vált a magasabb szintű egyházi rendre (püspökségre) való felszentelésnek. Az apostolok gyakorlatára hivatkozó protestáns felekezetek lelkészei és vezetői magukra nézve nem tartották kötelező érvényűnek a cölibátust.

Az egyház ***területi és szervezeti tagolódása*** szempontjából a Trienti Zsinat utáni időszakban a keleti, a nyugati és a protestáns egyházak szervezetében több jelentős változás történt. – Keleten a nagy történelmi patriarchátusok (Alexandria, Antióchia, Konstantinápoly, Jeruzsálem) sora a 16. század végén kiegészült a Moszkvai Patriarchátussal (mely a 18. század elején megszűnt). A 19. században megalakult a Szerb Patriarchátus, Görögország és Románia érseki vezetésű autokefál orthodox egyháza, valamint az Autokefál Bolgár Exarchátus. – A római pápa egyházfőségét elfogadó nyugati egyház egyesült egyházakkal bővült. A 16. század végén megszületett az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház. A 17. században a lengyelországi Lwów városában hazájukból kivándorolt örmény orthodoxok csatlakoztak Rómához, s számukra a Szentszék létrehozta az Örmény Katolikus Egyházat. A kárpátaljai Ungváron létrejött a Rutén (Ruszin) Görögkatolikus Egyház. A 18. században alakult meg a Gyulafehérvár-fogarasi Görögkatolikus Püspökség, a Rúm Orthodox Patriarchátusból kiválva a damaszkuszi székhelyű Melkita Görögkatolikus Egyház, a Kopt Katolikus Egyház, a kis-ázsiai Örmény Katolikus Patriarchátus, a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség, a Nagyváradi Görögkatolikus Püspökség, a Kőrösi Görögkatolikus Püspökség és a Szír Orthodox (miafizita) Patriarchátustól elszakadva a Szír Katolikus Patriarchátus. A 19. század elején jött létre az Eperjesi Görögkatolikus Püspökség. A század első harmadában történt, hogy a pápa a Szír (Káld)

Katolikus Egyház egymástól elszakadt két közösségét az észak-iraki Alqosban lévő katolikus pátriárka joghatósága alá rendelte. Ugyancsak a 19. században alakult meg a Szamosújvári és a Lugosi Görögkatolikus Püspökség is. – A protestáns episzkopális, presbiteriánus és kongregacionalista felekezetekben kibontakoztak a különféle egyházszervezeti egységek (egyházkerületek, megyék, missziós telepek stb.), de sem Európában, sem a missziós területeken nem alakult ki a Római Katolikus Egyházéhoz hasonló, az egész világra kiterjedő központi vezetés.

A ***római püspöki szék*** betöltésének módja a 17. században változott meg. Mivel az európai uralkodók erőszakkal, illetve egyes bíborosok „megnyerése" útján gyakorta saját jelöltjüket akarták a pápai trónra juttatni, a választás függetlenségének biztosítása érdekében XV. Gergely pápa († 1623) 1621-ben módosította a pápaválasztás szabályzatát. Ez a szabályzat a két korábbi módszer (a bíborosi közfelkiáltással vagy megbízottak közvetítésével történő választás) lehetőségének meghagyásával a bíborosok számára előírta a választólappal való titkos szavazást. – A római püspöki szék munkáját segítő központi hivatalok (kongregációk) száma gyarapodott. 1622-ben a pápa létrehozta a Hitterjesztési Kongregációt (lat. *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), s rábízta a hitterjesztést az egész világon. 1862-ben e kongregáció keretében – a mai Keleti Egyházak Kongregációja elődjeként – egy külön ügyosztály jött létre, melynek feladata a keleti rítusú katolikus egyházakkal kapcsolatos ügyek intézése lett. A pápa szerepének és primátusának értelmezését illetően az I. Vatikáni Zsinat atyái hittételként fogalmazták meg, hogy Róma püspöke valamennyi apostol fejedelme, az egész egyház látható feje, akinek nem csupán tiszteletbeli elsőbbsége van a többi püspökkel szemben, hanem közvetlen, valódi és sajátos joghatóságú primátusa (vö. DH 3055). Ez a dogma ultramontanista, vagyis olyan francia és német püspököknek kezdeményezésére született meg, akik a gallikanizmus és a liberalizmus törekvéseivel szemben a „hegyeken túl" (lat. *ultra montes*) lévő Római Püspöki Székben, illetve Róma püspökében látták az egyház egységének és függetlenségének biztosítékát. A pápai primátusról szóló hittételt azonban nemcsak a keletiek és a protestánsok utasították el, hanem a zsinati atyák kisebbségben lévő csoportja is megfogalmazta a dogma időszerűtlen meghirdetésével és félreérthetőségével kapcsolatos aggodalmait.

c) A Messiás megjelenítése az újkori egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében

❖ a liturgia ❖

A Trienti Zsinat után a keleti egyházban a ***liturgiát*** az ősi hagyományokra visszanyúló és az új formákkal kiegészülő öt rítuscsalád keretében végezték. A nyugati egyház liturgikus reformokat hajtott végre. A protestáns felekezetekben új szertartások születtek.

A hét szentséget elfogadó keleti egyházban a legelterjedtebb szertartásrend a bizánci rítus volt. A Messiás misztériumát bizánci szertartásrend szerint – görög, egyházi szláv vagy nemzeti nyelven – a melkiták, a grúzok, a görögök, a románok, az oroszok, a bolgárok, a szerbek és az albánok ünnepelték. Az alexandriai rítus követői közé a kopt és az etióp egyház tartozott. A nyugati szír vagy antiochiai rítust a szír maroniták és a szír orthodox (jakobita) egyház tagjai követték. A nyugati szír rítusból a 17. században alakult ki a malankár rítus, az indiai Szír Malankár Orthodox Egyház szertartásrendje. Keleti szír (káld) rítus szerint a keleti szír egyház végezte szertartásait. A keleti szír rítuscsaládba tartozó malabár rítus azoknak a malabár-parti kereszténynek latin mintára átalakított szír nyelvű szertartásrendje volt, akikre a 16. század végén rákényszerítették a latin rítust. Az örmény rítus csak az örmény közösségekben terjedt el.

A nyugati egyház három legjelentősebb rítusa a római, a mozarab és az ambrozián szertartásrend volt. A Trienti Zsinat utáni pápák arra törekedtek, hogy egységessé tegyék a latin nyelvű római szertartásrendet. V. Pius pápa 1570-ben adta ki a zsinat útmutatásai alapján összeállított Római

Misekönyvet (lat. *Missale Romanum*). VIII. Kelemen pápa 1596-ban rendelte el az egész latin egyház számára a Római Főpapi Szertartáskönyv (lat. *Pontificale Romanum*) használatát. A szentségkiszolgáltatások módját tartalmazó Római Szertartáskönyvet (lat. *Rituale Romanum*) V. Pál pápa 1614-ben kínálta fel mintaként a világegyház számára. A mozarab rítust a spanyolországi Toledo városában újították fel a 16. század elején. Az ambrozián rítust a Trienti Zsinat után Borromeo Szent Károly († 1584) milánói püspök szervezte újjá.

A 17-18. században robbant ki a kínai és az indiai rítusok megengedhetőségével kapcsolatos rítusvita. Kínában a 16. század végén egyes jezsuita hithirdetők alkalmazkodtak a kínai kultúrához (a liturgiában például a konfucianizmus szövegeire és a kínai szóhasználatra támaszkodtak). 1645-ben a Szentszék a szertartásbeli alkalmazkodás (lat. *accommodatio*) ellen döntött. Amikor azonban az alkalmazkodás szorgalmazói elmagyarázták a pápának, hogy a vitatott rítusok tisztán polgári jellegűek, Róma 1656-ban engedélyezte azokat. A két ellentétes szentszéki állásfoglalás a rítusvitát hosszú időre állandósította. • Indiában a malabár szertartással kapcsolatban alakult ki vita: néhány jezsuita szerzetes indiai szokásokat épített be a római szertartásrendbe. Bár a jezsuita hittérítők többsége ezt ellenezte, a pápa 1623-ban jóváhagyta, azonban a 18. század első felében két pápai döntés is betiltotta a rítust.

A protestáns felekezetekben (leszámítva a hét szentséget megőrző anglikán „felső egyházi pártot") csak a keresztséget és az úrvacsorát tartották szentségnek, de kialakultak a többi szentségnek megfelelő szertartások is, amelyeket „áldásoknak" tekintettek. E szertartások menetét a protestáns szertartáskönyvek (latin eredetű szóval: ágendák) tartalmazták. Az evangélikusoknál – ahol a liturgia megszabása a püspök hatáskörébe tartozott – a különféle nemzeti egyházak ágendái az Ágostai Hitvallás (1530) szellemének megfelelő szertartások vázlatait tartalmazták. A reformátusok ágendái Magyarországon a 16-17. század fordulóján határolódtak el az evangélikusokétól. Az első magyar református ágenda összeállítója Szenczi Molnár Albert († 1634) református prédikátor volt.

A ***keresztség*** kiszolgáltatása a nyugati egyházban a Római Szertartáskönyv (1614) alapján történt, a keleti egyházakban pedig a történetileg kialakult keleti rítusoknak megfelelően.

A protestáns felekezetek (kivéve az újrakeresztelőket) és a katolikusok kölcsönösen elfogadták a tőlük különböző keresztény felekezetben kiszolgáltatott keresztséget.

A Trienti Zsinat a csupán felnőtteket keresztelő baptisták felfogásával szemben – a lutheránusokkal, a kálvinistákkal és az anglikánokkal egyetértve – azt hangsúlyozta, hogy a gyermeket az egyház hitére támaszkodva keresztelik meg (vö. DH 1626).

A ***bérmálás*** szentségének rítusa a Trienti Zsinat utáni nyugati egyházban a Római Főpapi Szertartáskönyv (1596) előírásainak megfelelően megváltozott. A keleti egyházban a szóban forgó részegyház rítusának megfelelően és továbbra is a keresztséggel együtt szolgáltatták ki. A reformált egyházak közül a bérmálást csak az anglokatolikusoknak is nevezett „felső egyházi párt" tagjai tekintették szentségnek.

Az evangélikusok és a kálvinisták, akik a bérmálást nem tartották krisztusi alapítású szentségnek, a szertartást a konfirmációi istentisztelet (a keresztény nagykorúságra való felkészülés, hitvallás és áldás) gyakorlatával helyettesítették.

Az ***eukharisztia*** nyugati liturgiáját V. Pius pápa a Római Misekönyv kiadásával (1570) igyekezett egységessé tenni. A keleti egyházak saját rítusuknak megfelelően ünnepelték az eukharisztia titkát. – A Trienti Zsinat utáni időszakban a nyugati egyház az utolsó vacsora emlékezetét világhírű zenei alkotásokkal tette ünnepélyessé.

Az eukharisztiát az evangélikusok, a reformátusok és az anglikánok is szentségnek tartották, és liturgiáját úrvacsorai istentiszteletnek nevezték. A különféle protestáns felekezetek saját szertartásrendjük szerint végezték az úrvacsorai istentiszteletet. Mivel a Római Katolikus Egyház a protestáns lelkészszenteléseket (avatásokat) nem tartotta érvényesnek, a protestáns úrvacsorát sem tartotta szentségnek.

A 18. században született meg J. S. Bach latin nyelvű H-moll miséje, G. Fr. Händel Messiás című oratóriuma, W. A. Mozart több miséje és J. Haydn Missa brevis című miséje. A 19. században L. van Beethoven műve, a Missa solemnis, Fr. Schubert és L. Cherubini miséi, Liszt Ferenc Magyar koronázási miséje és G. Verdi zenei alkotásai tették ünnepélyessé az eukharisztikus liturgiát.

A *bűnbocsánat* szentségének szertartása a nyugati egyházban a Római Szertartáskönyv (1614) útmutatása szerint alakult át. A keleti egyházak saját rítusuknak megfelelően részesítették híveiket a bűnbocsánat szentségében.

A reformátoroknál is kialakultak a bűnbánati szertartások. Az evangélikusoknál a közösségi bűnbevallás és általános feloldozás az istentisztelet része lett; megmaradt azonban a lehetőség a magángyónásra is. A reformátusok a bűnbocsánat szertartását nem tartották krisztusi alapítású szentségnek, de a közös bűnvalló imádság (úrvacsorai imádság) a kálvinista gyülekezetekben is az úrvacsorai istentisztelet részévé vált.

A *betegek olajjal való megkenését* a nyugati egyházban a Római Szertartáskönyv alapján végezték. A keleti részegyházak saját rítusaik szerint szolgáltatták ki e szentséget.

A reformátorok a betegek megkenését nem tekintették ugyan szentségnek, de a betegek lelki gondozásával ők is törődtek: a templomba eljutni nem tudó hívőket kérésre meglátogatták, és lelki beszélgetés, illetve imádság keretében úrvacsorát osztottak nekik.

Az *egyházi rend* szentségének kiszolgáltatásában a nyugati egyház püspökei a Római Főpapi Szertartáskönyv (1596) útmutatását követték. A keleti részegyházak püspökei a saját keleti rítusuknak megfelelően kézrátétellel szentelték a diakónusokat, a papokat és a püspököket.

A protestánsok az egyházi szolgálatokra való felszentelést nem tartották szentségnek, de a diakónusokat, a lelkészeket, valamint az episzkopális egyházakban a püspököket ők is külön szertartások keretében kézrátétellel felszentelték (illetve felavatták). A Római Katolikus Egyház e szentelések érvényét nem fogadta el, mert az első protestáns lelkészeket nem püspökök szentelték fel. A pápai inkvizíció az anglikán „felső egyházi pártban" végzett püspökszentelések érvényét sem fogadta el.

A *házasságkötés* szertartását a keleti egyházban keleti rítusok alapján végezték, a nyugati egyházban pedig a Trienti Zsinaton előírt forma szerint (vö. DH 1797–1816). 1759-ben az Inkvizíciós Kongregáció megerősítette a páli kiváltságra (lat. *privilegium paulinum*) vonatkozó egyházi tanítást (vö. 1 Kor 7, 12–15): eszerint két meg nem keresztelt ember házassága automatikusan felbomlik, ha egyikük megkeresztelkedik és új házasságot köt, feltéve, hogy előzőleg a nem keresztény fél különválik tőle.

Jóllehet a protestánsok a házasságkötést nem tartották krisztusi alapítású szentségnek, a házasságra lépő párokat a templomban külön szertartás keretében ők is megáldották. Azokban az országokban, amelyekben az állam is beavatkozott a házasságkötés szabályozásába, feszültségeket teremtett a katolikus–protestáns vegyes házasságok gyakorlata.

A *paraliturgia világában* a Trienti Zsinat utáni időszakban is folytatódott a szentek tiszteletének és a zarándoklatokban megnyilvánuló Mária-tiszteletnek a gyakorlata: a 16–19. században jött szokásba például a csíksomlyói, a máriapócsi és a lourdes-i zarándoklat.

A reformátori kritika és a Trienti Zsinat útmutatásának hatására a papok az igehirdetésben igyekeztek gátat vetni a szentek tiszteletével kapcsolatos tévhiteknek és babonáknak, miközben két zsinati tanítást hangsúlyoztak. Egyrészt arra hívták fel a hívők figyelmét, hogy a szentek csupán részesülnek Krisztus egyetlen közbenjárói tevékenységében: nem Krisztustól függetlenül járnak közben üdvösségünkért, hanem az egyetlen közbenjáró, az egyedüli Megváltó, Krisztus erejében (vö. DH 1744 és 1821). Másrészt azt is kiemelték, hogy amikor a szentek tiszteletére ajánljuk fel Krisztus egyetlen és megismételhetetlen eukharisztikus áldozatát, valójában nem a szenteknek adunk hálát, hanem a mennyi Atyának, aki szentté tette őket (vö. DH 1744).

Az erdélyi Csíksomlyón a 16. század második felében kezdődött el a csíksomlyói pünkösdi zarándoklatok gyakorlata. A hagyomány szerint a csíki katolikusokat János Zsigmond erőszakkal unitárius hitre akarta téríteni. Ők azonban 1567 pünkösd szombatján a hargitai ütközetben legyőzték a király csapatait. A győzelmet Szűz Mária segítségének tulajdonították. A csata, amelyről megbízható források csak kétszáz évvel később kezdenek említést tenni, történetileg nem igazolható. A keresztény tanítás szempontjából pedig képtelenség az a hiedelem, amely szerint Szűz Mária fegyveres összetűzések folyamán valamelyik fél pártjára áll, és győzelemre segíti harcát. Azt ellenben valóban csodának tekinthetjük, hogy a székelységnek sikerült megőriznie a Szentháromságba vetett hitét, nemzeti összetartozásának tudatát, és hogy a székely tömegek a zarándoklatok alkalmával hálatelt szívvel fordultak Istenhez és a Boldogságos Szűzhöz, akiről feltételezték, hogy részesül Krisztus közbenjárói tevékenységében. • Az északkelet-magyarországi Máriapócs a 17. század végén vált zarándokhellyé. A település görögkatolikus templomának Mária-ikonja 1696-ban egy liturgia alatt könnyezni kezdett. Szakértők kivizsgálták az ügyet, de nem találtak magyarázatot a jelenségre. Az esemény híre Bécsbe is eljutott. A király Bécsbe vitette a képet (amely jelenleg a bécsi Stephanskirchében van). A 18. század elején elhelyezték a kép másolatát a máriapócsi templomban, és a másolat 1715-ben újra könnyezett. Az igazi csoda természetesen nem a kép tudományosan meg nem magyarázott könnyezése, hanem az, hogy ez a szokatlan esemény tömegeket indított bűnbánatra, hálaadásra és az Isten felé fordulásra. • A délnyugat-franciaországi Lourdes-ban a 19. század közepén jött létre a világ egyik leglátogatottabb Mária-kegyhelye. 1858-ban a település melletti barlangok egyikében a 14 éves Soubirous Bernadettnek több alkalommal is megjelent egy szép hölgy, aki a Szeplőtelen Fogantatás néven mutatkozott be. A barlangban forrás is fakadt, amelynek vizétől a jelenés óta tudományos szempontból magyarázhatatlan módon több ezren gyógyultak meg súlyos betegségekből. Vallási szempontból az igazi csoda nem az orvosilag érthetetlen gyógyulásokban áll, hanem abban, hogy a jelenés és a rendkívüli gyógyulások nagyon sok embert hangoltak hitre és Istenbe vetett bizalomra.

A *liturgia színhelyéül* szolgáló templomok építésében a reneszánsz stílust a nyugati egyházban a 16. század végétől a 18. század közepéig a barokk, ezt pedig a 19. század közepéig a klasszicista stílus váltotta fel. A keleti egyház templomépítészetében is megjelentek ezek a stílusok, azonban erőteljesen rájuk nyomták bélyegüket a nemzeti építészeti és liturgikus hagyományok.

Szent Anna Jezsuita Templom
(Buda 1740–1746, barokk)

A barokk építészeti stílus az olasz *barocco* (különös, szokatlan, nyakatekert stb.) vagy a portugál *barucca* (szabálytalan formájú gyöngy) szóról kapta nevét. E stílus főbb jellemzői: a belső tér egységének és monumentalitásának hangsúlyozása; a pompás belső díszítés; a csavart oszlopokban, a templomban elhelyezett szobrok különleges mozdulataiban, a tagolt felületekben, a csigavonalak, ívek és a pompás mennyezeti freskók látványában megnyilvánuló mozgalmasság. • E templomok szerkezeti felépítése sejtésszerűen a végtelenség és a végesség, az égi és a földi világ titokzatos egységét tükrözi. • A barokk építészet alkotásai közé tartozik többek között Rómában az Il Gesù jezsuita templom (1584), Londonban a barokk stílusban újjáépített Szent Pál-katedrális (1708), Budapesten a Belvárosi Plébániatemplom (1739) és a jezsuita Szent Anna-templom (1746), Pozsonyban az Árpád-házi Szent Erzsébet-templom (1745).

A klasszicista építészeti stílus nevét a latin *classicus* (első osztályú, kitűnő, példás) kifejezésről kapta. E stílus megalkotói az antik görög és római építészet hagyományait elevenítették fel. A klasszicista építészetben a barokkra jellemző mozgalmasságot és a lendületes, tekervényes vonalakban megnyilvánuló nyugtalanságot a nyugalmat sugárzó mozdulatlanság és az egyenes

vonalak uralma váltotta fel. • A klasszicista templomok építői úgy gondolták, az antik, oszlopsorral és timpanonnal ellátott homlokzatú épületek elemeinek alkalmazásával lehet a legjobban érzékeltetni, hogy a templomban a minden szempontból harmonikus és tökéletes szépségű mennyei világ van jelen. • A klasszicista alkotások közé tartozik például Szentpéterváron a Kazanyi székesegyház (1811) és a Szent Izsák-székesegyház (1858), Debrecenben a Református Nagytemplom (1827) vagy Esztergomban a Szent Adalbert-főszékesegyház (1856).

Szent Adalbert-főszékesegyház
(Esztergom 1822–1869, klasszicista)

❖ a tanítás ❖

A Messiásról szóló tanítás feladatát a keleti egyházban a korábbi évszázadok hittudósainak munkáját folytató ***teológusok*** végezték.

Makarije Sokolović († 1574) ipeki szerb pátriárka iskolákkal rendelkező szerzetesházak alapításával a keresztény kultúra terjesztőjévé vált. Kürillosz Lukarisz († 1638) alexandriai, majd konstantinápolyi pátriárka kálvinista alapokon szerette volna megújítani az orthodoxiát. Métrophanész Kritopoulosz († 1639) athoszi szerzetes, majd alexandriai pátriárka európai útjai során sokakkal megismertette az orthodox vallást, és a nyugati egyházzal való egység megteremtésének elkötelezett híve volt. Pjotr Mogila († 1647), Kijev és Galícia metropolitája, 1632-ben alapította a később róla elnevezett Kijevi Akadémia elődjét. Jeruzsálemi Nektariosz († 1680) Jeruzsálem görög orthodox pátriárkájaként szembeszállt Kürillosz Lukarisz kálvinista jellegű reformjaival. Nyikon († 1681), Moszkva és egész Oroszország pátriárkájának nevéhez az orthodox liturgikus reform fűződik. Az athoszi Nikodémosz szerzetes († 1809) és Makariosz († 1805), Korinthosz püspöke állította össze Philokalia (a lelki szépség szeretete) címmel a görög szerzetesek imáit és elmélkedéseit tartalmazó szöveggyűjteményt (1782). A román orthodox szerzetes, Eufrosin Poteca († 1858) a bukaresti Szent Száva Akadémia tanáraként vált híressé. Alexandriai IV. Kürillosz († 1861) kopt pápaként a kopt orthodox egyház nagy megújítója volt. A. Sz. Khomjakov († 1860) orosz világi teológust a szlavofil mozgalom megalapítójaként tartják számon. A szlavofil (szlávbarát) mozgalom a szláv népek egységére, összefogására irányuló törekvés, amelynek képviselői a nyugati kultúrával szemben az orosz paraszti, illetve pravoszláv vallási hagyományok ápolására buzdítottak.

Nyugaton és az Európán kívüli világban a 16–19. századokban katolikus és protestáns részről is híres gondolkodók vállaltak vezető szerepet a Messiásról szóló tanítás terjesztésében.

A 16. század kiemelkedő katolikus teológusai közé tartozott Avilai Szent Teréz († 1582) spanyol karmelita apáca és a spanyol Keresztes Szent János († 1591) misztikus író. A keresztény kultúra terjesztésében a 16. század végén jelentős szerepet játszott XIII. Gergely pápa († 1585), aki a Julianus-naptár pontatlanságai miatt a nevéhez fűződő Gergely-naptár bevezetését szorgalmazta, amely ma is a legelterjedtebb típusú naptár a Földön. A kései skolasztikus teológia jeles képviselői voltak: Bellarmin Szent Róbert († 1621) itáliai jezsuita, bíboros, a Trienti Zsinaton meghirdetett katolikus megújulás vezéralakja; D. Bañez († 1604) spanyol domonkos szerzetes, a Szent Tamás-i teológia feleleventője; L. Molina († 1600) spanyol jezsuita szerzetes, az isteni kegyelemmel szembeni emberi szabadság hangsúlyozója és Fr. Suarez († 1617) granadai származású jezsuita teológus. A Nagyszombatban született Káldi György († 1634) jezsuita szerzetes nevéhez a Biblia teljes magyar nyelvű katolikus fordítása fűződik. Az erdélyi román származású Kájoni János († 1687) ferences szerzetes a róla elnevezett Kájoni-kódexet (az erdélyi zenetörténet egyik fontos forrását) állította össze. Ligouri Szent Alfonz († 1787) itáliai püspök a 18. századi erkölcsteológia legjelentősebb alakja volt. A 19. század kiemelkedő katolikus gondolkodói közé tartozott: A. Rosmini († 1855) itáliai pap, N. Wiseman († 1865) angol bíboros, aki az angol katolikus egyházi vezetés helyreállítása után (1850) Westminster érseke lett, és J. H. Newman († 1890), a londoni születésű anglikán lelkész, akit áttérése után katolikus pappá szenteltek, s a katolikus egyház bíborosaként halt meg.

Az európai reformátorok között kiemelkedő gondolkodó volt J. Knox († 1572) skót kálvinista teológus, aki megalapította a skót presbiteriánus egyházat és J. Arminius († 1609) dél-hollandiai teológus, aki elutasította a predesztináció tanának kálvini megfogalmazását. A nagykárolyi származású Károli Gáspár († 1591) református lelkipásztor a Biblia első teljes magyar fordítását készítette el. R. Hooker († 1600) az anglikán egyház kiemelkedő teológusa volt. Th. Beza († 1605) burgundiai származású kálvinista a Genfi Akadémia vezetőjeként tevékenykedett. A Pozsony környékéről származó Szenczi Molnár Albert († 1634) református lelkész, nyelvtudós és egyházi író főleg Erdély területén munkálkodott. Az erdélyi református családból származó Apáczai Csere János († 1659) filozófiai és pedagógiai írásaival szerzett magának hírnevet. J. A. Comenius († 1670) a cseh testvérek közösségének tagjaként az első nagy modernkori pedagógusok egyike volt. G. Fox († 1691) angol protestáns prédikátor a kvéker mozgalom megalapítójaként vált híressé. Ph. J. Spener († 1705) német evangélikus lelkészt a pietizmus atyjaként tartják számon. A vallásbölcselet területén kiemelkedő gondolkodónak számított G. W. Leibniz († 1716) lipcsei evangélikus filozófus és G. E. Lessing († 1781) szászországi származású evangélikus drámaíró. A 18. század jeles protestáns gondolkodói közé tartozott C. Fr. Wolff († 1754) német filozófus, J. G. Herder († 1803) kelet-poroszországi lutheránus szuperintendens, valamint a sziléziai református családból származó Fr. Schleiermacher († 1834). J. Wesley († 1791) anglikán lelkész nevéhez a metodista megújulási mozgalom elindítása fűződik. A 19. századi dán protestantizmus kiemelkedő alakja volt S. A. Kierkegaard († 1855) filozófus és teológus. A liberális teológiai irányhoz tartozott F. Chr. Baur († 1860), a Tübingeni Egyetem evangélikus professzora és az evangélikus D. Fr. Strauss († 1874), a „Jézus élete" című mű szerzője is.

A missziók világában jelentős katolikus teológusnak számított Fr. Laval († 1708), a kanadai Québec első püspöke és a québeci papnevelő intézet megalapítója. A spanyol származású ferences teológus, J. Arlegui († 1750) Mexikóban tevékenykedett. L. Gingras († 1860) kanadai pap és teológus a québeci szeminárium vezetője volt. A dél-karolinai származású J. A. Corcoran († 1889) az USA területén katolikus folyóiratot adott ki, s az amerikai püspökök teológusaként vett részt az I. Vatikáni Zsinaton.

A protestánsok közül kiemelkedő teológus volt R. Williams († 1683), Amerikába kivándorolt anglikán lelkész, az amerikai baptista közösségek megteremtője, aki az egyház és az állam szétválasztásának eszméjét hirdetve harcolt a vallásszabadságért. Fr. Makemie († 1708) írországi származású Amerikába vándorolt misszionárius volt, aki Philadelphia államban létrehozta az első presbiteriánus közösséget. J. Priestley († 1804) angliai kálvinista lelkész volt, aki unitáriussá lett, s Pennsylvania területére kivándorolva unitárius prédikátorként halt meg. A brit származású Th. Coke († 1814)

az Amerikai Metodista Episzkopális Egyház első püspökeinek egyike volt. A Vermont államból származó ifj. J. Smith († 1844) Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza (a mormon közösség) alapítójaként szerzett hírnevet. A Massachusetts államból származó W. Miller († 1849) adventista prédikátorként tevékenykedett. A. Alexander († 1851) a princetoni presbiteriánus szeminárium híres professzora volt. Ch. Hodge († 1878) a Princetoni Szeminárium vezetőjeként a kálvinizmust terjesztette Észak-Amerikában. A Maine államból származó E. G. White († 1915) asszonyt és férjét, J. S. White († 1881) prédikátort az adventista egyház alapítói között tartják számon.

A 16. és a 19. század közti időszak Európájában és Európán kívüli világában, ahová a kereszténység eljutott, régi és újonnan alakult felsőoktatási intézmények, ***egyetemek***, kollégiumok és missziós iskolák adták tovább a Messiásról és a Messiás egyházáról szóló tanítást.

Európában és a Közel-Keleten a 16. századtól kezdődően a nyugati katolikus és protestáns egyházak különféle felsőoktatási intézményeket, akadémiákat, kollégiumokat és papnevelő intézeteket hoztak létre. A keleti egyház felsőoktatási intézményei a 17. századtól kezdve új alapításokkal gyarapodtak. • Az Európán kívüli világban, Kanada, Észak-Amerika, Latin-Amerika területén a misszionáriusok a 16. századtól kezdődően katolikus, protestáns és orthodox felsőoktatási intézményeket hoztak létre, amelyekben többnyire teológiai oktatás is folyt. • Az afrikai földrész partvidékein, főként Sierra Leone, Libéria és Dél-Afrika területén a 19. század elejétől kezdve elsősorban protestáns hittérítők alapítottak keresztény szellemű oktatási intézményeket. • Dél- és Délkelet-Ázsia vidékein missziós iskolák, papnevelő intézetek és keresztény kollégiumok születtek. • Belső- és Kelet-Ázsiában a 16. századtól kezdve csak szórványosan jelenhettek meg a keresztény felsőoktatási intézmények, mert ebben a térségben a gyarmatosításnak és a keresztény missziónak nem voltak jelentős sikerei. • Ausztrália és Óceánia területén a 19. században jöttek létre az első keresztény felsőoktatási kollégiumok és papnevelő intézetek.

A 16. századtól a 19. századig terjedő időszak nyugati egyházában pápai megnyilatkozások és az I. Vatikáni *Zsinat* mélyítették el a Messiás isteni mivoltára vonatkozó hittani ismereteket. A pápai megnyilatkozások közé tartozott a Római Katekizmus megjelentetése (1566), valamint a Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló dogma kihirdetése (1854). Az I. Vatikáni Zsinat az egyház csalatkozhatatlan tanításának hangsúlyozásával és a pápai tévedhetetlenség (lat. *infallibilitas*) dogmájának meghirdetésével (1870) segítette a hívőket a Messiás személyére vonatkozó ismereteik megszilárdításában.

1566-ban V. Pius pápa megbízásából adták ki a Római Katekizmust (lat. *Catechismus Romanus*). Ez a plébánosok számára készült latin nyelvű írás eredetileg a hiszekegyet, a szentségeket, a tízparancsolatot és az imádságot elemezte. A kérdés-felelet szerkezetű változat 1574-ben jelent meg Antwerpenben. • A keleti egyházban nem volt egységes katekizmus, a patriarchátusok a saját hagyományaik alapján összeállított műveket használták. Ilyen volt például: Métrophanész Kritopoulosz alexandriai pátriárka Hitvallása (1625); Kürillosz Lukarisz († 1638) konstantinápolyi pátriárka kálvinista hatás alatt álló Orthodox Hitvallása (1629); az oroszoknál a Pjotr Mogila által összeállított Orthodox Hitvallás (1640). • A protestánsok is saját katekizmusaikat használták: az evangélikusok főleg a Luther nevéhez fűződő Nagy Kátét és Kis Kátét (1529), a reformátusok a Heidelbergi Kátét (1563), az angliai episzkopális felekezetek a Közös Imádságok Könyvét (1549), az angol és skót kálvinista (presbiteriánus) egyházak a Westminsteri Hitvallásra (1646) épülő katekizmusokat stb.

1854. december 8-án IX. Pius pápa a „Kimondhatatlan Isten" (lat. *Ineffabilis Deus*) kezdetű bullájában kihirdette Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának dogmáját (vö. DH 2800–2804). A dogma az egyháznak azt a burkolt hitét tette kifejezetté, hogy Szűz Mária Isten különös ajándékaként és Krisztus érdemére való tekintettel fogantatásától kezdve mentes volt az áteredő bűn végzetes következményeitől. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy Mária olyan állapotban fogant, amilyenbe a keresztelés által jut el minden keresztény ember. A dogma látszólag Szűz Máriáról szól, valójában azonban – a többi Mária-dogmához hasonlóan – a Messiás istenemberi mivoltára irányítja a

hívő figyelmét. • A keleti egyház, amelyben már a 7. századtól ünnepelték Mária fogantatásának napját, nem tudta elfogadni a dogma nyugati értelmezését. Mária a keleti hagyomány szerint sem követett el személyes bűnöket, de az áteredő bűn hatalmától nem a fogantatásakor, hanem csak az angyali üdvözlet alkalmával szabadult meg. • A protestánsok – akik minden tanításban a bibliai megalapozáshoz ragaszkodtak, és az első egyetemes zsinatok Máriára vonatkozó kijelentéseit Krisztus személyét megvilágító kijelentéseknek tekintették – idegenkedtek attól, hogy elfogadják a Mária bűntelenségéről vallott felfogást.

A jézusi kijelentések (vö. Mt 28,20; Jn 16,13; Mt 16,18) alapján a keresztények kezdettől fogva vallották, hogy az egyház – emberi tagjainak bűnössége és fogyatékosságai ellenére – tévedésmentesen tolmácsolja a Messiás üdvösségre vezető tanítását. A felekezetek közti viták többnyire arra irányultak, hogy ez a tévedhetetlenség mennyiben jellemzője az egyház egyes intézményeinek vagy vezető személyeinek. Az első évezredben az egyház keleti és nyugati része az egyetemes zsinatokon megfogalmazott hittételeket tartotta tévedhetetlen forrásból fakadó döntéseknek, s a római püspök személyében olyan feljebbviteli fórumot, döntőbírót látott, aki a hagyomány vizsgálata alapján eldöntheti, mi tartozik az egyház hitéhez. A keleti egyházszakadást követően megváltozott a helyzet: a keletiek csak az első évezred nagy zsinatait fogadták el egyetemesnek, s a pápa kitüntetett szerepét egyre kevésbé vették figyelembe. A nyugati egyház felfogása az volt, hogy a világ püspökeinek testülete (kollégiuma) a pápával együtt alkotja a Tanítóhivatalt, amely egyetemes zsinatokon vagy ezek nélkül adott esetben tévedhetetlen döntéseket hozhat hittani és erkölcsi kérdésekben. A reformátorok szerint az egyház intézményeit és tisztségviselőit maradandóan érinti a bűn, ezért nem létezhet tévedhetetlen emberi intézmény vagy személy. A nyugati egyház – abból kiindulva, hogy a történelem folyamán a pápa döntőbírói szerepét gyakorlatilag a keleti egyház is elfogadta (vö. DH 3069) – az I. Vatikáni Zsinaton megfogalmazta a pápai tévedhetetlenség dogmáját. Eszerint: amikor a római püspök tanítói székéből (lat. *ex cathedra*) beszél, azaz amikor minden keresztény pásztoraként és tanítójaként meghatározza, hogy egy hitbeli vagy erkölcsi tanítás az egyetemes egyház számára kötelező, a Péter apostol személyén keresztül ígért isteni segítség révén (vö. Lk 22,32) tévedhetetlenül tanít, s a pápa ilyen jellegű megnyilatkozásai nem az egyház beleegyezése miatt, hanem önmagukból kifolyólag megmásíthatatlanok (vö. DH 3074). • Keleten a nyugati dogma megfogalmazásának elfogadását szemléletbeli és nyelvi különbözőségek is akadályozták. Mivel a keleti felfogásban elválaszthatatlan egymástól az elméleti tévedhetetlenség és a tévedhetetlen (szent) élet, a „tévedhetetlenség" kifejezés egyházi szláv megfelelője (*nyepogresityelnoszty*) például vétkezhetetlenséget is jelent. Így érthető: a szlávok elutasították azt a formulát, amely számukra azt is sugallta, hogy a pápa nem vétkezhet. • A reformátorok nem fogadták el a tévedhetetlenül tanító intézmény vagy személy fogalmát. Ennek ellenére ők is vallották: vannak olyan intézmények és döntések (például az egyetemes zsinatok és hitvallásaik, az ősegyház határozatai a szentírási kánonról, a protestáns közösségek által elfogadott reformációs hitvallási iratok stb.), amelyekben meg lehet bízni, és amelyeknek norma jellegük van.

A 16–19. századokban a ***Biblia*** új fordításai születtek meg a világ minden táján. Az Újszövetség első finn fordítása 1548-ban jelent meg. A Biblia első teljes magyar fordítását Károli Gáspár († 1591) gönci református lelkipásztor készítette el, s adta ki nyomtatásban 1590-ben a Miskolctól északkeletre fekvő Vizsoly községben. Az Újszövetség japán nyelvű fordítását katolikus misszionáriusok készítették el, s jezsuiták adták ki 1613-ban Kiotó városában. A jezsuita Káldi György († 1634) Bécsben 1626-ban jelentette meg az első teljes magyar nyelvű katolikus bibliafordítását. A teljes Bibliát finn nyelven 1642-ben adták ki. A Szentírás első román nyelvű fordítása, a Bukaresti Biblia 1688-ban készült el. A litván nyelvű Bibliát protestáns fordítók adták ki 1735-ben Königsbergben. A bolgár nyelvre fordított Biblia 1828-ban jelent meg Londonban. A szerb nyelvű Újszövetséget 1830-ban adták ki. A délnyugat-indiai Kerala államban beszélt malajalam nyelvre fordított teljes Bibliát anglikán misszionáriusok adták ki 1841-ben. Thai nyelven az Újszövetség 1843-ban jelent meg nyomtatásban. János evangéliumának tibeti fordítása 1862-ben készült el.

❖ a tanúságtevő élet ❖

Miként az egyháztörténelem minden korszakában, a Trienti Zsinat és az I. Vatikáni Zsinat közötti időszakban is a szerzetesrendek és a szent életű emberek hirdették a leghatékonyabb módon a Messiást: ők ugyanis példamutató ***életvitelükkel*** jelenítették meg Krisztus titkát a nyugati és a keleti egyházban, illetve a missziók világában. A nyugati és a keleti egyházban új típusú szerzetesrendek alakultak, illetve régi rendek megreformált állapotban folytatták elődeik tanúságtevését. E rendek közé tartoznak az irgalmasok, az oratoriánusok, a Mária Kongregáció, a kamilliánusok, a Sarutlan Karmeliták, az angolkisasszonyok, a piaristák, a kapucinusok, a szulpiciánusok, a trappisták, a Keresztény Iskolatestvérek, a mechitaristák, a Szentlélek Kongregáció, a Mária Iskolatestvérek, a szerzetesrendekhez hasonló protestáns diakonissza közösség, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációja, Don Bosco Szalézi Társasága és az Árpád-házi Szent Margitról nevezett Szent Domonkos Rendi Nővérek Apostoli Kongregációja.

Az irgalmasok rendje, vagyis az Istenes Szent Jánosról elnevezett Rend (lat. *Ordo Sancti Joannis a Deo;* rövidítve: *OSJD*) vagy Betegápoló Rend (lat. *Ordo Hospitalarius;* rövidítve: *OH*) megalapítójának Istenes Szent Jánost († 1550) tekintik, aki 1540-ben kórházat nyitott Granadában a szegény sorsú betegek gondozására. Ennek a kórháznak személyzetéből alakult ki az irgalmas rend, amely először 1572-ben kapott pápai jóváhagyást.

Az oratoriánusok kongregációját (lat. *Congregatio Oratorii;* rövidítve: *COr*) Néri Szent Fülöp († 1595) firenzei származású pap 1565-ben alapította Rómában. A kongregáció a latin *oratorium* (imádság helye) szóról, illetve azokról az oratóriumokról (templom melletti közösségi termekről) kapta nevét, amelyekben főleg tanulmányokkal foglalkozó fiataloknak időnként előadásokkal, zenével színesített ájtatosságokat tartottak. Az oratóriumok vezetői voltak az oratoriánus papok, akiknek kongregációja 1575-ben nyert pápai jóváhagyást.

Az első Mária Kongregációt (lat. *Congregatio Mariana;* rövidítve: *MC*), mely világiakból álló jezsuita társulás (harmadrend) volt, Loyolai Szent Ignác ötlete nyomán a németalföldi születésű J. Leunis († 1584) jezsuita hozta létre Rómában azzal a céllal, hogy a világiakat is bevonja az apostoli munkába. A kongregációt a pápa 1584-ben hagyta jóvá.

A kamilliánusok vagy kamillánusok rendjét, amelynek hivatalos neve „Betegeket Szolgáló Szabályozott Papok Rendje" (lat. *Ordo Clericorum Regularium Ministrantium Infirmis;* rövidítve: *MI, OSC* vagy *OSCam*), a 16. század végén Lellisi Kamill († 1614) római pap alapította betegek, szenvedők, mozgássérültek és haldoklók iránti irgalmasság gyakorlására. A rend 1591-ben nyert végleges pápai jóváhagyást.

A Sarutlan Karmeliták rendjét (lat. *Ordo Fratrum Discalceatorum B. Mariae V. de Monte Carmelo;* rövidítve: *OCD*) a karmelita kolduló rendet megreformáló Avilai Nagy Szent Teréz segítségével Keresztes Szent János karmelita szerzetes hozta létre Spanyolországban. A megreformált karmelita kolostorok 1593-ban kaptak pápai jóváhagyást.

Az angolkisasszonyok első közösségét, hivatalos nevén a Boldogságos Szűz Mária Intézetet (lat. *Institutum Beatae Mariae Virginis;* rövidítve: *IBMV*) 1609-ben az angliai származású Ward Mária († 1645) hívta életre Franciaország területén katolikus leányok nevelése céljából. A Loyolai Szent Ignác szellemiségét követő kongregáció csak 1703-ban kapott pápai jóváhagyást.

A piaristák, a Kegyes Iskolák Isten Anyjáról nevezett Szegény Szabályozott Papjainak Rendjét (lat. *Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*) vagy röviden a Kegyes Iskolák Rendjét (lat. *Ordo Scholarum Piarum;* rövidítve: *SchP*) egy Rómába került spanyol pap, Kalazanci Szent József († 1648) alapította, aki a 16. század végétől társaival együtt „kegyes", azaz ingyenes és vallásos iskolákat működtetett az örök városban. A piaristák közösségét 1617-ben a pápa kongregációvá nyilvánította, majd 1621-ben ünnepélyes fogadalmas szerzetesrenddé tette.

A 17. század elején nyert hivatalos jóváhagyást a Kapucinus Kisebb Testvérek Rendje (*Ordo Fratrum*

Minorum Capuccinorum; rövidítve: *OFMCap*). A ferences rendcsaládból születő közösség létrejötte Matteo da Basico ferences testvér nevéhez fűződik, aki társaival együtt vissza akart térni a teljes szegénység eredeti eszményéhez, még külsőben is utánozva Szent Ferencet. Az új rend jogi alapját VII. Kelemen pápa 1528-ban kelt bullájával fektette le. A közösség végleges önállóságát azonban csak 1619-ben nyerte el, mikor hivatalosan is szerzetesrenddé nyilvánították. E reformág tagjai szakállt és csuklyát (lat. *caputium*) viseltek – innen származik a kapucinus elnevezés. Nagyobb hangsúlyt kapott életükben a csöndes, imádságos visszavonultság, ugyanakkor, ha a körülmények úgy kívánták, betegápolóként, tábori lelkészként, népszónok vagy hittérítő gyanánt dolgoztak.

A Bourges egykori érsekről, Szent Sulpiciusról (5-6. század) elnevezett szulpiciánusok ünnepélyes fogadalom nélküli közösségét, hivatalos nevükön a Szent Sulpiciusról elnevezett Papok Társaságát (lat. *Societas Presbyterorum a S. Sulpicio;* rövidítve: *SS*) J. Olier francia pap alapította 1642-ben Párizsban kispapok nevelésére.

A trappisták rendjét, a Cisztercieknek Szigorított Szabályait követő Szerzetesrendet (lat. *Ordo Cisterciensium Strictioris Observantiae;* rövidítve: *OCSO*), vagy más néven a Reformált Ciszterci Rendet (lat. *Ordo Cisterciensium Reformatorum;* rövidítve: *OCR*) egy normandiai ciszterci apát alapította a 17. század közepén. A rend, amely 1678-ban kapott pápai jóváhagyást, a normandiai monostor völgyébe vezető szűk bejárati csapóajtóról (francia: *trappe*) kapta a trappista nevet.

A Keresztény Iskolatestvérek (lat. *Institutum Fratrum Scholarum Christianarum;* rövidítve: *FSC*) laikus férfi szerzetes kongregációt De la Salle Szent János († 1719) alapította 1681-ben Reimsben szegény gyermekek nevelésére.

A tanító és papokat nevelő mechitarista örmény katolikus férfi szerzetesrendet, a bencések keleti ágát (lat. *Ordo Mechitaristarum;* rövidítve: *OMech*) Szebasztei Mechitár († 1749) alapította 1701-ben Konstantinápolyban. Később a török üldözések elől menekülő rend Velence környékén állapodott meg.

A Szentlélek Kongregációt (lat. *Congregatio S. Spiritus*; rövidítve: *CCSp*), a Szentlélek Atyák vagy spiritánusok szerzetesi kongregációját, amely a nem hívők közötti evangéliumhirdetés céljából alakult, a párizsi érsek 1734-ben hagyta jóvá.

A Mária Iskolatestvérek (lat. *Institutum Fratrum Maristarum a Scholis;* rövidítve: *FMS*) laikus férfi szerzetesi kongregációját M. Champagnat († 1840) francia pap a Lyon melletti Lavallában hozta létre 1817-ben az ifjúság nevelésére.

Bár a protestánsok idegenkedtek a szerzetesi életformától, 1837-ben a Düsseldorf melletti Kaiserwerth evangélikus lelkipásztora, Theodor Fliedner († 1864) feleleventette az apostoli kor diakonissza intézményét (vö. Róm 16,1; 1 Tim 5, 3–10). A diakonisszák az anyaházban szolgálati közösségben éltek, s e közösségből kiindulva látták el ápolónői, nevelőnői, beteggondozói stb. feladataikat. A katolikus szerzetesnőktől eltérően nem tettek hármas fogadalmat. Ez a katolikus szerzetességhez hasonló intézmény elterjedt az anglikán egyházban, a protestáns episzkopális és az amerikai metodista közösségekben is.

A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek (2011-től Magyarországon: Boldogasszony Iskolanővérek) Kongregációját (lat. *Congregatio Sororum Scholasticarum Pauperum a Nostra Domina;* rövidítve: *SSND*) 1833-ban egy bajor tanítónő, Gerhardinger Karolina († 1879) alapította Neunburg vorm Waldban leánygyermekek nevelésére. A rendi anyaház 1841-ben került át Münchenbe.

Don Bosco Szalézi Társaságát (lat. *Societas Don Bosco;* rövidítve: *SDB*), amely az 1622-ben elhunyt genfi püspök, Szalézi Szent Ferenc nevét viseli, a torinói Bosco Szent János († 1888) alapította 1859-ben elhagyott és szegény ifjak nevelésére.

Az Árpád-házi Szent Margitról nevezett Szent Domonkos Rendi Nővérek Apostoli Kongregációja (lat. *Congregatio Apostolica Sororum III. Ord. S. Dominici de S. Margarita a Hungaria;* rövidítve: *OP*) 1868-ban jött létre Kőszegen. A nővérek Árpád-házi Szent Margit életeszményét kívánták követni Szent Ágoston Regulája szerint, de apostoli szolgálatot is vállaltak, és leánygyermekeket neveltek szegényes körülmények között.

A *szent életű* teológusokon és rendalapítókon kívül ebben a korszakban is voltak olyan keresztények, akik elsősorban hősi életpéldájukkal vagy keresztény közösségek szervezésével mutatták fel az egyházban jelenvaló titokzatos Krisztust a Nyugat, a Kelet és a missziók világának.

A mantovai származású Gonzága Szent Alajos († 1591) jezsuita szerzetesnövendék volt, amikor Rómában kitört egy pestisjárvány. Önfeláldozó módon ápolta a betegeket, majd őt is elragadta a járvány. • Vértanúsággal tett hitet Krisztus mellett az a 26 japán mártír, akiket 1597-ben öltek meg Nagaszakiban. • A hollandiai Nijmegenből származó Kaníziusz Szent Péter († 1597) lelkipásztorként az általa kiadott népszerű katekizmusban hirdette Krisztus örömhírét.

A firenzei születésű Pazzi Szent Mária Magdolna († 1607) karmelita nővérként testi-lelki szenvedéseinek Istenben bizakodó elfogadásával mutatott példát. • Limai Szent Róza († 1617), „Dél-Amerika első virága" (azaz hivatalosan is szentté avatott személye) domonkos harmadrendiként Istennek ajánlotta életét Peru népének megtéréséért és engesztelésül a spanyol hódítók véres tetteiért. • Kőrösi Márk esztergomi kanonok, valamint Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuita szerzetesek (a kassai vértanúk) 1619-ben veszítették el életüket, mert nem voltak hajlandók megtagadni katolikus hitüket. • Szalézi Szent Ferenc († 1622) Genf püspökeként fáradhatatlan lelkipásztor és hithirdető volt (ő a katolikus sajtó védőszentje). • A dijoni születésű Chantal Szent Johanna Franciska († 1641) életét férjének halála után gyermekeinek példás keresztény nevelése, az imádság és a felebaráti szeretet gyakorlása töltötte ki. • A kanadai vértanúkat (De Brébeuf Szent Jánost, Jogues Szent Izsákot és hat társukat) 1642 és 1649 között ölték meg az irokézek. • A francia Alacoque Szent Margit († 1690) szerzetesnő misztikus élményeinek hatására a Jézus Szíve ünnepének bevezetését szorgalmazta, és így hívta fel kortársai figyelmét arra, hogy megváltásunk ajándékát Jézus irántunk való szeretetének köszönhetjük. • Szent Athanasziosz († 1700) vértanú életét az Égei-tenger partján lévő Szmirna (Izmir) városában a törökök oltották ki, mert ragaszkodott keresztény hitéhez.

A reimsi születésű De la Salle Szent János († 1719) iskolák, továbbképző intézetek és tanítóképzők alapításával igyekezett a nép nyomorúságán enyhíteni és a szegényeket „vigasztaló" Krisztus nyomában járni. • A francia forradalom terrorisztikus szakaszának végén, 1794-ben a compiègne-i karmelita kolostorból koholt vádak alapján 16 szerzetesnőt végeztek ki, mert nem voltak hajlandók megtagadni szerzetesi fogadalmukat.

A bulgáriai Trnovo környékéről származó Onofrius vértanút a törökök 1818-ban fejezték le a keresztény hit terjesztése miatt. • Kínában a 19. század elején kezdődő kereszténygyűlöletek alatt sokan veszítették el életüket azért, mert ragaszkodtak keresztény hitükhöz. • A brazíliai São Paulo egyik ferences kolostorának szerzetese, Galvão testvér († 1822) egész életét a szegények megsegítésére és a betegek ápolására szentelte. • A Kurszk városából származó Szárovi Szent Szerafim († 1833) szerzetespap betegek gyógyításával tett tanúságot Krisztus irgalmáról. Beszélgetései „A keresztény élet céljáról" ma is az egyik legolvasottabb orthodox lelki írás. • Vietnam (vagyis a déli Kokinkínát és az északi Tonkint magában foglaló Annam-birodalom) keresztényei közül a legtöbben a 18. század végén fellángoló és a 19. században is folytatódó politikai indíttatású üldözések folyamán haltak meg. A több ezer vértanú közül kiemelkedik Due Van Vo Szent Bernát († 1838) és Dung-Lac Szent András († 1839) alakja. • A 19. században a koreai misszió folyamán halt vértanúhalált Kim Taegon András († 1846) pap, Csong Haszang Pál világi apostol és körülbelül 100 keresztény nő, férfi és gyermek. • A francia földműves szülőktől származó Vianney Szent János († 1859), Ars falujának egyszerű plébánosa, mintaszerű életével, szentbeszédeivel és gyóntatói tevékenységével hirdette Krisztus örömhírét. • A. Kolping († 1865) kölni káplán a Katolikus Legényegylet létrehozásával járult hozzá a kereszténység európai, majd világméretű terjedéséhez.

5. 1 A Messiás a római katolikus liturgiában

A szemelvényekből láthatjuk, hogy a Trienti Zsinat utáni időszakban a Római Katolikus Egyházon belül miként változott meg a beavatási szentségek és a bűnbocsánat liturgiája. A keresztség szertartásának változását bemutató szöveget az 1614-ben kiadott Római Szertartáskönyvből (lat. *Rituale Romanum*) idézzük. A bérmálás nyugati gyakorlatát megvilágító részlet az 1596-os kiadású Római Főpapi Szertartáskönyvből (lat. *Pontificale Romanum*) való. Az eukharisztia nyugati szertartásának változását az 1570-es kiadású Római Misekönyv (lat. *Missale Romanum*) alapján mutatjuk be. A bűnbocsánat liturgiájának megújulását ugyancsak az 1614-es Római Szertartáskönyv tükrében ismertetjük.

5. 11 A Messiás megjelenítése a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben

a) A római katolikus keresztségi hitvallásban megvallott Messiás

Pap: N., hiszel-e a mindenható Atyaistenben, mennynek és földnek teremtőjében? Jelölt: Hiszek.
Pap: Hiszel-e Jézus Krisztusban, Ő egy Fiában, a mi Urunkban, aki e világra született és kínhalált szenvedett? Jelölt: Hiszek.
Pap: Hiszel-e a Szentlélekben, hiszed-e a katolikus keresztény Anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűnök bocsánatát, testnek föltámadását és az örök életet? Jelölt: Hiszem.
Pap: N., mit kérsz? Jelölt: A keresztséget.
Pap: Akarsz-e megkeresztelkedni? Jelölt: Akarok.
Pap: N., én téged megkeresztellek az Atyának, és Fiúnak, és Szentléleknek nevében.
Pap: A mindenható Isten, a mi Urunk, Jézus Krisztus Atyja, akitől újjászülettél vízből és Szentlélekből, és aki megbocsátotta minden bűnödet, kenjen meg téged az üdvösség krizmájával, ugyanazon a mi Urunk, Jézus Krisztusban az örök életre.
Pap: Vedd a fehér ruhát, és vidd mocsoktalanul a mi Urunk, Jézus Krisztus ítélőszéke elé, hogy elnyerd az örök életet. Fogadd az égő gyertyát, és őrizd meg keresztségedet feddhetetlenül. Tartsd meg az Isten parancsait, hogy amikor az Úr a menyegzőre jő, elébe mehess az összes szentekkel a mennyei hazában, és élj mindörökké. Ámen.

[Részlet az 1614-ben kiadott Rituale Romanum felnőttkeresztségi szertartásából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

hiszel-e a mindenható Atyaistenben…: a Szentháromságba vetett hit megvallása elengedhetetlen feltétele a keresztségnek. A gyermekkeresztelés esetében ezt a hitet az egyház tagjai (szülők, keresztszülők stb.) vallják meg a gyermek nevében (vö. DH 1626).
hiszel-e Jézus Krisztusban…: a kérdés arra vonatkozik, hogy a keresztelendő elfogadja-e Jézus Krisztus isteni mivoltának, megtestesülésének és értünk vállalt szenvedésének titkát.
hiszel-e a Szentlélekben: az igennel válaszoló keresztelendő a Szentlélek isteni mivoltába vetett hitét is megvallja.
hiszed-e a katolikus keresztény Anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűnök bocsánatát, testnek föltámadását és az örök életet?: a katolikus (egyetemes) jelző a reformáció után már a többi keresztény felekezettől való elhatárolódásra is utal. – A szentek egyessége vagy közössége (lat. *communio sanctorum*) az apostoli hitvallásból származó kifejezésként (vö. DH 19) arra a keresztény meggyőződésre utal, hogy az égi hazát elnyert hívők és az egyház földön küzdő tagjai az örök közbenjáróhoz, Krisztushoz kapcsolódva kölcsönösen segítik egymást. Az üdvösségre eljutott hívők a Krisztus erejében szerzett „érdemeiket felmutatva" támogatják a világban élő

kereszténységet az üdvösség elérésében, a földön küzdők pedig imáikkal, engeszteléseikkel, jótéteményeikkel „segítik" földi társaikat és az elhunytakat abban, hogy a „tisztulás állapotából" megszabadulva végérvényesen eljuthassanak Isten világába. – A test föltámadásába vetett hit megvallásával a jelölt azonosul azzal a keresztény meggyőződéssel, amely szerint nem csupán az ember lelke üdvözül, hanem a testi és szellemi megnyilvánulásokkal rendelkező teljes emberi személy eljut az örök életre.
mit kérsz?: a jelölt a keresztség szentségének kiszolgáltatását kéri, vagyis hittel aláveti magát egy ősi szertartásnak, amelyben Krisztushoz kapcsolódva megszabadul az áteredő bűn végzetes következményeitől, hogy későbbi életében eredményesen tudjon küzdeni a bűn ellen, Krisztus erejében viszonozni tudja a mennyei Atya szeretetét, képes legyen a tanúságtevő keresztény életre, s ha vétkezik, hatékony bűnbánatot tudjon tartani.
én téged megkeresztellek: a keresztség kiszolgáltatása a történeti Jézus útmutatása szerint (Mt 28,9), az Atya, a Fiú és a Szentlélek, vagyis a Szentháromság nevében történik.
kenjen meg téged az üdvösség krizmájával: a püspök által megszentelt illatos olaj (gör. *khriszma*) az „újjászületést" biztosító és az üdvösséget nyújtó Szentlélek ajándékozásának a szimbóluma.
vedd a fehér ruhát: a fehér színű ruha a bűn feletti győzelem, az erkölcsi tisztaság és a mennyei dicsőség jelképe.
fogadd az égő gyertyát: utalás az okos és a balga szüzekről szóló jézusi példázatra (vö. Mt 25, 1–13), amelyben az okos szüzek felkészülten (a lámpásuk lángjának felszításához szükséges olaj birtokában) várják az érkező vőlegényt (Krisztust), és vele együtt lépnek be a menyegzős lakoma képével szimbolizált örök boldogságba.

b) Találkozás a Messiással a bérmálás szertartásában

Püspök: Könyörögjünk. Mindenható örök Isten, ki ezeknek a te szolgáidnak a vízből és a Szentlélekből való újjászületés kegyelmét és minden bűnök bocsánatát adtad, bocsásd reájuk a mennyből magát hétféleképpen kinyilatkoztató, vigasztaló Szentlelkedet…
Püspök: Töltsd be őket a félelmed Lelkével, és jelöld meg őket kegyesen Krisztus keresztjének jelével az örök életre. Ugyanazon Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egyetemben Isten, mindörökkön örökké. – Válasz: Ámen.

Püspök (a krizmába mártott hüvelykujjával egyenként megjelöli a bérmálandók homlokát): N., megjelöllek téged a kereszt jelével, és megerősítelek az üdvösség krizmájával. Az Atyának, és Fiúnak, és Szentléleknek nevében. – Válasz: Ámen.
Püspök (jobbjával a bérmálkozó arcát gyengéden megérinti, miközben ezt mondja): Béke veled!

[Részlet az 1596-os kiadású Pontificale Romanum bérmálási szertartásából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a vízből és a Szentlélekből való újjászületés: a kifejezés Jézusnak arra a kijelentésére utal, amely szerint csak a vízből és Szentlélekből született ember mehet be Isten országába (vö. Jn 3,5). A bérmálandók olyan személyek, akik korábban már részesültek a keresztségben.
bocsásd reájuk a mennyből magát hétféleképpen kinyilatkoztató, vigasztaló Szentlelkedet: Izajás próféta a Kr. e. 8. században beszélt Isten Lelkének hétféle megnyilvánulásáról (vö. Iz 11, 1–2), amelyet a keresztények a Szentlélek hét ajándékának neveznek. Mivel a hetes szám a Bibliában a teljességet jelenti, az ajándékok valójában arra utalnak, hogy a mennyei Atya Jézus Krisztus által minden segítséget megad a hívőnek a Szentlélek indításainak követéséhez, vagyis a tudatos és tanúságtevő keresztény élethez.
töltsd be őket a félelmed Lelkével: a Bibliában az istenfélelem a félelmetesen titokzatos, szent és mindenható Isten elismerését jelenti. Erre az elismerésre a Szentlélek teszi képessé az embert.

jelöld meg őket kegyesen Krisztus keresztjének jelével az örök életre: „Ha valaki utánam akar jönni, tagadja meg önmagát, vegye föl a keresztjét és kövessen engem" – mondta Jézus tanítványainak (Mt 16,24). Amikor a püspök a kereszt jelét rajzolja a bérmálandó homlokára, ezzel azt jelzi: a jelölt azok közé akar tartozni, akik a krizma által szimbolizált Szentlélek erejében tudatosan vállalják a keresztet hordozó életet.
püspök (jobbjával a bérmálkozó arcát gyengéden megérinti, miközben ezt mondja): Béke veled!: a keresztény felfogás szerint a békesség Istene Krisztusban kiengesztelte önmagával a bűnös világot (vö. Róm 5,10; Zsid 13, 20–21), azaz békességet teremtett Isten és ember között. A püspök a „béke veled" köszöntéssel arra buzdítja a megbérmált személyt, hogy felnőtt keresztényként hirdesse és munkálja a Krisztus által szerzett békét (vö. Jn 14,27) a világban.

c) A Római Misekönyv eukharisztikus imájában megjelenített Messiás

Téged ezért, legkegyesebb Atya, Jézus Krisztus, a te Fiad s a mi Urunk nevében esedezve kérünk, hogy fogadd el és áldd meg ezeket az ajándékokat, ezeket az adományokat, ezeket a szent és sértetlen áldozati tárgyakat, melyeket főképpen katolikus egyházadért neked bemutatunk, hogy azt az egész világon békében és egységben megőrizni, megtartani és kormányozni méltóztassál a te szolgáddal, N. pápánkkal, N. püspökünkkel, valamint a katolikus és apostoli hit minden igaz követőjével együtt.
Emlékezzél meg, Urunk, szolgáidról és szolgálóidról, és minden itt jelenlévőről, akiknek hitét ismered, és áldozatos lelkét tudod: akik ezt a dicsőítő áldozatot bemutatják önmagukért és minden hozzájuk tartozóért, lelkük váltságára, üdvösségük és jólétük reményében, és felajánlják neked, az örök, élő és igaz Istennek áldozati adományaikat.
A szentek egyességében mindenekelőtt tisztelettel megemlékezünk a dicsőséges, mindenkor Szűz Máriáról, Jézus Krisztusnak, Istenünknek és Urunknak szülőanyjáról, úgyszintén boldog apostolaidról és vértanúidról… és minden szentedről. […]
Szolgáidnak tehát és egyszersmind egész családodnak ezt az áldozatát, kérünk, Urunk, fogadd megengesztelődötten, és napjainkat intézd a te békédben: ragadj ki minket az örök kárhozatból, és sorozz választottaid seregébe, Krisztus, a mi Urunk által.
Ezt az adományt, kérünk, Isten, tedd mindenben áldottá, tulajdonoddá, érvényessé, szellemivé és elfogadhatóvá, hogy számunkra szeretett Fiadnak, a mi Urunk Jézus Krisztusnak testévé és vérévé váljék.
Ki szenvedésének előestéjén szent és tiszteletre méltó kezébe vette a kenyeret, fölemelte szemét az égre hozzád, Isten, mindenható Atyjához, neked hálát adva megáldotta, megtörte, és tanítványainak adta e szavakkal: Vegyétek és egyetek ebből mindnyájan, mert ez az én testem. Hasonló módon, miután megvacsoráltak, ezt a drága kelyhet is szent és tiszteletre méltó kezébe vette: ugyancsak hálát adva neked, megáldotta, és odaadta tanítványainak e szavakkal: Vegyétek és igyatok belőle mindnyájan, mert ez az én véremnek kelyhe, az új és örök szövetségé, a hitnek misztériuma, amely értetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára. Valahányszor ezt cselekszitek, az én emlékezetemre cselekedjétek.
Íme, ezért megemlékezünk, Urunk, mi, a te szolgáid és egyszersmind a te szent néped is, ugyanazon Krisztusnak, a te Fiadnak, a mi Urunknak boldog szenvedéséről, ugyanígy halottaiból való feltámadásáról, valamint dicsőséges mennybemeneteléről is: és bemutatjuk magasztos Fölségednek saját ajándékaidból és adományaidból ezt a tiszta áldozatot, ezt a szent áldozatot, ezt a szeplőtelen áldozatot, az örök élet szent kenyerét és az örök üdvösség kelyhét…
Esdve kérünk, mindenható Isten: parancsold meg, hogy ezt (az adományt) szent angyalod keze mennyei oltárodra vigye, isteni Fölséged színe elé: hogy ahányan csak részt veszünk ez oltár áldozatában és Fiadnak szentséges testét és vérét magunkhoz vesszük, minden mennyei áldással és kegyelemmel elteljünk. Ugyanazon Krisztus, a mi Urunk által. Ámen.

[Részlet az 1570-es kiadású Missale Romanum eukharisztikus imádságából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a mi Urunk nevében esedezve kérünk: a Bibliában valaki nevében kérni annyit jelent, mint azt kérni, amit ő is kérne. Az eukharisztiát ünneplő egyház tehát azonosul Jézus kérésével, amely-

ben azért fohászkodik a mennyei Atyához, hogy az őt hittel elfogadó emberek üdvössége érdekében fogadja el áldozatát (vö. Lk 23, 34.46; Jn 17, 1–26 stb.).
melyeket főképpen katolikus egyházadért neked bemutatunk: bár Krisztus minden emberért meghalt, a szöveg hangsúlyossá teszi, hogy áldozata elsősorban a püspökökkel és a Péter utódával (a pápával) közösségben lévő emberek számára gyümölcsöző. – A „bemutatás" szó nem azt jelenti, hogy az emberek mutatnak be valamiféle áldozatot, hanem azt, hogy az eukharisztiát ünneplő közösség mintegy „rámutat" Krisztus egyszeri és megismételhetetlen áldozatára (íme, az egyetlen krisztusi áldozat!).
emlékezzél meg, Urunk, szolgáidról és szolgálóidról…, akik ezt a dicsőítő áldozatot bemutatják…: a bemutatás ebben az esetben is a Krisztus egyetlen áldozatára való „rámutatást" jelenti.
felajánlják neked, az örök, élő és igaz Istennek áldozati adományaikat: e mondatot a kolosszeieknek írt levél szerzőjének szavai alapján tudjuk értelmezni. A szerző Pál apostol nevében ezt írja: „kiegészítem testemben azt, ami hiányzik Krisztus szenvedéseiből, testének, az egyháznak javára" (Kol 1,24). Mivel Krisztus szenvedéséből semmi sem hiányzik, a „kiegészítés" csak azt jelentheti, hogy az apostol hittel elfogadta ezt az üdvöt hozó szenvedést, azaz bekapcsolódott az értünk szenvedő Krisztus áldozatába. A hívek tehát annyiban ajánlják fel Krisztus áldozatát a mennyei Atyának, amennyiben hittel elfogadják az emberekért szenvedő Krisztust, s ez a hittel elfogadott krisztusi önfeláldozás annyiban tekinthető az ő áldozati adományaiknak, amennyiben vállalják a Krisztussal való együtt-szenvedést.
a szentek egyességében… tisztelettel megemlékezünk: ez a megemlékezés egyrészt azt jelenti, hogy hálát adunk Istennek, aki szentté tette a Boldogságos Szüzet és emberek sokaságát, másrészt az említett szenteket arra kérjük, hogy a Krisztus erejében szerzett „érdemeiket" a mennyei Atyának „felmutatva" járjanak közben üdvösségünkért. Krisztus egyedülálló szerepét és érdemét az imádság befejező formulája, a „Krisztus, a mi Urunk által" kifejezés emeli ki.
családodnak ezt az áldozatát, kérünk, Urunk, fogadd megengesztelődötten: mivel Isten családja azonos a Krisztus áldozatát elfogadó közösséggel, az áldozat elsősorban nem az emberi áldozatot jelenti, hanem Krisztus önfeláldozását, amely lehetővé teszi az üdvösségre vezető emberi áldozathozatalt. A „fogadd megengesztelődötten" fohász nem arra utal, hogy Isten haragudott, majd Krisztus áldozata miatt kiengesztelődött, hanem így értendő: fogadd el Krisztus áldozatát, amelyben kiengesztelted önmagaddal a Rád haragvó emberi családot (vö. 2 Kor 5,19).
ragadj ki minket az örök kárhozatból, és sorozz választottaid seregébe, Krisztus, a mi Urunk által: a kérés arra utal, hogy az áteredő bűn fogságában vergődő emberiség Krisztus áldozata nélkül sosem juthatott volna el az üdvösségre.
tedd… érvényessé, szellemivé és elfogadhatóvá, hogy számunkra szeretett Fiadnak, a mi Urunk Jézus Krisztusnak testévé és vérévé váljék: az „érvényes áldozat" kifejezés arra utal, hogy Krisztus egyszeri és megismételhetetlen áldozata „érvénytelenítette" az ószövetségi állatáldozatokat, s csak az ő érvényes önfeláldozása szerzett megigazulást (vö. Zsid 9, 11–28). – A „lelki vagy szellemi áldozat" (vö. 1 Pét 2,5) szókapcsolat azt jelenti, hogy a történeti Jézus fizikailag észlelhető halála (testének és vérének szétválása) mélyén ott rejlik a testi szemmel nem látható önfeláldozás, vagyis az a szellemi áldozat, amelyben Krisztus önmagát áldozta fel szívében a mennyei Atyának. A pap tehát azt kéri Istentől: a szimbólumok érzékelhető fátyla alatt jelenítse meg Krisztus szellemi áldozatát is. – Az „elfogadható áldozat" kifejezés arra utal, hogy az emberek csak Krisztus áldozatának erejében üdvözülhetnek, mert a mennyei Atya számára csak ez az áldozat „elfogadható". – Bár a Bibliában a test és a vér is az egész embert jelenti, a test és a vér egymástól elkülönített említése az értünk áldozattá váló Krisztus valóságára utal.
ki szenvedésének előestéjén…: a következő mondatok az eukharisztia alapításának eseményét idézik fel (vö. Mt 26, 26–29; Mk 14, 22–25; Lk 22, 14–20; 1 Kor 11, 23–26). Az első keresz-

tény közösségek hite szerint Jézus az utolsó vacsorán elhangzott szavakkal alapította meg az eukharisztia szentségét. A szövegben szereplő „sokakért" kifejezés tősgyökeres héber nyelvi szófordulat (hebraizmus), és azt jelenti: mindenkiért.
parancsold meg, hogy ezt (az adományt) szent angyalod keze mennyei oltárodra vigye: a zsidóknak írt levél szerzője, aki Isten világát szimbólumokkal írja le, azt állítja, hogy az angyalok Jézusnak alávetett és az emberek szolgálatára rendelt lelkek (vö. Zsid 1, 6–7.14). Ezt a képi nyelvet eleveníti fel az eukharisztia liturgiája is, midőn arról beszél, hogy az emberek számára üdvösséget szerző krisztusi áldozatot angyalok viszik a „mennyei oltárra".
ahányan csak részt veszünk ez oltár áldozatában és Fiadnak szentséges testét és vérét magunkhoz vesszük…: e szavak arra utalnak, hogy a szentáldozás (Krisztus testének és vérének magunkhoz vétele) csak akkor eredményezi a Krisztussal való bensőséges találkozást, ha mi magunk is „részt veszünk" Krisztus áldozatában, azaz életvitelünkben követjük a mások üdvösségéért áldozatot hozó Krisztust.

d) Találkozás a szenvedő Krisztussal a bűnbocsánat szentségében

[A vétkek felsorolása és a penitencia kiszabása után a pap latinul ezeket mondja]: Irgalmazzon neked a mindenható Isten és megbocsátván vétkeidet vezéreljen téged az örök életre. Ámen. Vétkeid elengedését, föloldozását és bocsánatát adja meg neked a mindenható és irgalmas Úr. Ámen.
A mi Urunk Jézus Krisztus oldozzon fel téged, és én az ő tekintélyével téged feloldozlak a kiközösítés (felfüggesztés) és tilalom minden kötelékétől, amennyire képes vagyok, s te rászorulsz. Aztán én téged feloldozlak bűneidtől az Atyának, és Fiúnak, és Szentléleknek nevében.
A mi Urunk Jézus Krisztus szenvedése, a boldogságos Szűz Máriának és minden szenteknek érdemei, amit csak jót teszel s bajt elszenvedsz, legyenek neked bűneid bocsánatára, a kegyelem gyarapodására s az örök élet jutalmára. Ámen.

[A feloldozás szavai az 1614-es Rituale Romanum alapján]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

irgalmazzon neked a mindenható Isten: a feloldozás bevezető szavai egyértelműen utalnak arra, hogy a bűnöket kizárólag Isten bocsáthatja meg.
Jézus Krisztus oldozzon fel téged, és én az ő tekintélyével téged feloldozlak: Jézus Krisztus említése arra utal, hogy a mennyei Atya az ítéletet (a megbocsátást) egészen a Fiúra, a második isteni személyre bízta (vö. Jn 5,22). A Jézus tekintélyével való feloldozás gyakorlata a tanítványoknak adott hatalomra támaszkodik: „Akiknek megbocsátjátok bűneiket, bocsánatot nyernek; akiknek pedig megtartjátok, azok bűnei megmaradnak" (Jn 20,23).
a mi Urunk Jézus Krisztus szenvedése, a boldogságos Szűz Máriának és minden szenteknek érdemei, amit csak jót teszel s bajt elszenvedsz, legyenek neked bűneid bocsánatára: a mondat arra emlékezteti a bűnbánót, hogy az Atya kizárólag Jézus megváltó szenvedése miatt bocsátja meg a bűnöket, hiszen Szűz Mária, a szentek és a bűnbánó emberek csak azért szerezhetnek érdemeket, mert Jézus ezt lehetővé tette számukra.

5. 12 A szövegek értelmezése

A keresztség szertartásának megújított szövegét a Római Szertartáskönyv szerzői Jézus útmutatásának szellemében fogalmazták meg: „Aki hisz és megkeresztelkedik, az üdvözül; aki pedig nem hisz, elkárhozik" (Mk 16,16). A megkeresztelkedés tehát nem mágikus szertartás, hanem olyan cselekmény, amely föltételezi a Messiás isteni mivoltába vetett hitet. A gyer-

mekek esetében a keresztséget az egyház hitére támaszkodva szolgáltatták ki (vö. DH 1626). A keresztség szertartásában a Messiás isteni mivoltát megvalló személy újjászületik Krisztusban: „leveti" az áteredő bűn fogságában sínylődő „régi embert", s „magára ölti" az Isten képére és hasonlatosságára teremtett „új embert" (vö. Ef 4, 22–24), aki Krisztus erejében hatékony bűnbánatot tud tartani, és képes a mennyei Atya szeretetének viszonzására.

Bár a bérmálás lényege a Lélek ajándékozása, aki megerősíti a korábban megkeresztelt személyt a tudatos keresztény tanúságtételben, a jelölt ebben a szertartásban Krisztussal is találkozik. A Vigasztaló Lélek elküldésére ugyanis a tanítványaitól búcsúzó Jézus tett ígéretet (vö. Jn 16,7). A Római Főpapi Szertartáskönyv szerzői kiemelik: a Szentlélek elsősorban arra teszi képessé befogadóját, hogy életvitelében követni tudja Krisztust, aki szenvedésével és másokért odaadott életével szerezte meg minden ember számára az üdvösség lehetőségét.

A Római Misekönyv eukharisztikus imája a protestáns ellenvetéseket is szem előtt tartva azt hirdeti, hogy a szentmise Krisztus egyetlen és megismételhetetlen áldozatának „megjelenítése", s nem valamiféle emberi áldozat. Bár az ima többször említ emberi áldozatokat és érdemeket is, a szövegösszefüggésből világos, hogy ezek az emberi áldozatok vagy érdemek csak Krisztus áldozata alapján valósulhattak meg, és csak annyit jelentenek: az eukharisztiát ünneplő közösség tagjai „elfogadják" Krisztus egyetlen áldozatát, azaz részesülnek az ő megváltó érdeméből.

A bűnbocsánat szertartásából vett idézetben a Római Szertartáskönyv az egyház hagyományához ragaszkodva azt hangsúlyozza, hogy a bűnöket csak a mindenható Isten bocsáthatja meg. Az isteni megbocsátás kizárólagos alapja Krisztus értünk vállalt szenvedése. Szűz Mária és a többi szent csak Krisztus érdeme alapján szerezhetett „érdemeket". Az egyház mégis hivatkozik rájuk, mert a bűnbocsátás szentségében is hangsúlyozni szeretné: a Krisztus áldozatában egyesülő „szentek" nemcsak Krisztussal, hanem egymással is közösségben vannak.

5. 13 Adj hálát a szentségekben jelenvaló Krisztusnak!

Valahányszor keresztségi szertartáson veszel részt, tudatosítsd magadban és másokban is, hogy a keresztség feltételezi a Krisztusba vetett hitet. Gondolj arra, hogy a kisgyermekek keresztelésénél ezt a hitet a szülők és keresztszülők vallják meg a gyermek nevében. Ígéretet tesznek: a felnövekvő gyermeknek segítségére lesznek abban, hogy élete folyamán mindig hálás szívvel tudja elfogadni Istentől a hit ajándékát, amit Krisztus tett számunkra lehetővé.

A bérmálás szertartásában a Krisztus által küldött Szentlélek ad erőt a keresztény tanúságtételre. A kereszt jele, amelyet a püspök rajzol a bérmálandó homlokára, Krisztus keresztjére emlékeztet, aki elküldte számunkra a Vigasztaló Szentlelket. Adj hálát neki ezért az Ajándékáért!

Valahányszor szentmisén veszel részt, s a pap ajkáról elhangzik a „bemutatjuk ezt az áldozatot" mondat, gondolj arra, hogy ez a „bemutatás" valójában „rámutatás" Krisztus egyetlen és megismételhetetlen áldozatára. Tudatosítsd magadban azt is, hogy szentáldozásod akkor lesz gyümölcsöző, ha hálás szívvel bekapcsolódsz ebbe a krisztusi áldozatba, azaz követed Krisztust, aki életét áldozta embertestvérei üdvösségéért.

A bűnbocsánat szentségében az érted szenvedő Messiással találkozol. Gondolj arra, hogy csak azért tudsz hatékony bűnbánatot tartani, és Isten csak azért bocsátja meg bűneidet, mert Krisztus vállalta a földi élet szenvedéseit, és érted is meghalt a kereszten! Köszönd meg neki szeretetből fakadó áldozatát!

5. 2 A Messiás az egyház tanításában

Az egyház tanítását bemutató szemelvények tartalmilag Máriáról és a pápa hivataláról szólnak, közvetve azonban a Messiás isteni mivoltába vetett hitet erősítik a hívőkben. A Mária szeplőtelen fogantatását hirdető dogma szövege IX. Pius pápa 1854-ben kiadott, a „Kimondhatatlan Isten" (lat. *Ineffabilis Deus*) kezdőszavakról elnevezett bullájából származik. A pápa primátusáról szóló idézeteket és a pápai tévedhetetlenséget meghirdető dogma szövegét az I. Vatikáni Zsinaton megfogalmazott „Örök Pásztor" (lat. *Pastor Aeternus*) kezdetű hittani rendelkezés tartalmazza.

5. 21 A Messiás a tanításban

a) A Messiás édesanyjának szeplőtelen fogantatása

A szent és oszthatatlan Szentháromság tiszteletére, a Szűz Istenanya dicsőségére és ékességére, a katolikus hit fölmagasztalására és a keresztény vallás növelésére, Urunk Jézus Krisztusnak, Szent Péter és Pál apostoloknak tekintélyével és a sajátunkkal kijelentjük, kihirdetjük és meghatározzuk, hogy az a tan, amely szerint a Boldogságos Szűz Mária fogantatásának első pillanatában, a mindenható Isten egyedülálló kegyelméből és különleges kegyéből, az emberi nem Üdvözítőjének, Jézus Krisztusnak érdemeire való tekintettel, az áteredő bűnnek minden szennyétől eleve megőrizve mentes volt, Istentől való kinyilatkoztatás, és ezért minden hívőnek erősen és állhatatosan kell hinnie.

[Részlet IX. Pius 1854-ben kiadott „Ineffabilis Deus" kezdetű bullájából; DH 2803]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a szent és oszthatatlan Szentháromság tiszteletére, a Szűz Istenanya dicsőségére: a bevezető szavak világosan jelzik, hogy a dogma elsősorban a háromságos egy Istent magasztalja, aki a Szűz Istenanyát elhalmozta ajándékaival.
Urunk Jézus Krisztusnak, Szent Péter és Pál apostoloknak tekintélyével és a sajátunkkal kijelentjük: a pápa e szavakkal azt fejezi ki, hogy az előterjesztendő tanítás megegyezik a történeti Jézus szándékával, az apostoli hagyománnyal, és arra a tekintélyre is támaszkodik, amellyel Jézus ruházta fel Simon Péter nevű apostolát (vö. Lk 22, 31–32).
Mária fogantatásának első pillanatában… Jézus Krisztusnak érdemeire való tekintettel, az áteredő bűnnek minden szennyétől eleve megőrizve mentes volt: Máriát, a kegyelemmel teljes (Lk 1,28) Istenanyát a keleti és a nyugati egyház is megszentelt személynek tartotta. Ám azok a keresztények, akik úgy gondolták, hogy Isten Máriát az ő létezésének elejétől fogva szeplőtelenné tette, sokáig nem tudtak magyarázatot adni arra, vajon Mária, aki a többi emberhez hasonlóan megváltásra szoruló lény volt, miként szentelődhetett meg Jézus születése előtt. Először csak az ír vagy skót származású ferences szerzetes, Duns Scotus († 1308) munkáiban vetődött fel az a gondolat, hogy Máriát a mennyei Atya – Fiának dicsőségéért és megváltó érdemei alapján – előzetes megváltásban részesítette. Ezt a tanítást ismétli meg a bullát kiadó pápa.
Istentől való kinyilatkoztatás: ez a mondat burkoltan arra utal, hogy Isten kinyilatkoztatását nem csupán a Biblia szövege tartalmazza, hanem a tanítványi közösség hite is, mert ezt a közösséget Jézus ígérete szerint a Szentlélek vezeti a tanítás értelmezésében: „…a Szentlélek, akit az Atya küld az én nevemben, megtanít majd titeket mindenre, és eszetekbe juttat mindent, amit mondtam nektek" (Jn 14,26).

b) Róma püspöke a Messiás földi helytartója

A Szentírás világosan érthető tanúságtételeire támaszkodva, és mind elődeinknek, a római püspököknek, mind az egyetemes zsinatoknak érthető és áttekinthető rendeleteihez ragaszkodva, megújítjuk a Firenzei Egyetemes Zsinat döntését, mely szerint minden kereszténynek hinnie kell, hogy „a szent Apostoli Szék és a római püspök az egész világra kiterjedően birtokában van a primátusnak, maga a római püspök pedig Szent Péternek, az apostolok fejedelmének az utóda, Krisztus valódi helytartója, az egész egyház feje, és az összes keresztények atyja és tanítója; és Szent Péter személyében Urunk Jézus Krisztus neki adta át az egyetemes egyház legeltetésének, igazgatásának és kormányzásának teljhatalmát, ahogy ez az egyetemes zsinatok aktáiban és a szent kánonokban is megjelenik". […]

Oly kevéssé korlátozza azonban a pápának ez a teljhatalma a püspöki joghatóságnak… rendes és közvetlen hatalmát…, hogy (hatalmukat) a legfőbb és általános pásztor inkább… helyesli, erősíti és oltalmazza".

[Részletek az I. Vatikáni Zsinat „Pastor Aeternus" kezdetű hittani rendelkezéséből; DH 3059; 3061]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

megújítjuk a Firenzei Egyetemes Zsinat döntését: a Basel–Ferrara–Firenzei Zsinat firenzei szakaszában (1439) a zsinati atyák határozatot hoztak a római pápa tiszteletbeli elsőbbségének (primátusának) és a pátriárkai székek (Konstantinápoly, Alexandria, Antióchia, Jeruzsálem) sorrendjének kérdésében. Majd megállapították: a római pápa primátusának ténye érintetlenül hagyja a történelmi patriarchátusok korábbi jogait és kiváltságait (vö. DH 1307–1308). Ezt a korábbi döntést újítja meg az I. Vatikáni Zsinat.

maga a római püspök… Péternek, az apostolok fejedelmének az utóda: bár a Mt 16, 18–20 szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy az egész egyházat érintő tanbeli és fegyelmi hatalmat csupán Péter kapta-e meg, vagy az apostolságban utódai is öröklik, a katolikus egyház kezdettől fogva vallotta, hogy Róma püspöke Péter apostol utódaként ugyanolyan szerepet tölt be az egyházban, mint Péter az apostoli közösségben. Ezt a katolikus meggyőződést támasztja alá például az a tény, hogy Máté evangélista, aki jóval Péter halála után állította össze művét, szükségesnek tartotta annak a jelenetnek közlését, amelyben Jézus főhatalmat ad Péternek.

Krisztus valódi helytartója, az egész egyház feje, és az összes keresztények atyja és tanítója: a Biblia szerint Jézus megígérte Péternek, imádkozik érte, hogy képes legyen megerősíteni testvéreit (vö. Lk 22, 31–32), és reá bízta a legfőbb pásztori feladatot, „a bárányok legeltetését" (vö. Jn 21, 15–17). Az a tény, hogy a Péter halála után összeállított evangéliumok szerzői fontosnak tartották e kitüntető megbízás közlését, jelzi: az első század egyháza valamilyen értelemben Péter utódát is Krisztus helytartójának, legfőbb pásztornak tekintette. A Pál apostoltól (vagy valamelyik tanítványától) származó levelek Krisztust nevezik az egyház fejének (vö. Kol 1,18; Ef 5,23). Ebből nyilvánvaló, hogy az egyház feje kifejezés így értendő: a pápa az egyház látható feje, aki a maga törékeny, fogyatékos emberi mivoltában az egyház láthatatlan fejét, a föltámadt Krisztust képviseli a keresztények közösségében.

oly kevéssé korlátozza… a pápának ez a teljhatalma a püspöki joghatóságnak… rendes és közvetlen hatalmát…: a mondat a félreértések elkerülését célozza. Burkoltan a következőkre utal: 1. A pápa nem abszolút egyeduralkodó, hiszen legfőbb tekintélye mellett létezik a püspöki tekintély is, amely hozzátartozik az egyház alkotmányához. Ez másként fogalmazva azt jelenti: a világ püspökei nem a pápa helynökei. 2. Az a tény, hogy a pápa rendes, közvetlen és valódi püspöki hatalommal rendelkezik, nem jelenti azt, hogy a pápa egyetemes püspök, vagy hogy az egész egyház az ő egyházmegyéje. A legfőbb joghatósági hatalom ugyanis az egyházban kettős módon létezik: egyrészt megilleti a püspökök kollégiumát, fejével, a római pápával együtt, s

emellett megilleti külön a római püspököt is. E kettős hatalom csak akkor válik problémássá, ha e két joghatósági formát egymástól különálló és egymással versengő hatalomnak tekintik, miként ezt a „zsinat a pápa fölött áll" elv hirdetői vagy a gallikanizmus követői tették. A „rendes" hatalom kifejezés azt jelenti, hogy a pápai főség alapja a krisztusi rendelés, és nem az, hogy az egyház a pápát felruházta e hatalommal. A „közvetlen" kifejezés arra utal, hogy szükség esetén a pápa mindenféle engedély nélkül beavatkozhat a püspökségek belügyeibe.

c) A Messiásról tévedhetetlenül tanító pápa

Amikor a római püspök „ex cathedra" (tanítói székéből) beszél, azaz, amikor minden keresztények pásztorának és tanítójának a feladatát teljesítve legfelsőbb apostoli akaratának nyilvánításával meghatározza, hogy egy-egy hitbeli vagy erkölcsi tanítás az egyetemes egyház számára kötelező, akkor Szent Péter személyén át megígért isteni segítség révén azzal a tévedhetetlenséggel bír, amellyel az isteni Megváltó a hitre vagy az erkölcsökre vonatkozó tanítás meghatározására nézve egyházát felkészültté akarta tenni; ezért a római pápa ilyen határozatai nem az egyház beleegyezése miatt, hanem önmagukból kifolyólag megmásíthatatlanok.

[Részlet az I. Vatikáni Zsinat „Pastor Aeternus" kezdetű hittani rendelkezéséből; DH 3074]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

amikor a római püspök „ex cathedra" (tanítói székéből) beszél: jóllehet a tanítói feladatot minden tanítvány megkapta Jézustól (vö. Lk 10,16), Péter apostol kitüntetett helyen volt a tanítók sorában (vö. Lk 22,32; Mt 16,19; Jn 21, 15–17). A katolikusok azt tartják, hogy Péter apostoli utódai is ilyen kitüntetett helyzetben adják tovább vagy értelmezik a keresztény tanítást. Ha a pápa „tanítói székéből (lat. *ex cathedra*) beszél", ez azt jelenti: a püspökök közösségének fejeként nyilatkozik meg, miként ezt Péter tette az apostolok csoportjának vezetőjeként (vö. Mk 8,29).
meghatározza, hogy egy-egy hitbeli vagy erkölcsi tanítás az egyetemes egyház számára kötelező: Péter tanítói tekintélyét a többi apostol és így Pál is elismerte (vö. Gal 1,18). A történelem tanúsítja, hogy vitatott hittani és erkölcsi kérdésekben a püspökök vagy helyi zsinatok időnként a római Apostoli Széket kérték fel döntőbírónak (vö. DH 3069).
Szent Péter személyén át megígért isteni segítség révén: Jézus megígérte Péternek: imádkozik érte, hogy megerősíthesse testvéreit (vö. Lk 22,32). A katolikus felfogás szerint ez az ima azokat is segíti, akik az apostolságban utódai Péternek.
tévedhetetlenséggel bír: Jézus útnak, igazságnak és életnek nevezte önmagát (vö. Jn 14,6). A tévedhetetlen keresztény igazság hirdetését tanítványaira bízta: „Aki titeket hallgat, engem hallgat" – mondta nekik (Lk 10,16). Ezért mondja a Timóteusnak írt első levél szerzője: az egyház „az igazság oszlopa és szilárd alapja" (1 Tim 3,15). A tévedhetetlenség (lat. *infallibilitas*) szó az Újszövetségben nem szerepel, de a kifejezés tartalmilag burkoltan többször is előfordul: az újszövetségi szerzők azzal a meggyőződéssel terjesztik elő hitvallási formuláikat, hogy azok feltétlenül igazak és érvényesek (vö. Róm 10,9; 1 Kor 15,3-tól; Fil 2, 6–11 stb.).
amellyel az isteni Megváltó… egyházát felkészültté akarta tenni: a mondat arra utal, hogy a tanbeli tévedhetetlenség elsődleges birtokosa Krisztus titokzatos testeként az egyetemes egyház.
nem az egyház beleegyezése miatt, hanem önmagukból kifolyólag megmásíthatatlanok: ez a magyarázat nem azt jelenti, hogy a pápának nem az összegyház hitbeli meggyőződését kell kifejezésre juttatnia. A pápa ugyanis (éppúgy, mint a püspökök) döntéseiben nem függetlenítheti magát a Szentírástól, a hagyománytól vagy az egyház korábbi döntéseitől. Ebből az is kiderül, hogy az általa hozott döntés nem vonatkozhat valamiféle egészen új (a kereszténység által korább-

ban egyáltalán nem ismert) igazságra, hanem csak olyan jellegű tanítás lehet, amely azt szavatolja, hogy a hívők megmaradjanak a régi igazságban. Amikor a pápa 1854-ben dogmaként hirdette ki Mária szeplőtelen fogantatását, azt a hitigazságot akarta elmélyíteni a hívőkben, amely szerint a második isteni személy az ő kizárólagos megváltói érdeme alapján egy erkölcsileg tiszta emberi lényben, Máriában öltött testet. – Magánjellegű nézeteiben és személyes magatartásmódjában a pápa természetesen éppúgy tévedhet, mint a többi ember.

5. 22 A szövegek értelmezése

Jóllehet a szeplőtelen fogantatást meghirdető dogma arról szól, hogy a Messiás anyja olyan állapotban fogant, amilyenbe az ember a keresztség által kerül, a dogma magyarázatából kiderül, hogy ez a tanítás is a Messiás méltóságát hangsúlyozza. A mennyei Atya ugyanis Krisztus érdemeire való tekintettel és azért óvta meg Máriát a bűntől, hogy Szent Fia egy szeplőtelen emberi lényen keresztül léphessen be a világba.

A történeti Jézus szerint a tanítványok és a szavuk által hívők egysége a tanúságtevés hitelességének egyik fontos jellemzője. János evangéliuma szerint Jézus ennek a fontos jellemzőnek az érvényre jutásáért könyörög a mennyei Atyához: „De nem csupán értük (a tanítványokért) könyörgök, hanem azokért is, akik az ő szavuk által hinni fognak bennem, hogy mindnyájan egy legyenek; ahogyan te, Atyám, bennem vagy, és én tebenned, úgy ők is egy legyenek mibennünk, és így elhiggye a világ, hogy te küldtél engem" (Jn 17, 20–21). Ennek az egységnek a jele és előmozdítója volt Péter apostol, aki a pásztori hatalom teljességét kapta meg Jézustól. A pápai primátust hangsúlyozó dogma azt a katolikus meggyőződést fejezi ki, hogy Péternek ezt a jel szerepét a Messiás ajándékaként és megbízásából a mindenkori pápa is betölti.

A történeti Jézus kijelentései alapján (vö. Mt 28,20; Jn 16,13; Mt 16, 17–18) az összes keresztény egyház egyetért abban, hogy az egyház egésze hatékonyan és tévedésmentesen hirdeti az üdvösségre vezető igazságokat. E meggyőződés alapja az, hogy az egyház részesül Isten szentségéből, Krisztushoz kapcsolódik, s elnyerte a Szentlélek ajándékát. A történelem tanúsága szerint azonban különféle vélemények alakultak ki abban a kérdésben, hogy vannak-e, s melyek a tévedhetetlen tanítást meghirdető intézmények vagy szervek. Az első évezredben elsősorban az egyetemes zsinatok döntéseit tekintették tévedhetetlen Tanítóhivatalnak (lat. *Magisterium*). A nyugati és a keleti egyház egymástól való eltávolodása után, a 2. évezred elején kezdtek elkülönülni egymástól a nézetek. A keleti egyház továbbra is hangsúlyozta, hogy az első hét egyetemes zsinat alkotja a Tanítóhivatalt. Ezen kívül azonban különleges tanítói tekintélyt tulajdonított az öt ókori patriarchátusi székhelynek (Róma, Konstantinápoly, Antióchia, Alexandria és Jeruzsálem) is. – Nyugaton egyrészt megerősödött az a korábbi meggyőződés, amely szerint a rendes Tanítóhivatalt a pápával kollegiális egységben lévő összes püspök alkotja, a rendkívülit pedig a pápával közösségben lévő püspökök egyetemes zsinata. Emellett a 13. századtól kezdve az a nézet is elterjedt, amely szerint bizonyos feltételek mellett a pápa döntései is tévedhetetlen tanítások. – A protestánsok egyetlen tanítói tekintélynek a Szentírást ismerték el, de a hitvallások, a nagytekintélyű teológiai tanárok vagy a lelkészi zsinatok tanítását is mértékadónak tekintették. – Az I. Vatikáni Zsinat résztvevői a Pápai Államot 1870-ben megszálló királyi csapatok bevonulása miatt nem tudták befejezni munkájukat. Ez a magyarázata például annak, hogy a zsinati atyák – miközben a liberalizmus és a febronianizmus ellenében egyoldalúan a pápa tévedhetetlenségét hangsúlyozták – nem tértek ki arra a témára, hogy a pápai tévedhetetlenség hogyan illeszkedik bele abba a tévedhetetlenségbe, amely a Krisztus titokzatos testeként fennálló egyház egészét megilleti.

5. 23 Adj hálát a Messiás ajándékaiért!

A Mária szeplőtelen fogantatását meghirdető tanításban figyelj fel arra, hogy Mária is Krisztus elővételezett megváltó érdeme alapján vált szeplőtelenné. Egyben adj hálát a Messiásnak azért, hogy neki köszönhetően a keresztségben te is olyan állapotba jutottál, mint amilyenbe Mária került fogantatásakor!

A pápai primátust megerősítő dogma szövegének olvasásakor tudatosítsd magadban, hogy a mindenkori pápa azért lehet az egyház egységének jele és előmozdítója, mert Péter apostol utóda, akit Jézus az apostoli közösség fejévé tett. Köszönd meg Krisztusnak, hogy a római pápával egységben élő keresztény közösséghez tartozol, s a nem katolikus keresztény társaidnak, ismerőseidnek is mutasd meg, hogy örülsz, és hálás vagy ezért az ajándékért!

A pápai csalatkozhatatlanság fogalmának értelmezése közben gondolj arra, hogy ezt a tévedhetetlenséget a Messiás szavatolja azért, hogy biztos útmutatások alapján haladhass az örök otthon felé vezető úton. Adj hálát Krisztusnak, hogy az üdvösségre vezető utat illetően nem hagyott bizonytalanságban!

5. 3 A szerzetesi életformában bemutatott Messiás

A szemelvények három újkori szerzetesrend Szabályainak tükrében mutatják be, hogy minden szerzetesi intézmény a rá jellemző sajátos szolgálat által törekszik a föltámadt Messiás valóságát érzékelhetővé tenni a világban. A Betegápoló Irgalmas Rendet bemutató részlet azokból a Szabályokból (Konstitúciókból) származik, amelyeket a rendtársak kérésére V. Pius pápa 1572-ben hagyott jóvá. A Kegyes Iskolák (piaristák) célkitűzését körvonalazó idézetet azokból a Konstitúciókból vettük, amelyeket a rendalapító, Kalazanci Szent József írt 1622-ben. A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek munkáját leíró részlet azokból a Szent Szabályokból származik, amelyeket 1865-ben IX. Pius pápa hagyott jóvá.

5. 31 A Messiás néhány újkori alapítású szerzetesrend tanúságtételében

a) A Betegápoló Irgalmas Rend

Mi, Irgalmas Testvérek, hálát adunk Istennek azért az adományért, amelyet Istenes Szent Jánosban egyházának adott. Ő, a Szentlélek ösztönzésére és az Atya irgalmas szeretete által bensőleg átalakítva tökéletes egységben élte meg az Isten és a felebarát szeretetét. Teljesen testvérei megsegítésének szentelte magát, és hűségesen követte a Megváltót a maga irgalmas magatartásában és cselekedeteiben. Adósságok, aggodalmak és gondok kínjai között bizodalmát egészen Jézus Krisztusba vetette, és teljesen a szegények és a betegek szolgálatának szentelte magát a spanyolországi Granada városában. Onnan tért meg az Atyához az 1550. esztendőben… Irgalmas rendünk éppen ezért az irgalmasság evangéliumából származik, ahogyan azt a maga teljességében Istenes Szent János megélte. Ezért a jellegzetességért joggal tekintjük őt alapítónknak. Ő valóban megértette, hogy a halálból az életbe való átmenetnek legvilágosabb jele a testvérek iránti szeretet, amelyet nemcsak szóval, de tettel és igazsággal gyakorlunk.

[Részlet az 1572-ben pápai jóváhagyást nyert Betegápoló Irgalmas Rend Konstitúcióiból]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Irgalmas Testvérek: az irgalmas jelző arra utal, hogy a rend tagjai az „irgalmasnak" és „hűséges főpapnak" nevezett Krisztust (vö. Zsid 2,17) akarják megjeleníteni a világban, aki egyik példázatában az irgalmas szamaritánus magatartását állította példaként hallgatósága elé (vö. Lk 10, 30–37). A testvérek kifejezés azt jelzi, hogy nem fölszentelt papokból, hanem elsősorban laikusokból álló szerzetesrendről van szó.
hálát adunk Istennek azért az adományért, amelyet Istenes Szent Jánosban egyházának adott: a rend tagjai azt hangsúlyozzák, hogy a portugál származású Ciudad Jánost († 1550) Isten tette képessé arra az önfeláldozó életre, amellyel a szegény sorsban élő betegeket ápolta és vigasztalta. A szegények és a betegek számára adományokat gyűjtögető szent életű embert a nép nevezte el „Istenes Jánosnak".
tökéletes egységben élte meg az Isten és a felebarát szeretetét: az ószövetségi Biblia és Jézus tanítása szerint az Isten és a felebarát iránti szeretet elválaszthatatlan egymástól (vö. Mk 12, 28–33).
a betegek szolgálatának szentelte magát a spanyolországi Granada városában: a mondat arra utal, hogy Ciudad János 1540-ben összegyűjtött adományokból kórházat tudott nyitni a spanyolországi Granada városában.
joggal tekintjük őt alapítónknak: János nem akart rendet alapítani, egykori munkatársai azonban mégis őt tekintették az 1572-ben jóváhagyott rend alapítójának.

a halálból az életbe való átmenetnek legvilágosabb jele a testvérek iránti szeretet: Jézus tanítása szerint mindaz, aki hisz benne, átment a halálból az életre (vö. Jn 5,24; 11, 25–26), mert megszabadult az áteredő bűn fogságából, és megkezdődött benne az örök élet. Annak, hogy valaki átment a halálból az életre, azaz Jézushoz tartozik, a legvilágosabb jele a felebarát iránti szeretet: „Arról ismeri meg mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretettel vagytok egymás iránt" (Jn 13,35). Ennek a szeretetnek a gyakorlására a Jézus által ígért Szentlélek teszi képessé az embert: „A Lélek gyümölcsei pedig: a szeretet, öröm, békesség, türelem, kedvesség, jóság, hűség" (Gal 5,22; vö. Kol 1,8).

b) A piaristák

Minthogy Isten egyházában a Szentlélek által vezetve minden egyes szerzetesi intézmény mint valódi céljára a szeretet tökéletességére törekszik a maga sajátos szolgálata által, úgy a mi szerzetünk is teljes igyekezetével ennek megvalósítását tűzi ki célul azzal a szolgálatával, amelyet őszentsége, boldog emlékezetű V. Pál, Krisztus földi helytartója hagyott jóvá…
És bár alázatos lelkülettel a mindenható Istentől kell várnunk azokat a szükséges eszközöket, amelyek által az igazság alkalmas munkatársaivá tesz minket, hiszen Ő hívott meg munkásainak erre az igen gazdag aratást ígérő területre, és még ha mindent ő rendez is el jóságosan, szükségesnek tartottuk, hogy ezt az intézményt, a szentek példáját követve, előzetesen konstitúciókkal erősítsük meg.

Mivel valóban Isten anyja szegényeinek valljuk magunkat, a szegény gyerekeket sohasem szabad lenéznünk, hanem azon kell lennünk, hogy nagy türelemmel és szeretettel minden erénnyel fölékesítsük őket, főleg azért, mert azt mondta az Úr: Amit a legkisebb testvéreim közül eggyel is tettetek, velem tettétek. Intézményünknek tehát az lesz a feladata, hogy a gyerekeket az elemi ismeretektől kezdve helyes olvasásra és írásra, számolásra és latin nyelvre, főleg pedig vallásos életre és hittanra tanítsa, és mindezt a lehető legegyszerűbb módszerrel tegye.

[Részletek Kalazanci Szent József 1622-ben írt Konstitúcióiból]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

minden egyes szerzetesi intézmény mint valódi céljára a szeretet tökéletességére törekszik a maga sajátos szolgálata által: a történeti Jézus földi életében tökéletes szeretettel viszonozta a mennyei Atya szeretetét. A szerzetesek Jézus erejében arra törekszenek, hogy az Atyára irányuló jézusi szeretet áramába bekapcsolódva tegyenek tanúságot Krisztusról a világnak.
Krisztus földi helytartója hagyott jóvá: a mondat arra utal, hogy a Kalazanci Szent József által Rómában alapított társulatot V. Pál pápa 1617-ben szerzetesi kongregációnak ismerte el, amelyben a tagok egyszerű (azaz ideiglenes) fogadalmat tettek.
előzetesen konstitúciókkal erősítsük meg: a rendalapító 1621-ben készítette el a Rendi Szabályzatot (a Konstitúciókat, lat. *Constitutiones*), és 1622-ben XV. Gergely pápa jóváhagyta a „Kegyes Iskolák Rendjét".
Isten anyja szegényeinek valljuk magunkat: a „vallomás" a szerzetesek Mária-tiszteletét hangsúlyozza, és azt emeli ki, hogy elsősorban a szegény gyermekek tanítására és nevelésére szentelik életüket. Kalazanci József és társai a római Trastevere városrészben 1597-ben hozták létre Európában elsőként a Szegény Gyermekek Ingyenes Iskoláját. A piarista iskolákat később „kegyes iskoláknak" (lat. *scholae piae*) nevezték, mert alapítvány híján adományokból tartották fenn intézeteiket.
az lesz a feladata, hogy a gyerekeket… olvasásra és írásra, számolásra és latin nyelvre, főleg pedig vallásos életre és hittanra tanítsa: a piarista iskolák jelszava – vallás és műveltség (lat. *pietas et litterae*) – mutatja, hogy ezekben az intézményekben a szegény gyermekek hitbeli és tudományos képzésével egyaránt törődnek.

c) A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek

124. Szerzetünk célja megkívánja az iskolanővérektől, hogy az ifjúság oktatásával és nevelésével a legbuzgóbban foglalkozzanak. A három fogadalom a nővérek önmegszentelését célozza, az ifjúság oktatására és nevelésére vonatkozó kötelesség által pedig közreműködnek embertársaik megszentelésében. Ezáltal még külön hasonlóság lesz köztük és az isteni Gyermekbarát közt, aki azt mondta: „Hagyjátok a kisdedeket hozzám jönni és ne tiltsátok őket, mert ilyeneké a mennyek országa".
Tehát a szegény iskolanővérnek, mint tanító- és nevelőszerzet tagjának, igazán apostoli tevékenység jut osztályrészül: a gyermekek lelkét megmenteni és Istenhez vezetni. Ez igen szent hivatás és igazi angyali feladat.
125. Amily magasztos az iskolanővér hivatása, éppen oly fáradságos is az. A nővérnek tökéletesen le kell mondania önmagáról és minden önző vágyáról, nem szabad mást életcélnak tekintenie, mint a kicsinyek szolgálatát, oktatás és nevelés által. Ehhez pedig szükséges, hogy egész lényét teljesen Istennek adja át, tehát Krisztus iránt nagy szeretettel legyen eltelve. Minthogy pedig ennek az önátadásnak végrehajtása napról napra sok áldozatot követel, az önmegszentelés legjobb iskolájává lesz számára. Ez az a mindennapi kereszt, amelyet a szegény iskolanővérnek naponként magára kell vennie. És ez az ő igazi Isten iránti szeretetének fő bizonyítéka, azaz akaratának és erejének önzetlen átadása a felebaráti szeretet szolgálatára.
126. A szegény iskolanővér jutalma abban a lelket emelő tudatban van, hogy az Úr szavai szerint minden tevékenysége nem egyéb, mint igazi Krisztusszolgálat. Amit a legkisebbnek az én gyermekeim közül tettetek, nekem tettétek. Valahányszor a kicsinyeket nevemben befogadtátok, engem fogadtatok be. Ez a mértéke az örök jutalomnak is. „Akik az igazságra oktatnak sokakat, mint a csillagok, örökkön örökké tündökleni fognak."

[Részlet A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek Szent Szabályaiból]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek Szent Szabályai]: az Iskolanővérek szabályzatának gyökerei Szent Ágoston Regulájához nyúlnak vissza. A szabályzathoz első ízben IX. Pius pápa adta meg a jóváhagyást 1865-ben.
szerzetünk: Gerhardinger Karolina bajor tanítónő és néhány társa 1833-ban nyitotta meg első iskoláját Neunburg vorm Waldban szegény leányok számára. Ezzel megalapította a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációját is. 1835-ben a regensburgi püspök kezébe letette a szerzetesi hármas fogadalmat, és fölvette a Jézusról nevezett Mária Terézia nevet. Miután a kongregáció anyaházát Münchenbe helyezte át, 1847-ben néhány társával Amerikába ment, ahol árvaházakat és iskolákat nyitott. 1858-ban Magyarországra jött, és Temesváron megvetette a magyar szerzetestartomány alapjait.
közreműködnek embertársaik megszentelésében: a Biblia szerint földi életének föláldozása által Jézus engesztelte ki az embereket Istennel, ő tette őket megszentelt néppé és az örök élet várományosává (vö. Zsid 10,10; 1 Kor 1,2). Az újszövetségi szerzők azt tanítják, hogy Jézus bennünket is bevont önmagunk és mások megszentelésének szolgálatába (vö. 2 Kor 7,1; 5,18). Az iskolanővérek az ifjúság oktatásában és nevelésében működnek közre Jézussal az emberek megszentelésében.
külön hasonlóság lesz köztük és az isteni Gyermekbarát közt: az isteni Gyermekbarát nem más, mint a történeti Jézus, aki nemcsak hogy nem utasította el a hozzá igyekvő gyermekeket, hanem a gyermek nyitott, bizakodó lelkületét állította példaképül tanítványai elé (vö. Lk 18, 15–17; Mt 18, 2–5). Az iskolanővérek célja az, hogy elősegítsék tanítványaikban az Istenben bizakodó lelkület kialakítását és megőrzését.
a szegény iskolanővérnek: Jézus a Hegyi Beszédben boldognak mondta a „lélekben szegényeket" (vö. Mt 5,3). A szegény szó a Bibliában elsősorban nem szociológiai, hanem vallási fogalom.

Jézus szóhasználatában a szegény olyasvalaki, aki tudatában van annak, hogy a világi értékek szinte semmit sem érnek az isteni lét gazdagságához képest, s ezért egész életvitelével az Isten közelségét, az ő Gazdagságát „koldulja". Az iskolanővérek – miként ezt a nevükben szereplő „szegény" szó is jelezte – a hármas szerzetesi fogadalomban a szegénységre, vagyis az Isten gazdagságát esdeklő életvitelre helyezik a hangsúlyt.
angyali feladat: a zsidóknak írt levél szerzője szerint az angyalok az üdvösséget öröklő emberek szolgálatára rendelt lelkek (vö. Zsid 1,14). Amikor az iskolanővérek közreműködnek Jézussal a rájuk bízottak üdvözítésében, angyali szerepet töltenek be.
az iskolanővér hivatása… fáradságos is: az önző vágyakról való lemondás, az oktatás és a nevelés fáradságos munka, amely a kereszthordozáshoz hasonlít. A keresztet hordozására csak a Krisztus iránti szeretet alapján képes az ember. Ezért hangzik el az iskolanővér felé a buzdítás: egész lényét adja át Istennek, azaz fogadja el tőle a Krisztusba vetett hit és az iránta tanúsított szeretet ajándékát.
a szegény iskolanővér jutalma: az iskolanővér földi jutalma az a tudat, hogy valahányszor az Isten iránti nyitottságra, bizalomra neveli tanítványait, Krisztusnak tesz szolgálatot, aki azonosította önmagát a kicsinyekkel (vö. Mt 18,5; 25,40).
mint a csillagok, örökkön örökké tündökleni fognak: A mindörökké ragyogó csillagok az örök boldogságot jelképezik (vö. Dán 12,3). A rendalapító szellemében tevékenykedő és tanító iskolanővérre végső „jutalomként" az örök boldogság vár.

5. 32 A szövegek értelmezése

A Betegápoló Irgalmas Rend tagjai életvitelükkel a szegényeket felkaroló és a betegeket gyógyító Krisztust akarják megjeleníteni a világban. Tudatában vannak, hogy hősies munkájukat csak Isten erejében képesek végezni. Erre a tudatra utal a rendi Szabályzatnak az mondata, amely szerint Istenes Szent János „a Szentlélek ösztönzésére és az Atya irgalmas szeretete által bensőleg átalakítva" gyakorolta a felebarát iránti szeretetet, és követte a Megváltót a maga irgalmas magatartásában.

A piaristák – annak tudatában, hogy minden szerzetesi intézmény a maga sajátos szolgálata által törekszik a szeretet tökéletességére – elsősorban szegény gyermekek oktatásával és nevelésével akarják Krisztus magatartását érzékelhetővé tenni az emberek között. Az irgalmas rendiekhez hasonlóan ők is hangsúlyozzák, hogy amit tesznek, csak Isten erejében képesek megtenni. Hivatásuk ajándék jellegére utalnak a rendalapító figyelmeztető szavai: „a mindenható Istentől kell várnunk azokat a szükséges eszközöket, amelyek által az igazság alkalmas munkatársaivá tesz minket".

A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek (ma: Boldogasszony Iskolanővérek) az „Isten gazdagságát kolduló szegényekként" az emberek megszentelésében működnek közre Krisztussal. Ez azt jelenti: az Isten iránt nyitott és az Istenben gyermeki lelkülettel bízó életvitel kialakításában és megőrzésében segítik tanítványaikat. Tudatában vannak, hogy sok vesződséggel járó pedagógusi munkájukat csak úgy tudják jól végezni, ha egész lényüket teljesen Istennek adják, és eltelnek a Krisztus iránti szeretettel.

5. 33 Csodálkozz rá a Messiást követő szerzetesek életvitelére!

Ha irgalmas rendi testvérekkel kerülsz kapcsolatba, és „érthetetlennek" tartod a betegek szolgálatára szentelt életvitelüket, gondolj arra, hogy hivatásukat nem emberi erőfeszítések és

kiválóságaik alapján, hanem elsősorban Krisztus ajándékaként gyakorolják. Az ő érdemük legfeljebb az, hogy elfogadták Istentől a szeretet erényének ajándékát.

A piaristák áldozatos munkáját látva megtapasztalhatod, hogy a rend tagjai minden emberi hibájuk és gyarlóságuk ellenére is az ifjúság nevelésére képesek áldozni életüket. Elsősorban azonban ne emberi kiválóságaikra csodálkozz rá, hanem arra, hogy Krisztus nagy dolgokra is képessé teszi a benne bízó embert.

A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek tevékenységét figyelve gondolj arra, hogy az emberileg törékeny, a világ csábító értékeiről újra és újra lemondani szándékozó nővéreket a Gyermekbarát Krisztus teszi képessé a vallási értelemben vett szegénység, az Isten gazdagságát kolduló életvitel elsajátítására, és arra, hogy tanítványaikat is hozzá tudják segíteni ennek az életvitelnek kialakításához és megőrzéséhez.

6. A MESSIÁS EGYHÁZA A LEGÚJABB KORBAN

AZ I. VATIKÁNI ZSINATTÓL A II. VATIKÁNI ZSINATIG (1869/70-TŐL 1962/65-IG)

A Messiás egyházának történetében a legújabb kort az I. Vatikáni Zsinattól a II. Vatikáni Zsinatig (1869/70-től 1962/65-ig) terjedő időszak alkotja.

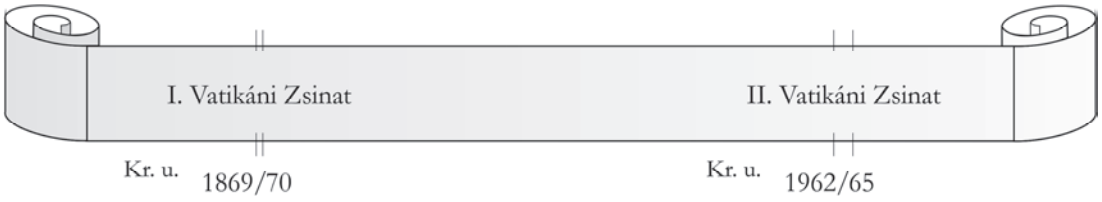

a) Az egyház terjedésének történelmi háttere a legújabb korban

meghatározó történelmi események a 19. és a 20. században

1871-ben két jelentős esemény változtatta meg Európa politikai térképét. Egyrészt létrejött a Német Császárság (a Második Birodalom), amely a poroszok által vezetett Észak-német Szövetséget váltotta fel; másrészt Itáliában megszűnt a Pápai Állam.

A Német Császárság, amelynek első császári uralkodója I. Vilmos porosz király (ur. 1861–1888) lett, a 19. század végére Európa legerősebb ipari és katonai nagyhatalmává vált, miközben gyarmatokat szerzett Afrikában és a csendes-óceáni térségben. • Itáliában 1871-ben megszűnt a Pápai Állam: az Olasz Királyság székhelye Firenzéből Rómába, a Quirinale-palotába került, amely a 16. századtól a pápák nyári rezidenciája volt. Az 1871-es májusi törvény sérthetetlennek ismerte el a pápa személyét, biztosította számára a lelki hatalom szabad gyakorlatát, gondoskodott anyagi helyzetéről, s megengedte számára a Vatikán, a Laterán és Castel Gandolfo használatát. A pápa tiltakozott a nem közös megegyezéssel hozott törvény ellen, és a Vatikánba zárkózva a Vatikán foglyának nyilvánította magát. Az olasz állam és a pápaság között feszült viszony alakult ki, amely több évtizedre állandósult.

1878-ban egy nagyhatalmi konferencia, a Berlini Kongresszus módosította az 1877–78-as orosz–török háborút lezáró békeszerződés döntéseit, és megváltoztatta a Balkán arculatát. A kongresszus döntése értelmében főleg Bulgária veszített területeket, az Osztrák–Magyar Monarchia pedig jogot kapott Bosznia-Hercegovina 30 évre történő katonai megszállására.

A 20. század elején zajlott le a két Balkán-háború, amely újra átrajzolta a Balkán-félsziget térképét. Az I. Balkán-háború (1912–1913) a Balkán-szövetségnek (Bulgária, Szerbia, Görögország, Montenegró katonai szövetségének) az Oszmán Birodalom ellen vívott harca volt. A háborút lezáró londoni egyezményt, amely különösen a Bolgár Királyság számára biztosított nagy területeket, a résztvevők elégedetlenül vették tudomásul. Ennek következményeként 1913-ban kitört a II. Balkán-háború, amelyet a londoni rendezéssel elégedetlen nemzetek, Görögország, Szerbia, az Oszmán Birodalom és Románia vívtak Bulgária ellen. Ez a háború a bolgárok vereségével fejeződött be. A háborút lezáró bukaresti békekötés (1913) értelmé-

ben Bulgária elveszítette az első háborúban elnyert területeinek java részét, s ekkor rendezték a független Albánia határait is.

1914-ben tört ki az I. világháború (1914–1918), a több mint 15 millió ember halálát okozó véres küzdelem, amelynek legfőbb kiváltó oka a 20. század eleji gyarmat- és érdekeltségi rendszer újrafelosztásának szándéka volt. A háborúban a központi hatalmak: az Osztrák–Magyar Monarchia, a Német Császárság, az Oszmán Birodalom csaptak össze az antanthatalmakkal: Nagy-Britannia Egyesült Királyságával, Franciaországgal, az Orosz Birodalommal, Olaszországgal, Romániával és az USA-val (francia *entente cordiale:* szívélyes egyezmény). Az I. világháború folyamán a cári rendszert megdöntő 1917-es szocialista forradalom eredményeként az Orosz Birodalomból létrejött az orosz *szovjet* (tanács) szóról elnevezett Szovjet-Oroszország. A háború az antanthatalmak győzelmével és a Párizs környéki békekötésekkel végződött.

Az I. világháború után ismét jelentősen megváltozott Európa politikai térképe. 1918-ban felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, és helyébe lépett az Osztrák Köztársaság (területének középkori latinos neve alapján: Ausztria), valamint a Magyar Köztársaság. Szerbia, Horvátország és Szlovénia az 1918-ban alakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság tagállamaivá vált. Ugyanebben az évben kiáltották ki Prágában az első Csehszlovák Köztársaságot, amely magában foglalta Cseh–Morvaországot, Felső-Szilézia kis részét és Szlovákiát (a korábbi magyar Felvidéket és Kárpátaljá). 1919-ben a Német Császárság helyét átvette a Weimari Köztársaság. Ugyanebben az évben jött létre Párizsban a Népszövetség vagy Nemzetek Szövetsége, amelynek feladata az I. világháború utáni békekötések biztosítása lett. A nemzetek közti béke fenntartásának egyik eszköze a mandátumterületek létrehozása volt. A latin *mandatum* (megbízás) szóról elnevezett mandátumterület olyan térség, amelyet az I. világháború után a Népszövetség átmenetileg valamilyen nemzet igazgatása alá rendelt. 1920-ban született meg a Versailles-hoz tartozó Nagy-Trianon kastélyban egy békediktátum, amelynek értelmében Magyarország területének mintegy kétharmadát, lakosságának pedig több mint a felét a környező országokhoz csatolták. 1922-ben Szovjet-Oroszország, amely az 1918-as breszt-litovszki különbékében kilépett az I. világháborúból, három más (ukrán, fehérorosz és kaukázusontúli) tanácsköztársasággal együtt létrehozta a Szovjetuniót. 1923-ban az Oszmán Birodalom helyébe lépett a Török Köztársaság, amelynek fővárosa Isztambul helyett a kisázsiai Ankara lett. 1929-ben XI. Pius pápa kezdeményezésére megszületett a lateráni szerződés. Ennek értelmében a Vatikán területére korlátozódó Pápai Állam Rómától és Olaszországtól független, jogilag és politikailag önálló városállam, amelynek államfője a mindenkori pápa. 1933-ban a Weimari Köztársaságot felváltotta a nemzetiszocialista Németország (a Harmadik Birodalom).

A II. világháború (1939–1945) olyan fegyveres konfliktussorozat, amelyet a világ újrafelosztására törekvő tengelyhatalmak vívtak a szövetségesek ellen. A tengelyhatalmak közé tartozott a háborút kirobbantó nemzetiszocialista Németország, Olaszország, a folyamatosan terjeszkedő Japán és a hozzájuk csatlakozó államok (Magyarország, Románia, Szlovákia, Bulgária, Jugoszlávia és Horvátország). A szövetségesek táborát a Népszövetség tagjai, azaz Lengyelország, Franciaország, Nagy-Britannia Egyesült Királysága, a Szovjetunió, az USA, Kína és mások alkották.

A tengelyhatalmak vereségével végződő II. világháború után, 1945 júniusában alakult meg a Népszövetség utódaként New York város székhellyel az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ, angol rövidítéssel: *UNO*) azzal a céllal, hogy megelőzzék a háborúkat, és lehetőséget adjanak a különféle országoknak vitás kérdéseik békés megtárgyalására. A győztes hatalmak

a háborút véglegesen Párizsban zárták le, 1947-ben. A békében nagyrészt az 1937-es határok álltak vissza. Kivétel ez alól a Szovjetunió területnyeresége, Lengyelország nyugatra tolása, Németország és Ausztria megszállási övezetekre való felosztása, valamint Magyarországon a trianoni határok visszaállítása.

Európa és a Közel-Kelet a II. világháború után

A hidegháború (W. Lippmann szavaival: „két vak dinoszaurusz viaskodása egy gödörben") az 1947-től kezdődő feszültségekkel terhes korszak, amelyet a világháború két nyertes szuperhatalma, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti folytonos versengés jellemzett. Azért nevezték hidegháborúnak, mert a harc nem a két nagyhatalom fegyveres összeütközése volt, hanem ideológiai, kulturális, gazdasági és politikai összecsapásokban, a kisebb nemzetek egymás elleni uszításában, polgárháborúk szításában, illetve a fegyverkezési és az űrkutatási versenyben nyilvánult meg. – A hidegháború folyamán, 1949-ben jött létre Washingtonban az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (ang. *North Atlantic Treaty Organisation*, rövidítve: *NATO*), vagyis az észak-amerikai és európai országok katonai szövetsége. Alapelve, hogy a tagállamok minden politikai és katonai eszközt igénybe vesznek a tagországok biztonságának és szabadságának megőrzése érdekében. A szervezet székhelye Brüsszel lett. – 1955-ben a Szovjetunió javaslatára létrejött a közép- és kelet-európai kommunista országokat tömörítő Varsói Szerződés. – A történészek a kubai rakétaválságot tekintik a hidegháború „legforróbb" pontjának. A válság 1962-ben a Kubába telepített szovjet atomrakéták miatt alakult ki. Ekkor a világ egy atomháború kirobbanásának szélére került. A válság elsimításában és a világ megmentésében jelentős szerepe volt XXIII. János pápa diplomáciai tevékenységének.

❖ a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton ❖

Az egykori Német-római Császárság északi részén lévő Észak-német Szövetséget 1871-ben a Német Császárság (a Második Birodalom) váltotta fel.

A franciák, akik nem nézték jó szemmel a határaik mentén egyre erősebbé váló német államszövetséget, 1870-ben hadat üzentek a szövetséget vezető Poroszországnak. Kitört a francia–porosz háború, amelynek folyamán a déli német államok is csatlakoztak az Észak-német Szövetséget vezető Poroszországhoz. A háború megnyerése után a németek 1871-ben kikiáltották a 25 szövetségi államból álló Német Császárságot, amelynek első uralkodója I. Vilmos († 1888) porosz király, szövetségi kancellárja pedig a porosz miniszterelnök, Otto von Bismarck († 1898) lett.

A Német Császárságot 1914-ben II. Vilmos német császár (ur. 1888–1918) és porosz király vitte be az I. világháborúba. Sokan őt teszik felelőssé a világháború kirobbanásáért, amelyben a császárság a vesztesek oldalára került.

A Német Császárságot a világháborút követően, 1919-ben a Weimari Köztársaság váltotta fel. Az új államalakulatban az 1929-es gazdasági válság hatására megerősödtek a szélsőséges pártok: a nemzetiszocialisták és a kommunisták.

Az I. világháború után, a versailles-i békeszerződésben (1919) a császárság területeket veszített, és megfosztották gyarmataitól is. Az 1918-as berlini forradalmat követően a császárság köztársasággá lett. A köztársaságot azért nevezték weimarinak, mert a Berlinben állandósuló forrongások miatt a nemzetgyűlés Weimar városában ülésezett.

A nemzetiszocializmus (ném. *Nationalsozialismus*) vagy nácizmus kifejezés elsősorban az osztrák származású Adolf Hitler († 1945) által vezetett Nemzetiszocialista Német Munkáspárt ideológiájára utal. A párt eszmerendszerét, valamint a nagy német birodalom megteremtésére vonatkozó terveit Hitler a „Harcom" (ném. *Mein Kampf*) című művében ismertette. E mű erősen rasszista, zsidó- és kommunizmusellenes. A náci párt 1933-ra a legerősebb párttá vált a Német Birodalmi Gyűlés (ném. *Reichstag*) politikai csoportosulásai között.

A latin *communis* (közös) kifejezésből származó kommunizmus szó Karl Marx († 1883) és Friedrich Engels († 1895) 1848-as Kommunista Kiáltványa óta olyan társadalmi formára utal, amelyben minden tulajdont a közösség vagy az állam birtokol, és ahol elvileg valamennyi polgár igényei szerint részesül e tulajdonból. Németország Kommunista Pártja az 1818-as alapításától kezdve 1933-ig jelentős párt volt a német politikai életben.

A Weimari Köztársaságban 1933-ban a náci párt vezetője, Hitler került hatalomra, aki létrehozta a nemzetiszocialista Németországot (a Harmadik Birodalmat).

A polgárháború kitörésétől tartó P. Hindenburg, a Weimari Köztársaság elnöke 1933-ban a náci párt vezetőjét, Hitlert nevezte ki birodalmi kancellárnak: létrejött a nemzetiszocialista Németország. Hindenburg halála után (1934) Hitler a birodalmi elnök tisztségét is megszerezte. A nácik felszámolták a jogállamot, minden más pártot, szakszervezetet betiltottak, politikai ellenfeleiket kényszermunkatáborokba zárták, és egy új, teljhatalmú, megfélemlítésen alapuló diktatúrát építettek ki.

A Hitler által 1939-ben kirobbantott II. világháborúban Németország újra a vesztesek közé került.

A háborút, amelynek kitöréséhez jelentősen hozzájárult az I. világháborút lezáró Párizs környéki békekötések (1919–1920) nyomán kialakult politikai helyzet, Hitler indította el azzal, hogy 1939. szeptember 1-jén lerohanta Lengyelországot.

A második világháború folyamán zajlott le az az embertelen és szégyenteljes eseménysor, amelyet a héber *soa* (teljes pusztulás, kiirtás), illetve a görög *holokaüsztóma* (egészen elégő áldozat) kifejezések alapján soának vagy holokausztnak nevezünk. A holokauszt a Németország által ellenőrzött területeken a nemzetiszocialista német kormány által eltervezett és irányított népirtás, amelynek közel hatmillió európai zsidó esett áldozatul. A nem zsidó (roma, lengyel, orosz), valamint a fogya-

tékos, a homoszexuális és a politikai szempontból veszélyesnek tekintett áldozatok száma is jelentős volt. • A németek az ellenőrzésük alatt álló területeken gettókat (olasz *ghetto:* zsidónegyed) hoztak létre, majd ezekből a német és megszállt lengyel területeken lévő koncentrációs, azaz büntető- és kényszermunkatáborokba hurcolták áldozataikat. A koncentrációs táborok mellett helyenként megsemmisítő táborok is léteztek, ahol gázkamrákban ölték meg a halálra ítélteket. Az egyik leghírhedtebb megsemmisítő hely a Krakkótól nyugatra lévő Oświęcim (ném. *Auschwitz*) melletti Birkenau koncentrációs tábora volt.

A II. világháború után Németország sorsát a szövetséges nagyhatalmak 1945-ös potsdami csúcskonferenciája határozta meg: az ország keleti határául az Odera és a Neisse folyót jelölték ki, s az országot, valamint Berlint négy (amerikai, brit, francia és szovjet) megszállási övezetre osztották fel. 1949-ben az ország két részre szakadt: a szovjet megszállási övezet területén létrejött a Német Demokratikus Köztársaság (NDK), amelynek fővárosa Kelet-Berlin lett, a nyugati övezetekben pedig létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK) Bonn fővárossal.

Az NDK csatlakozott a Moszkvában 1949-ben létrejött Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsához (KGST), 1955-ben pedig a katonai és politikai jellegű Varsói Szerződés tagjává lett. • Az NSZK az amerikai külügyminiszter nevéhez fűződő európai újjáépítési programnak (a Marshall-tervnek) köszönhetően gyorsan felzárkózott a fejlett nyugati államok sorába. 1955-től a NATO-hoz tartozott. 1957-ben az NSZK belépett a Rómában létrejött Európai Gazdasági Közösség (EGK), más elnevezéssel a Közös Piac tagállamai közé.

Az Osztrák–Magyar Monarchiát irányító I. Ferenc József császár († 1916) 1873-ban II. Sándor orosz cárral együtt tagja lett a „három császár szövetségének", amely I. Vilmos német császár kezdeményezésére jött létre Berlinben. Az orosz–török háborút (1877–1878) lezáró békeszerződést módosító Berlini Kongresszus döntése értelmében Bosznia-Hercegovina az Osztrák–Magyar Monarchia igazgatása alá került. Az osztrák–magyar kormányzat 1908-ban döntött Bosznia-Hercegovina teljes beolvasztásáról, és ez a döntés váltotta ki az egységes délszláv birodalomról álmodozó szerbek haragját. A Monarchia a német császár támogatásával az I. világháború kezdeményezője volt.

A háború kirobbantására közvetlenül az adott okot, hogy 1914 júniusában Gavrilo Princip szerb diák Bosznia-Hercegovinában meggyilkolta a Szarajevóba látogató osztrák trónörököst, Ferenc Ferdinánd főherceget és feleségét. A merénylet után Ferenc József császár – aki korábban mindenképpen el szerette volna kerülni a világégést – belekényszerült a háborúba.

A háborúból veszteségként kikerülő Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, és az osztrák rész területe a német ajkú tartományok határai közé szorult vissza. Egyik utódállamaként született meg 1918-ban az Osztrák Köztársaság (azaz Ausztria).

Az Osztrák Köztársaság 1920-ban Osztrák Szövetségi Köztársasággá alakult. Mivel az ország súlyos politikai és gazdasági nehézségekkel küzdött, megszaporodott azoknak a száma, akik a Weimari Köztársasághoz szerették volna csatolni. Az I. Osztrák Szövetségi Köztársaság 1938-ban szűnt meg, amikor Hitler a Harmadik Birodalom tartományává tette Ausztriát.

A II. világháború végén a szövetséges nagyhatalmak csapatai elfoglalták Ausztriát, és 1945 áprilisában elismerték a II. Osztrák Szövetségi Köztársaságot. A négy megszállási övezetre osztott ország azonban egy évtizedre katonai felügyelet alatt maradt. Mivel a nagyhatalmak Ausztriát Németország által leigázott államnak tekintették, az ország megtarthatta 1938-as határait, és kártérítést sem kellett fizetnie. A köztársaság 1955-ben vált önállóvá. A megszállók kivonulása után Ausztria örökös semlegességét az alkotmányban rögzítették.

Svájc mindkét világháborúban megőrizte semlegességét. 1920-ban Genf lett a Nemzetek Szövetségének vagy Népszövetségnek (ném. *Völkerbund*) székhelye.

A Belga Királyság, a Holland Királyság és Luxemburg a II. világháború után gazdasági szövetségre lépett: az államszövetség a Benelux országok nevet kapta. A három állam a II. világháború alatt határozta el a Benelux Unió felállítását. 1948-ban vámuniós szerződést kötöttek egymással. 1958-ban, Brüsszelben született meg a Benelux Gazdasági Unió alapító egyezménye, amely 1960-ban lépett hatályba.

Az alkotmányos monarchiaként fennálló Belgium 1885-ben megszerezte az afrikai Kongót, amely a 20. század elejétől koronagyarmatként a Belga Kongó nevet viselte. Az I. és a II. világháború idején az ország német megszállás alá került. 1944 végére brit és amerikai csapatok szabadították fel. 1948-ban vámunióra lépett Hollandiával és Luxemburggal, majd 1960-ban a brüsszeli székhelyű Benelux Gazdasági Unió egyik alapító tagja lett. Két évvel később Belgium utolsó afrikai gyarmatait is elveszítette.

A Holland Királyság az I. világháború folyamán megőrizte semlegességét. A holland demokrácia alapjait 1917-ben az általános választójog bevezetése vetette meg. A II. világháború alatt Hollandia német megszállás alatt volt. 1945-től Hága a Nemzetközi Bíróság székhelye. 1949-ben az ország lemondott indonéziai gyarmatairól, de a Marshall-terv segítségével gazdaságilag hamar talpra állt.

A független Luxemburg Nagyhercegség 1890-ig perszonálunióban maradt Hollandiával. A nagyhercegség az I. és a II. világháborúban is német megszállás alá került. A háború után gazdaságilag fejlődött, és 1960-ban a Benelux Gazdasági Unióhoz csatlakozott.

A Francia Császárság, amely III. Napóleon († 1873) vezetése alatt állt, 1870-ben megtámadta a határai mentén egyre erőteljesebbé váló Poroszországot, de vereséget szenvedett. Ekkor jött létre a III. Francia Köztársaság.

A köztársaság első szakaszában az 1871-es párizsi felkelés hívta életre a párizsi községtanács kormányzati rendszerét, amelyet francia megnevezése alapján Párizsi Kommün néven ismerünk. A mintegy két hónapig fennálló Kommün megszüntetése után a hatalom a konzervatív köztársaságpárti (latin eredetű szóval: republikánus) csoportok kezéből fokozatosan a mérsékelt, majd a szélsőséges republikánus pártok kezébe került, és felerősödtek a társadalmi egyenlőség biztosítását sürgető mozgalmak is. E mozgalmakat, amelyek a társadalom rendjét a társadalmi igazságosság eszménye alapján akarták átalakítani, a latin *socius* (társ) szó alapján szocialista törekvéseknek nevezzük.

A Francia Köztársaság az antant egyik vezető hatalmaként vett részt az I. világháborúban: bár a háború folyamán elveszítette több mint kétmillió polgárát és nemzeti jövedelmének egyhatodát, területeket is foglalt vissza a németektől. A két világháború között sok kormány váltotta egymást, s a gazdasági válság, valamint a belpolitikai ellentétek miatt a franciák nem tudtak felkészülni az újabb háborúra.

A II. világháborúban a Francia Köztársaság a szövetségesek oldalán harcolt a tengelyhatalmak ellen, így a győztesek között került ki a háborúból.

Miután a németek lerohanták Lengyelországot, a franciák hadat üzentek a németeknek. 1940 nyarára azonban a francia hadsereg teljesen összeomlott. A németek az ország déli részén Vichy központtal létrehoztak egy francia bábállamot (1940–1944), az északi részek pedig német megszállás alá kerültek. Hamarosan azonban nagyszabású ellenállási mozgalom bontakozott ki, amelyet a hazájából kivándorolt Ch. de Gaulle († 1970) tábornok Londonból irányított. A szövetséges haderők normandiai partraszállása után, 1944 nyarának végére az ország felszabadult a német uralom alól. 1945-ben megalakult a IV. Köztársaság, és a franciák hozzáfogtak az ország újjáépítéséhez.

Franciaország 1949-ben a NATO tagja lett. Ám a belpolitikai viszályok és a gyarmati háborúk miatt 1958-ra újra válságba került. Ekkor fogadták el az V. Köztársaság alkotmányát. A köztársaság elnöke 1959-ben Ch. de Gaulle lett, s Franciaország elindult a gazdasági fejlődés útján.

A skandináv világot alkotó Dánia, Norvégia és Svédország az I. világháború folyamán semleges maradt. A II. világháborúban is megőrizték semlegességüket, de Dánia és Norvégia német megszállás alá került. 1944-ben Izland függetlenné vált Dániától. A háború után mindhárom királyság és az Izlandi Köztársaság gazdasági élete is lendületes fejlődésnek indult.

Dánia az I. világháború folyamán semleges maradt, s 1919-ben megkapta a dán többségű Észak-Schleswiget. Grönland 1921-ben dán gyarmattá, majd két évvel később Dánia külső országrésze lett. A II. világháború alatt az ország német megszállás alá került. A világháború után az ipar vált a gazdaság legerősebb ágazatává, és ez biztosította a jóléti állam feltételeit. • A Dániához tartozó Izland 1874-ben saját alkotmányt kapott, majd 1918-ban Dániával perszonálunióban lévő autonóm állammá lett. Az 1940-es évek elején brit, majd amerikai csapatok szállták meg. 1944-ben egy népszavazás eredményeként teljesen elszakadt Dániától, és ekkor kiáltották ki az Izlandi Köztársaságot. A köztársaság 1949-ben a NATO egyik alapító tagjává vált.

A Svédországgal perszonálunióban lévő Norvégiában a parlament 1905-ben kinyilvánította az ország függetlenségét. A független Norvég Királyság az I. világháborúban megőrizte semlegességét. • A II. világháború idején Norvégia német megszállás alatt volt, és 1942-ben egy bábkormány is alakult a megszállt területen. A háború után az olajkitermelés fokozásával és a mezőgazdaság támogatásával lehetővé vált az országban a jóléti állam alapjainak megteremtése.

A 19. századi Svéd Királyság gazdasági fejlődése csak lassan haladt: sokan kivándoroltak az USA-ba. 1905-ben Norvégia elszakadt Svédországtól. Az ország az I. világháborúban megőrizte semlegességét. Mivel Svédország a II. világháborúban is semleges maradt, a háborút követően itt is elkezdődhetett a jóléti állam kiépítése.

Az orosz fennhatóság alatt lévő balti államalakulatok a cári rendszert 1917-ben elsöprő orosz forradalmakat követően rövid ideig Szovjet-Oroszországhoz tartoztak. Miután Szovjet-Oroszország az 1918-as breszt-litovszki különbékében kilépett az I. világháborúból, a balti államok és az orosz fennhatóság alatt álló Finn Nagyhercegség független köztársaságokká alakultak. Függetlenségüket egy ideig azt követően is megőrizték, hogy 1922-ben Szovjet-Oroszország és három másik (az ukrán, a fehérorosz és a kaukázusontúli) tanácsköztársaság létrehozta a Szovjetuniót. 1940-ben azonban a Szovjetunió megszállta a három balti államot, s csak Finnország tudta megőrizni függetlenségét.

A cári Oroszországhoz tartozó Litvánia az I. világháború idején német megszállás alá került. 1918-ban az ország elszakadt Szovjet-Oroszországtól, és létrejött a Litván Köztársaság. Mivel Vilnius Lengyelország birtokában volt, az ország fővárosa átmeneti időre Kaunas lett. 1940-ben a szovjet Vörös Hadsereg megszállta Litvániát, majd szovjet szocialista köztársaságként a Szovjetunióhoz csatolta. 1941-ben a tagköztársaság német megszállás alá került. Amikor 1944-ben a szovjetek visszafoglalták Litvániát, a németekkel való együttműködés vádjával mintegy 150 ezer embert hurcoltak szibériai, illetve közép-ázsiai száműzetésbe. Ennek ellenére az országot nem sikerült eloroszosítaniuk.

Az orosz fennhatóság alatt álló Lettországot a breszt-litovszki béke 1918-ban Németországnak juttatta. A lettek még ebben az évben kikiáltották függetlenségüket. A szovjet-oroszok 1920-ban ismerték el ezt a függetlenséget. 1940-ben azonban a Szovjetunió csapatai újra megszállták az országot, és Lett Szovjet Szocialista Köztársaság (Lett SZSZK) néven a Szovjetunióhoz csatolták. A köztársaság 1941-től 1944-ig német megszállás alá került. Miután „felszabadult", a szovjetek mintegy 100 ezer embert hurcoltak Közép-Ázsiába, társadalmi tulajdonba vették a mezőgazdasági területeket, és erőltetett iparosításba kezdtek, ami jelentős orosz népesség bevándorlásával járt együtt.

Az oroszokhoz tartozó észtországi Tallinnban 1918-ban kiáltották ki az Észt Köztársaságot, amely 1920-ig háborút vívott Szovjet-Oroszország és a németek ellen. 1940-ben a Szovjetunió újra megszállta az országot, és Észt SZSZK néven tagállamává tette. Az 1941-től átmenetileg német megszállás alá került ország 1944-ben újra a Szovjetunió része lett. A szovjetek 1953-ig több tízezer embert telepítettek ki és hurcoltak büntetőtáborokba. A szovjet vezetés az ország nagy ré-

szét, főleg a tengerpartot zárt katonai területté alakította. Ebben az időben megkezdődött az ország eloroszosodása is: a Szovjetunió más részeiből százezrek települtek át Észtországba.

Az Orosz Birodalom részeként fennálló Finn Autonóm Nagyhercegségben a 19. század végére kibontakozott a finn nemzeti mozgalom, és a századfordulón létrejöttek az első pártok is. Az 1917-es orosz forradalmakat követően a finnek követelték függetlenségüket, amelyet a következő évben Szovjet-Oroszország is elismert. 1939-ben a Szovjetunió megtámadta az országot, amely vereséget szenvedett, és jelentős területeket veszített. 1941-ben Németország oldalán Finnország is belépett a Szovjetunió elleni háborúba. Miután újra vereséget szenvedett, 1944-ben fegyverszünetet kötött a szovjetekkel, és így sikerült elkerülnie a megszállást. A II. világháború után Finnország ütközőzónaként állt fenn a Szovjetunió és a nyugati országok között.

Nagy-Britannia Egyesült Királysága a 20. század elejére elveszítette elsőségét az iparban, de világviszonylatban megőrizte vezető szerepét a kereskedelemben és a pénzügyi életben. Az I. világháborúból vezető antanthatalomként győztesen került ki, s a német gyarmatok, valamint a felbomlott Oszmán Birodalom területeinek jelentős részét is megszerezte. 1921-ben elveszítette Írország déli megyéit, amelyekből létrejött az Ír Szabadállam. 1926-ban létrehívta a Brit Nemzetközösséget (ang. *British Commonwealth of Nations*), a domíniumok és a volt brit gyarmatok laza szövetségét (amely 1947-ben a Nemzetközösség nevet kapta).

Írországban az ország egyesítésének és a függetlenség kivívásának céljából 1919-ben megalakult az Ír Köztársasági Hadsereg (angol rövidítéssel: *IRA*). Ez a félkatonai szervezet robbantotta ki az angol–ír háborút, amelyet követően az Egyesült Királyság 1921-ben elismerte a domíniumnak nyilvánított, a 26 déli megyéből álló Ír Szabadállam létrejöttét, de megtartotta magának a protestáns többségű hat észak-ír grófságot (Észak-Írországot), amelynek Belfast fővárossal önkormányzatot adott. Az 1937-ben elfogadott alkotmány szerint az Ír Szabadállam élén nem a király, hanem a választott államelnök áll.

A II. világháborúban Nagy-Britannia Egyesült Királysága Winston Churchill († 1965) miniszterelnök vezetésével szembeszállt a nemzetiszocialista Németországgal. Szövetséget kötött a háborúba belépő Szovjetunióval, majd az USA-val, s ezek a szövetségek biztosították számára a győzelmet.

1945-ben a Krím-félszigeten lévő Jaltában a brit miniszterelnök is részt vett azon a konferencián, amelyen a győztes hatalmak elhatározták, hogy a Népszövetség utódjaként létrehozzák a nemzetközi békét és biztonságot szavatoló Egyesült Nemzetek Szervezetét (ENSZ). A szervezet alapokmányát San Franciscóban írták alá, és székhelyévé New York városát tették az alapító államok képviselői.

Nagy-Britannia győztesen került ki a II. világháborúból, de világhatalmi fölényét elveszítette. A brit gyarmatbirodalomból 1949-ben kivált az Ír Szabadállam, és Ír Köztársaság néven teljes függetlenséget nyert. A gyarmatbirodalom az 1960-as évekre szinte teljesen felbomlott, de gazdasági eszközökkel és a Nemzetközösség révén Anglia megőrizte befolyását a függetlenné vált gyarmatai felett.

Az Egyesült Királyság 1949-ben lett a NATO alapító tagja, s jó kapcsolatokat épített ki az USA-val. 1951-ben a szovjet típusú szocializmussal szakító nyugat-európai szociáldemokrata pártok Londonban megalapították a Szocialista Internacionálét, a szocialista és szociáldemokrata munkáspártok világszervezetét. 1952-ben az elhunyt VI. György király leánya, II. Erzsébet lépett apja örökébe. A királynő lendületesen látott hozzá királyságának felvirágoztatásához.

Spanyolország államformája 1873-ig királyság volt, amelyet a rövid életű I. Köztársaság váltott fel. 1874-ben a spanyolok helyreállították a királyságot. Az USA és Spanyolország között kitört háborúban (1898) a spanyolok elveszítették latin-amerikai gyarmataikat. Az I. világháborúban az ország semleges maradt. – 1931-ben a köztársaságpártiak választási győzelme után a király elmenekült, s ekkor kikiáltották a II. Köztársaságot. Ennek az államformának a

spanyol polgárháború (1936–1939) vetett véget. A polgárháború végén Francisco Franco († 1975) tábornok jutott uralomra, aki fasiszta diktatórikus kormányzati rendszert épített ki. Az ország a II. világháború folyamán is semleges maradt.

A Spanyol Királyságban a „karlisták" és a köztársaságpártiak a monarchia megdöntésére törekedtek. 1873-ban a király lemondott a trónról, és ekkor Madridban kikiáltották az I. Köztársaságot. A rövid életű köztársaságot a következő évben a helyreállított királyság váltotta fel. 1898-ban a Kubára igényt tartó USA és a spanyolok közt háború tört ki, amely spanyol vereséggel fejeződött be. Spanyolország elveszítette latin-amerikai gyarmatait (Kubát, Puerto Ricót és a Fülöp-szigeteket). A 19. század végére azonban Afrikában megszerezte Nyugat-Szaharát, a mai Egyenlítői-Guineát, később pedig Marokkó északi részét. Az országot elkerülte az I. világháború, de a hanyatló gazdaság és a belpolitikai feszültségek miatt 1923-ra forradalmi hangulat alakult ki. Ekkor M. Primo de Rivera († 1930) spanyol katonatiszt államcsínyt hajtott végre, s haláláig diktatórikus hatalmú miniszterelnökként irányította az országot.

1931-ben, a köztársasági párt választási győzelme után a király elmenekült Spanyolországból. Távozását követően kikiáltották a II. Köztársaságot. A II. Köztársaságnak a spanyol polgárháború (1936–1939) vetett véget. A köztársasági oldal (liberálisok, demokraták, szocialisták, kommunisták, anarchisták) politikájával elégedetlen felkelők (konzervatívok, nacionalisták, katonatisztek, királypártiak) csoportjait Fr. Franco († 1975) tábornok fogta egybe és vezette győzelemre. Franco csapatai jelentős támogatást kaptak a nemzetiszocialista Németországtól és Olaszországtól. A köztársasági oldalt a Szovjetunió támogatta, és a köztársaságiak oldalán harcolt több tízezer külföldi önkéntes is, a jelentős részben – de nem kizárólag – kommunista párttagokból álló ún. nemzeti brigádok. A II. világháborút sikerrel elkerülő tábornok fasiszta, azaz diktatórikus kormányzati rendszert épített ki. A fasizmus államformája a latin *fasces* (bőrszíjakkal összekötött vesszőnyaláb, amelyből egy bárd éle látszik ki) szóról kapta nevét. Ez a jelkép a Római Birodalomban a diktatórikus és büntető hatalmat szimbolizálta. Franco tábornok 1947-ben hivatalosan visszaállította a királyság államformáját, jóllehet a trón betöltését elhalasztotta. Diktatórikus módszerekkel igyekezett megteremteni Spanyolország egységét. Ez az egység azonban törékenynek bizonyult: 1958-ban az ország északi részén létrejött a Baszkföld önállóságáért küzdő mozgalom (baszk rövidítéssel: *ETA*).

Portugáliában a király a 20. század elején merénylet áldozata lett. 1910-ben Lisszabonban felkelés tört ki, és 1911-ben kikiáltották a köztársaságot. Az ország az antant oldalán kapcsolódott be az I. világháborúba. 1926-ban katonai puccs döntötte meg a köztársasági kormányt, és fél évszázados katonai diktatúra kezdődött. A II. világháborúban Portugália megőrizte semlegességét. 1960-tól kezdődően gyarmati háborúkba bonyolódott Afrikában.

A Portugál Királyságban a 19. század végére megalakult a főként liberális szellemű polgárokat tömörítő köztársasági párt, majd a szocialista párt is. A rossz gazdasági és pénzügyi helyzet miatt a király felfüggesztette az alkotmányos monarchiát, és abszolutisztikus módszerekkel kezdett kormányozni. 1908-ban merénylet áldozata lett. Utódja visszaállította ugyan az alkotmányos monarchiát, de 1910-ben Lisszabonban forradalom tört ki, és 1911-ben az ország köztársasággá alakult.

Az I. világháború folyamán a köztársasági kormány az antant oldalán csapatokat küldött a francia–német frontra. A liberális köztársaságnak 1926-ban katonai puccs vetett véget: Portugáliában katonai diktatúra kezdődött. Ennek a diktatúrának kiemelkedő alakja volt A. Salazar († 1970) pénzügyminiszter, aki 1932-ben lett miniszterelnök.

A Salazar vezetése alatt álló ország a II. világháború folyamán semleges maradt, és 1949-ben a NATO egyik alapító tagjává válhatott. 1960-ban kezdődött az afrikai gyarmati háború, amely súlyos veszteségekkel járt Portugália számára.

Az Olasz Királyság az I. világháború kitörésekor egy ideig semleges maradt, majd 1915-ben az antant oldalán kapcsolódott be a háborúba. A két világháború közötti időszakban Benito Mussolini († 1945) lett a miniszterelnök, aki fasiszta diktatúrát épített ki az Olasz Királyságban. Önkényuralma alatt XI. Pius pápa kezdeményezésére megszületett a lateráni szerződés

(1929), létrejött a Vatikán területére korlátozódó Pápai Állam. Mussolini a hitleri Németország oldalán vitte be Olaszországot a II. világháborúba. 1946-ban az Olasz Királyság köztársasággá alakult.

Az I. világháború időszakában XV. Benedek pápa († 1922) sokat fáradozott a háború szenvedéseinek enyhítésén: 1917-ben békekötésre kérte fel a hadviselő feleket, és később tiltakozott a háborút lezáró béke igazságtalanságai ellen. A saint-germaini békeszerződésben (1919) az Olasz Királyság az északi részeken visszakapott területekkel bővült. Az országban megerősödtek a baloldali pártok, s Mussolini vezetésével létrejött a szélsőjobboldali olasz fasiszta mozgalom is.

A két világháború között Mussolini 1922-ben kikényszerítette a baloldali fordulattól tartó királyból, hogy nevezze őt ki miniszterelnöknek. Fasiszta miniszterelnökként totális diktatúrát épített ki, hódító külpolitikát folytatott (Etiópia elfoglalása, Albánia megszállása), és szoros kapcsolatot épített ki a nemzetiszocialista Németországgal. • Az 1929-es lateráni szerződés nyomán létrejött az Olasz Királyságtól független Pápai Állam.

Mussolini 1940-ben Németország oldalán vitte be Olaszországot a II. világháborúba, de az olasz csapatok rövidesen minden fronton vereséget szenvedtek. 1943 nyarán a szövetséges csapatok partra szálltak Szicíliában, Mussolini megbukott, s az új kormány szeptemberben fegyverszünetet kötött. A világháború befejeződése előtt pár nappal Mussolinit partizánok elfogták és kivégezték.

1946-ban a király lemondott a trónról fia javára. Az új uralkodó azonban hamarosan száműzetésbe kényszerült, mert az 1946-os népszavazás nem a monarchia, hanem a köztársasági államforma mellett döntött. A párizsi békében (1947) Olaszország elvesztette gyarmatait, valamint Isztriát és Fiumét. Ugyanakkor a Marshall-terv keretében az országban talpra állították a gazdaságot. A köztársaság 1949-ben a NATO, majd 1957-ben az EGK alapító tagja lett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia tagállamaként fennálló Magyarországon a kiegyezés után békés időszak következett. Az ország népszerű uralkodója I. Ferenc József és közkedvelt felesége, Erzsébet királyné († 1898) volt. Kialakult a polgárság, a munkásosztály, valamint a nincstelen mezőgazdasági dolgozók (a zsellérek) társadalmi rétege. A korszakot a liberalizmus politikája jellemezte.

1873-ban Buda, Pest és Óbuda egyesítésével Budapest néven létrejött az új főváros, amely Európa leggyorsabban növekvő nagyvárosa lett. A polgári osztály kialakulását segítette a nagyfokú asszimiláció, amelynek során a nemzetiségek egy része magyar ajkúvá vált. A polgári fejlődésben fontos szerepet játszott a zsidóság, amely a liberális légkör következtében tömegesen vándorolt be az országba. Míg Nyugat-Európában erősen terjedt az antiszemitizmus, Magyarországon az 1895-ös törvény a zsidó vallás teljes egyenjogúsításáról rendelkezett. Az iparosodás okozta társadalmi-gazdasági átalakulások következtében a nincstelen agrárproletárok egy része a városokba költözve kialakította a munkásosztályt, más részük zsellér lett a nagybirtokokon. A nyomor elől menekülve a századforduló éveiben ezrek választották a kivándorlás útját, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba.

Magyarország a Monarchia tagjaként Németország oldalán vett részt az I. világháborúban. 1918-ban Magyarország kivált a Monarchiából, megszűnt a királyság államformája, és létrejött a Magyar Köztársaság. Ez a köztársaság 1919-ben néhány hónapra Tanácsköztársasággá alakult, melyet ellenforradalmi kormány buktatott meg. Az esztendő őszén a hatalom Horthy Miklósnak († 1957), a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminiszterének kezébe került. Magyarországon megkezdődött a Horthy-korszak (1920–1944). 1920-ban az I. világháborút végérvényesen lezáró trianoni békekötéssel a történelmi Magyarország csonka országgá változott.

Az Osztrák–Magyar Monarchia vezetői Németország biztatására 1914 júliusában háborút indítottak Szerbia ellen. 1916-ban meghalt I. Ferenc József császár és magyar király, akinek örökébe Habsburg I. Károly császár (Magyarországon: IV. Károly király) lépett. Az 1918-as év októberé-

ben a világháború elhúzódása miatt elégedetlenkedő katonák és civilek tüntetésekkel és sztrájkokkal kezdődő felkelést szerveztek Budapesten. Ez a felkelés a katonák sapkarózsája helyébe tűzött őszirózsáról az őszirózsás forradalom nevet kapta. A forradalom győzelmével Magyarország kivált a felbomlóban lévő Osztrák–Magyar Monarchiából. Az uralkodó gróf Károlyi Mihályt († 1955) nevezte ki miniszterelnöknek. 1918 novemberében IV. Károly király († 1922) lemondott trónjáról, és ezt követően Magyarország köztársasággá alakult. Megkezdődött az ország széthullása. Először a Csehszlovák Köztársasághoz csatlakozó szlovákok szakadtak el az országtól, s ugyanígy bejelentették elszakadásukat a horvátok is. Az antanthatalmakhoz csatlakozó románok megszállták Erdélyt, s kimondták a Román Királyság és Erdély egyesülését. A Délvidéket szerb csapatok foglalták el.

A Károlyi miniszterelnök által irányított Magyar Köztársaságban 1919-ben a kommunisták kezébe került a hatalom, akik kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot (1919. március 21. – 1919. augusztus 1.). Ez a köztársaság nevét az orosz *szovjet* (tanács) kifejezésről kapta, és valójában a latin *proletarius* (a legalsó néposztályhoz tartozó, vagyontalan) szóról elnevezett proletárdiktatúra volt. A rövid életű köztársaság időszakában a vezetés a népbiztosokból álló Kormányzótanács kezében volt. Szamuely Tibor († 1919) és társai vezetésével megkezdődött a „vörösterror": különítményt állítottak fel, amelynek tagjai hírhedt páncélvonatukon járták az országot, és mindenütt lecsaptak, ahol a tanácsrendszert veszélyeztető megmozdulásokat sejtettek. A Tanácsköztársaság idején a tényleges hatalmat a kommunista politikus, Kun Béla († 1938) gyakorolta. A kommunista diktatúra ellenfelei Bécsben létrehozták a Magyar Nemzeti Bizottságot, s Szegeden ellenforradalmi kormányt alakítottak, amelynek hadügyminisztere Horthy Miklós lett. Az országot külső támadások is fenyegették: a románok 1919 nyarán átlépték a Tisza vonalát, s megindultak a főváros felé. Augusztus 1-jén a Tanácsköztársaság kormánya lemondott. Az országban megkezdődött a fehérterror, amely elsősorban a korábbi vörösterror felelősei ellen irányult. 1919 őszén Horthy nemzeti hadseregének egységei bevonultak Budapestre. 1920 márciusában a nemzetgyűlés Horthy Miklóst kormányzóvá választotta: így az ország államformája „király nélküli királysággá" változott. 1920. június 4-én Magyarország kénytelen volt aláírni a versailles-i Nagy-Trianon palotában a csonka Magyarországot eredményező békeszerződést.

A Horthy-korszak idején, a 30-as évek közepétől Magyarországon megerősödött a nemzetiszocialista Németország befolyása: az 1938-as I. és az 1940-es II. bécsi döntés értelmében felvidéki és erdélyi területeket csatoltak vissza az országhoz.

Az 1930-as évek közepétől Magyarországon a politikai erők jobbra tolódtak, és a nemzetiszocialista Németország befolyása is erősödött hazánkban. Imrédy Béla miniszterelnökségének (1938–1939) elején született meg az I. bécsi döntés, amelynek értelmében a Felvidék déli sávját és Kárpátalja délnyugati részét – a fasiszta Németország és Olaszország külügyminisztereinek jóváhagyásával – visszacsatolták Magyarországhoz. Ennek fejében a magyar politika elkötelezte magát a háborúra készülő németek és olaszok mellett. Imrédy miniszterelnöksége alatt szavazta meg a parlament az első zsidótörvényt is, amely korlátozta a zsidók állampolgári jogait. Gróf Teleki Pál második miniszterelnökségének (1939–1941) idején született meg a II. bécsi döntés (1940), amelynek értelmében Magyarország visszakapta Észak-Erdélyt. Ennek azonban súlyos ára volt: Teleki rákényszerült arra, hogy csatlakozzon a háromhatalmi egyezményhez, amelyet 1940-ben a világuralomra törekvő Németország, Olaszország és Japán kötött egymással. Miután azonban Teleki „örök barátsági" szerződést kötött Jugoszláviával is, 1941-ben nem vállalhatta az együttműködést a németekkel Jugoszlávia lerohanásában, s a nehéz helyzetből kiutat nem látva öngyilkosságba menekült.

A Horthy kormányzósága alatt álló Magyarország 1941-ben a tengelyhatalmak oldalán kényszerűségből lépett be a II. világháborúba. A háborúból való kiugrási kísérletét 1944-ben a németek által támogatott Szálasi Ferenc nyilas hatalomátvétele akadályozta meg. A Magyarországra 1944-ben betörő „felszabadító" Vörös Hadsereg elfoglalta Kárpátalját, majd 1945-ben véget vetett a nyilas hatalomnak is.

Horthy Miklós 1941-ben arra kényszerült, hogy Magyarországot is beléptesse a II. világháborúba. Miután azonban a 2. magyar hadsereg 1943-ban szinte teljesen odaveszett a Sztálingrád körzetében lévő Don-kanyarnál, Horthy az angolszász hatalmaknál keresett biztosítékot a háborúból való kilépéshez. 1944 márciusában a németek megszállták az országot. A kormányzó ekkor rákényszerült arra, hogy titokban felvegye a kapcsolatot a szovjetekkel. Ebben az időben Sztójay Döme († 1946) volt a miniszterelnök, aki hűségesen kiszolgálta a németeket. Magyarországon is megkezdték a zsidók gettóba gyűjtését, sárga csillag viselésére kötelezték őket, és áprilisban elkezdődött a zsidók deportálása (kényszerlakhelyre hurcolása vagy száműzetése). Horthy 1944 októberében fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól, s az volt a szándéka, hogy szakít Németországgal. A háborúból való kiugrási kísérlete azonban nem sikerült.

1944 októberében Szálasi Ferenc († 1946) – aki a hungarista (a magyar nemzeti érdekeket védő nemzetiszocialista jellegű) mozgalom vezetőjeként 1939-ben megalapította a Nyilaskeresztes Pártot – német segítséggel „nemzetvezetővé" választatta magát. Ezt Horthy, akit a németek rövidesen Németországba hurcoltak, kénytelen volt jóváhagyni. A nyilas uralom mintegy 100 ezer zsidó és számos ellenzéki életét követelte. 1944 novemberében a Szovjetunióból hazatérő kommunisták létrehozták a Magyar Kommunista Pártot (MKP). A következő hónapban a Nemzetgyűlés Debrecenben megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, amelynek vezetője a Horthy bizalmát élvező Miklós Béla († 1948) vezérezredes lett. Az általa vezetett új kormány igyekezett betartani a szovjetekkel kötött fegyverszüneti megállapodást. Ám tehetetlenül kellett végignéznie a szovjet Vörös Hadsereg fosztogatásait, erőszakoskodásait, illetve azt, hogy a szovjet katonák a Szovjetunióba hurcoltak több százezer hadifoglyot és civilt. A szovjet Távirati Iroda 1945. április 4-én adta hírül, hogy a szovjet csapatok befejezték Magyarország egész területének elfoglalását.

1946-ban Magyarországon megszűnt a királyság államformája, amely 1918-tól már csak formálisan létezett: az országgyűlés kikiáltotta a második Magyar Köztársaságot. Az 1947-es választásokon a Magyar Kommunista Párt (MKP) vált a parlament legnépesebb pártjává. 1949-ben az ország neve Magyar Népköztársaság lett, és megkezdődött a Rákosi-féle kommunista diktatúra korszaka. E diktatúrának az 1956-os forradalom és szabadságharc vetett véget, amelyet azonban a szovjet csapatok hamarosan vérbe fojtottak. A forradalom leverését követően folytatódott a kommunista uralom: elkezdődött a Kádár-korszak.

1946 februárjában Magyarország államformája többpárti parlamenti demokrácián alapuló köztársaság lett, amelyben a baloldali pártok voltak túlsúlyban. A köztársasági elnök szerepét a református lelkész és politikus, Tildy Zoltán († 1961) töltötte be. A miniszterelnök a kisgazdapárti Nagy Ferenc († 1979) volt, helyettese pedig Rákosi Mátyás († 1971), az MKP főtitkára. Rákosi az országot megszállva tartó szovjet hadsereg támogatásával egyeduralomra tört. Megkezdte a gazdaság gyökeres átalakítását: állami tulajdonba vettette a magántulajdonban lévő földek nagy részét, és e földterületeknek mintegy a felét szétosztották az igénylők között. Megindította az ipari üzemek kárpótlás nélküli államosításának folyamatát is. 1946-ban Rajk László kommunista belügyminiszter Rákosi utasítására Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO) néven önállósította a budapesti politikai rendőrséget. Az 1947-es választáson a lakóhelyüktől távol levő szavazók számára készített névjegyzékek (az úgynevezett „kék cédulák") meghamisításával az MKP vált a legnagyobb parlamenti párttá. 1948-ban az MKP magába olvasztott két baloldali pártot, és létrehozta a Magyar Dolgozók Pártját (MDP). A párt főtitkára Rákosi Mátyás lett, akin egyre inkább úrrá lett a beteges hatalomvágy. Helyzetének megszilárdítására minden eszközt használhatónak ítélt meg. A Svájcban éppen szabadságát töltő Nagy Ferenc miniszterelnök alig ötéves fiát elraboltatta, s csak a lemondásáért cserébe, illetve azzal a feltétellel engedte szabadon, hogy Nagy soha többé nem tér vissza Magyarországra. Rákosi a kommunista hatalom biztosítása érdekében 1948-ban létrehozta a belügyminisztérium hatáskörébe tartozó Államvédelmi Hatóságot (ÁVH).

Magyarország 1949-es alkotmánya szerint az ország neve: Magyar Népköztársaság. A népköztársaságban a tényleges és legfőbb hatalom az MDP főtitkárának, Rákosinak kezébe került. • 1949–1950 körül zajlottak le az első „kirakatperek", amelyeket a főtitkár koholt vádak alapján a kom-

munista párt vélt vagy valós ellenfeleivel való leszámolás céljából indított el. E perek áldozatai közé tartozott például Mindszenty József († 1975) esztergomi bíboros érsek, akit 1949-ben életfogytiglani fegyházbüntetésre, majd házi őrizetre ítéltek. Rákosi saját elvtársait sem kímélte: a népbíróság által halálra ítéltette Rajk László († 1949) nevű elvtársát, a korábbi külügyminisztert; majd 1952-ben a korábbi belügyminisztert, Kádár Jánost († 1989) is életfogytiglani fegyházra ítéltette. E korszak fájdalmas tanúbizonysága a Heves megyei Recsk község közelében felállított kényszermunkatábor is, amelyet 1950-től az ÁVO jogutódja, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) működtetett: itt a rabokat sokszor állati kegyetlenséggel fenyítették, kínozták és éheztették. • A miniszterelnöki tisztséget is megszerző Rákosi hatalmi pozíciója 1953-ban gyengült meg, amikor meghalt J. V. Sztálin, a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára. Moszkva arra utasította Rákosit, hogy a miniszterelnöki széket adja át elvtársának, Nagy Imrének († 1958). Az új miniszterelnök első intézkedései közé tartozott a rendőri felügyelet alatti kényszerlakóhelyek (internálótáborok) megszüntetése. Rákosi azonban hatalmi harcba kezdett párttársa ellen: 1955-re sikerült elérnie Nagy Imre leváltását, akinek helyébe Rákosi bizalmi embere, Hegedűs András († 1999) került. 1956 nyarán azonban az MDP vezetősége a pártfőtitkári székből is eltávolította Rákosit, aki a Szovjetunióba távozott. Utóda a legközelebbi elvbarátjának számító Gerő Ernő († 1980) lett. 1956 októberében Nagy Imrét visszavették a pártba.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc október 23-án a debreceni és a budapesti diákoknak az egyetemekről kiinduló békés tüntetésével kezdődött. A tüntetés a kommunista pártvezetés ellenséges reakciója és a fegyvertelen tömegre leadott véres sortűz következtében még aznap éjjel fegyveres felkeléssé nőtt. • Október 24-én szovjet harckocsik vonultak be Budapestre. • Október 25-én az MDP vezetősége a nép követelésére leváltotta Hegedűs András († 1999) miniszterelnököt, aki átadta a hatalmat Nagy Imrének, majd Moszkvába menekült. Ugyanezen a napon történt a Kossuth téri mészárlás: az Országház előtt fegyvertelenül tüntető tömegre a tér körüli épületek tetejéről tüzet nyitottak az ÁVH orvlövészei, majd a szovjet harckocsik egy része is a tömeg közé lőtt. Ez az esemény végleg a fegyveres forradalom felé sodorta a népfelkelést. A nap folyamán sorra alakultak az egyetemeken és főiskolákon a forradalmi diákbizottságok, a gyárakban pedig a munkástanácsok. A Nagy Imre-kormány hadügyminisztere, Maléter Pál († 1958) fegyverszünetet kötött a Corvin közi felkelőkkel. • Október 27-én éjszaka Nagy Imre és Kádár a szovjet harckocsik Budapestről való kivonása érdekében tárgyalt a szovjet nagykövetségen. • Október 28-án a szovjetek a megállapodás ellenére támadást indítottak a Corvin köznél harcoló forradalmárok ellen. A felkelők azonban sorra megsemmisítették a szovjet harckocsikat, mire a szovjetek visszavonultak. Maléter kormánycsapataival átállt a felkelők oldalára. Aznap este Nagy Imre rádióbeszédben jelentette be, hogy a kormány általános amnesztiát ad a felkelés résztvevői számára, s követeli a szovjet csapatok kivonását Budapestről. Október 28-án gyakorlatilag győzött a forradalom. • Október 31-én az MDP feloszlatta önmagát és Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven új kommunista párt jött létre. • November 2-án és 3-án Münnich Ferenc († 1967) belügyminiszter és Kádár János a nyilvánosság tudomása nélkül Moszkvában tárgyalt Magyarország sorsáról a szovjet pártvezetéssel, amely Kádárt jelölte ki miniszterelnöknek. Közben Nagy Imre kormánya is tárgyalásokat kezdett a szovjet csapatok teljes kivonásáról. A szovjetek eleinte hajlandóságot mutattak, de november 3-án a tököli szovjet főparancsnokságon letartóztatták a tárgyalni szándékozó Maléter Pált. • November 4-én hajnalban a szovjet csapatok hadüzenet nélküli támadást indítottak Magyarország ellen. Kádárt Szolnokra vitték, ahol megalakította a szovjet pártvezetés által kijelölt Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. Nagy Imre drámai hangú rádióbeszédben jelentette be az újabb szovjet beavatkozást, majd híveivel együtt a jugoszláv követségen kért menedékjogot. Mindszenty József hercegprímás, akit a forradalmárok kiszabadítottak házi őrizetéből, kénytelen volt az amerikai követségre menekülni. • November 7-én Kádár szovjet tankokkal érkezett Budapestre, ahol átvette a tényleges hatalmat. Az aránytalan szovjet túlerővel szemben egyedül maradt forradalmárok még több napon át folytattak hősi küzdelmet, ám a forradalom és a szabadságharc rövidesen végérvényesen elbukott: november 11-ére a szovjet csapatok a fővárosban felszámolták a fegyveres ellenállást.

1956. november 7-ével megkezdődött Magyarországon a Kádár-korszak. Kádár, aki a november 2-i (előző nap hangszalagra vett) rádióbeszédében a forradalmat még „népünk dicsőséges felkelésének" nevezte, hatalomra jutása után szovjet segítséggel haladéktalanul hozzálátott a forradalmárokkal való véres leszámoláshoz és a diktatúra intézményeinek helyreállításához. A megszálló csapatok november végén Nagy Imrét elrabolták, majd családjával együtt a romániai Snagovba szállították, ahol házi őrizetben tartották. Mivel többszöri felszólítás és erős politikai nyomás ellenére sem volt hajlandó aláírni a lemondását és elismerni Kádár kormányát, hazahozták Romániából, 1958-ban zárt tárgyaláson halálra ítélték és kivégezték. Ugyanerre a sorsra jutott Maléter Pál is. Kádár ezt követően azon fáradozott, hogy személyes hatalmát megszilárdítsa, és új kommunista rendszerét nemzetközileg elismertesse. 1963-tól a megváltozott kádári politikának is köszönhetően az országban enyhült a diktatúra, fellendült a gazdaság: hazánk a szovjetrendszer országai közül a legélhetőbbé és a legbiztonságosabbá vált. Kádár „eredményeit" később a nyugati újságírók abban foglalták össze, hogy Magyarországot a „legvidámabb barakká" tette.

A 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakban az albánok, a horvátok, a bosznia-hercegovinai szlávok és a szlovének sorsát a széthulló Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve az Oszmán Birodalomban bekövetkezett változások határozták meg. Ezek az országok – Albánia kivételével – 1918-ban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részeivé, majd 1946-ban a Belgrád központú Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagállamaivá váltak.

Az oszmán uralom alatt álló Albánia a balkáni népek függetlenségi háborúját (1912–1913) követően nyert autonómiát. • Az I. világháború idején területe hadszíntérré változott, majd 1920-ig olasz megszállás alatt állt. Az olasz csapatok kivonulása után hatalmi harc kezdődött, amelynek végén Albánia államformája 1928-ban királyság lett. • A II. világháború elején Olaszország megszállta és bekebelezte a királyságot. Az olasz megszállókat 1943-ban a németek váltották fel. Kommunista partizánok 1944 végére felszabadították az országot a német uralom alól. A miniszterelnök az albán kommunista párt főtitkára, Enver Hodzsa († 1985) lett. Az albánok 1946 elején kikiáltották az Albán Népköztársaságot, majd a következő évben bevezették az egypártrendszert. Albánia 1948-tól a szovjet kommunisták hatására megszakította kapcsolatait a nyugati demokráciákkal, s a következő évben Jugoszláviával is. 1949-ben a KGST, 1955-ben pedig a Varsói Szerződés alapító tagja lett. Az 1960-as évektől azonban elfordult a Szovjetuniótól, s a kínai kommunistákkal lépett szoros gazdasági és politikai kapcsolatba. 1962-ben kilépett a KGST-ből.

Horvátország a 19. század végén az Osztrák–Magyar Monarchián belül Magyarországhoz tartozott. A Monarchia összeomlása után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság tagjává vált, amely 1918 decemberében jött létre. 1929-ben a szerb nemzetiségű király feloszlatta a parlamentet, királyi diktatúrát vezetett be, és az országnak a Jugoszláv (szerbhorvát *jugoslav:* délszláv) Királyság nevet adta. Ebben az időszakban született meg a horvátoknál az usztasa (szerbhorvát *ustaša:* felkelő) mozgalom, amely a királyságtól való elszakadást szorgalmazta, és vezető szerepet játszott a király meggyilkolásában is (1934). • A II. világháború folyamán 1941-ben a jugoszláv király az erőteljes német nyomás hatására csatlakozott a japánok, a németek és az olaszok háromhatalmi szerződéséhez, amit azonban a belgrádi katonai vezetés nem fogadott el. A németek és az olaszok ekkor döntöttek a Jugoszláv Királyság megszállásáról, szétszakításáról, illetve egy önálló Horvátország megalakításáról. 1941 tavaszán kikiáltották a Független Horvát Államnak nevezett náci bábállamot, amelynek feje az usztasa mozgalom alapítója és vezetője lett. Az usztasa állam magában foglalta Bosznia-Hercegovinát is. Az államvezetés fő célja az etnikailag tiszta horvát állam megteremtése volt. Ezt szolgálta az állam- és fajvédelmi törvény: a szerb lakosság nagy részét elüldözték, illetve koncentrációs táborba hurcolták, s az állam tevékeny részt vállalt a szerbek és zsidók tömegeinek kiirtásában. Az usztasák állama a háború végén szűnt meg. • 1946-ban Horvátország Horvát Szocialista Köztársaság néven a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság (1963-tól: Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság) hat tagállamának egyikévé vált. A népköztársaság első miniszterelnöke a Jugoszláv Kommunista Párt főtitkára, a horvát és szlovén szülőktől származó Josip Broz Tito († 1980) lett.

A török uralom alól felszabadított Bosznia és Hercegovina 1878-ban a Berlini Kongresszus döntése értelmében az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága alá került. Annak ellenére, hogy az I. világháború kitöréséhez gyújtószikrát adó 1914-es merénylet boszniai területen történt, a világháború harcai magát Bosznia-Hercegovinát nem érintették. A háború után az ország a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett. • A II. világháború folyamán egész Bosznia-Hercegovinát a németek által létrehozott Független Horvát Államhoz csatolták: a boszniai usztasa uralmat szerbek, zsidók és cigányok tömeges kivégzése vezette be. • 1946-ban Bosznia-Hercegovina a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság hat tagállamának egyikévé vált.

Az Osztrák Magyar Monarchiához tartozó Szlovénia a Monarchia 1918-as összeomlása után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz (1929-től: Jugoszláv Királyság) csatlakozott. A II. világháború alatt német, olasz és magyar megszállás alatt volt. 1946-tól a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagállama lett.

A Csehszlovák Köztársaság a Monarchia bukását követően 1918-ban jött létre. 1939-ben ez az államalakulat felbomlott: Hitler támogatásával Szlovákia önálló köztársasággá vált, miközben a németek létrehozták a Prága központú Cseh–Morva Protektorátust. A II. világháború után Csehszlovákia a Szovjetunió csatlósállamainak egyikeként Csehszlovák Szocialista Köztársaság néven újraéledt.

Csehország (a mai szlovák területekkel és Kárpátaljával együtt) a 19. század végén az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. A Monarchia bukása után Prágában 1918-ban kikiáltották az I. Csehszlovák Köztársaságot, amely a trianoni békediktátum alapján magában foglalta Cseh–Morvaországot, Felső-Szilézia kis részét és Szlovákiát (a korábbi magyar Felvidéket és Kárpátalját). Első köztársasági elnöke 1918 és 1935 között a cseh Thomaš G. Masaryk († 1937) volt. Utóda a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt alelnöke, Edvard Beneš († 1948) lett. Az új köztársasági elnök 1938-ban a francia–brit segítség ígéretének birtokában mozgósítást rendelt el a náci Németország ellen, amely követelte a köztársaságtól a németek által lakott Szudéta-vidék átadását. Ám a nyugati hatalmak – támogatás helyett – az 1938-as müncheni egyezményben hat részre osztották és megcsonkították a köztársaságot: a Szudéta-vidéket a németeknek ítélték, a Felvidék déli részét pedig az I. bécsi döntéssel visszacsatolták Magyarországhoz. Beneš Londonba menekült, ahol emigráns kormányt alakított.

1939 tavaszán Hitler magához hívatta Beneš utódját, és Prága lebombázásával fenyegetőzve arra kényszerítette, hogy egyezzen bele Szlovákia elszakadásába, valamint a Cseh–Morva Protektorátus létrehozásába. Jozef Tiso († 1947) – nyitrai egyházmegyés pap politikus, a Szlovák Néppárt vezetője – Hitler bátorítására kikiáltotta a független Szlovák Köztársaságot, amelynek fővárosa Pozsony (szlovák: *Bratislava*) lett. Ugyanebben az időben Hitler bevonult Prágába, és létrehozta a Cseh–Morva Protektorátust.

1945-ben a szövetségesek – több határmódosítással – a bécsi döntések előtti állapotokat állították vissza az országban: a Cseh–Morva Protektorátus és a Szlovák Köztársaság helyébe a Csehszlovák Köztársaság lépett (Kárpátalja a Szovjetunióhoz, Felső-Szilézia cseh része pedig a lengyelekhez került). Az emigrációból visszatérő Beneš a szovjet csapatok támogatásával újra elnyerte a köztársasági elnöki hivatalt (1945–1948). Az ő nevéhez fűződnek azok a dekrétumok, amelyek a kollektív felelősséget hangoztatva az ország területén élő német és magyar lakosokat büntették a háborúért (elvették tőlük az alapvető állampolgári jogokat, lakosságcsere keretében kitelepítették őket, stb.). Beneš gondolkodását nagyon jól jellemzi az a nyilatkozata, amelyet korábban a párizsi béketárgyalásokon tett: „Én egyáltalán nem igazságokra törekszem, én politikát csinálok. S ezért olykor tudatosan követek el jogtalanságokat, az állam érdekében és személyes érdekemben”. Elnöksége alatt Pozsonyban 1947-ben ítélték halálra Tisót. Ugyanebben az évben a szovjet érdekszférához tartozó Csehszlovák Köztársaságban a kommunisták kerültek hatalomra. Beneš lemondása után, 1948-ban a kommunista Klement Gottwald († 1953) lett a köztársaság elnöke. A kommunista vezetésű állam 1949-ben vált a KGST tagjává, s 1955-ben csatlakozott a Varsói Szerződés tagállamaihoz. 1960-ban neve Csehszlovák Szocialista Köztársaságra változott.

Az I. világháború végén a három részből álló Lengyelország visszanyerte függetlenségét: 1918-ban létrejött a (második) Lengyel Köztársaság. A köztársaságot a II. világháború alatt németek és szovjetek szállták meg. 1945-ben Lengyelország a szovjet érdekszférába került. 1948-ban a kommunisták jutottak hatalomra az országban, amely 1952-ben a Lengyel Népköztársaság nevet kapta.

Lengyelország a 19. század végén három államból állt: a poroszok által ellenőrzött területből, az osztrák fennhatóság alá tartozó Krakkói Köztársaságból és az Orosz Birodalomhoz csatolt Kongresszusi Lengyelországból. Az I. világháború alatt az antant hatalmai megállapodtak abban, hogy Lengyelország egységét helyre kell állítani. 1918-ban Varsóban kikiáltották a független (második) Lengyel Köztársaságot. Az 1920-ban kitört szovjet–lengyel háborút lezáró rigai békekötéssel (1921) Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna Lengyelországhoz került. • A II. világháború folyamán az országot németek, majd szovjetek szállták meg. Jóllehet a 30-as évek első felében Lengyelország megnemtámadási szerződést írt alá a Szovjetunióval és Németországgal, 1939. szeptember 1-jén a német csapatok megtámadták a lengyeleket, akik megtagadták tőlük Danzig (Gdańsk) átadását. Nem sokkal később a Szovjetunió is behatolt Lengyelország területére, és megszerezte az ország keleti harmadát. 1940-ben a fogságba került lengyel értelmiségieket és tiszteket a Szmolenszk közelében lévő Katyńban kivégezték (katyńi vérengzés). A lengyel kormány Nagy-Britanniába menekült, és innen irányította az ellenállást. 1943-ban a németek a zsidók elkülönítésére létrehozott varsói gettóban kitört lázadást leverték, és a gettó lakóit haláltáborokba vitték. 1944 októberére pedig a varsói felkelést is vérbe fojtották. • 1945-ben Lengyelországot „felszabadította" a szovjet Vörös Hadsereg, a kormány visszatért Londonból. A háború utáni Lengyel Köztársaság területét „nyugat felé tolták": a keleti határvidék (Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia) a Szovjetunió uralma alá került, az ország nyugati határát pedig az Odera és a Neisse folyók alkották. Az 1947-es választásokon – csalással – a kommunisták kezébe került a hatalom. 1948-tól a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) megkezdte a gazdasági és a politikai élet szovjet mintára történő átalakítását (államosítások, a mezőgazdaság kollektivizálása, a nehézipar erőltetett fejlesztése, koncepciós perek stb.). Az ország 1949-ben lett a KGST egyik alapító tagja. 1952-től a Lengyel Népköztársaság nevet kapta, és 1955-ben a Varsói Szerződés alapító tagjai közé tartozott. 1956 júniusában munkásfelkelés tört ki Poznań városában. A felkelést a hatalom kíméletlenül elfojtotta. Ebben az időszakban került vissza a kommunista pártba Wł. Gomułka († 1982), akit a pártból 1951-ben kizártak, majd börtönbüntetésre ítéltek. 1956 októberében a szovjet csapatok megindultak Varsó felé: Gomułka és társai tárgyalni kezdtek a Varsóba érkező szovjet küldöttség tagjaival, s rábírták őket, hogy tekintsenek el a város megszállásától. Ezt követően a szovjet vezetés visszavonta csapatait, s hozzájárult ahhoz is, hogy Gomułka lehessen a LEMP Központi Bizottságának első titkára.

❖ a földrajzi és a politikai színtér Keleten ❖

Az Oszmán Birodalom a 19. század végére nagyon meggyengült: „Európa beteg embereként" emlegették. Az egykori nagyhatalom fokozatosan veszített területeiből, s csak Kis-Ázsiát volt képes megtartani. Görögország már a 19. század elején elszakadt az oszmánoktól. Az orosz–török háborút (1877–1878) lezáró békeszerződés, valamint a szerződést módosító, illetve szentesítő 1878-as Berlini Kongresszus határozata alapján Bulgária a szultán névleges uralma alatt önrendelkezési jogot kapott, Szerbia és Montenegró függetlenné vált, Ciprus szigete brit ellenőrzés alá került, s Románia elnyerte teljes függetlenségét. Az I. Balkán-háborúban (1912–1913) a törökök veszítettek. A háborút lezáró londoni egyezmény (1913) elismerte Albánia függetlenségét is. A központi hatalmak oldalán harcoló Birodalom az I. világháborúban is a vesztesek közé került, s az országot az antanthatalmak csapatai szállták meg. 1920-ban Musztafa Kemal pasa († 1938) vezetésével függetlenségi háború kezdődött. 1922-ben a török nemzetgyűlés kinyilvánította az Oszmán Birodalomnak mint szultánságnak a megszűnését.

1909-ben az Ifjútörök Mozgalom vette át a szultán kezéből a Birodalom irányítását. A mozgalom a török kivándorlók Párizsban megjelenő Fiatal Törökország című újságjáról kapta nevét. Tagjai nyugati eszmékkel rokonszenvező értelmiségiek, többnyire katonatisztek köreiből kerültek ki. Az Ifjútörökök, akik lemondatták a szultánt, a házi őrizetben lévő uralkodó akarata ellenére léptették be az Oszmán Birodalmat az I. világháborúba a központi hatalmak oldalán. Nevükhöz fűződik az örmény holokauszt: 1915 és 1917 között tömegével telepítették ki vagy mészárolták le az ország területén élő örményeket. A világháború után, amelyből az Oszmán Birodalom vesztesként került ki, a birodalom utolsó szultánjának képviselője 1920-ban írta alá a Párizstól délnyugatra lévő Sèvres városában azt a békeszerződést, amely a Birodalom kiterjedését Anatólia középső területére korlátozta. A Kemal pasa vezetésével kezdődő függetlenségi harcok folyamán a törökök fokozatosan kiszorították az országból a görög, az olasz, a francia és a brit csapatokat. A függetlenségi háború utáni lakosságcsere keretében mintegy kétmillió kis-ázsiai görög települt át Görögországba. A török parlament 1922-ben hirdette ki az Oszmán Birodalom megszűnését.

1923-ban az Oszmán Birodalom jogutódjaként létrejött a Török Köztársaság, amelynek fővárosa a kis-ázsiai Ankara lett. Határait a svájci Lausanne városában megfogalmazott, az I. világháborút lezáró békeszerződés rögzítette.

A Köztársaság első elnöke Musztafa Kemal volt, akinek 1934-ben a parlament az *Atatürk* (a törökök atyja) nevet adta. Atatürk reformjai (a nők szavazati jogot kaptak, megszüntették az iszlám államvallás jellegét, a politikai vezetést igyekeztek megóvni a vallási vezetők befolyásától, elfogadták a Gergely-naptár használatát, megtiltották a többnejűséget, európai mintára a vasárnap lett a hivatalos pihenőnap, bevezették a latin ábécét stb.) révén Törökország fokozatosan nyugat-európai mintájú állammá vált.

A Török Köztársaság 1945-ben az ENSZ egyik alapító tagja lett. 1946-ban a törökök bevezették a többpártrendszert, s 1948-ban ők is csatlakoztak a Marshall-tervhez. A köztársaság 1952-ben vált a NATO tagjává. 1960-ban a hadsereg vette át az ország irányítását.

A Görög Királyság a két Balkán-háborút (1912–1913) követően újabb területekkel (Epirosz, Macedónia déli és keleti része, Kréta szigete stb.) gyarapodott. Államformája 1924-től köztársaság, majd 1936-tól diktatúra lett. A királyság csak 1946-ban állt helyre.

Az I. világháború idején a király lemondatása után a görög kormányfő hadat üzent a központi hatalmaknak (1917), majd két évvel később Bulgáriától területeket szerzett. A görög–török háborúban (1919–1922) elszenvedett vereség után Görögország államformája egy ideig (1924–1935) köztársaság lett. 1936-tól katonai diktatúra jutott érvényre az országban, amelyet a II. világháború idején, 1941-ben szálltak meg a németek. A világháború végén polgárháború tört ki a Szovjetunió által támogatott baloldali, valamint az Egyesült Királyság és az USA által pártfogolt jobboldali erők között. 1946-ban helyreállt a királyság, de még évekig folytatódtak a polgárháborús harcok, és állandósult a belpolitikai bizonytalanság.

Bulgária 1878-ban önálló fejedelemséggé, majd 1908-ban királysággá alakult. Az ország határai azonban a II. világháború végéig nem szilárdultak meg. A háború után az ország szovjet befolyási övezetbe került. A kommunista vezetésű Bolgár Népköztársaság 1946-ban jött létre.

Az 1877-78-as orosz–török háború során az orosz csapatok kiszorították Bulgária területéről az oszmán katonaságot. Bulgária 1878-ban önálló fejedelemséggé vált a szultán névleges uralma alatt. Fővárosa Szófia lett. A bolgár fejedelem 1908-ban felvette a királyi (cári) címet. A Bolgár Királyság az I. Balkán-háborúban jelentős területi nyereséget ért el, de az 1913-as II. Balkán-háborúban, amelyet Macedónia megszerzéséért vívott (sikertelenül), e területeket elveszítette. 1915-ben a központi hatalmak oldalán lépett be az I. világháborúba, amelynek végén újabb területeket veszített. A két háború között az országban pártharcok dúltak, amelyeket a bolgár cár 1935-ben azzal zárt le, hogy királyi diktatúrát vezetett be. • 1941-ben az ország a németek szövetségeseként lépett be a II. világháborúba. A háború után Bulgária a Szovjetunió befolyási övezetének része lett. 1946-ban kikiáltották a Bolgár Népköztársaságot, amelyben kommunista vezetéssel megkezdődött az

ország szovjet mintára történő átalakítása. Bulgária a KGST (1949) és a Varsói Szerződés (1955) alapító tagjai közé tartozott.

Szerbiát a Berlini Kongresszus 1878-ban független államnak ismerte el. Az I. világháború végén, 1918-ban az ország a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) vezető állama lett. 1946-tól a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagállamai közé tartozott.

Szerbia az I. Balkán-háborúban (1912–1913) a Vajdaságot leszámítva megszerezte mai területét és Macedóniát. • Az Osztrák–Magyar Monarchia által megtámadott Szerbia az I. világháborúból az antant segítségével a győztesek között került ki. Ezért 1918-ban megalakulhatott a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, amely a trianoni békekonferencián a Magyarországtól elcsatolt Délvidéket (Bácskát és a Bánságot) is megkapta. A Vajdaság területén jelentős német, magyar és egyéb nemzetiségű lakosság került kisebbségi sorba. A királyság déli tartományát alkotó Koszovóban viszont többségben voltak az albánok. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1929-ben a Jugoszláv Királyság nevet vette fel. • A II. világháború folyamán ez az állam megszűnt: Szerbia német és magyar megszállás alá került. A megszállók számos kegyetlenséget követtek el a szerb lakosság ellen. 1942-ben Bácskában a magyar katonai alakulatok etnikai alapú tömeggyilkosságot követtek el, amelynek nagyon sok szerb és zsidó nemzetiségű polgári személy esett áldozatul (újvidéki vérengzések). A horvát usztasák is irtották a szerb lakosságot. A német megszállók elleni küzdelmet először a csetnikek vették fel, akik a szerbhorvát *četa* (csapat, katonai alakulat) szóról kapták nevüket. Tito marsall vezetésével nagyszabású partizánmozgalom bontakozott ki a német csapatok ellen. 1944-1945 telén, Bácska visszafoglalásakor Tito partizánjai – kollektív bűnösséget hangoztatva – az ottani magyar és német lakosság tagjai közt rendeztek vérfürdőt (délvidéki vérengzések). • A II. világháború végén, 1946-ben Szerbia a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság hat tagállamának egyike lett. Miután 1948-ban Tito marsall szakított a Szovjetunió által vezetett szocialista blokkal, egész Jugoszlávia és így Szerbia is elindult a nyugatias jellegű állammá válás útján.

Montenegrót, amely Szerbiához, illetve az Oszmán Birodalomhoz tartozott, az 1878-as Berlini Kongresszuson ismerték el független államnak, amikor területét is jelentősen megnövelték. 1918-ban az ország Szerbia, illetve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től: Jugoszláv Királyság) része lett. 1946-ban a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagjává vált.

Montenegró 1878-ban vált független fejedelemséggé, amelynek székhelye Podgorica városa lett. 1910-ben a fejedelemség királysággá alakult. Néhány évvel később azonban az uralkodó elvesztette hatalmát, mert az Osztrák–Magyar Monarchia elfoglalta az országot. • Az I. világháború végén, 1918-ban szerb csapatok vonultak be Montenegróba. Nyomásukra a nemzetgyűlés eltörölte a királyságot, és kimondta az ország csatlakozását Szerbiához. Ugyanebben az évben Montenegró a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált. 1929-ben, amikor ez a királyság Jugoszláv Királyság néven szerveződött újjá, megszűnt Montenegró belső önállósága. A II. világháború folyamán, 1941-ben Montenegró olasz megszállás alá került. Az ország a háború végén, 1946-ban a Tito által vezetett Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagja lett.

Az oszmánok által uralt Ciprus szigete 1878-ban brit fennhatóság alá került, majd a 20. század első felében brit koronagyarmattá lett. A sziget 1960-ban vált függetlenné.

A görög ciprusiak mozgalma, amely a sziget Görögországgal való egyesítését tűzte ki célul, csak a II. világháború után tudott megerősödni. 1959-ben Londonban Nagy-Britannia, Görögország és Törökország tárgyalt Ciprus helyzetéről, és 1960-ban egy Nicosiában aláírt háromhatalmi szerződéssel kinyilvánították függetlenségét. A köztársaság első elnöke III. Makariosz görög orthodox érsek lett, akinek munkáját török alelnök támogatta. A görög és a török ellentétek miatt 1963-ban kettéosztották az országot: létrehozták a „Zöld Vonalat", amely a görögök lakta területet elválasztotta a törökök által lakott területektől.

Románia 1877-ben Oroszország oldalán lépett be az orosz–török háborúba, és a török csapatok veresége után kinyilvánította állami függetlenségét, amelyet 1878-ban a Berlini Kongresszus is elismert. Mivel a Román Királyság az I. világháborúban az antant oldalán harcolt,

1919-ben megszállhatta Erdély nagy részét, a Tiszántúlt, s részt vehetett a Magyar Tanácsköztársaság leverésében. Trianon után területe több mint kétszeresére növekedett. A II. világháborúban egy ideig Hitler oldalán vett részt, aztán átállt a szövetségesekhez. A háború után a Szovjetunió érdekszférájába került. 1947-ben született meg a Román Népköztársaság.

Az Oszmán Birodalomtól 1878-ban függetlenné váló román fejedelemség 1881-ben királysággá alakult. A királyság az antant oldalán 1916-ban lépett be az I. világháborúba: megtámadta az Osztrák–Magyar Monarchiát. • Az antant háborús győzelme után 1919-ben a román csapatok megszállták Erdély nagy részét, majd a Tiszántúlt, és Budapestig hatolva részt vettek a Magyar Tanácsköztársaság leverésében. A trianoni békeszerződést követően Románia területe jelentősen megnövekedett: többek között ekkor került Erdély a Partiummal együtt román kézre. A két világháború közti időszakban a román politikát a Nagy-Románia egyben tartására irányuló törekvés jellemezte. 1938-ban a király diktatúrát vezetett be, és politikájában a hitleri Németország felé közeledett. • 1940-ben Románia a hitleri Németország oldalán lépett be a II. világháborúba. A háború vége felé, 1944-ben átállt a szövetségesek oldalára, de a háború után a Szovjetunió érdekszférájába került. • A kommunista párt szovjet segítséggel kiszorította a hatalomból a többi pártot: 1947-ben az országban kikiáltották a Román Népköztársaságot. 1948-ban létrehozták azt az állambiztonsági titkosrendőrséget, amelyet a román köznyelv *Securitate* (biztonság) néven ismert. Románia 1949-ben a KGST, 1955-ben pedig a Varsói Szerződés alapító tagja lett. A kommunista párton belüli hatalmi harcok során a „nemzeti irány" felülkerekedett a Moszkvát hűségesen követő irányzaton. 1958-ban a szovjet csapatok kivonultak Romániából. A szocialista táboron belül megkezdődött a román különutas politika, amely Nicolae Ceauşescu kommunista diktátor uralma (1965–1989) alatt teljesedett ki.

A 19. század végétől kezdve az Oszmán Birodalom déli és keleti határvidékein lévő országokban is megváltozott az egyház terjedésének politikai színtere. A 20. században a Közel-Keleten új államok születtek: Egyiptomi Királyság, Jordán Hásimita Királyság, Izrael Állam, Libanoni Köztársaság, Szíriai Arab Köztársaság, Iraki Köztársaság. Örményország és Grúzia a Szovjetunió tagállama lett.

Egyiptom a 19. század végén névlegesen az Oszmán Birodalomhoz tartozott. Ám a Szuezi-csatorna megnyitása miatt „értékessé váló" országot 1882-től ténylegesen a britek kormányozták. 1914-ben Egyiptom elszakadt az Oszmán Birodalomtól, és jogilag is brit védnökség alá került. 1922-ben Nagy-Britannia elismerte az ország függetlenségét, de továbbra is érvényre juttatta befolyását. 1923-ban Egyiptom – Kairó fővárossal – alkotmányos monarchia lett. A királyságban 1952-ben a Nasszer († 1970) ezredes vezetése alatt álló katonatisztek megfosztották a királyt hatalmától. 1953-ban kiáltották ki a köztársaságot, amelynek egy évvel később Nasszer lett az elnöke. 1956 nyarán a kormányzat államosította az addig brit–francia magánkézben lévő Szuezi-csatornát („szuezi válság"). Ekkor Izrael, majd a britek és a franciák támadták meg az Egyiptomi Köztársaságot. A támadók 1956 decemberében csak a Szovjetunió és az USA közbelépésére hagyták el az országot. 1958 és 1961 között Egyiptom és Szíria uniót alkotott Egyesült Arab Köztársaság néven.

A Jordán folyó keleti partján fekvő (mai) Jordánia és a nyugati partján lévő Ciszjordánia területe 1918-ig az Oszmán Birodalomhoz tartozott. A keleti parton fekvő részt 1920-ban a Népszövetség Transzjordánia néven brit igazgatás alá rendelte, mandátumterületté nyilvánította. 1921-ben itt alakult meg a brit védnökség alatt álló Transzjordániai Emirátus (*emír:* uralkodói cím az iszlám uralta területeken). A II. világháború folyamán a transzjordániai arabok a britek oldalán harcoltak. Az emirátus 1946-ban – Amman fővárossal – Transzjordániai Hásimita Királyság néven függetlenné vált (*hasimita:* egy arab törzs neve). 1948-ban a királyság megtámadta a Jordántól nyugatra eső területen létrehozott Izrael államot, s elfoglalta tőle a Ciszjordánia néven ismert részeket (közéjük értve Kelet-Jeruzsálemet). 1949-ben az ország neve a „transz" előtag elhagyásával Jordániai Hásimita Királyságra változott. Az Izrael léte és terjeszkedése ellen harcoló arabok 1964-ben a királyság területén, Kelet-Jeruzsálemben alapították meg a Palesztinai Felszabadítási Szervezetet.

A mai Izrael Állam területén az I. világháború végén a britek számolták fel az oszmán uralmat. 1922-ben a Népszövetség Nagy-Britanniára bízta Palesztina átmeneti igazgatását. A világ zsidóságának Sion (Cion) hegyéről elnevezett cionista mozgalma már a 19. század végétől célul tűzte ki egy Jeruzsálem központú zsidó nemzetállam létrehozását. Az 1947-es ENSZ-határozat alapján Palesztinában egy zsidó és egy arab államot kell létrehozni, s Jeruzsálemet nemzetközivé kell tenni. 1948-ban Tel Avivban kihirdették Izrael Állam megalakulását. Ekkor a határozat ellen tiltakozó arab államok (Transzjordánia, Egyiptom, Libanon, Szíria és Irak) háborút indítottak Izrael ellen, de az új államot nem tudták felszámolni. Az 1956-os szuezi válság idején Izrael jelentős területeket foglalt el Egyiptomtól, de a következő évben nemzetközi nyomásra kivonult a megszállt vidékekről.

Az Oszmán Birodalomhoz tartozó Libanon vidékét az I. világháború után Szíriához csatolták, amely a Népszövetség megbízásából francia irányítás alatt állt. Az önálló, de még mindig népszövetségi felügyelet alatt álló Libanoni Köztársaságot a franciák 1926-ban hozták létre. A köztársaság – Bejrút fővárossal – 1943-ban nyerte el teljes függetlenségét. Az alkotmányt íratlan szabállyal egészítették ki, amely megosztja a hatalmat a keresztény és a muszlim közösség között: a köztársasági elnök maronita keresztény, a miniszterelnök szunnita muzulmán, a képviselőház elnöke pedig síita. 1958-ban Szíria és Egyiptom uniója miatt Libanonban polgárháború tört ki, amelynek az USA beavatkozása vetett véget.

A Szíriai Arab Köztársaság területe az I. világháború végéig az Oszmán Birodalom része volt. A brit csapatok 1918-ban érték el Damaszkusz körzetét. 1920-ban a terület egy brit–francia megegyezés alapján francia mandátumterületté lett. A franciák ellenőrzése alatt 1922-ben kikiáltották a rövid életű Szíriai Államok Szövetségét. Az egységes szír állam – Damaszkusz fővárossal – 1925-ben jött létre. A II. világháború idején felerősödtek a nemzeti mozgalmak, és 1943-ban újonnan kikiáltották a Szíriai Köztársaságot. A köztársaság teljes önállóságát 1946-ban nyerte el. Az 1948-49-es arab–izraeli háborútól kezdve Szíria a közel-keleti konfliktusok középpontjába került. 1958 és 1961 között uniót alkotott Egyiptommal. 1963-ban katonatisztek vették át az ország irányítását.

A Mezopotámia központú Iraki Köztársaság területéről az oszmán-törököket a britek szorították ki az I. világháború folyamán. 1920-ban Irak népszövetségi megbízás alapján Nagy-Britannia irányítása alá került, 1921-ben alkotmányos királyság lett, majd 1930-ban függetlenné vált, de katonai szövetséget kötött a britekkel. 1936-tól katonai vezetők több államcsínyt hajtottak végre az országban. Mivel 1941-ben németbarát kormányzat került hatalomra, a britek bevonultak Bagdadba. A II. világháború után megélénkültek a nemzeti mozgalmak, s 1958-ban az Iraki Királyság államszövetséget kötött Jordániával. Ugyanebben az évben egy katonai ezredes vezetésével az irakiak megdöntötték a monarchiát, és kikiáltották a köztársaságot.

A 19. század végén a mai Örmény Köztársaság keleti része orosz, nyugati fele pedig oszmán uralom alatt állt. Az oszmán fennhatóság alatt élő örmények viszonylagos önállóságot élveztek. Bár az örmények sokszor segítették az Ifjútörökök harcát a szultán ellenében, az Ifjútörök kormány 1915–1922 között népirtást rendezett a birodalom területén élő örmények között. 1917-ben Szovjet-Oroszország kivonta csapatait Kelet-Örményországból. 1918-ban Örményország, Grúzia, valamint Azerbajdzsán megalakították a Kaukázusontúli Föderációt, és kikiáltották a függetlenséget. A föderáció hamar fölbomlott, és még ebben az évben Örményország független köztársasággá vált. A köztársaság irányítói az antanthatalmaktól vártak segítséget az örmény kérdés megoldására, és az ország határainak kijelölésére. Az Oszmán Birodalomban hatalomra jutó Mustafa Kemal (Atatürk) elutasította az örmény függetlenséget, illetve határokat elismerő 1920-as egyezményt, és megtámadta az országot. Az azerbajdzsáni Baku környékén élő örmények ekkor a szovjetektől kértek segítséget. 1921-ben Moszkva az örmény határok megszabásánál területek átadásával a törököknek és az azerbajdzsániaknak kedvezett (Karabah például ekkor került Azerbajdzsánhoz). Örményország Jereván fővárossal 1922-ben csatlakozott a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaságokhoz, majd 1936-ban a Szovjetunó önálló tagköztársaságává vált.

A mai Grúz Köztársaság elődállama a 19. század végén az Orosz Birodalom fennhatósága alatt állt. Az 1917-es orosz forradalmak után Grúzia a Kaukázusontúli Föderációhoz csatlakozott, és

1918-ban lett független köztársasággá. Szovjet-Oroszország 1921-ben megszállta Grúziát. Az országot 1922-től a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaságokhoz csatolták (Abházia autonóm köztársaságként, a Kaukázus hegyeiben élő oszétok pedig autonóm tartományként tartoztak Grúziához). Ez a szövetségi államalakulat 1936-ban bomlott fel, amikor Grúzia a Szovjetunió egyik önálló szövetségi tagköztársaságává vált.

A cári Oroszország az 1877–1878-as orosz–török háborút követően elveszítette nagyhatalmi szerepét. Az 1905–1907-es polgári forradalom tovább gyengítette erejét. Az 1917-es szocialista forradalom megdöntötte a cári rendszert. Az I. világháborúból különbékével kilépő ország 1920-ban Szovjet-Oroszországgá alakult, majd 1922-ben létrejött belőle a Szovjetunió. A II. világháborút a szövetségesek oldalán megnyerő Szovjetunió fennhatósága alá vonta az általa „felszabadított" közép-európai országokat. Ezzel egy időben elkezdődött a hidegháború, vagyis az USA és a Szovjetunió (illetve a szövetségeseik) között tartósan feszült helyzetet teremtő, de a közvetlen fegyveres összecsapástól mentes időszak.

Az Orosz Birodalom a 19. század végére gazdaságilag és katonailag is meggyengült. A birodalomban megerősödtek a szocialista mozgalmak: 1898-ban Minszkben megalakult az Oroszországi Szociáldemokrata Párt, amely később többségi (orosz: *bolsevik*) és kisebbségi (orosz: *mensevik*) frakcióra bomlott.

A Távol-Kelet birtoklásáért folytatott japán–orosz háborúban elszenvedett kudarc az 1905–1907-es polgári demokratikus forradalomhoz vezetett, amely politikai engedményekre késztette a cári rendszert. A cári Oroszország az antant egyik vezető hatalmaként lépett be az I. világháborúba. Az elhúzódó háborúra a katonák dezertálással, a munkások pedig sztrájkokkal feleltek. A cári rendszert elsöprő 1917-es októberi (a következő évben elfogadott Gergely-naptár szerint: novemberi) forradalom megdöntötte a cári rendszert, s a hatalom a bolsevikok kezébe került. 1918-ban a tanácsok (szovjetek) összorosz kongresszusa tanácsköztársasággá kiáltotta ki Oroszországot: létrejött Szovjet-Oroszország. A V. I. Lenin († 1924) által vezetett Népbiztosok Tanácsa feloszlatta az Alkotmányozó Gyűlést, majd 1918 elején kilépett az I. világháborúból (breszt-litovszki béke). A szociáldemokraták bolsevik frakciójából ugyanebben az évben jött létre a Kommunista Párt.

A Szovjetunió tagköztársaságai a 20. század közepén

Az 1920-ig terjedő időszakban a Vörös Hadsereg fokozatosan fölmorzsolta a cári uralom visszaállítására törekvő fehérgárdista (bolsevikellenes) egységeket, s fennhatóságát a birodalom nagy részére kiterjesztette. 1922-ben alakult meg Szovjet-Oroszország, az Ukrán, a Fehérorosz és a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaságok uniójából a Szovjetunió. Lenin halála után a kommunista párton belül hatalmi harc kezdődött, amelyből 1927-re a grúz J. V. Sztálin († 1953) került ki győztesen. Vezetése alatt megkezdődött az ország erőszakos iparosítása, a mezőgazdaság kollektivizálása és a pártfőtitkár körül kialakult személyi kultusz ellenzőivel szemben gyakorolt véres megtorlások sorozata. A megtorló intézkedések eredményeként tömegek kerültek GULAG-táborokba.

A GULAG betűszó az 1956-ig működő kényszermunkatáborok és börtönök rendszerére, illetve az ezeket összefogó csúcsszervre (orosz: *Glavnoje upravlenyije lagerej:* Lágerek Főigazgatósága) utal, amelyet 1930-ban alapítottak. A szigorúan őrzött munkatáborokban több millió politikai és köztörvényes elítélt, illetve hadifogoly dolgozott embertelen körülmények között. 1945 után a GULAG mintájára szerveződtek meg a Szovjetunió kelet-európai csatlósállamainak munkatáborai (ezek közé tartozott például a recski munkatábor).

1939 augusztusában a sztálini Szovjetunió és a hitleri Németország megnemtámadási egyezményt kötött, amelynek titkos mellékletében elkülönítették kelet-európai befolyási övezeteiket (Ribbentrop–Molotov-paktum). A II. világháború kitörésekor a Vörös Hadsereg elfoglalta Lengyelország keleti harmadát. Az 1941-es német támadás után a Szovjetunió 1942-ben szövetséget kötött Nagy-Britanniával és az USA-val. Hatalmas áldozatok árán döntő szerepet játszott a nemzetiszocialista Németország megsemmisítésében, majd részt vett Japán legyőzésében is.

A háború után a Szovjetunió az általa elfoglalt közép-európai országokban életre hívta a KGST-t (1949). Sztálin halála után Ny. Sz. Hruscsov († 1971), a Kommunista Párt főtitkára lett a Szovjetunió első számú vezetője. Főtitkársága idején (1953–1964) az országban óvatos gazdasági reformok indultak el, s megkezdődött a sztálini büntetőtáborok felszámolása, illetve átalakítása is. 1954-ben a korábbi állambiztonsági szervekből létrejött az Állambiztonsági Bizottság (orosz rövidítéssel: *KGB*). 1955-ben a Szovjetunió a Varsói Szerződés alapító tagja lett. 1962 őszén zajlott a kubai rakétaválság, amely a Kubába telepített szovjet atomrakéták miatt alakult ki. A világ békéjét atomháború fenyegette. A válság megoldásában nagy szerepe volt XXIII. János pápának († 1963), aki közvetítőként igyekezett kibékíteni egymással Hruscsovot és J. F. Kennedyt, az USA elnökét († 1963).

❖ a földrajzi és a politikai színtér az Európán kívüli világban ❖

A Kanadai Domínium 1870-től kezdődően új tartományokkal, területekkel bővült: Északnyugati Területek, Manitoba, Brit Columbia, Prince Edward-sziget, Yukon Terület, Alberta, Saskatchewan, valamint a Labradort is magában foglaló Új-Fundland.

1870-ben Kanada kibővült a Winnipeg székhelyű Manitoba állammal, valamint az Északnyugati Területekkel, amelyet a Hudson-öböl Kereskedelmi Társaság birtokában lévő (első kormányzójáról Rupert-földnek is nevezett) óriási térség és az Északnyugati Terület összevonásával Yellowknife székhellyel hozott létre. Brit Columbia Victoria székhellyel 1871-ben, Prince Edward-sziget Charlottetown központtal 1873-ban, Yukon Terület Whitehorse fővárossal 1898-ban, Alberta Edmonton fővárossal és Saskatchewan Regina székhellyel pedig 1905-ben vált Kanada részévé.

A Kanadai Domínium az I. világháborúban Nagy-Britannia oldalán vett részt. A nagy gazdasági világválság (1929–1933) az államszövetség gazdasági életét is sújtotta. 1931-ben Kanada parlamentáris monarchiaként függetlenné vált, ugyanakkor azonban a Brit Nemzetközösség (1947-től: Nemzetközösség) tagja lett. Államfője a brit uralkodó, de az államszövetség ügyeit a kormányzó és a parlament intézi. A II. világháború kirobbanása után Kanada hadat üzent Németországnak. A háború fellendítette a mezőgazdaságot és az ipart, s az USA-val jó kapcsolatokat kiépítő ország pénzügyileg is megerősödött. 1945-ben Kanada az ENSZ, 1949-ben pedig a NATO alapító tagja lett. Ugyanebben az évben lépett be St. John's tartományi székhellyel a Labradort is magában foglaló Új-Fundland az államszövetségbe.

Kanada 1949-ben

Az Amerikai Egyesült Államokhoz a 19. század végétől újabb államok csatlakoztak: Colorado, Montana, Észak-Dakota és Dél-Dakota, Washington, Wyoming, Idaho, Utah, Oklahoma, Új-Mexikó és Arizona. Az USA az I. világháborúban hadat üzent a Német Császárságnak. A II. világháborúba az 1941-es japán támadás után lépett be, és katonai támogatásának köszönhetően a szövetségesek Európában le tudták győzni a tengelyhatalmakat. – 1945 után a gazdaságilag megerősödő Államok külpolitikáját a Szovjetunió elleni hidegháborús küzdelem jellemezte. Hawaii és Alaszka 1959-ben vált az Egyesült Államok tagjává.

Colorado területét az amerikaiak 1803-ban vették meg a franciáktól, de a térség Denver székhellyel csak 1876-ban vált tagállammá. • Montana is a franciáktól vásárolt területek egyike, amely Helena fővárossal 1889-ben csatlakozott az Államokhoz. Észak-Dakota Bismarck székhellyel és Dél-Dakota Pierre központtal ugyancsak ebben az évben lett tagállam. Az Olympia székhelyű Washingtont 1853-ban hasították ki Oregon területéből, és 1889-ben lett az USA tagállama. • Wyoming Cheyenne székhellyel 1890-ben csatlakozott az Egyesült Államokhoz. A Boise fővárosú Idaho is ebben az évben lett tagállammá. • Utah Salt Lake City székhellyel 1896-ban csatlakozott az Államokhoz. • Az Oklahoma City székhelyű Oklahoma 1907-ben lett az USA tagja. • A korábban Mexikóhoz tartozó Új-Mexikót Santa Fe fővárossal, valamint a Mexikótól korábban megvásárolt Phoenix székhelyű Arizonát 1912-ben csatolták az Amerikai Egyesült Államokhoz.

Az I. világháború elején az Amerikai Egyesült Államok semlegességre törekedett, de a német korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetése után 1917-ben hadat üzent Németországnak. Beavatkozása egyértelműen az antant javára döntötte el a háborút. Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság idején az USA gazdaságilag nagyon meggyengült, de F. D. Roosevelt elnöksége (1933–1945) alatt kiheverte a válságot.

1941-ben a japánok hadüzenet nélkül megtámadták az USA haditengerészetének Pearl Harbor-i (Hawaii-szigetek) támaszpontját. Ezt követően az USA belépett a II. világháborúba. Csapatokat

küldött Európába, Japánt pedig azzal kényszerítette térdre, hogy 1945-ben Hirosima és Nagaszaki városait atombomba ledobásával elpusztította.

A háború után az ország népessége (főleg a latin-amerikai és a kis-ázsiai bevándorlók miatt) ugrásszerűen nőtt. Az USA 1945 után hidegháborút folytatott a Szovjetunió ellen. A Marshall-tervvel hozzájárult Nyugat-Európa újjáépítéséhez. 1947-ben létrehozta a Központi Hírszerző Ügynökséget (ang. *Central Intelligence Agency;* rövidítve: *CIA*), amelynek feladata a külföldi országok kormányairól szóló hírszerzés, illetve a világ összes országának vállalatairól és polgárairól szóló információk beszerzése és értékelése. 1949-ben a kommunista rendszerek terjeszkedésének megakadályozására létrehozta a NATO-t. Az 1950–1953 között lezajló koreai háborúban Dél-Korea (a Koreai Köztársaság) oldalán vett részt. Alaszka Juneau fővárossal és Hawaii Honolulu székhellyel 1959-ben lett az USA tagjává. Ugyanettől az évtől kezdve a szövetségi köztársaság fokozatosan belebonyolódott a kommunisták ellen vívott vietnami háborúba. Egy évvel az 1962-es kubai rakétaválság után az USA, Nagy-Britannia és a SZU aláírta az atomcsendegyezményt, amely megtiltja az atombomba-kísérleteket a légkörben, a világűrben és a víz alatt.

Az USA területi gyarapodása az I. és a II. Vatikáni Zsinat közti időszakban (1870–1965)

A közép-amerikai államok (Mexikó, a Karib-tenger térségében fekvő Kuba, Jamaica, Haiti, Dominikai Köztársaság és Puerto Rico, Trinidad és Tobago, valamint az Észak- és Dél-Amerikát összekötő földhíd államai: Guatemala, Brit Honduras (Belize), Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica és Panama) történelmét a 19-20. században elsősorban az USA közelsége és külpolitikája határozta meg.

A Mexikói Egyesült Államok területét a 19-20. század fordulóján diktátorok uralták. Az ország gazdaságilag modernizálódott, de a nagybirtokrendszer fennmaradt, és a társadalmi különbségek is megnőttek. A társadalmi feszültségek vezettek a forradalom, majd polgárháború (1910–1915) kitöréséhez. A diktatúra megdöntése után a polgárháború egyik vezéralakja lett a köztársasági elnök, aki 1917-ben elfogadtatta a Mexikóváros székhellyel szövetségi köztársasággá váló Mexikói Egyesült Államok új, jelentős földreformot tartalmazó alkotmányát, s antiklerikális (az egyházi

vezetők világi hatalma és befolyása ellen küzdő) politikájával megerősítette a központi hatalmat. Az őt követő elnökök alatt az ország gazdasága a politikai jellegű zavargások ellenére is fejlődött. Az állam mindenható és antiklerikális politikája iránti ellenszenv azonban egyre erősebbé vált a lakosság körében. Ezért a köztársasági elnök egyházi vezetőkkel szövetkezve 1934-ben kisebb agrárreformot hajtott végre, majd államosította a külföldi olajtársaságokat. Az 1940-es évektől kezdődően az országban megerősödött az USA gazdasági és politikai befolyása. 1948 körül azonban Mexikó súlyos pénzügyi válságba került, ami nagyarányú munkásmegmozdulásokat váltott ki. A köztársasági elnök a nemzeti egység helyreállítására törekedett (1958–1964), folytatta az államosítást, de a demokratikus megmozdulásokat szigorúan elnyomta.

Közép-Amerika: Mexikó a 20. században

A Kubai Köztársaság területe spanyol gyarmat volt: az 1895-ös felkeléssel függetlenségi háború kezdődött. A harcokba a spanyolokkal hadban álló USA is beavatkozott. 1898-ban Kuba önálló köztársasággá alakult, de alkotmánya szerint az amerikaiaknak joguk volt az ország pénzügyeinek és külügyeinek felügyeletére. 1925-től az elnökök diktatórikus módszerekkel kormányozták a szigetországot. 1956-ban egy kiemelkedő politikus, Fidel Castro (1926–2016) gerillaháborút indított a diktatúra ellen, s 1958-ban csapataival elfoglalta a fővárost, Havannát is. A Castro-kormányzat kisajátította a nagybirtokokat, államosította a vállalatokat és az összes amerikai tulajdont. Az USA gazdasági blokáddal válaszolt. A Castro-ellenes sikertelen felkelést követően (amelyet a CIA is támogatott) Castro a Szovjetunióval kereste a kapcsolatot, s az 1962-es rakétaválság után az általa vezetett forradalom véglegesen szocialista irányú fordulatot vett. 1965-ben Kubai Kommunista Párt néven megalakították az országban az egységes állampártot.

A brit fennhatóság alatt álló Jamaica 1962-ben a Nemzetközösség tagjaként Kingston fővárossal független állammá vált, amelynek államfője a brit uralkodó.

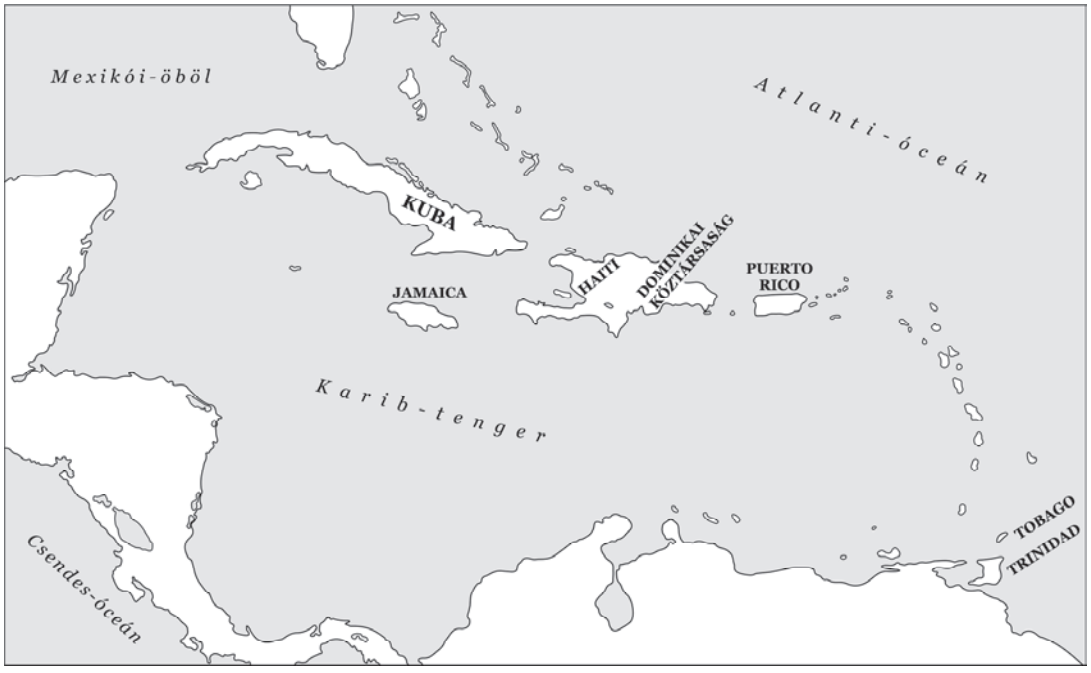

Közép-Amerika: a Karib-tenger országai a 20. század közepén

A mai Haiti Köztársaság (fővárosa Port-au-Prince) területe, vagyis a Kolumbusz által felfedezett Hispaniola szigetének nyugati része 1915–1934-ig amerikai megszállás alatt állt, s pénzügyei a század közepéig az USA ellenőrzése alatt maradtak. Az 1950-es katonai puccsot és felkeléseket követően diktátor gyakorolta az elnöki hatalmat.

A Dominikai Köztársaság (fővárosa Santo Domingo) területe, az egykori Hispaniola szigetének keleti része 1916 és 1924 között USA-megszállás alatt volt. 1930–1961 között katonai diktátor kormányozta az országot. 1961 után polgárháborús viszonyok alakultak ki az országban. A polgárháborús helyzetnek az USA beavatkozása vetett véget 1965-ben.

Puerto Rico – a Nagy-Antillák szigetvilág legkeletibb tagja – a spanyol–amerikai háborút követően a 19. század végén az USA birtoka lett. 1917-ben lakói korlátozott önkormányzatot és amerikai állampolgárságot kaptak. Az ország 1952-től San Juan fővárossal az USA teljes jogú önkormányzattal rendelkező társult állama.

Trinidad és Tobago brit gyarmatok 1899-ben egységes közigazgatás alá kerültek. 1958-ban Nagy-Britannia létrehozta a Nyugat-indiai Föderációt, amelyből Trinidad és Tobago 1962-ben kivált, és Port of Spain fővárossal független köztársasággá lett.

Az Észak- és Dél-Amerikát összekötő földhídon található Guatemalai Köztársaság (székhelye Guatemalaváros) területén a 19. századtól a 20. század közepéig rövid időszakonként követték egymást a felkelések, a polgárháborúk, valamint a katonai és a polgári diktatúrák. 1945-től a baloldali kormányok reformok sorát vezették be, és kisajátították az amerikai vállalatokat. 1954-ben az USA támogatásával jobboldali fordulat következett be. 1962-ben baloldali tisztek gerillaháborút indítottak a kormányzat ellen, s állandósultak a polgárháborús események.

A Guatemalától északra fekvő Brit Honduras (ma: Belize) Belizeváros székhellyel koronagyarmat volt. 1964-ben alkotmányos monarchiaként, a brit uralkodó államfői jogát elismerve önkormányzatot nyert.

A Hondurasi Köztársaságban (fővárosa: Tegucigalpa) a 20. század első évtizedeiben az USA tengerészgyalogos csapatok bevetésével juttatta érvényre gazdasági érdekeit. Az 1932-től hatalomra jutó diktátorok csak eszközök voltak a kizsákmányoló amerikaiak kezében.

A Megváltóról elnevezett El Salvador (fővárosa: San Salvador) a 19. század végén az USA gazdasági érdekszférájába került. A 20. század első felében polgári kormányok és jobboldali katonai diktatúrák voltak hatalmon az országban.

A Nicaraguai Köztársaságban (fővárosa: Managua) a 19. század végén megnőtt az USA gazdasági hatalma. A 20. század elején az országot amerikaiak szállták meg. 1934-től Nicaragua a Somoza-család diktatúrája alá került, amelynek tagjai gazdaságilag és politikailag teljesen kiszolgálták az

Közép-Amerika: a földhíd államai a 20. század közepén

amerikai igényeket. Az ország 1941-ben az USA oldalán lépett be a II. világháborúba: a kormány nem küldött csapatokat a frontokra, de elkoboztatta a német származású nicaraguaiak vagyonát.

A Costa Rica Köztársaság (fővárosa: San José) története jóval békésebb, mint a többi latin-amerikai államé. Az első nehéz időszak az ország életében az 1917–1919 közötti elnöki diktatúra volt, amelynek megdöntése után a diktátort száműzetésbe küldték. 1948-ban újabb megpróbáltatás várt az országra: egy vitatott elnökválasztás után kitört a polgárháború. A háborúban győztes junta (katonatisztek parancsuralmat gyakorló csoportja) 1949-ben új, demokratikus alkotmányt fogadtatott el a köztársaságban.

A mai Panamai Köztársaság (fővárosa: Panamaváros) területe a 19. század végén Kolumbiához tartozott. A kolumbiai kormány a franciáknak adta a két óceánt összekötő, a panamai szoroson át vezető csatorna megépítésének jogát. A francia vállalkozás hatalmas pénzeket emésztett fel, és 1889-re teljes kudarcba fulladt. A kudarcban szerepe volt a nagyarányú sikkasztásoknak is (ennek emlékét őrzi a „panamázás" kifejezés). Az ország az USA támogatásával 1903-ban vált el Kolumbiától, és lett független köztársasággá. A csatornát végül 1914-ben adták át a forgalomnak. Az országban dúló pártharcok és puccsok miatt az USA több ízben katonailag is beavatkozott a köztársaság életébe.

A dél-amerikai földrész államainak mai arculata a 19. század végén és a 20. század első felében rajzolódott meg. Ezekben az államokban a földrajzi távolság miatt kevésbé érvényesült az USA gazdasági és politikai befolyása. Belpolitikai gondjaikat polgárháborúkkal, területvitáikat pedig egymás ellen vívott háborúkban igyekeztek rendezni.

A Dél-Amerika északi részén lévő államok: Kolumbia, Ecuador, Venezuela, Guyana, Suriname és Francia Guyana.

A Kolumbiai Köztársaságban (fővárosa: Bogotá) a 19. század második felétől véres polgárháborúk dúltak. 1880-tól azonban nyugalmasabb időszak következett, és 1886-ban új alkotmányt fogadtak el az országban. Ezt követően azonban újra megerősödtek a politikai feszültségek. A konzervatív és a liberális pártok egymás ellen vívott, 1903-ig tartó ezernapos polgárháborújából a konzervatív erők kerültek ki győztesen, de Kolumbia elvesztette az addig hozzá tartozó Panamát. 1930-tól a liberálisok kormányoztak. 1948-ban azonban polgárháború tört ki a konzervatívok és a liberálisok között. 1953 és 1964 között katonai diktatúra volt az országban. Ezt követően a konzervatívok és a liberálisok létrehozták a Nemzeti Frontot abból a célból, hogy együttesen kormányozzanak.

Az Ecuadori Köztársaságban (fővárosa: Quito) a 19-20. század fordulóján liberális kormányok voltak uralmon. Az 1930-as évektől politikai zűrzavar uralkodott az országban. 1941-ben egy határvita miatt Ecuador háborúba keveredett Peruval, és elveszítette amazóniai területeinek nagy részét. 1963-tól több ízben a hadsereg buktatta meg a szélsőségesen baloldali vagy jobboldali elnököket.

A Venezuelai Bolivári Köztársaságban (fővárosa: Caracas) a liberális elnök a 19. század végén bevezette a képviseleti kormányzás rendszerét, általános választójogot adott, és szétválasztotta az egyházat az államtól. Az I. világháború után a diktatórikus kormányzat erőteljesen szorgalmazta a kőolaj-kitermelést. A II. világháború idején a kőolajnak köszönhetően az országban nagyszabású gazdasági fellendülés kezdődött. Az 1941–1945 közötti polgári kormányzásnak 1945-ben katonai puccs vetett véget. 1958-ban a Hazafias Juntában tömörült pártok megdöntötték a katonai diktatúrát, s megszilárdították a demokratikus intézményrendszert. 1960-ban reformot kezdeményeztek, amelyben felszámolták a nagybirtokokat.

A ma Guyanai Szövetkezeti Köztársaságnak nevezett állam a 19. században Georgetown fővárossal Brit Guyana néven gyarmat volt. 1928-ban korlátozott választási rendszeren alapuló alkotmányt kapott, de a Brit Nemzetközösség, majd a Nemzetközösség tagjává vált. 1953-ban vezették be az általános választásokat és a parlamenti rendszert.

A Surinamei Köztársaság (fővárosa: Paramaribo), korábbi nevén Holland Guyana a 19. században a britek és hollandok között kétszer cserélt gazdát. A rabszolgaság eltörlése után a gazdasági

hanyatlás megállítására a 19. század végén ázsiai munkásokat kezdtek betelepíteni. 1945-ben gazdasági fellendülést hozott a bauxitbányászat. Az ország 1954-től Hollandia tengeren túli tartománya lett.

Francia Guyana gyarmata 1946-ban vált Franciaország tengeren túli megyéjévé, és ekkor kapott Cayenne székhellyel korlátozott önkormányzatot. A hozzá tartozó szigeteken (ilyen például az Ördög-sziget) létesített francia büntetőtáborok 1951-ig álltak fenn.

A dél-amerikai földrész nyugati részén található államok: Peru és Chile.

A Perui Köztársaság (fővárosa: Lima) területén már a 19. század elején kikiáltották a függetlenséget, de az egykori spanyol alkirályság önállóságát Spanyolország csak 1879-ben ismerte el. A salétromban gazdag területek birtoklásáért folytatott csendes-óceáni háborúnak (1879–1883) a végén a Bolíviával szövetséges Perunak jelentős nagyságú területekről kellett lemondania Chile javára. A vereség után az országban megerősödött Nagy-Britannia és az USA gazdasági befolyása. A köztársaságban 1919-ben diktatórikus kormányzat jutott uralomra. 1941-ben az Ecuador elleni háborúban Peru területekkel gyarapodott. A következő évben a szövetségesek oldalán belépett a II. világháborúba. 1945-ben az ENSZ tagja lett. Az országot 1948-tól több ízben is katonák kormányozták, akik diktatórikus módszerekkel igyekeztek úrrá lenni a nehéz gazdasági helyzeten.

Dél-Amerika a 20. században

A Chilei Köztársaság (fővárosa: Santiago de Chile) a csendes-óceáni háborúban (1879–1883) perui és bolíviai területek elfoglalásával megszerezte a salétrom világmonopóliumát. A század elejére az iparosodás következtében a városok lakossága megkétszereződött, és a létrejövő munkás-szakszervezetek a politikai élet jelentős tényezőivé váltak. 1925–1932 között az országban katonai diktatúra volt. 1938-ban a népfrontba tömörülő radikális, szocialista és kommunista párt került hatalomra. Chile 1947-ben megszakította kapcsolatát a Szovjetunióval, s a következő évben az országban törvényen kívülre helyezték a kommunista pártot. 1956-ban Chile az USA-val kötött kölcsönös védelmi szerződést.

Dél-Amerika keleti és középső részén található Brazília, Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia.

A Brazil Szövetségi Köztársaságban (fővárosa 1960-ig: Rio de Janeiro; 1960-tól: Brazíliaváros) az 1870-es évektől kezdődően politikai krízisek gyengítették a portugál császár hatalmát, és felerősödtek a kávéültetvényeken dolgozó rabszolgák felszabadítására irányuló törekvések is. Az általános rabszolga-felszabadításra 1888-ban került sor. A következő évben a hadsereg vértelen puccsal megdöntötte a kormányt, és kikiáltotta a köztársaságot (a császári család európai száműzetésbe vonult). Az egymást követő kormányok egy ideig képesek voltak elősegíteni az ország gazdasági fejlődését, de az 1929-ben kezdődő gazdasági világválsággal már nem tudtak mit kezdeni. Az 1930-as felkeléseket és lázadásokat követően 1937-ben új alkotmány született, amely megszüntette a pártokat és a szakszervezeteket. 1942-ben Brazília hadat üzent Németországnak és Olaszországnak. 1946-ban a köztársaságban ismét új alkotmányt fogadtak el, amely lehetővé tette a baloldali pártok működését és a nyitást a szocialista országok felé. A gazdasági nehézségek miatt 1964-ben a hadsereg ragadta magához a hatalmat, és diktatórikus módszerekkel kormányzott.

Az Argentin Szövetségi Köztársaság (fővárosa: Buenos Aires) a 19. század végére a mezőgazdaság fellendülésének köszönhetően gazdaságilag megerősödött. Patagóniát ebben az időszakban csatolták Argentínához. Az I. világháborúban Argentína semleges maradt. 1930 és 1944 között számos államcsíny zajlott le az országban, s az elnöki posztot főként tábornokok töltötték be. A köztársaság csak 1945-ben üzent hadat Németországnak. A háború után Juan Perón († 1974) elnöksége alatt a kormányzat nagyarányú államosításokat hajtott végre, növelte a béreket, bevezette a társadalombiztosítást, s a külpolitikában az USA befolyásának csökkentésére törekedett. 1955-től ismét tábornokok kormányozták Argentínát.

Uruguayban (fővárosa: Montevideo) a 19. század végén katonai kormányok váltogatták egymást. A 20. század elején az ország fejlett, demokratikus állammá alakult: az elnöki köztársaság kormányzata fejlesztette az ipart, választójogi reformot hajtott végre, bevezette a kötelező és ingyenes állami oktatást, a nyolcórás munkanapot, és eltörölte a halálbüntetést. 1933 és 1942 között diktatórikus módszerekkel kormányzó elnök vezette az országot. A II. világháború folyamán a köztársaság semleges maradt, s csak 1945 elején üzent hadat Németországnak. 1951-től az országban gazdasági válság éreztette hatását. 1960-tól a belpolitikai helyzet is bizonytalanná vált, s ezért 1965-ben Uruguayban rendkívüli állapotot vezettek be.

A Paraguayi Köztársaságban (fővárosa: Asunción) a 19. század végén a nagybirtokosok támogatását élvező konzervatív párt és a liberális párt egymást felváltva teremtett látszatdemokráciákat, és hajtotta önkényuralma alá az országot. Az I. világháborúban Paraguay semleges maradt. A Bolíviával határos Gran Chacóban felfedezett olajmező birtoklásáért 1932-ben háború tört ki Bolívia és Paraguay között. Az 1938-ban megkötött békében Paraguay a terület háromnegyed részét megszerezte. 1954-ben az elnöki hatalom egy olyan tábornok kezébe került, aki fasiszta jellegű diktatúrát gyakorolt a kormányzásban.

A Bolíviai Köztársaság (fővárosa: Sucre) a 19. század végén gazdaságilag fejletlen állam volt, s a csendes-óceáni háborúban (1879–1883) Chile megfosztotta tengeri kijáratától is. Az országot az egymással vetélkedő liberális és konzervatív pártok irányították. Az 1932-es területszerző háborúban vereséget szenvedett Paraguaytól. A vesztes háborút követően egészen 1959-ig katonai junták irányították az országot. Ezt követően a Nemzeti Forradalmi Mozgalomból kikerülő elnökök bevezették az általános választójogot, államosították az ónbányászatot, és egyenjogúsították az indiánokat. 1964-től ismét katonatisztek uralták a politikai életet.

Az afrikai földrész államalakulatai a 19. század végétől kezdve európai gyarmatokká váltak: a „Tülekedés Afrikáért” néven ismert folyamatban (1881–1914) az európai nemzetek (franciák, németek, belgák, britek, olaszok, portugálok) egymás között felosztották (Berlini Konferencia, 1885), elfoglalták és gyarmatosították az afrikai kontinens szinte egész területét. A gyarmatok – néhány kivételtől eltekintve – csak a 20. század közepén nyerték el viszonylagos vagy teljes függetlenségüket.

Az Afrika északi részén lévő államok többsége (Líbia, Tunézia, Algéria és Marokkó) a 20. század közepén felszabadult a gyarmati sorból, míg Nyugat-Szahara a spanyolok gyarmati területe maradt.

Líbia (a mai Líbia Állam) területe a 19. században oszmán fennhatóság alatt állt. Az Oszmán Birodalom utolsó afrikai birtokainak megszerzéséért kitört olasz–török háborút lezáró békében (1912) az olaszok kezére jutott. 1947-ben Olaszország lemondott a Líbia feletti uralomról, s az ország angol–francia katonai igazgatás alá, majd 1951 végéig ENSZ-gyámság alá került. Líbia három szövetségi tartománya 1951-ben Tripoli fővárossal független királyságot hozott létre.

A mai Tunéziai Köztársaság területe az oszmán fennhatóság idején török származású katonatisztek (bejek) uralma alatt állt. 1881-ben franciák szállták meg, és védnökségük alá vonták. A 20. század közepén az országban függetlenségi harc kezdődött. Ennek eredményeként 1956-ban Tunézia Tunisz fővárossal függetlenné vált, majd a következő évben a bennszülött bej hatalmát megszüntetve kikiáltották a köztársaságot.

A francia gyarmatként fennálló Algériába a 19. század végén tömegesen érkeztek az európai bevándorlók. Az I. világháború után nemzeti felszabadító mozgalom bontakozott ki az országban. E mozgalom élére 1936-ban a Muzulmán Kongresszus, majd 1954-ben a Nemzeti Felszabadítási Front állt. A függetlenségi mozgalmat a francia gyarmati hadsereg soraiból toborzódó terrorszervezet, az 1961-ben alakult Titkos Hadsereg Szervezete (francia rövidítéssel: *OAS*) igyekezett elfojtani. Ennek ellenére az ország elnyerte függetlenségét: 1962-ben Algír fővárossal kikiáltották az Algériai Demokratikus és Népi Köztársaságot.

A Marokkói Királyság (fővárosa: Rabat) területe, amely a 19. század végén egymással versengő európai hatalmak fennhatósága alatt állt, 1912-ben francia és spanyol védnökség alá került. A védnökség időszakában a szultánok hatalma névlegessé vált. A függetlenségi törekvések 1944-ben kezdődtek meg az országban. 1956-ban Franciaország megállapodott a marokkói szultánnal a függetlenségről, s ezt követően a spanyolok is lemondtak a védnökségről.

A napjainkban marokkói csapatok fennhatósága alatt álló Nyugat-Szahara (székvárosa: El-Ajún), amely a 19. század végéig Marokkóhoz és Mauritániához tartozott, 1884-ben spanyol gyarmat lett, és 1936-ban a Spanyol Szahara nevet kapta.

A Nyugat-Afrika területén lévő államok (Mauritánia, Szenegál, Gambia, Bissau-Guinea, Guinea, Sierra Leone, Libéria, Mali, Elefántcsontpart, Felső-Volta, Ghána, Togo, Dahomey, Niger, Nigéria) a gyarmatosítást elkerülő Elefántcsontpart kivételével a 19. század végén francia, brit, portugál vagy német fennhatóság alatt álltak. Szabadságukat vagy korlátozott függetlenségüket a 20. század közepén nyerték el.

Mauritánia (mai nevén: Mauritániai Iszlám Köztársaság) gyarmatosítását a franciák a 19. század végén kezdték meg, s a 20. század elejére ellenőrzésük alá vonták egész területét: 1904-ben Francia Nyugat-Afrika része lett. 1920-ban gyarmattá nyilvánították a mórok lakta országot. 1958-ban jött létre a Francia Közösség: Franciaország és volt gyarmatainak államközössége, amelynek Nouakchott fővárossal Mauritánia is tagja lett. A Francia Közösség csak két évig élt, 1960-ban tagjai sorra kinyilvánították függetlenségüket, ekkor vált az ország is autonóm köztársasággá.

A Szenegál folyóról elnevezett Szenegáli Köztársaság területe a 19. század közepétől francia gyarmat volt. A 20. század elején (1904) Dakar fővárossal Francia Nyugat-Afrika központi tartományává vált. 1946-ban Franciaország tengeren túli területévé nyilvánították. 1960-ban lett önálló köztársasággá.

A Gambia folyó partjai mentén fekvő és Szenegál területébe ágyazódó Gambia gyarmatosításáért folytatott francia–brit küzdelemből a 19. században a britek kerültek ki győztesen. Az ország 1963-ban kapott önkormányzatot. 1965-ben független monarchiaként lépett be a Nemzetközösségbe. Fővárosa Bathurst (1973-tól: Banjul).

A Bissau fővárosáról Bissau-Guinea néven ismert ország (a mai Bissau-Guineai Köztársaság) területe 1879-ben Portugál Guinea néven önálló gyarmat lett. Mai határai a 19. század végén alakultak ki. Fővárosa 1942-től Bissau. 1951-ben Portugália tengeren túli tartományának nyilvánították. Az országban 1963-ban kezdődtek a portugálok ellen folytatott fegyveres harcok a függetlenség kivívása érdekében.

A mai Guineai Köztársaság területének gyarmatosításáért folytatott küzdelemből a 19. század végén a franciák kerültek ki győztesen, akik az országot Francia Guinea néven Conakry fővárossal Francia Nyugat-Afrika gyarmat részévé tették. Guinea csak 1958-ban vált független köztársasággá.

A Sierra Leone brit gyarmaton élő bennszülöttek többször fellázadtak a brit uralom ellen. E lázadások közül az egyik legnevezetesebb a kunyhóadó-felkelés volt 1898-ban, amely a britek által bevezetett adózási törvény elleni tiltakozásként tört ki. Ehhez hasonló lázadások és zavargások a 20. század első felében is előfordultak. Az ország 1953-ban belső autonómiát kapott, s 1961-ben a Nemzetközösség tagjaként vált független országgá. Fővárosa Freetown lett.

A Monrovia fővárosú Libériai Köztársaság területén, az Amerikából Afrikába visszatelepített felszabadított rabszolgák országában a 19. század közepén kiáltották ki a függetlenséget. Libéria kisebb

területi veszteségeket leszámítva el tudta kerülni az európai gyarmatosítást. A 19. század második felétől az országban egyre erőteljesebbé vált az USA gazdasági befolyása, és a gazdasági segítség a II. világháború után is jelentős szerepet játszott Libéria gazdasági és társadalmi fejlődésében.

A mai Mali Köztársaság területét a 19. század végén a franciák gyarmatosították, és a 20. század elején Francia Szudán néven Francia Nyugat-Afrika részévé tették. A gyarmat lakossága 1960-ban függetlenné vált Franciaországtól, és a Szenegáli Köztársasággal együtt létrehozta a Mali Államszövetséget. Ám ugyanebben az évben a két szövetséges különvált egymástól, s ekkor jött létre Bamako fővárossal a Mali Köztársaság.

Az elefántcsont-kereskedelméről elnevezett afrikai partrész, Elefántcsontpart a 19. század végére Francia Nyugat-Afrika része lett, majd 1958-ban a Francia Közösség autonóm tagjává vált. 1960-ban Elefántcsontparti Köztársaság néven nyerte el teljes függetlenségét. Fővárosa: Abidjan, illetve 1983-tól Yamoussoukro.

A Felső-Voltai Köztársaság (1984-től: Burkina Faso) területét, amely a Volta folyó felső medencéjének vidékén van, a 19. században franciák gyarmatosították, majd Felső-Volta néven Francia Nyugat-Afrikához csatolták. 1947-ben Ouagadougou gyarmati székhellyel Franciaország tengeren túli tartománya, majd 1958-ban a Francia Közösség autonóm köztársasága lett. A független Felső-Voltai Köztársaságot 1960-ban kiáltották ki.

A mai Ghánai Köztársaság területe a 19. században fokozatosan brit uralom alá került. 1874-ben Aranypart néven önálló gyarmattá lett. Fővárosa és legnagyobb városa 1877-től: Accra. Az országot 1956-ban a britek domíniummá tették, amely a következő évben a Nemzetközösség tagjaként Ghána néven független államma alakult. A Ghánai Köztársaság 1960-ban jött létre.

Afrika a 20. század közepén

A mai Togói Köztársaság gyarmatosítása a 19. század második felében kezdődött meg, és a terület 1884-ben német védnökség alá került. Az I. világháború után a Népszövetség Togo nyugati részét brit, keleti részét pedig francia fennhatóság alá helyezte. 1955-ben az ország független önkormányzatot kapott. A független Togói Köztársaságot Lomé fővárossal 1960-ban kiáltották ki.

Dahomey (1975-től: Benin), melynek területe a 19. században a brit és a francia gyarmati vetélkedés színhelyévé vált, 1904-ben Francia Nyugat-Afrika részeként francia gyarmattá lett. Dahomey 1958-ban a Francia Közösségen belül autonómiát kapott. Teljes függetlenségét azonban csak 1960-ban nyerte el. Fővárosa: Porto Novo.

A Niger folyóról elnevezett Nigeri Köztársaság területén élő bennszülött államalakulatokra a franciák a 19. század végén terjesztették ki uralmukat, amikor Francia Nyugat-Afrikához csatolták őket. Az ország 1922-ben önálló gyarmattá vált. Fővárosa 1926-ban Niamey lett. 1958-ban a Francia Közösségen belül önkormányzatot kapott, és 1960-tól független köztársasággá alakult.

A mai Nigériai Szövetségi Köztársaság területén lévő 19. századi államalakulatokat fokozatosan a britek hódították meg. 1900-ban a déli vidékeken élő leigázott törzseket Dél-Nigériai Protektorátus néven, az északi muszlim fejedelemségeket pedig Észak-Nigériai Protektorátus néven egyesítették. A két protektorátust Lagos fővárossal 1914-ben vonták össze egy közigazgatási egységbe. Ekkor jött létre az egységes Nigéria. 1954-ben Nigéria három – etnikai alapon különböző – tartományból álló szövetségi állammá alakult. 1960-ban a Nemzetközösség tagjává vált. A Nigériai Szövetségi Köztársaságot 1963-ban kiáltották ki (fővárosa 1991-ben Lagos helyett Abuja lett).

Közép-Afrika államai (Kamerun, Spanyol Guinea, Gabon, Kongó-Brazzaville, Kongó-Léopoldville, Közép-afrikai Köztársaság, Csád) francia, német, brit, illetve belga gyarmatok voltak, és a 20. század közepén váltak önálló államalakulatokká.

A mai Kameruni Köztársaság területe 1884-től német gyarmat volt. Az I. világháború folyamán brit és francia csapatok foglalták el. Miután Németország vereséget szenvedett az I. világháborúban, Kamerun népszövetségi mandátumterület lett: 1919-ben megosztották Franciaország és Nagy-Britannia között. A franciák teljesen bevonták Kamerun gazdaságát gyarmati rendszerükbe. A britek a szomszédos Nigériából kormányozták a fennhatóságuk alá tartozó kameruni országrészt. 1946-ban a népszövetségi mandátumterületeket ENSZ védnökséggé alakították. 1960-ban Francia Kamerun elnyerte függetlenségét. 1961-ben a korábbi Brit Kamerun északi részét Nigériához csatolták, a déli része pedig Francia Kamerunnal egyesülve Yaoundé fővárossal Kameruni Szövetségi Köztársasággá alakult.

Spanyol Guinea (1968-tól: Egyenlítői-guineai Köztársaság) Bioko (korábban: Fernando Póo) szigetén és a szárazföldön helyezkedik el. A 19. században a spanyolok foglalták el. 1960-ban a sziget Santa Isabel (1973-tól: Malabo) fővárossal és a szárazföldi résszel együtt Spanyolország tengeren túli tartománya lett. 1963-ban Egyenlítői-Guinea néven korlátozott autonómiát kapott.

A mai Gaboni Köztársaság területén a francia gyarmatosítás a 19. század közepén kezdődött. A franciák elfogtak egy rabszolgakereskedő-hajót, amelynek foglyait a mai főváros, Libreville területén telepítették le. Az ország 1910-ben Francia Egyenlítői-Afrika része lett. 1958-ban a Francia Közösségen belül autonómiát kapott, és 1960-ban vált független köztársasággá.

A Kongó-Brazzaville Köztársaság (más néven: Kongói Köztársaság) területét a franciák a 19. század végén gyarmatosították. Fővárosa Brazzaville, a 19. században még falunak számító kicsiny település lett, amelyről először egy Brazza nevű olasz utazó tett említést. A területet a franciák 1914-ben Francia Kongó néven Francia Egyenlítői-Afrika részévé tették. A gyarmati ország 1958-ban lépett be a Francia Közösségbe, 1960-ban pedig független köztársasággá alakult, amelyet a Kongó folyó bal partján fekvő másik kongói államalakulattól megkülönböztetve Kongó-Brazzaville Köztársaságnak is neveztek.

A Kongó-Léopoldville Köztársaság (ma Kongói Demokratikus Köztársaság) területe a 19. század második felében belga fennhatóság alá került, s 1908-ban Belga Kongó néven hivatalosan is gyarmattá nyilvánították. 1929-től a belga királyról elnevezett Léopoldville (a mai Kinshasa) lett a köz-

igazgatási székhelye. 1960-ban kiáltották ki a független köztársaságot, amelyet a Kongó folyó jobb partján lévő államalakulattól megkülönböztetve Kongó-Léopoldville Köztársaságnak is neveztek.

A mai Közép-afrikai Köztársaság területén az európai gyarmatosítás a 19. század végén kezdődött: meghódításában a franciák kerekedtek felül, akik a gyarmatot 1910-ben Francia Egyenlítői-Afrika részévé tették. Az ország Bangui fővárossal 1960-ban vált független köztársasággá.

A Csádi Köztársaság területét a 19. században arabok uralták. A franciák felszámolták az arab uralmat, és Csádot 1900-ban Fort Lamy (1973-tól: N'Djamena) székhellyel gyarmattá tették. A gyarmat 1910-ben Francia Egyenlítői-Afrika része lett. 1958-ban a Francia Közösségen belül önkormányzatot kapott, és 1960-tól független köztársaságként áll fenn.

Dél-Afrika államai (Portugál Nyugat-Afrika, Délnyugat-Afrika, Dél-Afrika, Bászutóföld, Szváziföld, Becsuánaföld, Zambia, Dél-Rhodesia, Nyaszaföld, Mozambik és Madagaszkár), amelyek portugál, német, brit vagy francia gyarmatok voltak, a 20. század közepén szabadultak fel a gyarmati sorból.

Portugál Nyugat-Afrika (1975-től: Angolai Köztársaság) térségében a 19. században is folytatódott a területet feltáró portugálok uralma. 1951-ben Portugál Nyugat-Afrika néven Portugália tengeren túli tartományának nyilvánították. Közigazgatási székhelye Luanda városa volt. A függetlenségi mozgalmak és a portugál csapatok elleni harcok 1960-ban kezdődtek az országban.

Délnyugat-Afrika (1990-től: Namíbiai Köztársaság) vidékét a 19. század végén Windhoek székhellyel Német Délnyugat-Afrika néven a németek gyarmatosították. Az I. világháborúban délafrikai csapatok foglalták el. 1920-ban a térség Délnyugat-Afrika néven a Dél-afrikai Unió mandátumterületévé vált, majd 1949-ben az Unió bekebelezte.

Dél-Afrika (1961-től: Dél-afrikai Köztársaság) térségében a búrok (holland, német és fríz telepesek) a 19. században kis köztársaságokat hoztak létre. A búrok és a britek közti ellentétek többször is fegyveres konfliktusba torkolltak. A búrok ellen vívott második háborúban (1899–1902) Nagy-Britannia megfosztotta a búr köztársaságokat önállóságuktól. 1910-ben létrejött a Dél-afrikai Unió, amely a brit birodalmon belüli domíniummá vált. Az Unió közigazgatási fővárosa a búrok által alapított Pretoria lett, a törvényhozás központja azonban Fokvárosba került. Az Unió 1926-tól a Brit Nemzetközösség tagjává vált, de 1961-ben kilépett a Nemzetközösségből, s ekkor született meg a független Dél-afrikai Köztársaság. Az országban a hatalom a fehérek kezében volt, akik az élet minden területén a faji megkülönböztetés (ang. *apartheid*) politikáját juttatták érvényre.

Bászutóföld (1966-tól: Lesothói Királyság) neve az ott élő lakosság, a szotók nevéből ered, akik önmagukat bantu nyelven basothóknak, bászutóknak (szotó nyelvet beszélőknek), lakhelyüket pedig lesothónak (szotó nyelvet beszélők országának) nevezik. 1868-tól az ország Maseru székhellyel brit védnökség alá került. A brit kormány 1958-ban alkotmányt adott a terület lakosainak, az első parlamenti választásokat azonban csak 1960-ban tarthatták meg. 1965-ben az ország belső önkormányzatot és új alkotmányt kapott.

Szváziföld (1968-tól: Szváziföldi Királyság) területe, amelyet a déli bantukhoz tartozó szvázi törzsek uraltak, a 19. század végén búr védnökség alá, majd a britek kezébe került. 1907-ben Szváziföld felett a britek gyakoroltak védnöki hatalmat, de a Lobamba városában székelő szvázi király megtarthatta névleges uralmát. Az ország 1963-ban alkotmányt és viszonylagos függetlenséget kapott: külügyét, hadügyét és pénzügyeit Nagy-Britannia irányította.

Becsuánaföld (1966-tól: a *tswana* vagy *becsuana* népcsoportról elnevezett Botswanai Köztársaság) térségét a britek 1885-ben védnökséggé nyilvánították. 1920-tól afrikaiakból és európaiakból álló képviselői tanács segítette a terület kormányzását. Nagy-Britannia 1964-ben elismerte ugyan Botswana önrendelkezési jogát, de az ország Gaborones (1969-től: Gaborone) fővárossal csak két évvel később vált függetlenné.

A mai Zambiai Köztársaság térségének északnyugati, majd északkeleti része a 19. század végére az angol Cecil Rhodes († 1902) által alapított Brit Dél-afrikai Társaság uralma alá került. A két területet 1911-ben Észak-Rhodesia néven egyesítették. Fővárosa a vidéket feltáró skót Afrika-kutató

és misszionárius, David Livingstone († 1873) emlékére alapított település, Livingstone lett. A térség 1924-ben brit védnökséget kapott. 1953-ban a brit hatóságok Észak-Rhodesia, Dél-Rhodesia (ma: Zimbabwe), valamint a Nyasza-tóról elnevezett Nyaszaföld egyesítésével létrehozták a Közép-afrikai Államszövetséget. A szövetség felbomlását (1963) követően a Zambézi folyóról elnevezett független Zambiai Köztársaság 1964-ben alakult meg Livingstone fővárossal.

Dél-Rhodesia (ma Zimbabwei Köztársaság) térségében Rhodes a 19. század végén bányászati jogot szerzett a bennszülött törzsfőnöktől, majd Rhodesia néven államot is alapított Salysbury (1982-től: Harare) fővárossal. Ez az állam 1923-ban a brit kormány gyarmata lett. 1953–1963-ig Észak-Rhodesia (ma: Zambia) és Nyaszaföld (ma: Malawi) államalakulatokkal együtt a britek által létrehozott államszövetség tagja volt. Az államszövetség felbomlása után Dél-Rhodesia kormánya fajüldöző politikát folytatott. Mivel Nagy-Britannia nem támogatta ezt a politikát, a kormány 1965-ben egyoldalúan függetlennek nyilvánította az országot. Ezt a lépést Nagy-Britannia nem fogadta el, s Dél-Rhodesiában polgárháború tört ki.

Nyaszaföld (1966-tól: Malawi Köztársaság) területe 1891-ben brit védnökség alá került. 1953-tól Észak- és Dél-Rhodesiával együtt gyarmati államszövetséget alkotott. 1963-ban felbomlott az államszövetség, és az ország Zomba fővárossal belső önkormányzatot kapott. A térség 1964-ben Nyaszaföld néven a Nemzetközösség tagjaként vált független állammá. A főváros 1974-ben Lilongwe lett.

A Mozambik szigetéről elnevezett dél-afrikai ország (1975-től független állam, 1990-től köztársaság) portugál gyarmatosítása a 19. század végére fejeződött be. 1898-ban az állam fővárosa Lourenço Marques (mai neve: Maputo) lett. 1917-ben a németek foglalták el a területet, amely 1919-ben vált ismét portugál gyarmattá, majd 1951-ben Portugália tengeren túli tartományává. Az 1960-as évek elejétől függetlenségi mozgalom bontakozott ki a tartományban.

Madagaszkár szigete (1958-tól Malgas Köztársaság; 1992-től: Madagaszkári Köztársaság) a 19. század végén francia védnökség alá került. 1947-ben több hónapig tartó nemzeti felkelés tört ki a franciák ellen. 1956-ban a franciák reformokat vezettek be, és Madagaszkár békésen haladt a függetlenség felé. 1958-ban az ország autonóm állam lett a Francia Közösségen belül. Teljes függetlenségét 1960-ban nyerte el, amikor Antananarivo fővárossal kikiáltották a Malgas Köztársaságot, amely a szigetlakó malgasz népcsoportról kapta nevét.

A kelet-afrikai térség államai (Tanzánia, Burundi, Ruanda, Uganda, Kenya, Szomália, Francia Szomáliföld, Etiópia, Eritrea és Szudán) a 20. század közepén szabadultak ki a brit, német, belga, olasz vagy francia gyarmati függőségből.

Tanzánia (1964 előtt: a Tanganyika-tóról elnevezett Tanganyika) a 19. század végén a brit–német gyarmati vetélkedés színterévé vált: 1890-ben az országhoz tartozó sziget (Zanzibár) brit védnökség alá került, a szárazföldi rész pedig Német Kelet-Afrikához csatoltan német gyarmattá alakult. A gyarmat központja Dar es-Salaam (1973-tól: Dodoma) városa lett. Az I. világháborúban az ország teljes területét a britek foglalták el, s a háború után brit mandátumterületként állt fenn. 1961-ben a Nemzetközösség tagjaként függetlenné vált. 1962-ben kiáltották ki a Tanganyikai Köztársaságot, amely 1964-ben Tanzániai Egyesült Köztársaság néven egyesült Zanzibárral.

A Burundi Királyság (1966-tól: Burundi Köztársaság, fővárosa Bujumbura) területe 1890-ben Ruandával együtt Német Kelet-Afrika részévé vált. Az I. világháború folyamán Ruanda–Urundi néven belga uralom alá került. A II. világháború után is belga igazgatás alatt maradt. 1962-ben ENSZ-határozat alapján kikiáltották a Ruandától elszakított független Burundi Királyságot.

A mai Ruandai Köztársaság földrajzi térségét a németek 1890-ben a szomszédos Urundival (Burundival) együtt Német Kelet-Afrikához csatolták. Az első világháború folyamán belgák foglalták el Ruanda-Urundi területét. Ruanda 1962-ben elnyerte függetlenségét, és Kigali fővárossal köztársasággá alakult.

A mai Ugandai Köztársaság területén a 19. századra különféle királyságok jöttek létre, amelyek közül Buganda volt a legnagyobb. 1894-ben ez a királyság brit protektorátus (védnökség) alá ke-

rült, majd két évvel később a többi királyság területének egyesítésével a britek létrehozták az Ugandai Protektorátust. A protektorátus a Nemzetközösség tagjaként, Uganda néven 1962-ben vált függetlenné (Kampala fővárossal), majd a következő évben köztársasággá alakult.

A mai Kenyai Köztársaság térsége 1890-ben brit protektorátussá, 1920-ban pedig brit koronagyarmattá lett. A fehér telepesek ellen irányuló lázadások eredményeként Kenya 1961-ben belső önkormányzatot kapott. 1963-ban a Nemzetközösség tagjaként Nairobi székhellyel vált független államma, ahol 1964-ben kiáltották ki a köztársaságot.

Az arabok uralta Szomália (Szomáli Szövetségi Köztársaság) északi része a 19. században brit, déli része pedig olasz közigazgatás alá került. A II. világháborúban először az olaszok foglalták el az egész országot, majd őket felváltották a brit csapatok. A háború után mind az olasz, mind a brit gyarmati uralmat helyreállították. Az állam Olasz Szomáliföld és Brit Szomáliföld egyesítéseként 1960-ban nyerte el függetlenségét: ekkor jött létre a Szomáli Köztársaság, melynek fővárosa Mogadishu lett.

A Vörös-tenger partján fekvő Francia Szomáliföld (1977-től Dzsibuti Köztársaság) gyarmata a 19. század végén jött létre: a század közepén francia kereskedők vetették meg lábukat a partvidéken, és az általuk alkotott városok, valamint környékeik egyesítésével 1896-ban hozták létre Dzsibuti székhellyel a gyarmatot. Francia Szomáliföld 1958-ban korlátozott önkormányzatot kapott.

Etiópiában a 19. század második felében megerősödött a császári hatalom. A császárság 1896-ban sikeresen ellenállt az olasz hódító törekvéseknek, s csupán Eritreáról kellett lemondania. Az etióp császár Addisz-Abebát tette meg országának fővárosává, s közigazgatási szempontból korszerűsítette birodalmát. Az I. világháború után Etiópia csatlakozott a Népszövetséghez (1923). 1930-ban I. Hailé Szelasszié († 1975) lett a császár, aki eltörölte a rabszolgaságot, és birodalmában nyugati típusú alkotmányt léptetett életbe. 1936-ban Mussolini Etiópiát, Eritreát és Szomáliát Olasz Kelet-Afrika néven egyesítette. Az ország 1941-ben szabadult fel, és függetlenségét elnyerve 1945-ben belépett az ENSZ-be.

A ma független köztársaságként fennálló Eritrea birtoklásáért a 19. században kezdődött meg az európai államok harca. A harcban az olaszok győztek, akik a század végére Aszmara székhellyel gyarmatukká tették az Etiópiával laza szövetségben lévő tartományt, amelyet korábban a törökök uraltak. Déli részeit azonban 1896-ban az etióp császár foglalta el. Az olasz kézen maradt északi területek ekkor kapták az Eritrea nevet, amelynek jelentése: „a Vörös-tenger országa". 1936-ban az ország Olasz Kelet-Afrika része lett. Miután az olaszok 1941-ben vereséget szenvedtek a szövetségesektől, Eritrea ideiglenesen brit igazgatás alá került. 1950-ben egy ENSZ-határozat alapján Eritrea és Etiópia szövetségi országokká váltak. Eritreában 1961-ben kezdődött el a több mint harminc évig elhúzódó függetlenségi mozgalom.

Az arabok által Szudánnak („a feketék földjének") nevezett földrajzi régió a 19. század végén névlegesen brit–egyiptomi közös birtokká vált, valójában azonban brit gyarmat volt: a térség általában brit főkormányzóját az egyiptomi uralkodó nevezte ki, de az egyiptomi törvények csak brit jóváhagyással érvényesültek. A britek, akik Kartúm városát tették meg közigazgatási székhelyükké, Szudánt szinte két különálló területként kormányozták: az északi volt a muszlim, a déli a keresztény terület. 1955-ben polgárháború tört ki Észak- és Dél-Szudán között. A déliek, akik ellenezték a függetlenséget, attól féltek, hogy az új országban az északiaké lesz a hatalom. 1956-ban, a brit és az egyiptomi csapatok kivonása után létrejött a független Szudáni Köztársaság. A polgárháború azonban folytatódott.

Dél- és Délkelet-Ázsia vidékei – Perzsia (Irán), Afganisztán, a mai Pakisztán területe, India, Nepál, Bhután, Ceylon és Hátsó-India (Burma, Sziám, Laosz, Kambodzsa, Vietnam, Malakka és Szingapúr) – a 20. században szabadultak fel a brit, az orosz és a francia gyarmatosítók uralma, illetve befolyása alól.

Perzsia (1979-től Iráni Iszlám Köztársaság) területe a 19. század végén a brit és orosz gyarmati vetélkedés színterévé vált. 1909-ben megalakult az Angol–Perzsa Olajtársaság. A hatalom azonban

a síita iszlám vallási vezetők kezében volt. Az I. világháború idején az ország nyugati és északi része hadszíntérré változott. 1921-ben egy perzsa katonatiszt, Reza Pahlavi († 1944) brit támogatással elfoglalta Teheránt, és magához ragadta az irányítást. 1925-ben sahhá koronáztatta magát, majd európai mintájú ország megteremtésén fáradozott. 1935-ben szakított az iszlám időszakban elterjedt Perzsia elnevezéssel, és országának az irodalomban is használt Irán (árják földje) nevet adta. A II. világháború folyamán brit és szovjet csapatok szállták meg Iránt, amely a háború befejeződése után az amerikai CIA befolyása alá került. 1963-ban a sah (Pahlavi fia) meghirdette az úgynevezett „fehér forradalmat": korlátozott mértékű reformokat léptetett életbe.

Dél- és Délkelet-Ázsia az 1960-as években

Afganisztán (a mai Afganisztáni Iszlám Köztársaság) a 19. században a gyarmatosító britek és az oroszok vetélkedésének színtere volt. Az ország az I. világháborúban semleges maradt, s 1919-ben kinyilvánította függetlenségét. A II. világháborúban is semlegességre törekedett. 1947-ben határvita alakult ki Afganisztán és Pakisztán között. 1964-ben az ország államformája alkotmányos királyság lett. Fővárosa: Kabul.

A mai Pakisztáni Iszlám Köztársaság területe a 19. században Brit India része volt. Indiában 1906-ban jött létre a Muzulmán Liga nevű politikai szervezet, amely eleinte az ország területén élő muzulmánok jogaiért harcolt, később pedig az iszlám vallású lakosságot tömörítő Pakisztán létrehozását is követelte. 1947-ben, a brit uralom megszűntével Indiát kettévágták: a muzulmán többségű tartományokból jött létre az új állam, Pakisztán, az ország déli részén található Karacsi fővárossal. 1958-ban Ravalpindi, majd rövidesen Iszlámábád lett a főváros. Mivel az Indiában lévő Bengália tartomány nagy része (a mai önálló Banglades) is Pakisztánhoz került, a brit dominiumként létrejött új állam két, egymástól 1700 km-re eső országrészből állt: Nyugat- és Kelet-Pakisztánból, utóbbi fővárosa Dakka lett. Az ellentmondásos felosztás miatt lázongások törtek ki, majd jelentős népmozgás kezdődött: nyugatról hinduk milliói vándoroltak az indiai területekre, és muszlimok milliói költöztek keletről Nyugat-Pakisztánba. Az ország lakosainak többsége keleten élt, de a politikai vezetés nyugatra összpontosult. Az 1956-ban elfogadott alkotmány értelmében Nyugat-Pakisztán iszlám köztársasággá lett. Kelet-Pakisztán törvényhozása – a kül-, a had- és a pénzügyeket leszámítva – az önállóság mellett döntött. 1958-ban a nyugat-pakisztáni köztársasági elnök hatályon kívül helyezte az alkotmányt, megszüntette a pártokat, és katonai törvénykezést léptetett életbe. Később azonban engedményeket tett, majd az 1962-es új alkotmánnyal elnöki típusú rendszert vezetett be.

A brit korona fennhatósága alá tartozó India (ma: Indiai Köztársaság) fővárosa az északkelet-indiai Kalkutta volt, de 1911-ben a brit gyarmati kormányzat az Észak-Indiában lévő Delhibe költözött, és 1920-ban ezen a területen épült fel az új indiai főváros: Újdelhi. A 20. század elején Mahatma Gandhi († 1948) – politikai és lelki vezető – irányításával erőszakmentes polgári engedetlenségi mozgalmak kezdődtek, amelyek azonban csak 1947-ben érték el céljukat: a britek távozásával egy időben Indiát kettévágták: létrejött a többségében hinduk lakta Indiai Unió és a muszlim (Nyugat- és Kelet-) Pakisztán. Ugyanebben az évben háború tört ki India és Pakisztán között Kasmír birtokáért, és ez mindmáig állandósuló fegyveres összecsapások forrása a két ország között. India 1950-ben alakult független, szövetségi és demokratikus köztársasággá. Hivatalosan ekkor tettek először kísérletet Indiában a vallási, a származási és a foglalkozási alapú zárt társadalmi csoportok (portugál szóval: kasztok) rendszerének megszüntetésére is.

A Nepáli Királyság (ma: Nepáli Szövetségi Demokratikus Köztársaság) 1923-ban barátsági szerződést kötött Nagy-Britanniával. Az első általános választásokat 1959-ben a Nepáli Kongresszus Párt nyerte. 1960-ban azonban a sah feloszlatta a parlamentet, és betiltotta a politikai pártokat. 1962-ben új, a királyi hatalmat erősítő alkotmányt hirdetett, amely az öt főből álló falutanács demokráciájára épült. Az ország fővárosa Katmandu maradt.

A Bhutáni Királyság 1907-ben jött létre. Az indiai brit kormányzat azonnal elismerte az új monarchiát, de 1910-ben Bhután szerződésben átadta Nagy-Britanniának külügyei intézését. Ettől kezdve nem volt teljesen független ország. Miután India 1947-ben függetlenné vált Nagy-Britanniától, Bhután Indiával kötött egy 1910-eshez hasonló szerződést. 1951-ben az ország modernizációs programba kezdett India nagyarányú pénzügyi támogatásával (felszabadították a rabszolgákat, földreformot hajtottak végre, korlátozták a lámák hatalmát stb.). Az ország fővárosa 1961-től: Timpu.

Ceylon (1972-től: Srí Lanka) szigetének brit gyarmatán a 19. században felerősödtek a függetlenségi mozgalmak. 1919-ben megalakult a Ceyloni Nemzeti Kongresszus. Az ország Colombo fővárossal 1948-ban nyerte el függetlenségét a Nemzetközösségen belül. 1956-ban a választásokon a többségben lévő szingalézek pártja jutott győzelemre. Ettől az időszaktól kezdődően kiéleződött a lakosság két jelentős népcsoportja (a szingaléz és a tamil) közötti ellentét, amelynek fő oka az volt, hogy korábban a gyarmatosító hatóságok általában a kisebbségben lévő tamilokat részesítették előnyben a szingalézekkel szemben.

Hátsó-Indiában a Burmai (az országot uraló katonai junta szóhasználatában: Mianmari) Államszövetség Köztársasága területe a 19. század végén Rangun székhellyel brit gyarmattá vált. A gyarmaton az 1930-as évektől kezdve erősödtek meg a függetlenségi mozgalmak. A II. világháború alatt a nacionalista (a nemzet érdekeinek értékét túlzottan hangsúlyozó) burmaiak Japánt támogatták, amely bábkormányt hozott létre az országban. Burma 1948-ban lett független állammá Burmai Unió néven. A demokratikus uralomnak az 1962-es katonai puccs vetett véget: ettől kezdve az országban katonai diktatúra jutott érvényre.

A gyarmatosítást korábban is elkerülő Sziámi Királyság ügyes politikájának köszönhetően a 19. század végén sem lett gyarmattá. Az 1932-es vértelen forradalom után Sziám Bangkok fővárossal alkotmányos monarchiává vált. A következő évtizedekben azonban a demokratikus kormányokat katonai puccsok döntötték meg, s többnyire katonai diktátorok irányították Sziámot, amely 1949-ben kapta a Thaiföld nevet.

Laosz a 19. század végén Vientián fővárossal Francia Indokína tagja lett. A francia gyarmatokat felszámoló japánok 1945-ben Laosz területén egységes bábállamot hoztak létre. A következő évben visszatértek az országba a franciák, akik 1949-ben névleges függetlenséget adtak a Laoszi Királyságnak. Az ország a francia gyarmati hadsereg ellen vívott első indokínai háború végén (1954) nyerte el teljes függetlenségét. 1959-ben azonban polgárháború tört ki a királyi kormányerők és a kommunista irányítású *Patet Lao* (Laók Földje) mozgalom hívei között.

A Francia Indokína részeként fennálló Kambodzsai Királyságot (fővárosa 1866-tól Phnompen) a II. világháború folyamán japánok szállták meg. 1945 után az ország ismét francia megszállás alá került, de az első indokínai háború befejeződése (1954) után elnyerte teljes függetlenségét.

Vietnam a 19. század végére teljes területével Francia Indokína része lett. A francia közigazgatás nyugati jellegű oktatási rendszert alakított ki és a keresztény kultúrát terjesztette az országban. Ellenhatásként a vietnamiak között ellenállási mozgalmak szerveződtek, amelyek függetlenséget követeltek. Az ellenállási mozgalom kiemelkedő személyisége volt Ho Si Minh († 1969) kommunista partizánvezér. 1941-ben japánok foglalták el az országot, s miután 1945-ben a japánok kivonultak a területről, megbukott Vietnam bábkormánya is. Ekkor a kommunista csapatok megszállták Hanoit, ideiglenes kormányt hoztak létre, és kikiáltották az ország függetlenségét. Ugyanebben az évben Franciaország katonákat küldött a francia uralom helyreállítására: a felszabadításért küzdő kommunista vietnamiak és a visszatérő franciák között kitört az első indokínai háború, amely az 1954-es tűzszünettel ért véget. A háborút lezáró Genfi Konferencián Franciaország elismerte Vietnam függetlenségét, de az országot ideiglenesen kettéosztották: északon Hanoi fővárossal létrejött Ho Si Minh Vietnami Demokratikus Köztársasága, délen pedig Saigon (1976-tól: Ho Si Minh-város) központtal megalakult a Bào Đại († 1997) császár és államelnök által vezetett Vietnam Állam. Délen az 1955-ös népszavazás után emigrációba kényszerítették az államelnököt, és Saigon fővárossal létrejött a Vietnami Köztársaság, amelynek elnöke az amerikaiak által támogatott Ngô Đình Diêm († 1963) katolikus politikus lett. A két országrész közötti politikai feszültségek 1955-ben a második indokínai (más néven: vietnami) háború kitöréséhez vezettek. Az országegyesítési törekvésekben az északiakat, valamint a Dél-vietnami Felszabadítási Frontot (rövidítve: *Vietkong*) a kommunista Kína és a Szovjetunió támogatta, míg az USA és a nyugati államok a déli köztársaság pártján álltak. 1964-ben, amikor az északi hadsereg kezdett beszivárogni Dél-Vietnamba, az USA megkezdte Észak-Vietnam bombázását.

A Malakkai Szultanátus területén a 19. század végén négy szultánságból Kuala Lumpur fővárossal létrejött a brit ellenőrzés alatt álló Maláj Szövetségi Államok. 1945-ben kommunista felkelés tört ki a britek ellen, akik 1948-ban szükségállapotot rendeltek el, és Kuala Lumpur központtal létrehozták a brit védnökség alatt maradó Maláj Államszövetséget. Ez az ország 1957-ben nyerte el önállóságát a Nemzetközösségen belül. 1963-ban csatlakozott a szövetséghez Szingapúr szigetország és Borneó szigetének északi része is. Az államalakulat ekkor vette fel a Malajziai Államszövetség nevet. 1965-ben az önálló köztársasággá váló Szingapúr kilépett a szövetségből.

A Délkelet-Ázsia tengeri részén található indonéz szigetvilág (a Nagy-Szunda-szigeteken Szumátra, Jáva, Borneó és Celebesz; a Kis-Szunda-szigetek; a Maluku-szigetek), amely 1800-tól a Holland Kelet-India nevet viselte, az indonéz függetlenségi mozgalmak eredményeként 1945-ben Jakarta fővárossal független Indonéz Köztársasággá alakult. Hollandia azonban csak 1949-ben ismerte el Indonézia függetlenségét. A holland fennhatóság alatt maradó Holland Guinea (Nyugat-Pápua, azaz Új-Guinea nyugati része) ekkor még nem tartozott a független köztársasághoz. A hollandok csak 1965-ben járultak hozzá, hogy a terület Indonéziához csatlakozhasson.

A hollandok uralta Indonéziában, azaz Holland Kelet-Indiában 1927-ben megalakult az Indonéz Nemzeti Párt. 1945-ben az indonéz felkelők kikiáltották a Jakarta fővárosú Indonéz Köztársaság függetlenségét: a köztársaság elnöke A. Sukarno († 1970), a Nemzeti Párt alapítója lett. Ekkor a holland és a brit csapatok beavatkozása miatt függetlenségi háború kezdődött. Hollandia csak 1949-ben ismerte el az Indonéz Köztársaság függetlenségét. 1957-ben Sukarno tekintélyuralmi rendszert vezetett be az országban. 1965-ben a hollandok az ENSZ jóváhagyásával a birtokukban lévő Nyugat-Új-Guinea területeit is átengedték Indonéziának.

A spanyol uralom alatt álló Fülöp-szigeteken 1899-ben kiáltották ki az első független köztársaságot, de a térséget hamarosan amerikaiak szállták meg. Az USA csak 1946-ban ismerte el a Fülöp-szigeteki Köztársaság függetlenségét.

Az 1898-ban kitört spanyol–amerikai háború következtében Spanyolország elvesztette Fülöp-szigeteki gyarmatát. A spanyol uralom alól felszabaduló Fülöp-szigetek 1901-ben amerikai fennhatóság alá került. A II. világháborúban japánok foglalták el az amerikai félgyarmatot. A Japán

vereségét követő nemzeti felszabadító mozgalmak hatására az amerikaiak 1946-ban elismerték a Manila fővárosú Fülöp-szigeteki Köztársaság függetlenségét. A köztársaságban, ahol továbbra is érvényesült az amerikai befolyás, a politikai feszültséget északon a kommunista szabadcsapatok, délen pedig a muzulmán szeparatista (elszakadást sürgető) mozgalmak növelték.

Indonézia és a Fülöp-szigetek a 20. század közepén

Belső- és Kelet-Ázsiában a Kínai Császárság 1912-ben köztársasággá lett, amely 1949-ben két részre szakadt: a kommunista vezetésű Kínai Népköztársaságra és a Tajvan szigetére szorított Kínai Köztársaságra. – A kínai fennhatóság alatt álló Tibetben a Kínai Császárság bukása után a dalai láma kimondta az állam függetlenségét, de 1950-ben a kommunista Kína újra megszállta az országot. – A kínai birtokban lévő Tajvan szigete a 19. század végén Japánhoz került, de 1945-től újra Kínához tartozott. – A kínai ellenőrzés alatt álló Külső-Mongólia kánja 1911-ben kinyilvánította országának függetlenségét. Belső-Mongólia ellenben továbbra is Kína területéhez tartozott. A Szovjetunióval szoros kapcsolatban álló Külső-Mongólia a kán halálakor, 1924-ben Mongol Népköztársasággá alakult. – Makaó a 19. század végétől is a portugálok kezén maradt, Hongkong szigetállam pedig a britek koronagyarmata volt. – A kínai felügyelet alatt álló Korea a 20. század elejétől fokozatosan Japán uralma alá került. A II. világháború befejeződése után a szövetséges hatalmak megszállási övezetekre osztották az országot. 1948-ban Korea két részre szakadt: északon megszületett a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, délen pedig a Koreai Köztársaság. 1950-ben háború tört ki az északiak és a déliek között, amely 1953-ban nem békekötéssel, hanem fegyverszünettel fejeződött be. – Japán az I. világháború folyamán az antanthatalmak egyik országaként politikai nagyhatalommá vált. A II. világháború során Németország és Olaszország szövetségeseként hadüzenet nélkül megtámadta az USA-t, de 1945-ben feltétel nélkül megadta magát. Japán a szövetséges haderők kivonulása után, 1952-ben vált függetlenné.

A Kínai Császárságban a 19. század végére a külföldiek, elsősorban az angolok jelentős hatalomhoz jutottak: a gazdasági hasznot kivitték az országból, a helyi vallást és hagyományokat pedig nem tisztelték. A növekvő feszültségek hatására 1900-ban több tartományban kitört az úgynevezett bokszerlázadás: a felkelők tönkretették a vasút- és távíróvonalakat, s megöltek több ezer külföldi keresztényt. Ezt a megmozdulást azért nevezik bokszerlázadásnak, mert szervezői ahhoz a titkos társasághoz tartoztak, amelynek tagjai a Kung Fu (ang. *box:* kínai boksz) harcművészetének gyakorlói voltak. A bokszerlázadást a nyugati országok Japánnal karöltve leverték, a fővárost, Pekinget (Beijinget) is elfoglalták, és Kínát jóvátétel megfizetésére kötelezték. 1911-ben polgári felkelés

tört ki, ennek alkalmával a kínaiak megdöntötték a mandzsu császárságot, s 1912-ben Kína köztársasággá lett. 1919-ben alakult meg a Nemzeti Párt (*Koumintang*), 1921-ben pedig Sanghaj városában létrejött a Kínai Kommunista Párt. Közben az országban fokozatosan eluralkodott a káosz. 1925-ben polgárháború tört ki Kínában, amely 1937 és 1945 között japán megszállás alá is került. 1949-ben a kommunisták kiszorították a Koumintang párt híveit Tajvan szigetére. Ekkor alakult meg a kommunista Mao Ce-tung († 1976) által vezetett Kínai Népköztársaság, miközben Tajvanon fennmaradt a Kínai Köztársaság. • Makaó (ma: a Kínai Népköztársaság Különleges Közigazgatású Területe) az 1887-es portugál–kínai egyezmény alapján továbbra is Portugáliához tartozott, Hongkong (ma: szintén a Kínai Népköztársaság Különleges Közigazgatású Területe) pedig a II. világháborút követően is brit gyarmat maradt.

A kínai fennhatóság alatt álló Tibetet a mandzsu kínai császár 1904-ben Kína részének nyilvánította. Az 1911-es kínai felkelés és a Kínai Császárság bukása után a dalai láma 1912-ben kimondta Tibet függetlenségét. 1949-ben Kínában győzött a kommunista forradalom, és a következő évben a kínai hadsereg bevonult az ország vízellátásának jelentős részét biztosító Tibetbe, amelynek fővárosa Lhásza volt. Tibet a Kínai Népköztársaság autonóm területévé vált. Az 1959-es tibeti népi felkelés leverése után az ország vallási és politikai vezetője, a dalai láma Indiában keresett menedéket.

A kínai felügyelet alá tartozó Tajvan szigete Tajpej fővárossal 1887-ben hivatalosan is a Kínai Császárság tartománya lett. 1895-ben a japánok foglalták el a szigetet. 1945-ben ismét Kína részévé vált. 1949-ben a kommunisták a szárazföldön megbuktatott köztársaságot kiszorították Tajvanra. A Koumintang vezetése alatt álló Kínai Köztársaság államjogi helyzete azonban nem tisztázódott: a kommunista Kínai Népköztársaság továbbra is egyik tartományának tekintette a szigetet, a Kínai Köztársaság azonban önállónak tartotta saját magát.

A kínai ellenőrzés alatt álló Mongóliában a mandzsu uralom hanyatlásával megerősödtek a függetlenségi törekvések: a mongolok kánja 1911-ben kinyilvánította az ország északi, Külső-Mongóliának is nevezett részének függetlenségét. Belső-Mongólia, a mai Mongólia délkeleti része azonban a Kínai Köztársaság önkormányzattal rendelkező része maradt. 1919-ben a kínai hadsereg megszállta Külső-Mongóliát, ám a következő évben orosz fehérgárdisták (bolsevikellenes egységek) kiűzték a kínaiakat, és önkényuralmat gyakoroltak a területen. 1920-ban megalakult a Mongol Néppárt, amely Moszkva segítségét kérte. A következő években a mongol csapatok a Vörös Hadsereggel együtt felszabadították Külső-Mongóliát. 1921-ben Bogdo kán (egyben lámaista egyházfő) bejelentette a mongol alkotmányos monarchia megalakulását. A kán halálakor, 1924-ben a Mongol Néppárt kikiáltotta a Mongol Népköztársaságot. A Szovjetunióhoz szorosan kötődő köztársaságban, amelynek többször átnevezett fővárosa ekkor kapta az Ulánbátor (Vörös Hős) nevet, megkezdődött a szovjet mintájú szocialista rendszer kialakítása. Mongólia 1961 óta az ENSZ tagja.

Belső- és Kelet-Ázsia az 1960-as években

Korea királysága a 19. század végén a kínai védnökség alól fokozatosan japán befolyás alá került. A király 1897-ben az ország államformáját császárságra változtatta. Japán 1905-ben megszállta, majd öt évvel később bekebelezte a császárságot. A japán uralom 1910-től 1945-ig tartott. A II. világháború végén, Japán összeomlása után a szövetségesek ENSZ-határozat alapján szovjet és amerikai megszállási övezetekre osztották fel az országot. Északon, a szovjet megszállási övezetben szovjet fennhatóságú ideiglenes kormányzat jött létre. Délen 1948-ban kikiáltották Szöul fővárossal a Koreai Köztársaságot, északon pedig a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot, amelynek fővárosa Phenjan lett. 1950-ben az északiak váratlanul megtámadták Dél-Koreát, s kezdetét vette a koreai háború, amelyben a déli köztársaságot az USA támogatta, az északi népi demokratikus köztársaságot pedig Kína és a Szovjetunió. A háború az 1953-as fegyverszünettel lezárult, de a két országrész nem kötött békeegyezményt egymással.

A Tokió fővárosú Japán császára 1889-ben korlátozott parlamentáris rendszert vezetett be. Az ország háborús terjeszkedő politikát folytatott (megszállta Tajvant, Koreát stb.). A 20. század első évtizedeiben Japán látványos gazdasági fejlődésen ment keresztül. Az I. világháború folyamán az antanthatalmak szövetségeseként elfoglalta a csendes-óceáni német birtokokat, s politikai nagyhatalommá vált. Az 1920-as évektől az országban megerősödtek a nyugatellenes katonai csoportok, amelyek a császárra és a kormányra is nyomást gyakoroltak. 1931-ben Japán lerohanta Kína északkeleti részét, Mandzsúriát, ahol bábállamot hozott létre. Öt évvel később szövetségre lépett a nemzetiszocialista Németországgal. 1937-ben másodszor is megtámadta Kínát. 1940-ben Németországgal és Olaszországgal háromhatalmi egyezményt kötött. 1941-ben hadüzenet nélkül csapást mért az USA Pearl Harbor-i hadiflottájára. A hirosimai és a nagaszaki amerikai atomtámadás után (1945) Japán feltétel nélkül megadta magát. Az ország amerikai katonai megszállás alá került: megkezdődött az újjáépítés és a demokratikus átalakítás munkája. 1946-ban Hirohito császár lemondott isteni méltóságáról. A következő évben a japánok elfogadták a parlamentáris monarchiát és a békét biztosító új alkotmányt. Amikor a szövetségesek 1952-ben kivonultak az országból, Japán függetlenné lett. Négy év múlva az ENSZ tagjává válhatott.

A brit telepesek által uralt Ausztráliában 1901-ben kiáltották ki az Ausztrál Államszövetséget. Néhány évvel később az államszövetség a britektől gyakorlatilag független domíniummá vált.

Az Ausztrália területén lévő hat brit kolónia között a 19. század végén terjedt el az államszövetség létrehozásának gondolata. Az Ausztrál Államszövetséget azonban csak 1901-ben kiáltották ki. Hat évvel később az ország gyakorlatilag független domíniummá vált, jóllehet az államfő a brit uralkodó maradt, akit a főkormányzó képviselt. Az alkotmány kimondta, hogy Melbourne és Sydney – a két egymással vetélkedő nagyváros – helyett új fővárost kell alapítani olyan területen, amely egyik szövetségi állam területéhez sem tartozik. Új-Dél-Wales kormánya lehetővé tette, hogy 1913-ban megkezdődhessen Canberra főváros felépítése. Az I. világháborúban Ausztrália Nagy-Britannia oldalán vett részt, s a háború után több német gyarmatot ausztrál mandátumterületté nyilvánítottak. A II. világháború idején az ausztrál csapatok amerikai vezetés alatt Európában, Afrikában és a csendes-óceáni hadszíntereken harcoltak. A háború után az államszövetségben fellendült a gazdaság, s növekedni kezdett a bevándorlók száma.

Az Ausztrál Államszövetség a 20. század közepén

A Polinéziát, Melanéziát és Mikronéziát magában foglaló Óceánia országainak államjogi helyzete a 19. század vége és a 20. század közepe közti időszakban tisztázódott.

A körülbelül 1000 szigetet magában foglaló Polinéziában a Hawaii-szigetláncon az Amerika barátságát kereső ültetvényesek a 19. század végén megdöntötték a monarchiát, s a helyébe lépő köztársaságot az USA vette birtokába. A szigetcsoport a 20. század közepén lett az USA tagállama. Új-Zéland a század elején brit dómiummá vált. 1931-től független állam, a Brit Nemzetközösség tagja, államfője a brit uralkodó. A franciák uralma alatt álló Húsvét-sziget, amelyet a 19. század végén Chile foglalt el, a következő század közepén korlátozott belső önkormányzatot kapott. A Gambier-szigetcsoport (Mangareva szigettel együtt) a 19. század végén hivatalosan is Franciaországhoz került. A Társaság-szigetcsoporthoz tartozó Tahiti a 20. század közepén Franciaország tengeren túli tartományává vált. A Cook-szigetek a 20. század első felében Új-Zélandhoz tartozott, de a század közepén önállóságot kapott. Az önálló állam alkotmányos monarchiává vált, amelynek államfője a brit uralkodó, s vezetője a helytartó, illetve a helyi kormány. A Marquises-szigetek a 19. század második felében vált Francia Polinézia részévé. A Szamoa-szigetek keleti része (Amerikai Szamoa) a 20. század elején az USA önkormányzat nélküli külbirtoka lett, a nyugati szigetcsoport pedig a 20. század közepén független monarchiává vált.

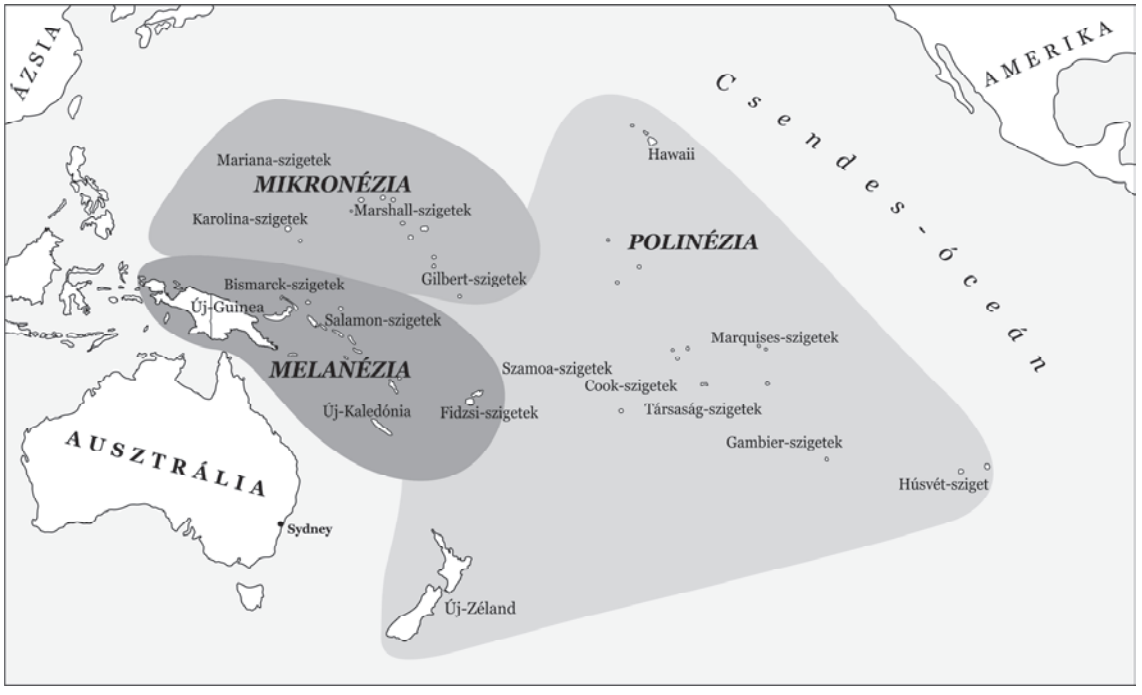

Óceánia a 20. század közepén

A polinéziai háromszög csúcsán található Hawaii-szigeteken 1893-ban Amerika-barát ültetvényesek megdöntötték a királyságot és kikiáltották a köztársaságot. 1898-ban az USA bekebelezte a szigetláncot, amelyen ezt követően jelentős gazdasági fejlődés ment végbe. Az 1941-es japán légitámadás a Hawaiihoz tartozó Pearl Harbor kikötőjében érte az ott állomásozó amerikai hadiflottát. A szigetlánc – Honolulu fővárossal –1959-ben lett az USA ötvenedik tagállama.

Új-Zéland 1907-ben lett önkormányzattal rendelkező brit domínium, 1920-ban pedig népszövetségi mandátumterület. 1931-ben, továbbra is Wellington fővárossal, a Brit Nemzetközösség tagjává vált, és 1945-ben az ENSZ alapító tagjai között volt.

A franciák által uralt Húsvét-szigetet 1888-ban Chile foglalta el. Az I. világháború kitörése idején összecsapások kezdődtek a szigetlakók és a betelepült chileiek között. A chilei hadsereg azonban úrrá lett a háborús állapotokon. Chile az 1960-as évektől kezdett a Hanga Roa fővárosú szigetnek korlátozott belső önkormányzatot biztosítani.

A félgyarmati francia uralom alatt lévő Gambier-szigetcsoportot (amelynek központi szigete Mangareva) hivatalosan 1881-ben csatolták Franciaország tengeren túli területeihez. A szigetcsoport legnagyobb települése a Mangareva szigetén található Rikitea nevű falu.

A francia védnökség alatt álló Társaság-szigetek (a Tahiti Királyság és a környező szigetek) 1880-ban került francia uralom alá. 1946-ban Tahiti, amelynek legnagyobb városa Papeete, és egész Francia Polinézia Franciaország tengeren túli tartománya lett.

A Cook-szigetek a 19. század végén brit gyarmat lett, 1901-től pedig Avarua fővárossal Új-Zéland fennhatósága alá tartozott. 1965-ben a terület Új-Zélandtól belső önkormányzatot kapott, de államfője továbbra is a brit uralkodó maradt.

A francia védnökség alatt álló Marquises-szigetek 1870-ben Francia Polinézia részévé és Franciaország tengeren túli tartományává vált. A szigetek alkotta közigazgatási egység székhelye a Nuku Hiva szigeten található Taiohae volt.

A Szamoa-szigetek birtoklásáért a 19. században a németek és az amerikaiak versengtek. A 19. század végén a nyugati szigetek Németország, a keletiek az USA kezére jutottak. Az I. világháború kitörésekor Nyugat-Szamoát új-zélandi csapatok foglalták el. Ezek a szigetek 1962-ben nyerték el függetlenségüket, és Apia fővárossal alkotmányos királyságba tömörültek. A keleti szigetek csoportja (Amerikai Szamoa) Pago Pago székhellyel és Fagatogo közigazgatási központtal 1951-ig az USA tengerészetének fennhatósága alatt állt, majd a belügyminisztérium felügyelete alá került.

Melanézia nagyobb szigetei közül Új-Guinea északkeleti része és a hozzá tartozó szigetcsoport a 19. század végén Vilmos császár-föld és Bismarck-szigetek néven német uralom alá került. A sziget délkeleti részét a 19. század végén Brit Új-Guinea néven a britek vonták védnökségük alá. 1949-ben az ENSZ döntése alapján az északi és a déli rész is Ausztrália tulajdonába jutott. A német, majd brit védnökség alatt álló Salamon-szigeteken a II. világháború befejeződése után megerősödtek a függetlenségi mozgalmak. Új-Kaledónia a 20. század közepén kapott korlátozott önállóságot a franciáktól. A brit fennhatóság alatt álló Fidzsi-szigeteken is a század közepén törtek ki az első, függetlenséget követelő zendülések.

A Melanéziához tartozó Új-Guinea szigetének keleti felét a brit és a német gyarmatosítók 1873-ban osztották meg egymás között. Az északkeleti részen és az ettől északra fekvő szigeteken a 19. században a németek telepedtek meg. Ez a térség ekkor kapta a Német Új-Guinea vagy Vilmos császár-föld nevet, az északabbra fekvő szigetcsoport pedig a Bismarck-szigetek elnevezést. A sziget délkeleti részét a britek 1884-ben Brit Új-Guinea néven védnökségük alá vonták, majd négy évvel később birtokukba vették. Ezt a területet azonban Ausztrália függetlenné válását követően Pápua Territórium néven átadták az ausztráloknak. A Vilmos császár-földet és a Bismarck-szigeteket, amelyeket az ausztrálok 1914-ben foglaltak el, a Népszövetség az I. világháború végén Új-Guinea Territórium néven ausztrál mandátumterületté nyilvánította. 1949-ben az ENSZ megerősítette, hogy az ausztrálok által felügyelt területek Port Moresby székhellyel, közigazgatásilag összevonva, Pápua és Új-Guinea Territórium néven Ausztrália fennhatósága alatt maradnak.

A Salamon-szigetek a 19. században német és brit uralom alatt volt. A déli szigetek brit védnökség alatt álltak, de a század végén a britek az északi részeket is megkapták a németektől. A II. világháború idején a szigetcsoport hadszíntérré változott. A háború befejeződése után a Guadalcanal szigetén lévő Honiara lett az ország fővárosa. A háború után Amerika-barát mozgalmak szerveződtek a brit uralom ellen. Bár e mozgalmakat elfojtották, mégis volt hatásuk, mert a britek fokozatosan egyre nagyobb autonómiát biztosítottak az országnak.

Új-Kaledónia a 19. század végén francia gyarmat és fegyenctelep volt. A gyarmat Nouméa fővárossal csak 1956-ban kapott a franciáktól korlátozott autonómiát.

A Fidzsi-szigetek a 19. század végétől Suva fővárossal Nagy-Britannia birtoka volt. A britek indiai munkásokat telepítettek be a cukornádültetvényekre, és így az őslakosok kisebbségbe kerültek. 1959-től etnikai zendülések zavarták meg a szigetek nyugalmát.

A Mikronéziához tartozó számos szigetcsoport közül a Mariana-, a Karolina- és a Marshall-szigetek a II. világháború után az Amerikai Egyesült Államok birtokába kerültek. A Gilbert-szigetek a 20. század elején brit koronagyarmattá lett.

A Mariana-szigetek közül Guamot a spanyolok a 19. század végén átadták az Egyesült Államoknak, amely később légi és tengerészeti támaszpontot hozott létre a területen. A többi szigetet Németország vásárolta meg a spanyoloktól. Ezek a területek az I. világháború után Japán, a II. világháború után az ENSZ, majd Agaña közigazgatási központtal az USA fennhatósága alá kerültek.

A spanyol fennhatóság alatt álló Karolina- és Marshall-szigetek közül az előbbit Németország a 19. század végén megvette, az utóbbit pedig elfoglalta. 1914-ben a japánok szállták meg a német gyarmatokat. 1920-tól a Karolina-szigetek népszövetségi mandátumterület lett Japán irányítása alatt. A Marshall-szigeteken, elsősorban a korallzátonyokból felépülő Majuro-atollon Japán a II. világháború folyamán katonai bázisokat hozott létre. A II. világháborúban amerikaiak foglalták el a két szigetcsoportot, amelyet 1949-ben az ENSZ az USA gyámságára bízott.

A Gilbert-szigetek (ma: Kiribati Köztársaság Dél-Tarawa fővárossal) lakossága 1892-ben brit védnökséget kért, majd 1916-ban brit koronagyarmattá lett. 1943-ban a térségben lévő Tarawa szigetén vívták az amerikai tengerészgyalogosok a legvéresebb csatájukat a japánok ellen.

b) Az egyház történelmi kibontakozása és szerveződése a legújabb korban

Az egyháznak a legújabb korban a szekularizáció folyamatával, a kapitalizmus és a kommunizmus vadhajtásaival, valamint a két világháború borzalmaival kellett szembenéznie.

A latin *saeculum* (világ) szóról elnevezett szekularizáció (elvilágiasodás) a vallásszociológia szótárában azt a folyamatot jelenti, amelyben egy adott vallás vagy egyház szokásai fokozatosan kiszorulnak a társadalom egészének mindennapi életéből, vagy legalábbis elkülönülnek attól. A szekularizáció főbb megnyilvánulási formái: az egyház és az állam szétválasztására irányuló törekvés, az egyházi vezetők kizárása a politikai életből, az egyházi javak államosítása, a vallási gyakorlatok (templomba járás, szentségek vétele stb.) lanyhulása, a polgári házasságkötés bevezetése stb.

A latin *caput* (fej, tőke, főösszeg) szóról elnevezett kapitalizmus az a társadalmi-gazdasági rendszer, amelyben a pénz és termelőeszközök döntő többsége magántulajdonban van, s a gazdasági életet elsősorban a piaci verseny irányítja. A kapitalizmus azokat az ideológiákat (politikai eszmerendszereket) is jelenti, amelyek a tőkés társadalmi rendet támogatják. Bár az egyház a kapitalista ideológiákat általánosságban nem ítélte el, kifogásolta a kapitalista gyakorlat vadhajtásait: a haszon öncélúságát, az emberi méltóság és a közjó semmibevételét, a hatalommal való visszaélést stb.

A latin *communitas* (közösség) vagy *communis* (közös) szavakról elnevezett kommunizmus olyan társadalmi-gazdasági rendszer, amelyben a javak – mindenekelőtt a termelőeszközök – közös tulajdonban vannak, és a gazdasági életet az állami tervezés irányítja. A kommunista társadalmi rendet kommunista ideológiák támogatták. Ezek közül kiemelkedő szerepet töltött be a német Karl Marx († 1883) közgazdász és az orosz V. I. Lenin († 1924) politikai filozófus, a Szovjet Kommunista Párt megalapítója nevéhez fűződő marxista–leninista ideológia. A kommunista gondolkodók szerint a kapitalista és a kommunista társadalmi rend között átmeneti állapotot képvisel a latin *societas* (társaság, társadalom) szóról elnevezett szocializmus. A kommunista, szocialista eszméknek és mozgalmaknak különféle irányaiban közös vonás volt a magántulajdon elutasítása és a törekvés a (kapitalizmust támogató) vallás fokozatos felszámolására. – Az egyházi vezetés XII. Pius pápasága idején (1949) a katolikus hívőknek megtiltotta az anyagot (lat. *materia*) Isten helyébe emelő materialista és kereszténységellenes magatartást tanúsító kommunista párttal való együttműködést (vö. DH 3865).

A két világháború súlyos sebeket ütött a felekezetekből álló nyugati és keleti egyház testén. E háborúk kezdeményezői keresztény politikusok voltak, akiket ugyancsak keresztények „engedtek" a hatalom közelébe. A szekularizálódó keresztény világban a pápák háborúellenes megnyilatkozásai egyáltalán nem vagy csak nagyon kevéssé találtak meghallgatásra.

❖ a felekezetekre tagolódott nyugati egyház ❖

A Német Császárság keresztényeinek egységét 1871-től az I. Vatikáni Zsinattal szembehelyezkedő ókatolikusok mozgalma és az úgynevezett „kultúrharc" bontotta meg.

Az ókatolikusok a Római Katolikus Egyházból kivált közösség, amely az I. Vatikáni Zsinat után elutasította a pápai tévedhetetlenség „új" dogmáját. A közösség születésében jelentős szerepe volt J. I. Döllinger († 1890) bajor pap történésznek, aki elutasította az „új" dogmát, jóllehet személy szerint nem csatlakozott a közreműködésével létrejött egyházhoz. Az új egyház élére 1873-ban a holland püspökök szenteltek először püspököt. 1889-ben megalakult az Utrechti Unió, amely kibocsátotta az ókatolikus egyház alapokmányát (az ókatolikusok a pápai tévedhetetlenségen kívül nem fogadták el Mária szeplőtelen fogantatásának dogmáját sem; nem latinul, hanem nemzeti nyelven végezték az istentiszteletet, két szín alatt áldoztak, és papjaikat nem kötelezték nőtlenségre).

Az 1871-ben kikiáltott Német Császárságban Otto von Bismarck kancellár († 1898) katolikus ellenzékét kultúrharccal kívánta visszaszorítani. A kultúrharc (ném. *Kulturkampf*) a szekularizációs folyamat megnyilvánulása: szoros értelemben Poroszország és a Német Birodalom törekvése a katolikus egyház leigázására; tág értelemben a liberális és istentagadó gondolkodók harca a vallásszabadság és az egyházi vezetők politikai hatalma ellen a keresztény értékek lejáratásával. 1871-ben megszüntették a porosz kultuszminisztérium katolikus ügyosztályát, és életbe léptették a szószékparagrafust, ami az igehirdetések rendőri ellenőrzését jelentette. A következő évben állami felügyelet alá helyezték az összes iskolát, megszüntették a tábori püspökséget, és a birodalomból kiutasították a jezsuitákat. 1875-ben megszavazták a kenyérkosártörvényt (amelyben minden állami támogatást megvontak a törvényekkel szembeszegülő papoktól és püspököktől). A kolostortörvény a betegápolók kivételével minden szerzetesrendet kiutasított Poroszországból. A kultúrharc 1887-ig tartott, de a jezsuiták csak a 20. század elején térhettek vissza.

Az 1919-ben alakult Weimari Köztársaság alkotmánya visszaállította a német katolikusok jogait.

1920-ban nunciatúra (a Szentszéknek az államhoz és a kormányhoz rendelt állandó képviselete) nyílt Berlinben. Az első pápai követ E. Pacelli, a későbbi XII. Pius pápa lett. A katolikus szellemű pártok képviselői részt vállalhattak a kormányzati felelősségből. A püspökök szabadon irányíthatták egyházmegyéiket.

Bár az 1933-ban létrejött nemzetiszocialista Németországban Hitler vallásszabadságot ígért, és a Vatikánnal is konkordátumot (egyezményt) kötött, álláspontját hamarosan megváltoztatta: a kereszténységet a templomok falai közé igyekezett szorítani, a zsidóságot pedig ki akarta irtani. A kor pápái nehéz helyzetben voltak, mert a nyíltan ateizmust hirdető és egyházüldöző kommunizmust ugyanolyan veszélyes ideológiának tartották, mint a vele szemben álló nácizmust. Ennek ellenére többször is elítélték a nemzetiszocialista törekvéseket.

XI. Pius pápa (1922–1939) az „Égető aggodalommal" (ném. *Mit brennender Sorge*) szavakkal kezdődő 1937-es körlevelében elítélte a német kormány katolikusellenességét, a konkordátum megszegését, a náci újpogányságot, a fajelméletet, a faj-, egyház- és vallásüldözést, illetve a korlátlan hatalmú államot. – Válaszul a nácik a papok elleni valutacsempészési, szexuális stb. perekkel, erkölcsi botrányhírekkel próbálták eljárásukat igazolni.

XII. Pius pápasága (1939–1958) első hónapjában mindent elkövetett a háború megakadályozásáért. A háború kitörése után azonnal létrehozta a pápai segélybizottságot, hogy a hadifoglyokon, a menekülteken és a kitelepített embereken segíthessen. A zsidókat is védelmébe vette és segítette.

• A nácik a háborús szükségállapot ürügyén újabb egyházellenes intézkedéseket hoztak: a megszállt területeken az egyház elnyomását kíméletlen elnémetesítéssel kapcsolták össze; Németországban szétverték a katolikus sajtó utolsó maradványait, és felszámoltak számos kolostort, illetve papnevelő intézetet. A háború végéig több száz papot hurcoltak koncentrációs táborba, ezreket csuktak börtönbe, utasítottak ki vagy tiltottak el a tanítástól.

A II. világháború után, az 1949-ben NSZK-ra és NDK-ra osztott Németországban a katolikus egyház élete egymástól eltérő módon folytatódott.

Az NSZK területén újjászervezték a plébániákat és megerősítették a plébániák szövetségét. 1952-ben újraélesztették a Német Katolikusok Központi Bizottságát (a nácik által felszámolt, német katolikus világi szervezeteket összefogó csúcsintézményt). Az evangélikus egyház példáját követve nagy hangsúlyt helyeztek a felnőttképzésre, és új katolikus akadémiákat nyitottak. A keresztény egység megvalósulása iránti vágy a katolikusokat közelebb vitte a többségben lévő protestánsokhoz, s tompította a felekezetek közti korábbi ellentéteket. A háború után alapított keresztény pártokban (Kereszténydemokrata Unió: CDU; Keresztényszociális Unió: CSU) katolikus politikusok is jelentős szerepeket kaptak. Jóllehet az alkotmánybíróság 1957-ben megerősítette az 1933-as konkordátum érvényét, az egyházi iskolákat csak részben lehetett visszaállítani. A nyugatnémet katolikusok jelentős pénzbeli támogatást nyújtottak az NDK területén lévő katolikus egyháznak és más kelet-európai egyházaknak.

Az NDK területén lévő püspökségek egy részének központja Németország megosztása után az NSZK-ban maradt. A nyugati megszállási övezet püspökei egyházmegyés papokat neveztek ki teljhatalmú püspöki helynökökké a keleti részekre. Kelet-Berlinben 1950-ben létrehoztak egy regionális egyházkormányzói konferenciát, amely a nyugatnémet püspöki kartól függetlenül működött. A kormányzat az Állambiztonsági Minisztérium (ném. *Ministerium für Staatssicherheit;* rövidítve: *Stasi*), majd az Egyházügyi Államtitkárság által korlátozta és ellenőrizte a lelkipásztorkodást, a papnevelést, valamint a katolikus egyház szeretetszolgálati tevékenységét. A berlini fal felépítése után (1961) az egyházat az elszigetelődés veszélye fenyegette, de még így is szorosabb kapcsolatban tudott maradni a nyugati egyházzal, mint a szovjet ellenőrzés alatt álló többi szocialista ország egyháza.

1870 után az Osztrák–Magyar Monarchiában élő egyházat is érintették mind a szekularizáció (a kultúrharc), mind az ókatolikus mozgalom káros hatásai.

A kultúrharc egyik igazoló jele volt, hogy a pápai csalatkozhatatlanság tételének kihirdetése után (1870) a Monarchia vezetése hatálytalanította a Szentszékkel kötött korábbi (1855-ös) konkordátumot. A kormányzat arra hivatkozott, hogy a dogma kihirdetésével a katolikus egyház teljesen megváltozott, s ezért az egyházzal kötött megegyezés érvénye megszűnt. Az 1874-es törvényekkel az osztrák államvezetés egyoldalúan és a kultúrharc szellemében szabályozta az egyház jogviszonyát. Mivel azonban I. Ferenc József császár a törvények végrehajtásában enyhén járt el, az egyház és az állam közti ellentétek lassan elsimultak. Katolikus körökben mintaszerű szociálpolitikai mozgalmak születtek, s az országban katolikus egyesületek jöttek létre. Az osztrák katolikus sajtó oszlopa lett a *Wiener Kirchenzeitung*, amely az egyházmegyékben sajtóegyesületeket szervezett. A 19. század második felében új női szerzetesrendek jöttek létre a Monarchia osztrák területein.

Az osztrák katolicizmus 1897-től kezdve az úgynevezett „El Rómától-mozgalom" (ném. *Los-von-Rom-Bewegung*) következtében súlyos válságon ment keresztül. A katolikusok közül körülbelül húszezren az ókatolikusokhoz csatlakoztak, s több tízezren protestánsokká lettek. Az osztrák katolikus egyház csak a 20. század elején kezdett magára találni.

Az 1920-ban létrejött Osztrák Szövetségi Köztársaságban a katolikus egyház a keresztényszocialista pártban találta meg támaszát.

Ignaz Seipel († 1932) katolikus főpap, aki két alkalommal is kancellárja volt a köztársaságnak, világnézeti harcot folytatott a szabadgondolkodók és a marxisták ellen, akik az egyház és az állam teljes szétválasztását követelték. Energikus kormányzására sötét árnyékot vetett az a tény, hogy egy munkástüntetésen, amelyet rendőrségi sortűzzel veretett szét, csaknem száz tüntetőt megöltek.

1932 és 1934 között a keresztényszocialista E. Dollfuss († 1934), Ausztria szövetségi kancellárja, majd külügyminisztere egy keresztény szövetségi állam megteremtésén fáradozott: 1933-ban konkordátumot kötött a Szentszékkel, de a következő évben a nemzetiszocialisták meggyilkolták.

A náci hatalomátvétel (1938) után az ausztriai egyház a hitleri önkény kiszolgáltatottjává vált. A megszállók hatálytalanították az 1933-as konkordátumot. Ebben az időszakban sok katolikus intézményt bezártak, az egyesületeket fölszámolták, kolostorokat oszlattak föl, a lelkipásztorkodást és a hitoktatást korlátozták stb.

A II. világháború után az osztrák egyház kiszabadult a szigorú állami ellenőrzés igája alól, s pénzügyi szempontból 1939-től független maradt az államtól. A korábban felszámolt katolikus egyesületeket a világi apostolkodás legátfogóbb szerve, a XI. Pius pápa által szorgalmazott „Katolikus Akció" (lat. *Actio Catholica*) szervezete kezdte helyreállítani. A szövetségi kormány 1957-ben elismerte a Szentszékkel korábban kötött konkordátum érvényét, később pedig egyezségre jutott Rómával új egyházmegye felállításának és a katolikus iskolák támogatásának ügyében is.

A német kultúrharc és az ókatolikus mozgalom hullámai a 19. század utolsó harmadában Svájcot is elérték.

A berni szövetségi kormány beavatkozott a katolikus püspökségek életébe: megfosztotta például hivatalától a bázeli püspököt, aki kiközösítette a pápai tévedhetetlenség dogmáját elutasító papokat. A kormány a katolikus egyházat gyakorlatilag megszűntnek tekintette, s a katolikus egyház jogait és vagyonát az ókatolikusokra akarta átruházni. 1874-ben a pápai követet is kiutasította az országból. Az egyház és az állam 1907-ben történt szétválasztása, melyet népszavazás útján mondtak ki, nem volt hátrányos a katolikusokra nézve. Az I. világháború alatt Svájc béketörekvése találkozott a Szentszékével, s ennek következménye lett a nunciatúra visszaállítása (1920). Az állam és az egyház között létrejött 1963-as zürichi megállapodás a katolikus egyháznak minden kantonban a protestánsokéval azonos jogokat biztosított. • A protestáns egyházak kantononként önállósultak, és összefogó szervük 1920-tól a Svájci Evangéliumi Egyházszövetség lett. A protestáns és orthodox egyházakat is magában foglaló Egyházak Világtanácsának, amely 1948-ban alakult meg Amszterdamban, Genfbe került a székhelye.

Belgiumban főleg a 19. század végi és a 20. század közepi iskolaháborúkban nyilvánult meg a kultúrharc. Hollandiában és Luxemburgban a kormányzat türelmes magatartást tanúsított a felekezetekkel szemben, és ez érvényes volt a katolikus egyházra nézve is.

A kultúrharc Belgiumban 1878-tól kezdődött, amikor a választásokon a liberálisok győztek, akik harcot indítottak a katolikus egyház ellen. A belgiumi kultúrharc főként a két iskolaháborúban nyilvánult meg. • 1879-ben kezdődött meg az „első iskolaháború", az 1884-ig elhúzódó tanügyi vita, amelynek során a kormány ki akarta venni a katolikus egyház kezéből az oktatást. Az 1879-es törvény előírta, hogy az általános népiskolákban ne legyen vallásoktatás. 1881-ben az állami középfokú iskolákat is vallás- és felekezetnélkülivé alakították. A belga püspöki kar egyházi fenyítéket (a betegek szentsége kiszolgáltatásának megtagadását) helyezett kilátásába az ilyen iskolákban tanítók, illetve azoknak a szülőknek számára, akik ilyen iskolába küldték gyermekeiket. Egyben elrendelte, hogy minden plébános nyisson úgynevezett szabadiskolát. • 1884-ben a katolikusok visszanyerték a parlamenti többséget, és felszámolták a liberális kormány katolikusellenes túlkapásait. Az országban szerzetesrendek, egyesületek alakultak, s a 20. század elején virágkorát élte a katolikus egyetemi és középiskolai oktatás. A belgák részt vállaltak a missziók munkájában is. • A második iskolaháború 1950-ben, a keresztényszocialisták parlamenti győzelmével kezdődött, akik növelték az úgynevezett szabad- (elsősorban katolikus) iskoláknak nyújtott állami támogatás összegét. 1954-ben azonban szociálliberális kormány alakult, amely viszont csökkentette az említett támogatást. Ennek a vitának az 1959-es megegyezés vetett véget, amely a szülők döntésére bízta, hogy állami vagy egyházi iskolába íratják-e be gyermeküket.

A holland kormányzat türelmes magatartásának egyik tanújele, hogy 1872-ben Hollandia is befogadott szerzeteseket és szerzetesnőket, akiket a kultúrharc idején űztek ki Németországból. Az

iskolaszabadságot biztosító 1888-as törvény lehetővé tette a felekezeti magániskolák létesítését. 1920-tól a protestáns és a katolikus elemi iskolák egyaránt állami támogatásban részesültek. A katolikus hívek, papok és szerzetesek száma gyarapodott. Ezért a Szentszék 1955-ben létrehozta a Rotterdami Egyházmegyét, és helyreállította a reformáció miatt megszűnt Groningeni Püspökséget. A holland katolikus egyház életerejét mutatja, hogy 1965-ben korszerű katekizmussal lepte meg a világot (Holland Katekizmus).

A Luxemburg Nagyhercegség területén az állam 1873-ban elismerte a három évvel korábban alapított püspökséget. Az állam és az egyház jó kapcsolatának jeleként a lelkészek az egyházi javak államosításának ellenszolgáltatásaként állami fizetést kaptak. Hatékony tanúságtevő munkát fejtettek ki a hagyományos szerzetesrendek (bencések, jezsuiták, ferencesek) s az újabb alapítású kongregációk, amelyeknek tagjai gyakorta tanítóként tevékenykedtek a közoktatásban. 1920-ban a kormányzat bevezette az állami elemi iskolákban a hitoktatást. Az országban, amelyben a lakosság nagyobbik része egyébként is katolikus volt, egyre gyarapodott a katolikus egyházhoz való tartozásukat nyíltan megvalló hívők száma.

A Francia Köztársaság és az egyház kapcsolatát az I. világháború előtti időszakban a szekularizáció jellemezte. 1905-ben megtörtént az egyház és az állam szétválasztása. Az I. világháború alatt és után az állam engedményeket tett a katolikus egyháznak. A II. világháborút követő időszak kormányainak politikáját továbbra is az egyház és az állam szétválasztásának elve határozta meg, de a katolikus egyház és az állam viszonya jelentősen javult.

A III. Francia Köztársaságban a szekularizáció elsősorban kultúrharc formájában mutatkozott meg. 1879-ben az állam megvonta a katolikus egyetemektől az akadémiai fokozatok kiadásának jogát. 1880-ban feloszlatták a jezsuiták iskoláit és kolostorait, s feloszlatták az állami engedéllyel nem rendelkező egyéb kolostorokat is. Megszüntették a kórházi lelkészséget, s eltörölték a kötelező vasárnapi munkaszünetet. 1886-ban az állami iskolákban betiltották a hitoktatást, a papokat és szerzeteseket pedig kizárták a tanításból. A katolikusok és a köztársaság közti feszült viszony némileg enyhült, amikor 1892-ben XIII. Leó pápa fölszólítására a francia katolikusok többsége elismerte a köztársaság törvényes voltát.

A kultúrharc második hullámának kezdete az 1901-es esztendő: ekkor nyíltan üldözni kezdték a szerzeteseket, sorra oszlatták fel a szerzetesrendeket. A papság és a nép tiltakozása ellenére bezárták a kolostori iskolákat. 1904-ben a kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatot a Szentszékkel. Minden egyházi vagyont államosítottak. 1905-ben törvényileg kimondták az egyház és az állam szétválasztását.

Az I. világháború alatt politikai okokból enyhült a helyzet. A háború befejeződése után a kormány a Vatikánnal is helyreállította a diplomáciai kapcsolatot. 1924-ben a pápa hozzájárult ahhoz, hogy Franciaországban egyházmegyei kultuszegyesületek létesülhessenek, amelyeket az illetékes püspök kormányoz, akinek jogában áll az egyházi javak igazgatása. 1925-ben a szerzetesek a kormány engedélyével ismét megtelepedhettek az országban. A katolikus egyház önerőből, önkéntes adományokból tartotta fenn iskoláit.

A II. világháború folyamán a Vichy központú bábállam területén élő katolikus hierarchia simulékonyan viszonyult a kormányhoz, mert ez feloszlatta a szabadkőműves páholyokat, megszüntette a szerzetesrendek működését korlátozó intézkedéseket, új iskolatörvényt hozott, amely kötelezővé tette az állami középiskolákban a hitoktatást, és az egyházi iskolákat anyagi támogatásban részesítette. Ugyanakkor a lojalitást tanúsító püspökök nem tűrték szótlanul a kormányzat antiszemita politikáját, s néhányan közülük még ellenállásra is felszólították az egyházmegyéjükhöz tartozó híveket. Ettől felbátorodva sok pap, szerzetes és vallási intézmény mindent megtett azért, hogy a zsidókat (elsősorban a gyermekeket) megmentse az elhurcolástól.

A II. világháború után a világi katolikusok politikai szerepekhez jutottak, részt vettek a köztársaságok kormányaiban is. Ennek köszönhetően a IV. Köztársaság időszakában a francia püspökök elérték, hogy 1951-től az elemi katolikus iskolák számára az állam csekély évi segélyt biztosított.

Az V. Köztársaságban hozott 1959. évi törvény lehetővé tette például azt, hogy ha az egyházi iskolák tanárai leteszik az államtól megkövetelt vizsgákat, és vállalják az állami ellenőrzést, állami fizetésben részesülhetnek.

A skandináv világot alkotó Dánia, Norvégia és Svédország területén a protestantizmus – főként a lutheranizmus – volt az uralkodó felekezet. A katolikus egyház a 19. század végétől jutott szabadsághoz, de hierarchiája csak a 20. század közepén állhatott helyre.

A lutheránus többségű Dániában a Szentszék 1882-ben apostoli vikariátust hozott létre. A katolikus világi hívők, papok és szerzetesek száma lassan, de határozottan emelkedett. Az 1953-ban alapított koppenhágai püspökség közvetlenül a Szentszék alá tartozott. A Dániához tartozó Grönland lakossága protestáns felekezetek követője lett. A Dániával szoros kapcsolatban álló Izlandon elsősorban a lutheranizmus terjedt el. A Szentszék csak 1923-ban alapíthatott a területen egy apostoli prefektúrát, amely 1929-ben Reykjavík székhellyel apostoli vikariátus rangjára emelkedett.

Norvégiában, ahol a 19. század elején államvallássá tették a lutheranizmust, a Szentszék 1892-ben egy apostoli prefektúrát apostoli vikariátussá alakíthatott. Ekkor az országban újra megtelepedhettek a katolikus szerzetesek is. A katolikus hierarchia 1953-ban állhatott vissza. Az ekkor alapított oslói püspökség közvetlenül a Szentszék alá tartozott. 1956-ban a parlament eltörölte azokat az 1814-es törvényeket, amelyek előírták a lutheránus államegyházhoz tartozás kötelezettségét és a jezsuiták kitiltását az országból.

Svédországban, ahol a lutheranizmus volt az uralkodó felekezet, a 19. század végén német jezsuiták segítették a Római Katolikus Egyház kibontakozását. A II. világháború után a bevándorlók és a külföldi munkavállalók gyarapodásával a katolikusok száma is megnőtt az országban. 1953-ban Stockholm székhellyel katolikus püspökség létesült.

A balti államok (Litvánia, Lettország, Észtország), valamint Finnország keresztény felekezeteinek életében jelentős változást hozott az a tény, hogy 1918-tól kezdődően mindenütt szétválasztották az egyházat és az államot. Ezekben az országokban megerősödött a lutheránus, illetve a katolikus egyházszervezet, az orthodoxok pedig önálló, a Moszkvai Patriarchátustól független egyház létrehozására törekedtek. – Az 1940-től kezdődő szovjet megszállás alatt a balti államok keresztényeinek sok üldözést kellett elviselniük. A kommunista egyházüldözés elől csupán a szovjet megszállást elkerülő Finn Köztársaság felekezetei menekültek meg.

Az 1918-ban függetlenné váló Litván Köztársaságban a többségben lévő katolikusok és a lutheránusok egyházszervezetei megerősödtek. Az 1918-ban visszaállított Moszkvai Patriarchátus joghatósága alatt maradt orthodoxok azonban hátrányos helyzetbe jutottak. • Az 1940-es szovjet megszállás után a katolikus és a lutheránus felekezetek működését erőteljesen korlátozták, s bár az orthodoxok előnyöket élveztek, az üldözések őket sem kímélték. 1945 és 1955 között a szovjetek több száz papot és több ezer világi hívőt vettek őrizetbe, vagy küldték őket Szibériába. Bezárták a katolikus kápolnákat és kolostortemplomokat, s a papnevelő intézetek közül csak Kaunas szemináriumát hagyták meg. A protestáns és az orthodox gyülekezetek tevékenységét hasonlóképpen korlátozták.

Lettországban a függetlenné válás után elsősorban a lutheránus egyházszervezet erősödött meg. A kisebbségben lévő katolikusok számára 1918-ban helyreállították Riga püspökségét. Az orthodoxok a moszkvai pátriárka fennhatósága alatt maradtak. Az 1922-es alkotmány szétválasztotta az egyházat és az államot. A kormányzat ugyanebben az évben konkordátumot kötött a Szentszékkel, s a következő évben a rigai katolikus püspökség érsekség rangjára emelkedett. 1923-ban az orthodoxok a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alatt önálló érsekséget hoztak létre a rigai orthodox érsek vezetésével. • Az 1940-es szovjet megszállást követően a lett felekezeteknek sok viszontagságban, üldöztetésben volt részük: a szovjetek sok lelkipásztort megöltek vagy Szibériába száműztek, államosították az egyházi birtokokat, számos templomot szórakozóhellyé, üzlethelyiséggé vagy múzeummá alakítottak, stb. Az orthodox egyházat újra a moszkvai pátriárka joghatósága alá rendelték.

A függetlenné váló Észt Köztársaság többséget alkotó evangélikus egyházában a vezetés 1919-ben a németek kezéből az észtekébe került: a német szuperintendenst is lemondatták, hogy észt nemzetiségű léphessen helyébe. A csekély számú katolikus hívő 1918-tól az oroszországi Mogiljov érsekségéhez tartozott, majd 1920-tól Riga püspökségéhez. Az észt orthodox egyház püspöke Tallinnban szervezte meg székhelyét. 1923-ban az orthodox egyház a Konstantinápolyi Patriarchátushoz csatlakozott, amely rövidesen elismerte önállóságát. Az alkotmány 1925-ben választotta szét az egyházat és az államot. Ugyanebben az évben a Szentszék Tallinn székhellyel egész Észtországot apostoli kormányzósággá alakította. • Az 1940-es szovjet hatalomátvétel súlyos csapást jelentett az észt felekezetek életében. A szovjetek feloszlatták a vallási szervezeteket, betiltották az egyházi könyvkiadást, akadályozták a vallásgyakorlatot, stb. Az 1941-ben megindult kitelepítések folyamán több tízezer észtet hurcoltak el, köztük sok lelkészt is. Az orthodox metropolita elhagyta az országot, és Svédországban emigráns orthodox egyházat szervezett. Az Észtország területén élő orthodoxokat a Moszkvai Patriarchátus fennhatósága alá vonták. A katolikus apostoli kormányzóság püspök vezetőjét 1941-ben a szovjetek a pápai követtel együtt elhurcolták. A német megszállás (1941–1944) időszaka nem volt elegendő ahhoz, hogy a vallási közösségek kiheverjék a szovjet megszállás okozta veszteségeket. A háború végén a felekezetek megpróbáltak talpra állni. 1945-ben az észt evangélikus egyházi tanács úgy döntött, hogy a segédlelkészek is átvehetik a lelkészek szerepét (istentiszteleteket tarthatnak, szentségeket szolgáltathatnak ki, stb.), s megengedte a teológiát végzett nők számára a gyülekezetben való igehirdetést. A Sztálin halálát (1953) követő időszak az észt felekezetek számára is valamelyest szabadabb légkört hozott.

A függetlenné vált Finn Köztársaságban (1917), ahol korábban a lutheranizmus volt az államvallás, az 1919-es alkotmány szétválasztotta az egyházat és az államot, és biztosította a vallásszabadságot. A vallásszabadságról szóló törvény a kisebbségben lévő katolikusoknak ugyanolyan jogokat biztosított, mint a többi felekezetnek. Róma ekkor hozta létre a finn apostoli vikariátust. A Finn Köztársaság területén élő orthodoxok 1918-ban saját érseket választottak, aki szakított a szentpétervári egyházi vezetéssel, és a konstantinápolyi pátriárka fősége alá rendelte magát. Konstantinápoly 1923-ban önállóságot biztosított a finn orthodox egyház számára (ettől kezdve a finnek nem egyházi szláv nyelven, hanem nemzeti nyelvükön végezték liturgiáikat). • Mivel Finnország 1944-ben fegyverszünetet kötött a szovjetekkel, s az ország nem került megszállás alá, a felekezetek – a háborús körülményeket leszámítva – viszonylag zavartalanul folytathatták tanúságtevő tevékenységüket. Annak ellenére, hogy 1923-tól minden felnőtt számára lehetővé vált a lutheránus felekezetből való kiválás, a lakosok többsége politikai nézeteitől függetlenül hűséges maradt evangélikus felekezetéhez. A katolikusok továbbra sem alapíthattak kolostorokat, ám néhány szerzetesi csoportnak lehetősége nyílt oktatási és karitatív tevékenységet folytatni az országban. A Helsinkiben lévő vikariátust a Szentszék 1955-ben emelte püspökség rangjára. A moszkvai pátriárka 1957-ben elismerte a Finn Orthodox Egyház önállóságát, de Helsinkiben új egyházmegyét is létesített az orosz anyanyelvű orthodoxok számára.

A Brit-szigetek Angliájában 1870 után megerősödött a katolikus egyház. A sokszínű anglikán egyház új felekezettel, egy jótékonysági szervezetként működő szabadegyházzal bővült, amely 1878-ban az Üdvhadsereg nevet kapta. A katolikus egyház 1911-től kezdődően új érsekségekkel és püspökségekkel gyarapodott. Skóciában a pápa 1878-ban állította helyre a katolikus hierarchiát. Írország déli részének 1921-es önállósulása után a katolikus egyház szabadon működhetett: Dublinban ebben az évben jött létre a világi apostolság szervezete, a Mária Légió.

Angliában és Walesben a katolikusok és az anglikánok jó kapcsolatát 1896-ban kissé megzavarta az a tény, hogy XIII. Leó pápa megújította az Inkvizíciónak azt a korábbi állásfoglalását, amely szerint az anglikán püspök- és papszentelések a 16. századtól kezdve érvénytelenek. A pápai nyilatkozatot követő években azonban fellendült a katolikus élet: megerősödtek a szerzetesi intézmények, a katolikus iskolák és egyesületek. • A sokszínű anglikán egyház új szabadegyházzal bővült. A metodista közösségből kivált W. Booth († 1912) Londonban új felekezetet alapított, amely jótékonysági szervezetként működött, és 1878-ban az Üdvhadsereg (ang. *Salvation Army*) nevet kapta.

A 20. század elején gyarapodott a katolikus egyházba visszatérők száma: körülbelül 20 ezer anglikán lépett vissza a római pápa főségét elfogadó katolikus közösségbe. 1911-től kezdődően a Szentszék a Westminsteri Érsekség mellé még újabb katolikus érsekségeket és püspökségeket alapított. 1937-ben „a hit protestáns védője" kifejezést tartalmazó királyi eskü szövegéből kihagyták a protestáns jelzőt. 1940-ben a westminsteri katolikus érsek, Hinsley bíboros († 1943) megalapította a *Sword of Spirit* (A szellem kardja) nevű mozgalmat. A protestánsok által is lelkesen támogatott mozgalom célja az volt, hogy a kereszténységet megvédje a nemzetiszocialista és a korlátlan hatalmon alapuló (latin eredetű szóval: totalitárius) rendszerek támadásaival szemben, s a háború utáni Európát keresztény alapokra helyezve építse újjá. A mozgalom azonban az alapító halála után hanyatlani kezdett. Az angol katolicizmus a II. világháború után a legnagyobb eredményeket az oktatásügy területén érte el: a II. Vatikáni Zsinat idején háromezer, különféle típusú katolikus iskola volt Anglia és Wales területén.

Skóciában, ahol a katolikusok száma (főleg az ír bevándorlók miatt) elérte a félmilliót, XIII. Leó pápa 1878-ban megújította a katolikus hierarchiát: létrehozta a St. Andrews–Edinburgh-i Érsekséget, amelyhez négy püspökség tartozott. Ekkor jött létre Glasgow érseksége is. Az egyházi fenntartású iskolák költségeinek viselését egy 1918-as oktatási törvény a helyi állami szervekre ruházta. A katolikusok jó kapcsolatban voltak a skót presbiteriánus egyházzal és a többi protestáns felekezettel.

Írországban a 19. század második felétől folytatódott a katolikus egyház megszilárdulása: 1900-ban az Ír Katolikus Egyház nemzeti zsinatot tartott, amelyen az egyházi élet minden területét érintő törvényeket hoztak. Az Ír Szabadállam létrejötte (1921) után a katolikus egyház szabadon fejthette ki tevékenységét. A világiak apostolkodásának jól megszervezett mozgalmát, a „Mária Légió"-t (ang. *Legion of Mary*) 1921-ben alapította meg Dublinban a katolikus hívők egy csoportja. Munkájukat a kórházi betegek ápolásával, majd az utcalányok megmentésével kezdték el. Az 1937-es alkotmány elismerte a katolikus egyház különleges helyzetét, de vallásszabadságot biztosított az országban működő többi keresztény felekezetnek is.

Spanyolországban 1870-től kezdődően a monarchia liberális szellemű kormánya, majd 1873-tól az I. Köztársaság vezetése korlátozta a katolikus egyház jogait. A 20. század elején szabadabbá vált az egyház helyzete. Az 1931-ben kikiáltott II. Köztársaság és a polgárháború időszakában újra feszültségek támadtak az egyház és az állam között. 1939-től a Szentszék eleinte támogatta Franco fasiszta diktatúráját, később azonban egyre erőteljesebben bírálta a rendszert.

Az 1870-es évek elején a spanyol liberális kormány intézkedései miatt (a szerzetesek számának csökkentése, a szerzetesrendek gazdasági tevékenységének megadóztatása, a hitoktatás korlátozása az állami iskolákban stb.) a katolikus egyház és az állam közti viszony megromlott. A 20. század első évtizedeiben felvirágoztak a munkásifjúság nevelésével foglalkozó katolikus egyesületek. 1928-ban egy madridi pap, J. Escrivá megalapította azt a jámbor egyesületet, amely a latin *Opus Dei* (Isten műve) nevet kapta. Az egyesület valójában katolikus lelkiségi mozgalom, amely arra buzdítja követőit, hogy a mindennapi élet körülményeiben fedezzék fel az Istennel való találkozás lehetőségét, társadalmi szerepvállalással szolgálják felebarátaikat, és törekedjenek a társadalmi viszonyok katolikus szellemű átalakítására. • A II. Köztársaság kikiáltása (1931), majd a polgárháború fokozta az egyház és az állam közti feszültségeket. • Franco diktatúrája alatt a Szentszék eleinte támogatta a tábornokot: megadta neki azt a jogot, hogy jelölteket ajánlhasson a megyés püspöki méltóságra, s 1953-ban példaértékűnek tekintett konkordátumot kötött a diktátorral. Ezt követően azonban a spanyol egyház egyre gyakrabban bírálta a rendszert, s olykor még kiváltságainak (a katolikus vallás hivatalos védelme, adóelengedések, katonai szolgálat alóli mentesség stb.) kockáztatása árán is szembefordult Francóval.

Portugáliában a királyság utolsó évtizedeiben a Szentszék az egyházmegyék átrendezésével és rátermett püspökök kinevezésével igyekezett fellendíteni a lanyhuló vallási életet. Az 1910-es forradalom ideiglenes kormánya, majd az 1911-es köztársasági kormány a szekularizáció

szellemében korlátozta az egyház jogait. Az I. világháború idején könnyebbé vált a katolikus egyház helyzete. Az 1926-ban kezdődő katonai diktatúra időszakában a kormányzat szabadságot biztosított a katolikus egyháznak és intézményeinek. A Portugália és a Szentszék közötti 1940-es konkordátum továbbra is biztosította a katolikus egyház szabad működését.

A 19. század második felére a portugál nép nagy része elidegenedett az egyháztól. Ennek oka egyrészt a liberális és antiklerikális állami vezetés volt, másrészt a papság erkölcsi és műveltségi színvonalának hanyatlása. Javulás 1881-ben kezdődött, amikor XIII. Leó pápa újjárendezte az egyházmegyék beosztását, és a püspöki karba hiteles személyeket helyezett. Az 1910-es forradalom ideiglenes kormánya betiltotta a szerzetesrendek működését, sok szerzetest kiutasított az országból, birtokaikat kisajátította. 1911-ben a parlament kimondta az egyház és az állam szétválasztását, s az egyházat megfosztotta anyagi javaitól. Két évvel később a kormány a diplomáciai kapcsolatot is megszakította Rómával. • Az I. világháború folyamán a katolikus egyházra nehezedő nyomás engedni kezdett: megnyílt néhány korábban megszüntetett papnevelő intézet, és működési engedélyt kapott néhány szerzetesi intézmény is. 1918-ra a kultúrharc megszűnt, s az államhatalom újra felvette a diplomáciai kapcsolatot a Szentszékkel. A vallási élet fellendüléséhez nagyban hozzájárultak az 1916-ban kezdődő fatimai jelenések. 1922-ben megalakult a Portugál Katolikus Missziós Társulat. Salazar diktatúrája idején az 1933-as alkotmány megerősítette ugyan az egyház és az állam szétválasztásának tényét, de szabadságot biztosított a katolikus egyháznak és a katolikus egyesületeknek. Ekkor kezdte meg működését Portugáliában az *Actio Catholica* (Katolikus Akció) mozgalom is. Az 1940-es konkordátum a hagyományos keresztény tanítást és erkölcsöt ismerte el a világi nevelés alapjának.

Az Olasz Királyság liberális kormánya 1870 után a szekularizáció szellemében korlátozta a katolikus egyház jogait. XIII. Leó pápa a modern társadalom és az egyházi tanítás összeegyeztetésén fáradozva 1891-ben adta ki a *Rerum Novarum* (Új valóságok) szavakkal kezdődő körlevelét, amelyben a munkások jogait védelmezte. Szent X. Pius pápa diplomáciai erőfeszítései nem tudták megakadályozni az I. világháború kitörését. – Mussolini diktatúrája idején XI. Pius pápa a katolikus élet megújításán fáradozott, s a pápaság függetlenségének biztosítása érdekében 1929-ben a fasiszta államhatalommal megkötötte a lateráni egyezményt. 1931-ben adta ki a *Quadragesimo anno* (Negyvenedik évben) szavakkal kezdődő körlevelét, amelyben a munkások jogait hangsúlyozva bírálta a kapitalista és a kommunista rendszerek hiányosságait. – A II. világháború kitörését XII. Pius pápa nem tudta megakadályozni, de a háború alatt sokat segített a menekülteken s az üldözött zsidókon is. – Az Olasz Köztársaságban 1946-tól vallási megújulás kezdődött.

Az Olasz Királyságban a kormányzat 1870 után a szekularizáció szellemében felszámolta az állami egyetemek teológiai karait, s az állami iskolákban megszüntette a vallásoktatást. • XIII. Leó pápának (1878–1903) az egyház és a modern társadalom összhangba hozására vonatkozó kísérletei csekély eredményt hoztak. Nagy jelentőségű volt a *Rerum Novarum* (Új valóságok) szavakkal kezdődő körlevele (1891), amelyben a munkások jogaiért küzdve a kizsákmányolás ellen szállt síkra. Elismerte ugyan a kapitalizmus értékeit, de elutasította visszásságait, miközben határozottan elutasította az istentagadó szocialista–kommunista tanítást. A munkások többségét azonban a pápa nem tudta hatékonyan megszólítani. Egyrészt azért nem, mert a kizsákmányolt munkásság ekkor már többnyire a marxista utat követte. Másrészt a proletárok (lat. *proletarius:* az ókori Rómában a lakosság legalsó, legszegényebb rétegéhez tartozó személy) a marxista propaganda hatására az egyházi tanítóhivatal állásfoglalásaiban a nagypolgárság és a kizsákmányoló rendszerek ideológiai támaszát látták. • Szent X. Pius (1903–1914) halála előtt keserű fájdalommal vette tudomásul, hogy az I. világháború kitörését nem tudta megakadályozni. A pápaságban utóda, XV. Benedek (1914–1922) is hasztalanul emelte fel szavát az értelmetlen öldöklés ellen, és eredménytelenül szorgalmazta a névleg „keresztény" kormányoknál, hogy vitás kérdéseiket ne fegyveres harcban, hanem tárgyalások keretében rendezzék.

Mussolini fasiszta diktatúrája idején XI. Pius pápa (1922–1939) a katolikus vallási élet megújításán fáradozott. Felszólította a katolikus hívőket, hogy Olaszországban s a világon mindenütt építsék ki a Katolikus Akció szervezeteit. 1929-ben a fasiszta államhatalommal kötött lateráni egyezmény keretében igyekezett biztosítani a pápaság függetlenségét. Az egyezmény a Vatikánt független államnak ismerte el, a hozzá kapcsolódó konkordátum pedig kiváltságokat biztosított a katolikus egyháznak (elismerte, hogy Itáliában a katolicizmus az egyetlen államvallás, elfogadta az egyházi házasságkötés civiljogi érvényét, érvénytelenítette az egyházellenes törvényeket, kötelezővé tette az elemi iskolákban a hitoktatást, stb.). XI. Pius a „Negyvenedik évben" (lat. *Quadragesimo anno*) szavakkal kezdődő körlevelében (1931) Leó pápához hasonlóan szociális kérdésekkel foglalkozott: elfogadta a magántulajdon intézményét, de intette a gazdagokat, hogy feleslegüket állítsák a társadalom szolgálatába. A körlevél befejező részében keményen bírálta a kapitalista és a kommunista társadalmi rendet.

A II. világháborút megelőzően XII. Pius pápa (1939–1958) sikertelen diplomáciai erőfeszítésekkel igyekezett megakadályozni a háború kitörését. Miután 1940-ben Mussolini Itáliát is bevitte a háborúba, a pápa azonnal létrehozott egy segélybizottságot, hogy a hadifoglyokon és a menekülteken segíthessen. Védelmébe vette és segítette az üldözött zsidókat is. Békeszózatai és diplomáciai törekvései azonban nem tudták megakadályozni a világméretű öldöklést.

A II. világháborút követően, amikor Itália államformája köztársaság lett (1946), az országban nagyarányú vallási megújulás kezdődött. Megerősödött a Kereszténydemokrata Párt, a Katolikus Akció kiépítette a férfiakat és nőket tömörítő szervezeteit, s megnövekedett a vallásukat tudatosan gyakorló katolikusok száma.

Az Osztrák–Magyar Monarchia tagállamaként fennálló Magyarország püspökei elfogadták ugyan az I. Vatikáni Zsinatnak a pápa legfőbb tekintélyéről és tévedhetetlenségéről szóló tanítását, de nem tartották időszerűnek a dogma kihirdetését. Erdélyben 1873-ban megújult a Római Katolikus Státus. 1881-ben a Debreceni Zsinaton egységessé vált a magyarországi reformátusok egyháza. 1912-ben új egyházmegyével gazdagodtak a magyar katolikusok: létrejött a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye.

Az 1870-től az I. világháború kitöréséig terjedő időszak magyarországi egyházában a pápa legfőbb tanítói tekintélyéről és tévedhetetlenségéről szóló zsinati dogma megszavazása és kihirdetése okozott gondot. A magyar püspökök többsége elfogadta ugyan a dogmát, de nem tartotta időszerűnek annak meghirdetését. Úgy gondolták, a dogma kihirdetése a liberális magyar kormány és a protestánsok ellenérzése miatt csak félreértést és zavart okozhat. Ezért – pápai hozzájárulással – már a dogma végső megszavazása előtt hazatértek Magyarországra. Mivel a minisztertanács megtiltotta a zsinati határozat királyi jóváhagyás nélküli ünnepélyes kihirdetését, a magyar püspökök egyenként és csak később fogadták el a zsinat döntését. • Erdélyben I. Ferenc József kezdeményezésére 1873-ban megújult a Római Katolikus Státus, amely klerikus és világi tagokból álló önkormányzatként intézte a gyulafehérvári egyházmegye ügyeit. • 1881 fordulópontot jelentett a magyar reformátusok életében: a Debreceni Zsinaton létrejött a kerületeiben önálló, de egészében véve egységes magyarországi református egyház. • 1912-ben új egyházmegyével gazdagodott a magyarországi katolikus egyház: I. Ferenc József főkegyúrként megalapította, majd X. Pius pápa a „Görög krisztushívők" (lat. *Christifideles Graeci*) szavakkal kezdődő bullájával egyházjogilag törvényesítette a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegyét. Az egyházmegye püspöki székhelye 1914-ben került Nyíregyházára.

Az I. világháború idején a magyarországi keresztény felekezetek vezetői árvaházak, kórházak alapításával és jótékonysági akciók keretében igyekeztek segíteni a háború áldozatainak családjain, enyhíteni a háború áldozatainak szenvedésén. A Tanácsköztársaság hónapjaiban az alkotmány elválasztotta az egyházat az államtól, s bár papíron biztosította a lelkiismereti és vallásszabadságot, a fővárosi iskolákban megszüntették a hitoktatást, és a felekezeteket megfosztották a hithirdetést szolgáló vagyonuktól.

Az I. világháború kitöréséhez vezető események felkorbácsolták a nacionalista szenvedélyeket. Ez a magyarázata annak, hogy az evangélium szelleméről megfeledkező magyar egyházi felekezetek vezetői is támogatásukról és hűségükről biztosították a háborúra készülő I. Ferenc Józsefet, illetve a magyar kormányt. A háborút támogató egyházi vezetők álláspontja azonban hamar megváltozott. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy közismertté váltak a háborús borzalmak, másrészt az, hogy a katolikus püspökök megszívlelték XV. Benedek pápa († 1922) békepolitikáját. A püspökök körlevelek, imádságok, ájtatosságok stb. által igyekeztek elviselhetőbbé tenni a háborús megpróbáltatások lelki terheit, a szenvedéseket pedig törekedtek karitatív akciókkal enyhíteni. A jótékonyságban különösen Csernoch János esztergomi hercegprímás (1912–1927) tűnt ki: a sebesültek részére kórházat létesített, a hadiárvák számára pedig Esztergomban árvaházat állíttatott fel. A református és evangélikus lelkészek hasonlóképpen igyekeztek enyhíteni a háború áldozatainak szenvedésén. • A Magyar Köztársaság létrejöttekor, az 1918-as román megszállás után a hatóságok Erdélyben betiltották a Státus-gyűlések összehívását, s román lakosok betelepítése miatt a térségben gyarapodott az orthodox keresztények száma.

A Tanácsköztársaság időszakában a Kormányzótanács megszüntette a hitoktatást a fővárosi iskolákban, majd elrendelte a korábban nem állami jellegű nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételét, illetve a különféle vallási felekezetek vagyonának államosítását (a templomokat, imaházakat, kápolnákat azonban nem államosították). Az 1919-es alkotmány törvénybe foglalta az egyház és az állam szétválasztását, de elvileg biztosította a lelkiismereti és a vallásszabadságot. Annak ellenére, hogy a tanácskormánynak voltak olyan intézkedései (8 órás munkaidő, béremelés, társadalombiztosítás, közoktatási reform stb.), amelyek a nép javát szolgálták, az egyházi vezetők nagy része – a hitoktatás megtiltása, a kereszteknek az iskolákból való eltávolítása és az egyház működését korlátozó rendelkezések miatt – közömbösen vagy ellenérzéssel szemlélte a tanácskormány működését. Azokat a papokat, szerzeteseket és protestáns lelkészeket, akiket a proletárdiktatúra ellenségnek tekintett, börtönbe zárták vagy kivégezték.

A Tanácsköztársaság bukását követően az egyház és állam kapcsolatában visszatért a korábbi jogrend. A Trianon után csonka országgá váló Magyarország egyházmegyéi és egyházkerületei létszámukat illetően jelentősen csökkentek. – 1938-ban Magyarországon tartották a Nemzetközi Eukharisztikus Kongresszust. Ugyanakkor az egyházi vezetők nem ismerték fel kellő időben, hogy a politika egyre jobban kiszolgáltatja az országot a németeknek, és a zsidók életét korlátozó törvények ellen sem tiltakoztak eléggé hatékonyan.

A Tanácsköztársaság bukását követően az ellenforradalmi kormány az egyház és az állam viszonyában visszaállította a korábbi jogállapotot. Bár a királypárti katolikus püspökök nem túlzottan örültek a protestáns Horthynak, az 1920-as kormányzóválasztás alkalmával Csernoch hercegprímás a magyar katolikus egyház nevében szívélyesen üdvözölte a magyar állam új vezetőjét. A trianoni békediktátum után nagy keresztény tömegek szakadtak el az anyaországtól, s az egyházmegyék, illetve a protestáns egyházkerületek határai is megváltoztak. Minthogy 1923-ban a román hatóságok a csanádi püspököt, Glattfelder Gyulát († 1943) kitoloncolták Temesvárról, az egykori Csanádi Püspökség Magyarországon maradt területén 1931-ben létrejött a Szegedi (1982-től: Szeged–Csanádi) Püspökség.

A „király nélküli királyság" országában a kormányzó nem gyakorolhatta a királyt megillető főkegyúri jogokat. Ezért 1927-ben szóbeli megegyezés jött létre a magyar kormány és a Vatikán között a püspökök kinevezése ügyében. A Vatikán beleegyezett abba, hogy a püspökkinevezések előtt bizalmas tárgyalásokat folytat a magyar kormánnyal, és megfontolja annak esetleges ellenvetéseit. 1938-ban Magyarország adott helyet a 34. Nemzetközi Eukharisztikus Kongresszusnak. XI. Pius pápa abban jelölte meg a kongresszus feladatát, hogy a szeretet kötelékével Krisztus békéjében egyesítse a nemzeteket. • Az államhatalommal szorosan egybefonódó egyházi vezetők nem látták meg kellő időben annak a veszélyét, hogy a kormányok politikailag fokozatosan jobbra tolódnak, s kiszolgáltatják az országot a nemzetiszocialista Németországnak. Bár a zsidókat korlátozó törvények (1938, 1939) ellen a pap képviselők tiltakoztak, jobbára csak a katolikussá lett

zsidók érdekében emelték fel szavukat. A zsidótörvények által érintett katolikusok védelmére alakult 1939-ben a Magyar Szent Kereszt Egyesület, amelynek anyagi alapját katolikus gyűjtések és gazdag zsidók adományai szolgáltatták.

A II. világháborúba belesodródó Magyarországon az egyházi vezetők elítélték a faji vagy vallási alapon való hátrányos megkülönböztetéseket. Tiltakoztak a zsidóüldözések és a kitelepítések ellen is. Szálasi uralma alatt diplomáciai úton, karitatív akciókkal, menlevelek kiállításával stb. próbáltak segíteni az üldözötteken.

1941-től a magyar katolikus és protestáns egyházi vezetők egyre gyakrabban tiltakoztak a fasiszta indíttatású jogtiprások ellen. 1942-ben Serédi Jusztinián esztergomi hercegprímás († 1945) egyik – világszerte nagy visszhangot kiváltó – akadémiai előadásában azt hangoztatta, hogy az egyház álláspontja szerint nincsenek uralkodó és alacsonyabb értékű népek vagy emberfajták a világban. Kijelentette: az egyház szentségkiszolgáltatás, egyházi temetés stb. megtagadásával szigorúan fellép azok ellen, akik részt vesznek embertársaik kitelepítésében vagy meggyilkolásában. Felhívta a kormány figyelmét, hogy védje meg mindazokat, akiket származása vagy felfogása miatt veszély fenyeget.

A magyar protestáns és katolikus egyházi vezetők megkísérelték a zsidóüldözés elleni tiltakozást is: minthogy azonban nem tudtak összefogni, szavuknak nem volt komoly hatása. Ravasz László († 1975) dunamelléki református püspök javaslatát, hogy a magyarországi felekezetek együttesen tiltakozzanak a zsidóüldözés ellen, Serédi elutasította. Így a katolikusok és a protestánsok külön utakon jártak. A Serédi által összeállított püspökkari pásztorlevélben a prímás nem csupán a kikeresztelkedett zsidók érdekében emelte fel szavát, hanem tiltakozott minden faji alapon való megkülönböztetés, jogfosztás, kitelepítés és életkioltás ellen. Ezt a körlevelet azonban néhány kivételtől eltekintve nem olvasták fel, mert Serédi visszavonta. Sztójay kormánya ugyanis azt helyezte kilátásba, hogy ha a körlevél elterjed, a kormány kénytelen lesz lemondani, és a nyilasok fogják átvenni a hatalmat. Ravasz László kezdeményezését a kormány ugyanezzel a taktikával akadályozta meg. • A német segítséggel hatalomra jutó Szálasi fellépését 1944-ben Serédi prímás jogilag törvénytelennek nyilvánította, és nem jelent meg a nemzetvezető eskütételén. Mivel Szálasi folytatta a zsidók deportálását, Angelo Rotta († 1965) budapesti pápai követ diplomáciai úton tiltakozott a zsidók elhurcolása ellen, és menlevelek kiadásával igyekezett menteni a zsidókat, illetve élelemmel, gyógyszerekkel stb. törekedett enyhíteni az üldözöttek sorsán.

Az 1946-ban létrejött Magyar Köztársaságban az egyházi felekezetek vezetői és az állam között feszült volt a viszony. Az új hatalom ugyanis ellenséget látott bennük, és nélkülük akarta az új társadalmi rendet megteremteni. 1948-ban megkezdődött a felekezeti fenntartású iskolák államosítása, és ekkor zajlott le az egyházi ellenállás vezéralakjának tekintett Mindszenty hercegprímás pere is. – Az 1949-ben kezdődő Rákosi-korszak elején folytatódott az egyházi intézmények (szerzetesrendek, társulások, alapítványok stb.) és a hitoktatás felszámolása. Erre válaszként a Szentszék megtiltotta a katolikusoknak a kommunistákkal való együttműködést. 1950-ben Rákosi új lendülettel folytatta a szerzetesrendek és egyházi iskolák felszámolását. Ekkor Grősz József († 1961) kalocsai érsek – aki Mindszenty letartóztatását követően szentszéki jóváhagyással az ország első számú papi vezetője volt – aláírta az állam és az egyház közti megegyezést. – Az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak nagyon sok keresztény áldozata volt. Az egyházi vezetők a forradalom idején a megbékélés és a tárgyalások fontosságát hangsúlyozták. – A Kádár-korszak elején folytatódott a megtorlás jellegű egyházüldözés. Az üldözés 1964-től kezdett enyhülni, amikor a magyar kormány és a Vatikán részleges megállapodást írt alá.

1946-ban az egyházi vezetők többsége a kereszténység értékeit féltve szembehelyezkedett az új államhatalommal. Ezt a szembehelyezkedést az új hatalom úgy értékelte, hogy a felekezetek elöljárói a régi kizsákmányoló és feudális rendet akarják helyreállítani. 1948-ban az országgyűlés megszavazta a katolikus és a protestáns fenntartású iskolák államosításáról szóló törvényt. Az egyházi

vezetők természetesen tiltakoztak. A szembehelyezkedő magatartásnak egyik megtestesítője Mindszenty József esztergomi hercegprímás (hivatali ideje: 1945–1973) volt. Álláspontja szerint a katolikus egyház olyan államhatalommal nem egyezhet ki, amely az egyházat teljességgel ki akarja szorítani a politikai, gazdasági és kulturális életből. A főpap kompromisszumokra nem hajló, védekező tevékenységet folytatott, amely törvénysértésnek minősült: szónoklataiban az USA közbelépését sürgette, megtiltotta, hogy egyházi pedagógusok állami iskolákban munkát vállaljanak, valamint azt, hogy a lelkipásztorok letegyék az állam iránti hűségesküt. Válaszul 1948-ban a belügyi szervek hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény, kémkedés és valutaüzérkedés gyanújával letartóztatták, s a következő év elején egy koncepciós per keretében életfogytiglani fegyházra ítélték (az ítéletet később házi őrizetre változtatták). Hasonló sorsra jutott az egyházi iskolák államosítása ellen tiltakozó Ordass Lajos († 1978) evangélikus püspök is, akit 1948-ban koholt vádak alapján két év fegyházra ítéltek.

A Rákosi-korszak elején folytatódott az egyház működésének erőteljes korlátozása. Először az egészségügyi intézményekben dolgozó betegápoló apácákat bocsátották el állásukból (bár hangsúlyozták, hogy ha kilépnek rendjükből, továbbra is megtarthatják munkahelyüket). Törvényerejű rendelettel eltörölték a kötelező iskolai hitoktatást, s bár megengedték a fakultatív hittant, sajtóhadjáratot indítottak a hittanra beíratás ellen (a párttagoknak pedig kifejezetten megtiltották, hogy gyermekeiket hittanra járassák). 1949-ben a Szent Offícium (1908-ig: Inkvizíció) megtiltotta a kommunistákkal való társadalmi együttműködést. 1950 júniusában folytatódott a szerzetesrendek fölszámolása, illetve a szerzetesek kényszerlakhelyre történő szállítása. 1950 augusztusának elején állami nyomásra elindult a papi békemozgalom: megalakult a Katolikus Papok Országos Békebizottsága, amelynek elnöke Beresztóczy Miklós († 1973) pap politikus lett. A püspöki kar az adott helyzetben kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni a kormánnyal. A Grősz József által aláírt részleges egyezmény értelmében a katolikus egyház lehetőséget kapott nyolc gimnázium fenntartására, de a szerzetesrendek közül csak a bencések, a piaristák, a ferencesek és az iskolanővérek maradhattak meg. A Teológiai Kart leválasztották a Pázmány Péter által alapított tudományegyetemről, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) nevet kapta. A leválasztott hittudományi kar Római Katolikus Hittudományi Akadémia néven működött tovább. Az állammal kiegyező Grősz Józsefet azonban 1951-ben letartóztatták, és összeesküvés vádjával több más egyházi vezetővel együtt tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. A szerzetesrendek feloszlatása, a papnevelő intézetek számának csökkentése és a Grősz-per után a püspöki kar engedett a nyomásnak: 1951-ben – Czapik Gyula († 1956) egri érsek vezetésével – a püspöki kar letette az esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára. 1951-ben hozták létre az Állami Egyházügyi Hivatal (rövidítve: ÁEH) nevű országos főhatóságot, amelynek feladata az egyházakkal és felekezetekkel kapcsolatos ügyek intézése (a megállapodások végrehajtásának ellenőrzése, az állami támogatások, segélyek elosztása, az egyházak, felekezetek tevékenységének ellenőrzése stb.) volt. 1954-ben jött létre a Hazafias Népfront szervezete, amelynek megalakításával Nagy Imre miniszterelnök azt akarta elérni, hogy politikai szerephez juttathassa a kommunista párton (MDP) kívüli állampolgárokat is.

Az 1956-os magyar forradalomban és szabadságharcban valamennyi keresztény felekezet részt vett. Bár Jézus tanításával aligha egyeztethető össze az élet kioltásával járó fegyveres harc (vö. Mt 5, 43–48), katolikus és protestáns részről tömegek vettek részt a szabadságharcban, s váltak a forradalom mártírjaivá. A keresztény tanúságtevésnek szép példái is akadtak. Amikor a rádió ostromakor egy ferences rendházba begyűjtöttek 40 ávós katonát, a rendfőnök megbékélést hirdetett: azt mondta a forradalmároknak, hogy ne bántsák az ávósokat, hanem regisztrálják adataikat, és utána adják át ügyüket a bíróságnak. A házi őrizetből kiszabadított Mindszenty prímás november 3-ai rádióbeszédének főbb gondolatai a következők voltak: a magyarok minden néppel és országgal barátságban akarnak élni; nemzetközi ellenőrzéssel új választásokat kell tartani; a felelősségre vonást a magánbosszú kizárásával független bíróságokra kell bízni; stb. Mindszentyhez hasonló szellemben nyilatkozott Ravasz László református és Ordass Lajos evangélikus püspök is.

A Kádár-korszak elején folytatódott a vezető egyházi személyek és intézmények működésének korlátozása. Egy 1957-es törvényerejű rendelet kimondta, hogy azon hivatalok betöltéséhez, ame-

lyek a katolikus egyházjog szerint a római pápa hatáskörébe tartoznak, a Magyar Népköztársaság előzetes hozzájárulása szükséges. 1957-ben Grősz József – aki a forradalom kitörése előtt kegyelmet kapott – a püspöki konferencia vezetőjeként csatlakozott a klérust megosztó papi békemozgalomhoz, és püspöki ellenőrzés alatt álló békebizottságot hozott létre (*Opus Pacis*). 1959-ben a Központi Papnevelő Intézet növendékeinek többsége megtagadta az országos papi békegyűlésen való részvételt. Megtorlásul az ÁEH – az illetékes püspökökre gyakorolt nyomással – több növendéket elbocsáttatott az intézetből, és sokan csak évekkel később lehettek pappá szentelve, illetve fejezhették be tanulmányaikat. A diktatúra első időszakában több száz katolikus pap és szerzetes „ismerhette meg" Kádár börtöneit. Természetesen a rendszer ellenzőinek tekintett protestáns lelkészek sem kerülhették el az üldözést és szabadságvesztést. Az enyhülési folyamat kezdetét jelezte, hogy 1962-ben a magyar püspökök közül többen engedélyt kaptak arra, hogy kiutazhassanak Rómába, a II. Vatikáni Zsinat megnyitására. Az enyhülési folyamat fontos állomása volt a Vatikán és Magyarország között 1964-ben létrejött megállapodás. Ezt követően előzetes állami hozzájárulással öt új püspököt szentelhetett föl a katolikus egyház, és lehetőség nyílt arra, hogy a római Pápai Magyar Intézet (PMI) növendékeként Magyarországról küldött papok is folytathassanak magasabb szintű tanulmányokat.

Albánia római katolikus püspökségei a 19. század végén Durazzo érsekségéhez tartoztak. 1922-ben az érsekség nevét Durazzo–Tirana Érsekségre változtatták. Az 1945-ben hatalomra jutó kommunisták elsősorban a pápához hű kereszténye̊ket üldözték.

Albániában a 19. század végén Durazzo érseksége mellett négy latin szertartású katolikus püspökség volt. Az ország középső részén lévő Elbasán városában 1895-ben bizánci szertartású keresztények egy csoportja csatlakozott Rómához. A fővárossá nyilvánított Tiranába költöző katolikusok nagy száma miatt Durazzo érsekségének nevét 1922-ben Durazzo–Tirana érsekségre változtatták. Az 1945-ben hatalomra jutó kommunisták a szerzeteseket és papokat vagy kiutasították az országból, vagy börtönbe vetették őket; két püspököt megöltek; a katolikus iskolákat és papnevelő intézeteket bezárták. 1947-ben V. Prennushi, Durazzo–Tirana érseke vált áldozattá: bebörtönözték és halálra kínozták († 1949). Az érseki szék betöltését akadályozták, és a katolikusok intézményeit szinte teljesen felszámolták. A kommunista egyházüldözés 1951-től kezdett enyhülni az országban. Mivel az albán katolikusok teljesen elszigetelődtek a világtól, a II. Vatikáni Zsinat reformjait sem tudták átvenni.

Az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Horvátország felekezetei az I. világháború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) polgáraivá váltak. A katolikus közösségek vezetője Zágráb érseke volt. A görögkatolikusok Kőrös (horvát: *Križevci*) püspökének fennhatósága alatt éltek. Az evangélikus egyházkerület központja Zágráb városa, a református kerületé pedig a szerbiai Bácsfeketehegy faluja lett. A II. világháború végén alakult Jugoszláv Népköztársaságban a katolikusoknak a többi keresztény felekezettel együtt üldözésben volt részük.

Az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Horvátországban 1882-ben egy katolikus csoport kísérletet tett az egyházi szláv nyelven mondott misék bevezetésére. A zágrábi érsek – a magyar kormány nyomására – megtiltotta ezt a gyakorlatot. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság tagállamaként fennálló Horvátországban a görögkatolikus hívők Kőrös görögkatolikus püspökségének kormányzása alatt éltek. A horvát evangélikusok az Ágostai Hitvallású Német Evangélikus Keresztény Egyházkerülethez tartoztak, amelynek központja 1931-től Zágráb volt. Az 1920-ban alakult Jugoszláviai Református Keresztény Egyház egyházkerületének központja 1934-ben a szerb területen lévő Feketić faluja lett. A Jugoszláv Királyság alkotmánya vallásszabadságot és egyenlőséget ígért minden felekezetnek. Ennek ellenére a kormányzat – főleg az iskolák, a hitoktatás és az egyesületek terén – erősen korlátozta a katolikus és a protestáns felekezeteket. A Szentszék és a Jugoszláv Királyság között létrejött konkordátum (1935) rendezte a katolikusokkal kapcsolatos vitás kérdéseket: a katolikus egyház újra alapíthatott iskolákat, egyesületeket, és szabadon végezhette a hitoktatást. A megállapodás heves ellenzést váltott ki az orthodoxokból. • 1941-ben

A. Stepinac érsek († 1968) üdvözölte ugyan a németek által létrehozott horvát bábállam létrejöttét, de szembehelyezkedett az új usztasa kormányzattal: elüldözött zsidók, szlovének és szerbek ezreinek nyújtott segítséget, miközben elítélte a kormány vallási türelmetlenségét és fajüldöző politikáját. • 1946-ban a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagállamaként fennálló Horvátországban államosították az egyházi tulajdonban lévő földeket. Stepinac érsek – a „horvátok Mindszentyje" – népe szellemi vezéreként élesen bírálta a kommunista kormányzat bűneit. Ezért 1946-ban hamis vádak alapján 16 év kényszermunkára ítélték. 1951-ben, amikor Tito távolodni kezdett a moszkvai vezetéstől, az érseket kiengedték ugyan börtönéből, de székét nem foglalhatta el.

Az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Bosznia-Hercegovinában a felekezetek viszonylagos nyugalomban végezhették tanúságtevő feladatukat. Szarajevó katolikus püspöksége 1881-ben érsekség rangjára emelkedett. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság időszakában a kormányzat gyakorta beavatkozott a katolikus egyház belügyeibe. 1946-tól, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagjaként fennálló Bosznia-Hercegovinában a horvát usztasáktól elszenvedett háborús kegyetlenkedések megtorlásaként elsősorban a horvát vagy a velük rokonszenvező katolikusokat üldözték.

Bosznia-Hercegovinában a 19. század végén fellendült a katolikus élet: új plébániák, egyházi iskolák alakultak, papnevelő intézetek jöttek létre, és megemelkedett a szerzetesi hivatások száma. Protestánsok csak kis létszámban éltek a területen. • A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság idejében a boszniai görögkatolikusok is a horvát Križevci püspökének joghatósága alá kerültek. A királyságban feszült viszony alakult ki a katolikus egyház és az állam között. A papság egy része tiltakozott az ellen, hogy az állam az egyház belügyeibe is beavatkozik. A tiltakozókat az államhatalom horvát nacionalista szervezkedéssel vádolta, és üldözni kezdte. Betiltottak néhány katolikus újságot. A gyakorlatilag államvallássá váló orthodoxia és a katolikus egyház közti ellentéteket a kormányzat is szította. A II. világháború folyamán a horvát usztasák kegyetlenkedései miatt kialakult nemzetiségi ellentétek megbélyegezték a Boszniában élő szerb keresztények és a horvát katolikusok viszonyát is. • A II. világháború utáni időszakban a keresztény felekezetekre újabb szenvedések vártak: Tito kommunistái a boszniai katolikusok közül sokakat kivégeztek, papokat öltek meg vagy kényszermunkára ítéltek. A 40-es évek végén egy ideig egyetlen katolikus püspöke sem volt a köztársaságnak. A szarajevói papnevelő intézetet, a mostari ferences kolostort bezárták, és az egyházi középiskolákat megszüntették. A szerzetesnőket kiutasították az országból. A katolikus egyháznak csaknem minden vagyonát elkobozták. Az üldözések csak az ötvenes évek elejétől kezdtek enyhülni.

Szlovénia katolikus és protestáns keresztény felekezetei 1918-tól osztoztak a Szerb–Horvát–Szlovén, illetve a Jugoszláv Királyságban élő keresztények sorsában. 1946-tól, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tagállamaként fennálló Szlovéniában az üldözések elsősorban a katolikus egyházszervezetet sújtották.

Szlovénia katolikusai és kis létszámú protestáns közösségei – Muravidék evangélikusai és reformátusai – az I. világháborút követő években a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennhatósága alá kerültek. A két világháború közti időszakban fellendült a katolikus egyházi élet: 1935-ben Ljubljanában eukharisztikus kongresszust rendeztek. • A II. világháború befejeződése után a katolikus püspökök élesen bírálták a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság egyházpolitikáját. A hatalom kommunista birtokosai megtorlásul papokat, szerzeteseket tartóztattak le, az egyház vagyonát államosították, az állami iskolákban megszüntették a hitoktatást, számos egyházi iskolát és kolostort bezártak. Az üldözések az 50-es évek elejétől kezdve veszítettek erejükből. 1961-ben a Szentszék lehetőséget kapott arra, hogy Ljubljana püspökségét érsekség rangjára emelje.

A Csehszlovák Köztársaságban 1918 és 1939 között a határváltozások befolyásolták a keresztény felekezetek életét. Az I. világháborút követően magyarországi katolikus és görögkatolikus egyházmegyék kerültek részben vagy egészben a köztársaság területére. 1918-ban alakult meg a Cseh Testvérek Evangéliumi Egyháza. – 1920-ban jött létre a katolikus egyház-

tól elszakadó Csehszlovák Nemzeti Egyház, majd a Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyház. Az 1921-es esztendő az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, valamint a Nemzeti Egyházból kivált Csehszlovák Orthodox (Pravoszláv) Egyház születési éve.

1918 után székhelyükkel együtt a Csehszlovák Köztársasághoz került a Szatmári Egyházmegye kárpátaljai területe, Kassa, Rozsnyó, Szepes, Besztercebánya, Nyitra katolikus püspökségeinek nagy része vagy egésze, s az esztergomi érsekség északi vidéke. A Kárpátalján maradt katolikus közösséget 1919-től a szatmári püspök helynökeként az ungvári főesperes irányította, majd a Vatikán és a csehszlovák kormány megállapodása nyomán az elszakított Kárpátalja Ungvár központtal apostoli kormányzóság lett. Az Esztergomtól elszakított részek számára a Szentszék 1922-ben létrehozott Trnava (Nagyszombat) városában egy apostoli kormányzóságot. • 1918-ban a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye (az Ungvár központú kárpátaljai Görögkatolikus Ruszin Egyház) teljes terjedelmével a Csehszlovák Köztársaság része lett. Trianon után a csehszlovák hatóságok az „oszd meg és uralkodj" elv alapján nemcsak a ruszin, magyar és román nyelvi ellentéteket szították, hanem az egyház megosztására is törekedtek: erőteljesen támogatták a pravoszlávok térnyerését. Papp Antal görögkatolikus püspököt 1925-ben karhatalommal kitoloncoltatták a Köztársaságból. Hivatalbeli utóda idején némileg enyhült a helyzet. A szlovákiai Prešov (Eperjes) görögkatolikus püspökségének Magyarországon maradt parókiáit az 1925-ben létrehozott Miskolci Apostoli Exarchátushoz csatolták. A szlovákiai rész 1937-ben a Szentszék közvetlen fennhatósága alá került. • A huszita hagyományokat is követő Cseh Testvérek Evangéliumi Egyháza 1918-ban alakult meg a Csehszlovák Köztársaságban élő lutheránus és református felekezetek egyesülésével.

A mintegy félmillió katolikust magához vonzó Csehszlovák Nemzeti Egyházat 1920-ban a *Jednota* (Egység) nevű katolikus papi szövetség hozta létre. Ez a szövetség a 19. század végétől olyan reformokat sürgetett, mint az orthodoxiához való közeledés, a cölibátus szabad választásának lehetősége, a nemzeti liturgikus nyelv használata, a dogmák szabadabb értelmezése stb. A huszita hagyományokhoz is visszanyúló szakadár egyház liturgiáját K. Farský († 1927) – volt katolikus pap és az új egyház első pátriárkája – alkotta meg. A nemzeti egyház a kormány támogatását is élvezte, mert jól beleillett abba a politikába, amely az ország nemzeti egységének megteremtését tűzte ki célul. – A Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyház 1920 után jött létre a magyar református egyházkerületek határon kívülre került részeiből. A csehszlovák állam azonban a három egyházkerületből álló egyház alkotmányát nem volt hajlandó megerősíteni. • Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház 1921-ben alakult meg a szlovák területen lévő Trencsénteplice városában tartott zsinaton. • A Csehszlovák Orthodox (Pravoszláv) Egyház 1921-ben jött létre, amikor a Csehszlovák Nemzeti Egyháztól elszakadó és az orthodoxiára áttérő keresztények számára a szerb pátriárka orthodox püspököt szentelt. Ez a püspök Szent Cirill és Szent Metód egykori tanítványa iránti tiszteletből a Gorazd nevet vette fel. A következő években azonban az orthodox közösség megoszlott. 1923-ban a konstantinápolyi pátriárka – önállóságot ígérve – egy metropolitát küldött a csehszlovákiai orthodoxok egybefogására. 1930-ban pedig a szerb pátriárka küldött egy püspököt Kárpátaljára. Az orthodoxok többsége azonban megmaradt Gorazd joghatósága alatt.

Az 1939-ben részekre bomló Csehszlovákiában a keresztény felekezetek sorsa egymástól eltérően alakult. A Tiso-féle Szlovák Köztársaság a katolikus és görögkatolikus közösségeknek kedvezett, megtűrte a Csehszlovák Nemzeti Egyház működését, de nem ismerte el a protestáns gyülekezeteket. – A Cseh–Morva Protektorátus területén a németek korlátozták a Nemzeti Egyház tevékenységét, és 1942-ben betiltották a Csehszlovák Orthodox (Pravoszláv) Egyházat.

A Tiso által vezetett Szlovák Köztársaságban a katolikus egyház vezetői közül többen együttműködtek a fasiszta kormányzattal, hogy így biztosítsák az egyházszervezet fennmaradását. Az I. bécsi döntést követően a kárpátaljai katolikusok 1938-ban a kassai, majd később a szatmári püspök fennhatósága alá kerültek. • A Szentszék irányítása alatt álló Szlovákiai (Eperjesi) Görögkatolikus

Egyház élén 1940-től P. Gojdič († 1960) bazilita szerzetesből lett püspök állt. • A Kárpátaljai Görögkatolikus (Ruszin) Egyházban Sztojka Sándor († 1943) püspök közvetlenül az I. bécsi döntés után arra buzdította ruszin híveit, hogy ne a pravoszláv egyházhoz csatlakozzanak, hanem maradjanak meg Róma iránti hűségükben. A buzdítás eredményeként kb. kétszáz ruténföldi község lakosai nyilvánították ki, hogy a határváltozás után is a Magyarországhoz csatolt görögkatolikusok közé akarnak tartozni, akiknek püspöke továbbra is Sztojka maradt.

A Cseh–Morva Protektorátus területén a katolikus klérus többsége ellenállt a németeknek, akik az ellenállókat kitelepítették vagy koncentrációs táborokba hurcolva meggyilkolták. A Cseh Testvérek Evangéliumi Egyházának a német megszállás alatt üldözéseket kellett elszenvednie. A Csehszlovák Nemzeti Egyház működését a Cseh–Morva Protektorátus területén a németek 1939-től erőteljesen korlátozni kezdték. 1942-ben a németek betiltották a Csehszlovák Orthodox (Pravoszláv) Egyházat: Gorazd püspököt és közelebbi munkatársait kivégezték, mert menedéket nyújtottak a prágai német vezető elleni merénylet végrehajtóinak. A megszállók az orthodox papokat német munkatáborokba szállították, s a templomokat bezárták.

Az 1945 utáni Csehszlovák Köztársaságban – főleg az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően – durván korlátozták valamennyi keresztény felekezet működését. 1949-ben megalakult a csehszlovákiai Állami Egyházügyi Hivatal, amely szigorú ellenőrzés alatt tartotta az egyre nehezebb körülmények közé jutó felekezeteket.

Az 1945 utáni Csehszlovákiában a katolikus egyház helyzete elviselhetőbbé vált, mert a Beneš által vezetett londoni emigrációs kormány már a háború folyamán felvette programjába a Vatikánnal való kapcsolat megjavítását. Az 1948-as kommunista fordulatot követően azonban az állam és a katolikus egyház viszonya megromlott. 1950-ben a szerzeteseket koncentrációs kolostorokba vagy kényszerlakhelyekre utasították. J. Beran († 1969) prágai érsek, aki tiltakozott a jogtipró korlátozások ellen, 1950-től házi őrizetben volt, s miután 1965-ben kiutazási engedélyt kapott Rómába, mert a pápa bíborossá tette őt, többé már nem térhetett vissza hazájába. • A Szlovákiai (Eperjesi) Görögkatolikus Egyházban 1950-ben papok és világi hívők egy csoportja az orthodoxokhoz csatlakozva elfogadta a Moszkvai Patriarchátus fennhatóságát. Gojdič püspököt és segédpüspökét a kommunista hatóságok börtönbe zárták. A görögkatolikus egyházszervezet megszűnt.

A huszita hagyományokkal rendelkező Csehszlovák Nemzeti Egyházat a kommunista hatalom birtokosai jobban elfogadták, mint a többi felekezetet, s a nyugati világ felé a vallásszabadságot igazoló „kirakatként" használták fel. Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház a háború után elveszítette iskoláit, lelkipásztorai közül sokakat bebörtönöztek vagy eltiltottak a hivatás gyakorlásától. 1947-ben azonban – főleg szlovák területekről átköltöző lutheránus hívek számának gyarapodása miatt – Prágában is létrejöhetett egy evangélikus gyülekezet. Az Állami Egyházügyi Hivatal megalakulása (1949) után a Cseh Testvérek Evangéliumi Egyházában, valamint a Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyházban nehéz időszak következett. A Csehszlovák Orthodox (Pravoszláv) Egyház a háború után újra működési engedélyt kapott, de állami nyomásra megszakította kapcsolatait a szerb egyházzal, és a Moszkvai Patriarchátust ismerte el főhatóságként. A moszkvai pátriárka Csehszlovákiában exarchátust szervezett, amelynek vezetését egy prágai érsekre bízta. Az exarchátust Moszkva 1951-ben autokefál nemzeti egyházzá nyilvánította.

Az I. világháború utáni második Lengyel Köztársaságban a kormányzat és a Vatikán közötti konkordátum (1925) szabályozta az állam és a katolikus egyház kapcsolatát. A görögkatolikusok és az örmény katolikusok, valamint a protestáns közösségek zavartalanul folytathatták tevékenységüket. Az orthodoxoknak a konstantinápolyi pátriárka 1924-ben önállóságot biztosított. – A II. világháború folyamán a németek, majd a szovjetek akadályozták a lengyel felekezetek működését. – A háború után a kommunisták szigorúan korlátozták a keresztény egyházak életét. Miután az állam megfosztotta a katolikus egyházat birtokaitól, St. Wyszyński († 1981) prímás 1950-ben megállapodást kötött a kommunista kormányzattal. Az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház 1945 után törvényen kívüli állapotba került. Az örmény katolikusok

az üldözések elől menekülve szétszóródtak Európa különféle országaiba. Az orthodoxokat a moszkvai pátriárka saját fennhatósága alá kényszerítette, de 1948-ban önállóságot adott a varsói székhelyű pravoszláv egyháznak. A protestánsok életét a kommunista hatalom éppúgy korlátozta, mint a többi keresztény felekezetét.

Az 1918-ban kikiáltott második Lengyel Köztársaságban a katolikus vallási élet fellendült. A lengyel kormányzat és a Vatikán 1925-ben konkordátumot kötött, amely biztosította a katolikus egyház teljes szabadságát (szabályozták a püspöki székek betöltésének módját, az állami iskolákban a vallásoktatás kérdését, biztosították a papság képzését stb.). Jelentősen megnőtt a világi papi és a szerzetesi hivatások száma. Az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház az oroszokhoz csatolt kelet-ukrajnai területeken 1875-ben megszűnt, mert beolvasztották az orthodoxiába, a lengyelek fennhatósága alá tartozó nyugat-ukrajnai vidékeken azonban a két világháború közötti időszakban is létezhetett. A Lemberg központú Örmény Katolikus Egyház is folytathatta tevékenységét. A Lengyelországi Orthodox Egyház számára, amely a pravoszláv Varsói Érsekség vezetése alatt állt, a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka 1924-ben önállóságot adott. A két világháború közötti időszakban sok orthodox templom pusztult el vagy került a katolikusok birtokába. Az ágostai hitvallású evangélikus gyülekezetek 1918 után főleg azokban a lengyel országrészekben maradtak fenn, amelyeket korábban a poroszok uraltak.

A II. világháború kezdetét jelentő 1939-es német támadás katasztrofális helyzetbe sodorta a lengyel felekezeteket. A nácik által megszállt országrészben (1939–1945) a németek a katolikus egyház szervezeteit felszámolták, sok templomot és papnevelő intézetet bezártak, több ezer papot és szerzetest bebörtönöztek vagy fogolytáborba hurcoltak. Hasonló szenvedéseken mentek keresztül az ukrajnai görögkatolikusok, az örmény katolikusok, az orthodoxok és a protestánsok is: sok lelkipásztort tartóztattak le s küldtek német koncentrációs táborokba.

A II. világháború befejeződése után a Szentszék újjáalakította a lengyel katolikus egyházszervezetet. A németektől visszakerült nyugati területeken apostoli kormányzóságokat hozott létre, és helyreállította a lengyel egyházi közigazgatást. 1946-ban a prímási székhely Gniezno városából Varsóba került. A kormányzat 1949-ben kiadott egy dekrétumot a vallásszabadságról, de valójában az egyházi szervezetek felszámolására törekedett. 1950-ben kártalanítás nélkül elvették az egyházi birtokokat. Ekkor a lengyel püspöki kar Wyszyński prímás vezetésével megegyezést kötött az állammal (az egyház viszonylagos szabadságot kapott iskolák fenntartására, iskolai hitoktatásra és szerzetesrendek működtetésére). 1953-ban újabb üldözési hullám kezdődött, amelynek Wyszyński is áldozata lett: az érseket, akit a pápa közben bíborossá nevezett ki, letartóztatták, bebörtönözték, majd büntetését házi őrizetre változtatták. A főpap csak 1956 októberének végén szabadult, s foglalhatta el újra érseki székét. A bíboros ezt követően sokat fáradozott a kommunista állam és az egyház feszült viszonyának enyhítéséért, s részt vehetett a II. Vatikáni Zsinat valamennyi ünnepélyes ülésén. • Az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház vezetőjét, J. I. Szlipij († 1984) érseket 1945-ben a kommunista hatóságok letartóztatták, börtönbüntetésre ítélték, majd Szibériába száműzték. 1946-ban, a Lvivben tartott törvénytelen zsinaton a szovjetek megkezdték az Ukrajnai Görögkatolikus Egyház felszámolását, illetve visszakényszerítését az orosz orthodox egyházba. 1949-ben a pápa Wyszyński prímást nevezte ki a Szentszék állandó képviselőjének a lengyelországi görögkatolikus gyülekezetek számára. 1956-ban Wyszyński ukrán papokból és helynökből álló görögkatolikus hierarchiát állított föl Przemyśl városában. Szlipij érsek 1963-ban pápai közbenjárásra kiszabadult fogságából, s bár ő volt az ukrán görögkatolikus püspöki kar elnöke, ténylegesen nem gyakorolhatta jogait. Ellenben Rómába költözhetett, részt vehetett a II. Vatikáni Zsinaton, s 1965-ben a katolikus egyház bíborosa lett. • A II. világháború után a lengyelországi Örmény Katolikus Egyház megszűnt, mert tagjai Európa más területein kerestek menedéket. A háború után a moszkvai pátriárka a lengyelországi orthodoxokat a saját joghatósága alá rendelte, majd 1948-ban a Bizánccal kötött korábbi megállapodást érvénytelenítve ő adott önállóságot az érseki vezetésű Lengyelországi Orthodox Egyháznak. 1945 után a Szovjetunió érdekszférájába kerülő Lengyelország területén a protestáns közösségek életét a kommunisták ugyanúgy korlátok közé szorították, mint a többi felekezetét.

❖ a patriarchátusokban és katholikátusokban fennálló keleti egyház ❖

A 19. század végi Oszmán Birodalomban a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus – a görög orthodox millet vezetője – fokozatosan veszített jelentőségéből: önállóvá vált a Görög, a Bolgár, a Szerb, a Montenegrói, a Ciprusi és a Román, valamint a 20. század elején az Albán Orthodox Egyház. Emellett a pápa főségét elfogadó keleti keresztények is kikerültek a pátriárka fennhatósága alól. – 1922-ben létrejött az ökumenikus patriarchátustól független Törökországi Orthodox Egyház, amelyet azonban az ökumenikus pátriárka nem ismert el. A Török Köztársaságban a hatóságok az ország területére korlátozták az ökumenikus pátriárka joghatóságát, aki azonban így is megőrizte nemzetközi tekintélyét. – A millet-rendszer megszűnésével (1923) a Konstantinápolyi Örmény Patriarchátus is elveszítette korábbi szerepét, s csupán az örmény népirtást túlélő közösségek tartoztak hozzá. A népirtás következtében az örmény katolikusok száma is jelentősen csökkent.

Az Oszmán Birodalomban a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus joghatósága a 19. század végén fokozatosan érvényét veszítette. A század közepén függetlenné vált Görög Orthodox Egyház fölött (leszámítva az Athosz-hegyet, Kréta szigetét és Görögország egyes északi vidékeit) az ökumenikus pátriárkának már nem volt joghatósága. 1870-ben a Bolgár Orthodox Egyházban erősödtek fel az önállóságra irányuló törekvések. 1878 után a szerb és a montenegrói orthodoxok váltak önállóvá, Ciprus autokefál érseksége pedig brit fennhatóság alá került. 1885-ben a konstantinápolyi pátriárka kénytelen volt elismerni a korábban függetlenné vált Román Orthodox Egyház autokefáliáját. Az ökumenikus pátriárka joghatóságának csökkenését jelzi az a tény is, hogy a Szentszék 1911-ben egy görögkatolikus exarchátust létesített Isztambulban. Ennek székhelye az Oszmán Birodalom megszűnésének évében (1922) Athénbe került.

A szövetségesek ellen vívott nemzeti felszabadítási harc időszakában a közép-anatóliai Kayseri városában P. Erenerol († 1968) orthodox pap 1922-ben létrehozta a független Törökországi Orthodox Egyházat. A nemzeti egyház létrejöttét Kemal is támogatta, mert így akarta kivonni a törökországi orthodoxokat az ökumenikus patriarchátus, vagyis az „ellenségnek" számító görögök joghatósága alól. 1923-ban Erenerolt az ankarai kormány támogatásával I. Eftim néven pátriárkává választották. A török–görög lakosságcsere után az egyházfő székhelye Isztambulba került. Az új pátriárka az ökumenikus görög pátriárka helyét is szerette volna elfoglalni. Ez azonban nem sikerült, mert a szövetségesek nyomásának engedve a török kormányzat nem merte megszüntetni az ökumenikus patriarchátust. 1924-ben az ökumenikus pátriárka kiközösítette az orthodox egyházból Eftimet, mert a főpap a keleti egyházjogot megsértve úgy gyakorolta püspöki szolgálatát, hogy még mellette élt a felesége. E kiközösítés miatt a Törökországi Orthodox Egyház az egyházjogilag el nem ismert orthodox egyházak közé került. A Török Köztársaságban a hatóságok megtiltották az ökumenikus pátriárkának az „ökumenikus" cím és a „konstantinápolyi" jelző használatát, s csupán az Isztambul környékén maradt kis létszámú görög orthodox közösség főpapjának tekintették. Nemzetközi viszonylatban azonban megmaradt az ökumenikus pátriárka tekintélye. Ha joghatósága jelentősen csökkent is (1929-ben az Albán Orthodox Egyház is autokefállá vált), a pátriárkát a világ orthodox közösségei tiszteletbeli főpapjuknak tartották. 1965-ben I. Athénagorasz († 1972) pátriárka és VI. Pál pápa († 1978) egyidejűleg vonta vissza az 1054-es kölcsönös kiátkozást.

1896-ban a szultán Jeruzsálembe száműzte a konstantinápolyi örmény millet vezetőjét, az örmény pátriárkát: a főpap ugyanis tiltakozott a konstantinápolyi örmények között végzett népirtás ellen, amelyet a kormány megtorlásul rendelt el azt követően, hogy örmény fegyveresek egy csoportja elfoglalta az Isztambuli Oszmán Bank központját. Az Ifjútörökök uralmának kezdetén (1909) azonban a pátriárka visszatérhetett Isztambulba. Az örmény holokauszt idején (1915–1919) a pátriárkai széket nem töltötték be. A Török Köztársaság létrejötte (1923) után az autokefál Konstantinápolyi Örmény Patriarchátus a népirtást túlélő törökországi örmények számára fennmaradt, miközben elfogadta az Ecsmiadzin székhelyű Örmény Apostoli Egyház szellemi irányító szerepét.

• A ciliciai Szisz (török: *Kozan*) monostorát, az örmény orthodox katholikosz székhelyét az I. világháború idején a törökök lerombolták. A katholikosz és életben maradt hívőserege szíriai, majd libanoni száműzetésbe kényszerült. A katholikátusi székhely 1930-ban Libanonba, a Bejrút közelében lévő Antelias városába került. • Az örmény katolikusok az I. világháború időszakának üldözései következtében számbelileg nagyon megfogyatkoztak. 1930-ban az Örmény Katolikus Patriarchátus székhelyét, amely 1867-ben került Libanonból Isztambulba, újra Libanonba (Bejrútba) helyezték át. A pátriárka címe „a katolikus örmények pátriárkája és ciliciai katholikosz" lett. A katolikus örmény pátriárkák közül Gr. Agadzsanian († 1971) bíboros a II. Vatikáni Zsinaton nagy hírnevet szerzett az örmény katolikusoknak.

Az autokefál Görög Orthodox Egyház az I. és a II. Vatikáni Zsinat közötti időszakban az athéni érsek vezetése alatt állt. Athénban a 19. század végén latin szertartású érsekség, a 20. század első felében pedig görögkatolikus exarchátus is létesült.

A 19. század közepétől önállóvá vált Görög Orthodox Egyház, illetve a Szent Szinódus feje az athéni érsek volt, de a bizánci mintájú cezaropapizmus felújítását követően a király is beleszólt az egyház belügyeibe. A balkáni háborúk után szerzett északi területeken új püspökségek alakultak: ezek szellemi, lelki vezetője a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka maradt, de egyházkormányzati szempontból az athéni orthodox érsek alá tartoztak. • A Szentszék 1875-ben Athénban latin szertartású érsekséget hozott létre, a Rómával egységre lépett görög hívőket pedig az 1923-ban létesített Athéni Görögkatolikus Exarchátus joghatósága alá rendelte. Bár a görög keresztény felekezeteknek a II. világháború után nem kellett olyan tervszerűen végrehajtott üldözéseket elviselniük, mint a kommunista hatalom alatt álló országok keresztényeinek, nem rendelkeztek igazi szabadsággal: az államhatalom gyakorta beleszólt az egyház belügyeibe, s korlátozta tevékenységét.

A Bolgár Orthodox Egyház önállóságát az ökumenikus pátriárka 1945-ben ismerte el. 1953-ban a bolgár orthodoxok szófiai központú exarchátusa patriarchátusi rangra emelkedett. – A kommunista hatalomátvétel (1946) után a bolgár keresztény felekezetek (orthodoxok, katolikusok, görögkatolikusok és protestánsok) éppolyan üldöztetéseket szenvedtek el, mint a Szovjetunió érdekszférájába tartozó más országok keresztényei.

Az isztambuli székhellyel 1870-ben létrejött Bolgár Orthodox Exarchátust az ökumenikus pátriárka 1872-ben szakadárnak nyilvánította. A bolgár orthodoxok önállósulási törekvései azonban Bulgária függetlenné válása (1878) után is folytatódtak. Az exarchátus központja 1913-ban Isztambulból Szófiába került. • A Bolgár Orthodox Egyház autokefáliáját az ökumenikus pátriárka csak 1945-ben ismerte el. 1953-ban a szófiai orthodox exarchátus Bolgár Patriarchátusra változtatta nevét, és vezetője ismét pátriárkai rangú főpap lett. • A bolgár katolikusok a Szófia–Plovdiv és nikopoli egyházmegyékhez tartoztak. 1925-től a Szentszék állandó képviselője volt Szófiában G. Roncalli (1958-tól XXIII. János pápa), aki a keleti és a nyugati egyház közti párbeszéd szorgalmazója volt. Munkásságának eredményeként jött létre 1926-ban a bizánci szertartású Bolgár Katolikus Exarchátus Szófiában. • A 19. század közepétől Amerikából érkező protestáns (metodista, kongregacionalista, baptista stb.) gyülekezetek is megtelepedtek az országban. A Bolgár Népköztársaságban a keresztény felekezeteknek nehéz sorsuk volt: a kommunista hatalom államosította az egyházak ingatlanait, betiltotta szervezeteiket, s mindent megtett azért, hogy az országban felszámolja a vallást.

A szerb orthodoxok érseki vezetésű közössége 1879-ben vált függetlenné az ökumenikus patriarchátustól. Az ökumenikus pátriárka 1920-ban ismerte el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a Belgrád központú Szerb Patriarchátus önállóságát. – A királyság területén élő görögkatolikusok a horvátországi Kőrös görögkatolikus püspökségének joghatósága alá kerültek. 1920-tól, a bácskai és a bánáti magyar területek Szerbiához kerülését követően gyarapodott a szerbiai római katolikusok és protestánsok száma is. A világháború folyamán és az azt követő kommunista uralom alatt a szerbiai keresztény felekezetek súlyos veszteségeket szenvedtek. 1948-tól az egyházak számára szabadabbá vált a légkör.

A belgrádi érsek vezetése alatt álló szerb orthodoxok közössége az ország függetlenné válása után egy évvel, 1879-ben lett autokefál egyházzá. A 20. század elejéig két egymástól független szerb orthodox egyház létezett: a Karlóca (szerb: *Sremski Karlovci*) székhelyű patriarchátus az Osztrák–Magyar Monarchia területén és Belgrád érseksége a Szerb Királyságban. Az I. világháború után, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban újra egyesülhettek a szerb orthodox egyházak. Az ökumenikus patriarchátus 1920-ban ismerte el a Szerbia, Karlóca, Montenegró, Bosznia és Dalmácia érsekségeit magában foglaló, Belgrád központú Szerb Patriarchátus önállóságát. A pátriárka címe: „Ipek (szerb: *Peć*) érseke, Belgrád és Karlóca metropolitája, Szerbia pátriárkája". • A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő horvát, szerb, ukrán, román, magyar, macedón stb. görögkatolikusokat a Szentszék 1918-ban Kőrös görögkatolikus püspökségének joghatósága alá rendelte. • A Szentszék a kalocsai főegyházmegyétől elszakított területen Szabadka központtal 1923-ban létrehozta a Bácskai Apostoli Kormányzóságot. Ugyanebben az évben jött létre a Csanádi Püspökségnek a szerbekhez csatolt részében Nagybecskerek (szerb: *Zrenjanin*) központtal a Bánáti Apostoli Kormányzóság. Ezeket a kormányzóságokat XII. Pius pápa az 1924-ben érsekség rangjára emelt Belgrád-szendrői (szerb: *Beograd-Smederevo*) Püspökség fennhatósága alá rendelte. • A Szerb–Horvát–Szlovén, majd a Jugoszláv Királyságban két különálló evangélikus egyházkerület jött létre. 1921-ben alakult az Ágostai Hitvallású Szlovák Evangélikus Egyház (kizárólag szerbiai szlovákok számára), amelynek központja hamarosan Újvidék (szerb: *Novi Sad*) lett. Verbász (szerb: *Vrbas*) városában 1923-ban jött létre az Ágostai Hitvallású Német Evangélikus Keresztény Egyház (németek, magyarok, vendek számára), amelynek központja 1931-ben Zágráb városába került. A Magyarországtól elszakadt református közösségek püspököt választottak, akinek székhelye 1934-től Feketić falujában volt. • A II. világháború folyamán a felekezeteket sok veszteség érte. A német és magyar megszállás alatt a szerb orthodoxok elveszítették épületeik egynegyedét, s a megszállók a szerb klérusnak körülbelül egyötödét kivégezték vagy meggyilkolták. A háború után, Tito Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságában kommunista oldalról folytatódott a keresztény felekezetek üldözése: az egyházaknak nem volt lehetőségük szociális téren vagy az oktatásban tevékenykedni, az iskolákban tilos volt hitoktatni, stb. Miután 1948-ban Tito szakított a Szovjetunióval, a keresztény közösségek élete is szabadabbá vált.

Montenegró 1918-ban Szerbia, azaz a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált. Ezért a montenegrói keresztény felekezetek sorsa szorosan összefonódott a szerbiaiakéval.

Montenegró függetlenné válása (1878) után az orthodox egyház központja Cetinje városának érseksége volt. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulását követően 1920-tól a montenegrói orthodox metropolia is a belgrádi pátriárka fennhatósága alá tartozott. • A kisebbségben lévő latin szertartású katolikusok Antivari (szerb/montenegrói: *Bar*) érsekségéhez és a Kotori Püspökséghez tartoztak. • A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban a montenegrói keresztény felekezetek tevékenységét szigorú állami ellenőrzés alá vonták, és korlátozták.

Az 1878-ban brit fennhatóság alá kerülő Ciprus orthodox Autokefál Érseksége nagy szerepet játszott a szigetország függetlenné válásában.

Ciprus szigetének autokefál orthodox érseksége 1878-ban brit ellenőrzés alá került. A Nicosia fővárosban működő érsekségnek a britek szabad működést engedélyeztek, de Ciprus területén megnövekedett a brit protestáns keresztények száma is. A ciprusi orthodox egyházi vezetésnek fontos diplomáciai szerepe volt az ország függetlenné válásában. Ez a magyarázata annak, hogy 1960-ban III. Makariosz († 1977) nicosiai érsek lett a független köztársaság elnöke.

Romániában Bukarest (rom.: *Bucureşti*) orthodox érseksége 1885-ben vált Konstantinápolytól függetlenné, majd 1925-ben patriarchátussá alakult. – 1920 után Magyarországtól elcsatolt katolikus és görögkatolikus püspökségekkel, református, evangélikus egyházkerületekkel és unitárius püspökséggel gyarapodott a romániai keresztény felekezetek tábora. – A kommunista uralom alatt a keresztény felekezeteket Romániában is üldözték: az egyházi vezetőket, lelkipásztorokat bebörtönözték, a vallási életet állami ellenőrzés alatt tartották.

Az Oszmán Birodalomtól 1878-ban függetlenné váló Romániában Bukarest orthodox érsekségének önállóságát az ökumenikus pátriárka 1885-ben ismerte el. Az érsekség 1925-ben patriarchátusi rangra emelkedett. • A Szentszék 1883-ban hozta létre Bukarest római katolikus érsekségét. A moldvai Jászvásár (rom.: *Iaşi*) 1884-ben vált püspöki székhellyé. Trianon után Románia területére került Szatmárnémeti (rom.: *Satu Mare*) és Nagyvárad (rom.: *Oradea*) püspökségeinek székhelye, az Erdélyi Római Katolikus Státus kolozsvári központja, a Temesvár (rom.: *Timişoara*) központú Csanádi Püspökség egy része és a Gyulafehérvár (rom.: *Alba Iulia*) székhelyű Erdélyi Püspökség. A Róma főségét elfogadó keleti püspökségek közül a román állam fennhatósága alá került a Gyulafehérvár-fogarasi (rom.: *Alba Iulia–Făgăraş*) Görögkatolikus Érsekség, valamint Szamosújvár (rom.: *Gherla*) és Lugos (rom.: *Lugoj*) görögkatolikus püspöksége. 1923-ban a Szentszék a Csanádi Püspökség Romániába került részén létrehozta a Temesvár (rom.: *Timişoara*) központú apostoli kormányzóságot, amelyet 1930-ban püspökség rangjára emelt. Ugyancsak 1930-ban Bukarest római katolikus püspöksége érsekség rangjára emelkedett. 1932-ben a Szentszék az Erdélyi Püspökség nevét Alba Iulia-i Püspökségre változtatta. 1937-ben a pápa és a román király által megkötött egyezmény alapján megszűnt az Erdélyi Római Katolikus Státus, s a szervezet jogutódja az Alba Iulia-i Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Tanácsa lett. • A trianoni békediktátumot követően a Debrecen székhelyű Tiszántúli Református Egyházkerület Romániához csatolt részén jött létre az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvár (rom.: *Cluj*) központtal. Ekkor született meg – szintén Debrecenről leválasztva – Oradea környékén a Királyhágómelléki Református Egyházkerület is. A Tiszai Evangélikus Egyházkerülettől elszakított magyar evangélikusok 1921-ben Romániai Zsinatpresbiteri Evangélikus Egyház néven önálló egyházkerületet hoztak létre, amelynek központja 1951-ig Arad, majd Cluj lett. Az Erdélyi Ágostai Hitvallású Szász Evangélikus Egyházkerület központja a 19. század közepétől Nagyszeben (rom.: *Sibiu*) városa volt. • A Romániai Unitárius Egyház püspökségének székhelye 1920 után is Cluj maradt.

A kommunista uralom alatt Romániában valamennyi keresztény felekezet tevékenységét akadályozták. Az orthodox egyházi vezetőket a kommunista államvezetés iránti „hűségre" kényszerítették, korlátozták a hitterjesztési lehetőségeket, az orthodox kolostorok, papnevelő intézetek nagy részét megszüntették. Az erdélyi katolikusok szenvedéseit jól példázza Márton Áron († 1980) és Jakab Antal († 1993) püspökök sorsa. Márton Áron 1938-ban lett Gyulafehérvár püspöke. A székely főpásztor elsőként emelte fel szavát a háború ellen. 1944-ben határozottan tiltakozott a zsidók elhurcolása miatt is. 1949-ben letartóztatták, különféle börtönökben tartották fogva, majd 1951-ben a bukaresti katonai törvényszék életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. 1955-ben szabadon engedték ugyan, de a következő évben a kommunisták házi őrizetre (palotafogságra) ítélték azon a címen, hogy jelenléte „zavart kelt az emberek között". Jakab Antalt, aki Márton Áron letartóztatása után az egyházmegye titokban kinevezett kormányzója volt, a román hatóságok 1951-ben tartóztatták le. Súlyosan bántalmazták, hosszú ideig raboskodott, majd négy évet ólombányában dolgozott. 1964-ben szabadult. • 1948 után az erdélyi reformátusok, evangélikusok és unitáriusok is üldözéseket szenvedtek: a kommunisták a protestáns felekezetek intézményeinek nagy részét államosították, lelkipásztoraik közül sokakat börtönbe zártak, és mindent megtettek azért, hogy teljes ellenőrzésük alá vonják a vallási életet.

Albánia orthodox püspökségei 1922-ben az érseki vezetésű autokefál Albán Orthodox Egyházba tömörültek. Az Albán Népköztársaságban (1946-tól) az ország elszigetelődésével párhuzamosan az orthodox egyház is elveszítette a nemzetközi orthodoxiához fűző kapcsolatait.

A muszlim többségű Albánia középső és déli részén a 19. század végén hat orthodox püspökség volt, amelyek a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátushoz tartoztak. Albánia függetlenné válása (1913) után az albán orthodox közösség 1922-ben autokefál Albán Orthodox Egyháznak nyilvánította magát: a liturgia nyelvét görögről albánra változtatta, és 1929-ben saját püspöki Szinódust hozott létre. A Szinódus vezetője a Tiranában székelő orthodox metropolita lett. A nemzeti orthodox egyház önállóságát a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka csak 1937-ben ismerte el. Az Albán Népköztársaságban az orthodox egyház simulékonyabban viszonyult a kommunista vezetéshez, mint a többi vallás vagy felekezet, ezért kevesebb üldözésben volt része.

A 19. század végétől kezdődően az Oszmán Birodalom déli és keleti határvidékein lévő területek (Egyiptomi Köztársaság, Jordán Hásimita Királyság, Izrael Állam, Libanoni Köztársaság, Szíriai Arab Köztársaság, Iraki Köztársaság, Örményország és Grúzia) keresztény egyházainak helyzete is megváltozott.

Egyiptomban az alexandriai kopt katolikus közösség vezetője 1895-ben vikárius pátriárkai címet kapott. Az Oszmán Birodalomtól 1914-ben elszakadó és brit fennhatóság alá kerülő Egyiptomban az Alexandriai Görög (melkita) Orthodox és a kairói székhelyű Kopt Orthodox (miafizita) Patriarchátus viszonylag zavartalanul végezhette tanúságtevő tevékenységét. Mindkét pátriárka igényt tartott az „Alexandria, Líbia, Etiópia és egész Egyiptom földjének atyja, pásztora, pápája és pátriárkája" címre. Az Anglikán Episzkopális Egyházmegye 1920-ban alakult meg Kairóban. 1923-tól, a királyság időszakában a két orthodox patriarchátus a muszlim kormányzat támogatását élvezte. Az alexandriai Kopt Katolikus Egyház 1947-ben kapott teljes jogú patriarchátust. Az 1953-ban kikiáltott köztársaságban a két orthodox patriarchátus megerősíthette az Afrika egész területére kiterjedő missziós tevékenységét. • Az Észak-Amerikából kiinduló protestáns hittérítés eredményeként Egyiptom területén 1958-ban létrejött a Kopt Evangéliumi Egyház.

Jordániában, amely 1918-ban szabadult fel az oszmán uralom alól, a különféle keresztény felekezetek elenyésző kisebbségben voltak a muszlim lakosokhoz képest. A keresztények elsősorban a Jeruzsálemi Görög Orthodox Patriarchátus fennhatósága alá tartoztak. A térségben azonban jelen voltak a szír, az asszír és az örmény orthodoxok, a római katolikusok, a görögkatolikusok, a szír (káld) katolikusok, valamint a maroniták. 1920-tól, a brit védnökség idején az államban megjelentek a brit protestánsok is. Amman fővárosban található a 19. század végén alapított Szír Orthodox Exarchátus és az 1932-ben létrehozott Görögkatolikus Érsekség is.

Az 1948-ban megalakult Izrael Állam területén a zsidó és a muzulmán vallási közösségek mellett különféle keresztény felekezetek is jelen voltak. Közéjük tartozott a Jeruzsálemi Görög Orthodox, a Jeruzsálemi Latin és a Jeruzsálemi Örmény Patriarchátus. A patriarchátusokon kívül a politikailag megosztott Jeruzsálem adott helyet a Jeruzsálemi Görögkatolikus Érsekségnek, a Maronita Érsekségnek, a Szír Katolikus Patriarchátus és az Örmény Katolikus Egyház Exarchátusának, valamint a szír, a kopt és az etióp orthodoxok püspökségeinek. A protestánsok közül egy anglikán episzkopális közösség és egy lutheránus felekezet rendelkezett még püspökséggel a városban. A zsidó és arab összetűzésekből fakadó politikai feszültségek, valamint a keresztény felekezetek egymás közti versengése miatt azonban Krisztus egyetlen egyháza nem tudta példaszerűen végezni tanúságtevő feladatát a Szentföldön és a Szent Városban.

Libanonban, amely 1943-ban vált függetlenné a franciáktól, a legnépesebb keresztény közösséget a Maronita Katolikus Egyház hívei képviselték, akiknek pátriárkája a Bejrúttól északra lévő Bkerké kolostorából irányította a hívőket. Az ország második legnépesebb keresztény csoportját a nyugati szír Rúm Orthodox Patriarchátus hívei alkották, akiknek patriarchátusi központja a szíriai Damaszkuszban volt. A harmadik csoportba tartoztak az örmény és a görög orthodoxok, ezeknek Rómával egyesült közösségei, valamint kisebb protestáns gyülekezetek.

A 20. század elején a többségében muzulmán Szíria lakosságának csupán mintegy tíz százaléka volt keresztény. A létszám szempontjából legjelentősebb keresztény közösség az antióchiai eredetű Rúm Orthodox Patriarchátushoz tartozott, a katolikusok pedig szinte kizárólag Rómával egyesült keleti katolikusok voltak. Rajtuk kívül az országban jelen volt még a Szír (miafizita) és az Örmény Orthodox Egyház, valamint néhány más kisebb lélekszámú keresztény felekezet is.

Az Iraki Köztársaságban, ahol 1921-ben hirdették meg a vallásszabadságot, az uralkodó vallás az iszlám volt. Kis számban azonban keresztény felekezetek is léteztek. Az orthodox közösségek mellett a legjelentősebb a Rómával közösségben élő Szír (Káld) Katolikus Egyház volt, amelynek pátriárkai székhelye a II. világháború után Alqos (Moszul) városából Bagdadba került. Rajtuk kívül azonban szír, örmény, görög és latin szertartású katolikusok is éltek az országban.

Örményországban az ecsmiadzini Örmény Katholikátusnak a szovjet hatóságok a II. világháború után viszonylagos szabadságot adtak. Az örmény orthodoxok helyzete még kedvezőbbé vált

1945-ben, amikor egy orosz állampolgárságú örmény főpap került Ecsmiadzin katholikátusának élére. A hidegháborús időszakban Ecsmiadzin vált az örmény egyház központjává a szovjeturalmi szférán belül. Hozzá tartozott a bulgáriai és a romániai Örmény Orthodox Érsekség, a Ciliciai Örmény Katholikátus (1930-tól Libanon székhellyel), a Jeruzsálemi és a Konstantinápolyi Örmény Patriarchátus. A katolikusok az Örmény Katolikus Egyházhoz tartoztak, amelynek patriarchátusi székhelye 1928-ban Isztambulból a libanoni Bejrútba került. A 20. században örmény érsekségek, püspökségek, illetve közösségek jöttek létre Amerikában és Európa több országában.

Az oroszok által bekebelezett Grúz Orthodox Egyház 1917-ben nyerte vissza önállóságát. A Tbilisziben székelő grúz katholikosz pátriárka által irányított egyház önállóságát azonban a moszkvai pátriárka csak 1944-ben ismerte el. A grúziai bizánci szertartású katolikusok nagy része görög és örmény nemzetiségű volt. Ők a tiraszpoli latin szertartású püspök joghatósága alá tartoztak (Tiraszpol: moldáv város a Dnyeszter folyó partján).

Szovjet-Oroszországban a kommunista hatóságok 1918-ban visszaállították a Szent Szinódus helyett az orthodox patriarchátus intézményét, létrehozták a Moszkvai Patriarchátust. Ám ugyanebben az évben szétválasztották az egyházat az államtól, s megkezdték a vallás felszámolását. – A fehéroroszországi Mogiljov érseksége alá tartozó latin szertartású egyházi hierarchia szétverése 1923-ban kezdődött meg. – A fehéroroszországi görögkatolikus közösségeket, illetve egyházszervezetet a kommunisták 1942-re szinte teljesen felszámolták. A kárpátaljai Rutén (Ruszin) Görögkatolikus Egyház (a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség) vezetőinek és híveinek a szovjet uralom kezdetétől (1944) kíméletlen üldözésben volt részük. – Az üldözések a Szovjetunió területén élő protestáns közösségeket is sújtották.

A cári Oroszországot felváltó Szovjet-Oroszország vezetői 1918-ban visszaállították az orthodox patriarchátus intézményét, azaz a Moszkvai Patriarchátust, amelyet a 18. század első felében a Szent Szinódust létrehozó Nagy Péter cár szüntetett meg. Ugyanebben az évben szétválasztották az egyházat és az államot, megfosztották az egyházat birtokaitól s szinte minden jogától: egyházi személyek ezreit börtönözték be, küldték száműzetésbe vagy gyilkolták meg; templomokat, kolostorokat zártak be, és a világi hívők is a fenyegetettség légkörében éltek. Kijev városának orthodox püspökségét 1920-ban a helyreállított Moszkvai Patriarchátus alá rendelték. A moszkvai pátriárka halála után 1927-ben az állam hallgatólagos beleegyezésével egy érsek vette át a patriarchátus irányítását, aki éppen akkor került ki a politikai foglyok börtönéből. Ám annak ellenére, hogy az orthodoxok kinyilvánították az állam iránti lojalitásukat, a hatóságok 1929-ben a többi felekezettel együtt majdnem feloszlatták a patriarchátust is. A háborús körülmények azonban Sztálint arra kényszerítették, hogy szigorúan ellenőrzött keretek között, „regisztrált közösségekként" újra engedélyezze a felekezetek szabadabb működését. 1943-ban Szergij moszkvai orthodox érseket pátriárkai helytartóvá választhatták. Az orthodox hierarchia azonban továbbra is csak nehéz körülmények között szolgálhatta a hívőket. 1945-ben I. Alekszij († 1970) néven új pátriárka léphetett hivatalba. Az új főpap elsődleges célja a szétzilált egyházszervezet helyreállítása volt, s ezért igyekezett jó diplomáciai kapcsolatot tartani a kommunista kormányzattal. Sztálin halála után – Hruscsov pártfőtitkársága idején – azonban Alekszij pátriárka sem tudta megakadályozni az újrainduló vallásüldözést.

Az oroszországi katolikusok többsége a 20. század elején a Fehéroroszország keleti részén lévő latin szertartású Mogiljov érseksége alá tartozott. 1918-ban a hatóságok megszüntették ugyan az orthodoxia államvallás jellegét, de minden felekezetet üldöztek. Így 1923-tól a katolikus hierarchia szétverését is megkezdték. Róma csak segélymissziók keretében támogathatta az üldözött egyházat. 1929-ben Rómában jezsuita vezetéssel létrejött az Orosz Kollégium (lat. *Collegium Russicum*), ahol titokban papokat képeztek ki a Szovjetunió számára. A Szovjetunióban élő katolikusok helyzete rosszabbá vált, amikor XI. Pius pápa († 1939) felemelte szavát az istentagadó világnézetet hirdető kommunizmus ellen. A sztálini törvényhozás kíméletlenül számolta fel a hierarchia maradványait, és mindenben korlátozta a katolikusok jogait. Mivel XII. Pius pápa († 1958) folytatta elődjének politikáját, s élesen elhatárolódott az egyházellenes szovjet kormányzattól, a helyzet

javulására nem is lehetett számítani. • A kárpátaljai (ukrán) latin szertartású katolikus egyház, amelyet 1919-től a szatmári püspök helyettese, majd apostoli kormányzók irányítottak Ungvár (1938-ig: *Uzshorod;* 1944-ig: Ungvár; 1945-től: *Uzsgorod)* városából, 1945-re szervezetileg szinte teljesen szétesett. A katolikusoknak ezt követően is kíméletlen üldözést kellett elviselniük.

A fehéroroszországi görögkatolikusok számára 1905-ben II. Miklós cár a többi felekezettel egyetemben vallásszabadságot biztosított. Az I. világháború után a bizánci szertartású közösségek egy része Lengyelország területére került (itt többnyire azok leszármazottai is visszatértek Rómához, akiket a 19. század elején az orthodoxiába kényszerítettek). Miután Nyugat-Fehéroroszországot 1939-ben a Szovjetunióhoz csatolták, a görögkatolikusok fehérorosz vezetőt választottak. Az állami hatóságok 1942-ben őt és sok hívőt letartóztattak és koncentrációs táborba hurcoltak: itt többségük meghalt, a túlélők pedig Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba menekülve alapítottak közösségeket. • A Munkácsi Görögkatolikus Püspökségben Sztojka halála után egy ideig a hajdúdorogi görögkatolikus püspök látta el az apostoli kormányzó feladatait. A frontvonal közeledtével, 1944-ben ő szentelte Ungváron görögkatolikus segédpüspökké Romzsa Tivadart, aki néhány évvel később a szovjet egyházüldözés vértanúja lett: mivel nem volt hajlandó visszavinni közösségét az orthodox egyházba, az Ukrajnai Kommunista Párt élén álló Hruscsov utasítására „egy művileg rendezett autókarambolban" megölték († 1947). A szovjetek mindent megtettek, hogy a görögkatolikusokat visszakényszerítsék az orthodox egyházba. Az ellenálló papokat, szerzeteseket és világi hívőket üldözték, s közülük sokat börtönbe zártak. Az egyház valamennyi püspökét letartóztatták. J. Szlipij († 1984) érsek hosszú éveket töltött szibériai száműzetésben, illetve munkatáborban. Az érsek, akit közben a pápa titokban bíborossá is kinevezett, XXIII. János pápa közbenjárására 1963-ban szabadult: az ukrán püspöki kar elnökeként Rómába költözhetett, és részt vehetett a II. Vatikáni Zsinaton.

A szovjet kommunisták az uralmuk alatt élő protestánsokat sem kímélték. Letartóztatások és templombezárások kezdettől fogva voltak, de az igazi üldözést az 1929-es kormányrendelet indította el. 1938-ra például a szervezett evangélikus egyház megszűnt. A II. világháború folyamán a szovjetek uralma alá kerülő észt, lett és litván evangélikus gyülekezetek, miután vezetőiket letartóztatták vagy deportálták, megtarthatták ugyan szervezetüket, de egyházaik életét a háttérből az állami vallási hatóság irányította. A szabadegyházi közösségeket (evangéliumi keresztények, baptisták, adventisták stb.) csak 1929-től kezdték üldözni. 1944 után ezek a közösségek államilag „regisztrált szövetség" keretében erősen korlátozott lehetőségeket kaptak az igehirdetésre. A szovjet büntetőtáborokban az illegálisan működő baptisták, evangéliumi keresztények és más szabadkeresztények adták a vallási okból fogvatartottak többségét.

az egyház terjedése az Európán kívüli világban

Az 1867 után új tartományokkal és területekkel bővülő Kanadát a 19. század végén és a 20. század első felében is vallási sokszínűség jellemezte: a protestánsok, katolikusok és orthodoxok térhódításával párhuzamosan a metodisták, kongregacionalisták és presbiteriánusok szövetségeként 1925-ben Torontóban létrejött Kanadai Egyesült Egyház is elterjedt.

Az Északnyugati Területeken a katolikus hittérítés mellett az anglikán episzkopálisok, a presbiteriánusok, a baptisták és a lutheránusok is értek el eredményeket. Az 1876-ban létesült anglikán episzkopális egyházmegye központja először Alberta területén volt, majd átkerült Fort Simpson városába. Katolikus részről a Mackenzie Apostoli Vikariátus 1901-ben jött létre. A Kanadai Egyesült Egyház tevékenysége 1956-tól kezdett megerősödni Yellowknife főváros körzetében. • Manitoba államban a különféle protestáns (anglikán episzkopális, presbiteriánus, baptista stb.) felekezeteken kívül az orthodox és a katolikus egyházszervezet is kialakult. Winnipeg tartományi fővárosban 1913-ban létrejött egy ukrán orthodox egyházszervezet. A város katolikus érsekségét 1915-ben alapították. A winnipegi ukrán katolikus érsekség 1956-ban született meg. • Brit Columbia térségében a 19. században az anglikán episzkopális egyház és más protestáns felekezetek mellett a katolikusok értek el missziós sikereket. Victoria tartományi székhely 19. században alapí-

tott püspöksége 1903–1908 között érsekség volt. Vancouver katolikus érseksége 1908-ban alakult meg egy 19. század végén alapított püspökségből. • A Prince Edward-szigeten a kereszténység elsősorban a brit protestantizmus különféle változataiban terjedt el. Charlottetown tartományi fővárosban azonban már a 19. század elején létrejött egy katolikus püspökség is. • A Yukon Területen az anglikán egyház és a különféle protestáns felekezetekből álló Kanadai Egyesült Egyház mellett a katolikusok is eredményesen hirdették a kereszténységet. A Whitehorse fővárosról elnevezett apostoli vikariátus 1944-ben jött létre egy század eleji alapítású apostoli prefektúrából. • Alberta területén a kereszténység orthodox, protestáns (anglikán, lutheránus, baptista, adventista stb.) változatai mellett a katolikus egyház is meggyökerezett. A kivándorlókból álló orosz orthodoxok egyházközségeinek központja 1890-ben létesült Edmonton városában. E város katolikus érseksége 1912-ben jött létre egy 19. században alapított püspökségből. Ekkor alakult meg Calgary püspöksége is. Az edmontoni ukrán katolikus egyházmegye 1956-ban született meg. • Saskatchewan tartományban a Kanadai Egyesült Egyház protestáns felekezetei és a lutheránusok mellett a katolikusok, az orthodoxok és a kanadai anglikánok is terjesztették a kereszténységet. Regina tartományi székhely katolikus egyházmegyéje 1910-ben alakult, majd öt évvel később érsekséggé lett. A tartomány Saskatoon nevű nagyvárosában 1918-ban ukrán orthodoxok is megtelepedtek, és 1956-ban egy katolikus ukrán püspökség is létrejött. A 19. század végén alapított anglikán egyházmegyén kívül 1933-ban Saskatoonban is alakult egy anglikán püspökség. • Új-Fundland és Labrador területén a 19. században különféle protestáns felekezetek (kálvinisták, metodisták, kongregacionalisták és anglikán episzkopálisok) mellett a katolikusok is hirdették a kereszténységet. St. John's tartományi székhely katolikus püspöksége, amely a 19. században jött létre, 1904-ben érsekség rangjára emelkedett. Már ebben az időben két püspökség tartozott hozzá. Labrador városának apostoli vikariátusa 1945-ben alakult meg.

Az USA területén 1870 után a már meglévő anglikán és katolikus egyházszervezetek mellett új egyházként, kisegyházként, illetve mozgalomként jelentek meg az orthodoxok, a Názáretiek, a Jehova tanúi, a Pünkösdiek, a szövetségre lépő protestáns felekezetek (a Kongregacionalista Keresztény Egyházak gyülekezete, az Evangélium szerint Reformált Egyház, Krisztus Egyesült Egyháza, az Egyesült Presbiteriánus Egyház), valamint a Golgota Keresztény Gyülekezet. Ezek a felekezetek, amelyeknek száma a 19. század végétől gyarapodott, egymással párhuzamosan, olykor egymással vetélkedve végezték a keresztény hitterjesztést.

Az Amerikai Egyesült Államokban az Európából Amerikába kivándorló orthodoxok elsősorban az 1870 előtt csatlakozott államok területén hozták létre egyházmegyéiket, érsekségeiket. Az Amerikai Örmény Egyház Keleti Egyházmegyéje 1898-ban jött létre a Massachusetts állambeli Worcester városában. Albán bevándorlók 1919-ben Massachusetts Boston nevű városában létrehozták az Amerikai Albán Orthodox Egyházmegyét. A Konstantinápoly fennhatósága alá tartozó Amerikai Görög Orthodox Érsekség 1921-ben született meg New York városában. Az Oroszországon Kívüli Orosz Orthodox Egyház a moszkvai pátriárka, Tyihon beleegyezésével 1922-ben jött létre New Yorkban. Ugyanebben a városban alakult meg 1924-ben az Antióchiai Orthodox Keresztény Érsekség. Az Amerikai Örmény Egyház Nyugati Egyházmegyéjének központját 1928-ban a kaliforniai Burbank városában állították fel. Az Amerikai Román Orthodox Püspökség 1935-ben kezdte meg működését a Michigan állambeli Detroitban. Az Amerikai Albán Orthodox Egyházmegye 1949-ben jött létre Boston városában. A Román Orthodox Missziós Püspökség 1950-ben New York városában állította fel székhelyét. Az Amerikai Ukrán Orthodox Egyház 1950-ben lett önállóvá New Jersey államában. A szír orthodoxok 1958-ban állítottak fel egy érsekséget New Jersey Hackensack nevű városában. A Szent Márk Kopt Orthodox Egyház 1960-ban jött létre Jersey Cityben.

A Názáretieket, azaz az Apostoli Keresztény (Názáreti) Egyházat a metodistáktól elszakadó amerikai teológus, Ph. F. Bresee († 1915) alapította 1895-ben a kaliforniai Los Angelesben. A pünkösdistákkal egyesült egyház hivatalosan azonban csak 1908-ban kezdte meg működését a Texas állambeli Pilot Point városában. Az evangéliumi alapokon álló gyülekezet fő célja az, hogy minden

népet Krisztushoz hasonló tanítvánnyá tegyen. Tagjai csak a keresztséget és az úrvacsorát tekintik szentségnek, de végzik a többi katolikus szentségnek megfelelő áldásokat, szertartásokat is. Egyházkormányzati szempontból nem teljesen episzkopális, de nem is teljesen kongregacionalista, hanem képviseleti jellegű egyház: a világi és a felszentelt szolgákból álló képviselők egyenlő arányban és jogon vesznek részt az egyház kerületi vagy egyetemes gyűlésein.

A Jehova tanúi (1931-ig: a Komoly Bibliakutatók Nemzetközi Szövetsége) vallási gyülekezet megalapítása Ch. Russell († 1916) pittsburghi posztókereskedő nevéhez fűződik. A Jehova név az ószövetségi Jahve (*Jhvh*) istennév helytelen olvasatából ered. A mozgalom a közeli világvégét jósoló, majd az esemény elmaradása miatt „csalódó" adventista irányzatból fejlődött ki. 1874-től jelenik meg a Sion Őrtornya (később: Őrtorony) című folyóiratuk, ebben fogalmazzák meg tanításukat. Egyházuk tagjainak, a tanúknak célja a Szentírás tanulmányozása és az általuk igaznak vélt értelmezések terjesztése. Krisztust úrnak és megmentőnek vallják ugyan, de nem fogadják el isteni mivoltát, s így elutasítják a Szentháromságra vonatkozó tanítást is. Krisztus Jehova legkiválóbb teremtményeként szenvedésével és halálával visszaszerezte az emberiség számára az örök földi életet. E földi paradicsomban azonban csak a 144 ezer igaz tanú (Jel 7,4; 14,1) élvezheti a dicsőséget Krisztussal. A gonoszokat Jehova a harmagedóni (vö. Jel 16,16) csatában fogja legyőzni, de nem a pokolra küldi, hanem teljesen megsemmisíti őket. A tanúk életmódjának főbb jellemzői: fő feladatuknak az igehirdetést tartják; pártokkal, szakszervezetekkel nem működnek együtt; nem fognak fegyvert; nem tesznek esküt; az ApCsel 15,29 és ószövetségi helyek alapján minden formában tartózkodnak a vértől, s a vérátömlesztést akkor is elutasítják, ha az az életet biztosítaná maguknak vagy gyermekeiknek.

A protestáns eredetű Pünkösdi Mozgalom tagjai a közeli világvégét várják, és magukról azt állítják, hogy a Lélek kiáradása révén köztük ismét megjelentek az ősegyház karizmái (vö. 1 Kor 12, 1–10; Róm 12,6). 1886-ban Tennessee államban egy baptista prédikátor, R. Spurling († 1935) alapított egy ilyen közösséget. 1906-ban a kaliforniai Los Angelesben egy kis gyülekezet tagjai azt állították, hogy a bibliai pünkösdhöz hasonló eseményeket éltek át. A mozgalom hívei a Krisztus ezeréves földi uralmára utaló szentírási képet (vö. Jel 20, 1–4) betű szerint értelmezik, és úgy gondolják, hogy a mozgalom tagjai, a Lélekben megújult kiválasztottak lesznek részesei Krisztus ezeréves földi országának.

Az egymással szövetséget kötő evangélikus és református felekezetek közül a Kongregacionalista Keresztény Egyházak gyülekezete 1931-ben a washingtoni Seattle városában jött létre. Az Evangélium szerint Reformált Egyház 1934-ben Missouri Saint Louis nevű városában alakult meg az Amerikai Református Egyház és az Észak-amerikai Evangéliumi Zsinat egybeolvadásával. Krisztus Egyesült Egyháza az ohiói Clevelandben 1957-ben létesült az Evangélium szerint Reformált Egyház és a Kongregacionalista Keresztény Egyházak egyesülésével. Az USA Egyesült Presbiteriánus Egyháza 1958-ban született meg a pennsylvaniai Pittsburgh városában.

A Golgota Keresztény Gyülekezet 1965-ben Dél-Kalifornia területén jött létre. Ez a különféle protestáns felekezeteket egybefogó gyülekezeti közösség szervezeti szempontból episzkopális jellegű, s vasárnapi istentiszteletein erőteljesen az „egyedül a Szentírás" (lat. *sola Scriptura*) elvet hangsúlyozza. Célja az, hogy a Biblia egy-egy fejezetéhez szorosan kapcsolódó prédikációkkal felkészítse a híveket a mindennapi életben való keresztény helytállásra s a Krisztussal való személyes kapcsolat elmélyítésére.

Az Államokhoz 1878-ban csatlakozó Colorado államában katolikus részről a 16. századtól kezdve spanyol, majd francia hittérítők terjesztették a kereszténységet. Munkájukat mexikói papok folytatták. Az országban azonban nagyobb sikere volt a protestáns missziónak. Denver episzkopális egyházmegyéje 1873-ban jött létre. Kis létszámban ugyan, de a mormon közösségek is meggyökereztek az állam területén. Az első katolikus püspökség 1887-ben alakult meg Denverben, a lutheránus egyházkerület pedig 1921-ben. • Montanában, a különféle indián (sziú, nez-percé, sejen, feketelábú stb.) törzsek hazájában a rendszeres hittérítést katolikus részről a 19. században a flandriai származású P. de Smet († 1873) jezsuita misszionárius és társai kezdték el. A főváros, Helena püspöksége 1884-ben alakult meg. Az állam területén azonban többségbe kerültek a protestánsok

(evangélikusok, metodisták, baptisták, presbiteriánusok stb.). • Észak-Dakotában a jezsuita P. de Smet és társai a 19. század közepén a sziúk dakota törzsébe tartozó indiánok ezreit térítették meg. Fargo város püspöksége az USA-hoz való csatlakozás évében, 1889-ben jött létre. A területen jelentős sikerei voltak a protestáns hittérítésnek is. • Dél-Dakotában a katolikus hittérítést a 18. században kanadai franciák kezdték meg, de az indiánok rendszeres térítése a 19. század első felében P. de Smet és társai nevéhez fűződik. Sioux Fall településen 1889-ben alakult meg az első katolikus püspökség. Az állam területén hatékonyan terjesztették a kereszténységet a protestánsok is. • Washington állam délkeleti részén 1836-ban M. Whitman († 1847) evangélikus orvos és felesége kezdte meg az ott élő indián törzsek keresztény hitre térítését. Katolikus részről két évvel később érkeztek kanadai világi papok az oregoni Vancouver erődbe, innen kiindulva kezdték meg hittérítő tevékenységüket. Munkájukhoz szerzetesek is csatlakoztak, akik közül kiemelkedő volt az itáliai származású jezsuita, J. Cataldo († 1928). Seattle városának katolikus püspöksége 1907-ben jött létre.

Wyoming területén katolikus részről P. de Smet és jezsuita társai 1840-től kezdték meg az indiánok térítését. Cheyenne püspöki székhelyét a Szentszék 1887-ben hozta létre. A katolikusok mellett a protestáns felekezetek is hatékony missziót folytattak az államban. • Idaho indiánjainak térítését P. de Smet és az itáliai jezsuita A. Ravalli († 1884) kezdte meg az állam keleti részén található Cataldóban. 1868-ban Idaho vidéke apostoli vikariátust kapott. A főváros, Boise püspöksége 1893-ban jött létre. Az államban jelentős missziós munkát végeztek különféle protestáns felekezetek is. • Utah államában a lakosok többsége „Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyházához" (a mormonokhoz) csatlakozott. Salt Lake City katolikus püspökségét a Szentszék 1891-ben alapította. • Oklahoma területén a rendszeres hittérítést francia bencések kezdték meg a 19. század végén. Oklahoma főváros püspöksége 1905-ben jött létre. Az államban azonban hatékony térítést végeztek a baptista és a metodista gyülekezetek is. • Új-Mexikóban Santa Fe 19. század közepén alapított katolikus püspökségét 1874-ben a Szentszék érsekség rangjára emelte. Az államban sikeresen végeztek hittérítő tevékenységet különféle protestáns felekezetek is. • Arizona területén a 17-18. század fordulóján katolikus részről a missziót jezsuiták és ferencesek végezték. A Szentszék 1897-ben hozta létre Tucson városának püspökségét. A katolikus térítéssel párhuzamosan különféle protestáns közösségek és a mormonok is folytattak hittérítő tevékenységet. • A Hawaii-szigeteken a katolikusok mellett különféle protestáns felekezetek terjesztették a kereszténységet. Honolulu katolikus egyházmegyéje 1941-ben jött létre egy korábban alapított vikariátusból. • Alaszka orosz orthodox egyházmegyéjének központja 1870-től Sitka településén volt. Fairbanks városában a Szentszék 1916-ban hozta létre az apostoli vikariátus központját. Juneau püspöksége 1951-ben jött létre, Fairbanks egyházmegyéje pedig 1962-ben létesült.

A közép-amerikai Mexikóban 1917 és 1940 között az állam korlátozta a katolikusok szabad vallásgyakorlatát, és sokan vértanúk lettek az üldözések idején. Kubában az alkotmány 1959-től csak papíron biztosította a vallásszabadságot, miközben a külföldi katolikus papokat és protestáns lelkészeket Castro kiutasította az országból. Jamaica, Haiti, a Dominikai Köztársaság, Puerto Rico, valamint Trinidad és Tobago területén elsősorban brit protestánsok terjesztették a hitet, de a katolikus közösségek is végezhették munkájukat.

A katolikus hagyományokkal rendelkező Mexikóban a kormányzat a 19. század közepétől erőteljesen korlátozta az egyház szabadságát. Amikor az ország 1917-ben szövetségi köztársasággá alakult, az antiklerikális politika egyházüldözéssé változott: betiltották a hitoktatást, megszüntették a katolikus sajtót, s a katolikusokat elbocsátották az állami hivatalokból. 1927-től a templomokat is bezárták, és a vallási szertartások nyilvános gyakorlatát sem engedélyezték. 1929-ben a kormány és a püspöki kar között részleges megegyezés jött létre, de a helyzet csak 1940-től javult lényegesen, amikor az elnök a nép vallásos érzületét tiszteletben tartó politikába kezdett. Mexikóváros 16. századi érsekségén kívül azonban az egyházüldözés előtti és utáni időszakban is alakultak az országban új püspökségek és érsekségek.

Kuba területén a 19. században felszámolt katolikus egyházszervezet újjáépítése 1903-ban kezdődött meg: új püspökségek alakultak, s a havannai püspökség 1925-ben érsekség rangjára emelke-

dett. A Castro-kormányzat hatalomra jutásával (1959) az alkotmány csak papíron biztosította a vallásszabadságot, mert a gyakorlatban erőteljesen korlátozták a keresztény felekezetek működését: attól való félelmükben, hogy a felekezetek titokban együttműködnek a CIA-val, a külföldi katolikus papokat és protestáns lelkészeket kiutasították az országból, a katolikus egyház oktatási intézményeit pedig államosították.

A brit fennhatóság alatt álló Jamaicában a 19. század végétől elsősorban az anglikán episzkopális egyház és különféle protestáns felekezetek terjesztették a kereszténységet. Kingston főváros katolikus püspöksége 1956-ban jött létre egy 19. századi apostoli vikariátusból.

A Haiti Köztársaságban a 19-20. században az anglikán episzkopális egyház, a különféle protestáns felekezetek és a katolikusok végezték a missziós munkát. A katolikus egyház központja a főváros, Port-au-Prince érseksége volt, amely a 19. század közepén jött létre.

A Dominikai Köztársaságban a 19. század második felétől kezdve különféle protestáns gyülekezetek (evangéliumi közösség, adventisták, baptisták stb.) és a katolikus egyház képviselték a kereszténységet. A főváros, Santo Domingo 16. században alapított érsekségének területéből kiszakítva a Szentszék az 1950-es években új püspökségeket hozott létre.

Puerto Rico szigetén a 19. században a kereszténység katolikus változata volt az uralkodó vallás. A század végén azonban az USA területéről protestáns közösségek is érkeztek a szigetre. A főváros, San Juan püspöksége 1960-ban emelkedett érsekség rangjára.

A karib-tengeri szigeteken lévő Trinidad és Tobago brit gyarmatán a 19-20. század fordulóján a brit protestantizmus és a katolikus egyház képviselte a kereszténységet. A főváros, Port of Spain 19. századi katolikus érsekségéhez csatolva 1956-ban és 1958-ban új püspökségek alakultak.

Az Észak- és Dél-Amerikát összekötő földhídon lévő Guatemala, Brit Honduras (Belize), Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica és Panama államaiban a 20. század első felében a katolikusoké volt a vezető szerep a hithirdetésben, de különféle protestáns felekezetek is terjesztették a kereszténységet.

Guatemalában a katolikus egyház 1928-ban visszanyerte szabadságát, de a hittérítők munkáját 1950-ig korlátozták. Ennek ellenére a 16. században alapított guatemalai érsekség mellett 1921-től kezdődően több püspökség létrejöhetett. Az országban különféle protestáns felekezetek is meggyökereztek. • Brit Honduras (Belize) területén 1883-ban anglikán egyházmegye alakult. A katolikus apostoli vikariátust 1893-ban hozták létre, és ez 1956-ban emelkedett egyházmegyei rangra. • Hondurasban, ahol a 19. században erőteljesen korlátozták a vallásszabadságot, a 20. században enyhült a helyzet: Tegucigalpa 16. századi érseksége mellett új püspökségek is alakultak, s a főként amerikai eredetű protestáns felekezetek is végezhették hittérítő tevékenységüket. • A katolikus többségű El Salvadorban San Salvador főváros 19. századi püspöksége 1913-ban emelkedett érsekség rangjára. A 20. század közepéig két újabb püspökség jött létre az országban, és különféle protestáns felekezetek is terjesztették a keresztény vallást. • Nicaragua területén a legnépesebb egyház a 19. században a katolikus volt, a különféle protestáns felekezetek csak a 20. században kezdték erőteljesebben hirdetni a kereszténységet. Managua főváros 16. századi püspöksége 1913-ban emelkedett érsekség rangjára. • Costa Rica köztársaságában az 1875-ös alkotmány a katolikus vallást államvallássá tette. Ennek ellenére protestáns felekezetek (metodisták, lutheránusok, anglikánok, baptisták stb.) is terjeszthették a kereszténységet. A főváros, San José 19. században alapított katolikus püspöksége 1921-ben érsekség rangjára emelkedett. A század közepéig még két új püspökség is alakult az országban. • Panama fővárosának, Panamavárosnak 16. századi püspöksége 1955-ben emelkedett érsekség rangjára. A következő évtizedben a katolikus egyházszervezet három új püspökséggel gyarapodott. A protestáns felekezetek közül a britanniai eredetű evangéliumi (ang. *evangelical*) irányzat volt a leghatékonyabb a hitterjesztésben.

A dél-amerikai földrész északi részén, a hagyományosan katolikus Kolumbia, Ecuador és Venezuela országaiban a 20. század első felében elsősorban a katolikus egyházszervezet erősödött meg, jóllehet kisebb protestáns közösségek is részt vettek a keresztény igehirdetés

munkájában. Guyana brit és Suriname holland gyarmatán az anglikán és más protestáns felekezetek voltak többségben, s csupán Francia Guyana területén élvezett elsőbbséget a katolikusok közössége.

Kolumbiában az 1886-os alkotmány államvallássá tette a katolicizmust, s bár a korábbi liberális kormányzat által elkobzott egyházi vagyont nem adta vissza, az állam évenkénti kártérítést fizetett. A főváros, Bogotá 19. századi érsekségén kívül a század vége és a 20. század közepe között több püspökség és érsekség is alakult az országban. • A 19. századi Ecuadorban a többségben lévő katolikusok mellett anglikán, baptista és metodista felekezetek képviselték a kereszténységet. 1875-ben a liberális kormány vallásszabadságot hirdetett, de feloszlatta a szerzetesrendeket, és a katolikus egyházat megfosztotta vagyonától. Az egyházat és az államot 1904-ben választották el egymástól. 1870 és 1965 között a Quito főváros érsekségéhez tartozó egyházszervezet öt új püspökséggel bővült. • A hagyományosan katolikus Venezuelában a 19. század végén választották szét az egyházat és az államot. Caracas főváros 19. században alapított érsekségén kívül a 20. század első felében még három új püspökség is alakult a területen. Bár Venezuela lakosainak túlnyomó többsége római katolikus volt, a kereszténységet kisebb protestáns evangéliumi közösségek is megjelenítették az országban. • Guyana brit gyarmatán az anglikán és az adventista felekezetek missziója mellett a katolikus hitterjesztés háttérbe szorult. Georgetown főváros püspöksége csak 1956-ban alakult. • Suriname holland gyarmatán a 19. századi brit uralom következtében elsősorban a kereszténység anglikán változata terjedt el, jóllehet a század közepén a katolikus hitterjesztés is megújult. Paramaribo főváros katolikus püspöksége azonban csak 1958-ban jöhetett létre. • Francia Guyana területén a kereszténységet a 19. században elsősorban a katolikus egyház képviselte. A főváros, Cayenne püspöksége viszont csak 1956-ban születhetett meg.

A dél-amerikai kontinens nyugati részén fekvő Peru és Chile államaiban a 19. század végi korlátozások megszűnése után a katolicizmus, a különféle protestáns felekezetek és az orthodoxia új lehetőségeket kaptak a keresztény hit terjesztésére.

Peruban a 19. század második felében a liberális politikusok akadályozták a katolikus egyház működését. A 20. század elején azonban a katolikus egyház szabadabbá vált, és megjelentek az országban az orthodoxok is. A 16. századi alapítású Limai Érsekséghez kapcsolódva a 19. század végétől a 20. század közepéig négy katolikus püspökség is alakult Peruban. 1933-ban a katolicizmus államvallás lett. • A hagyományosan katolikus Chilében a 19. századi korlátozások után a katolikus egyház és a protestáns felekezetek hitterjesztő tevékenysége is új lendületet kapott. Az egyház és az állam szétválasztása (1925) békésen és újabb államosítások nélkül zajlott le. Ezt követően Chile történelmi érsekségei és püspökségei újabb érsekségekkel és püspökségekkel egészültek ki. A történelmi metropoliák között kiemelkedő tekintélye volt a főváros, Santiago de Chile érsekségének.

Dél-Amerika keleti és középső részének országaiban egymástól eltérő módon alakult a keresztény felekezetek sorsa. Brazíliában, ahol az alkotmány már a 19. század végén elválasztotta az egyházat az államtól, elsősorban a katolikus vallás terjedt el, de sikerrel tevékenykedtek az orthodox és protestáns felekezetek is. – Argentínában, ahol a 19. század végén liberális körök igyekeztek kiszorítani a katolikusokat a közéletből, a 20. század első felében megváltozott a helyzet, s fellélegezhettek a katolikus közösségek. 1945 és 1955 között a kormányzat újra megkísérelte szétverni a katolikus szervezeteket, ám próbálkozása nem járt sikerrel. – Uruguayban liberális hatásra a 20. század elején tiltották ki a hitoktatást az iskolákból, s választották szét az egyházat és az államot. A század közepére azonban a keresztény felekezetek nagyobb szabadságot kaptak. – Paraguay területén a 19. század végén a katolicizmust államvallássá tették, de más keresztény felekezetek is szabadon tevékenykedhettek. – Bolíviában a 20. század elején az alkotmány vallásszabadságot biztosított. A század közepétől a szerzetesek és papok közül egyre többen vállaltak politikai szerepet is a társadalmi problémák megoldása érdekében.

Brazíliában – ahol a portugál gyarmatosítóknak és hitterjesztőknek köszönhetően elsősorban a katolikus vallás terjedt el – az 1891-es köztársasági alkotmány elválasztotta az egyházat az államtól. A Római Katolikus Egyház és a protestáns (baptista, adventista, lutheránus, kálvinista, anglikán) gyülekezetek szabadon tevékenykedhettek. 1920-tól gyarapodott a Brazíliába bevándorolt örmény orthodox, örmény katolikus és evangéliumi közösségek létszáma. Katolikus részről számos új érsekség és püspökség létesült. 1960-ban a Rio de Janeirót felváltó új főváros, Brazíliaváros is püspöki székhellyé vált.

Az Argentin Szövetségi Köztársaságban a 19. század második felében liberális körök megpróbálták kiszorítani a katolikus egyházat a közéletből. A 20. században valamelyest enyhült a kormányzat és az egyház közti feszült helyzet. Ennek jelei: 1934-ben Argentína adott helyet a Nemzetközi Eukharisztikus Kongresszusnak; az országban egyházmegyék, plébániák és katolikus iskolák jöttek létre. A katolikus közösségek mellett megjelentek az örmény orthodox, örmény és ukrán katolikus, valamint protestáns gyülekezetek is. A liberálisok nyomásának engedő Perón elnöksége (1945–1955) alatt azonban felszámolták a katolikus szervezeteket, egyetemeket, megszüntették az iskolai hitoktatást, lehetővé tették a polgári házasságok felbontását, s nyilvánosházakat nyitottak. Amikor a püspökök és a papok tiltakoztak, megtorlásul több székesegyházat felgyújtottak. 1955-ben ért véget ez a nehéz időszak. A 20. század első felében az egyház szervezete a megpróbáltatások és támadások ellenére is új érsekségekkel és püspökségekkel bővült. A metropoliák között kiemelkedő szerepe volt a főváros, Buenos Aires érsekségének, amely a 19. század elején létesült. A római katolikusok mellett a 20. században orthodox és Rómával egyesült katolikus közösségek is meggyökereztek Argentínában.

Uruguay köztársaságában 1878-ban a montevideói apostoli vikariátus püspökséggé lett, majd érsekség rangjára emelkedett. Liberális eszmék hatására a 20. század elején a hitoktatást kitiltották az állami iskolákból, s az 1917-es alkotmány szétválasztotta az egyházat és az államot. 1920-tól főleg európai bevándorlók orthodox, katolikus és evangéliumi közösségeket hoztak létre az országban. A katolikus egyház 1955-től kezdődően számos új püspökséggel gyarapodott.

Paraguayban, ahol az 1870-es alkotmány minden vallásnak szabadságot adott, s a katolicizmust államvallássá tette, a pártok önkényuralma alatt is szabadon működhettek a keresztény felekezetek. 1927-ben a jezsuiták is visszatérhettek az országba. 1929-ben Asunción főváros püspöksége érsekség rangjára emelkedett, és újabb püspökségek létesültek.

Bolíviában az 1906-os alkotmány biztosította a vallásszabadságot. Sucre fővárosban a 17. század elején alapított La Plata püspökség 1924-ben érsekséggé lett. Az Észak-Amerikából bevándorló protestáns hittérítők munkájának ellensúlyozására a Szentszék 1941-től két vikariátust is alapított: így az indiánok szinte kivétel nélkül katolikus hitre tértek. A kormány székhelyén, La Paz városában 1943-ban jött létre az érsekség. 1960-tól a katolikus egyház „láthatóbbá kívánt válni" a bolíviai társadalomban: a püspökkari konferencia pásztorlevelei felhívták a kormányzat figyelmét a parasztok és a munkások nyomorúságos gazdasági helyzetére. A püspökök különféle szervezeteket alapítottak, amelyeknek feladata a társadalmi problémák megoldása volt. Sok pap, szerzetes és szerzetesnővér tevékeny politikai szerepet vállalt a munkások jogainak védelme érdekében.

Az észak-afrikai államokhoz tartozó Líbiában a Szentszék 1913-ban hozott létre egy apostoli vikariátust, amelyet később két részre osztottak. – Tunéziában a 19. század végén újra megalakulhatott Karthágó érseksége. Az érsekség 1964-ben azonban megszűnt, s a muszlim kormányzat erőteljesen korlátozni kezdte a katolikusok s egyéb keresztény felekezetek működését. – Algériában a 19. század végén Algír érseke korlátozott mértékben ugyan, de lehetőséget kapott muszlimok térítésére is. Algéria függetlenségének kinyilvánítása (1962) után az európai keresztények többsége elhagyta a köztársaságot. – Marokkóban a 20. század elején apostoli vikariátus alakult. 1912-ben azonban az iszlám államvallás lett, és betiltották a muszlimok felé irányuló hittérítést. – Nyugat-Szahara területén csak a 20. század közepén jöhetett létre egy apostoli prefektúra.

A muszlim Líbia területén az Egyiptomból származó koptok a keleti egyházhoz tartoztak, s csak a bevándorolt olaszok voltak katolikusok. A Szentszék 1913-ban elsősorban számukra hozta létre Líbia Apostoli Vikariátusát. 1927-ben ez az egyházkormányzati egység két részre oszlott: keleten megszületett a Kürenaikai Apostoli Vikariátus, nyugaton pedig a Tripoliról elnevezett vikariátus. A keleti vikariátust 1939-ben Bengázi városáról nevezték el. Az országban anglikánok és amerikai eredetű protestáns szekták is megtelepedtek, jóllehet a líbiai kormányzat az utóbbiakat hivatalosan nem ismerte el.

Tunéziában a Fehér Atyák működésének köszönhetően 1884-ben újraalakulhatott az arabok által elpusztított Karthágó érseksége. Első főpapja és Afrika prímása a francia származású Ch. Lavigerie († 1892), Algír metropolitája lett. Karthágóban orthodox érsekség is létezett. Az országban lévő protestáns gyülekezeteket – a katolikus közösségekhez hasonlóan – kizárólag bevándorolt európaiak alkották. A Szentszék és az iszlám kormányzat közötti 1964-es konkordátum alapján a karthágói érsekség megszűnt, az iszlám állam kisajátította a templomokat s az egyház vagyonát. A liturgiát csak a kolostorokban és a nem nyilvános kápolnákban engedélyezték. Egyházi tulajdonban hagyták azonban a katolikus iskolákat.

A 19. század végén Ch. Lavigerie, Algír metropolitája – a Fehér Atyák és a Fehér Nővérek kongregációjának alapítója – nemcsak a bevándorolt európaiak számára szervezte az egyházat, hanem korlátozott lehetőséget kapott a muzulmánok térítésére is. A 20. század első felében jezsuita misszionáriusok is érkeztek az országba, és itt élt a francia származású Ch. Foucauld († 1916) remete is, akinek hithirdető életvitelét az 1933-ban alakult Jézus Kistestvérei Kongregáció tagjai tekintették követendő példának. 1950-ben Algéria északi részén különféle protestáns gyülekezetek szövetségre léptek egymással. Az algériai orthodox keresztények egyházkormányzati szempontból a karthágói orthodox érsek alá tartoztak. Algéria függetlenségének kikiáltása (1962) után az európai keresztények nagy része elhagyta a köztársaságot.

Marokkóban, amely a középkorban az iszlám egyik erőssége volt, a keresztények csak a 19. században kaptak vallásszabadságot. Főként francia misszionáriusok tevékenykedtek az országban. 1908-ban a Szentszék a korábban alakult apostoli prefektúrát vikariátus rangjára emelte. 1912-ben az iszlám államvallás lett, s betiltották a muzulmánok felé irányuló hittérítést. 1923-ban a Szentszék két vikariátust hozhatott létre: Tanger központtal a spanyol védnökség alatt álló terület számára és Rabat városában a francia védnökség alatt élő keresztények számára. 1955-ben Rabat, majd a következő évben Tanger is érsekség rangjára emelkedett. A bevándorlók között csekély számban protestánsok is éltek. A marokkói keleti keresztények egyházkormányzati szempontból a tunéziai Karthágó orthodox metropolitájához tartoztak.

Nyugat-Szahara vidékén a 19. század végén az uralkodó vallás az iszlám volt. A Szentszék csak 1954-ben hozhatta létre Spanyol Szahara és (a Marokkó területébe ágyazódó) Ifni apostoli prefektúráját. Az elenyésző kisebbségben élő keleti keresztények a tunéziai Karthágó orthodox metropolitájának fennhatósága alatt álltak.

A Nyugat-Afrika területén lévő államokban a francia, brit, portugál és német gyarmati uralom kezdetén az iszlám vagy valamelyik törzsi vallás volt az uralkodó. A katolikusok, a protestánsok és az orthodoxok missziója révén azonban a 20. század közepére ezekben az országokban is eredményessé vált a keresztény hittérítés. – Mauritániában a 20. század közepén jött létre egy katolikus püspökség. – Szenegál területén, Dakar környékén a 20. század elején gyarapodott a protestáns és a katolikus közösségek száma. – Gambiában a 20. század közepén apostoli prefektúra jött létre, amelyet a Szentszék 1957-ben egyházmegyévé alakított. – A portugálok uralta Bissau-Guinea apostoli prefektúrája 1955-ben jött létre. – A Guineai Köztársaság területén elsősorban az anglikán felekezet terjedt el, de 1949-ben katolikus apostoli prefektúrát is kapott az ország. – Sierra Leonéban a 20. század közepén létesült katolikus püspökség. – Libériában, az USA-ban fölszabadított és visszatelepített rabszolgák közösségeiben, elsősorban az anglikán és más protestáns felekezetek terjesztették a kereszténységet. 1934-ben

azonban katolikus részről apostoli vikariátust is kapott az ország. – Mali, az egykori Francia Szudán területén a 20. század elején született egy apostoli prefektúra, amelyet később vikariátussá alakítottak. – Elefántcsontparton 1911-ben létesítettek apostoli vikariátust egy korábbi prefektúrából. – Felső-Volta (Burkina Faso) apostoli vikariátusa 1921-ben alakult, és a század közepén érsekség rangjára emelkedett. – Ghána apostoli prefektúráját a Szentszék 1943-ban alapította. – Togo területén az 1955-ben létrejövő katolikus érsekséget egy korábbi alapítású prefektúrából, illetve vikariátusból alakították ki. – Dahomey (Benin) apostoli prefektúrája a 19. század végén jött létre, s 1955-ben érsekség is alakult az országban. – Niger területén Niamey főváros 1942-ben lett az apostoli prefektúra, majd 1961-ben a püspökség központja. – Nigériában az anglikán és más protestáns hitterjesztés mellett a katolikusok is eredményesen hirdették Krisztus örömhírét. Lagos püspöksége 1943-ban létesült, Benin egyházmegyéje pedig 1950-ben.

Mauritániában – ahol ma az iszlám az uralkodó vallás – katolikus részről a rendszeres misszionálást a Fehér Atyák a francia védnökség alatt, a 20. század elején kezdték meg. A protestáns hittérítők a század közepén elhagyták az országot. A katolikusok 1965-ben püspökséget hozhattak létre Nouakchott városában. A keleti keresztények Karthágó orthodox metropolitájának fennhatósága alá tartoztak.

Szenegál lakóinak többsége a törzsi vallásokat vagy az iszlámot követte. A 19. században francia protestánsok létesítettek kis közösségeket az ország északi részén, majd a 20. század elején Dakar városában. Katolikus részről a 19. században létrejött vikariátust 1939-ben Dakar városáról nevezték el. Ennek az egyházkormányzati egységnek szerepét 1955-ben a dakari érsekség és egy püspökség vette át.

Gambiát a Szentszék 1931-ben nyilvánította missziós területté. 1951-ben jött létre Bathurst (ma: Banjul) városában egy apostoli prefektúra, amely 1957-ben egyházmegye rangjára emelkedett. Az országban a katolikusokon kívül főleg a metodisták végeztek térítő tevékenységet.

Bissau-Guinea területén a rendszeres hittérítést 1930-ban portugál ferencesek kezdték meg. Munkájukhoz később itáliai hittérítők csatlakoztak. A portugálok uralta Bissau-Guinea apostoli prefektúráját a Szentszék 1955-ben hozta létre Bissau városában.

A mai Guineai Köztársaság területén az anglikán protestánsok a 19. századtól kezdve végeztek hittérítést. Katolikus részről a 20. század elejétől főleg a Szentlélek Atyák, majd a Fehér Atyák terjesztették a kereszténységet. 1949-ben apostoli prefektúrát kapott az ország. Conakry érseksége 1955-ben ebből a prefektúrából jött létre.

Sierra Leone országában a lakosok többsége az iszlámot, kisebb része valamelyik törzsi vallást követte. Protestáns (anglikán, metodista stb.) és katolikus részről az országban a 19. század közepén indult el a hitterjesztés. A Freetown és Bo városairól elnevezett katolikus püspökség 1950-ben jött létre. 1962-ben Makeni városában is alakult püspökség.

Libériában, ahová az USA kormánya a 19. század elején fölszabadított rabszolgákat telepített vissza, először amerikai protestáns felekezetek (anglikán episzkopális egyházi közösségek, lutheránusok stb.) terjesztették a kereszténységet. A katolikus hitterjesztés csak a 19. század végén kezdődött el. 1903-ban jött létre Libéria Apostoli Prefektúrája, amely 1934-ben vikariátus rangjára emelkedett. 1950-ben ezt a vikariátust a fővárosról, Monroviáról nevezték el, miközben Cape Palmas központtal egy új apostoli prefektúra is alakult az ország délnyugati részén.

A mai Mali Köztársaság, az egykori Francia Szudán területén a 19. században a lakosok többsége muzulmán vagy valamelyik törzsi vallás követője volt. Katolikus részről a hittérítést a 20. század elején a Fehér Atyák kezdték el. Francia Szudán apostoli prefektúrája 1901-ben jött létre. A prefektúrát 1921-ben Bamako fővárosról nevezték el. Ez a prefektúra 1927-ben vikariátus, majd 1955-ben érsekség rangjára emelkedett. Mali területén a 19. századtól kezdődően kisebb protestáns közösségek is kialakultak.

Elefántcsontparton katolikus részről a hitterjesztést a 19. század végén a Szentlélek Atyák, majd a Lyoni Szeminárium misszionáriusai végezték. 1895-ben a Szentszék létrehozott az Aranyparttal (Ghánával) határos részen egy apostoli prefektúrát, amely 1911-ben vikariátus rangjára emelkedett. A területen 1924-től megkezdődött a metodista misszió is. Abidjan katolikus érseksége 1955-ben jött létre.

Felső-Volta (Burkina Faso) keresztényei a francia fennhatóság idején Francia Szahara és Szudán apostoli vikariátusához tartoztak. A 20. század elején a Fehér Atyák és a Fehér Nővérek hozták létre az első missziós telepeket. Ezzel együtt protestáns közösségek részéről is megindult a misszió. Ouagadougou apostoli vikariátusa 1921-ben jött létre. Ez a vikariátus 1955-ben érsekség rangjára emelkedett.

Mivel Ghána a 19. századtól brit fennhatóság alatt állt, területén elsősorban anglikánok és metodisták végeztek missziót. A 19. század végétől kisebb orthodox közösségek is kialakultak az országban, ahol katolikus részről a Lyoni Szeminárium misszionáriusai kezdeményezték a rendszeres hittérítést. Az ő munkájukat a 20. század elején a Fehér Atyák folytatták. Accra apostoli prefektúráját a Szentszék 1943-ban hozta létre. A prefektúra 1947-ben vikariátus, majd 1950-ben érsekség rangjára emelkedett. Accra városában 1959-ben jött létre az alexandriai görög pátriárka fennhatósága alá tartozó görög orthodox érsekség a nyugat-afrikai orthodox közösségek összefogására.

Togo területén a hittérítést a 19. század közepén német evangélikusok kezdték. A rendszeres katolikus misszió a század végén indult meg. 1892-ben a Szentszék apostoli prefektúrát hozott létre az országban. A prefektúra 1914-ben vikariátussá alakult, amelyet 1938-ban Lomé városáról neveztek el. Ez a vikariátus 1955-ben emelkedett érsekség rangjára.

Dahomeyben (Beninben) – a 19. századi brit és francia gyarmati vetélkedés színterén – a metodistákon kívül más protestáns felekezetek (baptisták, adventisták, mormonok stb.) is hoztak létre keresztény közösségeket. Katolikus részről a missziós munkát a század közepén lyoni hithirdetők kezdték meg. A terület apostoli prefektúrája 1883-ban jött létre. Ez a prefektúra 1901-ben vikariátussá alakult, majd ebből született meg 1955-ben Cotonou városának érseksége. A főváros, Porto Novo püspökségét a Szentszék 1963-ban alapította.

Niger területén különféle protestáns felekezetek a 20. század elején kezdték meg a kereszténység terjesztését. Katolikus részről az ország első missziós állomását 1931-ben Lyonból érkező hithirdetők alapították. Niamey főváros 1942-ben lett egy apostoli prefektúra központja. Niamey püspöksége 1961-ben alakult meg.

Nigériában a kereszténységet a 19. században protestánsok (anglikánok, metodisták, baptisták) kezdték terjeszteni. A leghatékonyabb módon Anglia egyháza végezte a hitterjesztést. Katolikus részről a Lyoni Szemináriumból érkező misszionáriusok kezdték meg a hittérítés munkáját, amelybe a század végén a Szentlélek Atyák is bekapcsolódtak. Nigéria északi részén 1884-ben létesült egy apostoli prefektúra. Nyugaton 1911-ben alakult meg az apostoli prefektúra, amely 1918-ban vikariátussá alakult. A korabeli fővárosról, Lagosról elnevezett vikariátus 1943-ban létesült, és ez emelkedett 1949-ben érsekség rangjára. A nyugati vikariátus területén 1950-ben született meg Beninváros püspöksége.

Közép-Afrika államaiban a francia, német, brit, illetve belga gyarmati időszakban terjedt el a kereszténység protestáns, katolikus és orthodox formája. – Kamerun területén kezdetben protestánsok végeztek hittérítést. A korabeli főváros, Buea katolikus püspöksége 1950-ben alakult meg. – Spanyol Guinea (1963-tól: Egyenlítői-Guinea) államában először a 20. század elején (Bioko szigetén) jött létre apostoli vikariátus. – Gabonban, ahol elsősorban anglikánok és német evangélikusok terjesztették a kereszténységet, katolikus részről Libreville fővárosban 1947-ben alakult apostoli vikariátus, amely később püspökség rangjára emelkedett. – A Kongó-Brazzaville Köztársaság területén az apostoli vikariátus 1922-ben Brazzaville fővárosról kapta nevét. – A Kongó-Léopoldville Köztársaságban Léopoldville főváros vikariátusa 1955-ben vált érsekséggé. – A Közép-afrikai Köztársaságban Bangui főváros érseksége korábbi

alapítású prefektúrából, illetve vikariátusból jött létre 1955-ben. – Csád államának Fort Lamy (ma: N'Djamena) fővárosáról elnevezett püspöksége ugyanebben az évben alakult meg.

A mai Kamerun területén a keresztény hithirdetést a 19. században elsősorban amerikai baptisták, anglikán presbiteriánusok és német evangélikusok végezték. Katolikus részről kezdetben német, majd a 20. század elejétől francia és brit szerzetesek terjesztették a kereszténységet. Az 1890-ben alapított apostoli prefektúra 1905-ben vikariátus rangjára emelkedett, s ezt a vikariátust 1931-ben Yaoundé városáról nevezték el. Buea püspöksége 1950-ben alakult meg. Yaoundé érseksége 1955-ben jött létre, s ugyanebben az évben létesült Douala városának püspöksége is. A yaoundéi görög orthodox érsekséget 1959-ben alapították.

Spanyol Guinea lakóinak térítése a 19. században kezdődött. A Fernando Póo (Bioko) szigetéről elnevezett apostoli vikariátus 1904-ben jött létre egy korábban alapított apostoli prefektúrából. A szárazföldi részre eső Río Muni vikariátusa 1965-ben alakult.

Gabon területén a 19. században amerikai protestáns felekezetek kezdték meg a hitterjesztést. Munkájukhoz európai protestánsok is csatlakoztak. Az evangélikus misszió sikerének egyik jele az, hogy Albert Schweitzer († 1965) – német evangélikus orvos és teológus – a gaboni Lambaréné-ben 1913-ban megszervezte híres őserdei kórházát, majd később újabb kórházat és lepratelepet hozott létre. Katolikus részről a 19. század végén létesült egy apostoli vikariátus, amelyet 1947-ben Libreville városáról neveztek el. Ez a vikariátus 1955-ben egyházmegyévé alakult.

A Kongó-Brazzaville Köztársaságban katolikus részről a rendszeres hitterjesztést a 19. században a Szentlélek Atyák végezték. A 19. században létrehozott apostoli vikariátust 1922-ben Brazzaville városáról nevezték el. 1955-ben ez a vikariátus emelkedett érsekség rangjára. A legnagyobb protestáns felekezet a köztársaságban az evangélikusoké. Igehirdetésük a 20. század elején kezdődött el, de a Brazzaville központú evangélikus egyház csak 1961-re szerveződött meg.

A Kongó-Léopoldville Köztársaság területén katolikus részről a 19. század második felében a Fehér Atyák, majd a Szentlélek Atyák végezték a hittérítést. Velük párhuzamosan számos protestáns felekezet is terjesztette a kereszténységet. A Szentszék 1888-ban egy apostoli vikariátust állított fel Léopoldville központtal. A görög orthodox érsekség 1958-ban létesült ugyanitt. A városban lévő latin apostoli vikariátus 1959-ben emelkedett érsekség rangjára. Ugyanebben az évben vált Boma (az egykori Belga Kongó központja) is püspökséggé, illetve Bukavu városában is ekkor alakult egy érsekség.

A Közép-afrikai Köztársaságban katolikus részről a 19. század végén a Szentlélek Atyák kezdték a hittérítést. Ugyanebben az időben különféle protestáns felekezetek (lutheránusok, baptisták stb.) is megjelentek a franciák uralta gyarmaton. A 20. század elején apostoli prefektúra alakult a területen, amely 1937-ben vikariátus rangjára emelkedett. Ebből a vikariátusból született meg 1955-ben Bangui főváros érseksége.

Az iszlám hatása alatt álló Csádban a keresztény hittérítést 1920-ban amerikai protestánsok kezdték. Katolikus részről elsősorban a Szentlélek Atyák tevékenykedtek a francia gyarmaton. Fort Lamy apostoli prefektúrája 1947-ben, egyházmegyéje 1955-ben jött létre. Moundou városában 1959-ben alakult püspökség. Fort Lamy püspöksége 1961-ben érsekség rangjára emelkedett.

Dél-Afrika államaiban a portugál, a német, a brit, illetve a francia gyarmati időszakban erősödött meg a kereszténység protestáns, katolikus és orthodox változata. – Portugál Nyugat-Afrikában 1940-ben Luanda püspöksége érsekséggé alakult. – Délnyugat-Afrika területén német evangélikusok kezdték a hitterjesztést. Windhoek főváros apostoli vikariátusát 1926-ban hozta létre a Szentszék. – Dél-Afrikában a holland református, az anglikán és az orthodox misszió mellett sikeres volt a katolikus hitterjesztés is: Pretoria apostoli vikariátusa 1948-ban jött létre. – Bászutóföldön különféle protestáns felekezetek mellett a katolikus közösségek is elterjedtek: a terület apostoli prefektúrája 1909-ben emelkedett vikariátusi rangra. – Szváziföldön a Szentszék a 20. század elején apostoli prefektúrát létesített, amelyből a század

közepén kialakult egy püspökség. – Becsuánaföld térítését londoni protestánsok kezdték meg, de 1959-ben apostoli prefektúra is alakult a térségben. – Dél-Rhodesia (Zimbabwe) területén elsősorban az anglikánok végeztek hittérítést. A 20. század elején a Zambézi folyó mentén katolikus részről is létrejött egy apostoli prefektúra, amely 1955-ben érsekséggé lett. – Bár Zambiában főként protestáns felekezetek terjedtek el, 1936-ban a Viktória-vízesésnél apostoli prefektúra is létesült. – Nyaszaföld (Malawi) apostoli prefektúrája, majd vikariátusa a 19. század végén jött létre, s a 20. század közepén alakult meg Lilongwe főváros katolikus püspöksége. – Mozambikban a 19. század végén anglikán egyházmegye létesült, 1940-től pedig római katolikus egyházmegyék is szerveződtek az országban. – Madagaszkár szigetén a 19. század végére a protestantizmus lett az államvallás, de Antananarivo fővárosban katolikus részről is alakult egy apostoli vikariátus.

Portugál Nyugat-Afrikában a 19. században protestáns felekezetek terjesztették a kereszténységet. Katolikus részről a Szentlélek Atyák kezdték meg a portugál hatóságok által szétzilált korábbi egyházszervezet újjáélesztését. A 16. században alapított Angola-Kongó Püspökséget 1940-ben Luanda városáról nevezték el, s érsekséggé alakították, mert közben lehetőség nyílt két új püspökség létrehozására is. 1957-től újabb püspökségek csatlakozhattak Luanda érsekségéhez.

Délnyugat-Afrika területén a kereszténység terjesztését a 19. században a német evangélikusok kezdték. A század végén katolikus részről is elindult a hitterjesztés, jóllehet a bennszülött protestánsok eleinte akadályozták a katolikus hittérítők munkáját. Windhoek főváros apostoli vikariátusa 1926-ban jött létre, 1949-ben pedig újabb vikariátus alakult a térségben.

Dél-Afrikában (1961-től: Dél-afrikai Köztársaság) a 19. században a leghatékonyabb módon a holland reformátusok terjesztették a kereszténységet. A 20. század elejétől megerősödött az anglikán és az orthodox misszió: 1927-ben az alexandriai pátriárka két orthodox püspökséget is alapított a területen. Katolikus részről Pretoria apostoli vikariátusa 1948-ban alakult meg. Fokváros érseksége és Johannesburg püspöksége 19. századi apostoli prefektúrákból, illetve vikariátusokból kifejlődve 1951-ben jött létre.

Bászutóföldön a 19. században először kálvinista, majd anglikán és metodista hittérítők terjesztették a kereszténységet. A katolikus hitterjesztés a század második felében indult meg. A 19. század végén jött létre a terület apostoli prefektúrája, amely 1909-ben vikariátus rangjára emelkedett. Maseru, a főváros egyházmegyéje 1951-ben jött létre, majd tíz évvel később érsekséggé alakult.

Szváziföldön a hitterjesztést a 19. században protestánsok kezdték, majd katolikus szerzetesek folytatták. A Szentszék 1923-ban apostoli prefektúrát, majd 1939-ben vikariátust hozott létre a térségben. Ebből a vikariátusból jött létre 1961-ben Manzini város püspöksége.

Becsuánaföldön a hittérítést londoni protestáns hittérítők indították el, s a katolikusok a 19. század végén kezdték meg működésüket. Az első ír katolikus missziós állomás azonban csak 1928-ban alakulhatott meg. 1959-ben jött létre egy apostoli prefektúra a területen, amelyből később a főváros, Gaborone püspöksége kialakult.

Dél-Rhodesiában (a mai Zimbabwei Köztársaság területén) a 19. század végén katolikus részről elsősorban a jezsuiták végeztek hittérítő tevékenységet. 1879-ben a Szentszék a Zambézi folyó vidékét missziós területté nyilvánította. 1915-ben jött létre a Zambézi folyóról elnevezett apostoli prefektúra, amelyből 1931-ben Salysbury (ma: Harare főváros) apostoli vikariátusa alakult ki. A vikariátus 1955-ben emelkedett érsekség rangjára. Mivel az ország hosszú ideig brit fennhatóság alatt állt, területén az anglikán egyház és más protestáns felekezetek is terjesztették a keresztény tanítást.

Zambiában a 19. század végén a D. Livingstone nyomában járó protestáns felekezetek terjesztették a kereszténységet. Katolikus részről a jezsuiták és a Fehér Atyák végeztek missziós munkát. A század elején létrehozott apostoli prefektúrát 1936-ban a Zambia és Zimbabwe határán található Viktória-vízesésről, majd később Lusaka városáról nevezték el. E prefektúra 1950-ben vikariátussá

és 1959-ben érsekséggé alakult. Livingstone apostoli vikariátusa 1950-ben jött létre, és 1959-ben emelkedett egyházmegye rangjára.

Nyaszaföldön (Malawi területén) a 19. század közepétől elsősorban protestánsok végeztek misszi-ós munkát. A Fehér Atyák csak a század végén érkeztek a területre. Nyaszaföld apostoli prefektúrája, amely 1889-ben jött létre, 1897-ben vikariátussá alakult. Ez a vikariátus, amelyet 1958-ban Lilongwe városáról neveztek el, 1959-ben püspökség rangjára emelkedett. A Zomba városáról elnevezett vikariátus 1952-ben alakult meg, és 1959-ben vált egyházmegyévé.

Mozambik területén a korábbi jezsuita misszió eredményei a 19. század közepére megsemmisültek. A protestánsok hatékony hitterjesztést folytattak: 1893-ban Mozambikban anglikán egyházmegye is létesült. A katolikusok részéről az új missziós korszak a 20. század elején kezdődött. A főváros, Lourenço Marques érseksége 1940-ben jött létre, és ekkor alakultak meg Beira és Nampula városainak püspökségei is.

Madagaszkár szigetén az angol protestáns hittérítés sikereinek jeleként a 19. század második felében államvallássá lett a protestantizmus. Katolikus részről 1898-ban alakult egy apostoli vikariátus, amelyet 1913-ban Antananarivo fővárosról neveztek el. 1950-re kialakult Madagaszkár független lutheránus egyházszervezete. A főváros vikariátusa 1955-ben emelkedett érsekség rangjára, miközben három új katolikus püspökség is alakult a szigeten.

A brit, német, belga, olasz és francia fennhatóság alatt álló kelet-afrikai térség államaiban a 19. század közepén kezdődött el, illetve folytatódott a korábban megszakadt keresztény misszió. – Tanzániában a 19. század végén erőteljes volt az anglikán és a lutheránus hithirdetés. A 20. század közepén azonban katolikus érsekség és több püspökség is alakult az országban. – Burundi területén a 20. század első felében jöttek létre az első protestáns és katolikus közösségek, s a század közepén alakult három katolikus püspökség. – Ruandában hasonló volt a helyzet: Kigali főváros érseksége 1959-ben létesült. – Uganda területén az első hittérítők anglikánok voltak, s őket követték a Fehér Atyák, illetve más katolikus szerzetesek: 1939-től több egyházmegye is létesült a térségben. – Kenyában a hittérítést protestáns részről az anglikánok, katolikus részről pedig a Szentlélek Atyák kezdték. Nairobi főváros érseksége 1953-ban jött létre. – Szomáliában itáliai szerzetesek, anglikánok és kopt keresztények végezték a tanúságtevés feladatát. – Francia Szomáliföldön Dzsibuti apostoli prefektúrája 1914-ben alakult meg. – Etiópiában 1930-ban jött létre egy etióp szertartású keleti katolikus egyházi közösség. Az alexandriai (miafizita) kopt pátriárka alá tartozó orthodoxok 1959-ben önállóságot kaptak, s létrejött az Etióp Orthodox Tevahedo Patriarchátus. Az etióp *tevahedo* (egyesült, eggyé lett) szó arra utal, hogy Krisztusban eggyé lett az isteni és az emberi természet, mint ahogyan ezt a khalkedóni formulát (két természet egy személyben) elutasító miafiziták is vallják. Ugyancsak 1959-ben alakult meg az Etióp Evangéliumi Egyház. – Eritrea katolikus közösségei az etióp keleti egyházhoz, majd 1951-től a mai főváros (Aszmara) apostoli exarchátusához tartoztak. Az alexandriai kopt pátriárka fennhatósága alatt élő orthodoxok 1959-től az Etióp Orthodox Tevahedo Patriarchátus fennhatósága alá kerültek. – Szudánban 1913-ban apostoli prefektúra és vikariátus is létesült. Az ország északi részén a gyarmati hatóságok megtiltották a muszlimok térítését. Délen először az anglikán episzkopális egyház hozott létre egyházmegyét, majd két katolikus apostoli vikariátus is létesült.

Tanzániában a 19. században jelentős missziós tevékenységet folytattak az anglikánok és a lutheránusok. Katolikus részről a hittérítést a 19. század második felében a Szentlélek Atyák kezdték. Dar es-Salaam vikariátusa 1906-ban jött létre. 1953-ban ez a vikariátus érsekséggé alakult, miközben nyolc püspökség is létesült (köztük a mai főváros, Dodoma püspöksége is). Dar es-Salaam görög orthodox püspöksége 1959-ben alakult meg.

Burundi területén protestáns és katolikus részről a 20. század elején kezdődött a hitterjesztés. A katolikus hittérítők közül elsősorban a Fehér Atyák végeztek sikeres missziót. Usumbura (1962-

től: Bujumbura) egyházmegyéje 1959-ben jött létre. A Gitega városáról elnevezett vikariátus, majd érsekség Ngozi püspökségével együtt ugyancsak 1959-ben alakult meg. Bururi egyházmegyéjét 1961-ben hozta létre a Szentszék.

Ruanda területén a keresztény hit terjesztését a 20. század elején különféle protestáns felekezetek és a Fehér Atyák kezdték meg. Kabgayi érseksége (amelynek szerepét később Kigali főváros érseksége vette át) és Nyundo püspöksége 1959-ben jött létre. A következő években több új katolikus püspökség is létesült az országban.

Uganda első hittérítői a 19. században az anglikánok voltak, akik H. M. Stanley († 1904) – amerikai újságíró és Afrika-kutató – hívására érkeztek a területre. Őket követően a Fehér Atyák és más katolikus szerzetesek is bekapcsolódtak a hittérítés munkájába. A század elején alapított apostoli prefektúrákból és vikariátusokból 1939-től kezdődően több egyházmegye is alakult a térségben. Rubaga érseksége, amelyet később Kampala fővárosról neveztek el, 1953-ban jött létre.

Kenyában a 19. században az anglikánok, a brit metodisták és a skót presbiteriánusok terjesztették a kereszténységet. Katolikus részről a Szentlélek Atyák kezdték meg a térség misszióját. A században létesült apostoli prefektúrából, majd vikariátusból 1953-ban alakult ki Nairobi érseksége és három püspökség. 1959-től a Szentszék újabb egyházmegyéket alapíthatott az országban.

Szomáliában – ahol a lakosok túlnyomó többsége az iszlám követője volt – az olaszok uralta területen a 20. század elején itáliai szerzetesek végeztek hittérítő tevékenységet. Brit Szomáliföldön az anglikán misszió volt meghatározó. Az ország délkeleti vidékén, Benadir régióban a Szentszék 1904-ben alapított egy apostoli prefektúrát. Ebből a prefektúrából jött létre 1927-ben Mogadishu apostoli vikariátusa. A keleti egyház a kopt keresztény közösségek által volt jelen a térségben.

Francia Szomáliföldön – ahol a muzulmán vallás volt az uralkodó – a katolikusok a 19. század végén kezdték meg a hittérítést, és iskoláikkal, valamint karitatív tevékenységükkel szereztek tekintélyt a bennszülöttek között. Dzsibuti apostoli prefektúrája 1914-ben alakult meg, és 1955-ben lett közvetlenül a Szentszék alá rendelt püspökség.

Etiópiában 1930-ban formálódott meg az etióp orthodox egyháztól és a latin szertartású katolikusoktól elkülönülő etióp katolikus (a pápa főségét elismerő) sajátjogú egyház. Ebből alakult ki 1961-ben a főváros, Addisz-Abeba keleti katolikus érseki egyházmegyéje, valamint két hozzá tartozó püspökség. Az alexandriai miafizita orthodox kopt pátriárka alá tartozó etióp orthodoxok közössége 1959-ben vált önálló (autokefál) egyházzá, amely saját pátriárkát választhatott magának: létrejött az Etióp Orthodox Tevahedo Patriarchátus. A 19. századtól kezdődő lutheránus és presbiteriánus térítések eredményeként 1959-ben megalakult a nemzeti Etióp Evangéliumi Egyház is.

Eritrea és Etiópia történelmének szoros összekapcsolódása miatt az eritreai katolikus egyházszervezet kialakulása szerves része volt a sajátjogú etióp katolikus egyház kibontakozási folyamatának. Aszmara (a mai főváros) apostoli exarchátusa 1951-ben jött létre. Ez az exarchátus Addisz-Abeba érsekének alárendelve 1961-ben püspökség rangjára emelkedett. Az eritreai orthodox miafizita hívők, akik az etióp orthodoxokkal együtt az alexandriai kopt pátriárka fennhatósága alá tartoztak, 1959-ben az autokefál etióp orthodox egyház tagjaivá váltak.

Szudán területén a 19. században a katolikusok és a protestánsok (elsősorban anglikánok) terjesztették a kereszténységet. 1913-ban Szudán déli részén apostoli prefektúra jött létre, és ebben az évben alakult meg Kartúm (a jelenlegi főváros) apostoli vikariátusa is. A keresztény hithirdetést nehezítette, hogy az iszlám által uralt északi részen a gyarmati hatóságok megtiltották a keresztény hit terjesztését. 1945-ben a déli részen az anglikán episzkopális egyház hozott létre egy egyházmegyét. 1960-ban alakult meg El Obeid városának katolikus vikariátusa, a következő évben pedig a Juba városáról elnevezett vikariátus.

Dél- és Délkelet-Ázsia térségében a 19. század végétől – bár országonként különböző mértékben – fokozatosan erősödött a keresztény hithirdetés. A perzsiai Urmia városában a 19. század végén keleti szír (káld) katolikus érsekség létesült. Ispahán latin szertartású püspöksége 1910-ben érsekség rangjára emelkedett. – Afganisztánban a 20. század elején az

egyetlen államilag elismert keresztény felekezet az ország függetlenségét elismerő olaszországi római katolikus közösség volt. – Pakisztánban Lahor városának katolikus püspöksége, anglikán egyházmegyéje, valamint a bengáliai részen lévő Dakka városának római katolikus püspöksége a 19. század végén jött létre. Karacsi főváros érsekségét a Szentszék a 20. század közepén alapította. – Indiában a 19. század végén latin szertartású püspökségek és érsekségek alakultak. A 20. század elején a délnyugat-indiai Kerala állam fővárosa kapott érsekséget. A főváros, Újdelhi érsekségét 1959-ben hozta létre a Szentszék. – A nyugati hittérítők elől mereven elzárkózó Nepálban a keresztények csak a 20. század közepétől kaptak lehetőséget a szociális és az egészségügyi munkába való bekapcsolódásra. – Bhután Királyságában a keresztények csak a 20. század közepétől tevékenykedhettek. – Ceylon szigetén 1886-ban létesült Colombo főváros katolikus érseksége. A 20. század közepén azonban a külföldi keresztény hittérítőket kitiltották az országból.

A hátsó-indiai Burma területén a 19. század végén anglikán egyházmegye alakult, ám a katolikus hithirdetés sem szűnt meg: Rangun főváros a 20. század közepén katolikus érsekséget kapott. – Sziámban elsősorban a protestáns kereszténység terjedt el, de a 20. század közepén Bangkok fővárosban katolikus érsekség is létesülhetett. – Laoszban katolikus részről csak a 20. század közepén jöhetett létre apostoli vikariátus. – Kambodzsában a Szentszék már a 19. században alapíthatott apostoli vikariátust, s a következő század elején különféle protestáns felekezetek is lehetőséget kaptak a missziós munkára. – Vietnamban elsősorban a kereszténység katolikus változata terjedt el. A 20. század első felében az ország északi részének apostoli vikariátusát Hanoiról nevezték el, a déli részen levő vikariátusokat pedig Hue, illetve Saigon városairól. Az ország kettéosztása (1954) után 1960-ban északon létrejöhetett Hanoi érseksége, miközben a déli Hue és Saigon vikariátusai is érsekség rangjára emelkedtek. – A Maláj-félsziget déli részén lévő Malakka területén a 19. század végén anglikán egyházmegye és katolikus püspökség is alakult. A Maláj Államszövetségben 1955-ben született meg Malakka-Szingapúr Érseksége és Kuala Lumpur püspöksége. A Malajziai Államszövetséghez csatlakozó Észak-Borneón már 1963 előtt is működött apostoli vikariátus.

Bár Perzsia (Irán) területén a síita muszlim volt a legelterjedtebb vallás, a korábban meggyökerezett kereszténység is megmaradt az országban. A keleti szír (káld) katolikusok érseksége a Teherán fővárostól északnyugatra fekvő Urmia városában 1890-ben jött létre egy korábbi püspökségből. Az 1906-os alkotmány a Korán alapján biztosította a korlátozott vallásszabadságot is: „Allah nem tiltja meg nektek, hogy jóindulattal és méltányosan bánjatok azokkal, akik a vallás miatt nem harcoltak ellenetek, és nem űztek el lakhelyeitekről. Allah szereti azokat, akik méltányosan járnak el" (Korán, szúra 60,8). A 20. század első felében az ország területén megerősödtek a kicsiny keresztény közösségek: ezek közé tartoztak az asszír (keleti szír), az örmény, a görög és az orosz orthodoxok. A latin szertartású római katolikusok korábban alapított ispaháni püspöksége 1910-ben emelkedett érsekség rangjára. A Rómával egyesült keresztény csoportok közé tartoztak a Perzsia területén élő örmény katolikusok is. A 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakban protestáns közösségek (anglikánok, presbiteriánusok, hetednapi adventisták, evangélikusok) is megtelepedtek az országban. Perzsia Anglikán Egyházmegyéje 1912-ben létesült Teheránban.

Afganisztán lakosságának túlnyomó többsége a 19. század végén vallási szempontból szunnita muzulmán volt. Csak szórványosan éltek örmény keresztények Kabul környékén, de ismeretlen okból ők is elmenekültek onnan, s az Afganisztánnal szomszédos Pakisztánban telepedtek le. 1919-től az egyetlen államilag is elismert keresztény felekezet az olasz követség környékén élő római katolikus közösség volt. Ennek magyarázata az, hogy Afganisztán államilag kinyilvánított függetlenségét a nemzetek közül elsőként Olaszország ismerte el. 1959-ben a Kabulba látogató amerikai elnök (D. Eisenhower) elérte a sahnál, hogy a washingtoni diplomaták számára az amerikaiak protestáns templomot építhessenek Kabulban.

Az iszlám és hindu vallást követő Pakisztán területein kis létszámban éltek protestáns és katolikus keresztények. A Nyugat-Pakisztán keleti határánál található Lahor városának katolikus egyházmegyéje 1886-ban jött létre, s ugyanebben az időben alakult meg a város anglikán püspöksége is. Keleten, a bengáliai részen Kalkutta érseksége 1886-ban, Dakka városának püspöksége pedig 1887-ben létesült. Nyugat-Pakisztánban Karacsi főváros püspökségét a Szentszék 1948-ban hozta létre.

Indiában a hindu és muszlim többség mellett a kereszténység is terjedt. A 19. század végétől kezdve több új indiai katolikus püspökség létesült. A Szentszék 1886-ban hozta létre Agra és Bombay (ma: Mumbai) érsekségeit is. A keleti szír szertartást követő Szír Malabár Katolikus Egyház 1923-ban Ernakulam városában kapott érsekséget. A nyugati szír rítushoz ragaszkodó Szír Malankár Katolikus Egyház számára – amely 1930-ban jött létre Kerala államban – 1932-ben a Szentszék érsekséget alapított az állam Thiruvananthapuram nevű fővárosában. A brit jelenlét miatt természetszerűen a brit protestáns felekezetek is megerősödtek a térségben. Amikor India 1947-ben függetlenné vált, anglikán, baptista, lutheránus és presbiteri közösségek egyesülése nyomán létrejött Dél-India Egyháza. A főváros, Újdelhi katolikus érseksége 1959-ben jött létre korábbi alapítású püspökségekből. Dél-India Egyházából 1964-ben kivált az Indiai Anglikán Egyház.

Nepál, amely következetesen elzárkózott mindenféle nyugati misszió elől, a 20. században is a buddhista jellegű hinduizmust tekintette államvallásnak. A keresztény felekezetek csak 1951-től kaptak lehetőséget tevékenységre a nevelés, az egészségügy és a szociális gondoskodás területein

A Bhutáni Királyságban, ahol az államvallás a lámaista buddhizmus volt, a törvényhozás mindenféle hittérítést tilalmazott. Ez a helyzet csak 1960-ban változott meg, amikor a miniszterelnök – aki indiai jezsuita kollégiumban tanult – jezsuitákat hívott be az országba az iskolarendszer megújítása céljából.

Ceylon szigetén, ahol a lakosok többsége a buddhizmus, a hinduizmus és az iszlám követője volt, a keresztény (anglikán, katolikus, kálvinista stb.) hittérítők is sikerrel tevékenykedtek. Katolikus részről 1886-ban jött létre Colombo érseksége, majd néhány püspökség. A fővárostól északnyugatra lévő Kurunegalában 1950-ben alakult meg egy anglikán püspökség. 1963-ban az összes külföldi hittérítőt kitiltották az országból, de a bennszülött papok és szerzetesek révén a katolikus kereszténység továbbra is fennmaradt.

A Hátsó-Indiához tartozó Burma buddhista lakosai között viszonylag csekély számú keresztény tudott meggyökerezni. Rangun városában a 19. század végén anglikán egyházmegye alakult, de a katolikus hithirdetés is folytatódott. Az 1948-ban fővárossá váló Rangun katolikus érseksége 1955-ben létesült egy korábbi apostoli vikariátusból. 1961-ben a buddhizmus államvallás lett, a keresztény iskolákat és kórházakat államosították, de a korábban kereszténnyé lett bennszülöttek átvészelték ezeket a nehézségeket.

Sziám területén a buddhizmus követői vallási türelmet tanúsítottak az iszlám és a kereszténység iránt. 1934-ben jött létre a különféle protestáns felekezeteket egybefogó Sziámi Egyház. Bangkok főváros katolikus érseksége 1965-ben alakult meg a korábban alapított apostoli vikariátusból.

Az indokínai Laosz felé irányuló rendszeres katolikus hittérítés a 19. század végén Sziám területéről indult. Vientián fővárosban azonban csak 1952-ben alakulhatott meg egy apostoli vikariátus.

A Francia Indokína részeként fennálló buddhista Kambodzsában elsősorban a vietnami bevándorlók között terjedt a kereszténység. A 20. század első felében kisebb protestáns felekezetek telepedtek meg az országban. A katolikus egyháznak a 19. század közepén alapított apostoli vikariátusát 1924-ben Phnompen fővárosról nevezték el.

A főként buddhisták és taoisták által lakott Vietnam területén a francia gyarmatosítók révén elsősorban a kereszténység katolikus változata terjedt el. A 20. század elején kisebb protestáns csoportok is megtelepedtek az ország középső részén. Északon a korábbi katolikus alapítású Tonkin apostoli vikariátusa 1924-ben a Hanoi Apostoli Vikariátusa nevet kapta. Délen a korábban alapított Észak-kokinkínai Apostoli Vikariátusnak 1924-ben adták a Hue Apostoli Vikariátusa nevet; a nyugat-kokinkínai apostoli vikariátust ugyanebben az évben Saigon városáról nevezték el. 1955-

ben, az ország kettéosztásakor a várható kommunista üldözés elől északiak százezrei (többségükben katolikusok) menekültek a déli országrészbe, abban a reményben, hogy a katolikus Diêm uralma alatt kedvezőbb helyzetbe kerülnek. • Az északi részen a keresztények üldözése a 20. század közepén valamelyest mérséklődött, aminek egyik jele, hogy Hanoi apostoli vikariátusa 1960-ban érsekség rangjára emelkedhetett. • A déli országrészben a diktátorrá váló Diêm nem csupán a politikáját ellenző buddhista szerzeteseket üldözte, hanem azokat a katolikus papokat is, akiktől hatalmát féltette. Ennek ellenére 1960-ban Hue vikariátusa érsekséggé válhatott, s a saigoni vikariátus is érsekség rangjára emelkedhetett.

A Maláj-félsziget déli részén lévő Malakka térségében – ahol főleg muszlimok, buddhisták és hinduk éltek – a 19. század végén a protestáns keresztény (metodista, presbiteri stb.) egyházszervezetek fokozatosan megerősödtek, és 1881-ben létrejött Szingapúr anglikán egyházmegyéje is. Katolikus részről Malakkán a Szentszék 1888-ban létesített püspökséget. A Maláj Államszövetségen belül ez a püspökség 1953-ban érsekség rangjára emelkedett, s 1955-ben a Malakka–Szingapúr Érsekség nevet kapta. Ugyanebben az évben jött létre a főváros, Kuala Lumpur katolikus püspöksége is. Észak-Borneón Kucsing és Kota Kinabalu (korábban: Jesselton) városában 1962-ben anglikán püspökségek létesültek.

A Délkelet-Ázsia tengeri részén található indonéz szigetvilág (Új-Guinea nyugati részének kivételével egész Holland Kelet-India) 1945-ben alakult független Indonéz Köztársasággá. Vallási szempontból lakosainak túlnyomó többsége muzulmán volt. A keresztények között a holland uralom miatt a protestánsok többségbe kerültek a katolikusokkal szemben. Az 1945-ös indonéz alkotmány hat vallás szabadságát biztosította. A felekezetek közti időnkénti konfliktusokat több-kevesebb sikerrel a kormányzat is igyekezett elsimítani.

Szumátra északi részén a batak népcsoport körében a 19. század közepétől főként a protestantizmus lutheránus és kálvinista változata terjedt el. Katolikus részről az észak-szumátrai Medan városában 1941-ben alapított apostoli vikariátus 1961-ben érsekség rangjára emelkedett. A sziget délkeleti részén lévő Palembang városának püspöksége 1961-ben jött létre egy korábbi alapítású apostoli vikariátusból. • Jáva szigetén a Kelet-jávai Keresztény Egyház 1931-ben alakult meg különféle protestáns kongregációk egyesülésével. Az Indonéziai Reformált Evangélikus Egyház alapjait a 20. század közepén rakták le Jakarta városában. Katolikus részről a Batáviai Apostoli Vikariátusból, amelynek neve 1950-ben Jakartai Apostoli Vikariátusra változott, 1961-ben jött létre a Jakartai Érsekség. A Jáva északi részén lévő Semarang városának 1940-es alapítású apostoli vikariátusát a Szentszék 1961-ben érsekség rangjára emelte. Ugyanebben az évben alakult meg a szigeten Surabaya püspöksége is. • Borneó (indonéz: *Kalimantan*) Indonéziához tartozó részén az 1911-ben létrehozott Holland Borneó Apostoli Vikariátusát 1938-ban a nyugati parton lévő Pontianak városáról nevezték el. A dayak népcsoport körében végzett protestáns misszió eredményeként 1950-ben létrejött a Kalimantani Evangélikus Egyház. Pontianak vikariátusát 1961-ben a Szentszék érsekség rangjára emelte. • Celebesz (indonéz: *Sulawesi*) déli részén a holland reformátusok az 1920-as években kezdték meg a toraja népcsoport keresztény hitre térítését. A sziget középső részén lévő, protestáns alapítású Közép-Sulawesi Keresztény Egyház 1947-ben vált függetlenné az alapító hollandoktól. A Celebesz déli részén található Makassar apostoli vikariátusa 1948-ban jött létre egy korábbi alapítású apostoli prefektúrából. Ez a vikariátus 1961-ben érsekség rangjára emelkedett.

A Kis-Szunda-szigetek ívéhez tartozó Flores szigetén főleg a katolikus vallás terjedt el. A 20. század első felében létrehozott Kis-Szundák apostoli prefektúrájából, majd vikariátusából 1951-ben jött létre Ende kikötőváros apostoli vikariátusa, melynek jogutódja 1961-ben az Endei Érsekség lett.

A Maluku-szigetek északi részén Halmahera Evangélikus Egyháza, amelyet holland protestánsok alapítottak, 1949-ben vált önállóvá. A szigetcsoport déli részén lévő Ambon szigetén a korábbi alapítású vikariátusnak a Szentszék 1949-ben az Amboni Apostoli Vikariátus nevet adta.

Nyugat-Új-Guineában a holland gyarmatosítás következtében elsősorban a protestantizmus terjedt, de a 20. században a katolikus egyházszervezet is megerősödött. A sziget északkeleti részén

a hollandok által alapított Hollandia (mai nevén: Jayapura) városában 1949-ben apostoli prefektúra, 1954-ben pedig apostoli vikariátus alakult.

A Fülöp-szigetek lakóinak nagy része a 19. század végére már katolikussá lett. A protestánsok és a muzulmánok nem tudtak megerősödni Ázsiának ebben az egyetlen katolikus országában.

A Fülöp-szigeteken a 19. század végén a katolikus papság zöme spanyol volt, ezért a spanyol uralom hirtelen befejeződése (1899), ami magával hozta a spanyol hittérítők kiutasítását is, átmenetileg komoly nehézséget jelentett a katolikus egyház számára. Az amerikai uralom kezdetén (1901) protestáns misszionáriusok érkeztek a szigetekre. 1902-ben az amerikaiak létrehoztak a területen egy episzkopális anglikán egyházmegyét. A 20. század elejétől az újonnan alapított katolikus szemináriumokban fölnevelődhetett a bennszülött papság. Közben új érsekségek és püspökségek is születtek. A Fülöp-szigeteki Köztársaságban (1946-tól) a Szentszék újabb püspökségeket és érsekségeket alapíthatott.

Belső- és Kelet-Ázsiában, a túlnyomórészt taoista és buddhista irányzatot követő lakosok Kínai Császárságában, illetve az ezt 1912-ben felváltó Kínai Köztársaság területén a 19. század végétől új, de az ország méreteihez viszonyítva csekély számú lehetőséget kapott a keresztény hitterjesztés. Pekingben 1924-ben jött létre katolikus püspökség. A II. világháború után, 1946-ban alakult meg Peking érseksége. Hongkong katolikus egyházmegyéje 1946-ban jött létre korábban alapított apostoli vikariátusból. A Kínai Népköztársaságban (1949-től) a kommunista kormányzat a keresztény felekezeteket a gyarmatosító nyugati kapitalizmus előretolt bástyáinak tekintette, s tevékenységüket erőteljesen korlátozta. 1950-ben a külföldi hittérítőket kiutasították az országból, és a kínai katolikusokat felszólították, hogy csatlakozzanak a Rómától független reformegyházhoz. – Tibet területén a keresztény hithirdetés nem vezetett eredményre. – Tajvanon a katolikusok és a presbiteriánus protestánsok csekély eredményeit a japán megszállás szinte teljesen felszámolta. 1949-től a kommunista Kínából kiutasított hittérítők érkeztek a szigetre. Katolikus részről 1952-ben jött létre Tajpej főváros érseksége. – Mongólia még a 20. század elején is mereven elzárkózott a keresztény hittérítők elől. Csak 1922-ben változott némileg a helyzet, amikor Ulánbátorban katolikus missziós központ alakulhatott. A Mongol Népköztársaságban (1924-től) azonban a hittérítők munkáját a minden vallást felszámolni törekvő kommunisták szinte teljesen lehetetlenné tették. – Koreában az uralkodó a 19. század végén nemzetközi nyomásra általános vallásszabadságot hirdetett. A japán megszállás (1905-től) nehezítette ugyan a hittérítők életét, de az országban megerősödhettek a keresztény felekezetek egyházszervezetei. Katolikus részről Észak- és Dél-Korea szétválasztása (1948) után az északi Phenjan 1950-ben apostoli vikariátust kapott, amely 1962-ben püspökséggé alakult. A déli országrészben 1962-ben jött létre a Szöuli Érsekség. – Japánban a kormányzat a 19. század második felében visszavonta a kereszténység terjesztését tilalmazó korábbi rendeletet. A század végén felélénkült az orthodox, az anglikán és a katolikus hithirdetés. 1891-ben jött létre Tokió érseksége és Nagaszaki püspöksége. Állami kezdeményezésre 1941-ben több protestáns felekezet összevonásával létrejött Krisztus Egyesült Japán Egyháza. Hirosima 1959-ben lett püspökséggé, Nagaszaki pedig érsekséggé.

Kínában a Szentszék a 19. század végétől kezdve a makaói püspökségből, illetve a nankingi és a beijingi (pekingi) apostoli vikariátusokból eredeztetve több új vikariátust hozott létre. A lutheránus egyház a 20. század elején Sanghaj városából kiindulva kezdte meg szervezete kiépítését. Pekingben 1917-ben alakult meg Jézus Igazi Egyháza néven egy protestáns pünkösdi közösség. Az ugyancsak Pekingben élő kis létszámú orthodox közösség az orosz orthodoxok irányítása alatt élt. A katolikus vikariátusok munkájának egybehangolása érdekében 1924-ben Sanghajban összeült az első kínai nemzeti zsinat. A Pekingi Apostoli Vikariátust ebben az évben püspökség rangjára emelték. 1926-ban a pápa hat kínai püspököt szentelt, és a közigazgatási beosztást követő egyházszervezetek vezetése fokozatosan átkerült a hazai papság kezébe. 1934-től kezdve a katolikusok

egyetemeket és különféle típusú iskolákat szerveztek, s megalapították a Katolikus Akciót. A polgárháború és az 1937-es japán betörés időszakában a kínai egyházszervezetek szétzilálódtak, de a felekezetek fennmaradtak. 1939-ben XII. Pius pápa engedélyezte a kínai katolikusoknak, hogy ők is ünnepelhetik Konfuciuszt, amennyiben ezek az ünneplések nem nyíltan vallási jellegű megemlékezések. A II. világháború okozta sérüléseket ugyancsak ez a pápa igyekezett orvosolni, amikor 1946-ban helyreállított húsz kínai egyháztartományt. Nanking és Peking ebben az évben lett érsekséggé, Sanghaj városának apostoli vikariátusa pedig egyházmegyei rangot kapott. A Pekingtől északkeletre lévő Senjang városában katolikus érsekség jött létre egy korábbi alapítású vikariátusból. Belső-Mongólia területén ugyancsak 1946-ban alakult meg Hohhotban egy katolikus érsekség, a kelet-kínai Csining városában pedig katolikus püspökség. A Belső-Mongóliához tartozó Csifeng városában 1949-ben létesült katolikus püspökség. • A Kínai Népköztársaság megalakulása (1949) után a kommunisták tervszerű harcot indítottak minden vallási felekezet ellen. 1950-ben a külföldi hittérítőket (köztük a pápai követet) kiutasították az országból, lefoglalták a katolikus iskolákat, karitatív intézményeket, és elkobozták az egyház vagyonát. A kínai papokat és világi hívőket felszólították, hogy csatlakozzanak a három területen autonómiát (önfenntartást, önigazgatást, önterjeszkedést) követelő mozgalomhoz, vagyis a külföldi hatalmaktól független reformegyházhoz. Makaó és Hongkong számára 1951-ben jött létre egy anglikán egyházmegye. 1957-ben alakult meg a Rómától független Kínai Katolikus Hazafias Társaság. Bár a pápa két alkalommal is tiltakozott ez ellen, a kommunista kormányzat továbbra is csak a reformegyházat tűrte meg, s a Rómához hű főpapokat és világi hívőket börtönbe zárta vagy kíméletlenül üldözte.

Az államjogi szempontból tisztázatlan állapotú Tibet területén a 19. század végi protestáns hithirdetés és a 20. század eleji katolikus misszió ugyanolyan sikertelennek bizonyult, mint a korábbi évszázadokban.

A Kínához tartozó Tajvanon a 19. század második felében katolikus részről főleg domonkosok, protestáns részről pedig kanadai presbiteriánusok terjesztették a kereszténységet. Miután azonban a század végén Tajvan Japán fennhatósága alá került, a japán uralom megszüntette a rendszeres keresztény hittérítést. 1949-ben a kommunista Kínából elűzött hittérítők (köztük magyar jezsuiták) telepedtek le a szigeten. Ekkor jött létre Tajpej főváros apostoli prefektúrája is, amely 1952-ben érsekség rangjára emelkedett. 1961-től kezdődően a Szentszék több katolikus püspökséget is alapított Tajvanon.

A buddhizmus lámaista változatát követő Mongólia a 19. század végén és a 20. század elején is elzárkózott a nyugati keresztény hittérítők elől. Ennek ellenére protestáns keresztények és orthodoxok kis csoportjai meggyökereztek az országban, s 1922-ben Külső-Mongólia Urga (1924-től: Ulánbátor) nevű városában katolikus missziós központ is alakulhatott. A Mongol Népköztársaságban 1924-től kezdve a kommunisták által kezdeményezett vallásüldözés időszakában (amely a lámaizmus követőit is sújtotta) a keresztény csoportok fokozatosan felmorzsolódtak.

Koreában a 19. századi kereszténytildözést követően az uralkodó felhagyott a nyugati hatások elől elzárkózó politikájával, és 1883-ban nemzetközi nyomásra általános vallásszabadságot hirdetett. 1885-től kezdődően protestáns (főként presbiteriánus és metodista) missziós telepek jöttek létre az országban. 1887-ben egy skót misszionárius készítette el a Biblia koreai fordítását. A Koreai Anglikán Egyház 1889-ben jött létre Szöul központtal. A japán megszállás nem kedvezett a koreai keresztény igehirdetésnek. Ennek ellenére folytatódott a keresztény misszió. 1911-ben a korábbi alapítású Koreai Apostoli Vikariátust Szöul városáról nevezték el. 1920-ban az észak-koreai Vonszanban létesült apostoli vikariátus. 1927-ben az északi országrész Phenjan nevű városa kapott apostoli prefektúrát, amely 1950-ben vikariátussá lett. A II. világháború végén, a szovjet megszállás időszakában, a várható kommunista üldözés elől sok keresztény a déli országrészbe menekült. Észak- és Dél-Korea szétválása (1948) után, 1962-ben a déli országrészben Szöul apostoli vikariátusát a Szentszék érsekség rangjára emelte. Észak-Koreában ugyanebben az évben Phenjan apostoli vikariátusa lett püspökséggé.

Japánban a kereszténytildözést követően a 19. század végén fokozatosan újraindult a keresztény hithirdetés. 1873-ban a japán kormány a nyugati keresztények tiltakozására visszavonta a keresz-

ténység terjesztését tiltó rendeletét. Az orosz orthodoxok a 19. század végén a Japán északi részén lévő Hokkaido szigetéről Tokióba helyezték át az orosz orthodox misszió székhelyét, s megkezdték a Japán Orthodox Egyház szervezését. Az anglikán episzkopális egyházi misszió Hokkaido szigetén kezdődött 1874-ben. Katolikus részről az ország apostoli vikariátusát 1876-ban dél- és észak-japáni apostoli vikariátusokra osztották. Ezekből 1888-ban jött létre a közép-japáni Oszaka apostoli vikariátusa, amely 1891-ben püspökséggé alakult. A megosztott vikariátusból hozták létre 1891-ben Tokió érsekségét és az ország egyik délnyugati szigetén lévő Nagaszaki egyházmegyéjét is. A Japán Evangéliumi Lutheránus Egyház 1898-ban jött létre az ország délnyugati szigetének Kumamoto nevű városában. Hirosima apostoli vikariátusát az oszakai egyházmegye területéből alakították ki 1923-ban. Kormányzati nyomásra 1941-ben alakult meg harminchárom különböző protestáns felekezet összevonásával Krisztus Egyesült Japán Egyháza. Az 1947-es japán alkotmány biztosította a vallásszabadságot, és elrendelte az állam és a vallás teljes szétválasztását. Hirosima vikariátusa 1959-ben lett püspökséggé, Nagaszaki püspöksége pedig ugyanebben az évben érsekség rangjára emelkedett.

Ausztrália brit telepein, majd az Ausztrál Államszövetségben a brit hatalom jelenléte miatt elsősorban a protestantizmus és ezen belül az anglikán vallás terjedt el. Ez azonban nem vált leküzdhetetlen akadályává a katolikus és az orthodox hitterjesztésnek. A 19. századi anglikán püspökségek mellett katolikus egyházmegyék és orthodox közösségek is alakultak, és ez a párhuzamos hitterjesztés folytatódott a 20. század első felében is.

Ausztráliában a 19. században az anglikán keresztény felekezet volt a legjelentősebb. A különféle protestáns (presbiteriánus, metodista, evangélikus stb.) egyházszervezetek közül kiemelkedett keleten Newcastle, Melbourne és Adelaide, nyugaton pedig Perth anglikán püspöksége, mely 1913-ban érsekséggé lett. Katolikus részről elsősorban szerzetesek munkájának köszönhető, hogy 1887-ben megalakulhatott Adelaide és Brisbane érseksége, illetve 1888-ban a tasmaniai Hobart egyházmegyéje érsekség rangjára emelkedhetett. Perth érseksége 1913-ban létesült. 1924-ben görög orthodox püspökség alakult Sydney városában. Az Ausztrália északi részen lévő Darwinban a Szentszék 1938-ban hozott létre püspökséget. Canberra főváros katolikus egyházmegyéje 1948-ban lett érsekséggé. A II. világháború után a bevándorló lakosság száma több millióval megnövekedett. Így jelentősen megnőtt a különféle keresztény felekezetekhez tartozó keresztények száma.

A Polinéziát, Melanéziát és Mikronéziát magában foglaló Óceániában a 19. század végétől is folytatódott a keresztény hithirdetés. A brit és amerikai fennhatóság vagy befolyás alatt álló szigeteken elsősorban a kereszténység protestáns változata terjedt el, míg a többi szigeten a katolikusok kerültek többségbe.

Polinézia (Hawaii, Új-Zéland, Húsvét-sziget, Gambier-szigetcsoport, Társaság-szigetek, Cook-szigetek, Marquisas-szigetek és Szamoa) területén a 20. század elején a franciák által birtokolt térségekben elsősorban a katolikus egyház terjedt, míg az amerikai és brit uralom alá tartozó szigeteken a protestáns felekezeteknek voltak nagyobb sikereik. Katolikus részről Polinézia keleti részein a Picpus Társaság tagjai, nyugati részein pedig főként a maristák végezték a hitterjesztést.

A brit, majd amerikai fennhatóság alatt álló Hawaii-szigeteken a Reformált Katolikus Egyház 1898-ban (miután az USA magához csatolta Hawaii szigetláncát) a Hawaii Episzkopális Egyházmegye nevet kapta, és protestáns amerikai episzkopális érsekség joghatósága alá került. A szigetlánc Oahu nevű szigetén az apostoli vikariátus 1941-ben katolikus egyházmegyévé alakult. Az egyházmegyét Honolulu fővárosról nevezték el, s egyházkormányzati szempontból San Francisco érsekségéhez csatolták. • Új-Zélandon a 19. század utolsó évtizedeiben leghatékonyabb módon az anglikán episzkopális egyház végezte a keresztény hithirdetést. A bevándorlók (elsősorban írek) számának gyarapodásával azonban a katolikusok száma is jelentősen megnőtt. 1887-ben a Szentszék Wellington főváros püspökségének területéből kihasítva létrehozta a déli szigeten lévő Christchurch-i Püspökséget, miközben Wellingtont érsekség rangjára emelte. 1925-ben a hívek számának növe-

kedése miatt Auckland anglikán püspökségének területéből leválasztva újabb episzkopális egyházmegyét kellett kialakítani. Az anglikánok és a katolikusok mellett presbiteriánusok és metodisták is végeztek missziós munkát. • A Húsvét-sziget őslakosai között a kereszténység a 20. században sem tudott gyökeret verni. Érdekes missziós kísérlet fűződik S. Englert († 1969) nevéhez. A német kapucinus hittérítő 1937-től kezdve tanulmányozta a szigetlakók kultúráját, és a keresztény hit terjesztőjeként messzemenően igyekezett igazodni az őslakosok pogány vallási szimbólumaihoz. Ennek tárgyi emléke az általa épített kápolnának egyik ránk maradt szobrocskája: a szobor Máriát ábrázolja karján a gyermekkel, de Mária koronáján a helyi főisten (Makemake) fiának, a Madárembernek képe is látható. • A Gambier-szigetcsoporthoz tartozó Mangareva szigetén a 19. századi erőszakos hittérítést követően a lakosság a 20. század elejére szinte kivétel nélkül katolikussá lett. • A Társaság-szigetcsoporton a különféle protestáns felekezeteket egybegyűjtő Evangéliumi Egyház végezte a leghatékonyabb missziós munkát. A katolikusok a 20. század első felében is a Papeete fővárosban lévő Tahiti Apostoli Vikariátus fennhatósága alá tartoztak. • A Cook-szigeteken a 20. század elején erősödtek meg azok a kongregacionalista protestáns csoportok, amelyek a század közepén a Cook-szigetek Keresztény Egyházába tömörültek. Katolikus részről Rarotonga szigetén a Szentszék 1922-ben apostoli prefektúrát létesített, amely 1948-ban vikariátus rangjára emelkedett. • A Francia Polinéziához tartozó Marquisas-szigeteken a Nuku Hiva szigetén található Taiohae apostoli vikariátusa a 20. század közepére szervezetileg annyira megerősödött, hogy már alkalmassá vált az egyházmegyévé való alakításra. • Szamoa területén a mindenfajta hierarchiát elutasító protestánsok kerültek túlsúlyba a katolikus hittérítőkkel szemben. A 20. század elején sikerrel folytatta hittérítő munkáját az előző században létrejött Szamoai Kongregacionalista Keresztény Egyház. E gyülekezet mellett 1928-ban megjelent Isten Egyházának Szamoai Gyülekezetei néven egy pünkösdi jellegű keresztény felekezet is. Amerikai Szamoa területén, Pago Pago környékén a 20. században fokozatosan megerősödött a katolikusok közössége. Nyugat-Szamoában az Apia központú apostoli vikariátus híveinek létszáma jelentősen gyarapodott.

Melanézia (Kelet-Pápua és a Bismarck-szigetek, Salamon-szigetek, Új-Kaledónia és Fidzsi-szigetek) térségében a korábbi katolikus és protestáns misszió a 20. században is folytatódott.

Kelet-Pápuán (Új-Guinea szigetének keleti részén) a Vilmos császár-földön és a Bismarck-szigeteken elsősorban a katolikus hithirdetésnek voltak eredményei: 1896-ban apostoli vikariátus jött létre a térségben. Kelet-Pápua délkeleti részén, azaz a brit, majd ausztrál gyarmaton a protestáns (lutheránus, presbiteriánus, metodista, anglikán stb.) térítés hatékonyabb volt, mint a katolikus misszió. Ennek ellenére 1922-ben e területen is létrejöhetett egy apostoli vikariátus, amelyet 1946-ban Port Moresby székhelyről neveztek el. • A Salamon-szigeteken a 19. század végén a brit befolyás erősödésével párhuzamosan az Új-Zélandról irányított anglikán misszió egyre nagyobb sikereket ért el. 1886-tól az Ausztrália területéről induló evangéliumi egyházi közösség is meggyökerezett a szigeteken. A 19. század végén a korábban kudarcot valló katolikus hittérítés is újra indulhatott. Eredményeként 1897-ben létrejöhetett az Angol Salamon-szigeteki Apostoli Prefektúra. Ez a prefektúra, amely 1904-ben a Déli Salamon-szigeteki Prefektúra nevet kapta, 1912-ben vikariátus rangjára emelkedett. A II. világháború folyamán a japán megszállók sok misszionáriust megöltek vagy elűztek a területről. A hittérítés a II. világháború befejeződése után folytatódhatott. A katolikus déli apostoli vikariátus mellett 1959-ben megszületett az északi apostoli vikariátus is. A pünkösdi irányzatú evangéliumi közösség 1964-ben Déltengeri Evangéliumi Egyház néven önállóvá vált. Ezek mellett más protestáns keresztény közösségek (hetednapi adventisták, Jehova tanúi, mormonok stb.) is megjelentek a térségben. • Új-Kaledónián, amely Franciaország tengeren túli területe volt, a keresztény felekezetek közül elsősorban a katolikusok értek el missziós sikereket: a Nouméa székhelyű Új-Kaledóniai Apostoli Vikariátus a 20. század elején szervezetileg tovább erősödött. • A Fidzsi-szigeteken a 19. század végétől elsősorban a metodisták és más protestáns felekezetek végeztek sikeres hittérítést. Bár a brit hatóságok erőteljesen korlátozták a katolikus hitterjesztést, a szigetek apostoli prefektúrája 1887-ben vikariátussá válhatott.

Mikronéziában (a Mariana-, Karolina-, Marshall- és Gilbert-szigeteken) a 19. század végétől a katolikus és a protestáns hittérítésnek egyaránt voltak eredményei.

A Mariana-szigetek megtérített lakói többségükben katolikusok lettek. Guam szigetén 1902-ben jött létre apostoli prefektúra. 1911-ben ez a prefektúra lett a Mariana- és Karolina-szigetek apostoli vikariátusának egyik jogelődje. 1946-ban ennek a vikariátusnak neve Karolina- és Marshall-szigeteki Apostoli Vikariátusra változott, miközben létrejött Guam szigetének apostoli vikariátusa. Ez a vikariátus 1965-ben egyházmegyévé alakult, amelynek Agaña főváros lett a névadója. • A Karolina-szigetek lakói 1905-ben kaptak apostoli prefektúrát, amely 1911-ben a Mariana-szigeteken lévő prefektúrával együtt vikariátusi rangra emelkedett. • A Marshall-szigetek katolikus közösségeit 1923-ban rendelték a Mariana- és Karolina-szigetek Apostoli Vikariátusának joghatósága alá. A szigeteken élő kongregacionalista protestáns közösségek 1957-ben csatlakoztak az USA területén szerveződő Krisztus Egyesült Egyháza felekezethez. • A Gilbert-szigeteken a katolikus többség számára a 20. század közepén alapították Tarawa Egyházmegyéjét. A szigeteken a protestánsok a mindenféle hierarchiát elutasító kongregacionalista közösségekbe tömörültek.

az egyház intézményének szerveződése

A nyugati egyházban a két Vatikáni Zsinat közötti időszakban a ***hierarchia*** hármas (püspök, pap, diakónus) fokozatában nem történt lényeges módosulás. A katolikus egyház a női diakónusokat (diakonisszákat) továbbra is rendkívüli szolgálóknak tekintette, akik nem tartoznak az egyházi rendhez, de szerepet kaphatnak a szentmisén az eukharisztia kiszolgáltatásában, illetve misén kívül a betegek áldoztatásában.

A keleti egyházban is megmaradt a hármas fokozatú hierarchia azzal a különbséggel, hogy nők is részesülhettek diakónusszentelésben. A hierarchikus berendezkedést illetően Szovjet-Oroszországban történt a legnagyobb változás, ahol 1918-ban visszaállították a Nagy Péter cár által megszüntetett Moszkvai Patriarchátus intézményét. A konstantinápolyi ökumenikus pátriárka veszített tekintélyéből: a Török Köztársaságban a hatóságok 1924-ben megtiltották a pátriárkának az ökumenikus cím használatát. Nemzetközi viszonylatban azonban a pátriárka tekintélye nem csorbult: a világ orthodox közösségei továbbra is tiszteletbeli főpapjuknak tartották.

A hierarchia maradványait megőrző protestáns világban elsősorban azokon a területeken történt változás, ahol történelmi és gyakorlati okokból módosították az egyházszervezetet. A magyarországi reformátusok például az 1881-es Debreceni Zsinaton tették a presbiter-zsinati rendszert általános érvényűvé. Ennek értelmében a gyülekezeti szintű presbitériumok élén a lelkipásztor és a világi gondnok állt, a megyei közgyűlést az esperes és a világi gondnok vezette, az egyházkerületek élén pedig a püspök és a világi főgondnok állt. A legfőbb igazgatási, kormányzati és törvénykező szerve a zsinat lett, amelyet meghatározott időre választottak, és amelynek élén ugyancsak a lelkészi (püspöki) és a világi elnök állt. A katolikus egyház a protestáns lelkészavatásokat vagy beiktatásokat továbbra sem tekintette érvényes papszenteléseknek. XIII. Leó pápa az 1896-ban kelt bullájában (*Apostolicae Curae*) például megerősítette azt a korábbi álláspontot, amely szerint az anglikán diakónus-, pap- és püspökszentelések a szertartás formájának és a szentelési szándéknak a hiányosságai miatt nem érvényes szentségi szertartások.

A *cölibátus* kérdésében a nyugati egyház az I. Vatikáni Zsinat után is megőrizte korábbi gyakorlatát: diakónussá, pappá és püspökké csak nőtlen embereket szenteltek. Rendkívüli esetben a már nős férfiak továbbra is csak akkor részesülhettek papszentelésben, ha házastársuk ehhez hozzájárult, s kolostorba vonult. Ezt a gyakorlatot rögzítette az 1917-ben megjelent Egyházi Törvénykönyv, más néven Kánonjogi Kódex (lat. *Codex Iuris Canonici*) is. Ez a törvény annak ellenére is megmaradt, hogy a Csehszlovák Nemzeti Egyház 1920-ban megszüntette a kötelező papi nőtlenséget, s a 30-as évektől kezdve a világ több teológusa indított

szellemi harcot a cölibátus fakultatívvá tételének érdekében. 1950-ben XII. Pius pápa enyhített ezen a szigorú egyházfegyelmi törvényen, amikor néhány katolikussá lett lutheránus lelkipásztor számára különleges felmentést adott a nőtlenségi fogadalom alól. A diakonátus esetében a nyugati egyházban a II. Vatikáni Zsinat hozott változást, amennyiben lehetővé tette az állandó diakonátus intézményének helyreállítását. Ez azt jelenti, hogy a római pápa hozzájárulásával diakónussá lehet szentelni arra alkalmas házas embereket, akik csak nős diakónusként akarnak szolgálni, s nem szándékoznak pappá lenni. A szentelés azonban azzal a kötelezettséggel is jár, hogy feleségük esetleges halála után már nem köthetnek újabb házasságot. Az egyesült (görögkatolikus, malankár, malabár stb.) egyházakban nős embereket is pappá lehetett szentelni, de püspökké nem. – A keleti egyház változatlan gyakorlata szerint a cölibátus kötelezettsége csak a szerzetesekre és a püspökjelöltekre vonatkozott, a nős papságra készülőknek pedig a szentelés előtt kellett házasságot kötniük. – A protestáns egyházakban továbbra sem volt kötelező lelkészi nőtlenség (igaz ugyan, hogy Róma álláspontja az volt, hogy ezekben az egyházakban nincs érvényes szentségi papság sem).

Az egyház *területi és szervezeti tagolódása* szempontjából az I. Vatikáni Zsinat utáni időszakban a keleti, a nyugati és a protestáns egyházak életében kisebb változások mentek végbe, amelyek hatással voltak az Európán kívüli keresztény világra is.

Keleten a 20. század elején állították vissza a Moszkvai Patriarchátus intézményét, ekkor alakult meg a Belgrád központú Szerb Patriarchátus, és Bukarest orthodox érseksége is patriarchátusi rangra emelkedett. A század közepén jött létre a Bolgár Patriarchátus és az Etióp Orthodox Tevahedo Patriarchátus.

A római pápa egyházfőségét elfogadó nyugati egyház a 19. század végétől új egyesült egyházakkal bővült, de a 20. századi szakadások csökkentették is a Rómához hű katolikusok számát. A 20. század első harmadában jött létre az Isztambuli Görögkatolikus Exarchátus, a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye és az Athéni Görögkatolikus Exarchátus. A harmincas évektől kezdve alakult meg Jordániában egy görögkatolikus érsekség, Egyiptomban a Kopt Katolikus Patriarchátus (amely addig vikárius vezetése alatt állt). 1920-ban azonban a Csehszlovák Nemzeti Egyház, 1957-ben pedig a Kínai Katolikus Hazafias Társaság szakított el nagy tömegeket a római vezetéstől. A keleti és nyugati egyház egymáshoz közeledésének folyamatában történelmi jelentőségű esemény volt az a tény, hogy 1965-ben I. Athénagorasz († 1972) konstantinápolyi ökumenikus pátriárka és VI. Pál pápa († 1978) egyidejűleg visszavonta az 1054-es kölcsönös kiátkozást.

A protestáns egyházak világában egyrészt új kisegyházak születtek (a 20. század Észak-Amerikájában a Jehova tanúi, a Pünkösdiek, a Golgota Keresztény Gyülekezet stb.), másrészt szervezeti szempontból folytatódott a szétforgácsolódás folyamata. Nem véletlen, hogy 1910-ben Edinburgh városában éppen protestáns hithirdetők részéről fogalmazódott meg az egység igénye, illetve indult meg az a mozgalom, amelyet a görög *oikoumené* (lakott föld, keresztény egységtörekvés stb.) szó alapján ökumenizmusnak nevezünk. 1947-ben a svédországi Lundban létrejött a Lutheránus Világszövetség, s 1948-ban Amszterdamban 147 protestáns felekezet létrehozta az Egyházak Világtanácsát. A szervezet célját, hitvallását a következő szavakkal fogalmazták meg: „az Egyházak Világtanácsa azoknak az egyházaknak a társulása, melyek az Írások szerint megvallják, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus Isten és Üdvözítő, és amelyek következésképp igyekeznek együtt megvalósítani közös hivatásukat az egy Isten, az Atya, a Fiú és a Szentlélek dicsőségére." A Katolikus Egyház nem vált tagjává a világtanácsnak, de fontosnak tartotta és figyelemmel kísérte a világméretű egységtörekvést. 1960-ban XXIII. János pápa létrehozta a Keresztény Egység Előmozdításának Titkárságát. A titkárság

feladata az volt, hogy párbeszédet folytasson az orthodoxokkal, a protestánsokkal és a zsidókkal.

A *római püspöki szék* betöltésének módját, azaz a pápaválasztást illetően jelentős fordulatot hozott X. Pius pápa 1904-es apostoli irata, amely eltörölte a katolikus uralkodóknak a pápaválasztással kapcsolatos vétójogát. A fejedelmi abszolutizmus és a nemzetállamok megerősödésével a 16. századtól kezdve egyes katolikus uralkodók jogot formáltak arra, hogy a pápajelöltekkel szemben vétójoggal élhessenek. Bár a pápák többször is tiltakoztak e gyakorlat ellen, ez a szokásjog a 20. század elejéig érvényben maradt. Maga X. Pius is úgy került a pápai trónra, hogy az őt megelőző legesélyesebb jelölt megválasztását Ferenc József császár megakadályozta. – A római pápa egyházkormányzati munkáját segítő központi hivatalok rendszerében, a Római Kúriában az I. Vatikáni Zsinat utáni időszakban az első jelentős változás az volt, hogy 1902-ben XIII. Leó pápa létrehozta a Pápai Biblikus Bizottságot (lat. *Commissio Pontificia de Re Biblica*) azzal a céllal, hogy ez a tudósokból álló testület gondoskodjék a Szentírás hiteles és korszerű értelmezéséről. Mivel bíborosok egy része túlzottan belebonyolódott a politikába, miközben engedett a hatalom és a pénz kísértésének, X. Pius pápa a Római Kúria átfogó reformjára, átszervezésére kényszerült. A 16. században alapított Inkvizíciós Kongregációnak 1908-ban a Szent Offícium (lat. *Sacra Congregatio Sancti Officii*) nevet adta, s önálló döntési joggal ruházta fel. Sajnos ez nem jelentett lényeges változást. A keleti egyházakkal foglalkozó ügyosztályt XV. Benedek pápa Keleti Egyházügyi Szent Kongregáció (lat. *Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali*) néven 1917-ben önállóvá tette, és hatáskörét kibővítette. XXIII. János pápa 1960-ban megalapította a Keresztény Egység Előmozdításának Titkárságát (lat. *Secretariatum ad Unitatem Christianorum Fovendam*). Mivel a Szent Offíciumban még a II. Vatikáni Zsinat kezdetekor is létezett az a botrányos gyakorlat, hogy a vádlottakat vádirat nélkül idézték be és ítélték el, a hivatalban újabb reform vált esedékessé: a Szent Offícium szerepét VI. Pál pápa idején, 1965-ben a Hittani Kongregáció (lat. *Congregatio pro Doctrina Fidei*) vette át. 1965-ben ugyanez a pápa létrehozta a Püspöki Szinódust (lat. *Synodus Episcoporum*), azaz a világ különféle vidékeiről kiválasztott püspökök testületét, amely a pápa által meghatározott időszakokban összejöveteleket tart, hogy hit és erkölcstani kérdésekben tanácsot adjon az egyházfőnek.

c) A Messiás megjelenítése a legújabb kori egyház liturgiájában, tanításában, tanúságtevő életében

❖ a liturgia ❖

Az I. Vatikáni Zsinatot követően a keleti egyházban a *liturgiát* továbbra is az öt – bizánci, alexandriai, nyugati szír (antiochiai), keleti szír (káld) és örmény – rítuscsalád keretében végezték. A nyugati egyházban, ahol elsősorban a latin nyelvű és egységessé tett római rítus vált általánossá, a 19. század végétől Róma engedélyt adott latin nyelvű liturgikus szövegek népnyelvre való fordítására. A 20. század első felében a Szentszék megnyugtató módon rendezte a korábbi századok rítusvitáit (így például jóváhagyást kapott a kínai rítus). A II. Vatikáni Zsinat az összes törvényesen kialakult szertartást egyenjogúnak ismerte el. A számtalan felekezetre bomló protestáns világban nem alakultak ki olyan egységes szertartásrendek, mint az orthodoxiában vagy a latin egyházban.

A keleti egyházban a legnagyobb tekintélynek az „Imakönyv" (gör. *Eukhologion;* szláv: *Molitvoszlov*) nevű bizánci szertartáskönyv örvendett, amely a szentmise és a szentségek kiszolgáltatásának liturgiáját tartalmazta.

A nyugati egyházban a szentségek népnyelven történő kiszolgáltatásának igénye eredményezte, hogy a 19. század végétől folytatódott a latin nyelvű Római Szertartáskönyv (lat. *Rituale Romanum*)

szövegének népnyelvre fordítása. Az egyesült keleti egyházak igyekeztek megőrizni keleti szertartásrendjüket és nemzeti liturgikus nyelvüket, de Róma általában tilalmazta számukra a nemzeti nyelv használatát. A magyarországi görögkatolikusok például 1927-ben adtak ki Szertartáskönyvet, s a Szentszék csak ettől az időponttól kezdve nem tiltotta nekik, jóllehet nem is engedte meg a magyar liturgikus nyelv használatát.

A 20. század első felében Róma rendezte a korábbi századok rítusvitáit is: 1939-ben a pápa engedélyezte a kínai rítus használatát, 1940-ben pedig a malabár rítus kapott pápai jóváhagyást. 1961-ben jelent meg Magyarországon a kétnyelvű „Szertartások Gyűjteménye" (lat. *Collectio Rituum*), amely a szentségek, a temetés és a különféle körmenetek szertartásának leírását foglalta magában. A II. Vatikáni Zsinat a liturgiáról szóló „Szent Zsinat" (lat. *Sacrosanctum Concilium;* rövidítve: *SC*) szavakkal kezdődő konstitúciójában a római szertartásrend érvényének meghagyásával liturgikus reformot szorgalmazott. A reform fontosabb céljai között szerepelt: a nemzeti nyelv bevezetése a liturgiába, az inkulturáció (az evangélium szerves beépítése a különféle kultúrákba) és új liturgikus könyvek kiadása. A zsinat a történetileg kialakult rítusokat ezekkel a szavakkal ismerte el: „az Anyaszentegyház az összes törvényesen elismert szertartást egyenjogúnak tartja, és egyenlő tiszteletben részesíti; azt akarja, hogy ezek a szertartások a jövőben is megmaradjanak, és mindenképpen ápolják is őket" (SC 4).

A protestáns keresztények legfeljebb nemzeti szinten igyekeztek egységes ágendákat, istentiszteleti rendeket alkotni. A magyarországi evangélikusok 1889-ben két ágendát is kiadtak. 1906-ban a pennsylvaniai Philadelphia városában jelent meg Közös Imádság Könyve (ang. *The Book of Common Worship*) címmel az USA Presbiteriánus Egyházának első szertartáskönyve. Ám voltak olyan felekezetek is (például a baptisták), amelyek nem rendelkeztek kötelező jellegű ágendával. A magyarországi reformátusok a 19. század végén kétszer adtak ki Debrecenben egyházszertartástant. A magyar evangélikusoknál Raffay Sándor püspök († 1947) Ágendája először 1926-ban jelent meg. 1927-ben Ravasz László dunamelléki református püspök szerkesztésében jelent meg egy Ágenda. 1929-ben az erdélyi reformátusok számára adták ki „A mi istentiszteletünk" című szertartáskönyvet, majd 1930-ban ugyancsak Ravasz szerkesztésében jelent meg az Istentiszteleti rendtartás. Az evangélikusoknál Prőhle Károly teológiai tanár († 2005) szerkesztésében 1963-ban jelent meg egy újabb Ágenda.

A 20. században a katolikus egyház elmélyítette a szentségekre vonatkozó tanítását, amennyiben a hét szentségi szertartást ősforrásukra, arra a Krisztusra vezette vissza, aki e szentségeket közvetlenül vagy közvetve alapította. A II. Vatikáni Zsinat atyái abból a bibliai gondolatból indultak ki, hogy a szentség érzékelhető jel, amely Isten szentségét, illetve az Ő üdvözítő tevékenységét közvetíti. Elsődleges értelemben az ember Jézus, „a láthatatlan Isten képmása" (Kol 1,15), az Isten és az emberek közötti egyetlen közvetítő (vö. 1 Tim 2,5) volt ilyen jel. És mivel a látható egyház nem más, mint a feltámadt Krisztus titokzatos teste (vö. 1 Kor 12, 12–27), a zsinat szerint az egyház „az üdvösség egyetemes szentsége": vö. „Az öröm és remény" (lat. *Gaudium et spes*) szavakkal kezdődő zsinati okmánnyal (GS 45). A szentségi szertartások, amelyek esetében nem a hetes szám a fontos, hanem az, hogy ezek biztosan az Istennel való találkozás színhelyei, valójában részleges megnyilvánulásai ennek az egyetlen, alapvető vagy ős-szentségnek.

A nyugati egyház a II. Vatikáni Zsinaton a keleti egyház hagyományával összhangban megerősítette azt a korábbi felfogását, hogy a hit és a ***keresztség*** nélkülözhetetlen az üdvösséghez: vö. „Az egység helyreállítása" (lat. *Unitatis redintegratio*) kifejezéssel kezdődő zsinati határozattal (UR 22). A vágy- és a vérkeresztségre vonatkozó tanítást feleleventve azonban azt is hangsúlyozta, hogy „Isten egyedül őáltala ismert úton elvezetheti a hitre azokat is, akik hibájukon kívül nem ismerik az evangéliumot": vö. „A nemzetek világossága" (lat. *Lumen Gentium*) kezdetű konstitúcióval (LG 15) és „A népekhez" (lat. *Ad Gentes*) kifejezéssel kezdődő határozattal (AG 7). A zsinat a keresztséget a beavatási szentségek között említi (AG 14; SC 65.71).

Ezzel feleleveníti az ősegyháznak a keleti egyházban mindmáig érvényes gyakorlatát, amelyben a keresztség, a kézrátétel (bérmálás) és az eukharisztia egyetlen beavatási szertartás részei voltak.

> Mivel a zsinat hangsúlyozta, hogy a keresztségben egyesülünk Krisztussal (UR 22), a katolikus egyház azt a gyakorlatát is feladta, hogy a nem katolikus egyházban keresztelt áttérőket óvatosságból feltételesen megkeresztelte.

A gyermekek megkeresztelésével kapcsolatban a nyugati egyház 1917-es Egyházi Törvénykönyve még azt kötötte a katolikus szülők lelkére, hogy gyermekeiket születésük után a lehető leghamarabb kereszteltessék meg. Ezt az álláspontját azonban módosította, és a század közepén a hangsúlyt a felnőttek keresztelésére helyezte.

> A gyermekkeresztéssel kapcsolatos vita a 20. századi protestáns világban kezdődött. K. Barth († 1968) svájci református teológus szerint a keresztség az igehirdetés része. Ezért a kiskorú gyermek megkeresztelése, ha nem is érvénytelen, de a keresztség értelmét elhomályosító gyakorlat. Vele ellentétben a lutheránus hagyományból érkező E. Schlink († 1984) azt állította, hogy a keresztség „új teremtés", s benne nyilvánul meg legjobban az „egyedül a kegyelem" (lat. *sola gratia*) elve: a gyermekkeresztségben ugyanis az ember anélkül vétetik be az isteni uralomba, hogy maga bármit is tett volna ezért. A II. Vatikáni Zsinat a gyermekkereszteléssel kapcsolatban azt tanította, hogy a szertartást hozzá kell igazítani a gyermekek tényleges helyzetéhez (vö. SC 67). Ugyanakkor a zsinat is a felnőttek keresztelésére helyezte a hangsúlyt, s kifejezte a hitújonci (katekumenátusi) intézmény, illetve a felnőttkeresztségre való felkészítési időszak visszaállításának szándékát (vö. SC 64).

A nyugati egyház a 20. században a keleti egyház hagyományához igazodva a ***bérmálást*** (kézrátételt vagy olajjal való megkenést) beavató szentségnek kezdte tekinteni (vö. AG 14; SC 65.71). Mivel a beavató szentségek (keresztség, bérmálás, oltáriszentségben részesítés) kiszolgáltatása a nyugati egyházban szétvált és időbelileg eltávolodott egymástól, a II. Vatikáni Zsinat – legalábbis a felnőttek bérmálásának esetében – kifejezte szándékát, hogy visszaállítja az ősi szokást: világosabbá akarja tenni a bérmálás szoros összefüggését az egész keresztény beavatással (vö. SC 71). Az elérendő cél az, hogy a felnőtteket lehetőleg a püspök (vagy a püspöki engedéllyel rendelkező pap) keresztelje, és utána azonnal bérmálja meg.

> Mivel a II. Vatikáni Zsinat a bérmálást a kereszteléssel kezdődő beavatási folyamat részének tekintette, a bérmálás katolikus felfogása és a konfirmáció protestáns értelmezése közeledett egymáshoz. A zsinat tanítása szerint a bérmálás szentségével a hívők tökéletesebben kötődnek az Egyházhoz, a Szentlélek különleges ereje tölti el őket (vö. LG 11). Ez a megállapítás nincs ellentmondásban azzal a protestáns tanítással, amely szerint a konfirmáció az egyház cselekvése olyan emberekkel, akik a keresztség által már megkapták a teljes tagságot Jézus Krisztus egyházában, és akiket a katekumenátusban e tagságnak teljességébe vezetnek be. Ennek ellenére a katolikus egyház a protestáns konfirmációt továbbra sem tekintette szentségnek, mert a protestáns püspököt vagy lelkészt nem tartotta érvényesen felszentelt papnak.

A 20. század változást hozott a harmadik beavató szentség, az ***eukharisztia*** nyugati értelmezésében és liturgiájában, a keleti egyház pedig saját hagyományához híven ünnepelte az utolsó vacsora emlékezetét. A II. Vatikáni Zsinat megerősítette a Trienti Zsinatnak azt a tanítását, amely szerint az eukharisztia nem Krisztus áldozatának megismétlése vagy kiegészítése, hanem „megjelenítése", „emlékezete" és erejének „átadása" (vö. SC 47–48). Emellett hangsúlyozta, hogy nemcsak a kenyér és a bor „változik át" Krisztus testének és vérének reálszimbólumává, hanem maga az összejövetel is „úrvacsorává" lesz: és ez elősegíti, hogy az egybegyűltek Krisztusban testvéri közösséggé változhassanak (vö. UR 22). Négy évszázaddal a reformátorok követelése után a zsinat lehetőséget adott a szentmisében a népnyelv használatára (vö. SC 36.54), és bizonyos esetekben a két szín alatti áldozásra is (vö. SC 55). Felismer-

hetővé tette a lakomaközösség kora keresztény alakját azzal a rendelkezéssel, hogy a pap a gyülekezettel szemben foglaljon helyet, s alakítsák az oltárt asztal formájúvá.

Bár már a Trienti Zsinat tanítása is alaptalannak minősítette a hitújítók részéről 1563-ban megfogalmazott vádat, amely szerint a pápista mise Krisztus egyetlen áldozatának megtagadása és gyalázatos bálványimádás (vö. Heidelbergi Káté 80), ez a tanítás lélektani és politikai okok miatt nem vált tudatossá az egymástól elszakadt katolikus és protestáns felekezetek tagjainak többségében. Az ökumenikus párbeszédnek köszönhetően azonban a 20. században újabb lehetőség nyílt egymás kölcsönös megértésére. Igaz ugyan, hogy az 1917-es Egyházi Törvénykönyv még szigorúan tiltotta a katolikusok minden aktív részvételét vagy közreműködését nem katolikus közösségek istentiszteleti cselekményeiben, de a II. Vatikáni Zsinat kifejezetten ajánlotta, hogy a katolikusok különvált testvéreikkel imában egyesüljenek (vö. UR 8). Ugyanez a zsinat állította, hogy bár protestáns testvéreink „nem őrizték meg sértetlenül – főleg az egyházi rend szentségének híján – az eukharisztia misztériumának eredeti és teljes gazdagságát; az úrvacsorában mégis Urunk haláláról és föltámadásáról emlékeznek; így megvallják, hogy az a Krisztussal való életadó közösséget jelenti, és várják az ő dicsőséges eljöttét" (UR 22).

A ***bűnbocsánat*** szentségével kapcsolatban a nyugati egyház ragaszkodott ahhoz a Trienti Zsinaton is megfogalmazott tanításához, amely szerint a szentség kiszolgáltatásának, s egyben az egyházzal való kiengesztelődésnek egyetlen rendes módja a súlyos bűnöket egyenként felsoroló egyéni bűnbevallás (a gyónás) és a feloldozás (vö. DH 1707). Ha a gyónás lehetetlenné válik, a kiengesztelődés rendkívüli módja a tökéletes bánat, amelynek azonban magában kell foglalnia a gyónás szentsége iránti vágyat is (vö. DH 1677). A gyónási szándék ugyanis a tökéletes bánat nélkülözhetetlen feltétele. A 20. század nyugati egyháza annyiban változtatott szemléletmódján, hogy bővítette a bűnbevallás és a feloldozás rendkívüli módjának körét.

XV. Benedek pápa 1915-ben a bűnbocsánat rendkívüli módjának nyilvánította az egyénenkénti bűnbevallást elvégezni nem tudó bűnbánók közösségi feloldozását olyan ütközetre induló és bűneiket megbánó katonák esetében, akiket nagy számuk miatt nem lehet egyenként meggyóntatni. XII. Pius pápa 1939-ben az engedményt kiterjesztette mindazokra a hívőkre is, akik bombatámadás miatt kerülnek halálveszélybe. A pápai állásfoglalások azonban azt is hangsúlyozták, hogy az általános feloldozásban részesülő hívőnek kötelessége felindítani a szándékot: ha majd lehetősége nyílik erre, súlyos bűneit egyenként és szabályszerűen meggyónja.

A keleti egyház a nyugatihoz hasonló módon gondolkodott a bűnbocsánat szentségéről. – A protestánsok a bűnbánati szertartást nem tekintették kifejezetten krisztusi alapítású szentségnek, de istentiszteleteiken kiemelkedő helyet adtak a közösségi bűnbevallás és feloldozás liturgiájának. Az evangélikusok megőrizték a magángyónás lehetőségét is.

A ***betegek olajjal való megkenését***, amelyet korábban „utolsó kenetnek" hívtak, a II. Vatikáni Zsinat a betegek kenete névvel illette (vö. SC 73). A keleti egyházban a betegek olajjal való megkenését közösségi szentségnek tekintették: ez azt jelentette, hogy a hívők közül ahányan csak tudtak, összegyűltek, hogy részt vegyenek abban az imában, amelynek célja a beteg segítése a gyógyulásban, a bűnbocsánat elnyerésében, illetve Krisztus akaratának elfogadásában. A nyugati egyház a szentség nevének megváltoztatásával és szemléletváltásával nemcsak az orthodox felfogáshoz került közelebb, hanem a betegellátással kapcsolatos protestáns gyakorlathoz is.

A zsinat szerint a betegek kenetét nem csak azok kaphatják meg, akik kifejezett életveszélyben (közvetlenül a halál előtt) vannak. A szentség felvétele már akkor is időszerű, ha a hívő élete – betegség vagy öregség folytán – kezd veszélybe jutni (vö. SC 73). A zsinat olyan szertartásrend megalkotását is sürgeti, amelyben a beteg megkenése a gyónás után és a szent útravaló fogadása (a beteg áldozása) előtt történik. – Ezekkel a módosításokkal a katolikus álláspont közelebb került azoknak a protestánsoknak a felfogásához, akik jóllehet a betegek kenetét nem tartották kifejezet-

ten krisztusi alapítású szentségnek, de bűnbocsánat-hirdetéssel, imádsággal és úrvacsoráztatással a kórházban vagy otthonfekvő betegeknek is gondját viselték.

Bár az *egyházi rend* kiszolgáltatását illetően a nyugati és a keleti egyházban nem történt lényeges változás, a nyugati egyház a 20. századtól új szempontból tekintett e szentségre. A zsinati atyák a hierarchikus (püspöki, papi, diakónusi) hivatalokat szolgálatoknak nevezték (vö. LG 18), és a hívek általános papságáról (vö. 1 Pét 2, 4–10) szóló tanítás keretében értelmezték. Nem azt állították, hogy a hívek általános papsága alacsonyabb, a felszentelt személyeké pedig magasabb rendű, hanem azt, hogy „mind az egyik, mind a másik a maga különleges módján részesül Krisztus papságából" (LG 10). E szemléletváltással lehetőség nyílt a korábban érvénytelennek tartott protestáns szentelések, illetve az apostoli utódlás (lat. *successio apostolica*) vitatott kérdéseinek újbóli megvizsgálására.

A hagyományos katolikus felfogás szerint az egyház apostolisága feltételezi az apostoli utódlást, azaz az apostoli teljhatalomnak püspöki kézföltétellel történő folyamatos továbbadását. Mivel ez a hiánytalan lánc a hitújítóknál nem mindenütt mutatható ki, a katolikus egyház azt tartotta, hogy a szentelés szentségében bekövetkezett hiányosság (lat. *defectus ordinis*) miatt a protestáns szentelések nem érvényesek, s ezért állította azt is, hogy a különvált egyházak nem őrzik „az eukharisztia misztériumának eredeti és teljes gazdagságát" (vö. UR 22). Ez a hagyományos felfogás azonban több szempontból is felülvizsgálatra szorul: 1. Megfontolandó ugyanis, hogy a püspökök és a presbiterek közti megkülönböztetés történetileg csak fokozatosan alakult ki. Elgondolkoztató az is, hogy a 3. század elején összeállított Apostoli hagyomány olyan presbiterekről is tud, akik nem kézrátétel által nyerték el a presbiteri tisztséget, hanem hitvalló életük alapján (vö. 9. fejezet). Úgy látszik tehát, hogy a püspöki kézföltételek sora nem lehet egyetlen és kizárólagos feltétele az apostoli utódlásnak. A protestánsok szerint az egyház apostoliságának lényege egyébként sem abban áll, hogy a hivatalviselők kézrátételek megszakítatlan sora által kapják hivatalukat, hanem abban, hogy az egyház megmarad az apostoli igehirdetésben és tanításban. 2. Kétségtelen, hogy a 16. századi reformátorok az egyházi rendet nem tartották kifejezett krisztusi szavakkal rendelt szentségnek. Ugyanakkor kinyilvánították, hogy készséggel meg szeretnék őrizni a papszentelésre vonatkozó, jó és hasznos szándékkal megállapított, de emberi tekintélyen alapuló fegyelmi rendet. Minthogy azonban a Rómához hű püspökök nem voltak hajlandók számukra lelkészeket szentelni, saját maguknak szenteltek lelkipásztorokat. Ám ezért a pápával közösségben lévő püspököket tették felelőssé (vö. Az Ágostai Hitvallás apológiája, XIV. 24–27). Kérdés, hogy nincs-e igazuk. 3. Az anglikán szentelésekkel kapcsolatban az Inkvizíció három alkalommal is azt nyilatkozta, hogy e szentelések a rómaitól eltérő szentelési szertartás különbözősége és a szenteléseknél föltételezett katolikus szentelési szándék hiányossága miatt nem érvényesek. E tekintetben egyrészt megfontolandó lenne az, hogy a szentelési formát az egyháznak jogában áll megváltoztatni (adott esetben visszamenőleg is elismerni). Másrészt azt is meg lehetne vizsgálni, hogy mit jelent az anglikán püspökszentelések esetében a „szándék hiányossága": tárgyalni lehetne arról, hogy nehéz történelmi helyzetben milyen mértékben tartozik a szentelési szándék lényegéhez az, hogy a szentelő püspök a római pápa nyugati módon értelmezett egyházfőségét elfogadó apostolutódot akarjon szentelni az evangélium hirdetésére, a szentségek kiszolgáltatására és az egyházkormányzati szolgálatra. A kérdés azért is jogos, mert az orthodox keresztényekkel kapcsolatban a zsinat – az 1054-es különválásuk ellenére is – azt állítja, hogy „az apostoli jogfolytonosság következtében van papságuk és eukharisztiájuk, s ezért igen szoros kapcsolatban állnak velünk mindmáig" (UR 15).

A *házasság* szentségét illetően a nyugati és a keleti egyház a 20. században is ragaszkodott hagyományos felfogásához, amely szerint a házasság szentség. Nyugat azt tanította, hogy ezt a szentséget a házasságot kötő felek szolgáltatják ki egymásnak szabad beleegyezésük kinyilvánításával, a keleti felfogás szerint pedig a szentséget a pap szolgáltatja ki, aminek jele, hogy a szertartás folyamán a házasulandókat megkoronázzák. A II. Vatikáni Zsinat a latin egyház korábbi gyakorlatától eltérően elsősorban nem a házassági szerződés jogi feltételeit és követ-

kezményeit, hanem a házasságkötés szentségi jellegét emelte ki. A házasság szentségének magyarázatában abból indult ki, hogy a legalapvetőbb szentség a megtestesült Ige misztériuma, vagyis a láthatatlan Krisztus és a látható egyház titokzatos egysége (vö. LG 8). A megkeresztelt emberek a házasságkötéskor ennek az alapvető misztériumnak erőterébe kerülnek, ahol természetes életszövetségük szentséggé válik. Ezért mondja a zsinat: „a keresztény hitvesek… Krisztus és az egyház egysége és termékeny szeretete misztériumában részesednek és azt megjelenítik (LG 11). – E szemléletváltással egyrészt szükségessé vált a latin egyház házasságjogot is érintő kódexének felülvizsgálata, másrészt sok tekintetben közelebb került egymáshoz a házasságról vallott katolikus és protestáns felfogás.

Az 1917-es Egyházi Törvénykönyv felülvizsgálatának szükségességét XXIII. János pápa hirdette meg 1959-ben. A törvénykönyv átdolgozására 1963-ban bizottság alakult, amely azonban csak a II. Vatikáni Zsinat befejezése után kezdhette meg munkáját, hiszen csak ettől kezdve támaszkodhatott a zsinati okmányokra.

A reformátoroktól – akik a házasságot megáldották, jóllehet nem sorolták a szűk értelemben vett szentségek közé – nem idegen az a gondolat, hogy a legalapvetőbb szentség Krisztus titokzatos teste. Luther ezzel kapcsolatban így ír: „Ha én az Írás nyelvi használata alapján akarok beszélni, akkor csak egyetlen szentség van és három szentségi jel" (Az egyház babiloni fogságáról). Krisztus és az egyház szellemi házasságát Kálvin is sákramentumnak (titoknak, szentségnek) tartotta (vö. Institutio 4,14,35). Mivel a katolikusok és a protestánsok egyaránt vallották, hogy a keresztség szentsége által válunk Krisztus titokzatos testének tagjává, a katolikus egyház a megkeresztelt emberek (így a protestánsok) egymással kötött házasságát korábban is szentségnek tekintette (vö. DH 769; DH 3145).

A házasság felbonthatatlanságának kérdésében is közelebb kerültek egymáshoz a keresztény felekezetek. A nyugati egyház a hagyományhoz híven hangsúlyozta, hogy az érvényesen megkötött és szexuális kapcsolattal beteljesített (elhált) házasság nem bontható fel. Az orthodox hagyomány – amelyben nincs házassági hűségeskü – eszményinek tekinti a sírig tartó hűséget: ezért a keleti egyház arra buzdítja az özvegyen maradt asszonyokat és férfiakat, hogy maradjanak hűségesek házastársukhoz, akik már meghaltak ennek a világnak, de élnek Krisztusban. Ám ez a hagyomány nem olyan szigorú, mint a nyugati: az orthodox egyház így megtartja a második házasságkötés szertartását azok számára is, akiknek nem sikerült teljesíteniük a Krisztus által hirdetett felbonthatatlanság eszményét. A keleti egyház gyakorlatához tartozik az is, hogy őszinte bűnbánat esetén mintegy megbocsátja a válás bűnét, és nem zárja el az áldozás lehetőségét a második házasságban élők elől. A protestánsok, akik nem tartják szentségnek a házasságkötést, ugyancsak eszménynek tartják a felbonthatatlanságot: az evangélikus és a református házasságmegáldások szertartásában is szerepel a sírig tartó hűség ígérete, amelyre a „holtomiglan, holtodiglan" kifejezés utal. Az orthodox és a protestáns felfogás, amely adott esetben elfogadja a válást, több szempontból is hasonlít a katolikus egyház gyakorlatára, amelyben az illetékes egyházi hatóság érvénytelennek vagy semmisnek nyilvánítja az érvényesesség látszatát keltő vagy az eleve érvénytelenül létrehozott párkapcsolatot.

A *paraliturgia* világában a nyugati és a keleti egyház az I. Vatikáni Zsinat után is szorgalmazta a szenteknek és köztük a Boldogságos Szűznek olyasfajta tiszteletét, amely igazodik az egyház tanításához, azaz nem homályosítja el Krisztus egyetlen közbenjárói szerepét. Szűz Máriával kapcsolatban mondták a zsinati atyák, hogy az emberekért imájával közbenjáró Mária – aki maga is a hit zarándokútját járta (LG 58) – nem csökkenti Krisztusnak, az egyetlen közvetítőnek szerepét, hanem éppen erejét mutatja meg. „A Boldogságos Szűz minden hatása az emberekre az üdvösség rendjében… Krisztus túláradó érdemeiből fakad, Krisztus közvetítésén alapul, teljesen ettől függ és minden hatékonyságát belőle meríti" (LG 60). – A 20. században új zarándokhelyek születtek, amelyek közül az egyik leghíresebb a portugáliai Fatima.

A portugáliai Fatimában 1916-ban kezdődött egy angyali és Mária-jelenéssorozat, amelynek első tanúja három pásztorgyermek volt. A Szűzanya a látnokok közvetítésével imádságra és áldozatok

hozatalára buzdította az embereket. 1917-ben a Boldogságos Szűz utolsó fatimai megjelenését kísérő napcsodának (a nap látszólag megnagyobbodott, forogni kezdett, majd úgy tűnt, mintha rázuhanna a földre) mintegy 70 ezer ember volt tanúja. A fatimai püspök 1930-ban ismerte el a jelenések hiteles voltát: azaz kinyilvánította, hogy a jelenések kép- és hanganyaga, illetve üzenete nem áll ellentétben az evangéliumot hirdető egyház tanításával. • Magát a jelenéssorozatot, főleg a napcsodát tudományos szempontból nehéz megmagyarázni, bár a fatimai eseményeket nem emiatt tartjuk csodának. A kereszténység ugyanis nem a rendkívüli, a tudományos szempontból egyelőre értelmezhetetlen történéseket nevezi csodának, hanem az ember belső világának megváltozását, az emberi léleknek Isten felé való megnyílását. Ezért, ha egyszer a tudomány majd eljut arra a szinte, hogy a természet törvényei alapján magyarázatot ad a rendkívüli jelenségekre, akkor is azt kell mondanunk, vallási szempontból Fatimában csoda történt: a jelenések helyszíneire tömegesen zarándokló emberek többségének élete ugyanis csodás módon megváltozott, amennyiben a zarándokok kilépve önző, bűnös világukból bűnbánatot tartottak, és megnyíltak az irgalmas Isten felé.

A ***liturgia színhelyét*** alkotó templomokat a nyugati egyház a 19. század második felétől Európában és Amerikában főleg historizáló (és eklektikus), majd szecessziós stílusban építette. A keleti egyházban többnyire a neobizánci stílus, az Európán kívüli keleti kereszténység világában pedig a nemzeti építészeti hagyományokat felelevenítő stílusok terjedtek el.

A latin *historia* (történelem, történet) szóról elnevezett historizáló építészet vagy historizmus korábbi történeti stílusokat felújító művészeti irányzat (ide tartozik a neoromanika, a neogótika, a neoreneszánsz, a neobarokk stb.). Nyugat-Európában a neostílusokból hamar kibontakozott az azokat keverő eklektika. A görög *eklegein* (kiválasztani, válogatni stb.) szóról elnevezett eklektika valójában választás, illetve válogatás különféle építészeti irányzatok között azzal a céllal, hogy valamiféle új összhangot teremtsünk. A historizmus és az eklektika fogalmát voltaképp lehetetlen egymástól elkülöníteni, jóllehet az eklektikát sokan önálló stílusként is emlegetik. Neoromán stílusban épült például a párizsi Sacré Cœur-székesegyház (1875–1919), neogótikus a kőszegi Jézus szíve templom (1892–1894), neoreneszánsz, eklektikus a budapesti Szent István-bazilika (1851–1906), és eklektikus neobarokk stílusú a Budavári evangélikus templom (1895).

Szent István-bazilika
(Budapest 1855–1906, eklektikus)

A szecesszió elnevezése a latin *secessio* (kivonulás, elkülönülés) szóból ered: 1897-ben Bécsben negyvenkilenc művész kivonult a városi művészeti központból, hogy új művészetet teremtsen. A kifejezés azt az építészeti irányzatot jelenti, amely kivonult a hazugnak tartott historizáló, eklektikus művészet világából, és új formákat teremtett. A szecesszió főbb jellemzői: nagymértékű stilizálás, a növényi vagy geometrikus mintákra építő hullámzó díszítés, hangsúlyos, élénk színek alkalmazása. A szecessziós épületeken kevés a derékszög, a tervezők sokkal inkább kedvelték a lágy, gömbölyded formákat. A szecesszió egyik irányzata az organikus (szerves) építészet, amelynek programjában az szerepel, hogy az épület „természetesen" nőjön ki abból a helyből, ahová tervezték, alkosson azzal harmonikus, „szerves" egységet a felhasznált anyagok, az épület mérete és alakja szempontjából egyaránt. A szerves építészet regionális, a hely „szelleméhez", a település és a nemzet hagyományaihoz igazodik, ugyanakkor az egyetemesen elterjedt építészeti formákhoz

is kötődik. A szecessziót Európa különböző területein más és más névvel illették. Az Osztrák–Magyar Monarchiában szecesszió (német: *Sezession*), Franciaországban új művészet (fr. *art nouveau*), Nagy-Britanniában modern stílus (ang. *modern style*), Németországban fiatal stílus vagy hullámstílus (ném. *Jugendstil, Wellenstil*), Spanyolországban modernizmus (sp. *modernismo*), Itáliában pedig virágos stílus (ol. *stile floreale*) volt a neve. • A modernizmus és az organikus építészeti stílus keveréke például a barcelonai Sagrada Família templom (épül 1882-től), szecessziós stílusú a pozsonyi Kék templom (Árpád-házi Szent Erzsébet-templom) (1913), és szecessziós (modern) stílusban épült a franciaországi Ronchamp zarándoktemploma (1950–1955) is.

Sagrada Família
(Barcelona 1882–, organikus)

Árpád-házi Szent Erzsébet-templom
(Pozsony 1909–1913, szecessziós)

❖ a tanítás ❖

A Messiásról szóló tanítást a keleti egyházban 1870 után is a *teológusok* fejtették ki. A korszak keleti egyházának leghíresebb teológusai elsősorban Nyugat-Európában és Amerikában tevékenykedtek.

A moszkvai születésű Vl. Sz. Szolovjev († 1900) orthodox teológusként rokonszenvezett a katolikus egyházzal, s azt tanította, hogy kelet és nyugat teológiája egymástól eltérő, de egyenértékű magyarázata a keresztény misztériumoknak. A 20. század jeles orosz orthodox gondolkodója volt P. Florenszkij († 1937) atya, teológus, filozófus és matematikus, aki 1922-ben szibériai kényszermunkatáborba került, majd egy leningrádi koncepciós pert követően a szovjethatalom áldozatává vált. Sz. Ny. Bulgakov († 1944) atya 1923-ban kényszerült kitelepülni hazájából, s 1925-től Párizsban tanított a Szent Szergej Orthodox Intézetben. Ny. A. Bergyajev († 1948) vallásfilozófus és politikai gondolkodó, akit 1922-ben kiutasítottak Szovjet-Oroszországból. Berlinben megszervezte az orosz emigránsok számára a Vallásfilozófiai Akadémiát, majd Párizsban azon fáradozott, hogy összhangot teremtsen az orthodox és a nyugati teológiai gondolkodás között. Vl. Ny. Losszkij († 1958) orthodox teológus, akit családjával a szovjetek 1922-ben száműztek az országból, Prágában tevékenykedett, majd Párizsban az 1944-ben alapított Szent Dionüsziosz Orthodox Teológiai Intézet tanára és első dékánja lett. P. Ny. Jevdokimov (1901–1970), a szentpétervári születésű orthodox teológus 1921-ben kényszerült menekülni hazájából, s előbb Isztambulban, majd Párizsban telepedett le. A keleti és nyugati teológiai gondolkodásmód összeegyeztetésén

fáradozott. Ezért mint meghívott orthodox megfigyelő részt vehetett a II. Vatikáni Zsinat utolsó ülésszakán. A 20. századi örmény teológusok közül kiemelkedő személyiség volt Gr. P. Agadzsanian († 1971) ciliciai örmény katolikus pátriárka, aki a katolikus egyház bíborosaként halt meg. A román keleti teológusok közül kitűnik D. Stăniloae († 1993) román orthodox pap professzor alakja, aki a 18. századi görögországi Philokalia szöveggyűjteményt román nyelvre fordította. Cl. Ilie († 1998) a Románia északkeleti részén lévő Sihastria monostor jól ismert apátja és az ország lelki-szellemi vezetője volt.

Az orosz származású, de Franciaországban, majd Amerikában tevékenykedő G. V. Florovszkij († 1979) a 20. század orthodox kereszténységének egyik leghatásosabb gondolkodója volt. Az orosz nemesi családból származó, de Franciaországban született J. Meyendorff († 1992) a keleti orthodox egyház kiemelkedő gondolkodójaként hosszú időn keresztül az 1938-ban New Yorkban alapított Szent Vlagyimir Orthodox Szeminárium vezetőjeként tevékenykedett. A görögkeleti keresztény gondolkodók kiemelkedő alakjának tartják J. Sz. Rómanidész († 2001) görögországi származású orthodox papot és teológust, aki szüleivel együtt az USA területére emigrált, és hosszú időn keresztül képviselte a Görög Orthodox Egyházat az Egyházak Világtanácsában.

A nyugati egyházban a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakban katolikus és protestáns hittudósok ismertették meg a Messiás titkát a világgal.

A nyugati egyház nagy katolikus gondolkodói közé tartozott a nyitrai születésű Prohászka Ottokár († 1927) székesfehérvári püspök, aki sírfelirata szerint „Magyarország apostola és tanítómestere" volt. C. Odo († 1948) német bencés szerzetesként a 20. század liturgikus mozgalmának egyik vezéralakjává vált. Schütz Antal († 1953) piarista szerzetes egyetemi tanárként hirdette Krisztus tanítását. P. Teilhard de Chardin († 1955) francia jezsuita teológus és őslénytannal foglalkozó tudós írásaiban a vallás és a tudomány összhangját hirdetve mutatta be Krisztust a világnak. A század első felének neves gondolkodói közé sorolható a magyar Horváth Sándor († 1956) domonkos teológus; a világegyetem keletkezését az ősrobbanás föltételezésével magyarázó G. Lemaître († 1966) belga katolikus pap fizikus; valamint a magyar Szörényi Andor († 1967) katolikus pap, egyetemi tanár, bibliatudós. A. Bea († 1968) német jezsuita bíboros a bibliatudományok professzoraként hirdette a Biblia Krisztusát. Nemzetközileg elismert katolikus egyetemi tanárok voltak: E. Przywara († 1972) lengyel származású jezsuita bölcselő és teológus, Radó Polikárp († 1974) magyar bencés szerzetes és az osztrák J. Jungmann († 1975) liturgiatörténész. J. Daniélou († 1974) francia jezsuita hittudós a II. Vatikáni Zsinat témáinak előkészítői közé tartozott. K. Rahner († 1984) német jezsuita szerzetes a 20. század egyik legnagyobb keresztény gondolkodója és a II. Vatikáni Zsinat vezető teológusainak egyike volt. A 20. század nagy nyugati teológusai közé tartozott B. Lonergan († 1984) kanadai származású jezsuita filozófus és teológus; H. U. von Balthasar († 1988) bázeli egyetemi lelkész, jezsuita majd egyházmegyés pap; M.-D. Chenu († 1990) francia domonkos teológus; Alszeghy Zoltán († 1991) jezsuita egyetemi tanár; H. de Lubac († 1991) francia jezsuita teológus és M. Schmaus († 1993) német teológus, zsinati szakértő, akik jelentős szerepet játszottak a II. Vatikáni Zsinat dokumentumainak kidolgozásában. A fentieken kívül a nyugati világ élvonalbeli teológusai között szerepelt még a magyar Nyíri Tamás († 1994) filozófus és teológus; a francia Y. Congar († 1995) pap teológus; a magyar Gál Ferenc († 1998) teológiai tanár; a német B. Häring († 1998) szerzetespap, erkölcsteológus; a holland P. Schoonenberg († 1999) jezsuita teológus, egyetemi tanár; a német származású H. Haag († 2001) svájci teológus, bibliatudós; a francia X. Léon-Dufour († 2007) jezsuita teológus, bibliatudós, valamint E. Schillebeeckx († 2009) belga domonkos teológus, zsinati szakértő. A bajor származású J. Ratzinger (1927–) a 20. század széles látókörű, kiváló teológusa (a későbbi XVI. Benedek pápa), aki Freising, Bonn és Münster városaiban tanított, a II. Vatikáni Zsinat idején a kölni bíboros érsek tanácsadója volt.

Az európai protestáns világ jelentősebb hittudósai közé sorolható: E. Troeltsch († 1923) német evangélikus teológus; A. Harnack († 1930) német lutheránus teológus, egyháztörténész; D. Bonhoeffer († 1945), német evangélikus lelkész és teológus, a hitleri diktatúra áldozata. A magyar

protestánsok kiemelkedő teológusai közé tartozott Makkai Sándor († 1951) erdélyi magyar író, pedagógus, református püspök és Prőhle Károly († 1962) evangélikus teológiai tanár. A német evangélikus A. Schweitzer († 1965) az afrikai Gabonban orvos misszionáriusként, zenetudósként és teológusként tett tanúságot Krisztusról és egyházáról. A 20. század nemzetközileg ismert teológus gondolkodói közé tartozott még többek között: P. Tillich († 1965) német evangélikus lelkész, teológiai tanár; K. Barth († 1968) svájci református teológus és lelkipásztor; G. von Rad († 1971) német lutheránus lelkész, bibliatudós; Ravasz László († 1975) erdélyi származású református püspök, teológus; R. Bultmann († 1976) német evangélikus teológus, bibliatudós; valamint O. Cullmann († 1999) strasbourgi származású evangélikus teológus, bibliatudós, aki munkásságának elismeréséül protestánsként is részt vehetett a II. Vatikáni Zsinat anyagának előkészítésében.

Az Európán kívüli világban jelentős katolikus teológusnak számított például a kanadai L.-A. Paquet († 1942), aki a québeci Laval Egyetem professzoraként tanított, és a skolasztikus teológia újraélesztésének egyik hatékony előmozdítója volt. Az ohiói származású Fr. J. Kinsman († 1944), a protestáns episzkopális egyház püspöke, aki 1919-ben katolikussá lett, egyháztörténelmet tanított a washingtoni Amerikai Katolikus Egyetemen. J. Fr. O'Hara († 1960), az ír családból származó szerzetespap az Indiana állambeli Notre Dame Egyetem vezetőjeként, majd a pennsylvaniai Philadelphia érsekeként fejtette ki teológiai munkásságát. R. E. Brown († 1998) szulpiciánus szerzetes a New Yorkban lévő, eredetileg presbiteriánus alapítású Uniós Teológiai Szemináriumban tanított katolikus bibliatudósként. J. A. Hardon († 2000) amerikai jezsuita szerzetes az 1903-ban alapított Nyugat-Michigan Egyetem jeles teológusaként tevékenykedett. A New York államból származó A. R. Dulles († 2008) jezsuita szerzetes a 20. század közepén Maryland államban kezdte meg teológiai munkásságát, és az egyház bíborosaként halt meg. Az észak-karolinai Th. Berry († 2009) katolikus szerzetesként Indiában, Kínában, majd New Jersey és New York államaiban tanított keresztény szellemű kultúrtörténetet. Az Indiana államból származó J. L. McKenzie († 1991) jezsuita szerzetespap az Illinois államban lévő Chicago Jezsuita Egyetem tanáraként vált híressé. A Pennsylvania államban született Th. M. King († 2009) jezsuita szerzetes a washingtoni Georgetown Egyetem teológia professzora volt.

Az Európán kívüli világban élő protestáns teológusok közül W. Rauschenbusch († 1918) a New York államban lévő Rochester Baptista Teológiai Szeminárium professzoraként a Szociális Evangéliumi Mozgalom egyik vezető egyénisége volt. E mozgalom képviselői azt hirdették, hogy a társadalmi problémákat (szegénység, alkoholizmus, bűnözés, rasszizmus stb.) csak a keresztény erkölcsi útmutatások alapján lehetne megoldani. J. Gr. Machen († 1937) presbiteriánus professzor a New Jerseyben lévő Princeton Teológiai Szeminárium oktatójaként tevékenykedett. Az atlantai származású M. Luther King († 1968) baptista tiszteletes az afroamerikai polgárjogi mozgalom egyik vezetője volt, aki különösen az 1963-ban Washingtonban tartott „Van egy álmom…" kezdetű, erőszakmentességet hirdető beszédével vált világhírű keresztény szónokká. R. Niebuhr († 1971) presbiteriánus teológus a New Yorkban lévő Uniós Teológiai Szeminárium híres professzora volt. A japán származású K. Koyama († 2009) amerikai protestáns teológusként Thaiföld, Szingapúr, Új-Zéland, majd New York felsőoktatási intézményeiben hirdette Krisztus evangéliumát.

1870 után Európa és a Közel-Kelet területén, valamint az Európán kívüli világban a nyugati és a keleti kereszténység új felsőoktatási intézeteket, *egyetemeket*, akadémiákat, kollégiumokat és papnevelő intézeteket hozott létre a Messiásról és a Messiás egyházáról szóló tanítás terjesztése érdekében.

Európában és a Közel-Keleten nagy számban jöttek létre katolikus és protestáns egyetemek, és a térségben élő keleti keresztények is számos egyetemi szintű felsőoktatási intézményt hoztak létre.

Az Európán kívüli világban, az új területekkel és tartományokkal bővülő Kanadai Domínium területén, a protestánsok, a katolikusok és az orthodoxok az újonnan csatlakozó államokban is folytatták a felsőoktatási intézmények alapításának gyakorlatát. • Az Amerikai Egyesült Államokhoz 1870 után csatlakozó tagállamokban a protestánsok és a katolikusok gyarapították keresztény felsőoktatási intézményeik számát. • A Mexikótól Panamáig húzódó közép-amerikai államokban

mindenütt, ahol korábban a spanyolok uralkodtak, az I. Vatikáni Zsinatot követően főként katolikusok hozhattak létre keresztény szellemű felsőoktatási intézményeket. Az USA államaiból induló és az onnan támogatott hittérítés következtében ugyanakkor protestáns felekezetek (anglikánok, adventisták stb.) is bekapcsolódhattak az egyetemalapítási folyamatba.

A Dél-Amerika északi és nyugati részén lévő államokban 1870 után főként katolikus egyetemek alakultak, de egyes országokban protestáns (elsősorban adventista) alapítású intézmények is részt vállalhattak a kereszténység terjesztésében. • Dél-Amerika keleti és középső részén a korábbi spanyol és portugál uralom következtében 1870 után főként a katolikusok tudtak eredményesen egyetemeket alapítani, de szórványosan itt is lehetőség nyílt az adventista protestánsok számára keresztény felsőoktatási intézmények létrehozására.

Az afrikai földrész északi részén az erőteljesen terjeszkedő iszlám akadályozta a keresztény iskolák létrejöttét. • Nyugat-Afrika térségében (Sierra Leone, Libéria, Ghána, Nigéria, Szenegál és Elefántcsontpart országaiban) a törzsi vallások és az iszlám számottevő hatása ellenére a nyugati keresztények számára is lehetőség nyílt felsőoktatási intézmények alapítására. • Közép-Afrika területén a gyarmatosító európaiak elsősorban a Kongó-Léopoldville Köztársaságban, Spanyol Guineában és Kamerunban alapítottak keresztény szellemű felsőoktatási intézményeket. • Az afrikai földrész déli államaiban a gyarmatosítók viszonylag sok oktatási intézményt hoztak létre. Ezek többsége nem teológiai jellegű iskola volt, de keresztény szellemiségükkel közvetve a keresztény kultúra terjesztőivé és a Messiás egyházának bemutatóivá váltak. • Kelet-Afrika államaiban – az erős iszlám hatás alatt álló Szomália és Francia Szomáliföld területeit leszámítva – az európai gyarmatosítók a 20. század első felében keresztény szellemiségű egyetemeket és felsőoktatási intézményeket alapítottak.

Dél- és Délkelet-Ázsia térségében, ahol az iszlám, a buddhizmus, a hinduizmus és más vallások követői voltak többségben, a 19. század végétől csak szórványosan létesülhettek olyan felsőoktatási intézmények, amelyek a keresztény kultúra és vallás hirdetőivé lettek. Kivételnek a vallási szempontból sokszínű, de türelmes India számított, ahol viszonylag sok katolikus és protestáns felsőoktatási intézet született ebben az időszakban is. • Az indonéz szigetvilág államalakulataiban, amelyek 1945-től kezdődően az Indonéz Köztársaságba tömörültek, a 20. század közepén a többségükben muzulmán iskolák mellett szórványosan protestáns és katolikus felsőoktatási intézmények is létesülhettek. • A Fülöp-szigeteken, ahol a lakosok túlnyomó többsége katolikus volt, a 20. században számos keresztény felsőoktatási intézmény jött létre.

A Belső- és Kelet-Ázsiához tartozó Kína és Tajvan területén a 19. század végétől kezdődő időszakban az ország méreteihez képest csekély számú keresztény felsőoktatási intézményt alapítottak. Ezek többsége protestáns szellemű volt, de szórványosan katolikus intézetek is születtek. • Koreában, ahol a keleti vallásokkal szemben a kereszténység mindig is kisebbségben volt, a 19. század végétől kezdődően alakult meg néhány keresztény felsőoktatási intézmény. • Japánban protestánsok, katolikusok és orthodoxok is létrehozhattak keresztény egyetemeket, illetve főiskolákat.

Ausztráliában a protestáns többség miatt a 19. század végétől elsősorban protestáns felsőoktatási kollégiumok jöttek létre, de kis létszámban katolikus intézmények is létesülhettek.

A Polinéziát, Melanéziát és Mikronéziát magában foglaló Óceániában a 19. század végétől a brit és amerikai befolyás alatt álló szigeteken többnyire protestáns, a többi szigeten pedig főleg katolikus alapítású felsőoktatási intézmények terjesztették a kereszténységet.

A 19. század végétől kezdődően a pápai megnyilatkozások és a II. Vatikáni *Zsinat* (1962–1965) dokumentumai fogalmazták meg a Messiás egyházának üzeneteit a világ számára. A fontosabb pápai megnyilatkozások közé tartozott XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott, *Rerum novarum* szavakkal kezdődő szociális (társadalmi kérdésekkel foglalkozó) körlevele, a X. Pius pápa nevéhez fűződő 1912-es Katekizmus, valamint XI. Pius pápa 1931-ben közreadott *Quadragesimo anno* kezdőszavakról elnevezett szociális enciklikája. XII. Pius pápa 1943-ban

jelentette meg a *Mystici corporis* kezdetű körlevelét, amelyben az egyházat Pál apostol nyomán Krisztus titokzatos testének nevezi. Ugyanez a pápa 1950-ben adta ki a *Munificentissimus Deus* kifejezéssel kezdődő enciklikáját, amelyben meghirdeti Mária mennybevételének dogmáját. – A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) résztvevői a keresztény hagyománynak olyan elemeit hangsúlyozták, amelyek már feledésbe merültek, s ezeket az elemeket úgy összegezték, hogy a zsinat tanítása sokak szemében gyökeres reformnak látszott (s látszik még ma is). A liturgia, a tanítás és a tanúságtevő életformák új megvilágításba kerültek. Az egyik jelentős szemléletváltás az egyház önértelmezésében történt: kiemelt hangsúlyt kapott az a hagyományos felfogás, hogy az egyetlen és egyetemes egyház Krisztus titokzatos teste, és – jóllehet nem azonos mértékben – ehhez a katolikus egyházhoz tartoznak mindazok, akik valamilyen módon (víz-, vér- vagy vágykeresztség által) Krisztushoz kapcsolódnak.

XIII. Leó pápa az 1891-ben kiadott *Rerum novarum* (Új valóságok) szavakkal kezdődő körlevelében a Messiás tanítására támaszkodva szociális (társadalmi) kérdésekkel foglalkozik. Írásában felemeli szavát a munkások jogainak védelmében. A kommunizmus ellenében hangoztatja az ember magántulajdonhoz való jogát, és elítéli a fegyveres osztályharc gondolatát; a kapitalizmus bírálatában szorgalmazza a keresztény szellemű munkásszervezetek létrehozását, miközben elutasítja a kizsákmányolás bűnös gyakorlatát.

X. Pius pápa megbízásából 1912-ben a római érsekség használatára adták ki a keresztény hit rövid összefoglalóját, a Katekizmust. Ezt rövidesen az egész katolikus világ számára szóló hittani összefoglalónak kezdték tekinteni.

XI. Pius pápa az 1931-ben közreadott *Quadragesimo anno* (Negyvenedik évben) szavakkal kezdődő szociális enciklikájában egyrészt megismétli az egyház korábbi tanítását, másrészt új szempontokat is hangsúlyoz. Beszél a tőke és a munka kapcsolatáról, a munkásosztály jogairól, az igazságos munkabérről, és kiemeli, hogy a gazdasági élet szabályozó elvének nem az osztályharcot, nem is a szabad versenyt, hanem a társadalmi igazságosságot és keresztény szeretetet kell tekinteni.

A XII. Pius pápa nevéhez fűződő, 1943-ban megjelent *Mystici corporis* (A misztikus testnek) kifejezéssel kezdődő enciklikával a pápa gyökeres fordulatot hoz az egyház önértelmezésében. Nem új tanítást ad, hanem a jogi szemléleten túlemelkedve feleleveníti Szent Pál egyik gondolatát, amely a történelem folyamán (az egyházszakadások, felekezetekre bomlások zűrzavarában) feledésbe merült. Pál apostolt követve hangsúlyozza, hogy az egyház a lényegét illetően Krisztus titokzatos teste (vö. 1 Kor 12, 12–31), illetve e misztikus test törékeny embereken keresztül való, látható megnyilvánulása.

XII. Pius pápa 1950-ben a *Munificentissimus Deus* (A végtelenül bőkezű Isten) kezdetű apostoli rendelkezésében hirdeti meg Mária mennybevételének dogmáját. Eszerint a Boldogságos Szűz Mária földi életpályájának befejezése után – isteni Fiának köszönhetően – testével és lelkével együtt felvétetett a mennyei dicsőségbe (vö. DH 3903). Az egyház csak olyasmit hirdet meg dogmaként, ami kifejezetten vagy burkoltan benne van a Bibliában. Érvényes ez az Istenanya mennybevételének hittételére is. Pál apostol azt állítja, ha halálának hasonlóságában egybenőttünk Krisztussal, úgy leszünk vele föltámadásában is (vö. Róm 6,5). Nyilvánvaló, hogy a testi és szellemi megnyilvánulásokkal rendelkező lények közül senki sem „nőtt olyan szorosan egybe" az értünk szenvedő és meghaló Messiással, mint Mária. Ezért nem csupán remélhetjük, hanem szilárd hittel vallhatjuk, hogy feltámadásában és megdicsőülésében is osztozott Fiával. Tévednek azok, akik úgy vélik, hogy a dogmát meghirdető pápa elsősorban a Mária üres sírjáról szóló legendákat vagy azt a tényt vette figyelembe, hogy a keresztények a 6. századtól kezdve nem Mária haláláról emlékeztek meg, hanem az Istenszülő elszenderülését (gör. *koimészisz*) ünnepelték. E legendák és ünnepek ugyanis csak korai tanújelei annak, hogy az egyház mindig is hitte azt, ami kikövetkeztethető Pál apostol szavaiból: mindig vallotta, hogy a Boldogságos Szűz biztosan eljutott az üdvösségre.

A II. Vatikáni Zsinat, amelyen a nyugati és a keleti katolikus püspökök mellett megfigyelőként az orthodoxok és a protestáns felekezetek képviselői is jelen voltak, hangsúlyossá teszi a hagyomá-

nyos tanítást: eszerint csak egyetlen egyetemes (katolikus) egyház van, s ez az egyház Krisztus titokzatos teste. A *Lumen Gentium* szavakkal kezdődő dokumentumában a zsinat azt tanítja, hogy az egyház „mint alkotmányos és rendezett társaság a Péter utóda és a vele közösségben élő püspökök által kormányzott katolikus egyházban létezik, jóllehet szervezetén kívül is megtalálható az igazságnak és a megszentelésnek több eleme, amelyek mint Krisztus egyházának saját ajándékai, a katolikus egységre sarkallnak" (LG 8). Az *Unitatis redintegratio* kifejezéssel kezdődő határozatban a zsinati atyák kiemelik: az évszázadok folyamán jelentős számú csoportok szakították meg a teljes közösséget a katolikus egyházzal, s ebben az emberek mindkét részről vétkesek. Ám ezt követően megállapítják: „Akik azonban most ilyen közösségekben születnek és részesülnek Krisztus hitében, nem vádolhatók az elkülönülés bűnével, s a katolikus egyház testvéri tisztelettel és szeretettel öleli át őket. Azok ugyanis, akik hisznek Krisztusban és szabályszerűen részesültek a keresztség szentségében, már bizonyos – jóllehet nem tökéletes – közösségbe kerültek a katolikus egyházzal… Krisztus testének lettek tagjai, jogosan ékesíti tehát őket a keresztény név, s a katolikus egyház gyermekei méltán ismerik el őket testvéreiknek az Úrban." A „nem tökéletes közösség" kifejezéssel a zsinat csupán tényt állapít meg (az elkülönült egyházak nem fogadják el a pápa szerepének katolikus felfogását, különbözik liturgiájuk, egyházfegyelmük stb.), de nem akarja megbélyegezni a különféle keresztény felekezetekhez tartozó testvéreket. Ezért mondja: „ezek a tőlünk különvált egyházak és közösségek… nem jelentéktelenek és súlytalanok az üdvösség misztériumában. Krisztus Lelke ugyanis nem vonakodik fölhasználni őket az üdvösség eszközéül, melyeknek hatékonysága a kegyelemnek és igazságnak abból a teljességéből ered, amely a katolikus egyházra van bízva… (vö. UR 1–3).

Mivel a keresztény felekezetek számára mindig a ***Biblia*** jelentette a keresztény tanítás legfontosabb alapját és mércéjét, a 19. század végétől – elsősorban a misszionáriusoknak köszönhetően – folytatódott a Szentírás különféle nyelvekre fordításának munkája. Új nyelveken és nyelvjárásokon adták ki a Szentírást vagy legalábbis ennek egyes részeit. A 20. század közepére jelentősen megnőtt a fordítások száma. Ha figyelembe vesszük, hogy a világon hozzávetőleges becslések szerint több ezer nyelv és nyelvjárás van, s a 20. század közepén az embereknek legfeljebb csak egyötöde nem férhetett hozzá saját nyelvén a Biblia szövegéhez, ez óriási eredménynek számít. – A 19. századtól kezdődően az egyháznak a modernista és a fundamentalista bibliaértelmezés egyoldalúságaival kellett szembenéznie. A két irányzat kibékítésére a II. Vatikáni Zsinat tett kísérletet.

A modernizmus az a 19. és 20. század fordulóján virágzó bölcseleti és teológiai irányzat a katolikus egyházon belül, amelynek képviselői a hit és a tudomány összeegyeztetését tűzték ki célul. Hátterében a 18-19. századi evangélikus liberális teológia húzódik meg, amely látszólag tagadta a kereszténység természetfeletti eredetét. A bibliaértelmezés területén a liberalizmus, illetve a modernizmus abban nyilvánult meg, hogy képviselői a szent szövegek értelmezésében a modern történet-, természet- és irodalomtudomány módszereit kezdték alkalmazni. Példával megvilágítva: a zsidók Egyiptomból való megmenekülésének, illetve a Sás-tengeren való átkelésének csodáját (vö. Kiv 14, 15–31, amely szerint Mózes kinyújtja kezét a tenger fölé, a víz kétfelé válik, ami kőfalként biztosítja, hogy a zsidók száraz lábbal átkelhessenek a tengeren), természeti jelenségekkel (klímaváltozás, szél, hosszantartó szárazság stb.) magyarázták. A modernizmus szélsőséges irányának élharcosai egyes nyilatkozataikban azt a benyomást keltették, hogy a bibliai csodákat a természetfeletti erőktől, Istentől függetlenül is meg lehet magyarázni. 1907-ben X. Pius pápa – nem tagadván a hit és a tudomány összeegyeztetésének fontosságát – a „Valóban szánalmas eredményekkel" (lat. *Lamentabili sane exitu*) szavakkal kezdődő határozatában, majd „Az Úr nyája legeltetésének" (lat. *Pascendi Dominici Gregis*) kezdetű enciklikájában csak a modernizmus szélsőséges és a természetfeletti világot tagadni látszó kijelentéseit ítélte el.

A latin *fundamentum* (alap) szóról elnevezett fundamentalizmus egy 20. század eleji észak-amerikai protestáns mozgalom, amely a liberalizmus és a modernizmus ellenhatásaként alakult ki. Egyes képviselői a „hit védelmében" a Szentírás betű szerinti sugalmazottságát és minden tekintetben

való tévedhetetlenségét vallották, miközben elutasították azt az irányzatot, amelynek képviselői a természet-, történet- és irodalomtudomány módszereivel kutatták a Bibliát. A katolikus egyházi tanítóhivatal tekintélyének teljes latba vetésével egyrészt azért nem utasította el a fundamentalizmust, mert az protestáns mozgalomként indult, másrészt a tanítóhivatal számára nyilvánvaló volt, hogy a Biblia csak az üdvösség elnyerésére vonatkozó üzeneteiben tévedhetetlen, s nem a korabeli világkép elemeit akarja szentesíteni.

A modernizmus és a fundamentalizmus irányzatainak kibékítésére a II. Vatikáni Zsinat tett kísérletet. A zsinat az „Isten igéjét" (lat. *Dei verbum*) szavakkal kezdődő konstitúcióban azt hangoztatja, hogy a Biblia valóban tévedhetetlen abban, amit emberi szerzői isteni sugallatra mondani akartak. A szent írók szándékának kiderítése végett azonban ügyelni kell a különféle (történeti, költői, prófétai stb.) irodalmi műfajokra, amelyekben az emberi szerzők mondanivalójukat előadják (vö. DV 12). • A Józsue könyvében leírt napcsoda (vö. Józs 10, 12–14) esetén például észre kell venni: a bibliai szerző nem a földközpontú világképet akarja igaznak hirdetni, hanem képnyelven azt tanítja: Isten úgy szereti és segíti a benne bízókat, hogy még „a csillagokat is megmozgatja" értük.

❖ a tanúságtevő élet ❖

Az I. Vatikáni Zsinat utáni időszakban a nyugati katolikus egyházban új szerzetesrendek (római központtal rendelkező kongregációk), világi intézmények, lelkiségi mozgalmak és jámbor egyesületek jöttek létre. Ezeknek az intézményeknek és mozgalmaknak tagjai életvitelükkel és munkájukkal tanúskodtak arról, hogy a Messiás egyházához tartoznak. A keleti (orthodox) egyház földrajzi terjeszkedésével együtt a hagyományos keleti szerzetesrendek kolostorai is szaporodtak a világban. Szórványosan a szerzetesi életmódtól idegenkedő protestánsok is létrehoztak a szerzetességhez hasonló intézményeket. – A 19. század végén alakult meg többek között az Isteni Ige Társasága Hollandiában, a protestáns keresztény szellemű Üdvhadsereg Nagy-Britanniában, az Isteni Üdvözítő Társasága és az Isteni Üdvözítő Nővérei kongregáció Németországban, a Szentlélek Szolgálói Missziós Társaság Hollandiában és a Szent Keresztről Nevezett Irgalmas Nővérek kongregációja Svájcban. A 20. század elejétől kezdődő időszakban született meg a katolikus Regnum Marianum kongregáció és a protestáns Filadelfia Diakonissza Szövetség Magyarországon, a cserkészmozgalom Nagy-Britanniában, a Szociális Missziótársulat kongregációja Magyarországon, a Maryknoll Missziós Társaság New York államban, az Annunciáta Nővérek Kongregációja és a Jézus Szíve (Népleányai) Társasága Magyarországon, valamint a Katolikus Akció Itáliában. A század első felében kezdte meg tevékenységét a Szociális Testvérek Társasága Magyarországon, a chevetogne-i ökumenikus szerzetesközösség Belgiumban, a Jézus Szíve Rogacionisták Kongregációja Itáliában, az Opus Dei lelkiségi mozgalom Spanyolországban, valamint a Jézus Kistestvérei kongregáció Franciaországban. Ebben az időszakban jött létre a baziliták rendi központja Rómában, ekkor telepedtek le újólag a bazilisszák s született meg az Egyházközségi Nővérek Társasága Magyarországon. Ugyancsak a század első felében kezdte meg működését a KALÁSZ egyesület Magyarországon, a franciaországi Dombes-i Csoport, a Das Werk Lelki Család Belgiumban, a KALOT Magyarországon, a Fokoláre Mozgalom Itáliában, a taizéi közösség Franciaországban, valamint a Szeretet Misszionáriusai rend Indiában.

Az Isteni Ige Társaságát (lat. *Societas Verbi Divini;* rövidítve: *SVD*) A. Janssen német pap 1875-ben alapította a hollandiai Steylben. A verbiták közösségének elsődleges célja a külföldi misszió.

Az Üdvhadsereg (ang. *Salvation Army*) vallási jótékonysági szervezet, különleges szabadegyház, amelynek 1878-as megalapítása a brit metodista lelkipásztor, W. Booth († 1912) nevéhez fűződik. Ez a minden protestáns felekezettől is független szabadegyház szervezeti szempontból az angol hadsereg fölépítését követi, mert a szegények megsegítésén fáradozó és az evangéliumot hirdető tagjainak a „sátán erői" ellen kell harcolniuk.

Az Isteni Üdvözítő Társaságát (lat. *Societas Divini Salvatoris;* rövidítve: *SDS*), vagyis a szalvátor atyák közösségét Fr. Jordan († 1918) német pap hozta létre 1881-ben. A közösség papokból és világi testvérekből áll. A kongregáció tagjai alapítójuk szellemében azon fáradoznak, hogy szeretetet sugárzó eszközökkel minden emberrel megismertessék Jézust, az Üdvözítőt.

Az Isteni Üdvözítő Nővérei (lat. *Sorores Divini Salvatoris;* rövidítve: *SDS*), vagyis a szalvátor nővérek kongregációját Fr. Jordan atya és Th. Wüllenweber († 1907) német bárónő 1888-ban alapította. A nővérek fő tevékenységi körébe tartozik a leánynevelés, óvodák, árvaházak, szociális otthonok fenntartása, kórházi és otthoni betegápolás, adott esetben missziós területeken is.

A Szentlélek Szolgálói Missziós Társaság (lat. *Congregatio Missionalis Servarum Spiritus Sancti;* rövidítve: *SSpS*) 1889-ben jött létre a hollandiai Steylben. A közösség fő feladatának tartja, hogy tagjai az élet különféle területein (keresztény nevelőként, tanárként, hitoktatóként, szülésznőként, lelkipásztori kisegítőként vagy szociális munkásként) szolgálják embertársaikat.

A Szent Keresztről Nevezett Irgalmas Nővérek (lat. *Sororum Caritatis a Sancta Cruce;* rövidítve: *SCSC*) kongregációja Svájcban jött létre, és 1894-ben kapta meg a végleges pápai jóváhagyást. Tagjainak célkitűzése: az irgalmasság testi és lelki cselekedetei által az emberi ínség enyhítése.

A Mária Országa (lat. *Regnum Marianum*) pap hittanárok közössége a 19. század végén alakult meg Budapesten. Tagjai szerzetesrendhez hasonló, de szerzetesi fogadalom nélküli közösségben élnek, s fő feladatuknak a gyermekek és fiatalok katolikus szellemű nevelését tartják. A kongregációt – amelynek neve arra a hagyományra utal, hogy az örökös nélkül maradt István király halála előtt Szűz Máriának ajánlotta fel országát – Róma 1902-ben ismerte el hivatalosan.

A magyar Filadelfia Diakonissza Szövetség 1903-ban alakult meg Budapesten. A szövetség a Fliedner-féle kaiserwerthi evangélikus diakonissza intézményt (1837) tekintette mintának. A katolikus szerzetesrendhez hasonló társulat tagjai elsősorban kórházi és árvaházi munkát végeztek. 1909-ben vásárolták meg a németajkú református egyházközségtől a budapesti Bethesda Kórházat. Első különálló diakonissza anyaházuk 1914-ben létesült.

A cserkészet vagy cserkészmozgalom megalapítása Lord Baden-Powell († 1941) brit altábornagy nevéhez fűződik. Az 1907-ben induló és hamarosan világszerte elterjedő mozgalom célja az volt, hogy testedzéssel és jellemneveléssel segítse a fiatalokat felkészülni családjuk, nemzetük és egyházuk szolgálatára. A Magyar Cserkészszövetség 1912-ben jött létre. A Cserkészmozgalom Világszervezete 1920-ban, Genfben alakult meg, s a szervezeten belül ekkor jött létre Londonban a Katolikus Cserkészek Világszervezete is. Az utóbbi katolikus lelkiségi mozgalom, amelynek célja az ifjúság katolikus erkölcsi nevelése a cserkészet módszereivel. A Táborkereszt Katolikus Cserkészek Közösségét, a Magyar Cserkészszövetség katolikus vallású tagjainak lelki közösségét, Sík Sándor († 1963) piarista szerzetes hívta életre 1934-ben.

A Szociális Missziótársulatot (lat. *Societas Missionis Socialis;* rövidítve: *SM*) 1908-ban Farkas Edith († 1942) tanárnő hozta létre első magyar alapítású női szerzetesi kongregációként. A rend fő célkitűzései közé tartozik a szociális és karitatív tevékenység krisztusi szellemben való végzése.

A New Yorktól északra fekvő városról elnevezett Maryknoll Missziós Társaság (lat. *Societas de Maryknoll pro Missioniubus exteris;* rövidítve: *MM)* 1911-ben jött létre. A papokból, világi hívekből és szerzetesnővérekből álló apostoli élet társasága fő céljának a külföldi missziót tekinti.

Az Annunciáta Nővérek, azaz a Gyümölcsoltó Boldogasszony Szolgálóleányainak Kongregációja (lat. *Congregatio Ancillarum Beatae Mariae Virginis ab Annunciata;* rövidítve: *O. Ann.*) 1920-ban jött létre hazánk területén, Szombathelyen. A rendi közösség hivatása elsősorban a betegápolás.

A Jézus Szíve (Népleányai) Társasága (lat. *Societas Jesu Cordis;* rövidítve: *SJC*) jezsuita alapításként 1921-ben jött létre Budapesten. A társaság főbb tevékenységi területei: lelkigyakorlatok szervezése, sajtóapostolság, szociális és karitatív tevékenység.

A Katolikus Akció (lat. *Actio Catholica;* rövidítve: *AC)* olyan mozgalom, amelyben világi hívők apostolkodnak püspökök által szervezett és irányított formában. Tagjai arra a célra szövetkeznek, hogy az egyház szociális tanításának terjesztésével járuljanak hozzá a világi társadalom keresztény

szellemű átalakulásához. A mozgalomnak, amelynek létrejöttét X. Pius pápa kezdeményezte, 1922-ben XI. Pius pápa adott egyházjogi kereteket. Magyarországon az Actio Catholica hivatalosan 1932-ben jött létre a püspöki kar irányításával. A szervezet különféle vallási egyesületek összefogójává és központjává is vált.

A Szociális Testvérek Társaságát (lat. *Societas Sororum Socialium;* rövidítve: *SSS*) 1923-ban a Szociális Missziótársulatot néhány társával együtt elhagyó Slachta Margit († 1974) alapította meg Budapesten. A lengyel származású alapító fő célkitűzése az volt, hogy szerzetesrendjének tagjai közgazdasági, egészségügyi, kulturális, mozgalmi és közéleti területeken munkálkodva szolgálják az evangélium terjesztésének ügyét.

A belgiumi Szent Kereszt Bencés Apátság latin és bizánci szertartású szerzetesekből álló ökumenikus közösségét XI. Pius pápa buzdítására L. Beauduin († 1960) belga szerzetes 1925-ben hozta létre. A közösség, amely 1939-ben Chevetogne-ban telepedett le, fő céljának a nyugati és a keleti egyház közötti párbeszéd előmozdítását tekinti.

A latin *rogare* (imádkozni, kérni) szóról elnevezett Jézus Szíve Rogacionisták Kongregációját (*Congregatio Rogationis a Corde Jesu;* rövidítve: *RCJ*) egy itáliai pap alapította azzal a céllal, hogy imádság által előmozdítsa a hivatások ügyét (vö. Mt 9, 37–38). A kongregáció 1926-ban kapott pápai jóváhagyást.

A Jézus megváltói tevékenységére utaló „Isten műve" (lat. *Opus Dei*) lelkiségi mozgalmat 1928-ban J. Escrivá de Balaguer († 1975) spanyol pap hívta életre Madridban. 1943-ban ugyancsak ő hozta létre a mozgalmon belül a Szent Kereszt Papi Társaságot. A jámbor egyesülést XII. Pius pápa 1950-ben hagyta jóvá. Az alapító a mozgalom küldetését annak tudatosításában látta, hogy a munka és a mindennapi élet is alkalom az Istennel való találkozásra, a többi ember szolgálatára, a megváltás művébe való bekapcsolódásra és a társadalom jobbá tételére.

A Jézus Kistestvérei (lat. *Institutum Parvulorum Fratrum Iesu;* rövidítve: *IPFI*) férfi kongregáció 1933-ban Párizsban született meg. A közösség tagjai Ch. de Foucauld († 1916) lelkiségéből táplálkoznak, aki eleinte a trappista rendben, majd önálló életformában az algériai tuareg népcsoport tagjai között élve papként tett tanúságot a Messiásról. A kongregáció kis testvéri közösségei elsősorban nem szavukkal, hanem emberi kapcsolataikkal, a környezetükbe beilleszkedő keresztény életvitelükkel, imáikkal hirdetik az evangéliumot.

A baziliták keleti szertartású rendjének tagjai, akik 1920 után csehszlovákiai, magyar és román kolostorokban éltek, 1931-ben Rómában szervezték meg rendi központjukat. A rend női ágát képviselő bazilisszákat vagy bazilita apácákat, akik a középkor folyamán eltűntek hazánkból, 1935-ben a görögkatolikus püspök telepítette le újólag az észak-magyarországi Máriapócson.

Az Egyházközségi Nővérek Társasága (lat. *Societas Sororum Paroecialium;* rövidítve: *ENT*) 1935-ben alakult meg Kalocsán. Fogadalmas közösségük célja, hogy a plébániai és az egyházközségi munkában hivatásos és képzett segítséget nyújtsanak a plébánosoknak mindazokban a tevékenységekben, amelyekhez papi felszenteltség nem szükséges. 1948-ban a kalocsai érsek világi intézményként hagyta jóvá a társaságot.

A Katolikus Leánykörök Szövetsége (betűszóval: KALÁSZ) 1936-ban jött létre Martonvásáron. Az egyesület falusi lányoknak a családanyai feladatra való felkészítését, keresztény és nemzeti szellemű nevelését, művelődésük és szórakozásuk megszervezését tartotta fő céljának.

1937 óta működik a délkelet-franciaországi történelmi tájegységről elnevezett Dombes-i Csoport ökumenikus munkaközössége. A kezdetben húsz evangélikus és húsz római katolikus lelkészből álló közösséget P. Couturier († 1953) francia pap hozta létre azzal a céllal, hogy az ökumenikus imahetek és konferenciák keretében munkálják a katolikus és protestáns keresztények megbékélésének ügyét.

A Krisztus Ügye (ném. *Das Werk*) Lelki Családot (lat. *Familia Spiritualis „Opus";* rövidítve: *FSO*) 1938-ban Julia M. Verhaeghe († 1997) alapította Belgiumban. Célkitűzése az volt, hogy a létrehozott lelki közösség az egyházat Isten családjaként jelenítse meg.

A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete (betűszóval: KALOT) lelkiségi mozgalom, amelynek szegedi megindítása, majd 1938-as testületté alakítása Kerkai Jenő († 1970) jezsuita nevéhez fűződik. Az egyesület fő célkitűzése a demokratikus magyar társadalom építésének elősegítése keresztény erkölcsi neveléssel, kulturális tevékenységgel és ifjúsági vezetőképzéssel. A testület, amely a falusi nép lelki és kulturális fölemelésén túl a nincstelen parasztság embertelen helyzetének megváltoztatását is feladatának tekintette, az ökumenizmus talaján szerveződött: tagjai lehettek protestáns fiatalok is.

Az olasz *focolare* (családi tűzhely) szóról elnevezett katolikus lelkiségi irányzat, a Fokoláre Mozgalom 1943-ban indult el Trentóban. Az alapító, Ch. Lubich († 2008) szándéka az volt, hogy a megújulási mozgalomhoz csatlakozó, világi hívőkből és papokból, házasokból és egyedülállókból, katolikusokból és más keresztény felekezetekhez tartozókból álló kicsiny csoportok „családi tűzhelyként" sugározzák szét a keresztény szeretetet a világban.

A taizéi közösséget nemzetközi ökumenikus szerzetesi intézményként 1949-ben a svájci származású evangélikus R. Schutz († 2005) hozta létre Franciaországban. Az alapítónak már fiatalon meggyőződésévé vált, hogy a protestantizmusnak is helyre kellene állítania a hagyományos szerzetesi élet- és imaközösség egyes formáit. A közösség tagjai örök fogadalmat tesznek a cölibátusra, a vagyonközösségre és a tekintély elismerésére.

A Szeretet Misszionáriusai (lat. *Missionariae Caritatis;* rövidítve: *MC*) vagy Teréz Anya Nővérei szerzetesrendet az albán származású Agnes G. Bojaxhiu († 1997), közismertebb nevén Teréz anya alapította Kalkuttában. A Szentszék az alapítást 1950-ben hagyta jóvá. A nővérek fő célkitűzése a legszegényebb emberek (éhezők, hajléktalanok, leprások, szenvedélybetegek, elhagyottak, kitaszítottak stb.) szolgálata.

A ***szent életű*** teológusokon és rendalapítókon kívül az I. Vatikáni Zsinat utáni időszakban is voltak olyan katolikus, orthodox és protestáns keresztények, akik Krisztus megváltásának erejéből bűnbánatukban, hősi életpéldájukban, vértanúságukban vagy példás keresztény életvitelükben mutatták fel a világnak, hogy a Messiás jelen van az egyházban. – A II. Vatikáni Zsinat a szentek tiszteletével kapcsolatos katolikus és orthodox álláspontot jellemezve egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a szentek hiteles tisztelete nem a külső gyakorlatok sokaságában rejlik, hanem sokkal inkább tevékeny szeretetünk erősségében és példájuk követésében (vö. LG 51). Másrészt azt emelte ki, hogy a szentek tisztelete nem homályosítja el az egyetlen közbenjáró, Krisztus szerepét, hanem megerősíti és gazdagabbá teszi azt (vö. LG 60). – A protestánsok valójában csak a szentek helytelen tiszteletét (a Krisztus egyetlen közbenjárói szerepét elhomályosítani látszó közbenjárás fogalmát) utasították el, de nem tagadták, hogy a szentekről való megemlékezés hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy kövessük hitüket, példájukat és jótetteiket (vö. Ágostai Hitvallás 21; II. Helvét Hitvallás XXIV. 3). Ezért ha példamutató hitvallóikat és vértanúikat nem is avatták szentté, tisztelettel megemlékeztek róluk.

A 19. század végén és a 20. század első felében a katolikus és az orthodox világ szent életű, illetve vértanú keresztényei közül többek között az alábbi személyek tűntek ki:

A francia Soubirous Szent Bernadett († 1879), a lourdes-i jelenések „látnoka" példamutató türelemmel és Krisztusba vetett hittel viselte el a személyét körülvevő bizalmatlan légkört, betegségeit és szenvedéseit. Holttestét épségben találták meg, amikor 30 év múltán felnyitották sírját.

Az afrikai Buganda (ma: Uganda része) huszonkét mártírja, Lwanga Szent Károly és társai 1885 és 1887 között váltak vértanúvá, midőn az ugandai király bűnös kívánságait elutasítva életük árán is ragaszkodtak a keresztény erkölcsi értékekhez. • Az itáliai Torino közeléből származó Bosco Szent Jánosnak († 1888), a Szalézi Rend alapítójának papi életét a munkásifjúság iránti szeretet határozta meg. A játék, az ima és a munka nevelési eszközeivel foglalkozott a fiatalokkal.

Franciaországban a Gyermek Jézusról nevezett Lisieux-i Szent Teréz († 1897) karmelita apáca alázatos, egyszerű és Istenben bízó, szavával és példájával tanító szerzetes volt, aki a lelkek üdvé-

ért és az Egyház terjedéséért ajánlotta fel életét. Keresztény életvitelét és életfelfogását ez a mondása foglalja össze: „Nekem az a mennyország, hogy jót tehetek a földön!"

Az itáliai Corinaldóból származó Goretti Szent Mária († 1902), aki szexuális erőszak áldozata lett, oly módon tett tanúságot, hogy halálos ágyán – Jézushoz hasonlóan – megbocsátott gyilkosának. • Kronstadti Szent János († 1908) főesperes, az orosz orthodox egyház Szent Szinódusának tagja korának híres hitszónokaként és csodatevőjeként az orosz orthodoxia legnépszerűbb szentjei közé emelkedett.

Az orosz származású Japán Szent Miklós († 1912) Tokió orthodox missziós érsekeként példás keresztény életvitelével tett tanúságot Jézus Krisztusról. • Az itáliai Riese falucskából származó G. Sarto, a későbbi Szent X. Pius pápa († 1914) a „mindent megújítani Krisztusban" jelmondat szellemében élt és végezte egyházfői munkáját. • A Romanov cári családdal rokonságba kerülő, német származású Jelizaveta Fjodorovna nagyhercegné férjének meggyilkolása után orthodox szerzetesnővé lett, majd Moszkvában saját vagyonából otthont alapított a szegények és árvák megsegítésére. 1918-ban a kommunista hatóságok száműzték, majd többedmagával egy elhagyott bányába terelték és kivégezték. Az orosz orthodoxok szentként és vértanúként tisztelik személyét.

Szmürnai (Kalaphatész) Khrüszosztomoszt († 1922), Szmirna (Izmir) városának görög orthodox érsekét, aki példás keresztény életviteléről és jótékonykodásáról volt híres, a görög–török (1919–1922) háború végén a törökök gyilkoltatták meg. • A Pszkov körzetéből származó Szent Tyihon († 1925) az Észak-Amerikába kivándorolt orthodoxok püspökeként, majd 1917-től moszkvai pátriárkaként egyszerű, alázatos, igazságot kereső és a vallásüldözés ellen tiltakozó életvitelével vált a keleti keresztények példaképévé. 1918-ban elítélte a cári család meggyilkolásának bűnét, s határozottan tiltakozott az egyházüldözések ellen. 1922-ben kolostori fogságra ítélték, mert bírálta az egyházi javak államosításáról szóló kormányrendeletet. 1923-ban kiszabadult, de rövidesen megfosztották őt minden hivatalától. Halálát valószínűleg mérgezés okozta. Az orosz orthodoxok hitvallóként és vértanúként tisztelik személyét. • I. Ambrus (Beszarion Khelaia) 1921-től kezdve Grúzia katholikosz pátriárkájaként († 1927) tiltakozott az ország szovjet megszállása és az egyházüldözés ellen. Egy kirakatperben börtönbüntetésre ítélték, s bár három év után kiszabadult, a börtönben elviselt megpróbáltatások következményeként rövidesen meghalt. A grúz orthodoxok szentként tisztelik őt. • Az Oroszország európai részének központjában lévő Tulai Kormányzóság területéről származó Szent Agafangel († 1928) jaroszlávi metropolita börtönbüntetéseket és száműzetéseket elviselve állt ellen az egyház egységét megbontani törekvő kormányzati politikának. Az orosz keresztények és a keleti egyház hitvallóként tiszteli. • Az 1917 és 1940 közti időszak egyházüldözése folyamán halt vértanúhalált huszonkét pap és három világi személy, akiket mexikói mártírok néven tisztel a katolikus egyház.

Magyarországon a Dunakilitiből származó Batthyány Strattmann László († 1931) körmendi kastélyában kórházat rendezett be, és a szegények orvosaként tett tanúságot arról, hogy az elesett embert felkaroló Messiás követője. • Szent Nikolasz Planasz († 1932) athéni lelkipásztorként egyszerű életvitelével, a Jézushoz való gyermeki ragaszkodása alapján vált a görög orthodoxok és a keleti egyház szent példaképévé. • Lettországban Rigai Szent János érseket, az orosz és a lett orthodoxok által egyaránt tisztelt rigai főpapot 1934-ben a szovjet kormányzat gyilkoltatta meg. • A Szamara körzetéből származó J. Rübin († 1937) atya a szovjet vallásüldözés vértanú áldozatává lett. Nyomozati anyagának tanúsága szerint azért ítélték halálra, mert illegális istentiszteleteket tartott a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok házaiban, s az embereket vallási szertartásaik, ünnepeik megtartására buzdította. • A Moszkvai Kormányzóság területéről származó Szent Szergij Orlov († 1937) orthodox falusi lelkipásztorként családjával együtt viselte el a politikai rendőrség zaklatásait, s vált a szovjet egyházüldözés vértanújává.

A szerb származású Platónt, a boszniai Banja Luka szerb orthodox püspökét nemzetisége és egyházhűsége miatt horvát usztasák gyilkolták meg, amikor a város 1941-ben a nácik által létrehozott horvát bábállam fennhatósága alá került. • A szerb származású Petar Zimonjić érseket, a Szarajevó székhelyű Dabro-Boszna orthodox metropolia vezetőjét, aki a háborús körülmények között

sem hagyta el híveit, 1941-ben usztasák ölték meg, amikor a boszniai érsekség horvát területté vált. • A lengyel származású Szent Maximilian Kolbe († 1941) minorita szerzetespap úgy tett tanúságot az értünk meghaló Krisztusról, hogy Auschwitz koncentrációs táborában egy családapa megmentése érdekében önként vállalta a halált. • Prágában P. Gorazd orthodox püspököt 1942-ben a németek végezték ki, mert támogatást és védelmet nyújtott a cseh hazafiaknak. • A zsidó családból származó Edith Stein († 1942) az akkoriban Németországhoz tartozó Wrocławban (Breslauban) született. Katolikus hitre térése után Keresztes Terézia Benedikta néven karmelita apáca lett, és a zsidóüldözés idején Auschwitzben vált vértanúvá. • Az erdélyi származású Apor Vilmos († 1945) a II. világháború folyamán győri főpásztorként a püspökségre menekült lányokat és asszonyokat védelmezte, amikor egy szovjet katona golyója halálosan megsebesítette. A kórházban a haldokló püspök felajánlotta életét az egyházért, hazánkért, és megbocsátott gyilkosának. • Romzsa Tivadar (Tódor) munkácsi görögkatolikus püspököt 1947-ben a megszálló hatóságok gyilkoltatták meg, mert keresztény módon, de ellenállt a görögkatolikusság megszüntetését célzó szovjet törekvéseknek.

Ioan Suciu († 1953) Oradea görögkatolikus román segédpüspökeként vált szentté és vértanúvá: a kommunista hatóságok hitvalló keresztény élete miatt üldözték őt, majd börtönbe zártak, és ott is halt meg.

6. 1 A Messiás a római katolikus liturgiában

Az alábbi szemelvények azt mutatják, hogy a beavatási szentségekre és a bűnbocsánatra vonatkozó tanításában a katolikus egyház a 20. században új szempontokat kezdett hangsúlyozni. Annak a hagyományos felfogásnak megerősítését, amely szerint az üdvösséghez a beavatási szentségek felvételére irányuló burkolt vágy is elegendő, a Szent Offícium 1949-ben kelt levele tartalmazza. A beavatási szentségek és a hívők általános papsága közti kapcsolatot a II. Vatikáni Zsinat „A nemzetek világossága" (lat. *Lumen Gentium)* kezdetű konstitúciójának egyik részlete világítja meg. A közösségi bűnbevallás és általános feloldozás lehetőségeiről szóló tanítást a bűnbánati és lelkiismereti kérdésekben illetékes pápai hivatal, a Szent Penitenciária 1944-ben kiadott eligazítása foglalja magában.

6. 11 Új hangsúlyok a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben

a) Bekapcsolódás a Messiás életébe a keresztségre és a bűnbocsánatra irányuló burkolt vágyban

Végtelen irgalmasságában Isten… azt akarta, hogy … a végső célra rendelt, üdvöt segítő eszközöknek, biztos körülmények között, akkor is meglehessen az üdvösséghez szükséges hatása, ha csak a kívánság vagy a vágy irányul az alkalmazásukra. Látjuk, hogy ezt a szent Trienti Zsinat világos szavakkal mind az újjászületés szentségéről, mind a bűnbánat szentségéről kijelentette (vö. DH 1524, 1543).

A maga módján ugyanezt kell mondani az egyházról, amennyiben az az üdvösség általános segítője. Mivelhogy ahhoz, hogy valaki elnyerje az örök üdvösséget, nem mindig kívántatik meg, hogy mint tag valóban az egyház testéhez tartozzék, de az legalábbis követelmény, hogy kívánsága és vágya szerint ragaszkodjék hozzá. Ennek a kívánságnak… mégsem kell mindig kifejezettnek lennie, amint a hittanulóknál, hanem amennyiben az ember leküzdhetetlen tudatlanságban szenved, Isten a bennfoglalt kívánságot is elfogadja, ezt azért illetjük ezzel az elnevezéssel, mert benne van a léleknek abban a jó előkészületi állapotában, amelyben az ember szándéka, hogy akarata Isten akaratával egybehangzó legyen.

[Részletek a Szent Officiumnak a bostoni érsekhez címzett leveléből, 1949.; vö. DH 3869–3870]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

Isten… azt akarta: a levél szerzői a végtelenül irgalmas Istenre hivatkoznak, „aki azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön, és eljusson az igazság ismeretére" (1 Tim 2,4).
üdvöt segítő eszközöknek: a Biblia a keresztséget és a bűnbocsánatot sorolja az üdvösség elengedhetetlen feltételei, illetve eszközei közé: „Aki hisz és megkeresztelkedik, az üdvözül; aki pedig nem hisz, elkárhozik"(Mk 16,16); „Akiknek megbocsátjátok bűneiket, bocsánatot nyernek; akiknek pedig megtartjátok, azok bűnei megmaradnak" (vö. Jn 20, 22–23).
meglehessen az üdvösséghez szükséges hatása, ha csak a kívánság vagy a vágy irányul az alkalmazásukra: ez a gondolat először Milánói Szent Ambrus († 397) püspöknél jelent meg, aki a megkeresztelkedése előtt meggyilkolt II. Valentinianus császár temetése alkalmával mondott gyászbeszédében azt állította, hogy mivel az elhunyt uralkodó vágyakozott a keresztségre, elnyerte Istentől azt az ajándékot, amelyet e szentség nyújt az embernek. A vágykeresztség üdvöt hozó hatásáról II. Ince pápa († 1143) is említést tett egyik levelében (vö. DH 741). A Trienti Zsinat biztos tanításként hirdette, hogy a megigazulás a keresztség szentségének kívánása

által is lehetséges, s a bűnbocsánatot azok a bűnbánók is elnyerik, akiknek már nem adatik lehetőség a gyónásra, de szándékukban áll bűneik szentségi megvallása (vö. DH 1524; 1543).
ugyanezt kell mondani az egyházról, amennyiben az az üdvösség általános segítője: mivel a keresztség által válunk a Messiás titokzatos testének tagjaivá, s a keresztséghez elegendő a keresztelkedés iránti vágy, már a vágykeresztség is az egyedül üdvözítő egyház tagjává teszi az embert. Annak a keresztény felfogásnak tanúbizonyságai, amely szerint az egyház az üdvösség általános segítője, már Antióchiai Szent Ignác († 110), Lyoni Szent Ireneusz († 202 körül) püspököknél és az alexandriai Órigenész († 254) ókeresztény írónál is megtalálhatók. Ezt a meggyőződést, amelyet Szent Ciprián († 258) karthágói püspök az „egyházon kívül nincs üdvösség" tételben fogalmazott meg, a IV. Lateráni Zsinat (1215) hivatalos egyházi tanításnak nyilvánította (vö. DH 802).
nem mindig kívántatik meg, hogy mint tag valóban az egyház testéhez tartozzék: a valóságos egyházhoz tartozás itt csak a tényleges vízkeresztséget jelenti, hiszen az eligazító levél további részleteiből kiderül, hogy a vágykeresztség állapotában lévő ember is valóságosan kapcsolódik Krisztus titokzatos testébe, azaz valódi egyháztaggá válik.
mégsem kell mindig kifejezettnek lennie, amint a hittanulóknál: a hittanuló vagy hitújonc (gör. *kathékhoumenosz)* kifejezéssel az ősegyház a keresztségre, illetve a beavatás szentségeire készülő felnőttet jelölte. A hitújonc – felvételétől kezdve – tudatosan készült a keresztségre, és az egyház már tényleges megkeresztelkedése előtt is oltalma alatt álló személynek tekintette. – A vágykeresztségnek, illetve az egyházhoz tartozás szándékának nem szükséges feltétele, hogy ez a vágy vagy szándék olyan tudatos legyen, mint amilyen a hitújoncok esetében.
amennyiben az ember leküzdhetetlen tudatlanságban szenved: a leküzdhetetlen vagy vétlen tudatlanságból fakadó cselekedet nem bűn. Ezért fohászkodott Jézus is az őt keresztre feszítőkért, mondván: „nem tudják, mit cselekszenek" (Lk 23,34). Pál apostol, aki megtérése előtt üldözte a keresztényeket, egyik levelében így vall: „irgalmat találtam, mert hitetlenségemben tudatlanul cselekedtem" (1 Tim 1,13). A vétlen tudatlanság oka lehet többek között az, hogy a keresztények nem hitelesen mutatják be Krisztust a világnak, azaz jócselekedeteikkel nem képesek elnémítani „az oktalan emberek tudatlanságát" (vö. 1 Pét 2,15).
Isten a bennfoglalt kívánságot is elfogadja: jól látszik ez Jézus magatartásából, aki a tanítványokhoz nem csatlakozó ördögűzővel kapcsolatban mondja: „aki nincs ellenetek, veletek van" (vö. Lk 9, 49–50). Aki ugyanis Jézus nevében, vagyis Isten akaratának megfelelően száll szembe a gonosszal, az lélekben már a tanítványi közösséghez és Isten országába tartozik, mert olyan ember, akiről Jézus elmondhatja: „megteszi Atyám akaratát, aki a mennyben van" (Mt 7,21).

b) A Krisztus egyetlen papságában részesítő beavatási szentségek

Az Úr Krisztus, az emberek közül választott főpap (vö. Zsid 5, 1–5) az új népet „Istennek és Atyjának országává és papjaivá tette" (Jel 1,6; vö. 5, 9–10). A megkeresztelteket ugyanis az újjászületés és a Szentlélek kenete által lelki házzá és szent papsággá szenteltetnek, hogy a keresztény ember minden cselekedete által lelki áldozatokat ajánljanak föl, és annak erőit hirdessék, aki a sötétségből meghívta őket csodálatos világosságára (vö. 1 Pt 2, 4–10). Ezért Krisztus tanítványai valamennyien az imádságban állhatatosan és együtt dicsőítve Istent (vö. ApCsel 2, 42–47) adják oda önmagukat élő, szent, Istennek tetsző áldozatul (vö. Róm 12,1), és a földön mindenütt Krisztusról tanúskodjanak, s az érdeklődőknek adjanak számot az örök élet bennük élő reményéről (vö. 1 Pt 3,15).
A hívők közös papsága és a szolgálati, azaz hierarchikus papság – jóllehet nemcsak fokozatilag, hanem lényegileg különböznek egymástól – egymásra vannak rendelve; mert mindegyik a maga sajátos módján Krisztus egy papságából részesedik.
A papi közösség szent és szervesen megalkotott jellege részben a szentségek, részben az erények által valósul meg. A keresztség által az egyház tagjaivá vált hívőket a szentségi karakter a keresztény vallás kultuszá-

ra rendeli, és arra, hogy miután Isten fiaivá újjászülettek, az emberek előtt vallják meg a hitet, melyet Istentől az egyház által kaptak. A bérmálás szentségével még tökéletesebben kötődnek az egyházhoz, a Szentlélek különleges ereje tölti el őket, ezért szigorúbb a kötelezettségük, hogy Krisztus igazi tanúiként szavukkal és életmódjukkal terjesszék és védelmezzék a hitet. Amikor részt vesznek az eukharisztikus áldozatban, az egész keresztény élet forrásában és csúcspontjában, isteni Áldozatot ajánlanak föl Istennek, s vele együtt önmagukat; mind a fölajánlással, mind a szentáldozással mindenki részt vesz a liturgikus cselekményben, de nem egyformán, hanem a különbözőségek megtartásával. Továbbá, akik Krisztus testével táplálkoznak a szentáldozásban, kézzelfogható módon mutatják meg Isten népének egységét, melyet ez a fölséges szentség jól jelez és csodálatosan meg is valósít.

[Részletek a II. Vatikáni Zsinat Lumen Gentium kezdetű konstitúciójából; vö. LG 10–11]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az Úr Krisztus, az emberek közül választott főpap: az ószövetségi vallás világában a főpap (gör. *arkhiereusz*) a Kr. e. 6. századtól fogva az istentiszteletet végző papok és leviták (papi segédek) vezetője volt. Őt tekintették az Isten és a nép közti elsődleges közvetítőnek, ezért évente egyszer, az engesztelés napján is csak ő léphetett be a jeruzsálemi templom szentélyébe, és csak ő mutathatta be az engesztelő állatáldozatot önmaga és a nép bűneiért (vö. Lev 16). A zsidóság hite szerint ezzel az áldozattal a szentély, amelyet a papok és a nép bűnei beszennyeztek, megtisztult, s Isten újra közösségre léphetett népével. – Már az ószövetségi próféták is hangoztatták azonban, hogy ez az áldozat legfeljebb az ember tisztulási vágyát fejezhette ki, de nem teremthette meg az Isten és a bűnös emberek közti békességet. Isten ugyanis nem leli kedvét az állatok vérének kiontásában. Az Ő szemében az igazi áldozat a szív megtérése, a gonosz cselekedetek kerülése, az elnyomottak és árvák védelmezése, valamint az irgalmasság gyakorlása: „Mert én irgalmasságot akarok és nem áldozatot, és Isten ismeretét inkább, mint égő áldozatokat" – olvassuk Ózeás próféta könyvében (Óz 6,6; vö. Iz 1, 11–17; Jer 6,20). A Zsidókhoz írt levél szerzője pedig így összegezte a keresztény felfogást: „lehetetlen ugyanis, hogy bikák és bakok vére bűnöket töröljön el" (Zsid 10,4). Jézus tanítása szerint nem a mennyei Atya haragudott az emberekre, hanem az emberek haragudtak Istenre, amikor bűnös módon ellene lázadtak. Így a kiengesztelést is az embernek kellett volna kezdenie, de erre a bűnös teremtmény képtelen volt. Az irgalmas mennyei Atya azonban teremtményei segítségére sietett: Ő maga kezdeményezte a megbékülést, amikor kiengesztelte magával a bűnös világot (vö. Róm 5,11; 2 Kor 5, 18–21). Mivel a kiengesztelés művét Krisztus áldozata által vitte végbe, az újszövetségi írók csak Krisztust illették a főpap megnevezéssel. Ő ugyanis – az ószövetségi főpaptól eltérően – bűntelen lényként csak egyszer áldozta fel önmagát, de ezzel a hatékony áldozattal egyszer s mindenkorra meghozta a bűnök bocsánatát, minden ember számára lehetővé tette a hatékony bűnbánatot, s így mindörökre egyetlen közbenjárónkká lett (vö. Zsid 5, 1–10; 7,1–8,5).

az új népet „Istennek és Atyjának országává és papjaivá tette": az ószövetségi zsidók abban a tudatban éltek, hogy ők alkotják Isten papi királyságát és szent népét (vö. Kiv 19,6). Péter első levelének szerzője szerint Krisztus az új népet, az általa megváltott emberek közösségét tette „Atyjának országává és papjaivá", azaz olyan királysággá, amelynek tagjai papi szerepet is betöltenek. Ebben a közösségben vált valóra az ígéret, amelyet a próféta szavai szerint az Istenhez hűséges izraeliták kaptak: „Titeket pedig az Úr papjainak neveznek, Istenünk szolgáinak mondanak benneteket" (Iz 61,6).

a megkeresztelt ugyanis… a Szentlélek kenete által lelki házzá és szent papsággá szenteltetnek: az ószövetségi képnyelv szerint az eljövendő Messiás „szegletkő" (vö. Iz 28,16; Zsolt 118,22). A Messiásnak bizonyuló Jézus templomnak mondta önmagát (vö. Jn 2,21). Péter első levelé-

nek szerzője Krisztust „élő kőnek" nevezi, és arra szólítja a Szentlélekben megkeresztelteket, hogy eleven kövekként járuljanak ehhez az „élő szegletkőhöz", s épüljenek rajta lelki házzá és szent papsággá (vö. 1 Pét 2, 4–5). A lelki ház tehát az élő Krisztushoz csatlakozó közösség, amelynek tagjai a Szentlélek hajlékaiként (vö. 1 Kor 3,16) papi megbízást is kapnak: életvitelük által az „élő szegletkövet", illetve a „templomnak" is nevezett Jézus Krisztust kell érzékelhetővé tenniük a világban.

lelki áldozatokat ajánljanak föl: a lelki áldozat a keresztények cselekedeteit és egész életvitelét jelenti: Isten közösségi dicsőítését az imádságban, önmaguk felajánlását Isten ügyének szolgálatára, tanúskodást Krisztusról és az örök élet reményéről. Az ilyen áldozatokra az ember önmaga erejében képtelen lenne, de Krisztus segítségével ezeket a cselekedeteket is meg tudja tenni. Így tettei önátadássá, „lelki" áldozattá válnak. Krisztus követőinek az a hivatásuk, hogy az élő Krisztus-templomba beépülő eleven kövekként az egyetlen krisztusi kiengesztelő áldozat erejében és elfogadásának jeleként Istennek tetsző lelki áldozatokat ajánljanak föl a mennyei Atyának.

a hívők közös papsága és a szolgálati… papság: a hívők közös vagy általános papsága azt jelenti, hogy minden megkeresztelt (vagy a vágykeresztség állapotában élő) ember részesül Krisztus egyetlen papságából. A keresztség révén mindenkinek feladata, hogy tanúságot tegyen keresztény hitéről. A bérmálás szentségében kapott ajándék minden keresztényt arra a papi feladatra serkent, hogy szavaival és életvitelével terjessze és védelmezze a hitet. A Krisztus eukharisztikus (hálaadó, dicsőítő) áldozatát titokzatos módon megjelenítő szentmisén a Krisztushoz kapcsolódó résztvevők együttesen mutatják be, illetve ajánlják föl az ő egyetlen áldozatát és önmagukat a mennyei Atyának. – A szolgálati papság kifejezés, amelyet az újszövetségi Biblia sosem használ egyes hivatalviselő személyek jelölésére, a keresztény közösség szolgálatát jelenti. Krisztus apostolokat rendelt a keresztény gyülekezetek szolgálatára (szervezésére, lelki és anyagi irányítására). A 2. század adatai tanúsítják, hogy ez az apostoli szolgálatot folytató hierarchia három szintre (püspök, presbiter, diakónus) tagolódott. Valószínűleg a 2-3. században terjedt el a hívek érdekében végzett tevékenység jelölésére a szolgálati papság elnevezés is. Ettől az időszaktól kezdve nevezték ugyanis a püspököt és a presbitert papnak. A „szolgálati" jelző pedig feltehetően annak emlékét őrzi, hogy Pál apostol a közösségért hozott áldozatot, a gyülekezetekért végzett tevékenységet szolgálatnak nevezte (vö. Kol 4,17; Fil 2, 17.22 stb.).

jóllehet nemcsak fokozatilag, hanem lényegileg különböznek egymástól… mindegyik a maga sajátos módján Krisztus egy papságából részesedik: a lényegi különbség kifejezés nem azt sugallja, hogy a szolgálati papságban részesülők (akik maguk is általános értelemben vett papok) értékesebbek a világi hívőknél. Azt jelenti, hogy más és más szerepük, egymástól eltérő feladatuk van a Krisztus titokzatos testének tekintett egyházban. Pál apostol írja: a test egy, s jóllehet a tagok különfélék (a láb nem kéz, a szem nem hallás), egymásra vannak rendelve. Ezért nem mondhatja például a szem a kéznek, „rád nincs szükségem", sem a fej a lábaknak, „nincs rátok szükségem". A keresztények együttesen Krisztus teste, és egyenként tagjai (vö. 1 Kor 12, 12–27).

c) A bűnbocsánat szentségi szertartásának rendkívüli módjai

[Arra a kérdésre válaszolva, hogy lehetséges-e] a dolgok bizonyos körülményei között a szentségi feloldozást általános formula, vagyis közös feloldozás révén elvégezni, azaz úgy, hogy előzetesen a krisztushívők egyenként nem gyónták meg bűneiket, a Szent Penitenciária a következőképpen [nyilatkozik]:

1. A papoknak… lehetőségük van általános módon és egy helyen, együttesen feloldozni:
a) katonákat, ha ütközet fenyeget vagy már folyik is, és ők szembenállnak a halállal; ekkor a katonák nagy száma vagy a szűkös idő miatt egyenként nem lehet őket meghallgatni…

b) polgári személyeket és katonákat, fenyegető halálveszély és ellenséges támadás esetén.
2. Azokat az eseteket kivéve, amelyekben halálveszélyről van szó, több személyt egy helyen és együtt… szentségileg feloldozni… szabad…, ha ehhez… egészen súlyos és sürgető szükségszerűség járul… például, ha a gyónók – egyébként teljesen önhibájukon kívül – a szentségi kegyelmet és a szentáldozást sokáig nélkülözni lennének kénytelenek. […]

4. [Egyebek közt, a bűnbánatot tartókat figyelmeztetni kell arra], hogy azok, akik csoportosan kaptak feloldozást, amikor ezt követően először részesülnek a bűnbánat szentségében, előzőleg meg nem gyónt súlyos bűneiket mindenképp egyenként és szabályszerűen gyónják meg."

[Részletek a Szent Penitenciária 1944-ben kelt eligazító nyilatkozatából, vö. DH 3832–3835]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a szentségi feloldozást: az egyház kezdettől fogva hittel vallotta, hogy a bűnöket csak Isten bocsáthatja meg. Ugyanakkor az apostolok tudatában voltak annak is, hogy mivel a bűn az egyház testén is sebet ejt, a bűnösnek az egyházzal is ki kell engesztelődnie. Felfogásuk szerint ennek a kiengesztelődésnek elősegítésére kapták Krisztustól a hatalmat a bűnösök figyelmeztetésére, a gyülekezetből való kizárásukra, valamint arra, hogy fölöttük ítéletet mondhassanak (Mt 18,17; 1 Kor 5, 4.12). Azzal is tisztában voltak azonban, hogy ezt a hatalmat csak arra kapták, hogy a bűnös „gyógyulását", örök üdvösségét elősegítsék, s nem arra, hogy a vétkest örök kárhozatba döntsék. A bűnbevallás és a feloldozás (az Istennel és az egyházzal való kiengesztelődés) szertartásának módja a történelem folyamán többször megváltozott. A IV. Lateráni Zsinat a titkos bűnbevallás (fülgyónás) és a titokban adott feloldozás gyakorlatát szentesítette, amikor kötelezően előírta, hogy a hívők évenként legalább egyszer gyónjanak meg papjuknál (vö. DH 812). A Trienti Zsinat ezt a gyónásban végzett bűnbevallást és az itt kapott szentségi feloldozást tekintette a kiengesztelődés egyetlen rendes módjának (vö. DH 1679–1684).
általános formula, vagyis közös feloldozás révén elvégezni: az egyház korai meggyőződése szerint a bűnbevallás és a feloldozás elnyerésének rendes módjától indokolt esetben el lehet térni. Az I. Nikaiai Zsinat ilyen esetnek minősítette a halálveszélyt (vö. DH 129). A 20. század első felének pápái a kiengesztelődés rendkívüli módjának tartották a közös bűnbevallást és az általános feloldozást.
a Szent Penitenciária: a latin *poenitentia* (megbánás, bűnbánat) szóról elnevezett, eredetét illetően a 12. századra visszanyúló Apostoli Penitenciária egy olyan pápai bíróság, amely az egyházfő munkáját segíti a belső fórumra (a jogi bizonyítékokkal nem igazolható lelkiismeret világába) tartozó ügyek elbírálásában.
a papoknak… lehetőségük van általános módon… feloldozni… fenyegető halálveszély és ellenséges támadás esetén: az I. világháború idején a pápa az ütközetre induló és bűneiket megbánó katonák esetében tartotta indokoltnak az általános feloldozást. A II. világháború elején az egyházfő ezt az engedményt kiterjesztette azokra hívőkre is, akik fenyegető bombatámadás miatt kerülnek halálos veszélybe. Ezeknek az engedményeknek alapjául az a hitbeli meggyőződés szolgált, amelyet a Trienti Zsinat így fogalmazott meg: az a bánat, amely a szeretet miatt tökéletes, az embert kibékíti Istennel, mielőtt a bűnös a bűnbocsánat szentségében részesülne (vö. DH 1677).
több személyt egy helyen és együtt… szentségileg feloldozni… szabad…, ha ehhez… egészen súlyos és sürgető szükségszerűség járul: a Szent Penitenciária az említett halálveszélyben lévő hívőkön kívül az egyház hitével összhangban lévő tanításnak tekinti azt is, hogy azokat a hívőket, akik önhibájukon kívül súlyos és fenyegető szükséghelyzetbe kerülnek (például a gyónást és a szentáldozást sokáig nélkülözni kényszerülnének), általános feloldozásban lehet részesíteni.

előzőleg meg nem gyónt súlyos bűneiket mindenképp egyenként és szabályszerűen gyónják meg: a Penitenciária nyomatékosan aláhúzza a Trienti Zsinatnak azt a figyelmeztetését, amely szerint a tökéletes bánatnak a hívő részéről azt a szándékot is magában kell foglalnia, hogy ha majd lehetségessé válik, súlyos bűneit egyenként és szabályszerűen is meggyónja (vö. DH 1677). Arról azonban a Penitenciária nem nyilatkozik, mi történik akkor, ha az általános feloldozást elnyerő hívő mégsem tesz eleget szándékolt gyónási kötelezettségének. Azt viszont biztosan nem feltételezi, hogy az ilyen fegyelemsértő hívő lelkében újraélednek korábbi bűnei, hiszen az általános feloldozást a kiengesztelődés rendkívüli módjának tekinti ugyan, de szentségi feloldozásnak tartja.

6. 12 A szövegek értelmezése

A keresztségre, az egyháztagságra és a bűnbocsánatra irányuló burkolt vágyról szóló tanítás azért kapott hangsúlyt 1949-ben, mert Bostonban egy L. Feeney († 1978) nevű jezsuita szűkkeblűen értelmezte az egyháztagság fogalmát. Az „egyházon kívül nincs üdvösség" elvet ünnepélyesen a IV. Lateráni Zsinat (1215) hirdette meg, és XII. Pius pápa 1943-ban megismételte. Feeney úgy értelmezte ezt a dogmát, hogy csak a katolikusok és a keresztségre tudatosan készülő hitújoncok tartoznak az egyházhoz, ezért csak ők üdvözülhetnek. A bostoni érsekhez címzett levelében a Szent Officium elutasítja ezt a szélsőséges álláspontot, s így értelmezi az „egyházon kívül nincs üdvösség" dogmáját: a leküzdhetetlen ismerethiány esetében elegendő az egyházhoz tartozás iránti burkolt vágy, s ez a vágy mindig föltételezhető azokban, akiknek az a szándékuk, hogy akaratukat összhangba hozzák Isten akaratával.

Azt a keresztény tanítást, amely szerint a beavatási szentségek által minden keresztény ember részesül Krisztus egyetlen főpapságából, a II. Vatikáni Zsinat azért elevenítette fel, mert a századok folyamán a keresztények időnként megfeledkeztek arról, hogy a papnak mi a szerepe az egyházban. A zsinati atyák arra emlékeztetik a hívőket, hogy a katolikus felfogás szerint az egyházban csak egyetlen főpap van, az emberiséggel sorsközösséget vállaló Jézus Krisztus, aki egyetlen életáldozatával kiengesztelte a bűnös emberiséget a mennyei Atyával. Ugyanakkor minden keresztény részesül az ő papságából, amennyiben elfogadja az ő engesztelő áldozatát, s ennek az elfogadásnak erejében és jeleként keresztény életvitelével önmagát is feláldozza, átadja a mennyei Atyának. A szolgálati papságra hívott és rendelt személyek a közösséget szolgálják, amennyiben segítik a hívőket az önátadásban és a Jézus útmutatását követő életvitelben.

A bűnbocsánat (Istennel és az egyházzal való kiengesztelődés) szentségének rendkívüli módjairól szóló tanítás megvilágítása a 20. században több szempontból is időszerűvé vált. Egyrészt a gyónások gyakorisága a század közepére rohamosan csökkent. A hívek idegenkedtek a gyónástól: nem gondoltak arra, hogy Isten az egyetlen engesztelő áldozatot bemutató Krisztus titokzatos testén belül az egyház szolgálata által bocsátja meg a bűnöket, és a kiengesztelődéshez elegendőnek tartották az egyéni bűnbánatot. Másrészt a két világháború olyan helyzeteket teremtett, amelyekben nehézzé vagy lehetetlenné vált az egyéni gyónás és a személyeknek szóló feloldozás gyakorlata. Harmadrészt: a katolikus hívők látták a protestáns egyházak bűnbánati gyakorlatait, és sokukban felvetődött a kérdés: nem lehetne ezt a gyakorlatot a katolikus egyházban is általánossá tenni? – A Penitenciária válasza az egyetemes zsinatok és a pápai döntések által megfogalmazott hagyományos tanítást tartalmazza, miközben nyitva hagyja azt a kérdést, hogy nem lehetne-e az általános feloldozás feltételéül szabott gyónási szándék kötelező erejét megszüntetni, s a közösségi bűnbevallást, illetve az általános feloldozást a kiengesztelődés szentségének rendes módjává tenni.

6. 13 A szentségekkel kapcsolatos kérdésekre katolikus módon válaszolj!

Ha azt a kérdést teszik fel neked, hogy eljuthatnak-e a mennyországba olyanok, akik nincsenek megkeresztelve, az egyház tanítása alapján válaszolj nekik igennel! Fejtsd ki, hogy az egyházon, Krisztus titokzatos testén kívül valóban nincs üdvösség, de az egyházhoz oly módon is lehet tartozni, hogy az ember burkoltan vágyakozik erre. Az ilyen burkolt vágy megnyilvánulása lehet például az, hogy a keresztségben önhibáján kívül nem részesült ember követi a lelkiismeretében megszólaló isteni útmutatást, és igyekszik becsületesen, tisztességesen élni.

Ha valaki azt kérdezi, hogy a katolikusok ismerik-e a keresztény hívők általános papságának fogalmát, ugyancsak igennel válaszolhatsz! Magyarázd el, hogy minden keresztény részesül Krisztus főpapi méltóságából, amikor életvitele által igazolt hitében elfogadja Krisztus egyetlen engesztelő áldozatát. Emlékeztesd a kérdezőt, hogy az általános papságot gyakorló hívők nem abban különböznek a soraikból választott szolgálati papságot végző személyektől, hogy kevésbé értékesek Isten szemében, hanem feladataikban: a szolgálati papságot gyakorlók arra kaptak hivatást, hogy segítségére, szolgálatára legyenek a hívőknek a keresztény tanúságtevésben.

Ha protestáns társaid azt kérdezik, hogy a katolikus egyház elfogadja-e a közösségi bűnbevallást és az általános feloldozást, válaszolj jóváhagyólag! Fejtsd ki azonban, hogy az egyház a későbbi személyes gyónás elvégzésének szándékával elnyert általános feloldozást a kiengesztelődés rendkívüli módjának tartja. Említsd meg azt is, hogy a katolikus egyház azért ragaszkodik a későbbi személyes gyónás szándékához, mert a bűnbánati fegyelemre vonatkozó hagyománya alapján egyelőre még ebben látja egyik biztosítékát annak, hogy a közösségi bűnbevallás után elnyert általános feloldozás valóban szentségi jellegű cselekmény legyen.

6. 2 A Messiás a 20. századi egyház tanításában

Az egyházat Krisztus titokzatos testének nevező apostoli tanítás felelevenítése XII. Pius pápának az 1943-ban kiadott „A misztikus testnek" (lat. *Mystici corporis;* rövidítve: *MC*) szavakkal kezdődő körlevelében olvasható. A megosztottságában is egyetlen krisztusi egyházra vonatkozó részletek „Az egység helyreállítása" (lat. *Unitatis redintegratio;* rövidítve: *UR*) kezdetű zsinati határozatban találhatók. A Messiás egyházát Isten népeként a II. Vatikáni Zsinat „A nemzetek világossága" (lat. *Lumen Gentium;* rövidítve: *LG*) kezdőszavakról elnevezett okmányában mutatja be.

6. 21 A Messiás a tanításban

a) Az egyház mint Krisztus titokzatos teste

Amint a természetben a tagoknak nem akármilyen halmaza alkot testet… úgy az egyház is főként azért mondható testnek, mert célszerűen elrendezett, megfelelően összeilleszteett részekből áll, és el van látva különböző, de kölcsönösen egymásnak megfelelő tagokkal … Semmiképp sem kell azonban azt gondolni, hogy az egyház testének… organikus szerkezete csupán a hierarchia fokozataiban merül ki és azáltal határozható meg…, vagy… csak karizmatikusokból áll… Nem szabad azt gondolnunk, hogy az egyház teste … csupán olyan tagokból áll, kik a szentségben kitűnnek, vagy csak azok közössége alkotja azt, akiket Isten eleve örök boldogságra rendelt… Ugyanis nem minden bűn, nem is minden súlyos bűn olyan, hogy – amint azt a szakadárság, eretnekség és hittagadás teszi – természeténél fogva leválasztaná az embert az egyház testétől. És azokból sem távozik el minden élet, akik, bár vétkükkel a szeretetet és az isteni kegyelmet elvesztették…, a hitet és a keresztény reményt azért megtartják… Nem kell azonban azt gondolni, hogy Krisztus, a Fej, minthogy oly magasan áll fölöttünk, nem szorul rá a test segítségére. Erről a titokzatos testről is áll ugyanis, amit Szent Pál az emberi testről állít: „Nem mondhatja a fő a lábaknak, nincs rátok szükségem" (1 Kor 12,21). Az egészen nyilvánvaló, hogy a kereszténynek mindenképpen rászorulnak az isteni Megváltó segítségére, mert ő maga mondta: „Nálam nélkül semmit sem tehettek (Jn 15,5)… Azonban bármilyen csodálatosnak látsszék is, Krisztusról is azt kell tartanunk, hogy szüksége van tagjaira… Ez azonban nem azért van így, mintha ő rászorulna erre, vagy erői elégtelenek volnának, hanem, mert tiszta Jegyesének nagyobb megtisztelteltetése céljából ő maga így rendelkezett. Míg ugyanis kereszthalálával a megváltás felbecsülhetetlen kincsét az egyház közreműködése nélkül neki ajándékozta, addig e kincs szétosztásának megszentelő művét nemcsak megosztja tiszta Jegyesével, hanem úgy akarja, hogy ez bizonyos szempontból az ő munkájának is gyümölcse legyen… Az úgynevezett jogi küldetés által ugyanis, amellyel az isteni Megváltó apostolait úgy küldötte a világba, miként őt magát az Atya…, ő maga az, aki az egyház révén keresztel, tanít, kormányoz, old és köt, felajánlja és bemutatja az áldozatot…

[Részletek XII. Pius pápának az 1943-ban kiadott Mystici corporis kezdetű körleveléből; vö. DH 3800, 3801, 3803, 3805, 3806]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az egyház is… azért mondható testnek, mert célszerűen elrendezett, megfelelően összeilleszteett részekből áll: a mondat Pál apostol szavait idézi fel, aki a korintusi hívekhez írt első levelében az eszményi egyházat Krisztus testének (titokzatos valóságának) nevezte (vö. 1 Kor 12, 12–27).
semmiképp sem kell azonban azt gondolni, hogy az egyház… csupán a hierarchia fokozataiban merül ki… vagy… csak karizmatikusokból áll: a pápa azt az elterjedt, de téves felfogást utasítja el, amely az egyházat azonosítja a klérussal, illetve a hívők szolgálatára rendelt személyek (püspökök,

papok, diakónusok) hierarchikus közösségével. Ugyanakkor kijelenti, hogy a karizmatikusok (gör. *kharizma:* ajándék), azaz a Szentlélektől kapott különleges ajándékok (bölcsesség, gyógyító erő, nyelvek adománya, prófétálási képesség stb.) birtokában lévő keresztény tanúságtevők (vö. 1 Kor 12–14) összessége sem azonos az egyházzal. Ugyanis minden megkeresztelt (vagy vágykeresztség állapotában élő) ember tagja Krisztus titokzatos testének.
nem szabad azt gondolnunk, hogy… csupán olyan tagokból áll, kik a szentségben kitűnnek: az egyházfő arra emlékezteti a kereszténye ket, hogy az egyház a benne élő Krisztus miatt szent, de ezt a szent Krisztust törékeny és bűnre hajló emberek gyakorta torz magatartásformákban képviselik, illetve „mutatják fel" a világnak.
nem minden bűn, nem is minden súlyos bűn olyan, hogy – amint azt a szakadárság, eretnekség és hittagadás teszi… leválasztaná az embert: a pápa hangsúlyozza, hogy a megkeresztelt ember még bűnös, beteg állapotában is tagja marad Krisztus titokzatos testének. – Amikor arról beszél, hogy a szakadár magatartás (amelyben valaki megtagadja a pápának való alárendeltséget vagy az egyháztagokkal való közösséget), az eretnekség és a hittagadás természetszerűen elválaszt az egyház testétől, szavait jól kell értenünk! Ezek a bűnök súlyos esetben kiközösítéssel járnak. Az egyházfő azonban nem azt akarja mondani, hogy az ezekért a bűnökért járó kiközösítés (lat. *excommunicatio*) az egyházban titokzatosan jelenvaló Krisztustól teljesen elszakítja a vétkest, hanem azt, hogy az egyház külső, látható közösségétől (a szentségek vételéből, bizonyos tanúságtevő cselekmények végzésétől) választja el az embert. Az egyházzal, illetve a Krisztussal való belső közösség (az isteni életben és az isteni segítségben való részesedés) a kiközösítés után is megmarad a bűnösben.
a keresztények mindenképpen rászorulnak az isteni Megváltó segítségére: e mondattal a pápa azt a keresztény meggyőződést fogalmazza meg, amely szerint az ember csupán önmaga erejében nem szerezhet Isten előtt érdemeket, és nem munkálhatja hatékonyan üdvösségét. Krisztus Urunk a maga isteni erejével átjárja egyházát, és úgy táplálja, úgy tartja fönn az egyes tagokat, ahogyan a szőlőtő táplálja és teszi gyümölcsözővé a vele összenőtt szőlővesszőket. A szőlővesszők nem hozhatnak gyümölcsöt a szőlőtő nélkül (vö. Jn 15, 1–11).
Krisztusról is azt kell tartanunk, hogy szüksége van tagjaira: ez a megállapítás arra utal, hogy Krisztus egyszeri áldozatával megváltotta, kiengesztelte Istennel a világot, de a kiengesztelés művének látható megjelenítését és hirdetését nagylelkű ajándék gyanánt egyházára bízta, amelyet a bibliai képnyelv Krisztus jegyesének, menyasszonyának nevez (vö. Jel 19,7; 21,9). Az isteni Vőlegény (vö. Mk 2,19; Jel 21,2 stb.) akarata, hogy a megváltott keresztények a liturgiáikban, tanításukban és különféle tanúságtevő életformáikban tegyék láthatóvá, érzékelhetővé az ő feltámadt valóságát és kiengesztelő művét a történelem minden korszakában.

b) A Messiás egyháza, amely megosztottságában is egyetlen

1. Az Úr Krisztus… egy és egyetlen egyházat alapított, mégis több keresztény közösség mutatkozik úgy az emberek előtt, mint Jézus Krisztus igazi örököse; valamennyien az Úr tanítványának vallják ugyan magukat, de különbözőképpen vélekednek, és külön utakon járnak, mintha maga Krisztus oszlott volna meg. Ez a megosztottság kétségkívül ellentmond Krisztus akaratának […]
3. Isten eme egy és egyetlen egyházában már kezdet óta támadtak bizonyos szakadások, melyeket az Apostol súlyosan korhol és elítél; a későbbi századokban pedig még nagyobb nézeteltérések támadtak, és nem jelentéktelen közösségek különültek el a katolikus egyház teljes közösségétől; s ebben az emberek mindkét részről vétkesek. Akik azonban most ilyen közösségekben születnek és részesülnek Krisztus hitében, nem vádolhatók az elkülönülés bűnével, s a katolikus egyház testvéri tisztelettel és szeretettel öleli át őket. Azok ugyanis, akik hisznek Krisztusban és szabályszerűen részesültek a keresztség szentségében, már bizonyos – jóllehet nem tökéletes – közösségbe kerültek a katolikus egyházzal. Azonban köztük és a katolikus egy-

ház között… több eltérés van, ami nem kevés, s olykor súlyos akadályt jelent a teljes egyházi közösség útjában… Mindazonáltal akik a keresztségben megigazultak a hitből, Krisztus testének lettek tagjai, jogosan ékesíti tehát őket a keresztény név, s a katolikus egyház gyermekei méltán ismerik el őket testvéreiknek az Úrban… Ennél fogva ezek a tőlünk különvált egyházak és közösségek, ámbár hitünk szerint fogyatkozásokban szenvednek, nem jelentéktelenek és súlytalanok az üdvösség misztériumában. Krisztus Lelke ugyanis nem vonakodik fölhasználni őket az üdvösség eszközéül, melyeknek hatékonysága a kegyelemnek és igazságnak abból a teljességéből ered, amely a katolikus egyházra van bízva… Az üdvösség eszközeit hiánytalanul… csak Krisztus katolikus egyházában, az üdvösség egyetemes eszközében érhetjük el. Hitünk szerint… a Péter vezetése alatt álló egyetlen apostoli kollégiumra bízta az Úr az új szövetség összes javait, hogy létre hozza Krisztus egy Testét a földön; melybe teljesen be kell épülnie mindazoknak, akik valamilyen módon már Isten népéhez tartoznak. Ez a nép földi vándorlása idején, noha egyes tagjaiban még ki van téve a bűnnek, Krisztusban növekszik…

4. Jóllehet a katolikus egyház az Istentől kinyilatkoztatott igazságok és kegyelemeszközök gazdag birtokosa, tagjai mégsem élnek ezekből kellő buzgósággal, emiatt az egyház arca nem tündöklik teljes fényében sem különvált testvéreink előtt, sem általában a világ előtt, és ez hátráltatja Isten országának növekedését. Minden katolikusnak… tehát… azon kell fáradoznia, hogy az egyház… napról napra tisztuljon és megújuljon mindaddig, amíg Krisztus dicsőségessé nem teszi önmagának minden szeplő és ránc nélkül. […]

6. Az egyház minden megújulása lényege szerint a hivatásához való fokozódó hűségben áll, ugyanez a megújuló hűség indokolja az egység felé törekvést… ebből adódik, hogy ha valamit az idők és tények körülményei miatt akár erkölcsökben, akár az egyházi fegyelemben, akár a hirdetett tanítás megfogalmazásában – amelyet gondosan meg kell különböztetni a hitletéteménytől – nem egészen pontosan őriztünk meg, megfelelő időben a kellő helyes módon meg kell újítani. […]

9. Különvált testvéreink lelkületét meg kell ismerni … E megismeréshez nagy segítséget jelentenek a főleg teológiai kérdéseket megtárgyaló találkozók, melyeken egyenrangú felek vesznek részt és tárgyalnak egymással… Az ilyen párbeszédből az is világosabban kitűnik majd, hogy… milyen a katolikus egyház helyzete.

[Részletek a II. Vatikáni Zsinatnak az Unitatis redintegratio szavakkal kezdődő határozatából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az Úr Krisztus… egy és egyetlen egyházat alapított: a mondat ősi keresztény meggyőződésre utal. Pál apostol egy ókori metaforát felhasználva ezt az egyetlen egyházat Krisztus testének nevezi, és az emberi szervezet mintájára írja le (vö. 1 Kor 12, 12–27). Az apostoli leírás nem csupán hasonlat, hanem valóságos tényt rögzít: a keresztények közösségét Krisztus egyetlen személyes valósága, szeretetből fakadó önfeláldozása alapozza meg, tartja fenn és segíti.

külön utakon járnak, mintha maga Krisztus oszlott volna meg: az elkülönülésekről, szakadásokról író zsinati atyák Pál apostol nyomán burkoltan különbséget tesznek a láthatatlan (Krisztus) és a látható eszményi gyülekezet között, hiszen az apostolhoz hasonlóan kizártnak tartják, hogy maga Krisztus oszlott volna meg. Egyben állítják: a gyülekezeti elkülönülések és viszályok miatt a látható egyház nem mutatja a Krisztus szándéka szerinti eszményi gyülekezet vonásait.

nem jelentéktelen közösségek különültek el a katolikus egyház teljes közösségétől: a látható egyházat először Antióchiai Szent Ignác († 110) illette a *katholikosz* (egyetemes, mindenre kiterjedő, igaz) jelzővel: „ahol Jézus Krisztus van, ott van a katolikus egyház" (Szmirnaiakhoz 8,2). Amikor a zsinati atyák a katolikus egyház teljes közösségéről beszélnek, amelytől elkülönültek nem jelentéktelen csoportok, a Krisztusban hívők látható, de nem eszményi katolikus gyülekezetére gondolnak.

ebben az emberek mindkét részről vétkesek: a zsinat résztvevői határozottan állítják, hogy valahányszor a látható, de az eszményi gyülekezet vonásait felmutatni nem tudó katolikus egyházban szakadások következtek be, ebben a katolikusnak nevezett közösség tagjai éppúgy vétkesek, mint az elkülönülő csoportokhoz tartozó keresztények.

akik… most ilyen közösségekben születnek… nem vádolhatók az elkülönülés bűnével: ez a megállapítás abból a józan belátásból ered, hogy az utódok nem lehetnek felelősek elődeik vétkeiért.
akik hisznek Krisztusban és… részesültek a keresztség szentségében, már bizonyos – jóllehet nem tökéletes – közösségbe kerültek a katolikus egyházzal: a keresztség (vagy vágykeresztség) révén az ember tagjává válik Krisztus titokzatos testének, teljes közösségbe kerül a testi szemmel nem látható katolikus egyházzal. Ám nem minden esetben kerül tökéletes közösségbe a látható katolikus egyház szervezetével.
egyházak és közösségek, ámbár hitünk szerint fogyatkozásokban szenvednek, nem jelentéktelenek és súlytalanok az üdvösség misztériumában: a zsinati atyák fogyatkozásokban szenvedő egyházaknak nevezik a látható katolikus egyháztól (liturgiájukban, egyházfegyelmükben és a tanítás megfogalmazásában) eltérő módon tanúságot tevő gyülekezetek tagjait. Ugyanakkor elismerik, hogy ezek a Krisztus testének tagjaiként élő keresztény közösségek is a Krisztus szándéka szerinti egyház megvalósításán fáradoznak, és hozzájárulnak az emberek üdvözítéséhez.
az üdvösség eszközeit hiánytalanul… csak Krisztus katolikus egyházában, az üdvösség egyetemes eszközében érhetjük el: e kijelentésben a „Krisztus katolikus egyháza" kifejezés a Krisztus láthatatlan valóságát eszményi módon megjelenítő, vagyis azt a katolikus (egyetemes, mindenre kiterjedő, igaz) közösséget jelenti, amely történelmileg – elsősorban a szakadások miatt – hiánytalanul még nem valósult meg.
hitünk szerint… a Péter vezetése alatt álló egyetlen apostoli kollégiumra bízta az Úr az új szövetség összes javait, hogy létre hozza Krisztus egy Testét a földön: a zsinati atyák meggyőződéssel vallják, hogy a Krisztus testét eszményi módon megjelenítő közösség kialakítását az Úr egy olyan katolikus egyházra bízta, amely a Péter apostol vezetése alatt álló apostoli kollégium művét emberi hibái és vétkei ellenére is folytatni akarja.
jóllehet a katolikus egyház az Istentől kinyilatkoztatott igazságok és kegyelemeszközök gazdag birtokosa, tagjai mégsem élnek ezekből kellő buzgósággal: a zsinat a bűnre hajló emberekből álló, látható katolikus egyházról mondja, hogy ez sem valósítja meg teljesen a Krisztus szándéka szerinti egyházat. S ezért nem azt állítja erről a közösségről, hogy az igazságok kizárólagos letéteményese, hanem csak azt, hogy gazdag birtokosa.
ha valamit… a hirdetett tanítás megfogalmazásában – amelyet gondosan meg kell különböztetni a hitletétemények – nem egészen pontosan őriztünk meg, megfelelő időben a kellő helyes módon meg kell újítani: ez a buzdítás azt a nagyon fontos igazságot tudatosítja a hívőkben, hogy hitünk tárgyai nem a dogmák, hanem a hitletétemény, azaz a szimbólumoknak is nevezett hitvallások hittitkai (misztériumai). Mivel az emberi fogalmakkal felfoghatatlan hittitkokat a dogmák mindig korhoz kötött módon, egyoldalúan és nem mindenki számára érthető filozófiai fogalmakkal világítják meg, könnyen előfordulhat, hogy a hit titkainak elfogadásában, azaz a lényeget illetően a katolikusok egyetértenek sok különvált keresztény közösséggel, s csak az emberi magyarázatok tekintetében van köztük különbség. Ezért is állítják a zsinati atyák például azt, hogy a félreértéseket tisztázó ökumenikus tárgyalásokon egyenrangú felek vesznek részt.

c) A Messiás egyháza mint Isten népe

9. …úgy tetszett Istennek, hogy… az izraelita népet kiválasztotta tulajdon népévé, szövetséget kötött vele és fokozatosan oktatta azáltal, hogy történetében kinyilatkoztatta Önmagát és akaratának tervét, és megszentelte Önmagának. Mindez azonban csak előkészítése és előképe volt… az új és tökéletes szövetségnek… Ezt az új szövetséget Krisztus hozta létre… zsidókból és pogányokból híva meg a népet, mely nem test szerint, hanem a Lélekben gyűljön össze és legyen Istennek új népe…
Ennek a messiási népnek… célja az Isten országa, melyet maga Isten kezdeményezett a földön, melynek egyre terjednie kell, míg Isten tökéletessé nem teszi a történelem végén…

…a pusztában vándorló, test szerinti Izraelt már Isten egyházának hívták… az… új Izraelt is Krisztus egyházának nevezik […]
14. A szent zsinat… A Szentírás és a hagyomány alapján azt tanítja, hogy ez a földön vándorló egyház szükséges az üdvösséghez. Mert egyedül Krisztus a közvetítő és az üdvösség útja, aki az Ő testében, ami az egyház, jelenik meg számunkra; … melybe a keresztségen mint ajtón át lépnek be az emberek…
Az egyház közösségébe azok épülnek be teljesen, akik Krisztus Lelkének birtokában az egyház egész berendezését és az üdvösség minden eszközét benne elfogadják, és látható közösségében… kapcsolódnak Krisztushoz, aki egyházát a pápa és a püspökök által kormányozza… A hitújoncok, akik a Szentlélek indítására kifejezett szándékkal kérik, hogy vegyék fel őket az egyházba, már e kívánságukkal az egyházhoz kapcsolódnak…
15. Azokkal a megkereszteltekkel, akik a keresztény nevet viselik, de nem vallják a teljes hitet, vagy nem őrzik a teljes közösséget Péter utóda alatt, az egyház sokféle kapcsolatban tudja magát. Sokan vannak ugyanis, akik a Szentírást a hit és az élet szabályaként tisztelik, és őszinte vallásos buzgóságot tanúsítanak, akik szerető szívvel hisznek Istenben, a mindenható Atyában és Krisztusban, Isten üdvözítő Fiában, meg is keresztelkednek – és ez összeköti őket Krisztussal –, sőt elismernek és elfogadnak más szentségeket is a maguk egyházaiban vagy egyházi közösségeiben. Többnek közülük püspöksége is van, ünneplik az Eukharisztiát, s ápolják a tiszteletet az Istenszülő Szűz iránt. […]

16. Azok végül, akik még nem fogadták el az evangéliumot, különféle módokon vannak Isten népéhez rendelve. Elsőként az a nép, mely a szövetségeket és az ígéreteket kapta, s melyből Krisztus test szerint származik (vö. Róm 9, 4–5), az atyák miatt nagyon drága választott nép: Isten ajándékai és meghívása ugyanis megbánás nélkül valók (vö. Róm 11, 28–29). De az üdvösség terve azokat is átöleli, akik elismerik a Teremtőt, köztük elsősorban a muzulmánokat, akik azt vallják, hogy Ábrahám hitén vannak, és velünk együtt imádják az egy Istent, aki irgalmas és az utolsó napon megítéli az embereket. Isten azoktól sincs távol, akik árnyékokban és képekben keresik az ismeretlen Istent, mivel Ő ad mindennek életet, lélegzetet és mindent (vö. ApCsel 17, 25–28), s mint Üdvözítő azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön (vö. 1 Tim 2,4). Akik ugyanis Krisztus evangéliumát és az ő egyházát önhibájukon kívül nem ismerik, de őszinte szívvel keresik Istent, és a kegyelem hatására teljesítik a lelkiismeretük szavában fölismert akaratát, elnyerhetik az örök üdvösséget. Az isteni Gondviselés azoktól sem tagadja meg az üdvösséghez szükséges segítséget, akik önhibájukon kívül nem jutottak el Isten kifejezett ismeretére, de – nem az isteni kegyelem nélkül – iparkodnak becsületesen élni. Mert ami jó és igaz van náluk, azt az evangéliumra való előkészületnek értékeli az egyház és Isten adományának tartja, aki megvilágosít minden embert, hogy végül élete legyen.

[Részletek a II. Vatikáni Zsinat Lumen Gentium kezdetű dokumentumából, vö. DH 4122–4140]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

úgy tetszett Istennek, hogy… az izraelita népet kiválasztotta tulajdon népévé, szövetséget kötött vele: a zsinati atyák az egyház előképét az ókori izraelita népben látják, amely abban a tudatban élte viharos történelmét, hogy az élő Isten szövetséget kötött vele: azaz kiválasztotta, népévé tette (vö. Kiv 6,7), hogy tanúságot tegyen az Ő irgalmáról és üdvözítő akaratáról.
az Új Szövetséget Krisztus hozta létre… zsidókból és pogányokból híva meg a népet, mely nem test szerint, hanem a Lélekben gyűljön össze és legyen Istennek új népe: mivel a választott nép időnként hűtlenné vált tanúságtevő feladatához, Isten már az Ószövetségben ígéretet tett arra, hogy megújítja majd a népével kötött szövetséget. A keresztények meggyőződése szerint ezt az Új Szövetséget vérével megpecsételve Krisztus hozta létre (vö. 1 Kor 11,25). E megújított szövetségben az Isten népének táborába tartozók száma is jelentősen gyarapodott: az új nép tagjai ugyanis már nem csupán a zsidók közül kerülnek ki, hanem valamennyi nemzet fiai és leányai közül is. E nép tagjait már nem a nemzeti hovatartozás vagy a vérségi kötelék fűzi egybe, hanem a Krisztus által küldött Szentlélek.
ennek a messiási népnek… célja az Isten országa,… melynek egyre terjednie kell, míg Isten tökéletessé nem teszi a történelem végén: Isten országa (királysága) vagy a mennyek országa az a titokzatos lelki

birodalom, amelyben a szabad akaratú emberek alávetik magukat Isten uralmának. Ez az ország Krisztusban valósult meg először, aki alárendelte magát Isten akaratának (Fil 2,8), és lehetővé tette embertestvérei számára is, hogy el tudják fogadni Isten uralmát. Ezért mondhatta kortársainak, hogy személyében elközelgett hozzájuk Isten országa, vagy hogy az ország közöttük van (vö. Mt 12,28; Lk 17,21). Az egyház nem azonos ezzel a kibontakozóban lévő királysággal, hanem ennek csírája és kezdete a földön (vö. LG 5). Feladata az, hogy a benne élő Krisztus segítségével hirdesse és terjessze Isten országát a történelem végéig, amikor ez a beteljesült birodalom mennyországként nyilvánul meg.

a pusztában vándorló, test szerinti Izraelt már Isten egyházának hívták… az… új Izraelt is Krisztus egyházának nevezik: a régi Izraelt, az ószövetségi választott népet a Biblia időnként a héber *kahal* (gyülekezet, egyház, eklézsia) névvel illeti. Mivel Krisztus választott népe a test szerint való Izrael tanúságtevő munkáját folytatja, Pál apostol kijelentései alapján (Róm 9,6; Gal 6,16) új Izraelnek nevezhető. Ez az új Izrael, Isten megújított népe azzal az eszményi katolikus egyházzal azonos, amely Krisztus testeként és Isten egyetemes üdvözítő akaratának megfelelően (1 Tim 2,4) minden népet és nemzetet felölel. Amikor a zsinati atyák arról beszélnek, hogy ebbe az egyházba a keresztség által lép be az ember, a vágykeresztségre is gondolnak. Erre utalnak a hitújoncokra vonatkozó szavaik: „kívánságukkal az egyházhoz kapcsolódnak".

a földön vándorló egyház szükséges az üdvösséghez: ez a kijelentés a kereszténységnek azt az ősi meggyőződését eleveníti fel, amely szerint az üdvösség lehetőségét egyedül Krisztus szerezte meg az emberiség számára. Az egyház pedig azért nélkülözhetetlen az üdvösséghez, mert azonos azzal a közösséggel, amely Krisztus titokzatos teste.

az egyház közösségébe azok épülnek be teljesen, akik Krisztus Lelkének birtokában az egyház egész berendezését és az üdvösség minden eszközét benne elfogadják, és látható közösségében… kapcsolódnak Krisztushoz, aki egyházát a pápa és a püspökök által kormányozza: amikor a zsinati atyák az egyház közösségébe való teljes beépülésről beszélnek, az egyház kifejezésen az eszményi katolikus egyházat értik. Meggyőződéssel vallják, hogy a pápa és a püspökök által vezetett közösségben élésre, illetve az üdvösség minden eszközének elfogadására törekvés történetileg leginkább a felekezeti értelemben vett katolikus egyházban valósult meg. Ám ugyanerről a közösségről állítják azt is, hogy csak úton van az eszmény felé, hiszen a történelem folyamán szüntelenül meg kell újulnia ahhoz, hogy Ura méltó menyasszonyává válhasson (vö. LG 9).

azokkal a megkereszteltekkel, akik a keresztény nevet viselik, de nem vallják a teljes hitet: az ilyen krisztushívőkkel (orthodoxokkal, protestánsokkal) az egyház egyrészt azért lehet sokféle kapcsolatban, mert a keresztség révén ők is Krisztus testébe tagozódnak. Másrészt nem minden esetben nyilvánvaló, hogy a „teljes hit megvallásának" lényegi fogyatkozásáról van szó. Jól látszik ez a bizonytalanság az eukharisztiába vetett hit megítélésével kapcsolatban. A zsinati atyák úgy vélik: a protestánsok „nem őrizték meg sértetlenül – főleg az egyházi rend szentségének híján – az eukharisztia misztériumának eredeti és teljes gazdagságát". Ugyanakkor elismerik: „Az úrvacsorában mégis Urunk haláláról és föltámadásáról emlékeznek: így megvallják, hogy az a Krisztussal való életadó közösséget jelenti, és hittel várják az ő dicsőséges eljöttét" (UR 22). Harmadrészt az atyák azt is szem előtt tartják, hogy gyakorta nem a hit titkainak elfogadásában van a különbség, hanem azok magyarázatában. A katolikus és a különvált keresztények titokértelmezéseinek eltéréseiről pedig így nyilatkoznak: „többnyire nem arról van szó, hogy teológiai fogalmazásaik ellenkeznek egymással, hanem arról, hogy kiegészítik egymást" (vö. UR 17).

vagy nem őrzik a teljes közösséget Péter utóda alatt: a zsinati atyák meggyőződéssel vallják: „…az egyház e világban mint alkotmányos és rendezett társaság a Péter utóda és a vele közösségben élő püspökök által kormányzott katolikus egyházban létezik" (LG 8). Ugyanakkor tuda-

tában vannak annak is, hogy ez az eszményi katolikus egyház és a péteri primátus hiteles gyakorlata történetileg még nem valósult meg. Ezért megértéssel tekintenek az orthodoxokra, akik az első századokban elfogadták a római püspök tiszteletbeli elsőbbségét (vö. UR 14), és szorgalmazzák a párbeszédet azokkal a protestánsokkal is, akik hajlandóak lennének elfogadni a primátusnak azt a módját, amelyet Péter gyakorolt az apostolok közösségében.
akik még nem fogadták el az evangéliumot, különféle módokon vannak Isten népéhez rendelve. Elsőként az a nép, mely a szövetségeket és az ígéreteket kapta, s amelyből Krisztus test szerint származik: mivel Isten „nem bánja meg adományait és hívását" (Róm 11,29), nem vetette el azokat, akiket eredetileg kiválasztott (vö. Róm 11, 1–7). A maradandó isteni kiválasztás miatt tehát Izrael népe is kapcsolatban van az egyházzal.
az üdvösség terve azokat is átöleli, akik elismerik a Teremtőt: a „Korunkban" (lat. *Nostra aetate;* rövidítve: *NA*) kifejezéssel kezdődő nyilatkozatban a zsinati atyák a nem keresztény vallásokról mondják: „A katolikus egyház semmit sem vet el abból, ami ezekben a vallásokban igaz és szent" (NA 2). Ugyanakkor hozzáteszik: az egyház feléjük is hirdeti, hogy az ember Krisztusban találja meg a vallásos élet teljességét, mert Isten általa engesztelt ki minket önmagával (vö. 2 Kor 5,18). Ez azt jelenti, hogy amikor a nem keresztény istenhívők az igazságot keresik és szent életre törekszenek, ezt csak Krisztus megváltó művének erejében tehetik. S ez még abban az esetben is érvényes, ha történelmi vagy kulturális akadályok miatt még nem jutottak el ennek felismerésére.
Isten azoktól sincs távol, akik árnyékokban és képekben keresik az ismeretlen Istent: az ismeretlen Isten kifejezés Pál apostol igehirdetését idézi fel, aki az athéni Akropolisztól északnyugatra fekvő Areopágusz dombon felállított bálványképek és oltárok között meglátta az „ismeretlen istennek" feliratú oltárt, s beszédében azt hirdette: ez az ismeretlenül tisztelt Isten azonos a menny és a föld igazi Urával, aki Jézust feltámasztotta a halálból. Ez az Isten nincs távol egyetlen embertől sem, hiszen „őbenne élünk, mozgunk és vagyunk" (vö. ApCsel 17, 22–31).
akik önhibájukon kívül nem jutottak el Isten kifejezett ismeretére: a zsinati atyák olyanokról beszélnek, akik önhibájukon kívül nem jutottak el Isten létének felismerésére. „Az öröm és remény" (lat. *Gaudium et spes;* rövidítve: *GS*) szavakkal kezdődő zsinati konstitúció ezeknek az embereknek mentségére többek között azt hozza fel, hogy a vallásos emberek nem hitelesen mutatták be számukra Istent. Ezért „a hívőknek… nem kis részük lehet az ateizmus létrejöttében: ahelyett, hogy feltárnák Isten és a vallás igazi arcát, inkább eltakarják azt, mert vagy elhanyagolják a hitoktatást, vagy a tanítást meghamisítva adják elő, vagy éppen tulajdon vallási, erkölcsi és társadalmi életük fogyatékos" (GS 19). A jó szándékú ateisták is kapcsolatban vannak azonban Isten népével, mert amikor az igazságot keresik vagy jót tesznek, ezt csak az általuk fel és el nem ismert isteni Krisztus érdeme alapján és segítségével tehetik.

6. 22 A szövegek értelmezése

A Krisztus titokzatos testéről szóló pápai körlevél jelentősen megváltoztatta a hagyományos egyházképet. A hagyományos jogi felfogásban azon volt a hangsúly, hogy az egyház látható intézmény, amelyet Jézus alapított, s vezetőkkel, tanítással, törvényekkel és szentségekkel látott el. E szemléletben azonban a látható intézmény és a láthatatlan Alapító kapcsolata meglehetősen külsődlegesnek tűnt. A pápa megváltoztatja ezt a kissé felszínes látásmódot, amikor az apostoli hagyományhoz visszanyúlva az egyházat Krisztus testének nevezi. Úgy beszél az egyházról, mint misztériumról. A misztérium az ősi keresztény szóhasználat szerint az a valóság, amelyben együtt van a látható és a láthatatlan, a felfogható és a felfoghatatlan. Ennyiben a misztérium fogalma egyenértékű a szimbóluméval. A szimbólum vagy

jelkép különbözik a jeltől. A jel olyan érzékelhető és érthető valóság, amely egy másik, de e világi valóságra utal. A szimbólum viszont csak kevés érzékelhető és érthető tartalommal bír, miközben a nem érzékelhető, a felfoghatatlan és földöntúli világra, a felfoghatatlan titokra nyitja meg az emberi szellemet. A látható egyház is ilyen jelképe a benne titokzatos módon élő föltámadt Krisztusnak. Ehhez a föltámadt Krisztushoz nemcsak a klérus tagjai vagy a különleges adományokban részesülő emberek tartoznak, hanem mindazok, akik a keresztség szentségében részesültek. A pápai körlevél kiemeli, hogy kisebb-nagyobb mértékben még a szakadárok, az eretnekek, a hittagadók vagy a kiközösített személyek is tagjai maradnak Krisztus titokzatos testének, mert ők általában csak a látható egyháztól különülnek el. Végül az egyházfő arra is utal, hogy a látható egyház tagjai semmit sem tehetnek Krisztus nélkül, de bizonyos értelemben a láthatatlan Krisztus is „rászorul" látható tagjaira, mert nagylelkű ajándék gyanánt egyházára bízta művének folytatását, vagyis azt, hogy tagjai tanúságtevőként működjenek közre vele az emberek üdvözítése művében.

A megosztottságában is egyetlen krisztusi egyházat bemutató zsinati határozat megfogalmazói számára világos, hogy Krisztus egyetlen és egyetemes (gör. *katholikosz*) egyházat alapított, amelytől idegen a széthúzás, a meghasonlás és a szakadás. Az atyák azonban akarva-akaratlan kétféle értelemben használják a katolikus egyház kifejezést: egyrészt Krisztus titokzatos testének „láthatatlan oldalát" nevezik katolikusnak, másrészt a láthatatlan részt érzékelhetővé tevő egyházat illetik a katolikus jelzővel. Abból pedig, hogy a kezdettől fogva meglévő szakadásokra is utalnak, kiviláglik: ezt a látható katolikus egyházat (amelyet Krisztus varratlan köntösének is neveznek; vö. UR 13) inkább eszménynek, elérendő célnak tekintik, mintsem beteljesült történeti valóságnak. Amikor tehát arról beszélnek, hogy nem jelentéktelen közösségek különültek el az egyháztól, erre az elérendő eszményt egyelőre megvalósítani nem tudó, azaz a felekezeti értelemben vett katolikus egyházra gondolnak. Ha ezt figyelembe vesszük, a zsinatnak az elkülönüléseket minősítő minden további megállapítása világosabbá válik. Ezek a megállapítások a következők: – A szakadásokért a katolikus és az elkülönült felek egyaránt felelősek. – Az elkülönült egyházak és közösségek nem Krisztustól szakadtak el, hanem a felekezeti értelemben vett katolikus egyháztól. – Mivel a Péter vezetése alatt álló apostoli kollégium történetileg nem mindig valósította meg hitelesen az alapító Krisztus szándékát, a pápai primátus gyakorlatát elutasító közösségek „fogyatkozásaira" is van mentség. – A felekezeti értelemben vett katolikus egyház a hitletéteménynek gazdag, de nem kizárólagos birtokosa. – Ha gondosan különbséget teszünk a hitvallásokban (szimbólumokban) áthagyományozott hitletétemény és a szimbólumokat filozófiai fogalmakkal kifejtő dogmák között, az ökumenikus tárgyalások feltárhatják, hogy a felekezeti értelemben vett katolikus egyház és az elkülönült keresztény gyülekezetek között szorosabb a kapcsolat, mint azt korábban gondoltuk.

Az Isten népét bemutató zsinati dokumentum a bibliai hagyomány alapján elmélyíti és kitágítja az egyház fogalmát. Erre azért volt szükség, mert a történelem folyamán az egyház kifejezés jelentéstartománya erősen beszűkült: gyakorta csupán a szakadások miatt felekezetként megnyilvánuló katolikus egyházat értették rajta. Ezért a II. Vatikáni Zsinat Péter apostol első levelének szóhasználata alapján Isten választott népének nevezi a keresztények közösségét (vö. 1 Pét 2, 9–10). E kifejezéssel arra is utal, hogy Krisztus egyháza valamiképpen az ószövetségi Isten népe tanúságtevő feladatát folytatja, illetve teszi teljessé. A megújult Isten népe minden népre és nemzetre kiterjed. S nem csupán azok (a katolikusok, orthodoxok, protestánsok) tartoznak bele, akik a keresztség (vagy vágykeresztség) által Krisztus titokzatos testébe tagozódnak. Ehhez a néphez rendelődnek az egyistenhívők, továbbá azok, akik önhibájukon kívül nem jutottak el az evangélium vagy Isten ismeretére, s még a jó szándékú

ateisták is, akik „láthatatlanul" kapcsolódnak ahhoz a Krisztushoz, aki saját vallásuk vagy lelkiismeretük pozitív indításainak követését lehetővé teszi.

6. 23 Isten népének tagjaként tekints embertársaidra!

Gondolj arra, hogy Krisztus titokzatos testének tagja vagy. Tudatosítsd, hogy mivel a föltámadt Krisztusnak nincs szemmel érzékelhető alakja, fizikailag hallható hangja, bizonyos értelemben rászorul a te bátorító pillantásodra és segítő kezedre, hogy érzékelhető módon is megnyilvánulhasson a világban.

Abból kiindulva, hogy csak egyetlen egyház létezhet, adott esetben biztosítsd protestáns társadat, hogy a katolikus egyház nem tartja őt szakadárnak vagy másodrangú keresztténynek, hanem egyszerűen azt állítja: történelmi okok miatt a Krisztus egy testéhez tartozó katolikusok és protestánsok más és más módon tesznek tanúságot Krisztusról és az ő megváltó művéről. A katolikusok és a protestánsok között olyan a különbség és a kapcsolat, mint Jézus allegorikus jellegű metaforájában az egymástól különböző, de egy tőről fakadó szőlővesszők között (vö. Jn 15).

Ha olyanokkal beszélgetsz, akik azt állítják, hogy a katolikusok kirekesztő értelemben használják az egyház kifejezést, magyarázd el nekik, hogy az Isten népének nevezett egyházba minden ember meghívást kapott. Igyekezz tudatosítani bennük, hogy azok is Isten népének tagjai, akik – bár nem tudnak erről – Krisztus segítségével hűségesen igazodnak saját vallásuk igaz tanításához, vagy lelkiismeretük szavát követve becsületesen élnek.

6. 3 A különféle tanúságtevő életformákban bemutatott Messiás

A szemelvények olvasása alapján arról alkothatunk képet, hogy a 20. század első felében a keresztények különféle tanúságtevő közösségei miként igyekeztek érzékelhetővé tenni az egyházában jelen lévő Messiást a világ számára. A protestáns alapítású ökumenikus szerzetesi közösség, amely a kelet-franciaországi Taizé nevű faluban 1949-ben alakult meg, az egyház látható egységének előmozdításán fáradozik. A csoport egységtörekvésének egyértelmű tanújele az a nyilatkozat, amely azt követően látott napvilágot, hogy XXIII. János pápa 1959-ben meghirdette: egyetemes zsinatot kíván összehívni. Arról, hogy a katolikus egyház szándéka szerint a szerzetesi életvitelben miként kellene tanúságot tenni Krisztusról, a II. Vatikáni Zsinatnak „A tökéletes szeretet" (lat. *Perfectae caritatis;* rövidítve: *PC*) kifejezéssel kezdődő határozatában olvashatunk. A világiak apostolkodását szorgalmazó egyházi tanítást „Az apostoli tevékenységet" (lat. *Apostolicam actuositatem;* rövidítve: *AA*) szavakkal kezdődő zsinati határozatból vett szemelvények tükrében ismerhetjük meg.

6. 31 A 20. század tanúságtevő életformáiban „láthatóvá tett" Messiás

a) A Messiás egyházának látható egységét szorgalmazó taizéi közösség

Tisztán látjuk, milyen botrány az a szakadék, amely elválaszt minket, holott mindnyájan kereszténynek valljuk magunkat. Keressük a látható egységet. Egyedül ettől várható az a nekilendülés, amely majd képessé tesz minket arra, hogy az evangéliumot elvigyük a földkerekség minden lakójához… Tudjuk, hogy a katolikus egyház úgy véli: sértetlenül megőrizte a Krisztus akarata szerinti egységet. Nem a mi feladatunk, hogy megítéljük ezt a meggyőződést. De el kell ismerni, hogy a nem katolikus kereszténynek sokszor sérti az a mód, ahogy ezt az egységet érvényre juttatják. Ha a katolikus egyház a minden keresztény átfogó egységét úgy emlegeti, mint az elszakadt testvérek „visszatérését", akkor eleve megakadályoz mindenféle párbeszédet. Nem volna-e lehetséges másféle megfogalmazást használni, amelyben az olyan gondolatok, mint a „közös előrelépés" vagy „a teljes egység közös megvalósítása" nyomatékosabban kifejezésre jutnának? Az evangéliumi egyházak újra meg újra igénylik az olyan kijelentéseket, amelyeket XXIII. János pápától hallottunk: „Nem akarunk ítélkezni a múlt fölött, nem próbáljuk eldönteni, kinek volt igaza, kinek nem. Mind a két oldalt felelősség terheli. Csupán ezt kívánjuk mondani: egyesüljünk újra, vessünk véget a régi viszálykodásnak."

[A taizéi közösség állásfoglalása a II. Vatikáni Zsinat összehívásának 1959-es bejelentése után]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

[a taizéi közösség állásfoglalása]: vö. Keresztény szó, 23. évf. 10. sz./2012; www.matarka.hu.
tisztán látjuk, milyen botrány az a szakadék, amely elválaszt minket: a taizéi közösség tagjai jól látják, hogy bár Krisztus egyháza egyetlen valóság, az egymástól elszakadt (katolikus, orthodox és protestáns) gyülekezetek nem teszik láthatóvá ezt az egységet. Tudják, hogy a széthúzás és viszálykodás árt az evangélium ügyének, ezért szorgalmazzák a látható egység helyreállítását.
a katolikus egyház úgy véli: sértetlenül megőrizte a Krisztus akarata szerinti egységet: a zsinat előtti időszakban a katolikusok között meglehetősen elterjedt volt az a nézet, hogy csak ők őrizték meg az egyház Krisztus szándéka szerinti egységét.
a nem katolikus kereszténynek sokszor sérti az a mód, ahogy ezt az egységet érvényre juttatják: a taizéi közösség ebben a kijelentésében azt a katolikus felfogást bírálja, amely szerint minden szaka-

dás egyedül az elkülönült keresztény közösségek hibájából történt, s az egység csak akkor állhat helyre, ha majd minden keresztény visszatér a felekezeti értelemben vett katolikus egyházba.
nem volna-e lehetséges másféle megfogalmazást használni…: a taizéi szerzetesek a „közös előrelépés", illetve „a teljes egység közös megvalósítása" megfogalmazásokkal arra utalnak, hogy az egyház látható egységének munkálása a keresztények közös feladata.
az evangéliumi egyházak… igénylik az olyan kijelentéseket, amelyeket XXIII. János pápától hallottunk: a pápa szavai (nem akarunk ítélkezni a múlt fölött; az elkülönülésekért mindkét oldalt felelősség terheli; vessünk véget a viszálynak, stb.) visszhangra és megerősítésre találnak majd a II. Vatikáni Zsinaton is.

b) A Messiás felmutatása a szerzetesi életvitelben

12. A „mennyek országáért" (Mt 19,12) vállalt tisztaságot, amelyre a szerzetesek fogadalmat tesznek, a kegyelem igen nagy ajándékának kell tekinteni. Ugyanis egyedülálló módon fölszabadítja a szívet (vö. 1 Kor 7, 32–35)… hogy a szerzetesek nagylelkűen az isteni szolgálatra és az apostolkodásra szenteljék magukat… Ha tehát a szerzetesek hűségesen meg akarják tartani fogadalmukat, higgyenek az Úr szavának, bízzanak az isteni segítségben, ne támaszkodjanak a saját erejükre, vigyázzanak érzékeikre, legyenek önmegtagadóak. Ne hanyagolják el a lélek és a test egészségét szolgáló természetes eszközöket sem. Így nem fogja megingatni őket az a hamis tanítás, mely szerint a tökéletes tisztaság lehetetlen, illetve árt az emberi fejlődésnek… Mivel a tökéletes tisztaság megtartása az emberi természet ösztöneit mélységesen érinti, a jelölteket csak megfelelő próbaidő és a kellő lelki és érzelmi érettség elérése után bocsássák a tisztasági fogadalomra. Nemcsak a tisztaságot fenyegető veszedelmekre kell figyelmeztetni, hanem arra is nevelni kell őket, hogy az Istenért vállalt cölibátust egész személyiségük javaként fogadják.
13. A Krisztus követése miatt vállalt önkéntes szegénységet, ami e követésnek ma különösen is megbecsült jele, a szerzetesek buzgón ápolják… Általa annak a Krisztusnak szegénységében részesülnek, aki értünk szegénnyé lett, bár gazdag volt, hogy szegénysége által mi meggazdagodjunk (vö. 2 Kor 8,9; Mt 8, 20). A szerzetesi szegénységhez azonban aligha elegendő, ha a szerzetes a javak használatában elöljárónak van alávetve: ténylegesen és lélekben is szegénynek kell lennie, hogy kincsei az égben legyenek (vö. Mt 6, 20) […]
14. A szerzetesek az engedelmesség fogadalma által saját akaratuk odaadását áldozatul ajánlják föl Istennek, ezáltal erősebben és biztonságosabban kapcsolódnak az üdvözítő isteni akarathoz. Ezért Jézus Krisztus példáját követve – aki azért jött, hogy megtegye az Atya akaratát… és… azokból tanult engedelmességet, amiket elszenvedett (vö. Zsid 5,8) – a szerzetesek a Szentlélek indítására a hitben alávetik magukat az Istent helyettesítő elöljáróknak, akik Krisztusban a testvérek szolgálatára vezetik őket, miként maga Krisztus is az Atya iránti engedelmességből szolgált a testvéreknek és odaadta életét váltságul sokakért […]
Az elöljárók viszont, mivel számot fognak adni a rájuk bízottakról (vö. Zsid 13,17), hivataluk gyakorlásában tanulékonyan figyeljék Isten akaratát, a szolgálat szellemében éljenek tekintélyükkel a testvérek javára, úgyhogy azt a szeretetet fejezzék ki, amellyel Isten szereti őket. A rájuk bízottakat Isten gyermekeiként és az emberi személyt tisztelve kormányozzák, segítve ezzel önkéntes alávetettségüket.

[Részletek a II. Vatikáni Zsinat Perfectae caritatis szavakkal kezdődő határozatából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

a „mennyek országáért"… vállalt tisztaságot: a történeti Jézus szerint vannak nemzésre alkalmatlanok, akik így születtek; vannak, akiket az emberek tettek ilyenekké; és vannak olyanok, akik önmagukat tették nemzésre alkalmatlanná a mennyek országáért (vö. Mt 19,12). Azoknak az életformáját, akik az Isten országáért „teszik önmagukat nemzésre alkalmatlanná", a tisztaság (lat. *castitas*) vagy a szüzesség (lat. *virginitas*) életállapotának nevezzük. Jézus – anélkül, hogy az Isten alkotta házasság intézményét lebecsülné – védelmébe veszi ezt az életállapotot,

amelyet valaki azért vállal, hogy egész lényét osztatlanul az igehirdetés vagy az emberi nyomorúság enyhítésének szolgálatába állítsa.
a kegyelem igen nagy ajándékának kell tekinteni: a zsinati atyák arra a Jézusra hivatkoznak, aki isteni ajándéknak tartja ezt az életállapotot, s arra biztatja hallgatóit: aki el tudja fogadni ezt a kegyelmi adományt, fogadja el! Az ajándékba kapott és a szabadon elfogadott tiszta életállapotra szóló hívás az egyik evangéliumi tanács, amelyre a szerzetesek az első keresztény századoktól kezdve fogadalmat tettek és tesznek ma is.
a szerzetesek… higgyenek az Úr szavának, bízzanak az isteni segítségben, ne támaszkodjanak a saját erejükre: a szexuális önmegtartóztatásra szóló hívást a szerzetes Istentől kapja, s mivel az önkéntesen vállalt tökéletes tisztaság megtartása az emberi természet ösztöneit mélységesen érinti, kizárólag csak Isten erejében valósítható meg. Pusztán önerővel a biológiailag egészséges ember nem tud folyamatosan hűséges maradni ebben a szokványostól eltérő életállapotban. Ezért emlékezteti a zsinat a szerzeteseket, hogy csak akkor tudnak hűségesek maradni fogadalmukhoz, ha nem önmagukban bíznak, hanem az isteni segítségben. A szerzetesi elöljárókat pedig arra figyelmezteti: csak olyanokat engedjenek tisztasági fogadalomtételre, akik már lelkileg érettek arra, hogy ezt az Isten ügyéért vállalt életállapotot egész személyiségük javának tekintsék.
a Krisztus követése miatt vállalt önkéntes szegénységet: a szerzetesek a szegénységre is fogadalmat tesznek. A Biblia szerint egyedül Isten gazdag, az isteni gazdagság híján lévő ember pedig szegény. Az isteni természete alapján gazdag Krisztus azért lett szegénnyé, hogy Istenhez vezessen, és az Ő gazdagságából részesítsen bennünket (vö. 2 Kor 8,9). Krisztus követése a szegénységben elsősorban annyit jelent, mint hozzásegíteni másokat, hogy részesülhessenek Isten gazdagságából.
ténylegesen és lélekben is szegénynek kell lennie: mivel a Bibliában a szegénység többnyire nem szociológiai, hanem vallási fogalom, szegénynek elsősorban nem azt nevezzük, akinek nincs pénze, hanem azt, aki elismeri, hogy földi értékei semmit sem érnek Isten gazdagságához képest, s szinte koldulja ezt az isteni gazdagságot. Az evangéliumok szerint ténylegesen és lélekben az a szegény, aki a mulandó földi értékek birtoklása helyett mennyei kincseket gyűjt (vö. Mt 6,20).
a szerzetesek az engedelmesség fogadalma által saját akaratuk odaadását áldozatul ajánlják föl Istennek… Jézus Krisztus példáját követve: a zsinati atyák arra emlékeztetik a szerzeteseket, hogy amikor a Szentlélek indítására engedelmességi fogadalmat tesznek, elsősorban Jézus példáját követik, aki azért jött, hogy megtegye az Atya akaratát (vö. Jn 4,34). Ez az áldozat az emberek üdvösségét szolgálja, mert az Atya akarata az, hogy minden ember üdvözüljön (vö. 1 Tim 2,4).
a hitben alávetik magukat az Istent helyettesítő elöljáróknak, akik Krisztusban a testvérek szolgálatára vezetik őket: bár az engedelmesség Istennek szól, a szerzetes aláveti magát elöljárójának is, mert az elöljáró feladata, hogy segítse őt Isten akaratának felismerésében.
az elöljárók viszont… a szolgálat szellemében éljenek tekintélyükkel: a figyelmeztetés arra utal, hogy az elöljáró csak akkor tölti be jól a szerepét, ha annak a Krisztusnak magatartását követi, aki nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és életét adja váltságul sokakért (vö. Mt 20,28).

c) A Messiás egyházában tanúságot tevő világi apostolok

2. Az egyház arra született, hogy Krisztus országát szerte a földön elterjessze az Atyaisten dicsőségére, minden embert részesítsen a megváltásban és az üdvösségben, és általuk az egész világ valóban Krisztushoz kapcsolódjék. A titokzatos test minden erre a célra irányuló tevékenysége apostolkodás, melyet minden tagja által különböző módokon gyakorol az egyház; a keresztény hivatás ugyanis természete szerint apos-

toli hivatás is. Miként az eleven testben egyetlen tag sem teljesen tétlen, hanem a test életével együtt annak tevékenységében is részesedik, ugyanígy Krisztus testében is, ami az egyház, „a tagok betöltik az erejükhöz szabott feladatkört, és így növekszik az egész test" (Ef 4,16)… Az egyházban a szolgálatok különbözők, de a küldetés egy. Krisztus az apostolokra és utódaikra ruházta azt a tisztséget, hogy az Ő nevében és hatalmával tanítsanak, megszenteljenek és kormányozzanak. A világi hívek pedig – részesei lévén Krisztus papi, prófétai és királyi tisztségének – Isten egész népének küldetésén belül az egyházban és a világban töltik be a maguk szerepét. Valóban apostoli munkát végeznek, amikor az evangelizáción és az emberek megszentelésén fáradoznak, s a földi dolgok rendjét evangéliumi szellemmel igyekeznek áthatni és tökéletesíteni, úgy, hogy e tevékenységük fényes tanúságtétel Krisztusról, és az emberek üdvösségét szolgálja. Mivel a világiakra éppen az jellemző, hogy világi környezetben és világi tevékenységek közepette élnek, Isten arra hívja őket, hogy buzgó keresztény lelkülettel kovász módjára apostolkodjanak a világban. […] 9. A világi hívek az egyházban és a világban végzik a maguk sokirányú apostolkodását. Mind a két területen nagyon sok lehetőség tárul föl…: az egyházi közösségek, a család, az ifjúság, a társadalmi környezet, a nemzeti és a nemzetközi élet. Mivel pedig napjainkban egyre fokozódik a nők tevékeny jelenléte a társadalom életében: igen fontos, hogy egyre nagyobb szerep jusson nekik az egyház apostolkodásának különféle területein is.

[Részletek a II. Vatikáni Zsinat Apostolicam actuositatem kifejezéssel kezdődő zsinati határozatából]

A fontosabb kifejezések magyarázata:

az egyház arra született, hogy Krisztus országát szerte a földön elterjessze az Atyaisten dicsőségére: az egyház vagy Isten népe azokból az emberekből álló közösség, akik a keresztség vagy vágykeresztség révén Krisztus titokzatos testébe tagozódnak, és vele együtt elfogadják Isten országát (uralmát). Az egyház célja a Krisztus által hozott Isten országának, annak a lelki birodalomnak terjesztése, amelyben az emberek szabadon el tudják fogadni Isten akaratát, és az örök élet reményében élhetnek. Ezt az országot a zsinati atyák bibliai kijelentések alapján Krisztus országának is nevezik. (vö. Lk 22,29; Jn 18,36; Kol 1,13 stb.).

a titokzatos test minden erre a célra irányuló tevékenysége apostolkodás, melyet minden tagja által különböző módokon gyakorol az egyház: az egyház – mint Krisztus titokzatos testének látható megnyilvánulása – azt az apostoli feladatot kapta Mesterétől, hogy hirdesse és terjessze azt az isteni országot (uralmat), amelyet Krisztus azáltal hozott a földre, hogy az emberiség nevében teljesen alávetette magát a mennyei Atya akaratának.

az egyházban a szolgálatok különbözők, de a küldetés egy: a mondat Pál apostol szavait (vö. 1 Kor 12,5) eleveníti fel, aki arról ír a korintusi kereszténynek, hogy az egyházban az apostolok, a próféták, a tanítók, a gyógyítók, a segélynyújtók stb. (vö. 1 Kor 12, 28–30) adottságaiknak megfelelően különféle módokon tesznek tanúságot arról, hogy Krisztus titokzatos testéhez tartoznak.

Krisztus az apostolokra és utódaikra ruházta azt a tisztséget, hogy az Ő nevében és hatalmával tanítsanak: az Újszövetség szerint a legfőbb tanító (az Istenről leghitelesebben beszélő próféta) Krisztus (vö. Mk 6,15; 8, 27–29), hiszen ő közvetlenül a mennyei Atyától hallotta mindazt, amit tanított (vö. Jn 15,15). Krisztus ebből a prófétai, tanítói hivatalból részesítette apostolait is, akiket azzal bízott meg, hogy tegyenek tanítvánnyá minden népet (vö. Mt 28, 19–20).

megszenteljenek: a megszentelés a Bibliában azt jelenti, hogy Isten a tulajdonába vesz, lefoglal valakit vagy valamit. A kereszténység szerint a lefoglalt személyek közül kiemelkedik Krisztus, akit az Atya szentelt meg és küldött a világba (vö. Jn 10,36). Elsődleges értelemben ő a legfőbb megszentelő is: hiszen azért jött a világba, hogy főpapi önfeláldozása árán megszentelje, Isten számára lefoglalja a tanítványokat (vö. Zsid 10,10). A tanítványok Krisztus által a megszentelt személyek közé tartoznak. Jézus ugyanis apostolai számára is kéri a mennyei Atyától a megszentelést, vagyis azt, hogy az ő tanítása alapján tudatosítsa követőiben: a meg-

szentelt Krisztushoz tartozva ők is az Atya számára lefoglalt személyek (vö. Jn 17, 17–19). Az Atya számára lefoglalt tanítványok részesülnek a megszentelő tevékenységben is: igehirdetésükkel és imáikkal működnek közre embertársaik megszentelésének isteni művében (vö. 1 Kor 7,14; 1 Tim 4,5).

és kormányozzanak: a kormányzói hatalom a Bibliában az Isten királyi uralmából, az Ő gondviselő, pásztori tevékenységéből való részesülést jelenti. Ez a királyi vagy pásztori hatalom a világban elsődlegesen Krisztust illeti meg, aki önmagát jó pásztornak mondta (vö. Jn 10,11), s akit a zsidókhoz írt levél szerzője a „juhok nagy pásztorának" nevez (vö. Zsid 13,20). A pásztor-király Krisztus célja a bűn legyőzése, azaz Isten királyi uralmának, országának megvalósítása a földön. – Amikor pedig Krisztus apostolokat választ munkatársul Isten királyi uralmának, az isteni országnak megvalósításához, saját pásztor-királyi tisztségéből részesíti őket. Péter apostol, aki az egyház főpásztori feladatát kapja meg (vö. Jn 21, 15–17), az efezusi egyház elöljáróit (presbiter-püspökeit) is pásztoroknak tekinti (1 Pét 5, 1–4). Pál apostol arra kéri az efezusi elöljárókat, hogy vigyázzanak az egész nyájra (ApCsel 20,28).

a világi hívek pedig – részesei lévén Krisztus papi…: a világi hívők részesülnek a Messiás főpapi tisztségéből, amennyiben Krisztus által lelki áldozatokat mutatnak be Istennek. E lelki áldozatok (1 Pét 2,5) felölelik a keresztény élet egészét: a hit áldozatát (vö. Fil 2,17), mások szerető szolgálatát (vö. Fil 4,18), az istendicséretet (vö. Zsid 13,15), a hozzájárulást a nem hívők megtérítéséhez (vö. Róm 15,16) és lényünk felajánlását Istennek (vö. Róm 12,1). Ily módon részesülnek Krisztus főpásztori tisztségéből is, mert áldozataikkal közvetítik és kézzelfoghatóvá teszik annak a gondoskodó Pásztornak művét, aki örök életre akarja vezetni Isten népét. Ha tevékenyen vesznek részt a szentmiséken, ezzel tudatosan csatlakoznak Jézus egyetlen, megismételhetetlen áldozatához, és vele együtt lelki áldozataikat is felajánlják a mennyei Atyának.

prófétai…: Krisztus a prófétai (tanítói) tisztségét a világi hívők közvetítésével is gyakorolja. Kétségtelen, elsősorban apostolainak mondta, hogy tegyenek tanítvánnyá minden népet (vö. Mt 28,19), de az Újszövetség tanúsítja: a világi hívők is megkaphatják vagy kérhetik Istentől a prófétálás (az Istenről szóló hiteles tanítás) adományát (vö. ApCsel 13,1; 1 Kor 12,10; 14, 1–5). A zsinat hangsúlyozza, hogy a világi krisztushívők prófétai küldetésének elsődleges terepe a világ (a mindennapi élet, a házasság, a család és a társadalom). Ám ha a látható egyházi szervezet hitoktatói munkájában is részt akarnak venni, püspöki megbízással megfelelő előképzettség birtokában ezt is megtehetik.

királyi…: Krisztus királyi vagy pásztori szerepe a bűn uralmának megtörésében és annak az isteni országnak megvalósításában áll, amelyben az emberek alávetik magukat a mennyei Atya akaratának. A zsinati tanítás szerint a világi krisztushívők oly módon részesednek Krisztus királyi tisztségében, hogy Isten országának terjesztésén fáradoznak. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a föltámadt Krisztus király erejében legyőzik önmagukban a bűn uralmát, és így Isten királyságába kerülnek. Másfelől azt is jelenti: Isten országát terjesztik azzal, hogy a mindennapi munka, a technika, a kultúra, a civilizáció és a társadalmi kapcsolatok világát átitatják krisztusi szellemmel, vagyis arra törekszenek, hogy a keresztény értékrend érvényesüljön a világban.

mivel pedig napjainkban egyre fokozódik a nők tevékeny jelenléte a társadalom életében: a zsinati atyák sürgetik, hogy a nők kapjanak nagyobb lehetőségeket az apostoli munka különféle területein. Burkoltan ajánlják a visszatérést az ősegyház gyakorlatához, amelyben világi nők is hozzájárultak a hitterjesztés ügyéhez. Tudjuk, hogy Jézus követői között is voltak asszonyok, akik támogatták őt az evangélium hirdetésében (vö. Lk 8, 1–3). Ehhez hasonlóan Pál apostol igehirdetését is nők segítették (vö. Fil 4,2; ApCsel 16, 14–15).

6. 32 A szövegek értelmezése

Az evangélikus R. Schutz által 1949-ben létrehozott nemzetközi ökumenikus szerzetesi intézmény tagjai meglepő módon XXIII. János pápa szavaira hivatkoznak, miközben megfogalmazzák nyilatkozatukat, amely az egyház látható egységének megvalósítását szorgalmazza. E hivatkozás indoka valószínűleg az, hogy a zsinat összehívását meghirdető János pápa személyében annak a Péter apostolnak kései utódját fedezik fel, aki a történeti Jézustól kapta legfőbb pásztori szolgálatát: „És mondom neked: Te Péter vagy, és én erre a kősziklára fogom építeni egyházamat, s az alvilág kapui nem vesznek erőt rajta (Mt 16, 17–19; vö. Jn 21, 15–17), és akiért Jézus imádkozott, hogy alkalomadtán meg tudja majd erősíteni testvéreit a hitben (vö. Lk 22, 31–32). A pápa az egyház egységének jele és munkálója gyanánt már a zsinat meghirdetése előtt is világosan megfogalmazta azokat az ökumenikus szellemű irányelveket, amelyeknek követése segítheti a keresztényeket abban, hogy külsőleg is „láthatóbbá" tegyék a világ számára a Krisztus szándéka szerinti egyetlen katolikus egyházat. A pápai útmutatások a katolikus egyház hitét fejezik ki: ezt megerősíti az a tény, hogy a II. Vatikáni Zsinat is az említett útmutatások alapján fejti majd ki az egyház helyreállítandó egységére vonatkozó tanítását.

A szerzetesi élet megújításáról szóló zsinati határozat szerint az Istentől eredő szerzetesi hivatás hatékony jele a földön már titokzatosan jelenvaló Isten országának: a szerzetes arra törekszik, hogy a tiszta, a szegény és az engedelmes Krisztust követő életvitelével hozzájáruljon az ország egyre teljesebb kibontakozásához. A határozatból kiragadott szemelvények a három klasszikus fogadalommal (tisztaság, szegénység, engedelmesség) kapcsolatban ahhoz adnak útmutatást, hogy a szerzeteseknek elsősorban milyen igazságokat kell tudatosítaniuk, hogy tanúságtevésüket jól tudják végezni egy olyan világban, amely időnként megfeledkezni látszik Isten országáról. Ha a szerzetes a mennyek országa terjesztése érdekében vállalja a tisztaságra törekvés életvitelét, gyakorta el kell gondolkodnia azon, hogy ez az életállapot kizárólag Isten ajándéka, s ennek az ajándéknak az a célja, hogy Isten segítségével egész lényét embertársai üdvösségének szolgálatára tudja szentelni. Miközben hűségesen ragaszkodik szegénységi fogadalmához, elsősorban azt kell szem előtt tartania, hogy Krisztust követi, aki azért lett szegénnyé, hogy Isten gazdagságával ajándékozza meg az embereket. Az Isten akaratának meglátásához segítő szerzetesi elöljáró iránti engedelmességet annak tudatában kell gyakorolnia, hogy Krisztust utánozza, aki az emberek megváltása érdekében azonosult a mennyei Atya egyetemes üdvözítő akaratával.

A világiak apostolkodásáról szóló zsinati határozat egyik célja annak a félreértésnek eloszlatása, amely szerint az egyház a klérus (püspökök, papok, diakónusok) és szerzetesek gyülekezete. Az egyházat Krisztus titokzatos testének tekintő zsinati atyák azt hangoztatják, hogy a titokzatos testben minden tag fontos, s legfeljebb annyiban különböznek, hogy az egyik tag szerepe más, mint a másiké. A megkeresztelt emberek mindegyike részt vesz Isten országának terjesztésében, s a papok nem magasabb rendűek, mint a világi krisztushívők. A határozatból kiragadott szemelvények azokat a szavakat visszhangozzák, amelyeket korábban XII. Pius pápa mondott a világiak méltóságáról: a világi hívők nemcsak az egyházhoz tartoznak, hanem ők maguk az egyház, azaz a pápa és a vele közösségben lévő püspökök vezetése alatt álló hívő gyülekezet (vö. Újonnan kinevezett bíborosoknak szóló beszéd 1946 februárjában). A világi hívők, akiket korábban a görög *laikosz* (néphez tartozó) szó alapján laikusoknak is neveztek, Isten népének tagjaiként a klerikusokhoz hasonlóan – habárbár az övékétől különböző feladatkörökben – részesülnek Krisztus papi, prófétai (tanítói) és királyi (pásztori) tisztségében.

6. 33 A tanúságtevő életformákat bemutató szemelvények alapján gondolkodj el feladataidon!

A protestáns kezdeményezésű taizéi szerzetesközösség nyilatkozatát olvasva gondolj arra, hogy az egyház sokszínűségben is megmaradó egységének helyreállítását nemcsak a katolikusok, hanem a protestáns felekezetek is szívügyüknek tekintik! Egyben gondolkodj el: szűkebb családi vagy baráti körödben mit tudnál tenni azért, hogy az egyház egysége érzékelhetőbbé váljék a nem keresztények szemében.

A szerzetesi tanúságtételről szóló zsinati szemelvények átolvasása után határozd el, hogy imáiddal segíteni fogod a szerzetesnőket és szerzeteseket hármas fogadalmuk hűséges teljesítésében.

A Messiás egyházának világi apostolaként tudatosítsd magadban: neked is feladatod, hogy hozzájárulj annak az isteni birodalomnak kibontakozásához, amelynek földi szakaszát Isten országának, földön túli beteljesülését pedig mennyországnak nevezzük.

A Szent Jeromos Bibliatársulat által 1997-ben készített bibliafordítás könyveinek neve és rövidítése

Teremtés könyve	(Ter)	Az Énekek éneke	(Én)
Kivonulás könyve	(Kiv)	A Bölcsesség könyve	(Bölcs)
Leviták könyve	(Lev)	Jézus, Sirák fiának könyve	(Sir)
Számok könyve	(Szám)	Izajás könyve	(Iz)
Második Törvénykönyv	(MTörv)	Jeremiás könyve	(Jer)
Józsue könyve	(Józs)	Jeremiás siralmai	(Siralm)
Bírák könyve	(Bír)	Báruk könyve	(Bár)
Rút könyve	(Rút)	Ezekiel jövendölése	(Ez)
Sámuel első könyve	(1 Sám)	Dániel jövendölése	(Dán)
Sámuel második könyve	(2 Sám)	Ózeás jövendölése	(Óz)
Királyok első könyve	(1 Kir)	Joel jövendölése	(Jo)
Királyok második könyve	(2 Kir)	Ámosz jövendölése	(Ám)
Krónikák első könyve	(1 Krón)	Abdiás jövendölése	(Abd)
Krónikák második könyve	(2 Krón)	Jónás jövendölése	(Jón)
Ezdrás könyve	(Ezdr)	Mikeás jövendölése	(Mik)
Nehemiás könyve	(Neh)	Náhum jövendölése	(Náh)
Tóbiás könyve	(Tób)	Habakuk jövendölése	(Hab)
Judit könyve	(Judit)	Szofoniás jövendölése	(Szof)
Eszter könyve	(Eszt)	Aggeus jövendölése	(Agg)
Jób könyve	(Jób)	Zakariás jövendölése	(Zak)
Zsoltárok könyve	(Zsolt)	Malakiás jövendölése	(Mal)
A Példabeszédek könyve	(Péld)	A Makkabeusok I. könyve	(1 Makk)
A Prédikátor könyve	(Préd)	A Makkabeusok II. könyve	(2 Makk)
Evangélium Máté szerint	(Mt)	Első levél Timóteusnak	(1 Tim)
Evangélium Márk szerint	(Mk)	Második levél Timóteusnak	(2 Tim)
Evangélium Lukács szerint	(Lk)	Levél Titusznak	(Tit)
Evangélium János szerint	(Jn)	Levél Filemonnak	(Filem)
Az Apostolok Cselekedetei	(ApCsel)	Levél a zsidóknak	(Zsid)
A rómaiaknak írt levél	(Róm)	Jakab levele	(Jak)
Első levél a korintusiaknak	(1 Kor)	Péter első levele	(1 Pét)
Második levél a korintusiaknak	(2 Kor)	Péter második levele	(2 Pét)
Levél a galatáknak	(Gal)	János első levele	(1 Ján)
Levél az efezusiaknak	(Ef)	János második levele	(2 Ján)
Levél a filippieknek	(Fil)	János harmadik levele	(3 Ján)
Levél a kolosszeieknek	(Kol)	Júdás levele	(Júd)
Első levél a tesszalonikieknek	(1 Tessz)	János jelenései	(Jel)
Második levél a tesszalonikieknek	(2 Tessz)		

Megjegyzés:

A Biblia könyveinek fejezetekre, szakaszokra osztása a párizsi Stephanus Langton (1206) nevéhez fűződik. A fejezeteket Robert Estienne (16. sz.) francia nyomdász osztotta fel versekre.

A II. VATIKÁNI ZSINAT DOKUMENTUMAI

Sacrosanctum Concilium	*Szent Zsinat…:* Konstitúció a szent liturgiáról	SC
Inter mirifica	*A csodálatra méltó technikai találmányok…:* Dekrétum a tömegtájékoztatási eszközökről	IM
Lumen gentium	*A nemzetek világossága…:* Dogmatikus konstitúció az Egyházról	LG
Orientalium ecclesiarum	*A keleti egyházak…:* Dekrétum a keleti egyházakról	OE
Unitatis redintegratio	*Az egység helyreállítása…:* Dekrétum az ökumenizmusról	UR
Christus Dominus	*Az Úr Krisztus…:* Dekrétum a püspökök pásztori szolgálatáról az Egyházban	CD
Perfectae caritatis	*A tökéletes szeretet…:* Dekrétum a szerzetesi élet korszerű megújításáról	PC
Optatam totius	*A Szent Zsinat jól tudván…:* Dekrétum a papképzésről	OT
Nostra aetate	*Korunkban…:* Nyilatkozat az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról	NA
Gravissimum educationis	*A nevelés rendkívüli jelentőségét…:* Deklaráció a keresztény nevelésről	GE
Dei verbum	*Isten igéjét…:* Dogmatikus konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról	DV
Apostolicam actuositatem	*Az apostoli tevékenységet…:* Dekrétum a világi hívek apostolkodásáról	AA
Dignitatis humanae	*A személy méltósága…:* Deklaráció a vallásszabadságról	DH
Ad Gentes	*A népekhez…:* Dekrétum az Egyház missziós tevékenységéről	AG
Presbyterorum ordinis	*A papi rend…:* Dekrétum a papi szolgálatról és életről	PO
Gaudium et spes	*Az öröm és remény…:* Lelkipásztori konstitúció az Egyházról a mai világban	GS

TARTALOM

A Trienti Zsinattól az I. Vatikáni Zsinatig 1545/63-tól 1869/70-ig

5. A MESSIÁS EGYHÁZA AZ ÚJKORBAN . . . 5

a) Az újkori egyház terjedésének történelmi háttere . . . 5
- az Európa politikai arculatát átrajzoló fontosabb történelmi események áttekintése . . . 5
- a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton . . . 9
- a földrajzi és a politikai színtér Keleten . . . 20
- a földrajzi és a politikai színtér az Európán kívüli világban . . . 22

b) Az újkori egyház történelmi kibontakozása és intézményének szerveződése . . . 33
- a felekezetekre tagolódott nyugati egyház . . . 33
- a patriarchátusokban és katholikátusokban fennálló keleti egyház . . . 48
- az egyház megjelenése az Európán kívüli világban . . . 52
- az egyház intézményének szerveződése . . . 67

c) A Messiás megjelenítése az újkori egyház liturgiájában, tanításában és tanúságtevő életében . . . 69
- a liturgia . . . 69
- a tanítás . . . 73
- a tanúságtevő élet . . . 77

5. 1 A MESSIÁS A RÓMAI KATOLIKUS LITURGIÁBAN . . . 80
5. 11 *A Messiás megjelenítése a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben* . . . 80
a) A római katolikus keresztségi hitvallásban megvallott Messiás . . . 80
b) Találkozás a Messiással a bérmálás szertartásában . . . 81
c) A Római Misekönyv eukharisztikus imájában megjelenített Messiás . . . 82
d) Találkozás a szenvedő Krisztussal a bűnbocsánat szentségében . . . 84
5. 12 *A szövegek értelmezése* . . . 84
5. 13 *Adj hálát a szentségekben jelenvaló Krisztusnak!* . . . 85

5. 2 A MESSIÁS AZ EGYHÁZ TANÍTÁSÁBAN . . . 86
5. 21 *A Messiás a tanításban* . . . 86
a) A Messiás édesanyjának szeplőtelen fogantatása . . . 86
b) Róma püspöke a Messiás földi helytartója . . . 87
c) A Messiásról tévedhetetlenül tanító pápa . . . 88
5. 22 *A szövegek értelmezése* . . . 89
5. 23 *Adj hálát a Messiás ajándékaiért!* . . . 90

5. 3 A SZERZETESI ÉLETFORMÁBAN BEMUTATOTT MESSIÁS . . . 91
5. 31 *A Messiás néhány újkori alapítású szerzetesrend tanúságtételében* . . . 91
a) A Betegápoló Irgalmas Rend . . . 91
b) A piaristák . . . 92
c) A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek . . . 93
5. 32 *A szövegek értelmezése* . . . 94
5. 33 *Csodálkozz rá a Messiást követő szerzetesek életviteléré!* . . . 94

Az I. Vatikáni Zsinattól a II. Vatikáni Zsinatig 1869/70-től 1962/65-ig

6. A MESSIÁS EGYHÁZA A LEGÚJABB KORBAN . . . 97

a) Az egyház terjedésének történelmi háttere a legújabb korban . . . 97
- meghatározó történelmi események a 19. és a 20. században . . . 97
- a földrajzi és a politikai színtér Nyugaton . . . 100
- a földrajzi és a politikai színtér Keleten . . . 112
- a földrajzi és a politikai színtér az Európán kívüli világban . . . 118

b) Az egyház történelmi kibontakozása és szerveződése a legújabb korban . . . 140
• a felekezetekre tagolódott nyugati egyház . . . 141
• a patriarchátusokban és katholikátusokban fennálló keleti egyház . . . 158
• az egyház terjedése az Európán kívüli világban . . . 164
• az egyház intézményének szerveződése . . . 185

c) A Messiás megjelenítése a legújabb kori egyház liturgiájában, tanításában, tanúságtevő életében . . . 187
• a liturgia . . . 187
• a tanítás . . . 194
• a tanúságtevő élet . . . 200

6. 1 A MESSIÁS A RÓMAI KATOLIKUS LITURGIÁBAN . . . 206
6. 11 *Új hangsúlyok a beavatás és a bűnbocsánat szentségeiben* . . . 206
a) Bekapcsolódás a Messiás életébe a keresztségre és a bűnbocsánatra irányuló burkolt vágyban . . . 206
b) A Krisztus egyetlen papságában részesítő beavatási szentségek . . . 207
c) A bűnbocsánat szentségi szertartásának rendkívüli módjai . . . 209
6. 12 *A szövegek értelmezése* . . . 211
6. 13 *A szentségekkel kapcsolatos kérdésekre katolikus módon válaszolj!* . . . 212

6. 2 A MESSIÁS A 20. SZÁZADI EGYHÁZ TANÍTÁSÁBAN . . . 213
6. 21 *A Messiás a tanításban* . . . 213
a) Az egyház mint Krisztus titokzatos teste . . . 213
b) A Messiás egyháza, amely megosztottságában is egyetlen . . . 214
c) A Messiás egyháza mint Isten népe . . . 216
6. 22 *A szövegek értelmezése* . . . 219
6. 23 *Isten népének tagjaként tekints embertársaidra!* . . . 221

6. 3 A KÜLÖNFÉLE TANÚSÁGTEVŐ ÉLETFORMÁKBAN BEMUTATOTT MESSIÁS . . . 222
6. 31 *A 20. század tanúságtevő életformáiban „láthatóvá tett" Messiás* . . . 222
a) A Messiás egyházának látható egységét szorgalmazó taizéi közösség . . . 222
b) A Messiás felmutatása a szerzetesi életvitelben . . . 223
c) A Messiás egyházában tanúságot tevő világi apostolok . . . 224
6. 32 *A szövegek értelmezése* . . . 227
6. 33 *A tanúságtevő életformákat bemutató szemelvények alapján gondolkodj el feladataidon!* . . . 228

A SZENT JEROMOS BIBLIATÁRSULAT ÁLTAL 1997-BEN KÉSZÍTETT BIBLIAFORDÍTÁS KÖNYVEINEK NEVE ÉS RÖVIDÍTÉSE . . . 229

A II. VATIKÁNI ZSINAT DOKUMENTUMAI . . . 230

TARTALOM . . . 231